

PLSBN

Д.Д. ВЛЕТ

Մ. Արեղյանի լանվան գրականության ինստիտուտ

Ի ԱՅՆՆԻ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

տասներկու հատորով

Խմբագրական կազմ

Թովչյան Ստ. Է., Խանգաղյան Ս. Ն., Հակոբյան Պ. Հ.,
Պետրոսյան Վ. Հ., Զրբաշյան Էդ. Մ., Սամվելյան Խ. Ե.,
Սարինյան Ս. Ն., Ֆելեքյան Հ. Հ.

ՐԱՖԳԻՐ

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

հատոր հինգերորդ

ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

ԿԱՅԾԵՐ

A $\frac{II}{72557}$

ԵՐԵՎԱՆ 1985

Տեքստը պատրաստեցին՝
Խ. ՍՍ.ՄՎԵԼՅԱՆԸ և Գ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԸ
Ծանոթագրեց՝ Խ. ՍՍ.ՄՎԵԼՅԱՆԸ

Հատորի խմբագիր՝
Ս. Ն. ՍԱՐԻՆՅԱՆ

Րաֆֆի

Բ 859 Երկերի ժողովածու 12 հատորով /խմբ. կազմ.՝ Թովմյան Ստ.
Է. և ուրիշներ:

Վերնախորագր.՝ ՀՍՍՀ ԳԱ, Մ. Աբեղյանի անվ. գրադ. ինստ.:
Հ. 5. Խաչագողի հիշատակարանը, Կայծեր /կազմ., տեքստը
պատրաստ.՝ Խ. Սամվելյանը և Գ. Գաուպարյանը, ծանոթագր.՝
Խ. Սամվելյանը: Հատորի խմբ.՝ Սարխյան Ս. Ն.— Եր.: «Սովետ.
գրող» 1985, 656 էջ:

Հատորն ընդգրկում է «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպը և «Կայծեր» վեպի
առաջին հատորը:

4702080100 (214)
Բ 705(01)85

85 «Տ»

ԳՄԴ 84Հ1

© «Սովետական գրող» հրատարակչություն, տեքստի ծանոթագրությունների,
խմբագրման և ձևավորման համար, 1985

ᐃᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱ
ᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱ

Ի՞նչ է ԽԱՉԱԳՈՂԸ

Թողնել ընտանիքը անտեր, հրկար ու ձիւք տարիներ թափառել աշխարհի մի ծայրից դեպի մյուսը, արծաթ որսալու համար շինայել ամեն տեսակ անաղնիվ միջոցներ՝ այդ խաչագողի գործն է:

Խաչագողը ունի իր արհեստին վերաբերյալ բոլոր հմտությունները: Այլևայլ հրկրներում թափառելու համար նա դիտելիք զանազան ազգերի լեզուներ, ծանոթ է նրանց սովորություններին և ի՞նչ աղգի մեջ որ մըտնում է, խոսում է այնքան վարժ, որ դժվար է որոշել, թե նա այն աղգին չէ պատկանում: Նա իր ընկերների հետ խոսում է մի առանձին լեզվով, որը ոչ ոք հասկանալ կարող չէ, եթե խաչագողների հասարակությանը չէ պատկանում: Դա մի խորհրդավոր, պայմանական լեզու է. դա ավազակների արգոն է:

Շատ անգամ խաչագողը չէ խոսում, բայց միտք է հայտնում: Նրա աչքերի, հոնքերի, շրթունքի, երեսի, ձեռքերի, մի խոսքով, մարմնի զանազան մասերի այս և այն ձևով շարժումները հայտնում են ամբողջ նախադասություններ, որոնց նշանակությունը հասկանում է միայն խաչագողը: Միմիկան նրանց դեմքի վրա սաստիկ զարգացած է: Կապիկի նման կարողանում են նրանք շարժեցնել երեսի այն մասերը, որոնք ուրիշների մոտ անշարժ են: Ես տեսա մի խաչագող, որ ավանակի նման շարժեցնում էր իր ականջները: Մի այլը իր քիթը դարձանալի կերպով ծռվում էր այս կողմ և այն կողմ: Խաչագողը խաչագողի ձեռքը բռնելով, առանց մի բառ արտասանելու, հայտնում է իր միտքը:

Հարկը պահանջած ժամանակ խաչագողը միայն անորոշ ձայներ է արձակում, կամ թռչունների ու գաղանների բարբառով ազդարարություններ է կարգում: Այդ նրանց գիշերային լեզուն է, մանավանդ այն ժամա-

նաև, երբ մինը մյուսից հեռու է գտնվում: Նրանց բոլոր նշանախոսութ-
յունները այն աստիճան ճշտությամբ պայմանավորված են իրանց մեջ,
որ երբեք չեն վրիպում նպատակից:

Կերպարանափոխության մեջ խաչագողը սատանայական հնարա-
գիտություն ունի: Մտախիլ, ալլակերպվիլ այնպես, որ բոլորովին ուրիշ
մարդ երևալ, գրանք նրա համար այնպիսի խաղեր են, որոնց մեջ ոչ ոք
կարող է նրա հետ մրցություն առնել: Խաչագողին չէ կարելի տեսնել իր
բուն պատկերի մեջ. ալլեալլ երկրներում, գործի և հանգամանքների
ալլեալլ պայմանների համեմատ, նա միշտ նոր ձև և նոր կերպարանք է
ընդունում:

Խաչագողը բովանդակում է իր մեջ մարդկային ամբողջ հասարա-
կության բնավորությունները: Նա ընկերային կյանքի ամեն ելեէջների
վրա զարմանալի ճարպկությամբ բարձրանում և իջնում է: Նա հասա-
րակության բոլոր ծալքերի մեջ մտնում և դուրս է գալիս: Հարմարվելու
անհամեմատ ընդունակություն ունի: Ժողովրդի բարձր գասի հետ նա մի
հպարտ, փառասեր, թեթևամիտ, պերճախոս ազնվական է, ազնվականի
բոլոր փայլով: Ժողովրդի ստոր գասի հետ նա մի բարի, միամիտ և ան-
կիրթ ռամիկ է, բոլոր ռամիկական պարզություններով: Գիտնականի հետ
նա մի գեղախոս հեռուորի նման վիճում է, ամեն առարկայի վրա դա-
սում է և հանրամարդկային բարձր ու վսեմ գաղափարներ է հայտնում:
Մոլլաների հետ նա խավարամիտ է, որպես գիշեր և մոլեռանդ, որպես
հնդկական ֆաբրիկա խաչագողը մի օր լույս է, մյուս օր՝ խավար: Մի օր
բարի է, մյուս օր՝ չար:

Խաչագողը մի պարզիկ տիպ է: Նա ավերված, փշաքած, անբարո-
յականացած հասարակության հրեշավոր ծնունդն է: Նա նիխած ջրի
մբուրն է:

Երբեմն նա փողոցային սրիկա է. գիշերի մթության մեջ հանդիպող
մենավոր անցորդը հազիվ կարող է ազատվել նրա ճանկերից: Ցերե-
կով նա բարեպաշտ, երկյուղած քրիստոնյա է և պատահած աղքատին
եղորմության ձևեր է մեկնում: Մի տեղ, ամենակեղտոտ գինետան ստոր-
երկրյա նկուղների մեջ, կառապանների հետ նստած, արբեցությամբ է
անցկացնում: Այդ ժամանակ նա մոլի ստահակ է: Մի այլ տեղ, ամե-
նափառավոր հյուրանոցում նա խիստ նուրբ ճաշակ ունի կերակուրների
և ըմպելիքների ընտրության մեջ: Այդ ժամանակ նա բարեկյաց քաղա-
քացի է:

Խաչագողը չափազանց առածգական է և դյուրաթիք: Նա դեպի ամեն
կողմ ծովում է: Նա ամեն կաղապարի մեջ մտնում է և ամեն տեսակ
ձևեր ընդունում է, բայց երբեք մի հատկանիշ ձև չէ պահպանում: Նա

կատարյալ քամիկեոն է: Նա այն առասպելական էակներին է, որ ամեն մի անդամին մի այլ տեսակ են երևում:

Խաչագողը գիտե կեղծել, գիտե խաբել, գիտե ձեռքից սպրդիլ և աներևույթ լինել: Ոստիկանի ամենատես աչքերը չեն կարող նրա հետքերը հետազոտել: Նա անհայտանում է որպես դե և հայտնվում է որպես հրեշտակ: Բայց երբ որ բախտը դավաճանում է նրան, բանտը իր պապենական օթեանն է: Շղթաներից երկյուղ չէ կրում նա, իսկ դահճի առջև արհամարհանքով է խոնարհեցնում իր պարանոցը:

Խաչագողը նայում է տիեզերքի վրա որպես իր հունձքի արտի վրա: Նա գիտե կորզել մարդկային ընդհանուր աշխատանքից ինչ որ իրան պետք է: Նա չէ ցանում, բայց հնձում է: Նա չէ արդյունաբերում, բայց սպառում է: Նա ապրում է ուրիշի վաստակով: Իսկ այդ նպատակին հասնելու համար գործ է դնում իր հնարագիտության ամենակարող հրմտովյունները: Ուր չէ հաջողվում նրան խաբուսիկ միջոցներով որսալ, այսպիսի դեպքերում պատրաստ է նրա արյունահեղ ձեռքը...

Խաչագողը ամեն բան ունի, բայց ոչինչ չունի: Նա նմանում է այն զիշակեր մեծ գաղանին, որ խորատկում է մի ամբողջ ցուլի մեջքը, լերդը ուտում է, արյունը խմում է, իսկ մնացածը թողնում և հեռանում է: Այնուհետև օրերով մնում է սոված, երբ ուրիշ որս գտնել չի կարողանում: Խաչագողը մի օր կուշտ է, մյուս օր՝ քաղցած: Մի օր հարուստ է, մյուս օր՝ աղքատ:

Նա նկարեցի խաչագողի մի քանի ընդհանուր գծերը միայն, իսկ մանրամասնությունները ընթերցողը կտեսնի նույն իսկ «Խաչագողի հիշատակարանի» մեջ: Այժմ դառնանք դեպի այն հարցը, թե ո՞ր երկրից հայտնվեցան խաչագողները:

Սալմաստա* մեջ եղած ժամանակս իմ գլխավոր զվարճություններից մեկն էր Սալրա գյուղը գնալը: Այդ գյուղը նշանակություն է ստացել նրանով, որ այնտեղ են բնակվում այն հանրաժանով մարդիկը, որ կոչվում են «խաչագողներ»: Թողյալ այդ, Սալրան ուներ իր և մի քանի այլ գեղեցիկ կողմերը՝ բնությունն այնտեղ հիանալի էր, կնիկները ավելի սիրուն էին, քան Սալմաստա մյուս գյուղերում, հագնվում էին մաքուր և չափազանց հրապուրիչ էին: Մի քանիսը արդեն պարսից շահի կանանոցի վարդն էին դարձել, և նրանց ազգականները մշտական թռչակ էին ստանում: Սալրայի տները, հովանավորված սքանչելի պարանոցներով, պահվում էին ամենայն հստակությամբ:

* Սալմաստը Պարսկաստանի Ատրպատական կոչված նահանգի գավառներից մեկն է, գտնվում է Ուրմիո ծովակի արևմտյան ափերի վրա:

Բայց ինձ ավելի գրավում էին խաչագողները:

Ճշմարիտն ասած, շատ հետաքրքրական էր, այդ մուշաշրջիկների հյուրասեր սեղանի մոտ նստած, նրանց հետ գավաթներ դատարկել և լսել նրանց թափառական կյանքի երկար ու երկար պատմությունները, որոնք լի էին սարսափելի արկածներով: Խաչագողը միշտ մի առանձին պարծանքով է պատմում իր արարմունքը: Նա իր խաբեությունների, խարդախությունների և այլ շարագործությունների վրա նայում է որպես քաջագործության վրա: Նա քաջություն է համարում անազնվությունը, նենգավորությունը, որովհետև նրանց միջոցով կարողացել է շատ անգամ ահագին դամարներ ձեռք ձգել, թեև խիստ հաճախ ենթարկել է իր անձը սոսկալի վտանգների:

Սավրան խաչագողների որջն էր:

Սալմաստա մեջ թեև ամեն մի հայաբնակ գյուղում կարելի էր գրտնել խաչագողներ, բայց չկա Սավրայի պես մեկը, ուր ամբողջ բնակիչները իրանց նվիրած լինեին մի այսպիսի կեղտոտ պարագմունքի: Ո՞րտեղից էր մտել այդ արհեստը նրանց մեջ, դժվար է բացատրել, միայն այնքան ընտելացել էին մի այնպիսի գործունեության, որ համարյա նրանց համար կենսական պահանջ էր դարձել:

Մտնում ես Սավրա գյուղը: Փողոցների մեջ խողում է երեխաների բաղմությունը: Մտածում ես, թե ամբողջ աշխարհի երեխաներից մի-մի հատ այստեղ է բերված: Նրանց վրա տեսնում ես ամեն երկրի, ամեն ազգերի հագուստները ու գլխարկները: Այդ ի՞նչ հրաշք է: Սկսյալ Չինաստանից, Հնդկաստան, Աֆրիկա, Ամերիկա, մինչև Նվրոպայի ամենախուլ անկյունները, ամեն տեղի հագուստով երեխաներ ես տեսնում: Տղամարդիկը նույնպես ման ես գալիս բաղմատեսակ հագուստներով: Հետո հասկանում ես, որ այդ թափառականները, օտար երկրներից վերադառնալու ժամանակ, բերել են իրանց երեխաների համար նույն երկրների հագուստները:

Մտնում ես սավրեցու տունը: Սենյակները զարդարած են ամեն երկրի ամեն տեսակ կարասիներով: Պատերի վրա առանց ճաշակի, առանց դասավորության կապրել են զանազան պատկերներ: Տեսնում ես մի տեսարան Գարիբալդիի կռիվներից, նրա մոտ սգավոր Ասավաժամոր պատկերները, սրով խոցված սրտով, հետո «Թափառական հրեայի» պատկերը: Հետո Հիսուս Քրիստոսը աղբյուրի մոտ խոսում է Սամարացի կնոջ հետ, հետո մի տեսարան փարավոնների կյանքից: Փարավոնը պատգարակի մեջ նստած է, մի խումբ սարուկներ տանում են նրան ուսերի վրա: Հետո մի քանի կիսամերկ գեղեցկուհիք լողանում են ան-

տառում հոսող վտակի մեջ, հետո Պիոս IX-ի պատկերը, և մյուսները այս կարգով:

Խիստ զգալի մի տեսարան է ներկայացնում, երբ աչք ես ածում Սալրայի ընտանեկան կյանքի վրա: Տների մեծ մասում գտնում ես միայն հնացած, գործից ընկած, ծերունի խաչագողներ: Այդ հմուտ, փորձված վարպետները հայրենական արհեստի մեջ զարգացնում են իրենց կանդիտատներին՝ փոքրիկ, նորընծա խաչագողներին: Բոլոր երիտասարդները պանդխտության մեջ են գտնվում. նրանց կնիկները մնացել են առանց ամուսինների:

Սալրեցի կինը համբերող է, ողջախոհության պես համբերող է նա: Նա սպասում է. երկար ու ձիգ տարիներ սպասում է: Նա տանում է աղբատուփյուն, միշտ հրապուրված այն քաղցր հուսով, թի մի օր իր տղամարդը կվերադառնա գանձերով: Նա ընդունում է իր տղամարդին այն հպարտ պարծենկոտությամբ, որպես քուրդի կինը ընդունում է իր հերոսին, երբ նա վերադառնում է կովի դաշտից, իր հետ բերելով անբավ ալար և կողոպուտներ:

Սալրեցի կնոջ մի այսպիսի վիճակը փոխել է նրա ոչ միայն բնավորությունը, այլև նրա հասարակական դրությունը: Սալրեցի կինը ինքը տղամարդ է, երբ նրա ամուսինը տանը չէ: Նա Սալմաստա մյուս գյուղերի կնիկների նման փակված կյանք չէ վարում: Նա ավելի աշխարհային մարդ է: Նրա վրա է դրած բոլոր հոգսը, բոլոր ծանրությունը ընտանիքի, որովհետև տղամարդը տանը չէ: Նա մինչև անգամ մասնակցում է իրանց գյուղային հասարակության բոլոր գործերի մեջ, որպես են՝ հարկերի բաշխումը, ջրի հերթով բաժանելը, վարը վարելը, ցանքը ցանելը, մի խոսքով, լցուցանում է գյուղական անտեսության բոլոր պահանջները: Երեւակայեցեք մի այսպիսի կնոջ դրությունը, որը գերդաստանի մայր է, որը ապրում է Ասիայում, որի գործունեությունը ընտանեկան շրջանից դուրս կարող է հանդիպել հազար ու մեկ փորձանքների...

Սալրայի գերեզմանատունը մինչև անգամ դուրկ է տղամարդերից: Նրանք մեծ մասամբ մեռնում են պանդխտության մեջ և թաղվում են օտա՛ր երկրների հողի տակ: Սալրայի գերեզմանատան մեջ հանդիպում ենք անթիվ շիրիմներ, որոնց մեջ ամփոփված են ոչ թի այս և այն խաչագողի մարմինները, այլ նրանց գլխարկը, կամ ճանապարհի ցույցը, կամ հողաթափները, վերջապես մի բան, որ հեռավոր երկրներից բերել էր մեռած խաչագողի ընկերը, որպես միակ հիշատակ նրա սիրելի ամուսնին: Կինը տոհմային գերեզմանատան մեջ թաղել է տալիս իր տղամարդի հիշատակի այն թանկագին նշանը, նրա անունով շիրիմ է

կանգնեցնում: Եւ ամեն տարի, երբ հանգուցյալների համար հոգեհանգիստ է կատարւում, անբախտ կիներ օրհնել է տալիս այն գերեզմանը, խունկ է ծխում և նրա մոտ նստած արտասուք է թափում: Ինձ ցույց տվեցին մի նշանավոր խաչագողի գերեզման, որի մեջ ամփոփւած էր հանգուցյալի քթախոտի տուփը միայն, իսկ նա ինքը մեռել էր Ճապոնիայում:

Բայց պատահում էին զարմանալի դեպքեր:

Շատ անգամ, դեռ առաջին մեղրամիսը չլրացած, տղամարդը թողնում էր իր նորահարսին և հեռանում էր դեպի օտար աշխարհ: Խեղճ կինը սպասում էր նրան: Անցնում էին տարիներ, տասն-քսան տարի, նա դեռ սպասում էր: Վերջը լսում էր նրա մահւման բոլոր, ստանում էր նրանից մի հիշատակ և թողել էր տալիս տոհմային գերեզմանատան մեջ: Բայց բիշ չէր պատահում, որ այսպիսի, արդեն մեռածների կարգը դասված պանդուխտը, մի քանի տասնյակ տարիներից հետո, հանկարծ հայտնւում էր, կարծես թե, անդունդից դուրս էր գալիս նա, մաշված, ալեւորված և բոլորովին հնացած: Բայց նա թողել էր իր ընտանիքը և իր հայրենիքը, երբ տակավին առողջ ու թարմ էր հասակով: Նա գտնում էր իր ընտանիքը ցրիվ եկած, ամեն ինչ ոչնչացած... կինը ուրիշ մարդու գնացած և ուրիշ գերդաստանի մայր դարձած... իր թողած տան հետքն անգամ չէր մնացել... միայն գերեզմանատան մի քարի վրա կարգում էր նա իր անունը, իր մահւման արձանագրությունը...

Սովորա գյուղը ուռւ-պարսկական 1826 թվի պատերազմից առաջ համարյա մի փոքրիկ քաղաք էր. նա ուներ մի քանի հազար տուն բնակիչներ: Բայց երբ պատերազմից հետո ավելի քան 40 հազար հայեր Պարսկաստանից գաղթեցին դեպի Ռուսաստան, նրանց հետ և Սովրայի հայերի մեծ մասը թողեցին իրանց հայրենիքը: Անցնելով Երասխ գետի մյուս կողմը, սավրեցիք բաժանվեցան և հիմնեցին չորս գյուղեր: Հին-Նախիջևանի գավառում Թումբուլ և Յարըմջան գյուղերը, Դար-Ալադաղի գավառում՝ Փոռ գյուղը, իսկ Շարուրի մեջ՝ Դաշ-Արխ գյուղը:

Փոխելով իրանց հայրենիքը՝ Պարսկաստանը, և ղետեղվելով Երևանա նահանգում, խաչագողների գաղթականությունը չփոխեց իր հին արհեստը: Կարճ ժամանակում նրանք տարածվեցան Ռուսաց կայսրութան ամենահեռավոր գավառներում, սկսեցին գործ դնել իրանց խաբուսությունները: Ռուսներն այդ ժամանակ դեռ նոր էին տիրել Երևանյան նահանգը: Կառավարությունը ուշագործյուն դարձրեց իր նոր հյուրերի՝ խաչագողների վրա: Արգելվեցավ նրանց անցաթուղթ տալ՝ կամ բաց

* Նույն արգելքը մնում է մինչև այսօր:

Թողնել Անդրկովկասից դուրս գեպի ԿալսրուՅյան այլ կողմերը: Իսկ այդ կարգադրությունը չէր արգելում խաչագողներին դանազան խաբուսիկ միջոցներով կեղծ անցաթղթեր ձեռք բերել և գնալ, ուր որ ցանկանում էին: Նրանք հայտնվում էին Ռուսաստանի ամենախուլ կողմերում, ըստ մեծի մասին հույն աբեղաների անունով, որպեսզի, ռուսների հետ կրոնակից ձևանալով, գրավեն նրանց համակրությունը:

Խաչագողները ոչ միայն իրանց վրա դարձրին կառավարության ուշադրությունը, այլ ռուսաց մամուլն անգամ մի ժամանակ ղբաղվեցավ նրանցով: Ն. Ֆ. Դուբրովինը¹, Անդրկովկասի հայտնի պատմագիրը, իր էսնոգրաֆիական նկարագրությունների մեջ հայերի վերաբերմամբ, խոսում է միևնույն ժամանակ խաչագողների մասին: Պ. Պ. Մասլովսկին, Ե. Մելեշկոն և Զելինսկին² իրանց գրվածքների մեջ նույնպես խոսում են խաչագողների վրա:

Առհասարակ ռուս գրողների կարծիքը խաչագողների մասին այն է, թե դրանք իսկական հայեր չեն, այլ մի տեսակ հայ-ցիգաններ են (միջին դարերի race maudite-ների նման). նրանք թեև խոսում են հայերեն, բայց ունեն իրանց առանձին լեզուն և սովորությունները. թե ըստ մեծի մասին վաճառում են ամբողջ աշխարհում քրիստոնեական սրբություններ, թափառում են Ռուսաստանում հույն կրոնավորների անունով և պանդխտության մեջ միշտ խույս են տալիս իսկական հայերից, աշխատելով չհանդիպել նրանց, որպեսզի չճանաչվեն և այլն:

Թե խաչագողները հայ-ցիգաններ են և ոչ իսկական հայեր, դա մի ենթադրություն է, որ պետես ապացուցված չէ, որը տակավին վիճաբանության ենթակա է: Ես այդ կարծիքի դեմ ոչ ի նպաստ և ոչ հակառակ ասելիք չունեմ: Միայն այսքան ավելորդ չեմ համարում նկատել, որ բոլորովին սխալ է, թե խաչագողները առանձին լեզու ունեն: Նրանք ունեն, որպես վերևում հիշեցի, մի տեսակ շինծու, հնարած, պայմանական լեզու, նրանք ունեն արգո: Այդ է պատճառը, որ խաչագողների մի խմբի խոսակցությունը մյուս խմբին բոլորովին անհասկանալի է: Եթե խաչագողը նույն լեզվով խոսե իր կնոջ, իր զավակների հետ, նրանք ևս "չինչ չեն հասկանալ: Եվ այդ լեզուն յուրաքանչյուր խմբի մեջ շուտ-շուտ փոխվում է, երբ նա փոքրիշատե հասկանալի է դառնում:

Ով որ փոքրիշատե ուսումնասիրել է, թե ինչ է նշանակում «ծտի լեզու», «ճնճղուկի լեզու», «ազոավի լեզու», կարող է գաղափար կաղմել,

* Այդ առիթը գրելու ժամանակ ես ձեռքի տակ չունեի հիշյալ աշխատությունները, միայն օգուտ քաղեցի պ. Մ. Մխանարյանցի «Բիրլիոգրաֆիայի» Ա հատորի 222, 228 և 229 կրկաններից:

թե նույնիսկ հայկական բառերի մեջ ավելորդ հնչյուններ մտցնելով (իհարկե կանոնավոր կերպով) կարելի է այնպիսի լեզու ստեղծել, որ մյուս հայը չէ կարող հասկանալ, եթե բառերի կազմութեան պայմանների հետ ծանոթ չէ։ Այս տեսակ լեզվի գործածութեանը մինչև այսօր սովորական է մեր գավառացի հայերից շատերի մոտ։

Նա չեմ հերքում, որ մենք ունեցել ենք հայ-բոջաներ և այժմ ունենք։ Բայց հայ-բոջաների և խաչագողների թիւ սովորութեանների և թե կենցաղավարութեան պայմանների մեջ մեծ տարբերութեան կա։ Հայ-բոջաները ասիական մյուս ցիգան (չինգան) ցեղերի նման հաստատաբնակ չեն, թափառական կյանք են վարում, ընտանիքով, ամբողջ խմբերով գաղթում են մի տեղից մյուս տեղ, երկրագործութեամբ չեն պարապում։ Հայ-բոջաների կնիկները պարապում են կախարդութեաններով, պար են դալիս, երգում են, իսկ տղամարդիկը կամ հովազածուներ են, կամ պարապում են մի քանի ողորմելի արհեստներով, որպիսիք են՝ մաղ դործել, դամբյուղներ հյուսել և այլն։ Դրանք խարդախներ, խաբեբաներ չեն։ Դրանք աղքատ, բայց միևնույն ժամանակ խիստ սակավապետ մարդիկ են։ Հարստանալու բարձր ձգտումներ չունեն։ Դրանց տիպը կատարյալ բոջակա՛ն է և պահպանել են բոջաների կենցաղավարութեան ձևերը։ Որոնց ընդհակառակն, խաչագողը հաստատաբնակ է, նա իր ընտանիքը իր հետ ման չէ ածում. տղամարդիկ թափառում են, բայց կնիկները իրանց տեղից չեն շարժվում։ Նա իր հայրենիքում գեղեցիկ տնտեսութեան ունի. նրա տունը, պարտեզը, այգին, մշակութեան դաշտերը կարող են օրինակելի դառնալ ամենադարգացած երկրագործների համար։ Բայց երբ տանից դուրս է դալիս նա, այն ժամանակ միայն սկսում է աֆֆերանների մեջ մտնել։ Խաչագողը շատ անգամ ոչնչով սկսում է ահագին դրամական շրջաբերութեանների մեջ դեր խաղալ։ Նա սակավով չէ բավականանում. նա սարսափելի անհագ ձգտումն ունի մեծանալու, բարձրանալու և հարստանալու։ Իսկ այդ անսանձ բաղձանքը ձգում է նրան խաբեբայութեանների և խարդախութեանների մեջ։ Խաչագողը և կառավարչական աստիճանների վրա, անվաստակելի եռանդով, աշխատում է միշտ դեպի վեր մագլցել։ Նդիկ են խաչագողներից այնպիսիները, որոնք անգլխացոց տիրապետութեանից առաջ հնդկական թագավորների մոտ առաջին վեզիրի պաշտոն էին կատարում կամ ամբողջ հահանդների փոխարեաններ էին։ Այդ բոլորը այն եզրակացութեան է հասցնում, որ խաչագողները եթե հայ-բոջաներ չեն, իսկական հայեր ևս չեն։ Նրանք հայերի մի առանձին ցեղին են պատկանում։

Բայց ի՞նչ անուն է այդ՝ խաչագողը։ Ինչո՞վ ժառանգեցին նրանք այդ անունը։

Խաչագողները իրանց վարքութարքով արժանացան մի քանի այլ անունների ևս, որպիսին են՝ «պառաւ խեղդող», «էշ ներկող», «սավլըր-գեղցի» և այլն: Ավելորդ չէր լինի այդ անունների համառոտ բացատրութ-
յունը հիշել:

«Խաչագող» ասում են նրանց այն պատճառով, որ շատ անգամ պատահել է, որ նրանցից մեկը իրան ձեացրել է որպես աբեղա և այս ու այն հիկեղեցում կամ վանքում հոգևոր պաշտոն է ստացել: Հետո աբե-
ղան, տաճարի բոլոր խաչերն ու արծաթեղենները գողանալով, հանկարծ անհայտացել է: «Պառաւ խեղդող» կոչում են նրանց այն պատճառով, որ այդ մարդիկ շատ են սիրում մոտենալ հարուստ պառավներին, ծանոթանալ, բարեկամանալ նրանց հետ, իսկ հրը բոլորովին ընտանի են դառնում, մի օր խեղդում են պառավին և, բոլոր հարստությունը կողոպ-
տելով, անհրեւեթանում են: «Էշ ներկող» կոչում են նրանց իրանց շա-
փաղանց ճարպկության համար գողության գործի մեջ: Խաչագողը կա-
րող է գողանալ մեկի, օրինակ, մոխրագույն էշը, հետո ներկելով՝ գույ-
նը սևի փոխել և իր առաջվա տիրոջ վրա վաճառել: Տերը երբեք չէ կա-
րող ճանաչել, թե այդ անասունը մի ժամանակ իրան էր պատկանում:
«Սավլըգեղցի» կոչում են նրանց իրանց բնիկ գյուղի՝ Սավրայի անունով,
որը գտնվում է Պարսկաստանի Սալմաստ գավառում:

Պարսկաստանի հայերի 1827 թվի գաղթականությունից հետո, թե՛ն Սավրա գյուղի բնակիչների մեծ մասը, որպես ցույց տվի վերևում, տե-
ղափոխվեցան դեպի Նրևանյան նահանգը, բայց Սավրայի մեջ դարձյալ
մնացին մի քանի հարյուր տուն խաչագողներ և մնում են մինչև այսօր:

Սալմաստում հղած ժամանակս ես հաճախ գնում էի խաչագողնե-
րի գյուղը. իմ նպատակն էր ոչ միայն ուսումնասիրել այդ բախտախն-
դիրների կյանքը, այլ ինձ առավել հետաքրքրում էր մի երեւելի խաչա-
գողի պատմությունը, որին կոչում էին Մուրադ: Ինձ ցույց տվին նրա
տունը, ես մտա այն գեղեցիկ սենյակը, որի մեջ մի ժամանակ ապրում
էր այդ նշանավոր մարդը, որ թողել էր իր արհեստակիցների հիշողու-
թյան մեջ շատ և շատ զարմանալի պատմություններ: Մուրադը վաղուց
մեռած էր, ավելի ճիշտ կլիներ ասել՝ սպանված էր, առանց ժառանգ
թողնելու: Ես գտա նրա կնոջը միայն, յոթանասունամյա պառավ նանա-
յին³, Դա մի կին էր խիստ բարի երեսով և խելացի աչքերով: Նա շատ
գովարտությամբ հանձն առեց պատմել ինձ մի քանի դեպքեր իր ամուս-
նի կյանքից: Բայց ինչ որ պատմեց, այն էլ բավական էր իմ հարցասի-
ւությունը հագեցնելու համար:

Նրբ ես փոքր-ինչ մտերմացա պառավի հետ, երբ նա հոսկացավ
իմ հարցասիրության նպատակը, ավելի համակիր հղավ դեպի ինձ: Ես

հարցրի՝ չէ՞ մնացել արդյոք հանդուցյալից որևիցէ գրավոր բան: Նա վեր կացավ և, մի հնադարյան պահարանից դուրս բերելով մի տետրակ, դողդոջուն ձեռքով տվեց ինձ: Ավերակների մեջ թաքնված դանձ գտնողը այնքան ուրախ չէր լինի, որքան ուրախացաւ ես նույն րոպեում: Այդ, հնությունից զեղնած, բրբրված տետրակը Մուրադի օրագիրն էր: Նա գրված էր զանազան ժամանակ, զանազան գույն մեկանիներով: Մի բանի տեղերում պակասում էին ամբողջ երեսներ. մի բանի տեղերում ես սկսված գլուխը մնացել էր առանց վերջացնելու: Այստեղնայնիւ, տետրակը բովանդակում էր իր մեջ խիստ հետաքրքիր տեղեկություններ թե՛ հեղինակի և թե՛ առհասարակ խաչագողների վերաբերությամբ:

Նրա թիրուխունները լրացրեց պառավը իր պատմություններով:

Ես վաղուց գիտավերություն ունեի գրել մի բան խաչագողների կյանքից, և այդ բաղձանքը իրագործելու համար բավական էր ինձ օգուտ բաղել Մուրադի օրագրություններից: Այդ օրագրությունը կոչվում էր «խաչագողի հիշատակաբան»: Ես էլ այդ անունը տվեցի իմ վեպին: Բարեկամներիցս ոմանք խորհուրդ էին տալիս ինձ չտպել այդ վեպը: Բայց մինչև ե՞րբ պիտի ծածկենք մեր կեղտերը: Դա նույնը կլինեիր, ինչպես մի հիվանդ ամաչելով թաքցնեիր այն վերքերը, որոնք օրըստօրի ավելի փտելով, նեխելով վարակում են մարմնի ամբողջ կազմվածքը...

Պառավը, որի մասին հիշեցի վերևում, բանաստեղծական տիպ չէ, դա միևնույն Նանան է, որին կոտեսնի ընթերցողը այս վեպի ընթացքում: Նա մեռավ 1857 թվին, ապրելով որպես առաքինի կին և բարեպաշտ բրիստոնյա: Իսկ Մուրադը, այդ վեպի հերոսը, նույնպես պատմական անձնավորություն է: Նա վերջը, խաչագողների հասարակությունից հեռանալով, մտավ մի այլ խումբի մեջ, դարձավ անդամ մի այլ հասարակության, որի հետ կժանոթանա ընթերցողը, երբ լույս կոտեսնի իմ «Լայծեր» կոչված աշխատությունը, որն այժմ մամուլի տակ է:

Վերջացնելով իմ նախաբանը, սկսում եմ «խաչագողի հիշատակաբանը», պահպանելով նույն ձևը և նույն պատմությունը, որպես Մուրադը գրել էր իր օրագրությունները:

A II
72557

Ա.

ԹՈՒՅՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱԹՈՒՆԵՐԸ

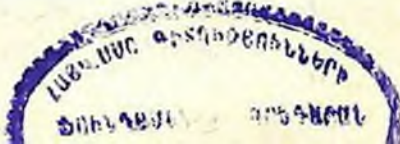
Ես հայր չեմ տեսել: Մայրս ասում էր, որ ես դեռ չծնված, հայրս թողեց հայրենի երկիրը, դիմեց դեսյի օտար աշխարհ և պանդխտության մեջ կորավ:

Երկար ժամանակ մենք նրա մասին տեղեկություն չունեինք. ոչ համակ էինք ստանում և ոչ որեիցե լուր: Մի անգամ հայտնվեցավ հորս պանդխտության ընկերը, բերեց նրա մատանին և, տալով մորս, հաղորդեց նրա մահվան բոլոր: Մեր դրացի կնիկները համոզում էին մորս, որ թաղել տա այդ մատանին գերեզմանատան մեջ և հորս համար մի հիշատակարան կանգնեցնել: Բայց մայրս չկամեցավ, որովհետև նա ամենեին չէր հավատում, որ իր ամուսինը մեռած է: Նա վճռել էր սպասել երկար տարիներ, սպասել հորս վերադարձին: Այդ պատճառով նա մերժեց հորս մահվան բոլոր մեղ բերող մարդու ձեռքը, որ ցանկանում էր մորս հետ ամուսնանալ:

Մորս կոչում էին Նազանի. նա շատ գեղեցիկ կին էր և բարի, ո՞վ չէր սիրի նրան: Բայց նա ասում էր, եթե իմ ամուսնի մահը ստույգ ևս լինի, դարձյալ ցանկություն չունի մարդու գնալու, որովհետև մտածում է յուր երեխաների համար: Մենք, երեխաներս, չորս հոգի էինք՝ մեկը ես և երեք քույրեր:

Գյուղը, ուր բնակվում էինք մենք, կոչվում էր Սավրա: Դա Սալմաստա ամենագեղեցիկ գյուղերից մեկն էր: Շրջապատված ընդարձակ այգիներով, նա, կարծես, թաքնված լիներ խիտ անտառների մեջ: Նրա միջով հոսում էր Սուլա գետը և ոռոգում էր բոլոր այգիները:

Հորից զրկվելով, մենք մնացինք մեր քավոր Պետրոսի խնամակալության ներքո:

Քավոր Պետրոսը հայտնի էր մեր գյուղում որպես փորձված, խելացի և լավ մարդ։ Նա այնքան սիրելի էր ժողովրդին, որ բոլարը նրա անունովն էին երգում։ Դեռ ժամատան կոշնակի առաջին զարկի ձայնը չլսված, դեռ քահանաները չեկած, քավոր Պետրոսը եկեղեցու դռներ կանգնած էր լինում, սպասում էր, որ ղռները բաց անեն, դնա իր վաղորդյան աղոթքը կատարելու։ Նա այն տեսակ մարդկանցից էր, որ Սաղմոսը, Ավետարանը և Նարեկը ձեռքից բաց չեն թողնում, միշտ հոգու և աստծու արքայության վրա են մտածում։ Մայրս շատ ուրախ էր, որ իր զավակները մի այդպիսի բարեպաշտ մարդու հոգաբարձությանն էին հանձնված։

Բացի քավոր Պետրոսից, մենք ուրիշ բարեկամ չունեինք։

Ես ունեի մի հորեղբայր միայն, որին կոչում էին Մինաս։ Նա մոտ հիսուն տարեկան մարդ էր։ Ես երբեք առանց սարսափելու չեմ կարող հիշել այդ մարդու միշտ ուրախ, միշտ անհոգ և վայրենի դեմքը։ Նա միանգամայն իրան տված էր ղվարճության և ամբողջ օրերով տանը չէր գտնվում։ Մենք ղարմանում էինք, թե ո՞րտեղից այնքան վատնում էր նա, որովհետեւ ոչ մի արհեստ կամ պարապմունք չունեի։ Նա երբեմն մի քանի ամիսներով, իսկ երբեմն մի քանի տարիներով անհետանում էր, չէր՝ երևում և հանկարծ հայտնվում էր ոսկիներով լի քսակով։ Ի՞նչպես էր վաստակում, ի՞նչ՝ հնարքով էր ձեռք բերում այդ ոսկիները, ես հասկանալ չէի կարողանում, միայն տեսնում էի, որ նրա ոսկիների թվում կային ամեն պետության սխեմներ։ Կնշանակե, նա շատ երկիրներ էր թափառել...

Բայց հայի առածն ասում է, որ «քամու բերածն էլի քամին կտանի»։ այսպես էլ փայլուն ոսկիները նրա ձեռքում երկար չէին մնում։ Նա շուտով վատնում էր, գարձյալ մնում էր աղքատ, գարձյալ աղքատ էր պարտքերով։ Պարտատերերը մեծ վստահություն ունեին նրա հաջողակության վրա, գիտեին, որ իրանց փողը չի կորչի, բավական էր միայն, որ Մինասը ոտքը դուրս դնի տանից, կրկին ձեռքն առնի պանդխտության գավազանը, այնուհետեւ փող վաստակելը նրա համար հեշտ էր...

Իմ հորեղբայրը շաբաթը մի քանի անգամ հյուրեր էր ունենում։ Ես երբեմն գնում էի նրանց տունը։ Հյուրերը ուտում էին, խմում էին, խոսում էին, ես միշտ մի առանձին հետաքրքրություն էի լսում նրանց խոսակցությունը։ Նրանք պատմում էին իբրեւ իշխանի զանազան արկածները այլևայլ երկրներում։ Սարսափելի և միանգամայն խիստ սոսկալի պատահարներով լի էին լինում այն արկածները, այսուամենայնիվ զրավում էին իմ սիրտը։ Ես այն ժամանակ անփորձ էի և երեխայական պարզամտությամբ քաջություն էի համարում նրանց արարմունքը, այդ

պատճառով մտածում էի. «Ա՛խ, ե՛րբ կլիներ, որ ես էլ մեծանայի, դնա-
յի օտար աշխարհ և դրանց նման փող վաստակեի»...

Այդ միտքը շատ անգամ տանջում էր իմ անմեղ սրտիկը: Երբ իմ
բաղձանքը հայտնում էի մորս, նրա աչքերը լցվում էին արտասուքով,
և միշտ պատասխանում էր ինձ միեկնույն խոսքերով. «Աստված մի՛
արասցի, որ դու նրանց նման փող աշխատես»...

Ինչո՞ւ էր բարկանում մայրս, ինչո՞ւ էր անիծում ինձ, մի՞թե վատ
էին նրանք, մի՞թե լավ էր այնպես աղքատության մեջ ապրել, որպես
ապրում էինք մենք: Ես վրդովվում էի և սկսում էի մորս կոպտություն-
ներ ասել:

Նա միայն լաց էր լինում և ոչինչ չէր պատասխանում...

Մի անգամ միայն նա ասաց ինձ.

— Նրանք «խաչագողներ» են...

Այդ խոսքը կարծես այրեց նրա լեզուն:

Բայց ի՞նչ էր խաչագողը. այդ բառի նշանակության մասին ես ոչինչ
գաղափար չունեի: Մայրս նույնպես չբացատրեց: Նա միայն խրատում
էր, որ հեռու կենամ նրանցից, չհրապուրվեմ նրանց գործերով, որով-
հետև նրանք լավ մարդիկ չեն:

Մայրս մեր գյուղացի չէր. նա Վանի կողմերիցն էր, այդ պատճա-
ռով զովում էր մեր գյուղացիներից: Վերջին ժամանակներում նա ար-
գելեց ինձ, որ այլևս հորեղբորս տունը գնամ և նրա երեխաների հետ
խաղամ: Եվ որպեսզի ինձ բողբոջվին հեռացնե մեր գյուղից, մտածում
էր այդ մասին մի հնար գտնել: Մի անգամ ասաց ինձ.

— Մուրադ, որդի, քեզ պետք է մի արհեստ սովորել:

Նա սկսեց երկար ու երկար բացատրել ինձ, թե ո՞րքան բախտավոր
մարդ է ազնիվ և աշխատասեր արհեստավորը, որքան ապահովված
է նրա կյանքը, ո՞րքան ազատ և անկախ է նրա ապրուստը:

— Ի՞նչ արհեստ, — հարցրի ես:

Նա ասաց, որ քաղոր Պետրոսի հետ խորհրդակցել է այդ մասին,
և վճռել են, որ ես սովորեմ դարբնություն:

— Դարբնությո՞ւն, — գռչեցի ես, — ես չեմ ուզում սեանալ երկաթի
ու ածուխի փոշիների մեջ:

— Դու չես սեանա, — պատասխանեց մայրս իր սովորական հան-
դարտությամբ: — Ածուխի սև փոշիներից դուրս է գալիս սպիտակ հաց
և սպիտակ արծաթ, որ, ընդհակառակն, միշտ սև են և միշտ սև կմնան
երեսները այն մարդկանց, որոնք խարճախությամբ ուրիշի ոսկիները
կողոպտում են, իսկ իրանք դարձյալ մնում են բաղջած...

Ես հասկացա. մորս ակնարկությունը խաչագողներին մասին էր:

Ես մորս շատ էի սիրում. հորս անհայտանալուց հետո նա մեզ սնուցել էր ծնողական բոլոր քնքշությամբ: Այդ պատճառով նրան հակառակել չկարողացա, միայն հարցրի.

— Ինչո՞ւ անպատճառ դարբնություն, մի՞թե ուրիշ արհեստները վատ են:

— Բոլորը լավ են,— պատասխանեց նա:— Աշխատանքը և աշխատությունը միշտ լավ է. վատ է միայն ծությունը, անգործությունը:

Հետո ավելացրեց, նրա համար է բարձր համարում սովորել ինձ դարբնություն, որ այդ արհեստը ավելի հարմար էր իմ կազմվածքին: Դարբնի համար հարկավոր էին ուժեղ մկաններ, զորեղ բաղուկներ և հաջողակ ձեռք՝ այդ բոլորը ունեի ես:

— Քավոր Պետրոսն ևս այդ խորհրդի մեջ համաձայն է ինձ հետ,— ասաց մայրս:

Քավոր Պետրոսի հեղինակությունը այն աստիճան նշանակություն ուներ մեր ընտանիքի համար, որ մենք ամենքս խոնարհվում էինք նրա առջև և ընդունում էինք նրա տված խորհուրդները:

Մեր գավառի դարբնոցները գտնվում էին ըստ մեծի մասին Հին քաղաքում (Քոհնա-Շհարում), որը հեռու էր մեր գյուղից մեկ մղոն հեռավորությամբ: Երկու օր շանցած այդ խոսակցությունից, մայրս ինձ իր հետ առնելով, տարավ Հին քաղաքը, հանձնեց ուստա Գրիգորին: Եվ որովհետև հեռավորության պատճառով դժվար էր ամեն օր և՛ դնալ այնտեղ, և՛ վերադառնալ մեր գյուղը, դրա համար ես ամբողջ շաբաթը գնում էի դարբնոցը աշխատելու, իսկ դիշերները կենում էի իմ մորաքրոջ տանը: Կիրակի օրերը միայն գալիս էի մեր տունը՝ մորս և քույրերիս տեսնելու համար:

Թե՛ քավոր Պետրոսի և թե՛ մորս նախատեսությունը իմ ընդունակության մասին՝ դարբնության արհեստի մեջ, սխալ չէր: Ես մի քանի ամիսների ընթացքում սովորեցի այնքան, ինչ որ ուրիշ աշակերտները սովորել էին տարիներով: Մայրս շափազանց ուրախ էր իմ հառաջադիմության համար. ոչ սակավ ուրախանում էր և քավոր Պետրոսը: Նա մի օր տվեց ինձ մի բանալի, ասելով.

— Այդ բանալին փորձելու համար եմ տալիս քեզ, Մուրադ. եթե դու կշինես դրա նման մեկը, ես կհավատամ, որ դու քո արհեստի մեջ բավական առաջ ես գնացել:

Ես քննեցի բանալին, իսկույն հասկացա, որ դա մեր երկրի արհեստավորների գործ չէր, այլ Ֆրանգոստանում, կամ մի այլ տեղում էր շինված, որ արհեստը ավելի առաջ էր գնացել, քան թե Պարսկաստանում:

— Իսկ եթե ճիշտ դրա նման շինելու լինե՞մ,— հարցրի ես բանալին լավ ղննելուց հետո:

— Քեզ համար կարելի կտամ մի ձեռք բոլորովին նոր հագուստ,— ասաց քաղոր Պետրոսը:— Շատ ժամանակ է, որ քեզ ոչինչ չիմ ընծայել:

Հետևյալ կիրակի օրը, երբ վերադարձա մեր գյուղը, արդեն պատրաստ բանալին տարա քաղոր Պետրոսի մոտ: Նա առեց ձեռքը, համեմատեց, այս կողմը շուռ տվեց, այն կողմը շուռ տվեց, հետո ասաց.

— Բոլորովին նման է...

Քաղոր Պետրոսը կատարեց իր խոստմունքը. ես հենց նույն օրը հագա նրա կարել տված նոր հագուստը:

— Մուրադ,— հարցրեց նա փոքր-ինչ մտածելուց հետո,— այդ բանալին շինելու ժամանակ դարբնոցում ո՞վ տեսավ. երևի վարպետդ կամ մեծ աշկերտներից մեկը քեզ ցույց տվին շինելու կերպը:

— Ես ոչ ոքին ցույց չիմ տվել:

— Ինչո՞ւ:

— Մեր դարբնոցում արգելված է աշկերտներին իրանց համար բաներ շինել, այդ պատճառով ոչ ոքին ցույց չտվի, թաքուն շինեցի:

— Երբ որ այդպես է, ես էլ ոչ ոքին ցույց չիմ տա, դու էլ ոչ ոքին մի ասա: Ես չիմ ուզում, որ քո վարպետը քեզ վրա բարկանա:

Ես այն աստիճան հրապուրված էի իմ նոր հագուստի ուրախությամբ, որ ամենեւին հասկանալ չկարողացա, թե ի՞նչ խորհուրդ ունեին քաղոր Պետրոսի այդ նախազգուշությունները: Դիցուք թե մեր դարբնոցում աշկերտներին արգելված էր իրանց համար իրեղեններ շինել, դիցուք թե իմ վարպետը հասկանալ, թե ես մի բանալի եմ շինել, ի՞նչ պիտի աներ նա, շատ-շատ ականջներիցս փոքր-ինչ ձիգ կտար, և դրանով կվերջանար պատիժը:

Բայց ես զարմացա, երբ քաղոր Պետրոսը պատվիրեց, որ իմ մորն էլ չհայտնեմ, թե նրա համար մի բանալի եմ շինել: Ինչո՞ւ չի պիտի հայտնեի, մայրս ավելի կուրախանար. դրա մեջ ի՞նչ ծածկելու մի բան կար:

Բայց ես քաղոր Պետրոսին սուրբի նման պաշտում էի: Երևի, մտածում էի, այնպես ավելի լավ կլինի. նա ինձանից թե՛ խելքով և թե՛ հասկով ավելի մեծ է, բաների կարգը ինձանից ավելի լավ է իմանում:

Անցան մի քանի ամիսներ, անցավ մի տարի: Ես բոլորովին մոռացա բանալիի գոյություն մասին: Քաղոր Պետրոսի ընծայած հագուստը մաշվեցավ, ես դարձյալ նոր հագուստների ու ընծաներ ստացա նրանից: Նա ինձ որդու պես սիրում էր, և ամեն անգամ, երբ տեսնում էր իմ շինած բաներից մի գեղեցիկ գործ, իմ առաջադիմությունը առանց վար-

ձատրության չէր թողնում: Մայրս չարախանում էր, երբ ևս օրըստօրի գրավում էի մեր բարերարի համակրությունը և նրան սիրելի էի դառնում:

Ամբողջ շորս տարի ևս աշխատում էի իբրև աշկերտ. վարպետս ինձ միայն հացի փող էր տալիս, բայց երբ տեսավ իմ աշխատանքն ու իմ շնորհքը, այն ժամանակ ռոճիկ նշանակեց: Ռոճիկը ստանում էի յուրաքանչյուր ամսի սկզբում, ամեն անգամ երկու ոսկի: Երբ առաջին անգամ ստացա երկու ոսկին, խսկույն շտապեցի մորս մոտ, տվեցի նրան իմ քրտինքի առաջին պտուղը:

Մայրս ուրախության արտասուքը աչքերում գրկեց ինձ և համբուրելով ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես, զավակս, որ երկաթի ու ածուխի փոշիներից փայլուն ոսկիներ դուրս կդան,— տեսնո՞ւմ ես, թե որքան քաղցր է արդար աշխատության պտուղը:

Ես խսկույն հիշեցի, որ այդ միեկնույն խոսքերը նա ասաց ինձ շորս տարի առաջ, երբ առաջին անգամ աշխատում էր համոզել ինձ, որ արհեստ սովորեմ: Իսկ այժմ միայն հասկացա, որ ճշմարիտ էին նրա խոսքերը, իրավ որ քաղցր էր, շա՛տ քաղցր արդար աշխատանքի պտուղը:

Ես այնպես սիրով կալած էի իմ արհեստին, որ այլևս ուրիշ բանի վրա չէի մտածում: Ես այնուհետև հորեղբորս տունը չէի գնում և այնքան զվլում էի նրա ընտանիքից, որքան մայրս: Մենք այժմ կարոտություն չունեինք հորեղբորս օգնությանը: Վարպետս հետզհետե իմ վարձը ավելացնում էր, ևս այնքան էի ստանում, որ բավական էր մորս և քույրերիս համեստ ապրուստի համար:

Վարպետս դարձանալի ընդունակութուն ուներ յուր աշկերտներին խրախուսելու, նրանց եռանդը բորբոքելու և նրանց միշտ թարմ աշխուժության մեջ պահելու համար: Նա չափազանց լավ մարդ էր, ինձ որդունման սիրում էր և միշտ բարի խրատներ էր տալիս: Նա խոստանում էր, որ եթե մի քանի տարի ևս կշարունակեմ գործել նրա արհեստանոցում և բոլորովին կկատարելագործվեմ, այն ժամանակ կօգնե ինձ, միջոցներ կտա, որ ինձ համար սեփական արհեստանոց բաց անեմ: Ես բոլորովին հավատում էի, որ նա կկատարե իր խոստմունքը, այդ պատճառով ավելի եռանդով էի աշխատում: Նա այնքան բարի և ճշմարիտ մարդ էր, որ երբեք չէր խաբի: Ես արդեն մի քանի օրինակներ էի տեսել, թե ո՞րպես իր աշկերտներին բախտավորացրել էր նա:

Բայց մի սարսափելի դեպք ոչնչացրեց իմ բոլոր գեղեցիկ ցնորքները...

Մի օր հանկարծ մտան մեր արհեստանոցը ոստիկանության ֆերբաշները, վարպետիս կալանավորեցին, արհեստանոցը շրջապատեցին

ղինւորներով, սկսեցին խուզարկություններ անել, Վարպետիս հետ կալանավորեցին մեր աշկերտներից ու բանւորներից շատերին: Ես փախաւ ինձ բռնել չկարողացան:

Երեկո էր. արեւը մայր էր մտել. գիշերային խաւարը հետզհետեւ տարածւում էր երկրի վրա:

Ես առանց կանգ առնելու վազում էի ինչպէս մի սրնթաց եղջերու, բայց ինքս էլ չգիտեի, թե ո՛ւր էի գնում: Երկյուղն ու սարսափը ինձ առաջ էին մղում: Ես լավ գիտեի, թե ի՞նչ բան է պարսկական ֆերրաշը, և ի՞նչ սոսկալի հետեանք կարող է ունենալ մի քանի ժամ առաջ պատահած անցքը:

Երբ բոլորովին մթնեց, կանգնեցի, որ փոքր-ինչ հանգստանամ: «Ո՛ւր գնամ», այդ հարցը ծագեց իմ գլխում: Մտածում էի, մտածում և ոչ մի ելք չէի գտնում: Եթե մեր տունը գնայի, այնտեղ էլ կարող էին հայտնվել ֆերրաշները: Հուսահատությունը խեղդում էր ինձ. ամբողջ մարմնով դողում էի:

Մինչ այդ տագնապի մեջ էի, հանկարծ լսեցի իմ անունը. մեկը կանչում էր ինձ: Զարհուրանքը բոլորովին տիրեց ինձ: Նա մոտեցաւ:

— Մուրադ,— ասաց նա,— ինչո՞ւ ես այսպէս շփոթված, ի՞նչ է պատահել քեզ հետ:

Ես հանգստացաւ: Ինձ հետ խոսողը իմ ծանոթներից մեկն էր: Նա մի լավ պատանի էր, որին կոչում էին Ասլան: Ես պատմեցի նրան մի քանի ժամ առաջ պատահած դժբախտությունը: Նա փոքր-ինչ մտածեց, հետո ասաց.

— Եկ ինձ հետ, մենք չինք թողնի, որ դու ֆերրաշների ձեռքն ընկնես:

Այդ «մենքից» ես հասկացա, որ նա մենակ չէր, այլ ուրիշ ընկերների եւ ունեւոր:

Նա տարաւ ինձ իր ընկերների մոտ. մեկի անունը Կարո էր, մյուսինը՝ Սադու: Դրանք որք պատանիներ էին, անտուն, անտեղ, անհայր և անմայր: Ապրում էին երկնքի թռչունների նման, քնում էին այնտեղ, որտեղ մթնում էր օրը: Երեքն էլ հասակակից էին ինձ հետ: Ես առաջուց ծանոթ էի նրանց հետ և լավ ծանոթ: Նրանք Հին քաղաքի դպրոցի աշակերտներից էին, սովորում էին մի քահանայի մոտ, որին կոչում էին տեր-Բողիկ: Մի անգամ այդ երեքն էլ փախան նրա դպրոցից և բոլորովին անհայտացան: Այն օրից անցել էին մի քանի ամիսներ. այժմ առաջին անգամ կրկին հանգիպում էի վաղեմի ծանոթներին:

— Մուրադ,— ասաց ինձ նրանցից ավելի մեծը՝ Կարոն,— եթե մեզ մոտ մնալու լինես, դու ազատված կլինես վտանգից:

— Մուրադը մեզ հետ ընկեր կդառնա,— մեջ մտաւ Սադուն:

— Ես էլ այդ նպատակով բերեցի նրան,— ավելացրեց Ասլանը:

Այդ ի՞նչ ընկերութիւնն էր, ինչո՞ւ կարող էի ես ընկեր դառնալ նրանց հետ, այդ մասին ոչինչ չխոսեցին: Բայց ես գիտեի, թե այդ մուշաշիկները ուլքեր են, կամ ինչ տեսակ տղերք են: Նրանք դեռ տեր Թողիկի դպրոցում հղած ժամանակ հայտնի էին իրանց ճարպկութիւններով և զանազան արկածներով: Նրանց մասին մարդիկ լաւ չէին խոսում, որովհետեւ նրանք փոքրիկ սրկյաճեւ էին...

Ես խոստացա նրանց մոտ մնալ, մինչև տեսնեինք, թէ վարպետիս գործը ինչով կվերջանար: Իմ նոր ընկերներն ուրախացան:

Ամառ էր: Բաց երկնքի տակ ամեն տեղ կարելի էր օթեանել: Ա՛խ, ո՞րքան լայն և ընդարձակ է աստծո աշխարհը, ո՞րքան ախորժիկ է, երբ նրա մեջ ազատ ես, և չար մարդիկ չեն նեղացնում քեզ...

Երբ հանգստացա, երբ բոլորովին ուլքի եկա, այն ժամանակ միայն հասկացա, որ մեր գյուղից շատ հեռու չեմ գտնվում: Մեր գյուղը շրջապատված էր լայնատարած այգիներով և ձեռնատունկ անտառներով: Այդ անտառներից մեկի միջումն էինք գտնվում: Կուսկա գիշեր էր: Բայց ծառերի խտութեան մեջ չէր թափանցում լուսնի արծաթափայլ լույսը: Իմ նոր ընկերները ծառերի ճյուղերից հյուսել էին այդ անտառում մի փոքրիկ տաղավար. նրա մեջ նստած էինք: Նրանք ինձ հաց տվին, խմացրին, աշխատում էին ամեն կերպով մխիթարել ինձ: Գիշերը քնեցի ես խիստ անուշ քնով:

Անցան մի քանի օրեր: Ես գտնվում էի բոլորովին ապահով դրութեան մեջ և ամենեւին երկյուղ չունեի, թե անտառների այն մոռացված խլութեան մեջ ֆերրաշները կարող էին գտնել ինձ: Բայց ինձ անհանգըստացնում էր վարպետիս վիճակը. ես մտածում էի իմ մոր, իմ քույրերի մասին: Ինձ հայտնի էին պարսից դատավորների անիրաւութիւնները. ես գիտեի, երբ որեւից հանցավոր փախչում է, ձեռք չէ ընկնում, այն ժամանակ նրա փոխարեն կալանավորում են նրա մերձավորներին, սկսում են շարչարել, մինչև հանցավորը հայտնվի: Բայց ինչո՞ւ էի հանցավոր ես, ի՞նչ էի արել, կամ ի՞նչ մեղ ունեւր վարպետս: Ինձ ոչինչ հայտնի չէր:

Ընկերներս հանգստացնում էին ինձ, խոստանում էին, թե ճիշտ տեղեկութիւններ կբերեն թե՛ վարպետիս և թե՛ մեր ընտանիքի դրութեան մասին, բայց դեռ որոշ ոչինչ չէին ասում:

Օրըստօրե ընկերներիս հետ ավելի մտերմանում էի և ավելի ընտելանում էի նրանց սովորութիւններին: Այդ ուրախ, մշտադլարթ պատա-

նինները այժմ այն չէին, որպէս տեսել էի, որպէս ես ճանաչում էի նրանց, երբ դեռ տեր Թողիկի դպրոցում սովորում էին։ Այժմ բուլղարներն փոխվել էին։ Այդ դպրոցի աշակերտներից շատերի հետ ես ծանոթ էի, որովհետեւ դպրոցը գտնվում էր մեր արհեստանոցի մոտ։ Երբեմն ես գնում էի այնտեղ, որ տեսնեմ, թե ինչպէս են սովորում աշակերտները։ Ես նրանց ուսման մասին դատել չէի կարող, բայց զարմանում էի, տեսնելով, որ համարյա բոլորը ապուշ, բթամտացած տղերք էին, կարծես նրանց մեջ շունչ և հոգի չկար։ Վարժապետի մշտական երկյուղը շինել էր այդ ողորմելիներին կենդանի դիակներ։ Ես չէի տեսնում նրանց մոտ զվարթ երեսներ, ինձ երևում էր, թե արտասուքը միշտ հոսում էր նրանց աչքերից։ Երկյուղը՝ մի գուցե բնկերը մատներ իրան, շինել էր բոլորին կասկածոտ և կեղծավոր։ Ծեծի և ճիպոտների ուժով աշակերտների գլուխներում միտք տարածելը շինել էր նրանցից մի տեսակ կապիկներ, որոնք չեն կարող որոշել իրանց խաղի ձեւերը, մինչև խաղացնողը չէ շարժում ձեռքի գավազանը։

Բայց Կարոն, Ասլանը, Սագոն թեև նույն դպրոցի աշակերտներն էին, բայց այժմ իրանց աշակերտակիցների նման չէին։ Դրանք կենդանի տղերք էին, համարձակ, միշտ ուրախ, միշտ անհոգ։ Անհոգ էին, ինչպէս երկնքի թռչունները, և ապրում էին ճիշտ նրանց նման։ Դրանց մեջ կար սեր, անձնանվիրութիւն դեպի բնկերը և չափից դուրս անկեղծութիւն։ Ես շատ շուտ ճանաչեցի նրանց, որովհետեւ այսպիսի մարդերին ճանաչելը հեշտ է, և շուտ էլ կապվեցա նրանց հետ։

Մենք այժմ չորս հոգի էինք. մեզանից ամեն մեկը մի շնորհք ուներ. ես լավ ձայն ունեի, երգում էի։ Ասլանը գիտեր ածել ջութակի վրա։ Սագոն ածում էր թութագի վրա, իսկ Կարոն լավ ածել գիտեր գայլերա։ Գիշերները կալմում էինք մի ամբողջ երաժշտական խումբ։ Մեր սեղանը լի էր լինում ամենատեսակ ուտելիքներով, գինին խո այնքան էր, որ քան կուլեա խմի։ Ես առաջին անգամ այնտեղ սովորեցա խմելը։ Պատահում էր, որ մեզ սեղանակից էին լինում սիրելի հյուրեր։ Ամառը գլուղացիների մեծ մասը մեր կողմերում անց են կացնում այգիներում, բոստաններում, մշակութայն դաշտերում և գիշերներն այնտեղ են պառկում։ Շատ անգամ մեր նվագարանների ձայնը դուրս էր կոչում գլուղացի աղջիկներին այգիների խորքից։ Նրանք դադարի դալիս էին մեզ մոտ. քաղցր էր նրանց անցկացնել ամառային գեղեցիկ գիշերները մանկահասակ սրիկաների հետ...

Այդ զվարճութիւնները այն աստիճան գրավել էին ինձ, որ ես համարյա թե մոռացա վարպետիս։ Ընկերներս թեև խոստացել էին նրա

գործերի մասին ինձ տեղեկություն տալ, բայց, որպես հավատացնում էին, դեռ իրանք ևս ստույգ տեղեկություններ չունեին: Միայն ասում էին, որ երկյուղը դեռ չէ անցել:

Ասեցի, մենք ապրում էինք երկնքի թռչունների պես. թռչունները չեն վարում, չեն ցանում, նրանք վայելում են ուրիշի մշակության բերքը: Այսպես էլ անում էինք մենք: Դիշերային խավարի մեջ սատանան այնպես համարձակ չէր կարող լինել, որպես մենք: Բոլոր աշգիհների լավ-լավ պատուհները մեղ էին պատկանում: Շատ անգամ թաքուն մտնում էինք գյուղերը: Սմառվա տոթերի պատճառով տանեցիք քնած էին լինում կտուրների վրա, բախերը և սենյակները թողնելով բոլորովին անմարդաբնակ: Ներս էինք մտնում մի տուն, գողանում էինք հաց, պանիր, հավեր, ձվաներ և այլ ուտեստներ: Երբեմն այսպիսի գողություններ անում էինք մեր բարեկամների կամ մեր ազգակիցների տներից: Բայց երբեք չէր պատահում, որ, բացի ստեղծներից, գողանայինք մի ուրիշ բան: Մեր գյուղացիները գինու կարասները սովորաբար թաղում են այգիներից, դեռնի տակ: Մեղ հայտնի էին տեղերը, գիշերով գնում էինք, բաց էինք անում, վեր էինք առնում որբան մեղ պետք էր: Մենք խղճմբտավոր և փոքրիկ զոդեր էինք. մեղանից հասակով ամենամեծը քսան տարեկան հաղիվ կլինիր:

Ես առաջ շատ հրկշտ էի. վախենում էի դեերից, սատանաներից և մինչև անգամ մաշկաթեղիներից: Իսկ այժմ ո՞րտեղից էր այդ քաջասրտությունը, որ ևս ոչ մեկ բանից էլ չէի վախենում: Երևի, ազատ կյանքը մտցրեց իմ մեջ այդ երկաթի սիրտը: Իմ ընկերները բոլորն էլ ղենքեր ունեին. ևս թեև չունեի, բայց մի տեղ գնալու ժամանակ նրանք իրանց ղենքերից ավելորդը ինձ էին տալիս:

Զարմանալի ներգործություն է անում մարդու վրա վայրենի բնությունը: Երբ գիշերը մութն է, երկինքը ամպամած է, կայծակը երբեմն փայլատակում է, և որոտը որոտում է, այդ բոլոր սարսափելի երևույթները այն աստիճան ախորժ են քո սրտին, այնքան ուռեցնում են քո կուրծքը, մինչև դու, ոգևորված մի քաղցր կատաղությամբ, ուղում ևս խորտակել, ուղում ևս դարհուրեցնել, որպես որոտը և կայծակը:

Բայց բոլորովին հակառակ ազդեցություն էր անում իմ վրա, երբ բնությունը խաղաղ էր, երբ երկինքը ուրախ էր, երբ լուսինը մեղմ ընթացքով սահում էր հստակ կամարի վրայով, երբ ամեն տեղ տիրում էր մի խուլ, խորհրդավոր լռություն: Այսպիսի բուսկներում իմ սիրտը կարծես թե ազնվանում էր, քնքշանում էր, ևս փափագում էի սիրել. և իսկույն միտս էր գալիս դեղեցիկ Սառան:

Սառան մեր հարեանի աղջիկն էր. մենք միասին էինք մեծացել և մեր մանկական ամենաքաղցր րոպեները միասին էինք անցկացրել։ Այն օրից, որ փախստականի կյանք էի վարում, ամենեին չէի տեսել նրան։ Այն, ո՛րքան կախարհի նա, ո՛րքան լաց կլիներ իր կորած, մոլորված սիրելիի համար... Նա երևակայում էի Սառայի դուրթյունը. նա այնքան բարի, այնքան զգայուն աղջիկ էր, որ չէր կարող չցավել իմ վիճակի վրա։ Բայց ես այն աստիճան վայրենացել էի, իմ սիրտը այն աստիճան կոշտացել էր, և իմ կամքի դուրթյունը այն աստիճան թուլացել էր, որ չէի կարողանում զնալ նրա մոտ, մխիթարելու նրան։ Նա մոռացել էի մինչև անգամ մորս, քույրերիս և հարգելի վարդապետի։ Փմ նոր ընկերները կարծես կախարդել էին ինձ, կարծես մի աներևույթ զորությամբ կաշկանդվել էի նրանց հետ և ամենեին բաժանվել չէի ցանկանում։ Մարդկային բնակությունը, մարդկային հասարակությունը ինձ խորթ էր թվում։ Նա սիրում էի ազատ դաշտերը, լեռները, անտառները և մթին ձորերի քարանձավները... Նա դարձել էի գիշերային բու, որ խավարի մեջ է որսում իր որսը...

Ոչ մի մարդկային արարած չէր անցկենում այն անտառի միջով, ուր թաքնված էինք մենք։ Միայն երբեմն հայտնվում էր մի բարձրահասակ որսորդ, որը հրացանն ուսից քարշ գցած, մի զուգ շների հետ, որպես այն մթին անտառների ծերունի աստվածը, հանդարտ անց էր կենում, մտախոհությամբ իր շուրջը նայելով։ Կարոն, Ասլանը և Սադոն բնավ չէին խորշում այդ տարապայման որսորդից։ Նրբեմն նա մոտենում էր, նստում էր մեր տաղավարի առջև հանգստանալու համար։ Նա բաց էր անում իր ահագին ճաղատ գլուխը, սրբում էր ճակատի բրդաթիւնքը, սկսում էր ծխել։ Նրա գազաթիւ պատած էր խորին սպիներով։ Նրեում էր, այդ պատկառելի մարդը իր կյանքը անց էր կացրել սոսկալի կռիվների մեջ։ Նրան ես ճանաչում էի. նա շատ սոնգամ գալիս էր վարդապետիս արհեստանոցը, զանազան գործիքներ էր շինել տալիս։ Նրան կոչում էին Ալու։

Սոաջին անգամ, երբ տեսալ ինձ, հարցրից Կարոյից.

— Դա ո՞վ է։

— Խաչագողներից է,— պատասխանեց Կարոն ծիծաղելով։

— Խաչագողները շատ օգտավետ մարդիկ կլինեին,— ասաց նա մի առանձին խորհրդավոր ձայնով,— Եթե իրանց խելքը, սրամտությունը և բոլոր զարմանալի ճարակությունները, որ ունեն նրանք, գործ դնեին, փոխանակ խաբեությունների, ավելի լավ գործերի մեջ, մարդկային բարօրության համար։ Նրանք ամենակարող մարդիկ են. նրանք հրաշքներ կգործեին, եթե ակնիվ լինեին...

— Նս նրանց նման չեմ լինի,— պատասխանեցի կարմրելով:

— Տացի աստված, որ չլինես, որդի,— ասաց նա, ուղիղ նայելով իմ երեսին.— բայց հասկացի՞ր, որ դու ես միեկուն ճանապարհի սկզբումն ես կանգնած, եթե փոքր-ինչ առաջ զնալու լինես, նրանց նման կլինես...

Նս ոչինչ չգտա պատասխանելու: Միայն մտածում էի, ինչպե՞ս է պատահել, որ մի այսպիսի բարի մարդը, որը զղլում է խաչազոռներից, որը ցանկանում է, որ նրանք ուղղվեն և իրանց հմուտթյունները մարդկային օգտի համար դորձ դնեն, մի այսպիսի մարդը բարեկամ է Կարոյի և նրա ընկերների հետ, ներում է նրանց գողությունները: Գուցե, մտածում էի հս, այդ բարեկամությունը մանկահասակ սրիկաներին ուղղելու և նրանց ավելի հաստատ ու բարոյական ճանապարհի վրա կանգնեցնելու համար է: Այդ ենթագրությունը սխալ չէր, որովհետև ես շատ անգամ լսում էի ծերունի որսորդի խրատները, որ կարդում էր մեղ, և այդ իմաստուն, խորախորհուրդ խրատները ես հիշում եմ մինչև այսօր:

Մինչ այդ խորհրդածությունների մեջ էի, հանկարծ մտաբերեցի վարպետիս. որսորդը նրա բարեկամը լինելով, կարող էր գիտենալ, թե ինչո՞վ վերջացավ նրա գործը:

Նա պատմեց սարսափելի բաներ:

Վարպետիս կաշնալորելուց հետո նրա ամբողջ արհեստանոցը դրավել էին և աճուրդով ծախել էին: Այդ բավական չէր, նրան ենթարկել էին ահագին տուգանքի, և որովհետև վարպետս պատրաստի փող չուներ, փոխարենը վաճառվել էր նրա տունը, բոլոր կայքը և կալվածները:

— Այդ բոլորը դեռ տանելի է,— ավելացրեց ծերունի որսորդը ցավակցական ձայնով.— Դեռ սպասում է նրան ամենասարսափելին...

— Ի՞նչ բան,— հարցրի ես ոչ սակավ սարսափելով:

Երկու օրից հետո, հրապարակի վրա, դահլիճը պիտի կտրե նրա աջ ձեռքի բազուկը...

Կարծես կայծակով հարվածեցին ինձ:

— Ինչո՞ւ համար, ինչո՞վ է հանցավոր նա,— գռչեցի ես խելագարի նման:

— Հանդարտվիր,— ասաց ծերունի որսորդը և շարունակեց,— թե ինչո՞վ է հանցավոր նա, հանցանքը հայտնի է, բայց թե ո՞ր աստիճան ստույգ է այդ հանցանքը, դա մի գաղտնիք է, որ պատած է խորին մթությունների մեջ: Նս համարում եմ վարպետ Գրիգորին շատ իստակ և արդար մի արհեստավոր: Նա խաբեբա, ստախոս մարդ չէ: Նա իրան թույլ չի տա մասնակից լինել անարդար գործի: Բայց մի ապացույց ոչ

միայն նրան կասկածանքի ներքո է դնում, այլ հաստատում է նրա վրա գրած մեղադրանքը:

— Ի՞նչ ապացույց,— հարցրի ես անհամբերությամբ:

— Մի բանալի...

Ես սոսկացի: Որսորդը չնկատեց իմ խռովությունը, շարունակեց.

— Ահա ինչումն է գործը. դու խո ճանաչում ես Հին քաղաքի հարուստ աղալարներին, դու խո գիտես, թե ի՞նչ տեսակ զազաններ են նրանք: Քո վարպետի կալանավորվելու նախորդ գիշերը անհայտ շարա-
դործները մտել էին այդ աղալարների ամրոցը, բաց էին արել մեծ երկաթե արկղը և նրա միջից գողացել էին շատ թանկագին իրեղեններ: Ամրոցից այլևս ուրիշ բաներ չէին տարել: Ավազակները մոռացությամբ թողել էին արկղի վրա այն բանալին, որով բաց էին արել նրա փականքը: Քննելով այդ բանալին, ստուգվեցավ, որ շինված էր քո վարպետի արհեստանոցում:

— Ինչո՞ւ ստուգվեցավ:

— Նրա վրա դրված էր արհեստանոցի փոքրիկ դրոշմը, որ կրում էր յուր մեջ մի մուրճ, հորիզոնաձև դրած, իսկ նրա ներքո երկու տառեր՝ Գ. և Մ... Այդ տառերը քո վարպետի անունի և ազգանունի սկզբը-
նատառերն են, կարծեմ քեզ պետք է ծանոթ լինի այդ դրոշմը:

— Ծանոթ է..., — պատասխանեցի ես խեղդված ձայնով:

Ես մտաբերեցի այն բանալին, որը մի ժամանակ շինել էի քավոր Պետրոսի համար, և որի գոյության մասին բոլորովին մոռացել էի: Որ-
պես մի շար եղեռնագործ, ես զգացի այն բոլոր զարհուրանքը, թե իմ անգիտությամբ որպիսի սարսափելի դժբախտություն պատճառեցի իմ սիրելի վարպետին: Իմ ձեռքն էր շինել այն բանալին. ես էի գրել նրա վրա արհեստանոցի փոքրիկ դրոշմը: Իսկ այժմ իմ փոխարեն պիտի պատժվեր արդար և ազնիվ արհեստավորը: Հրապարակի վրա դահիճը պիտի կտրեր նրա ձեռքը: Ի՞մ, ի՞մ ձեռքը պիտի կտրեին, ե՛ս էի արժան այդ պատժին, ինչո՞ւ էր հանցավոր անմեղ մարդը...

Ես հիշեցի քավոր Պետրոսի խոսքերը, որոնցմով աշխատում էր հա-
մուկել ինձ, որ ոչ ոքի չասեմ, թե նրա համար մի այսպիսի բանալի եմ շինել, ես հիշեցի այն ընծան, որով նա խաբեց ինձ, ոտքից ցզուվս նոր հագուստ կարել տալով ինձ համար... Ուրեմն, մի այսպիսի շար նպատա-
կի համար էր բանալին, ուրեմն, ես միջնորդ դարձա մի շարագործության, իսկ իմ փոխարեն պիտի պատժվեր այն ազնիվ մարդը, որը այնքան սիրում էր ինձ, որը այնքան ուրախանում էր իմ հառաջագիմությամբ, որը խոս-
տանում էր ավելի և ավելի բախտավորացնել ինձ... Այդ դառը մտածու-

թյունները պաշարեցին ինձ, երբ բացվեցավ իմ առջև սարսափելի իրողությունը, և ես գոչեցի իմ խռովության մեջ.

— Ապա քավոր Պետրոսը... ապա քավոր Պետրոսին ի՞նչ պիտի անեն...

— Ո՞վ է քավոր Պետրոսը, — հարցրեց որսորդը զարմանալով:

— Մեր քավոր Պետրոսը...

— Հա, ճանաչում եմ... նա ի՞նչու է խառն այդ գործի մեջ: Նա խաղաղ, հանգարտ շարունակում է իր սովորության համեմատ ամեն առավոտ և երեկո եկեղեցի գնալ, աղոթել, Եկեղեցուց դուրս գալուց հետո, փողոցներով անց կենալու ժամանակ, աջ ու ձախ ողջունում է մարդկանց, աշխատում է ճանճերին էլ չվշտացնել, որ իր հոգին աստծո գրախտից չզրկվի...

Որսորդի խոսքերի մեջ կար խիստ դառը հեղինություն դեպի քավոր Պետրոսը, որոնք ավելի գրգռեցին իմ բարկությունը դեպի այն դարձելի մարդը, և ես պատրաստվում էի այն չարագուշակ բանալիի ամբողջ պատմությունը հայտնել որսորդին և ցույց տալ, թե ինչու է քավոր Պետրոսը խառն աղալարների ամբողջի գողության գործի մեջ, բայց այդ բոլորում որսորդի ուշադրությունը գրավեց մի այլ արարած, նա թողեց ինձ և երեսը շուռ տվեց դեպի այն կողմը:

Նրա շունը, որ մինչև այն րոպեն, գլուխը առջևի թաթիկների վրա դրած, պառկել էր տիրոջ մոտ, հանկարծ վաղ տվեց և մտավ մեղանից ոչ այնքան հեռու գտնված թիերի մեջ: Վայրկենական խուզարկությունից հետո, գլուխը կրկին դուրս հանեց թիերի միջից և մի առանձին հրավիրական հայացքով սկսեց նայել տիրոջ երեսին:

— Ի՞նչ կա, Զեյրան, — հարցրեց տերը:

Զեյրանը արձակեց մի բանի խուլ մոնչյուններ:

— Հասկացա, — ասաց որսորդը և վեր առեց իր մոտ դրած հրացանը:

Մեղանից բավական տարածության վրա, մամռապատ քարաժայռի գլխին կանգնած էր մի վայրենի այծ և ղգույշ նայում էր իր շուրջը: Հեռվից երևում էր նա մի հավի չափ: Մերունի որսորդի սրատես աչքերը տեսան նրան, հրացանը որոտաց, այժը գլորվեցավ ցած:

— Տղերք, գնացեք վեր առեք, աստված ձեզ համար խորովածացու ուղարկեց:

Տղերքը վաղեցին դեպի այն կողմը, իսկ ես քարացածի նման դեռ մնացել էի կանգնած, որպես մի կատաղի եղէտնագործ, որին հանկարծ տիրում է խղճահարության երկունքը:

Մերունի որսորդը դարձավ դեպի ինձ, ասելով.

— Ընկեր, դու այստեղից դեռես չափտի հեռանաս. քեզ որոնում են, մնա այստեղ, մինչև անցնի վտանգը...

Նա այլևս չսպասեց իմ պատասխանին և, մնաք բարյալ ասելով, հեռացավ:

Կարոն իր ընկերների հետ վերադարձավ, իրանց հետ բերելով այծը:

— Այն բոլորը, ինչ որ պատմեց քեզ որսորդը, մենք առաջուց գիտեինք, — ասաց Ասլանը:

— Դուք գիտեիք և թաքցնում էիք ինձանից, — գոչեցի ևս վրդովված ձայնով:

— Մենք չէինք ուզում քեզ տխրեցնել:

Մինչև ընկերներս մորթեցին այծը, մինչև հոշոտեցին, մինչև կրակ վառեցին, գիշերից բավական անցավ: Առատ խորովածը մատակարարում էր նրանց սեղանին այն ճոխ ընթրիքներից մեկը, որի նմանը խիստ հազիվ անգամ նրանք վայելում էին անմարդարնակ անտառում: Գլխին նույնպես առատ էր: Չնայելով, որ ընկերներս ամեն կերպ աշխատում էին ուրախացնել ինձ, վանել իմ տխրությանը, բայց հնար չէր լինում: Իմ սիրտը լցված էր անսահման դառնությամբ, դիտմամբ պատվում էին հազարավոր սատանաներ: Ես ոչինչ ուտել չկարողացա, միայն խմում էի, աշխատում էի գոնե գինով թմրեցնել ինձ տանջող ցավերը: Բայց նա էլ չէր օգնում: Սալմաստա զորեղ գլխին ինձ վրա ջրի ազդեցություն էր անում:

— Անհոգ կա՛ց, Մուրադ, — ասաց ինձ Կարոն, — մենք չենք թողնի, որ քո վարպետի ձեռքը կտրեն:

— Դո՛ւք, — հարցրի ևս թերահավատությամբ, — դուք ի՞նչ կարող եք անել:

— Մենք շատ բան կարող ենք անել, — պատասխանեց Կարոն մի առանձին անձնավստահությամբ:

Ես չկամեցա ընկերներիս հպարտությունը վիրավորել և լուռ կացա:

— Հանաք չենք անում, Մուրադ, — շարունակեց Կարոն բավական լուրջ կերպով, — քո վարպետը առաջիկա գիշերում ազատված կլինի բանտից: Մյուս առավոտը, հրե բանտի դռները բաց կանեն, որ տանեն նրան հրապարակի վրա ձեռքը կտրելու համար, կդտնեն նրան անհայտացած:

— Դա անկարելի բան է:

— Շատ հնարավոր բան է, — պատասխանեց Կարոն: — Ամեն ինչ կարգադրված է, ինքը ձերունի որսորդը կառաջնորդի մեզ. մենք ունենք ուրիշ ընկերներ ևս...

Վերջին բառերը կարծես սխալմամբ նա բաց թողեց բերանից և շուտով խոսքը փոխեց.

— Դու էլ, իհարկե, մեզ հետ կլինես:

— Վարպետիս ազատության համար ես դժոխքն էլ կմտնեմ:

Ընթրիքից հետո ընկերները շուտով պառկեցան քնեցին, երևի առաջիկա գիշերվա արշավանքի համար ավելի կազդուրվելու մտքով: Բայց ես քնել չկարողացա: Զուլ գիշեր էր. մեղմիկ քամին հազիվ օրորում էր քնած տերևները, և անտառի լուսթյունը կենդանանում էր ծառերի խորհրդավոր սոսափյունով:

Ես միայնակ նստած էի տաղավարի մոտ, ականջ էի դնում: Խառն մտածություններ անհանգստացնում էին ինձ: Կարոյի խոսքերը անհավատալի էին թվում: Ես ավելի հավանական էի գտնում, որ ոգևորված դիմում ազդեցությանմ՝ նա միայն կամեցավ առժամանակ հանգստացնել ինձ: Եթե մի այսպիսի դիտավորություն լիներ, ծերունի որսորդը անպատճառ կասեր ինձ: Բայց նա ոչինչ չհայտնեց և հեռացավ:

«Երկու օրից հետո հրապարակի վրա դահլիճը պիտի կտրե նրա աջ ձեռքի բաղուկը»... հիշեցի ես ծերունի որսորդի խոսքերը: Անմեղ մարդը պիտի պատժվեր ինձ նման մի հիմար համբակի և մի նենգավոր շարագործի պատճառով... Ո՛չ, ո՛չ, մտածում էի ես, այդ անկարելի բան է... կգնամ քավոր Պետրոսի մոտ, հենց այս գիշեր կգնամ... Կասեմ նրան, դու ինձ խաբեցիր, այժմ քո շարագործության պատճառով պատրժվում է մի արդար մարդ... կա՛մ պիտի դնաս դատավարի մոտ և հայտնես, քեզ դու ես մեղավորը, որ ազատես նրան դատապարտությունից... կա՛մ ես ինքս կգնամ և ամեն ինչ կհայտնեմ ուր որ հարկն է...

Այդ մտածությունները կարծես թե ինձ ուժ տվին, ես վեր կացա: Իմ խռովության մեջ ես մինչև անգամ մոռացա այն խոսքերը, որ ընթրիքի ժամանակ Կարոն ասաց ինձ, մոռացա և իմ խոստմունքը, թե նրանց հետ դժոխքն էլ կմտնեմ սիրելի վարպետիս ազատելու համար:

Տաղավարի մոտ դեռ վառվում էր կրակը և աղոտ լույսը տարածում էր քնած ընկերներիս վրա: Մի անբացատրելի նախազգեստությամբ կարծես զգում էի, թե այլևս չպիտի տեսնեմ այդ կյանքով լի, եռանդոտ և անկեղծ բարեկամներին: Նրանք քնած էին տաղավարի մեջ: Ես մոտեցա, խոնարհվեցա և արտասուքը աչքերումս համբուրեցի երեքի երեսները, ապա դուրս եկա տաղավարից: Եվ վերջին անգամ հայացք ձգելով այն անտառային մենավոր խրճիթի վրա, որ կապված էր իմ պատանեկության սրտի հետ անմոռանալի հիշատակներով, «մնաք բարյավ, սիրելի ընկերներ», ասեցի և հեռացա...

ԿՐԿԻՆ ՄՈԼՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Դուրս դալով անտառից, սկսեցի դիմել մեր դյուղը: Անդադար նայում էի դեպի «աղոթարանը», որ տեսնեմ, արդյոք չէ՞ ծագում օրը: Դեռ բավական դիշիր կար: Խալարը ինձ պետք էր. մթության մեջ ես շատ բան ունե՛ի կատարելու...

Մտա մեր դյուղը: Նա նիրհում էր խորին քնի մեջ. միայն երբեմն մի որևիցե անհամբեր շան անխորհուրդ աղաղակը ընդհատում էր գիշերային լուսնունը: Իմ սիրտը բաբախում էր և՛ ուրախությունից, և՛ տրտմությունից: Ուրախ էի, որ պիտի տեսնեմ մորս, քույրերիս և վերջապես Սառային: Տրտում էի, երբ հիշում էի վարպետիս ցավալի դրությունը:

Ես վճռել էի մի սարսափելի դիտավորություն. նախ զնալ քավոր Պետրոսի մոտ, առաջարկել նրան, որ դիմե դատավորին և հայտնե, թե ինքն է կատարված չարագործության հեղինակը և աղատե անմեղ վարպետիս կյանքը: Իսկ եթե քավոր Պետրոսը այնքան աղնւլություն չի ունենա, որ հանձն առնե իմ առաջարկությունը, ես երգվել էի իմ սուրը ցցել նրա նենդավոր սրտի մեջ, և, նրա դիակի վրայից անցնելով, ինքս անձամբ զնալ այն հրապարակի վրա, ուր պիտի կատարվեր վարպետիս դատապարտության վճիռը, և իմ ձեռքը մեկնել դահճին, ասելով. «Կըտրեցեք այդ բազուկը, այդ ձեռքով է շինված այն բանալին»...

Այդ մտածություններով բորբոքված, ես արդեն գտնվում էի քավոր Պետրոսի դռան հանդեսը: Սկսեցի դռան մուրճը դարկել: Հայտնվեցավ ծառան, հայտնեց, որ աղան տանը չէ:

— Ի՞նչպես տանը չէ, հիմար,— գռչեցի ես և, չհավատալով նրա խոսքերին, ներս մտա:

— Ասում եմ տանը չէ, էլի՛,— պատասխանեց նա մրթմրթալով,— դնա աչքովդ տես, թե կգտնես, այն ժամանակ ասա ինձ հիմար:

— Իսկ քավորկի՞նը:

— Քավորկինը քնած է:

Բայց մեր ձայնից քավորկինը արդեն դարթնել էր, նա կիսահագնքված, ճրագը ձեռին դուրս եկավ բակը, ուր ես վիճում էի ծառայի հետ:

— Ա՛խ, Մուրադ, դավակս, դո՞ւ ես,— ասաց նա դռն հառաչանքով և մոտեցավ, գրկեց ինձ:

Ես ապշած մնացի:

— Փա՛ռք քեզ աստված, փա՛ռք քեզ,— ասում էր նա արտասուքը

աչքերում,— հա քեզ բոլորովին կորած էի համարում... դարձյալ փա՛ռք լինի մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին, որ կարողացա տեսնել քեզ...

Քա՛վորկնոջ դժասրտությունը ինձ բոլորովին զինաթափ արեց. իմ կատաղությունը բա՛լական մեղմացա՛լ, և ես հանդարտությամբ հայտնեցի, թե ցանկանում էի քա՛վոր Պետրոսին տեսնել:

— Քանի շաբաթ է, որ նա տանը չէ, զավակս, ո՞ր է գնացել, մենք էլ չգիտենք: Այն օրից, որ քո վարպետի հետ պատահեց այն դժբախտությունը (ա՛խ, թող աստված ինքը ողորմություն անե այն խեղճին), Պետրոսը քուն և հանգստություն չունեք, ասում էր, սուրբ տիրամայր, այդ ի՞նչ պատահեց, միշտ քեզ վրա էր մտածում, միշտ քեզ համար էր աղոթում: Հետո ասաց ինձ, կնի՛կ, ես պիտի գնամ՝ գտնեմ Մուրադին, անփորձ տղա է, չլինի թե նա էլ վտանգի մեջ ընկնիւ— Գնաց քեզ պտրե՛լու, ա՛խ, հիմա ո՞րքան կուրախանա, երբ տեսնե, որ դու ողջ-առողջ տուն ես եկել...

Ես ամենեւին չէի կասկածում, որ քա՛վոր Պետրոսը իմ մասին անհանդիստ կլինեք, ես բոլորովին հավատում էի, որ նա գնացել էր ինձ որոնելու, որովհետեւ իմ մի սխալ քայլից, իմ մի անզգույշ խոսքից կախված էր նրա կյանքը: Այդ պատճառով կարճ կտրեցի քա՛վորկնոջ հետ, որովհետեւ գիշերը անցնում էր, շտապում էի մորս տեսնել:

— Մնա մեզ մոտ, զավակս,— թախանձում էր քա՛վորկինը,— այս ժամանակ ո՞ր ես գնում:

Երբ ես հայտնեցի, թե գնում եմ մորս տեսնելու, նա ասաց.

— Գնա՛, զավակս, պետք է նրան էլ ուրախացնել, խեղճ կնիկ, ո՞րքան լաց էր լինում նա քո համար, ասում էր՝ Մուրադս կորա՛լ, էլ չեմ տեսնի նրան... հիմա կտեսնե, կուրախանա:

Երբ ես կամենում էի բակից դուրս գալ, քա՛վորկինը խորհուրդ տվեց, որ ծառային ինձ հետ տանեմ.

— Գիշեր է, զավակս,— ասում էր նա,— ո՞վ է իմանում, կարող է հաղար շար ու բարի պատահել...

— Պետք չէ,— ասացի ես և հեռացա:

Դուրս գալով փողոցի խավարի մեջ, ինձ պաշարեցին նոր և ավելի ծանր մտածությունների,— քա՛վոր Պետրոսին չգտա, ուրեմն նրա մասին իմ բոլոր նախապատրաստությունները ոչնչացան, իզուր անցան... Ի՞նչ էր մնում անել: Վարպետիս դատապարտելու օրը մոտ էր. հրկու գիշեր ես, այնուհետեւ նրան պիտի դուրս բերեին մեղապարտների հրապարակի վրա... Ի՞նչ պիտի անեի, եթե մինչև այնօր չգտնեի քա՛վոր Պետրոսին: Ահա մի հարց, որին վճիռ տալու մեջ ես դժվարանում էի:

«Եթե նրան չգտնեմ, ինձ կմնա կատարել իմ վերջին դիտավորությունը, այսինքն, անձամբ ներկայանալ դատավորի մոտ, խոստովանել ճշմարիտ իրողությունը և, իմ աջը մեկնելով դահճի դանակի առջև, ասել՝ կտրեցեք այդ ձեռքը, որ իր միամտությամբ մի շարագործի համար գործիք դարձավ»:

Բայց պետք էր նախ և առաջ տեսնվել մորս հետ. նա կմեռներ կըսե՞ր կիծից, եթե հանկարծ կլսեր սիրելի որդու բոթը:

Ես մտա այն փողոցը, ուր գտնվում էր մեր տունը:

Պարսից վարչության կամայականությունները ինձ բավական հայտնի էին. ես գիտեի, եթե մի հանցավոր փախստական է դառնում, կառավարությունը կա՛մ կալանավորում է նրա աղգակահներին, կա՛մ նրա տան վրա սարվազներ է դնում, սկսում են նեղացնել տանեցիներին, մինչև փախստականը հայտնվի: Ի՞նչ պիտի անեմ, մտածում էի ես, եթե կմտնեմ մեր տունը և կտեսնեմ այնտեղ սարվազներով լցված: Քավորկինը այդ մասին ինձ ոչինչ չասեց, և ես այնքան շփոթված էի, որ մոռացա հարցնելու, թե ի՞նչ գրության մեջ է մեր տունը:

Վճռեցի նախ գնալ Սառայի մոտ, նրանից տեղեկանալ մեր ընտանիքի գրության մասին, հետո գնալ մորս տեսնելու: Սառայինց տունը կից էր մեր տանը, իհարկե, հայտնի կլինեք ամեն ինչ:

Զարմանալի բան է մարդու սիրտը, այն ես հրաբորբոր, անփորձ պատանու սիրտը. շատ անգամ ի՞նչ բանի որ փափագում է նա, խելքն էլ սառտանայի նման այնպիսի աղացուցյունի է առաջ բերում, որ անպատճառ կատարվի այդ փափաղը: Ես ցանկանում էի տեսնել և՛ մորս, և՛ Սառային: Որի՞ն պետք էր տալ դերագասությունը: Սիրտս ասում էր՝ Սառային, իսկ խելքս, փոխանակ հակառակելու նրան, իրան օգնության կանչելով զգուշությունը ու խոհեմությունը, հաստատում էր սրտիս բաղձանքը, ասելով ինձ, չէ՛, առաջ մորդ մոտ մի՛ գնա, այնտեղ կարող են սարվազներ լինել, ֆիրաշներ լինել, կառավարության մարդիկ լինել և այլն: Այդ բոլորը երևակայում էի ես, որովհետև սրտիս շահերին նպաստավոր էին դրանք: Սառան կապված էր իմ հոգու հետ, ես նրան սիրում էի:

Զեմ կարող նկարագրել, թե ո՛րպիսի ոգևորությամբ մոտեցա ես նրանց տանը: Երեք ամբողջ ամիսներ չէի տեսել նրան: Կատուն այնպես արագությամբ չէր կարող թռչել, ինչպես ես բարձրացա նրանց կտուրի վրա: Տարվա այն եղանակներում բոլոր գյուղացիները կտուրների վրա են պառկում: Սառան ընած էր ինչպիսի մի երեխա: Ես մոտե-

ցա, ձեռքով շոշափեցի նրա հրենքը: Նա զարթնեց մի անսովոր ճիշ բարձրացնելով: Ես փռմանեցի, որ իմ անզգուշությամբ վախեցրի նրան:

— Ես եմ, Սառա:

Նա ճանաչեց իմ ձայնը և հանդստացավ:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ եկար այստեղ... դնա... հիմա հայրս...

Ես հետ քաշվեցա, վախենալով, մի գուցե զարթեցնեմ նրա հորը, որ աղջկանից մի փոքր հեռու պառկած էր: Սառան մայր շունհր: Երկու քայլ չէի փոխած, երբ աղանջիս դիպավ նրա հազիվ լսելի ձայնը.

— Դնա՛ ներքե, այնտեղ սպասիր ինձ...

Ո՛րքան ուրախալի էր այդ ձայնը: Ես իսկույն կտուրից իջա նրանց բակը, նստեցի սրահում և անհամբերությամբ սպասում էի: Շատ չանցավ, Սառան, բոլորովին հագնված, այնտեղ եկավ: Նա հանդիպեց ինձ նույն հիացմունքով, որպես մեկի սիրելին գերեզմանից հարություն է առնում: Այսպիսի գեպքերում սիրո զգացմունքը լուռ է մնում, ախար պետք է միայն ուրախության հրճվանքը, այն ևս արտասովախառն ուրախության, երկնշելով, մի գուցե սիրելին կրկին գեպի գերեզման վերադառնա...

Սառան ճրագը վառեց, մենք մտանք նրա սենյակը: Առաջին բանը, որ նրա աչքին ընկավ, էր իմ հագուստը:

— Ա՛խ, այդ ի՞նչ է, քո շորերը ի՞նչպես պատառոտվել են... ո՛րքան կեղտոտվել է քո շապիկը,— ասաց նա ցավակցաբար:

— Անտառների մեջ այսպես է լինում, Սառա:

Նա պատրաստում էր թել ու ասեղ, որ կարկատեն հագուստիս պատառոտած տեղերը: Բայց ամբողջ ամիսներով մացառների և ծառերի մեջ նրանք այնպես էին քրքրվել, որ փոքրիշատե նորոգելը մի քանի օրվա գործ էր, թեև բարի Սառայի սիրտը ցավում էր ինձ այդ վիճակի մեջ տեսնել և մտածում էր նույն բույսում նորոգել բոլորը:

Հանկարծ նա թելն ու ասեղը մի կողմ դրեց, կարծես թե մոռացավ հագուստիս վիճակը և, մի նոր բան մտաբերելով, ասաց.

— Ա՛խ, ո՛րքան լաց եմ եղել ես, Մուրադ... ո՛րքան տանջվել եմ...

— Ինչի՞ համար:

— Ասում էին, թե...

— Ի՞նչ էին ասում:

— Ա՛խ, շատ խոսքեր էին ասում... ասում էին քեզ բռնել են... ասում էին քեզ բանտն էին դրել...

— Հիմա տեսնում ես, որ այդ բոլորը սուտ է. ես քեզ մոտ եմ:

— Հիմա ես ուրախ եմ: Բայց...

— Դու կարծում ես ինձ դարձյա՞լ կկալանավորեն:

— Ո՛չ... ես կարծում եմ, որ քեզ մյուս անգամ չեմ տեսնի...

— Իդուր ես այսպես էլ կարծում, Սառա։ Աստված կօգնի ինձ, ինչպես մինչև այսօր չկարողացան կալանավորել, այսուհետև ես աստված կալահպանեի ինձ։— Ես սկսեցի մխիթարել նրան։

— Ո՛ւր էիր այդքան ժամանակ, ո՞րտեղ էիր պահված,— հարցրեց նա։ Ես նկատեցի, որ ձայնը սկսեց դողալ։

— Այդ մի՛ հարցրու, Սառա։

— Ինչո՞ւ, ես չի՞ պիտի գիտենամ։

— Հետո կասեմ քեզ։

Նա լուռ կացավ և հեկեկալով սրբում էր արտասուքը։

— Ինչո՞ւ ես լաց լինում։

— Ասում էին, որ դու գողերի հետ ես ապրում...

Խեղճ աղջիկ, նա լաց էր լինում նրա համար, որ ես գողերի հետ էի ապրում։ Խաչագողի աղջիկը զղվում էր գողերից... դա հաղվագյուտ երեւոյթ էր... դա մի մարգարիտ էր աղբի մեջ ընկած... Մի քանի բուսկից հետո հարցրեց նա.

— Դու մորդ տեսե՞լ ես։

— Դեռ չեմ տեսել, ուզում եմ գնալ նրա մոտ։

— Ա՛խ, եթե գիտենայիր, թե որքա՛ն մաշվել է, ո՞րքան հալվել է նա քո պատճառով... Խեղճ կնիկ, աչքերիցը արտասուքը չէր ցամաքում, միշտ լաց էր լինում... Ամեն օր գնում էի նրա մոտ, դրկում էր ինձ, համբուրում էր, ասում էր. «Մուրադիս կարոտությունը քեզանից եմ առնում, Սառա, դու որդուս նշանածն ես»... Ամեն անգամ խոսալիս քո անունն էր հիշում, ասում էր, աստված այնքան ժամանակ հոգիս չառնե, մեկ էլ տեսնեմ որդուս ու հետո մեռնեմ... Հիմա ո՞րքան կուրախանա, Մուրադ, եթե քեզ տեսնեկու լինի։

Ես հարցրի Սառայից, թե իմ բացակայության միջոցում ի՞նչեր էին պատահել մեր տանը։ Նա սարսափելի գույներով նկարագրեց այն բոլոր տանջանքները, որ կրել էր մայրս տեղային պարսիկ պաշտոնատարների, ֆերրաշների և սարվաղների ձեռքից։ Պատմեց, թե ամեն օր գալիս էին, մորս ասում էին, ո՞ւր է որդիդ, կա՞մ որդուդ պիտի տաս մեր ձեռքը, կա՞մ այսքան փող պիտի տաս մեզ, որ քեզ ժամանակ տանք, մինչև որդուդ դառնա։ Եվ այսպես ամեն անգամ «ղուլլուղ» և «ռուշվաթ» էին առնում, հետո գնում էին։ Մայրս փող չուներ, որ տար և աղատվեր։ Սառայի հայրը գնում էր, նրանց փող էր տալիս և ճանապարհ էր դնում։ Քույրերս միշտ Սառայնց տանը թաքնված էին լինում, երբ նրանք գալիս էին. մայրս չէր ուզում, որ ֆերրաշները նրանց երեսը տեսնեն։ Այսպիսի շատ բաներ պատմեց ինձ Սառան, իմ սիրտը կտոր-կտոր էր լի-

նում այդ բոլորը լսելու ժամանակ, եթե ես մի որևիցե հանցանք էի գործել, թող պատժեին ինձ: Ի՞նչով էր մեղավոր մայրս, ի՞նչով էին մեղավոր բույրերս, բարեկամներս: Բայց դա մեր երկրի կարգն էր, կորածի, մեռածի հանցանքների համար մնացածներին պատժել...

Լույսը սկսել էր բացվել, լսելի եղավ դուրսից հասնողները կոչնակի ձայնը. այլևս Սառայի մոտ երկար մնալ անկարելի էր. շուտով նրա հայրը կիշներ կտուրից, կլվացվեր, որ հիվանդիցի գնա աղոթելու: Սառան չէր ցանկանում, որ իր հայրը մեզ միասին նստած տեսներ: Զարմանալի բան է սովորությունը: Սառան իմ նշանածն էր, քանի տարի էր, որ մայրս այդ նազելի աղջկան նշանել էր ինձ համար որպես հարսնացու: Բայց մենք իրավունք չունեինք միմյանց հետ տեսնվելու, միմյանց հետ խոսելու, մինչև այն օրը, քանի որ պետք էր հասնան աստուծո սեղանի առջև չէր ասել՝ թե նա իմ կինն է, իսկ ես՝ նրա ամուսինը: Եվ մեր երկրում խիստ սրբություն էր պահպանվում այդ կարգը:

Ժամատան բարձրությունից լսելի եղավ կոչնակի երկրորդ անգամի դարկը: Ամբողջ Սալբան այժմ ոտքի վրա էր: Ծերունիները, պառավները պիտի գնային ժամ աղոթելու, իսկ ավելի մանկահասակները պիտի գնային դեպի մշակություն դաշտերը գործելու:

Մեր տունը Սառայինց տնից բաժանված էր մի ցած միջնապարիսպով միայն: Այդ միջնապարիսպը, դիշերային մթության ժամանակ, շատ անգամ եղել էր մի խորհրդապահ վկա իմ և Սառայի տեսակցությունների: Նա կանգնած իրանց բակի կողմից, ես կանգնած մեր բակի կողմից, իսկ մեր մեջտեղում միջնապարիսպը, ամբողջ ժամերով խոսում էինք, խոսում ու չէինք կշտանում: Իսկ այժմ: Այժմ ես փախչում էի Սառայից, որպես մի հանցավոր, որ արժանի չէր նրա սիրին:

Սառային դեռ հայտնի չէին իմ վարպետի արհեստանոցում պատահած անցքի մանրամասները. նա դեռ չգիտեր, թե ի՞նչ պատճառով ոստիկանությունը որոնում էր ինձ, նա միայն մի բան էր լսել, թե ես «գողերի հետ եմ ապրում»... Այդ մասին նա մի քանի լուր արձակ հարցեր ինձանից, իսկ ես նրա հարցը թողեցի առանց պատասխանի: Ամոթը խեղդում էր ինձ. ի՞նչ վատ բան է գողությունը... Սառան էլ ինձ չի սիրի, մտածում էի ես, նա բարի աղջիկ է, նա գողին չի սիրի...

Երբ ես կանգնեցա, պատրաստվում էի բաժանվել Սառայից, հարցրեց նա.

— Դու դարձյալ նրանց մո՞տ ես գնում:

— Ո՞ւմ մոտ:

— Այն գողերի մոտ...

— Եթե դու դիտենայիր, Սառա, թե ինչ տեսակ աղերք են նրանք,

դու երբեք ինձ չէիր մեղադրի, որ ես անցուցի նրանց հետ մի քանի ամիսներ: Նրանք այնքան սիրելի տղերք են, որ եթե դու տեսնեիս լինելի նրանց, ինքդ էլ կսկսեիր սիրել: Նրանք վատ տղերք չեն, Սառա, և ես ցավում եմ, որ հանգամանքները բաժանեցին ինձ նրանցից...

Նա կարծես թե հանգստացավ:

— Հավատում եմ քո խոսքերին, — ասաց նա: — Բայց հիմա ո՞ւր ես գնում:

— Գնում եմ մորս մոտ:

Այդ միջոցին բակից լսելի եղավ Սառայի հոր ոտնաձայնը: Նա իջել էր կտուրից, պատրաստվում էր եկեղեցի գնալու: Սառան դռնաթափվեցավ. նա իսկույն դուրս գնաց սենյակից և, հոր առաջը կտրելով, ասաց.

— Գիտես, հայրիկ, Մուրադը եկել է:

— Ե՞րբ, ո՞ւր է, — հարցրեց հայրը զարմանալով:

— Հենց այս րոպեիս, այստեղ սենյակումն է:

Ես նրանց խոսակցությունը լսում էի. Սառան խաբեց հորը. երկրի սովորությունը ստիպեց նրան սուտ խոսել: Նա չկամեցավ ցույց տալ, որ մենք մի քանի ժամեր միասին ենք եղել: Դա կարող էր համարվել հրեշտակի նման մաքուր աղջկա համար մի տեսակ անսպասելի շուք:

Հայրը շտապով ներս մտավ, գրկեց ինձ, համբուրեց և ավետարանական խոսքով հայտնեց իր ուրախությունը, որ վերջապես դտավ իր «մոլորյալ ոչխարին»...⁴

Նրա խոսքերի մեջ բովանդակվում էր և՛ ուրախություն, և՛ հանդիմանություն: Ես մոլորյալ ոչխար էի, հովիվը դտավ ինձ: Բայց ո՞վ մոլորեցրեց ինձ, ի՞նչ բանումն էր իմ մոլորությունը, այդ մասին նա ոչինչ չխոսեց:

Սառայի հայրը խելացի մարդ էր, նա ինձ խորհուրդ չտվեց գնալու մեր տունը, որովհետև կարող էր այնպես պատահել, որ ես այնտեղ եղած ժամանակ ֆերրաշները վրա հասնեին և կալանավորեին ինձ: Նա ասաց, թե ոստիկանությունը մեր գյուղի տանուտերից իլքիզամ է առել, տուգանք է նշանակել, ի՞նչ ես մեր գյուղում հայտնվելու լինեմ, իսկույն մատեն կառավարության ձեռքը, և «անսխիտան» տանուտերը, մի լավ ծառայություն անելու համար, մեծ հաճությամբ կկատարե այդ հրամանը: Նա արդեն, ավելացրեց Սառայի հայրը, զանազան լրտեսների միջոցով հսկում է մեր տան վրա, որ ինձ բռնել տա և այլն:

Սառայի հոր խոսքերից ես հասկացա այն բոլոր պատճառները, թե ինչո՞ւ կառավարությունը ինձ ամենայն խստությամբ որոնում էր: Որպես վարպետիս, նույնպես և մեր բոլոր աշակերտներին ու բանվորներին

կալանավորել էին: Միայն ես էի մնացել, որ փախստական էի: Քրեական դորժերի ժամանակ պարսից դատավորների քննությունը հարցմունքներով, վկաներով կամ այլ հետախուզություններով չէ կատարվում, այլ միայն ծեծով: Նրանք պատժում են նախքան հանցանքի հաստատվելը: Կալանավորի ոտները դնում են ֆալախկալի մեջ, այնքան ծեծում են, կամ բանտի մեջ այնքան սարսափելի տանջանքներ են տալիս, մինչև նա խոստովանվի, թե ինքն է գործել հանցանքը: Քանի որ դեռ չէ խոստովանել, տանջանքները ավելի և ավելի սաստկացնում են: Այդ բոլորը փորձել էին թե վարպետիս և թե նրա գործավորների վրա, բայց նրանցից մի որոշ խոստովանություն չէին դուրս բերել: Վարպետս ասել էր միայն, թե բանալիի վրա դրած դրոշմը, իրավ է, իր արհեստանոցի դրոշմն է, բայց թե ի՞նչպես է շինվել այդ բանալին կամ ո՞վ է շինել, այդ մասին տեղեկություն չունի: Նույնը ասել էին և արհեստանոցի աշակերտներն ու բանվորները: Մնում էի ես, որ փախստական էի, և իմ փախչելը ավելի կասկածավոր էր դարձրել ինձ: Այդ էր պատճառը, որ ինձ ամենայն խստություններ որոնում էին, մտածելով, թե ինձանով կլուծվի մթին գաղտնիքը:

Այդ բոլորը լսելու ժամանակ փոքր էր մնում, որ ես հայտնիի դառն իսկությունը: Բայց ես դարձյալ զսպեցի ինձ, որ ոչ ոքի չասեմ, մինչև քավոր Պետրոսին չտեսնեմ: Բայց գուցե դա շատ ուշ կլինի: Մնում էր մի օր, մյուս օրվա առավոտը վարպետիս պիտի դուրս բերեին դատասարտության հրապարակի վրա... «Վնաս չունի, մտածեցի ես, եթե այսօր չկարողացա գտնել քավոր Պետրոսին, ես ինքս անձամբ կներկայանամ զլիավոր դատավորին, բոլորը մի ըստ միօջե կհայտնեմ, ինչ որ կատարվել է»...

— Դու կմնաս այստեղ, մեր տանը, — ասաց Սառայի հայրը:— Այստեղ կան ապահով տեղեր քեզ թաքցնելու համար. ես կպահեմ քեզ, մինչև վտանգն անցնի:

— Ապա մորս, քույրերիս չի՞ պիտի տեսնեմ, — հարցրի ես:

— Հարկավոր չէ նրանց տեսնելու համար անպատճառ ձեր տունը գնաս, նրանց այստեղ էլ կարող ես տեսնել:

Նա դարձավ դեպի Սառան, ասելով.

— Գնա՛ խնամի Նադանին կանչիր այստեղ. չասես Մուրադը եկել է, ասա միայն, թե հայրս կանչում է: Ո՞վ գիտե, կնամարդ է, սիրտը բարակ կլինի, կարելի է, որդու անունը լսելով, կսկսե զանազան անդգույշ ձայներ բարձրացնել և հարեանների ուշադրությունը յուր վրա կդարձնի:

Սառան վաղեց դեպի մեր տունը:

Իմ գրիչը անզոր է նկարագրելու այն անսահման ուրախությունը, որով մայրս հանդիպեց ինձ: Մարդկային լեզուն դեռ չէ ստեղծել այն, բառերը, որ ընդունակ լինեին արտահայտելու մոր սրտի զգացմունքները, մոր սրտի ցավերը:

Քույրերս նույնպես, քնից դեռ նոր վեր կացած, իսկույն ինձ մոտ վաղեցին, երբ Սառայից իմացան իմ գալուստը: Նրանց դավանքը, նրանց հրճվանքը նույնքան հրեշտակային էր, որպես նրանց սիրտը: «Դու այլևս չե՞ս գնա, դու մեզ մո՞տ կմնաս», անդադար հարցնում էին նրանք: Ես ոչինչ չէի գտնում պատասխանելու:

Մայրս հավանեց Սառայի հոր կարգադրությունը, որ ինձ իրանց մոտ էր պահել և չէր թողել, որ մեր տունը գնամ, որովհետև գյուղի գոլիը (տանուտերի օգնականը) ամեն առավոտ գալիս էր մեր տունը ինձ որոնելու համար:

Չնայելով որ այդ բոլորը ինձ մեծ ուրախություն էր պատճառում, կրկին տեսնում էի մորս, քույրերիս, կրկին գտնվում էի այն շրջանի մեջ, որ երկխալությունից ինձ սիրելի էր, բայց միևնույն ժամանակ մի դառն անախորժ զգացմունք տանջում էր ինձ, երբ մտաբերում էի, որ ես մի թշվառ հանցավոր եմ, ինձ որոնում են, ինձ կամենում են կալանավորել... Մորս և բոլոր բարեկամներիս ջանքն այն էր, որ ես չբռնվեմ, որ ինձ բանտը չնետեն: Բայց մի՞թե դրանով կհանգստանար իմ խիղճը, մի՞թե ես կարող էի մոռանալ ա՛յն, ինչ որ գործել էի... ա՛յն, որի պատճառով պատժվում էին անմեղ մարդիկ...

Մայրս սկսեց շնորհակալություն հայտնել Սառայի հոր մասին, թե նա ամեն կերպով պահում էր և պաշտպանում էր մեր ընտանիքը, եթե նա չլիներ, սարվազները և ֆերրաշները ավելի նեղություններ կտային: Եվ ավելացրեց, որ իմ հորեղբայրը իրան այնպես հեռու էր պահում, որ ամենևին չէր ուզում լսել, թե իր եղբոր ընտանիքը չարչարվում է բարբարոսների ձեռքում և այլն:

— Իսկ քաւոր Պետրո՞սը, — հարցրի ես:

— Աստված նրան բարի՛ տա, — պատասխանեց մայրս մի առանձին զգացմունքով: — Այդ պատվական մարդը հանգստություն չունի, օրն մի քանի անգամ գալիս էր մեզ մոտ, սիրտ էր տալիս, մխիթարում էր, ասելով, մի՛ վախեցեք, աստված ողորմած է, այդ բոլորը կանցնի: Նա ասում էր, որ շատ անգամ աստված յուր ստեղծածներին փորձելու համար փորձանքի մեջ է ձգում: օրինակ էր բերում Հոբ Երանելիի կրած տանջանքները⁵ և ուրիշ շատ բաներ սուրբ գրքերից:

«Գարշելի»... ասացի մտքումս և, զսպելով իմ վրդովմունքը, հարցրի.
— Հիմա նա ո՞րտեղ է:

— Քանի շաբաթ է, որ չէ երևում,— պատասխանեց մայրս:— Մի անգամ եկավ ինձ մոտ, ասաց, Նազանի, ես գնում եմ Մուրադին որոնելու. ջահել տղա է, անփորձ է, չլինի թե բռնվի. մենք նրան պետք է քարցեններ, մինչև ասածս բարեկոթյունն անցնի. խեղճ մարդ, արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա աչքերից, կարծես իր հարազատ որդու համար էր լաց լինում:

Այդ միջևոցն խոսքերը ասաց ինձ քաղերկինք. Բայց ես շատ լավ էի հասկանում, թե քաղեր Պետրոսը ինձ ի՞նչ մտքով էր որոնում...

Սառալի հայրը գնաց եկեղեցի, ոչ այնքան աղոթելու համար, որքան լսելու, թե մարդիկ դրսում ինչ են խոսում: Մեր գյուղացիները սովորություն ունեին ժամից դուրս գալուց հետո հավաքվել եկեղեցու բակում և զանազան բաների վրա խոսել: Նա պատվիրեց ինձ, որ իրենց տանը մնամ մինչև իր վերադարձը:

Մորս սերը, բույրերիս հրճվանքը, Սառալի ներկայությունը առժամանակ մեղմացրին իմ մեջ այն կատաղությունը, որ տիրել էր իմ սըրտին այդ տունը մտնելուց առաջ: Թանկագին բարեկամներիս ջիւղ գրգռվանքը, նրանց անկեղծ պաշարջանքը կարծես թե թմրեցրին իմ վգացմունքները մի տեսակ անբացատրելի արթնացության մեջ, մոռանալ տալով այն բոլոր նախամտածությունները, որ ես վճռել էի սիրելի վարպետիս աղատության համար:

Սառան ուրախ էր, ինչպես մի զարնանային ծիծեռնակ. նա անդադար ճախրում էր իմ շուրջը, աշխատելով կատարել մինչև անգամ իմ ամենափոքր հաճույքները: Քույրերս չէին հեռանում իմ մոտից, անթիվ հարցեր էին առաջարկում, ուզում էին խոսել, անընդհատ կերպով խոսել ինձ հետ: Մայրս նստած էր իմ մոտ և, իմ աջը բռնած իր ձեռքի մեջ, ղմայլած նայում էր իմ երեսին և երբեմն խուլ հառաչանքներ էր արձակում: Խեղճ կնիկ, ո՞րքան ցավեր, ո՞րքան տրամոթյուններ թաքնված էին նրա բեկյալ սրտի մեջ... Սիրելի ամուսնի կորստից հետո, նա միայն իմ մեջ էր դառնում իր մխիթարությունը... ես էի նրա տան սյունը... ե՛ս պիտի վառ պահեի հայրենական օջախի կրակը... նրա բոլոր հույսերը իմ վրա էին դրված... Իսկ ա՞յժմ: Այժմ ամեն հույս պիտի խորտակվեր, այժմ մայրակալն բոլոր բաղձալի փափագները պիտի ոչնչանային: Նրա որդին մի սարսափելի հանցավոր էր, որին վաղ թե անագան զուցե կախաղան կբարձրացնեին...

Երևի այդ դառն մտածմունքներն էին պաշարել մորս, որ նա այն-

քան տխուր էր: Բայց նա ինձանից թաքցնում էր իր վշտերը, որ ինձ ավելի ցավեր չպատճառե:

Սառայի հայրը վերագարձավ եկեղեցուց բավական ուշ. նա պատմեց մեզ շատ նորություններ և ի միջի այլոց հայտնեց, որ քավոր Պետրոսին տեսնողներն են եղել Հին քաղաքում, նա ասել է, որ երեկոյան կվերադառնա իր տունը: Այդ լուրը ինձ սաստիկ ուրախություն պատճառեց: «Վերջապես նա իմ ճանկը կընկնի, և ես գիտեմ ինչ կանեմ»... — մտածում էի ես և մեծ անհամբերությամբ սպասում էի երեկոյին:

Բայց երեկոյան մի քանի անգամ մարդ ուղարկեցինք նրա տունը, պատասխան ստացանք, թե դեռ չէ եկել: Ես դարձյալ սկսեցի անհանդիստ լինել, դարձյալ դառն մտածությունների պաշարեցի՜ն ինձ. հուսահատությունը խեղդում էր ինձ, չգիտեի, թե ինչ պետք է անել:

Արևը մտավ. մութը պատեց աշխարհը: Դա տագնապի վերջին գիշերն էր: Եթե այդ գիշեր փրկություն չլիներ վարպետիս համար, առավոտյան ամեն հույս պետք էր կորած համարել: Առավոտյան նրան պիտի դուրս հանեին դատապարտյալների հրապարակի վրա... Այդ միտքը սարսափեցնում էր ինձ:

Գիշերը ես անցկացրի կատարյալ տենդային դրության մեջ: Ոչ քնել կարողացա և ոչ արթուն էի: Ինձ տիրել էր մի տեսակ կատաղություն, որ պահում է մարդուն ալեկոծության մեջ, բայց միևնույն ժամանակ թույլ չէ տալիս տեղից շարժվել, ինչպես ծովը ծփում է իր շրջանակի մեջ: Ես նույն րոպեում պետք է թռչել, վազել, դնայի այնտեղ, ուր անմեղ մարդը պիտի դատապարտվեր: Բայց կարծես մի աներևույթ ձեռք կաշկանդել էր ինձ. իմ կամքի, բնավորության զորությունը թուլացել էր...

Ես հիվանդ էի: Գլուխս սաստիկ ցավում էր, ամբողջ մարմինս վառվում էր կրակի մեջ: Մայրս, քույրերս, Սառան չհեռացան իմ անկողնից: Նրանց խոսքերը ես լսում էի, հասկանում էի, բայց իմ պատասխանները լինում էին այն աստիճան անկապ, անտեղի և խառնաշփոթ, որ մայրս մեծ դարհուրանքով մտածում էր, թե սիրելի որդին խելագարված է...

Առաջին անգամն էր պատահում ինձ արթնության մեջ հրազներ տեսնել: Երբ աչքերս խփում էի, ինձ երևում էր, թե գտնվում եմ Հին քաղաքում: Առավոտ է: Փողոցներում տիրում է հուլմունք և իրարանցում: Մարդիկ շտապով վազում են դեպի դատապարտյալների հրապարակը: Ես էլ այդ խռովյալ բաղնիքի հետ վազում եմ դեպի այն կողմը: Հրապարակի վրա ասեղ գցելու տեղ չկա. ամբողջ տարածությունը պատած է հետաքրքիր հանդիսատեսներով: Հրապարակի շուրջը գտնված ծառերի ճյուղերն անգամ ծանրաբեռնված են մարդիկներով: Նրանք երևում

էին ինձ այնքան մանր, փոքրիկ ծտերի նման. «Ի՞նչ կա, ի՞նչ բանի է սպասում այդ խուռն բաղմոթյունը»,— հարցնում էի հս: «Մի հանցավորի ձեռքը պիտի կտրեն»,— լինում էր պատասխանը:

Սարսափելով այդ խոսքերից, աչքերս բաց էի անում, այլևս ոչինչ չէի տեսնում, ոչինչ չէր երևում: Տեսնում էի միայն մորս տխրամած դեմքը, որ նստած էր իմ անկողնի մոտ, տեսնում էի Սառայի արտասովալի աչքերը, տեսնում էի յուզային ճրագը, որը աղոտ լույսով վառվում էր իմ քնարանում: Քույրերս պառկած էին. ամբողջ տունը նիրհում էր. երկու հոգի միայն արթուն էին մնացել՝ մայրս և սիրող աղջիկը...

Այդ իրականություն էր. իսկ մնացածը՝ երազ:

Աչքերս կրկին փակեցի, մտածելով, թե արդեն անցավ սոսկալի տեսիլքը: Դարձյալ միեկնույն երազի շարունակությունը. նույն հրապարակը, նույն բաղմոթյունը, նույն մարդիկը՝ կախված ծառերի ճյուղից: Բայց տեսարանն այժմ մտամբ փոխվել էր: Հրապարակի կենտրոնում դահիճը, ոտից ցզուլս կարմիր հագած, ձեռքում սրում էր դանակը: Նրա մոտ կանգնած էր թշվառ դատապարտյալը, գունաթափ, մաշված և կիսամեռ: Բանտը խլել էր նրանից ամեն կենդանություն: Ես հազիվ կարողացա ճանաչել նրան: Դա իմ վարպետն էր, այն բարի արհեստավորը, որ այնքան սիրում էր ինձ, այն մարդը, որ հոր նման ուրախանում էր, երբ տեսնում էր իմ հառաջադիմությունը արհեստի մեջ, այն մարդը, որ խոստանում էր բախտավորացնել ինձ, առանձին արհեստանոցի տեր շինել: Բայց ինչո՞ւ վարձատրեց նրա առաքինությունները ապերախտ աշկերտը՝ դավաճանությամբ: Այդ պատիժը, որ կրում էր անմեղ մարդը, իմ պատճառով էր: Ե՛ս ձգեցի նրան այդ սոսկալի փորձանքի մեջ...

Այդ մտածությունների հուզմունքի մեջն էի ես, երբ դահիճը մոտեցավ դատապարտյալին: Ամբողջ բաղմոթյունը զղրդաց մի խուլ, գերեզմանական շշնջումով: Կարծես բոլորի բերանից լսվում էր «անմեղ» բառը: Ես համբերել չկարողացա: Խնկադարի նման ճշալով, աղաղակելով, պատառեցի խիտ ամբոխը և մի ակնթարթում հայտնվեցա դահճի մոտ: «Կտրեցե՛ք իմ ձեռքը, — գռչեցի ես որոտի ձայնով, — այդ ձեռքն է շինել այն բանալին»: Ամբողջ բաղմոթյան վրա տիրեց խորին ապշություն:

Այդ ձայնի հետ ես արթնացա:

Օրը լուսացել էր արդեն. արևի առաջին ճառագայթները անցել էին իմ քնարանի մեջ: Մայրս դարձյալ նստած էր իմ անկողնի մոտ, իսկ փոքր-ինչ հեռու կանգնած էր մի մարդ:

Մայրս սարսափեց, երբ լսեց իմ վերջին խոսքերը, բայց կանգնած մարդը հանգստացրեց նրան, ասելով.

— Խեղճ տղան երազների մեջ է խոսում:

Երբ ուղիղ նայեցի այդ մարդու երեսին, տեսա, որ նա մեր քաղորդ Պետրոսն էր։ Նոքա հրեույթը ինձ բոլորովին սթափեցրեց իմ անըջային դառանցություններից։ Ես այժմ գտնվում էի կատարյալ արթնության մեջ, բայց դարձյալ կրկնեցի նույն խոսքը, որ ասել էի երազիս մեջ.

— Այո՛, ես եմ շինել այն բանալին...

Չգիտեմ քաղսր Պետրոսը ի՞նչ ասաց, ի՞նչ ակնարկություն արեց դեպի իմ մայրը, միայն այսքանը տեսա, որ նա հեռացավ իմ քնարանից, ես և քաղորդ Պետրոսը մնացինք միայնակ։

Ես զգում էի ինձ բավական լավ. գլխիս ցավն անցել էր. մարմնիս ջերմությունը մեղմացել էր, միայն անդամներիս մեջ տիրում էր մի տեսակ հոգնածություն, մի տեսակ թուլություն։ Այսուամենայնիվ ես վեր կացա անկողնից և հագնվեցա։ Քաղսր Պետրոսը օգնեց ինձ լվացվելու։ Սառը ջուրը բավական զովացրեց իմ գլուխը, բավական կազդուրեց իմ բորբոքված ուղեղը։

Մարդկային բնավարության մեջ հրեմոն կատարվում են այնպիսի հոգեբանական փոփոխություններ, որ շատ դժվար է լինում բացատրել։ Կան մարդիկ, որոնց վրա որքան և զայրացած լինես, որքան և նախապատրաստված լինես նրանց հանդիմանելու, անարդելու և մինչև անգամ սպանելու, բայց հենց որ նրանց երեսը տեսնում ես, իսկույն կարծես թե մի մոգական ազդեցությամբ քո սրտի և հոգու նախկին լարված տրամադրությունը թուլանում է, բարկության խստությունը մեղմանում է, և դու ընկնում ես կատարյալ սառնասրտության մեջ։ Նույն ազդեցությունը դործեց ինձ վրա և քաղորդ Պետրոսը։

Ես նրա դեմ զայրացած էի։ Ես մահվան շափ ասում էի այդ գարշելի մարդուն, ես վճռել էի վարվել նրա հետ վրեժխնդրության բոլոր բարբարոսությամբ, բայց հենց որ նրա պատկառելի երեսը տեսա, իմ բոլոր սրտամտությունը, իմ բոլոր կրքերը փշրվեցան, խորտակվեցան այդ խորհրդավոր մարդու կախարդիչ զորության առջև։ Չգիտեմ ինչի՞ն պետք էր վերաբերել այդ փոփոխությունը, արդյոք իմ պատանեկական բնավորության թուլության՞ը, թե՞ իմ կամքի անհանգստությանը...

Բայց ես այնքան քաջություն ունեցա, որ պահանջեցի առանձնության մեջ խոսել նրա հետ։

— Ես դրա համար հեռացրի քո մորը, — ասաց նա մեղմությամբ և նստեց իմ մոտ։ — Մուրադ, — շարունակեց նա, առանց թույլ տալու, — որ ես խոսեմ։ — Դու ցանկացար ինձ հետ առանձին խոսել. հասկացա՞ քո միտքը և դրա համար գովում եմ քո խելացիությունը։ Բայց առանց քո խոսքերը լսելու, ես գիտեմ, թե դու ի՞նչ պիտի ասես ինձ։ Դու պիտի ասես,

քաւոր Պետրոս, այն բանալին, որ ևս շինեցի բեղ համար, նրանով կատարվել է մի մեծ շարագործություն, զողացել են թանկագին իրեղեններ և, որպէս հանցավոր, բռնել են և պատժում են անմեղ մարդիկ: Դու պիտի ասես, քաւոր Պետրոս, բանալին քո ձեռքումն էր դրոյնում, ուրեմն, թե՛ կասկածանքը և թե՛ պատասխանատւությունը բեղ վրա է ընկնում: Դու այնքան աղնիւ կա և բարեսիրտ, որ կապահանջես ինձանից, որ ևս անպատճառ պատասխանատւությունը ինձ վրա առնեմ և աղաւթմ անմեղ մարդիկներին պատաստանի բարբարոսություններից: Իսկ եթէ ևս չսեմ բեղ, դու այնքան անաչառ կլինես, որ չես թաքցնի շարագործությունը, կղիմես որտեղ հարկն է, կմտոնես ինձ և կհայտնես բանալիի ամբողջ պատմությունը... Կարծեմ ևս նախագուշակեցի բոլորը, ինչ որ դու մտքումդ դրած ունեիր, այդպէս չէ՞:

— Ուղիղ այդպէս է:

— Սիրում եմ քո անկեղծությունը և ուրախանում եմ քո ճշմարտախոսութեան վրա: Ես էլ, եթէ քո տեղը լինեի, այդպէս կվարվիի. ևս էլ թույլ չէի տալ, որ շարագործությունը ծածկվեր, իսկ անմեղությունը նրա փոխարեն պատժվեր:

Ես չկարողացա իմ վրդովմունքը դապել:

— Ուրեմն ինչո՞ւ թույլ տվեցիր, որ անմեղությունը պատժվի: Մինչև այսօր ի՞նչ բանի էիր սպասում, որ ծածկեցիր շարագործությունը: Մի՞թէ ձեր պատճառով չէր, որ դժբախտ վարպետիս ամբողջ արհեստանոցը, կայքը, կալվածքը և բոլորը, ինչ որ ունեւ, աճուրդով վաճառեցին, ու նրա ողորմելի ընտանիքը օրական հացի կարոտ թողեցին: Մի՞թէ ձեր պատճառով չէր, որ խեղճ վարպետիս բանտի մեջ մաշեցին, իսկ հիմա, դուցէ այս բոպիս, դատապարտյալների հրապարակի վրա, դահլճը կտրում է նրա ձեռքը: Ինչո՞ւ թողեցիր, որ այդ բոլոր բարբարոսությունները կատարվին, եթէ դուք խիղճ ունեիր, եթէ ձեր սրտումը աստուծո երկյուղը կար, եթէ դուք հարգում էինք արդարությունը: Իսկ այժմ, երբ բանջր բանից անցել է, նոր եկել եք ու իմ գլխին քարոզներ եք կարդում: Նա պատասխանեց, պահպանելով իր սառնասրտությունը.

— Իրավացի եմ համարում քո մանկական սրտի բարեկությունը, շատ իրավացի: Դա մի լավ նշան է, որ դու բարոյապէս փշայած տղա չես: Բայց լսի՛ր, Մուրադ, լսի՛ր ցավալի իրողությունը:

Վերջին խոսքերը արտասանելու ժամանակ նրա զորավոր ձայնը սկսեց զողզողալ, և աչքերումը հայտնվեցավ արտասուք:

— Այն խիթալի բանալին, որ դու շինեցիր ինձ համար, ևս պահում էի իմ մոտ, իբրև մի անմոռանալի հիշատակ, որ հայրը կարող է ունենալ սիրելի որդուց: Դա քո ձեռքի առաջին գործն էր և այդ պատճառով

ինձ համար թանկագին էր: Բայց երևում է, որ աստված կամեցել էր ինձ պատժել հենց այն բանով, որը իմ սրտին շատ մոտ էր: Հանկարծ բանալին անհայտացավ: Ո՞վ տարավ, ո՞րտեղ կորավ՝ մինչև այսօր մտածում եմ, մտածում և ոչինչով բացատրել չեմ կարողանում: Նրա կորուստից մի շարաթ հետո կատարվեցավ քեզ հայտնի շարագործությունը: Այն օրից ես ամեն տեղ ման էի գալիս, ամեն տեսակ հարցուփորձ գործի էի դնում, գուցե մի հնարքով կարողանամ երևան հանել կատարված եղելության գաղտնիքը: Բայց իմ բոլոր ջանքերը անցան ապարդյուն: Այժմ ես մոլորված եմ տարակուսությունների մեջ. մտառանջությունը խեղդում է ինձ. չգիտեմ, թե ի՞նչ պիտի անեմ, չգիտեմ, թե ինչո՞վ կարող եմ քաշել այն հանցանքը, որ ինքս չեմ գործել, այլ իմ միամտության պատճառով կատարվել է...

Նրա աչքերը դարձյալ լցվեցան արտասուքով: Այդ խոսքերը արտասանում էր նա մի այնպիսի մեղմ, համոզիչ և անկեղծ եղանակով, որ կարծես ինքը, ճշմարտությունը խոսում էր նրա շրթունքներով:

Ես հավատացի:

Ես այն հաստիում հիմար տղա չէի, բայց այնքան խելահաս ևս չէի, որ կարողանայի խորին կերպով քննել քավոր Պետրոսի խոսքերը: Ես դոնե այնքան հասկացողություն չունեի, որ հարցնեի նրանից, լավ, դիցուք թե բանալին թո՛ մոտից անհայտացավ, կամ մի ուրիշ մարդ գողացավ քեզանից: Բայց այդ ուրիշ մարդը ո՞րտեղից կարող էր գիտենալ, որ քո մոտ մի այնպիսի բանալի էր պահված: Դիցուք թե չգողացան, այլ դու կորցրիր: Բայց գոհողը ի՞նչպես կարող էր հասկանալ, որ այդ բանալին կրաց անե մի անհայտ երկաթե արկղի դռնակը, որը դրած է այսինչ ամրոցում: Այդ հարցերից և ոչ մեկը չառաջարկեցի նրան և ոչ հետաքրքիր հղա տեղեկանալու, թե այն ի՞նչ բանալի էր, որ դու առաջին անգամ տվեցիր ինձ և պատվիրեցիր նրա նմանը շինել: Մի՞թե այդ բանալին հիշյալ արկղի իսկական բանալին չէր: Ո՞վ տվեց քեզ իսկականը, կամ ի՞նչ նպատակով շինվեցավ երկրորդը: Ինչո՞ւ էիր դու սկզբում ինձ ամենայն խստությունք պատվիրում, որ իմ շինած բանալիի դոյություն մասին ոչ ոքի հետ չխոսեմ, ոչ ոքի չհայտնեմ, մինչև անգամ իմ մորը: Կրկնում եմ, որ այդ հարցերից և ոչ մեկը իմ մաքում չեկավ, որ առաջարկեի նրան: Ես քարացածի նման մնացել էի ապշած, դարմացած, իմ ուղեղին տիրել էր մի տեսակ մթին թմրություն:

Նկատելով իր խոսքերի ազդեցությունը, քավոր Պետրոսը մինչև անգամ ժամանակ չտվեց, որ ես կարողանայի մտածություններս ամփոփել և նրան մի բան ասել: Նա շարունակեց.

— Այժմ, սիրելի զավակս, իմ խղճմտանքի վրա մի ծանր բեռն է դրված. ես քոն ու հանգստություն չունեմ. գիշեր ու ցերեկ տանջվում եմ այն մտածությունով, որ իմ անխոհեմությամբ պատճառ եղա մի աղետալի դործի և շատերին դժբախտության մեջ ձգեցի։ Չգիտեմ, ինչո՞վ կարող եմ քավել այդ մեղքը։

Ես սթափվեցաւ։

— Նրանով,— պատասխանեցի,— որ հենց այս րոպեիս պիտի գնաք դատավորի մոտ և հայտնեք նրան, թե մի՞ կտրել տվեք այն անմեղ մարդու ձեռքը, որովհետև հանցավորը դուք եք։

— Ես այդ կաննի և մեծ հոժարությամբ կաննի, բայց նրա ձեռքը այլևս չեն կարող կտրել։

— Ինչո՞ւ։

— Այս առավոտ երբ գնացին, որ բանտից դուրս բերեն նրան և տանեն դատապարտյալների հրապարակի վրա վճիռը կատարելու, գտան բանտի դռները խորտակված, պահապաններից մի բանիսը սպանված, իսկ կալանավորը անհայտացած։

Իմ կլանքում ոչինչ ինձ այնքան չէ ուրախացրել, որքան ես ուրախացա, լսելով վարպետիս ազատության լուրը։ Ես իսկույն հիշեցի Կարոյի խոսքը, որ ասել էր ինձ, թե «Մենք նրան կփախցնենք»... Ընկերներս կատարեցին իրանց խոստմունքը, նրանք չխաբեցին ինձ։ Ես այդ մասին քավոր Պետրոսին ոչինչ չհայտնեցի, նկատելով, որ նա տեղեկություն չունի, թե ի՞նչ հնարքով կամ ո՞վքեր փախցրին նրան բանտից։ Միայն ասացի։

— Լավ, դիցուք թե նա, փախչելով բանտից, դրանով կարողացավ իր ձեռքը ազատել դահճի դանակից, բայց այնքան շարշարանքներ, այնքան վնասներ, որ կրեց նա, տունից, կայքից, հարստությունից զրկվեցավ, այդ բոլորը ոչի՞նչ, դուք ձեզ մեղապարտ չե՞ք համարում այդ բոլորի մեջ։

— Համարում եմ, ինչպե՞ս չեմ համարում։ Ինձ այնպես է թվում, որ այդ բոլոր վնասները ես պատճառեցի նրան։ Եթե ես այն անիծյալ բանալին շինել չտայի, այդ վնասները նրան չէին հանդիպի։ Բայց միայն ասածուն հայտնի է, թե որքան անպարտ եմ ես...

Վերջին խոսքերի միջոցին նա ձեռքը տարավ դեպի մորուքը, և շապկի թևքը հտ քաշվելով, երևան հանեց նրա մերկ բաղուկը։ Ամեն անգամ այդ բաղուկը տեսնելիս ինձ տիրում էր մի սրբազան սարսուռ, և սիրտս սկսում էր դողդողալ մի անբացատրելի հոգևոր երկյուղածությամբ։ Նրա վրա դրոշմված էր Երուսաղեմի վանքի սուրբ կնիքը, որը պատկերացնում էր իր մեջ այն նվիրական տեղերը, որոնց հետ կապված

նն ամբողջ բրիստոնյա աշխարհի սրտերը: Իսկ ձեռքի վրա դրոշմված էր մի խաչ՝ սիրո և եղբայրության նշանը՝ Հիսուս Քրիստոսի ուխտի նշանը, որը պատվիրեց նա կրել, որպես մի հոգևոր զենք արդարության և ճշմարտության համար մարտնչելու: Մի՞թե մի այսպիսի ձեռքը, որ կրում է իր վրա այդ բրիստոնեական զինվորության նշանը, ընդունակ կլինի չար գործելու:

Քաջութի Պետրոսը մուղղուսի էր: Նա իր կյանքում մի քանի անգամ այցելություն էր գործել Երուսաղեմի վանքը և իր ձեռքերը, բազուկները դրոշմել էր սուրբ ուխտի կնիքով:

Երբ նրանից հարցրի՝ ուրեմն ի՞նչ հատուցում պիտի անեք այն անմեղ մարդուն, որին դուք թեև անգիտակցաբար զժբախտացրիք, նա պատասխանեց.

— Ես այդ մասին մտածել եմ և վճռել: Լսիր, Մուրադ, ես, ինչպես ասում են հեքիաթների մեջ, պետք է երկաթի ցուպ կրեմ ձեռքիս, պետք է երկաթի տրեխներ հագնեմ, վերջապես պետք է երկաթի շղթա անցկացնեմ պարանոցիս և երկրեերկիր, աշխարհից աշխարհ ման գամ, մուրացկանություն անեմ, փող հավաքեմ, որ նրա կրած վնասների փոխարենը վճարեմ, որպեսզի խիղճս հանգստացնեմ:

— Ուրեմն դուք վճռել եք դնալ օտա՞ր աշխարհ:

— Անպատճառ:

— Եվ ա՞յդ նպատակով:

— Այո՛, այդ նպատակով:

Ես հիացած մնացի նրա առաքելության վրա:

Բուպհական մտածությունից հետո խոսեց նա.

— Ես քեզ խոստովանվեցա իմ բոլոր հանցանքը, խոստովանվեցա նաև, թե ինչով դիտավորություն ունեմ քավելու այդ հանցանքը: Հիմա ես դառնում եմ դեպի քեզ, Մուրադ, դու խելացի տղա ես, դու հասկանում ես այնքան, որքան կարող է հասկանալ մի ազնիվ, հասակավոր մարդ: Խոստովանիր, քո խիղճը, քո սիրտը չէ՞ ասում քեզ, որ վարպետիդ զժբախտության մեջ դու նույնքան հանցավոր ես, որքան՝ ես: Այսինքն՝ ուզում եմ ասել, որպես ես անգիտակցական պատճառ դարձա նրա անբախտությանը, այնպես էլ՝ դու: Կորստաբեր բանալին շինել տալու ժամանակ ես, իհարկե, չգիտեի, թե ո՞րպիսի չարիքների դուռն պիտի բաց անե նա. այնպես էլ դու չգիտեիր, երբ շինեցիր: Ուրեմն մենք երկուսս էլ մեր անմեղությանը՝ պատճառ դարձանք մի մեղավոր գործի: Այդ մեղքը տարածվում է մեր երկուսի վրա: Մի՞թե միասին չի պիտի քավենք նրան:

— Այո՛, միասին: Բայց ես ի՞նչ կարող եմ անել:

— Ա՛յն, ինչ որ ես պիտի անեմ: Դու անսպասճառ պիտի դաս ինձ հետ. դու պիտի թողնես այդ երկիրը: Լսիր, Մուրադ, քո վարպետը, իրավ է, ազատվեցավ պատժվելուց, փախավ բանտից, բայց դրանով գործը պետք է վերջացած չհամարել, ընդհակառակն, ավելի ծանրացավ: Կառավարությունը այսուհետև ավելի խստությունը կսկսե որոնել նրան և նրա մարդիկներին, որոնք նույնպես փախած են, այսինքն՝ քեզ: Երբ քեզ բռնելու լինեն, այլևս փրկություն չկա, անսպասճառ կախաղան կբարձրացնեն: Այդ ես գիտեմ: Քո անբախտ մայրը կմեռնի կսկծից, և քո հոր տան ճրագը խալառ կհանգչի: Եթե ցանկանում ես, որ քո կյանքը ասպահով դրություն մեջ լինի, պետք է անսպասճառ հեռանաս այդ երկրից: Այստեղ պահվել չես կարող: Կոնստնդ օտար աշխարհ, մի քանի տարի անց կկացնենք պանդխտության մեջ, փող կվաստակենք, հետո կվերադառնանք: Մինչև մեր վերադարձը ամեն ինչ փոխված կլինի, ամեն բան մոռացված կլինի: Պարսից դատարանների վճիռները ժամանակավոր են. փոխվեցան դատավորները, փոխվում են և վճիռները: Ոչ ատենական դիվանագիտություն կա և ոչ որեիցե արձանագրություն: Ներկա մարդը չգիտե, թե իր նախորդի օրերում ինչեր են կատարվել:

Վերջացնելով իր բացատրությունները, նա դարձավ դեպի ինձ, ուղիղ իմ երեսին նայելով.

— Ասա՛, համաձայն ես ինձ հետ դալու:

— Ես համաձայն եմ, բայց չգիտեմ, թե մայրս ինչ կասի:

— Մայրդ շատ ուրախ կլինի: Նա գիտե, որ դու այստեղ մնալ կարող չես. միշտ պետք է թաքնված լինես, միշտ պետք է փախստականի կյանք վարես: Իսկ այսպես ապրել անկարելի է:

— Ուրեմն դուք խոսեցեք մորս հետ:

— Ես անսպասճառ կառնեմ նրա համաձայնությունը:

Գ.

ՊԱՆԴԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Աշնան վերջը մոտեցավ: Մեր գյուղը օրըստօրե ստանում էր տխուր կերպարանք: Տերեւթափ այգիները կորցրին իրանց գեղեցկությունը, և մերկ դաշտերի գունաթափ երեսը ներկայացնում էր մի հիվանդոտ պատկեր: Ամեն երեւոյթ տրամադրում էր դեպի տխրությունը: Թռչուններն անդամ լուռ էին և շտապում էին շուտով թողնել այդ երկիրը, որ այլևս նրանց ուրախացնել կարող չէր:

Միևնույն զգացմունքներով լի էր և իմ սիրաբու Հայրենի երկիրը ինձ համար բանտ էր դարձել։ Ինձ թվում էր, որ բոլոր շրջապատող առարկաները այնքան ծանրացել էին իմ վրա, որ ճնշում էին, խեղդում էին ինձ, և շունչ առնելու հնար չկար։ Ես կորցրել էի իմ ազատությունը։ Ես մի անբախտ փախստական և դեռ չպատժված հանցավոր էի։ Դրսից նեղացնում էր ինձ օրենքի ահն ու երկյուղը, իսկ ներսից՝ խղճի խայթը...

Մայրս շուտով կարողացավ հասկանալ իմ դրությունը. նա խելացի կին էր և մի օր դարձավ դեպի ինձ այս խոսքերով.

— Մտրադ, դու մեր երկրում անունդ կոտորեցիր... կեղծ դրամ դարձար... դու այլևս այստեղ չես մտնիլ...

Այդ խոսքերի մեջ խառնված էր և՛ մոր սրտի կսկիծը, և՛ մի դառն հանդիմանություն, որի նմանը մինչև այնօր չսած չէի նրանից։

— Ես այդ զգում եմ, մայրիկ, — պատասխանեցի ես։ — Ես այդ դիտեմ, որ կեղծ դրամը ճանաչված տեղում այլևս չի մտնիլ, բայց այդ դրությունից ազատվելու համար չգիտեմ, թե ի՞նչ պետք է անեմ։

— Դու պիտի գնաս օտար աշխարհ, տացես աստված, որ այնտեղ օրինավոր մարդ դառնաս...

Արտասուքը թույլ չավեց նրան շարունակել իր խոսքը։ Նա թաշկինակը տարավ դեպի աչքերը, սկսեց դառն կերպով հեկեկալ։

Մայրս սկզբում ինձ բռնորովին անմեղ էր համարում. հավատացած էր, որ ես ոչնչով խառն չեմ վարպետիս արհեստանոցում կատարված գործի մեջ, և այդ պատճառով մխիթարվում էր, մտածելով, թե իր որդին թեև հալածվում է, թեև կասկածանքի ենթակա է, բայց արդար է։ Իսկ սկսյալ այն բողոքից, երբ ես իմ անընթացի տագնապի մեջ արտասանեցի այն աղիտալի խոսքերը, թե «ես եմ շինել այն բանալին»՝ այդ բողոքից նա համարում էր ինձ գող, ավադակ կամ ավադակների ընկեր։ Ես առիթ չունեցա նրան բացատրելու գործի իսկությունը, որովհետև այդ մասին նա ինձ հետ չէր ակնարկում խոսել, որովհետև նրա կոտրված սրտին խիստ ծանր էր լսել, իր կարծիքով, արդեն փչացած, անբարոյականացած և հանցավոր որդու դառն խոստովանությունները... Այդ մասին նա խոսացել էր միայն քավոր Պետրոսի հետ, իսկ քավոր Պետրոսը ի՞նչ էր ասել նրան, ինձ հայտնի չէր։ Միայն մոբս վերջին խոսքերից, որ ասաց ինձ, թե «դու պիտի գնաս օտար աշխարհ, տացես աստված, որ այնտեղ օրինավոր մարդ դառնաս», ես հասկացա, որ արդեն վճռված էր իմ մասին՝ հեռանալ հայրենիքից։ Ես հարցրի.

— Մինչև այսօր օտար երկիր չեմ տեսել. ո՞ւմ հետ գնամ։

Նա պատասխանեց.

— Մեր քաւոր Պետրոսը գնում է, դու էլ պիտի գնաս նրա հետ:

Ես ուրախացաւ: Իսկ այդ բառերը արշան հետ բխեցին մորս սրտից: Մինչև այսօր հիշում եմ, թե որքան դունաթափ ու որքան տխուր էր նրա զեմքը այդ խոսքերն արտասանելու ընդհանում: Բարեսիրտ մայր, նրան խիստ դժվար էր բաժանուկ արդեն փչացած որդուց... Բայց մի՞թէ փչացած էի ես: Այդ հարցը զժբախտաբար մնաց անորոշ...

Մորս փորձիշատե մխիթարում էր այն միտքը միայն, որ իր որդուն հանձնում է մի փորձուած և հաւատարիմ բարեկամի ձեռքը, որպիսին քաւոր Պետրոսն էր, և հուշս ունեւր, որ մի այսպիսի մարդու ձեռքում օտարութեան մեջ ես կուղղվի և «օրինաւոր» մարդ կդառնայի: Բացի դրանից, նա մտածում էր, որ թողնելով հայրենիքը (այսինքն՝ իմ հանցանքի գործուած տեղը) և առժամանակ գնալով հեռաւոր աշխարհ, ես եթէ «օրինաւոր» մարդ եւ շղառնայի, գոնէ իմ կշանքը կաղատելի օրենքի և դատաստանի դատապարտութեանից, որը, քաւոր Պետրոսի ասելով, պիտի վերջանար կախաղանով:

Իմ մենտորի հետ մենք մի բանի օր առաջ արդեն վճռել էինք իմ պանդխտութեան մասին: Մեզ մնում էր միայն ստանալ մորս համաձայնութեանը: Այդ եւ այժմ կայացաւ: Էլ ի՞նչը կարող էր այնուհետեւ պահել ինձ հայրենի երկրում: Բայց ես մոռացել էի մի բան՝ Սառայի սիրտը: Մի՞թէ կարող էի նրանից բաժանուկել: Այդ միտքը սկսեց տանջել ինձ:

Այն օրից, որ վերադարձել էի մեր գյուղը, եւ պահւում էի Սառայից տանը: Սառան ամեն կերպով մխիթարում էր իմ զժբախտութեանը, գրկում էր, համբուրում էր ինձ, ծածկում էր ինձանից իր տխրութեանը, աշխատում էր միշտ ուրախ ձեանալ, որպեսզի ինձ եւ ուրախացնէ:

Մինչև վերջին օրը նրանից ծածուկ էի պահում իմ օտար երկիր գնալու խորհուրդը: Եւ միշտ երեւակայում էի, թե որքան ծանր ազդեցութեան պիտի աներ խեղճ աղջկա սրտին, երբ հանկարծ կլսեր, որ ընդերկար բաժանուկելու է ինձանից: Բայց, իմ աղիկաւութեան հակառակ, նա շուտով հաշտուեցաւ այդ մտքի հետ:

Այն գիշերը, որի առաւոտեան եւս պիտի ճանապարհ ընկնէի, նա մտաւ իմ սենյակը: Տխրամած զեմքից արդեն նշմարւում էր, թե սիրտը որպիսի ալեկոծութեան մեջ է: Բայց աշխատում էր զսպել իր խռովութեանը: Կատարւող պատրաստութեաններից նա արդեն հասկացել էր բոլորը:

— Մուրադ,— եղաւ նրա առաջին խոսքը,— դու գնում եւ օտար երկիր և այդ մասին ինձ ոչինչ չե՞ս ասում:

— Դու ո՞րտեղից գիտես:

— Մանիշակը ասաց ինձ:

Մանիշակը իմ մեծ բույրն էր. հրեում էր, մորիցս տեղեկանալով, հաղորդել էր Սառային: Ես չթաքցրի նրանից, հայտնեցի, թե վաղ-առավոտյան, դեռ լույսը չծագած, պետք է ճանապարհ ընկնեմ: Խորին ցավակցությամբ սպասում էի, որ նա կսկսեր լաց լինել, կսկսեր աղաչել, պաղատել, որ ես չբաժանվեմ, չհեռանամ նրանից:

Դրանցից ոչ մեկը չեղավ: Սառան խելացի աղջիկ էր, ավելի խելացի, քան թե ներում էր նրա հասակը և կրթությունը: Նա բոլորովին նախապատրաստված էր եկել ինձ մոտ, իր սրտի բոլոր ամբողջամբ և իր հոգու բոլոր քաջությամբ: Նրա՝ արյունով լցված գեղեցիկ աչքերից նկատեցի ես, որ առաջուց թաքուն այնքան լաց էր եղել, այնքան տանջվել էր, որքան բավական էր իր սիրտը հանգստացնելու համար: Իսկ ինձ մոտ աշխատում էր որքան կարելի էր սառնասիրտ հրեալ, մխիթարել ինձ, որովհետև ես ավելի անբախտ էի, քան թե նա:

— Նրեի դու շատ պիտի տխրես, Սառա, որ ես գնում եմ օտար աշխարհ, — հարցրի ես:

— Ընդհակառակն, ես շատ ուրախ եմ, — պատասխանեց նա: — Օտար աշխարհ գնալով, դու միշտ իմը կլինես և ինձ համար կպահվես: Իսկ այստե՞ղ...

— Այստեղ ի՞նչ կլինեմ:

— Այստեղ կարող եմ կորցնել քեզ...

Այդ հրկյանը հաշտեցնում էր Սառային ինձանից անջատվելու դրության հետ: Նրա նշանածը մի հանցավոր էր, դատապարտության մատնված մի փախստական էր, բավական էր, որ բռնեին նրան, և Սառան այնուհետև հավիտյան պետք է ղրկված լիներ սիրած տղամարդից: Իսկ օտարության մեջ ես կպահվեի, այնտեղ չէր հասնի օրենքի և դատավորի ձեռքը. իմ կյանքը ապահովության մեջ կլիներ, և այդ բավական էր Սառայի համար:

Նա միայն հարցրեց.

— Շա՞տ կուշանաս, Մուրադ:

— Աստված գիտե: Կարելի է շատ...

Իմ պատասխանը չվախեցրեց նրան, և խորին զգացմունքով պատասխանեց նա.

— Ես քեզ կսպասեմ, ես քեզ չեմ մոռանա... Ես քեզ միշտ կսպասեմ... Եթե մինչև տասն տարի, քսան տարի էլ ետ չգալու լինես, ես դարձյալ կսպասեմ քեզ: Իսկ դո՞ւ:

Ես հրդեհա, ասելով.

— Եթե ես քեզ մոռանալու լինեմ, Սառա, թող աստված էլ ինձ մոռանա: Ես միշտ քոնն եմ եղել և քեզ համար կմնամ մինչև այն օրը, երբ աստված կրկին կարժանացնե մեզ միմյանց տեսնելու:

Նա մոտեցրեց ինձ իր երեսը, և մեր շրթունքը երկար չէին բաժանվում միմյանցից: Հետո դրեց իմ գլխին իր մատնեքով նախշած մի արախչին, տվեց մետաքսով բանված մի քսակ, որ նույնպես իր ձեռագործն էր, և որը սովորաբար տալիս են հարսնացու աղջիկները իրանց ապագա ամուսիններին, երբ նրանք օտար աշխարհ են գնում իրանց բախտը փորձելու համար, որպեսզի նրանց աշխատանքն ու վաստակը արդյունավոր լինի:

— Ես ուրիշ բան չունեմ, Մուրադ,— ասաց նա խիստ զգալի կերպով.— դրանք քեզ մոտ հիշատակ եմ թողնում:

— Ապա ես ի՞նչ տամ քեզ հիշատակի համար:

— Քո սիրտը, այդ բավական է ինձ:

— Նա բռնորոշ լին քեզ է պատկանում:

Արագաղները սկսեցին կանչել: Դիշերի կեսից անցել էր արդեն, Բայց Սառայենց տանը դեռ ոչ ոք չէր քնել: Մայրս ու քույրերս այնտեղ էին և Սառայի հոր հետ պատրաստում էին իմ ճանապարհի իրեզներները: Նրանք գիտեին, որ Սառան ինձ մոտ է, բայց, հակառակ տեղային սովորության, ծնողական բարի ներողամտությամբ թույլ էին տալիս մեզ, որ գոնե մեր բաժանման վերջին րոպեներում խոսեինք, երկար խոսեինք միմյանց հետ:

Երբ արագաղները երկրորդ անգամ սկսեցին կանչել, այդ միջոցին ներս մտավ Սառայի հայրը:

— Զավակս,— ասաց նա դառնալով դեպի ինձ,— ճանապարհ ընկնելու ժամանակ է:

Սառան այլևս չկարողացավ դիմանալ, թաշկինակով աչքերը բռնեց և դուրս եկավ սենյակից: Հոր ներկայությամբ պարկեշտության կանոնները չէին ներում նրան ո՛չ ուրախանալու և ո՛չ լաց լինել սիրած տղամարդի համար:

Ես ապշած մնացի. չգիտեի ի՞նչ անել:

— Ճանապարհ ընկնելու ժամանակ է,— կրկնեց Սառայի հայրը:

— Այսպես վա՛ղ,— հարցրի ես մեքենայաբար:

— Դեռևս ուշ է,— պատասխանեց նա.— Դու այնպիսի ժամանակ պետք է ճանապարհ ընկնես, որ բոլոր գյուղացիները քնած լինեն, որ ոչ ոք քեզ չտեսնի:

Ես շուտով հագնվեցա և դուրս եկա այն սենյակը, ուր մայրս և քույրերս սպասում էին ինձ: Այնտեղ եկավ և Սառայի հայրը:

— Ա՛խ, երանի թե գիտենայի, այսօր ինչպիսի օր է,— հարցրեց մայրս։

— Բարի է,— պատասխանեց Սառայի հայրը։— Տերտերից հարցրի, էֆեմերդիին մտիկ տվեց, ասաց՝ բարի է, ճանապարհ գնալու համար, նոր հագուստ ձեռք տալու համար, երակներից արյուն բաց թողնելու համար և այլն։

Տեր հոր գուշակութունը բավական մխիթարեց մորս։ Նա մի ամբողջ շաբաթ զբաղված էր իմ ճանապարհի պատրաստութուններով և սպասում էր մի բարի րոպեի, որ հստակ դուրս գնի ի հայրենական տնից։

Ոստիկանության ֆերրաշները, սարվազները մեր տանը ոչինչ չէին թողել, բոլորը կողոպտել, բոլորը տարել էին։ Մնացել էր մի կով միայն, որի վրա մեր ընտանիքը դրել էր իր ապրուստի հույսը։ Այդ կովը ևս մայրս վաճառել էր տվել և ինձ համար գնել էր մի սովանակ, որպեսզի ևս ոտքով չճանապարհորդեմ, որպեսզի ևս ճանապարհին չհոգնեմ։ Բանկագին մայր. տակաւին ո՛րքան սեր, ո՛րքան գութ էր մնացել նրա սրտում դեպի անառակ, դեպի մոլորյալ որդին...

Կարգադրված էր, որ ևս առանձին պետք է գյուղից դուրս գալի և մի նշանակյալ տեղում միանայի քաղոր Պետրոսի հետ։ Այդ այն մտքով էր, որ քաղոր Պետրոսին ճանապարհ դնողները կամ նրա բարեկամները ինձ շտեմնեին։

Իմ փոքրիկ խուրջինը դրեցին ավանակի վրա, և մենք դուրս եկանք բակի դռնից։ Գիշերային խաղաղը սարսափելի էր։ Ամպամած երկնքի վրա ոչ մի աստղ չէր երևում։ Հանդարտ, առանց շշուկ բարձրացնելու մենք անցնում էինք դատարկ փողոցների միջով, աշխատելով չզարթնանել դրացիներին։ Մայրս, քույրերս, Սառան և նրա հայրը երկար շրջանվեցան ինձանից։ Նրանք եկան ինձ հետ, մինչև գյուղից դուրս եկանք և բավական հեռու գնացինք։ Վերջապես հասանք նշանակյալ տեղը, որ քաղոր Պետրոսը միայնակ կանգնած սպասում էր մեզ։ Ես երբեք չեմ մոռանա այն խոսքերը, որ բաժանման րոպեում մայրս արտասուքի հետ դուրս էր հեղում։

— Հայրդ գնաց օտար աշխարհ և կորա՛վ, Մուրադ,— ասում էր նա ինձ յուր գրկում սեղմած ունենալով.— այժմ դու ևս մնացել քո հոր օջախի մի՛ակ հույսը... մի՛ մոռացիր, թե ո՛րքան թշվառութուններ կրեցինք մենք... մի՛ մոռացիր, որ դու անբախտ մայր ունես և որք մնացած քույրեր... Մեր ամենի հույսը քեզ վրա է դրված, Մուրադ, աշխատիր, որ մեզ խղճության մեջ չթողնես։

Հետո նա հանձնեց ինձ իմ մենտորին, ասելով։

— Որդուս քեզ համձնում, քալոր Պետրոս, նա հայր չունի, դու նրա վրա միշտ հայրական խնամք ես ունեցել: Քո բարի խրատներով ուղղիր նրան, որ լավ մարդ դառնա, որ լավ անվան տեր լինի:

Քալոր Պետրոսը խոստացավ, որ իր աչքի լույսի պես կպահ, կպահպանե ինձ և այնպիսի մարդ կդարձնե ինձ, որ ամեն մի տեսնող երանի կտա իմ հորն ու մորը, որ ինձ նման խելացի և շնորհալի վավակ ունեն:

Բաժանման րոպեն հասավ: Ես մոտեցա և համբուրեցի Սառայի հոր աչքը: Նա ևս իր կողմից շատ խրատներ տվեց ինձ և շատ բաներ ասաց: Ես բոլորը մոռացա, միայն մի խոսք հիշում եմ մինչև այսօր, երբ նա իր գետեր ձեռքը տալով իմ ձեռքի մեջ ասաց.

— Չմոռանա գրան, Մուրադ, դրա սերը պետք է առաջնորդե քեզ հառաջագիմության ճանապարհի վրա. դրա սերը պետք է վառե քո հոանդը, պետք է ուժ և զորություն տա քեզ արիության անցնելու այն բոլոր խոչընդոտները, որ պիտի հանդիպեն քեզ քո պանդխտության մեջ...

Մայրս կրկին և կրկին անգամ համբուրեց ինձ: Քույրերս սկսեցին լաց լինել, երբ տեսան իրանց մայրը լաց էր լինում, ես նույնպես չկարողացա պահել իմ արտասուքը: Համբուրեցի քույրերիս, համբուրեցի Սառային: Մենք բաժանվեցանք: Նրանք երկար կանգնած նայում էին մեր հաեից, բայց գիշերային խավարը թույլ չէր տալիս միմյանց տեսնել...

Դ.

ԿԵՂԾ ՀԱԶԻՆ

Քալոր Պետրոսը մոտ հիսուն տարեկան մարդ էր, բավական համակրական դեմքով: Խորշոմը նրա լայն ճակատի վրա խորին ծալքերով իջել էր մինչև թավամազ հոնքերը, որ կիսով չափ ծածկում էին նրա սև և կրակոտ աչքերը: Թխագույն, արևելյան երեսը իր խոշոր, բայց կանոնավոր դժադրությանը, միշտ պատկառանք էր ազդում նայողի վրա: Գլխի երկայն մազերը ալեխառն խտությանը թափվում էին մինչև նրա ուսերը, այդ տալիս էր նրա դեմքին ավելի մի խստակյաց դերվիշի կերպարանք, որ իր սրտի խաղաղությունը գտնում է միայն մշտական աղոթքի և ճգնությունների մեջ: Սպիտակ մորուքը խիստ փառավոր էր, հո-

վանալորում էր նրա ամբողջ կուրծքը: Միջակ հասակ ուներ, բայց սաստիկ ամուր կազմվածքով: Նրա շարժումները արտահայտում էր երիտասարդական առույգություն, թեև ինքը աշխատում էր միշտ թույլ և տկար ձևանալ: Չափնը զորավոր էր և ազդու, բայց նա դիտմամբ միշտ խեղդում էր իր ձայնը:

Մենք հրկուսս էլ գնում էինք ոտքով. մեր ճանապարհի ծանրությունները տանում էին հրկու ուժեղ ավանակներ, որոնցից մեկը ինձ էր պատկանում, իսկ մյուսը՝ նրան: Քավոր Պետրոսը զլուխը խոնարհեցրած, դանդաղ քայլերով գնում էր ինձանից առաջ: Նա բոլորովին լուռ էր. հրեում էր, որ դառն մտածություններ տանջում էին նրան: Շատ անգամ այդ ողորմելին ոտքը դուրս էր դրել հայրենական երկրից, իսկ այժմ ուղիղ սասներորդ անգամն էր, որ իր ծերության հասակում կրկին ձեռքն էր առել պանդխտության գավազանը:

Ես նույնպես տխուր էի. ծնողներից, սիրելի բարեկամներից անջատվելը ինձ մեծ ցավ էր ազդում: Արդյոք մյուս անգամ կտեսնեի՞ նրանց, և ե՞րբ... Ուրախ էր միայն իմ մոխրագույն ավանակը. ճանապարհի եղբրից խոտեր արածելով, նա առաջ էր վազում, առանց սպասելու, որ ես նրան քշեի: Մեր ճանապարհորդական ղեկները կազմված էին միմի հատ հաստ ցուպից, որ բռնած ունեինք ձեռքերիս: Ավազակներից երկյուղ անգամ կրել ավելորդ էր, որովհետև, բացի ավանակներից, նրանք չէին գտնի մեզ մոտ մի բան, որ փոքրիշատե արժեք ունենար: Իսկ այդպիսի ստոր անասունները նրանք չեն տանում:

Ամբողջ օրը եղանակը պարզ էր, բայց երկկոյան սկսեց անձրևել, և ճանապարհի վրա գոյացավ սաստիկ ցեխ: Ես իմ տրեխները հանեցի, գնում էի բոբիկ ոտքերով: Խեղճ անասունները դժվարությամբ էին կարողանում փոխել իրանց քայլերը, որովհետև նրանց սուր-սուր սմբակները թաղվում էին կավի մեջ, էլ չէին դուրս գալիս: Ես շատ տխրեցա, երբ նկատեցի, որ ավանակիս երկայն ափանջները սկսեցին հետզհետե քարշ ընկնել: Դա պարզ նշան էր, որ նա բոլորովին հոգնեցավ:

Գիշերից բավական անցել էր, երբ հասանք մի պարսկական գյուղ: Բոլոր դռները կողաված էին, դրսում ոչ ոք չէր երևում: Այստեղ պետք էր իջևանել, որովհետև թե՛ մենք և թե՛ մեր անասունները սաստիկ հոգնած էինք. այլևս առաջ գնալ անհնարին էր: Բայց ո՞ր դռանը մոտենում էինք, թափում էինք, թափում, ոչ ոք չէր ուզում բաց անիլ, երբ իմանում էին, որ մենք քրիստոնյաներ ենք: Անձրևը հեղեղի նման թափվում էր. ես մինչև ոսկորներս թրջված էի: Այդ դրության մեջ քրիստոնյային անկարելի էր մտնել մահմեդականի տունը. իր հայավորությամբ կարող

էր ամեն ինչ պղծելւ։ Սառն քամին սկսեց սաստկանալ. ցրտից դողում էինք թե՛ ես և թե՛ քաւոր Պետրոսը։

— Այդ անպիտանների հետ պետք է ուրիշ կերպ վարվել..., — ասաց քաւոր Պետրոսը և մոտեցաւ մի մեծ տան դռանը, սկսեց սաստիկ կերպով բախել։

Ներսիս հարցրին.

— Ո՞վ է։

Քաւոր Պետրոսը բարկութեամբ պատասխանեց.

— Մուսուլմաններ, մեղք չէ՞ ձեզ համար, որ խաւամի որդիքը անձրեկից ու ցրտից մեռնում են, իսկ դուք ձեր դռները չեք բաց անում նրանց առջև։

Ես ստորաւիեցաւ, տեսնելով, որ իմ մենտորը իրան ձեացնում էր մահմեդական։ Նա ինձ հրամայեց ոչինչ չխոսել, միշտ լուռ մնալ և ձեռնալ որպէս խուլումունջ։ Շուտով դռները բացվեցան. մեր չորքոտանիքը տարան ախոռը, իսկ մեզ հրավիրեցին մի բաւական մաքուր սենյակում։ Տան սարքուկարգից երևում էր, որ մեր հյուրընկալը դյուղի հարուստներից մեկը պետք է լիներ։ Իսկույն բուխարին վառեցին, մենք տաքացանք և չորացրինք մեր թրջված հագուստները։ Հայտնվեցաւ և տան տերը, խորին կերպով ողջունեց մեզ, որպէս մահմեդականը ողջունում է մահմեդականին, և նստեց քաւոր Պետրոսի մոտ։ Հետո անդային քաղաքավարական ձևերով հայտնեց իր ուրախությունը, որ մենք ռեարով ենք հիկել, հաղար բարով, իր տունը-տեղը մեզ վերջէն է (նվիրված է) և յուր որդիքը մեր ծառաներն են» և այլն։

Վերջացնելով իր փոքրիկ ճառը, նա դարձաւ դեպի քաւոր Պետրոսը, ասաց.

— Ամոթ չլինի հարցնելը, ի՞նչպէս է ձեր անունը։

— Ձեր ծառա Հաջի-Ռահիմ, — պատասխանեց քաւոր Պետրոսը։

Տեսնելով, որ իր հյուրը նաչի է և ոչ հասարակ մահմեդական, տան տիրոջ հարգանքը ավելի ևս բազմացաւ դեպի քաւոր Պետրոսը։ Բայց ծիծաղը ինձ խեղդում էր. ես չգիտեի, թե ինչո՞ւ կ'ընթանա այդ խայտառակությունը։ Իսկ քաւոր Պետրոսը իրան այնքան ծանր էր պահում, որ չէր կարելի շհարգել նրան։ Ես ոչինչ չէի խոսում, որովհետեւ ինձ պատվիրված էր խուլումունջ ձեռնալ։ Տան տերը նկատելով իմ լուռությունը, հարցրեց քաւոր Պետրոսին.

— Դա ձեր ի՞նչն է։

— Ձեր փոքրիկ ստրուկը, իմ որդին է։

— Աստված պահէ, դորանա, — ասաց տան տերը, հետո դարձաւ դեպի ինձ, հարցնելով.

— Դու երևի մրսեցա՞ր անձրևից, դեմքդ խիստ գունատ է երևում։
Նա ոչինչ չսպասասխանեցի։ Քափոր Պետրոսը իմ փոխարենն ասաց։

— Նա խուլումունջ է. ոչինչ չէ լսում։

— Խեղճ տղա, աստված ողորմություն անի,— բացականչեց տան
սեւերը ցավակցական հղանակով և ապա հարցրեց։

— Մորից այդպե՞ս է ծնված, թե հետո է պատահել։

— Մորից այդպես չէ ծնված, առաջ նա սոխակի լեզու ուներ, լսում
էր, խոսում էր, ինչպես մենք խոսում ենք։ Ուղիղ երկու տարի է, ինչ որ
պատահել է այդ ահբախտությունը։ Բող աստված հեռու պահի քո զա-
վակներին։ Իմ մեղքերի համար աստված պատժեց ինձ...

Հետո քափոր Պետրոսը հնարեց մի ամբողջ պատմություն, թե որ-
պես չար սատանաները ամեն դիշեր երևում էին ինձ, սարսափելի տե-
սարաններ էին ներկայացնում իմ աչքերի առջև, և սաստիկ վախենալուց
իմ ականջները փակվեցան, և իմ լեզուն կապվեցավ։

Այդ պատմության միջոցին, որի մեջ քափոր Պետրոսի ճարտար լե-
զուն ահ և սարսափ էր ազդում լսողի վրա, ես նկատում էի, թե ո՞րպես
զարհուրած տան տիրոջ երկար մորուքը շարժվում էր, և նա լուրջամբ
կարդում էր աղոթքի նման մի բան։

— Հիմա ո՞ւր եք տանում դրան,— հարցրեց նա։

— Տանում եմ Սեիդ-Հաջինի մզկիթը,— պատասխանեց քափոր Պե-
տրոսը։— Սուրբ Իմամը, ինձ երազի մեջ հայտնվելով, ասաց, որ սրդուս
փրկություն կլինի, եթե այնտեղ կտանհամ։

Սեիդ-Հաջինի մզկիթը մեծ համարում ուներ մահմեդականների մեջ
իր հրաշագործ զորությամբ։ Այնտեղ տանում էին գլխավորապես խե-
լադարներին և խուլումունջերին։ Բայց տան տիրոջ համարումը ավելի
մեծ հզավ դեպի քափոր Պետրոսը, երբ լսեց, որ «սուրբ Իմամը» հայտ-
նվել էր նրան երազի մեջ և խոսացել էր նրա հետ։

Բոլոր ժամանակը նրանք խոսում էին թուրքերեն։ Քափոր Պետրոսի
թե՛ արտասանության և թե՛ բառերի դարձվածքների մեջ չէր կարելի
նկատել, որ նա հայ էր. նա խոսում էր ավելի լավ, քան թե մի թուրք։
Նվ այդ իսկ պատճառով նա հրամայեց ինձ լուրջան դեր կատարել, մի
գուցե մի անգլույշ խոսքով ես մերկացնեի մեր հայությունը։

Վերջապես տան տիրը հրամայեց, որ ընթրիք տան։ Քափոր Պե-
տրոսը հայտնեց, որ նա դեռ իր երեկոյան նամազը չէ կատարել և չէ կա-
րող առանց ազոթելու սեղան նստել։ Նրան տվեցին նամազ տնելու հա-
մար պետք հղած պարագայքը, նա լվացվեցավ և, մաքրության ծեսերը
կատարելուց հետո, սկսեց խորին ջերմհոանդությամբ աղոթել։ Նա զար-
մանում էի, թե ո՞րտեղից գիտեր նա այդ բոլորը։ Մահմեդականի նա-

մաղը կատարվում է արաբական լիզվով: Աղոթելու եղանակը, երկրպագությունները որոշված կարգեր ունեն: Մաքրության կամ լվացվելու ծեսերը նույնպես առանձին կանոններ ունեն: Պետք է բոլորի մեջ ճշտություն պահպանել: Մի փոքրիկ սխալ կարող է «բաթիլ» անել (ոչնշացնել) նամաղը: Բայց ո՞րտեղից, ե՞րբ էր սովորել բավոր Պետրոսը այդ արարողությունները:

Քավոր Պետրոսի բարեպաշտությունը այն հետևանքն ունեցավ, որ ավելի գրավեց մեր հյուրընկալի համակրությունը: Կրոնին և հավատքին հավատարիմ մարդիկ խիստ հարգելի են մահմեդականների մեջ: Այդ հարգանքի արտահայտությունը ավելի նկատելի էր ընթրիքի ճոխության մեջ: Բացի զանազան ուտելիքներից, մեզ համար պատրաստել էին և փլավ:

Երբ սեղանը պատրաստ էր, բավոր Պետրոսը հարցրեց տան տերից, թե իր կյանքում սուրբ տեղերից ո՞րին ուխտ է գնացել: Երբ պատասխանը ստացավ, թե ոչ մեկին, նա հրաժարվեցավ սեղանից, ասելով.

— Քո հացը հարամ (անսուրբ) է, ես ուտել չեմ կարող: Դու մեղանչել ես շառիաթի դեմ:

Տանտերը սաստիկ ամաչեց, սկսեց աղաչել, որ իր սեղանը չանպատվե, խոստացավ, որ դարունքին անպատճառ կգնա Բաղդադ իմամների գերեզմանները համբուրելու և Քարբալայի ուխտը կատարելու: Պատմեց, թե որպիսի արգելքներ մինչև այնօր զրկել էին նրան սուրբ տեղերի ուխտագնացությունից:

Քավոր Պետրոսը փոքր-ինչ հանգստացավ, ասելով.

— Ամեն մի ուղղափառ մուսուլմանի պարտականությունն է, երբ նրա նյութական միջոցները այնքան ներում են, որ կարող է հոգալ ճանապարհի ծախսը, պետք է անպատճառ կատարել սուրբ տեղերի ուխտագնացության խորհուրդը:

Այնուհետև սկսեց երկար բացատրել, թե ո՞րպիսի հոգևոր վարձատրություններ են սպասում Քարբալայի, Մեշեդիի և մանավանդ Մեքքայի ուխտավորներին, պատմեց, թե ո՞րքան հուրիներ (հրեաներ աղջիկներ) պիտի ստանան նրանք Մուհամմեդի դրախտում, և վերջացրեց իր խոսքերը նրանով, թե «անհավատ քրիստոնյաները զրկվում են այդ բոլոր երկնային երանություններից»...

Վերջին խոսքերը ինձ վրա այնպիսի վատ ներգործություն ունեցան, որ ուզում էի փակված լիզուս բաց անել և հայտնել, թե դա ինքը քրիստոնյա է, բայց խաբեությանմբ իրան մահմեդական է ձևացնում: Բայց

վախեցաւ, մտածելով, թե ո՞րպիսի վտանգի կարող էինք ենթարկվել երկուսս էլ:

Քաւոր Պետրոսը մեծ ախորժակով ուտում էր: Ես սկզբում սեղանին չմտաեցաւ, ոչ այն պատճառով, որ տան տերը սուրբ տեղերը ուխտ չէր գնացել, և ես նրա հացը ճաշում էի համարում, ոչ, այլ այն, որ պատ էր, ևս երբեք պատս չէի լուծել: Կրօնի և եկեղեցու պատվերները ամենայն մաքրությամբ դեռ պահպանւում էին իմ մեջ: Բայց քաւոր Պետրոսը, իմ վարմունքը նկատելով, ինձ այնպէս խոտությամբ աչքով արեց, որ ես անամա ստիպվեցաւ ուտել...

Ընթրիքից հետո մեզ համար մաքուր անկողին պատրաստեցին, ո՞ր հանգստանանք: Երբ մտա իմ մահիճը, երկար քնել չկարողացաւ, թեև սաստիկ հոգնած էի: Զանազան մտածություններ ալեկոծում էին իմ սիրտը: Երբեմն մտածում էի, թե ի՞նչ կլինի մեր գրությունը, երբ տան տերը հանկարծ կհասկանա, որ իր սենյակում պառկած են երկու քրիստոնյաներ: Նա այդ տեղաշարժերը, սղծված համարելով, այրել կտա, և գուցէ մեզ ևս կայրեն նրանց հետ: Եվ ինչի՞ համար ուրանալ կրօնը, ուրանալ ազգությունը: Նրա համար՝ միայն, որ մի կտոր հաց և պառկելու տեղ ստանալ: Մի՞թե զրանք են պանդխտության, գաղթականության պայմանները՝ ի՞նչ ազգի մոտենալ, այն ազգից ձևանալ... Իմ ճանապարհորդությունը հենց առաջին իջեանից ինձ անտանելի դարձավ: Մտածում էի, ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ իմ հայրենի գյուղից չհեռանայի Թո՞ղ այնտեղ բռնեին, շարշարեին, սպանեին ինձ: Գոնէ հայի անունով կմեռնեի:

Քաւոր Պետրոսը նույնպէս անքուն էր: Նա, երևի, նկատեց իմ անհանգստությունը, թե ո՞րպէս անդադար մի կողքից դեպի մյուսը շուռ էի գալիս, անդադար հառաչանք էի արձակում, ա՛խ ու վա՛խ էի անում և հոգվոց էի հանում: Նա հարցրեց.

— Ինչո՞ւ չես քնում, Մուրադ:

Ես փոխանակ պատասխանելու, սկսեցի հեկեկալ: Նա հասկացավ իմ լացի պատճառը և ասաց առածի ձևով.

— Զէ, դավալս, այսուհետե ի՞նչ ազգի մեջ որ մտնելու լինես, պետք է այն ազգի փափախը ծածկես: Այդպէս է աշխարհի կարգը:

Ես հարցրի.

— Մեղք չէ՞ արդոք, որ մարդ իր սուրբ կրօնը, իր ազգությունը ուրանում է:

Նա պատասխանեց ինձ Պողոս առաքյալի խոսքերով, թե ի՞նչպէս նա հրեաների մոտ հրեա էր ձևանում, իսկ հեթանոսների մոտ՝ հեթանոս, որ նրանց սրտերը շահէ:

Քալիօր Պետրոսը կարդացած մարդ էր: Ես նրա խոսքերը, որպէս ասում են, հալած յուզի տեղ ընդունեցի: Այն ժամանակ այնքան հասկացողութիւն չունի, որ գիտենայի, թէ ի՞նչպէս մարդիկ սուրբ գրքերի ամենապարզ ճշմարտութիւնները աղավաղում են և նրանցով բացատրում են ամենաանբարոյական մտքեր...

Ե

ՓՈԶՐԻԿ ՄԱՔՍԱՆԵՆԳԸ

Մեր ճանապարհորդութեան չորրորդ օրը հասանք Քաբրիլ բաղաբը, իջեանեցինք հայոց եկեղեցու բակում:

— Այժմ պետք է մտածել փողի մասին...— ասաց քալիօր Պետրոսը, և կիրակի օրը վաղ առավոտյան, ինձ իր հետ առնելով, սկսեցինք գնալ եկեղեցու երեսփոխանի տունը:

— Այնտեղ կարո՞ղ եմ խոսել, թէ դարձյալ պետք է խուլումունջ ձեւանամ և թաքցնեմ իմ հայութիւնը,— հարցրի ես քալիօր Պետրոսից:

— Կարող ես խոսել,— պատասխանեց նա ժպտալով.— և լավ հայ պիտի ձեւանաս:

Բայց իմ խոսելը պետք չեղավ, որովհետեւ քալիօր Պետրոսը ինձ ներս չտարավ երեսփոխանի մոտ, այլ հրամայեց սպասել դռում, իսկ ինքը միայնակ ներս մտավ: Չգիտեմ ի՞նչ խոսեց նրա հետ, ի՞նչ ասաց, միայն այդքանը հիշում եմ, որ այն օր եկեղեցում բաճանաւ մեր մասին ժողովրդին «ծանուցում» արեց, որի մեջ հայանեց այն միտքը, թէ մենք Մուշի երկրից ենք եկել, թէ մեր կնիկները, զավակները «անհավատեցրի» ձեռքում գերի են ընկած, այժմ բարեպաշտ քրիստոնյաներից ողորմութիւն ենք հավաքում, որ տանենք տանք «անհավատներին» և մեր գերիներին ազատենք, և այլն: «Դարձյալ խաբեբայութիւն»... մտածեցի ես խորին վրդովմունքով:

Որքան էլ սուտ լինեին այդ խոսքերը, այսուամենայնիւ, ժողովրդի վրա խորին տպաւորութիւն գործեցին: Տեր հայրը այնպիսի ազդու եղանակով նկարագրեց մեր գերիների ողբալի դրութիւնը, որ բոլոր լսողների մեջ ցավակցութիւն շարժեց: Քարոզից հետո եկեղեցում դանձաւակ ման ածեցին և մեզ համար փող հավաքեցին: Իսկ մենք մուրացկանի նման, գլուխներս ծռած, կանգնած էինք եկեղեցու դռան մոտ. քալիօր Պետրոսը աջ կողմում, իսկ ես ձախ կողմում: Ժամավորները

դուրս դալու միջոցին ձգում էին մեզ սև փողերու Այդ առաջին անգամն էր, որ ես, քաւոր Պետրոսի հորդորանքով, ստիպւած էի ձեռքս մեկնել և ողորմություն խնդրել... Ամօթը խեղդում էր ինձ: Որքան ցածություն էր ետքե՛լ և մուրալ...

Այն օրը ես խելագարի նման էի և միշտ լաց էի լինում: Բայց քաւոր Պետրոսը մխիթարում էր ինձ, ասելով, «Ղարիբի երեսը սև կլինի, իսկ ջիբը՝ լիբը»...

Մյուս օրը մենք արդեն փող ունեինք: Մեր ամենահարկաւոր գնելիքը արտասահման գնալու համար՝ էր անցագիրը:

— Գիտե՞ս, Մուրադ, — ասաց ինձ քաւոր Պետրոսը, — օտարության մեջ հաջողակ կիրպով թափառելու համար ավելի լավ է մտնել ուրիշի մորթիի մեջ:

Ես ոչինչ չհասկացա: Նա բացատրեց.

— Պետք է անունդ, ազգանունդ, ծնած տեղդ, պարապմունքիդ անունը, բոլորը փոխան:

Ես ապշած մնացի: Նա շարունակեց.

— Քո անունը այսուհետեւ Մուրադ չէ, դու կոչւում ես Ամբրոսիոս: Քո պարապմունքը, քո արհեստը դարբնություն չէ, դու այսուհետեւ եկեղեցու պաշտոնյա ես, դու սարկավագ ես: Քո ծնված տեղը Սալմաստը չէ, դու երեսագլեմացի ես: — Եւ ուրիշ այսպիսի շատ բաներ ասաց նա, թե ի՞նչ էի ես և ի՞նչ պիտի լինեմ այսուհետեւ. բայց ես չթողեցի նրան վերջացնել, ընդհատեցի նրա խոսքը, հարցնելով.

— Լա՛ւ, ի՞նչսիւս կարող եմ սարկավագ լինել, որ ամենեւին կարողալ չգիտեմ և երբեք եկեղեցում չեմ ելգել:

— Այդ միեւնույն է, — պատասխանեց նա արհամարհանքով. — քեզ ինչ որ ասում են, այն լսի՛ր:

— Իսկ քո անունը և կոչումը ի՞նչ պիտի լինի:

— Իմ անունը Անտոնիոս է. ես հույն արեղա եմ և Երուսաղեմի վանքի միաբան:

— Ե՞ս էլ հույն եմ:

— Դու էլ հույն ես:

Դարձյալ աղգուրացություն...

Ես չհակառակեցի: Ես հավատացի նրան, որ օտարության մեջ թափառելու համար այդ բոլոր պայմանները անհրաժեշտ էին: Այն օր թուրքաց հյուպատոսից անցագրեր ստացանք միեւնույն անուններով, որ մեր մեջ որոշել էինք: Բայց զարմանալին այն էր, որ քաւոր Պետրոսը հենց առաջուց ունիւր իր մոտ երկու անցագրեր միեւնույն անուններով. միայն

հնացել էին, ժամանակները անցել էր: Նա տարավ հյուպատոսի մոտ և նորը ստացավ:

Բայց քավոր Պետրոսը հիշյալ երկու անցագրով չբավականացավ: Նա աշխատում էր ձեռք բերել զանազան անցագրեր զանազան անուններով և այլևայլ պարապմունքներով: Թաբրիզում, Ատրպատականի այդ մեծ մայրաքաղաքում, այդ բոլորը հնարավոր էր: Այնտեղ կային եվրոպական պետությունների բոլոր ներկայացուցիչները, որոնցից կարելի էր անցագրեր ստանալ: Այնտեղ կային այլևայլ պետության հպատակներ, որոնք պարապում էին զանազան գործերով, որոնք կարող էին իրանց անուններով անցագրեր վեր առնել, տալ ուրիշներին, որ ուրիշները նրանցից օգուտ քաղեին, իսկ իրանք դարձյալ կմնային Թաբրիզում: Բայց քավոր Պետրոսը գնեց մեծ քանակությամբ պարսկական անցագրեր: Դրանք վաճառվում էին այնպես, ինչպես վաճառվում են տերության դրոշմավոր թղթերը: Բավական էր ուղարկել պատահած մարդու ձեռքով անունների մի ցուցակ (Իհարկե, նշանակելով յուրաքանչյուր անունի ներքո տարիքը, հասակը, դեմքը և այլն), և նա կտաներ քնսֆիրաջիի մոտ և նույն անունների համեմատ կգներ զանազան անցագրեր: Թեքսֆիրաջի կոչում էին անցագրերի կապալառուին:

Չնայելով, որ քավոր Պետրոսը մի քանի օր առաջ իբրև մուրացկան կանգնած էր հայոց եկեղեցու դռանը և ձեռքը մեկնում էր ամեն մի անցնողին, բայց երևում էր, որ նա առաջուց ուներ իր մոտ մի փոքրիկ գումար: Նա գնեց մեծ քանակությամբ զանազան տեսակ անցագրեր: Ես զարմանում էի, թե ի՞նչ նպատակի կարող էին ծառայել դրանք: Մեզ բավական էր երկուսը միայն, և ունեինք արգեն, իսկ մնացածները ո՞ւմ համար էին: Երբ հարցրի նրանից, նա ինձ ոչինչ չպատասխանեց: Մեկի վրա գրված էր՝ «սպահանցի ակնաբույժ Հաջի-Աբդուլ-Հուսեյն-Ղուլի-էֆենդի»։ մի ուրիշի վրա գրված էր՝ «խորաստանցի ակնավաճառ Մաշադի-Մուհամեդ-Ղուլի-աղա»։ Բայց ինձ շատ չէին հետաքրքրում այդ զանազան անունները, ինձ գրավեց մի այլ բան:

Մի օր քավոր Պետրոսը, ինձ իր հետ առնելով, գնացինք Թաբրիզի բազարը: Այնտեղ գնեց նա զանազան տեսակի էթանագին իրեղեններ, որպիսին են՝ թել, ասեղ, հասարակ մատանիներ, ապակույց շինած գույներզգույն հուլուններ, երեխաների խաղալիքներ, կանանց երեսը ներկելու դեղեր և այլ այս տեսակ վաճառքների: Այդ բոլորը այնպես փայլուն և խալտաճամուկ կերպով պատրաստված էին, որպես գիտե եվրոպացին ասիական ազգերի ճաշակին իր վաճառքները հարմարացնել: Ամբողջ մթերքը հղավ մի փոքրիկ արկղիկ, բացի դրանից, քավոր Պետրոսը գնեց

մի պարկի մեջ բավական մաստաք: Այդ ամենը շալակած ևս հասցրի մեր իջևանը, որ եկեղեցու բակումն էր:

Նույն օրվա գիշերը նա ասաց ինձ.

— Մուրադ, այն գումարը, որ եկեղեցում հավաքվեցավ մեր գեղինների փրկության համար, ևս բոլորը քեզ եմ ընծայում, թե՛ իմ մասը և թե ըստ մասը: Այդ գումարով ևս գնեցի այն իրեղենները, որ դու այսօր բաղարից տուն բերեցիր: Այդ իրեղենների վրա դու պիտի փորձես ըստ բախտը, թե ո՞րքան կհաջողվի քեզ առևտրական գործունեությունը:

Նս վարմացա քավոր Պետրոսի առատաձեռնությունը վրա:

— Նս երբեք վաճառականություն չեմ արել, — ասեցի նրան:

— Կսովորես... — ասաց նա և հրամայեց բերել մեր ավանակների փալանները:

Իսկույն վազեցի ախոռատունը և բերեցի փալանները: Նս մինչև այսօր չեմ կարող զսպել իմ ծիծաղը, թե որպիսի խորամանկությամբ այդ հին մաքսանենդը սովորեցրեց ինձ, թե ո՞րպես պետք էր զանազան վաճառքների փախցնել մաքսատնից: Նա իմ ավանակի փալանի միջի եղած հարզը դուրս հանեց, և ինձ համար գնած իրեղենները մի այնպիսի ճարտարությամբ դարսեց հարդի տեղը, որ մաքսատան ամենահմուտ ծառայողն անգամ չէր կարող հրեակայել, որ նրա մեջ կարող էին գտնվել թաքցրած տարանքների: Բայց իր ավանակի փալանի մեջ թաքցրեց նա ուրիշ իրեղեններ, որ ևս տեսնել չկարողացա...

Մյուս օրը առավոտյան մենք թողնեցինք Թաբրիզը: Չորրորդ օրը հասանք Երասխ գետին, որ բաժանում էր պարսից հողը Ռուսաստանից: Մենք պետք է անցնեինք Ջուլֆայի կարանտինից, որ ռուսաց հողի վրա էր գտնվում: Այստեղ էր և ռուսաց մաքսատունը:

Քավոր Պետրոսը տեսավ մի քանի պարսկաստանցի աղքատ հայեր, որոնք նույնպես կամենում էին անցնել սահմանը, բայց անցագիր չունենալու համար մնացել էին պարսից հողի վրա:

— Ո՞ւր պիտի գնաք, — հարցրեց նրանցից քավոր Պետրոսը:

— Գնում ենք Նախիջևանի, Երևանի կողմերը, — պատասխանեցին նրանք:

— Ի՞նչ գործուի:

— Մշակություն անելու:

— Ապա ինչո՞ւ եք մնացել այստեղ:

— Անցագրի փող չունենք:

Քավոր Պետրոսը ասաց, թե ինքը ունի մի քանի ավելորդ անցա-

գրիր, կտա նրանց, միայն այն պայմանով, որ սահմանը անցնելուց հետո կրկին ետ դարձնեն իրան։

— Մեր դժվարությունը սահմանը անցնելն է,— պատասխանեցին նրանք,— այնուհետև ի՞նչ պետք է մեզ անցագիրը։

Քավոր Պետրոսը տվեց նրանց յուրաքանչյուրին մի-մի անցագիր, և մենք միասին անցանք Նրասխ գետը։

Կարանտինի մարտատնում, բացի մեր անցագրերին նայելը և ձեռք բաշելը, ուրիշ բան չեղավ։ Մեր ավանակների փալանների վրա ուշադրություն անգամ չդարձրին։

Մենք անցանք Նրասխը սուավոտյան և նույն օգլա կրեկոյան սահուն հասանք Նախիջևան քաղաքը։ Մեզ հետ եկած մշակները մեծ շնորհակալությամբ ետ դարձրին քավոր Պետրոսից ստացած անցագրերը։ Եվ իրավ, այնուհետև նրանք անցագրի պետք չունեին, որովհետև պիտի գնային Պարսկաստանից գաղթած իբանց ազգայինների մոտ և մշակություն անեին։

Բայց ինձ դարձացնում էր մի բան. քավոր Պետրոսը այն տեսակ մարդկանցից չէր, որ առանց նպատակի մի գործ կատարել, ուրիմն ի՞նչ խորհուրդ կարող էր ունենալ մշակներին անցագիր տալը։ Ավելորդ էր մտածել, թե նրանց վրա խղճաց և կամեցավ օգնել նրանց։ Երբ այդ մասին հարցրի, նա պատասխանեց.

— Ինձ պետք էր, որ այդ անցագրերի վրա լինել մարսապան կնիքը և ստորագրությունը։

— Դուք ինքներդ կարող էիք ներկայացնել, որ կնքեին և ստորագրեին։

— Բանը նրանումն է, որ ես չէի կարող. մի մարդ կարող է միայն մեկ անցագիր ներկայացնել։

— Բայց ի՞նչ հարկավոր է անպատճառ մարսապան ստորագրությունը կամ կնիքը։

— Դա շատ հարկավոր է. դա նշանակում է, որ անցագրի տերը սահմանից անցնելու ժամանակ հայտնվել է, որտեղ որ հարկն է։

— Եվ դուք մշակներից օգու՞տ քաղեցիք։

— Նրանք ինձանից օգուտ քաղեցին, իսկ ես՝ նրանցից։

Ես դարձյալ չհասկացա այդ բոլոր ձեռնածության նպատակը։ Քավոր Պետրոսը իմ հետաքրքրությունը հանգստացրեց նրանով, որ ասաց, թե հետո կհասկանամ, երբ շատ բան կսովորեմ։

Նախիջևանում երկար շմնացինք։ Մենք իջևանել էինք մի կեղտոտ քարվանսարայում։ Հենց առաջին գիշերը քավոր Պետրոսը հրամայեց ինձ դուրս բերել իմ ավանակի փալանի մեջ թաքցրած վաճառքը։

Նրբ ամենը դուրս բերեցի, նա ասաց ինձ բավական փաղաքշական եղանակով:

— Այդ բոլորը քեզ է պատկանում, իմ փոքրիկ մաքսանինդ, առավոտյան մի մանրավաճառ կբերեմ, և բոլորը միանգամից կծախենք:

Նա կրքեք այնքան ուրախ չեմ եղել, որպես այն գիշեր: Մեծ անհամբերությամբ սպասում էի, մինչև առավոտը լուսանար և մաքսատընից փախցրած իմ մթերքը վաճառվի: Արևը այն առավոտ ծագեց ինձ համար որպես մի ավետարեր հրեշտակ: Քավոր Պետրոսը վաղուց գնացել էր փողոց՝ գնող հրավիրելու: Վերջապես քերեց մի հայ մանրավաճառի: Բավական խոսեցին, բավական բազար արեցին, հետո բարիչեցան: Մանրավաճառը համբարեց արծաթը և մթերքը առնելով հեռացավ: Քավոր Պետրոսը փողերը ինձ տվեց, ասելով:

— Բախտդ հաջողակ է. մի հարյուրին երկու հարյուր վաստակ ունեցար:

Նա ուրախությամբ ընդունեցի փողերը և լցրեցի այն քսակի մեջ, որ ստացել էի Սառայից որպես հիշատակ: Այդ փողերը ինձ տալով, քավոր Պետրոսը վարվեցավ ինձ հետ նույն վարպետությամբ, որպես վարվում է խորամանկ որսորդը իր անփորձ, դեռևս որսորդության չսովորած շան հետ: Նոր սովորող շան առաջին որսը տալիս է իրան ուտելու, որպեսզի նա ավելի քաջալերվի, ավելի վստահություն ստանա... Բայց նրա ավանակի փալանի մեջ թաքցրած մթերքը ես չտեսա, թե ուր տարավ, կամ ինչ արեց...

Նույն օրը մենք դուրս եկանք Նախիջևանից և գնացինք Թումբուլ գյուղը: Նախիջևանը կանգնած է մի բարձրավանդակի վրա, իսկ Թումբուլը գտնվում է համարյա նրա ստորոտում:

Մտնելով այդ գյուղը, ինձ թվում էր, թե իսկապես մեր գյուղումն եմ գտնվում: Ոչինչ ղանադանություն չկար: Նա տեսնում էի տների նույն ձևը, որպես մեր գյուղումն էր, մարդկանց նույն բարբառը, նույն լեզուն, նույն ուրախ և անհոգ դեմքերը: Հազուստների ձևն անգամ չէր փոխվել, բոլորը նույնն էր: Քավոր Պետրոսը ինձ ասաց, թե դրանք մեր գյուղացիներն են. ուսմ-պարսկական 26 թվի պատերազմից հետո գաղթեցին և եկան հիմնեցին այդ գյուղը:

Թումբուլցիք չէին փոխել և՛ իրանց կենցաղավարության եղանակը, և՛ իրանց պարսպմունքները: Դրանց էլ այս կողմերում կոչում էին «խաչագողներ»... Նոր երկիրը չուղեց նրանց. նրանք պահպանեցին այն բոլոր հատկությունները, ինչ որ բերել էին իրանց հետ Պարսկաստանից...

Ուղիղ տասը տարի էր անցել այն օրից, որ Թումբուլցիք գաղթել էին Պարսկաստանից: Մի այսպիսի փոքր ժամանակում իրանց գյուղը

դրախտ էին դարձրել: Քավոր Պետրոսին ամենքը ճանաչում էին, իսկ ինձ ճանաչեցին հորս անունով: Այստեղ գտնվեցան ինձ ազգականներ, որոնց թվումն էր իմ մորաքույրը: Մայրս շատ անգամ խոսացել էր ինձ իր քրոջ մասին և միշտ մեծ կարոտությամբ էր հիշում նրան: Քավոր Պետրոսը տարավ ինձ նրանց տուն: Երբ մորաքույրս գուրս եկավ մեզ ընդունելու, քավոր Պետրոսը, ինձ ցույց տալով, ասաց նրան.

— Ես չեմ ասի, թե ով է, տեսնեմ կճանաչե՞ս:

Մորաքույրս նայեց իմ վրա և խորին հրճվանքով գրկեց ինձ բացա-
կանչելով.

— Ի՞նչպես չճանաչեմ... իմ Մուրադն է...

Նա հրկար անմոռունչ մնաց իմ կուրծքի վրա:

Եթե կանայք չլինեին, ես կարող էի համարձակ ասել, որ «խաչա-
գողների» մեջ մարդկային սիրտ չկա: Դրանց մոտ էր պահպանվել այն
աստվածային ավանդը, որ կրում է իր մեջ բոլորը, ինչ որ գեղեցիկ է,
ինչ որ լավ է, ինչ որ առաքինական է: Դրանք սիրտ ունեին:

Մորաքույրս շատ նման էր մորս. կարծես մի ձու լինեին մեջտեղից
կես կիսած: Նա տեսել էր յոթ տարեկան հասակում, այն օրից անցել էր
ամբողջ տասը տարի, և իմ պատկերը մնացել էր նրա հոգու մեջ անմո-
ռանալի: Ես չեմ կարող նկարագրել այն սրտաշարժ տեսարանը իր ամ-
բողջ հոգեբանական բնավորությամբ, թե որպիսի հիացմունքով ընդու-
նեց նա ինձ: Ամբողջ ժամերով նայում էր իմ վրա, գրկում էր, համբու-
րում էր և ուրախանում: «Իմ բույրը այժմ անբախտ չէ, ասում էր նա,
որ ունի քեզ պես սիրուն տղա»:

Քավոր Պետրոսը ինձ թողնելով մորաքրոջս տանը, ինքը հեռացավ,
հայտնելով, թե մի քանի մարդկանց հետ գործեր ունի, պետք է վեր-
ջացնի:

Թումբուլցոյց հյուրասիրությունը մեծ հուշակ է ստացել: Երևք օր մեզ
պահեցին այնտեղ, անդադար մի տնից մյուսը ման էին ածում: Ամեն
տեղ սփռված էր հացի սեղանը, ամեն տեղ կերուխումով և ուրախու-
թյամբ էինք անցկացնում:

Այդ խնջույքները ինձ հիշեցնում էին միեկնույն զվարճությունները,
որ կատարվում էին մեր գյուղում: Այստեղ ես, երբ հրավիրյալների զլուխ-
ները տաքանում էին, սկսում էին մի առանձին պարձանքով պատմել
իրանց քաջագործությունները զանազան երկրներում: Նրանք հիշում էին
այնպիսի երկրների, այնպիսի քաղաքների և այնպիսի ազգերի անուն-
ներ, որ ես բնավ չէի լսել: Կարծես թե, այդ մարդիկը աշխարհի մի ծա-
րից մինչև մյուսը արշավել էին: Քավոր Պետրոսը բոլոր ժամանակը
լուռ էր մնում: Նա լսում էր նրանց արկածների պատմությունը խորին

սառնասրտութեամբ, որպէս մի հսկա, որ լսում է գաճաճների դատարկախոսութիւնը իրանց քաջագործութիւնների մասին և ժպտում է միայն:

Գիշերները ես անց էի կացնում մորաքրոջս տանը: Նա երկար նըստած իմ անկողնի մոտ՝ չէր թողնում ինձ քնել, անդադար խոսում էր, հարցնում էր Սալբալի մասին: Հայրենիքի սերը դեռ մնացել էր նրա սրտում անմոռանալի: Նա դեռ հիշում էր բոլոր արտերը, այգիները, պարտեզները, մինչև անգամ նշանավոր ծառերը մեր գյուղի: Հարցնում էր սուրբ Հովհաննու մատուռի ուխտագնացութեան մասին. պատմում էր, թե իր ժամանակում՝ որպիսի բաղմոնքամբ էր կատարվում նրա տոնախմբութիւնը: Խոսում էր կնիկների, աղջիկների սովորութիւնների մասին, թե ի՞նչ խաղեր էին խաղում, թե ո՞րպիսի հանդեսներ էին կատարում, երբ ուխտ էին գնում: Հայրենական երկրի, հայրենական կյանքի բոլոր սիրելի պատկերները կենդանի մնացած էին նրա հիշողութեան մեջ:

Հազար անգամ հարցնում էր մեր ընտանիքի մասին միևնույն բաները, և նրա հարցասիրութիւնը չէր հագնում: «Մորդ ծամերը խո չն՛ս պիտակի», «Քույրերդ ո՞րքան են մեծացել», «Հիմա Նաղլուն մարդու գնալու աղջիկ կլինի», «Ձեր սպիտակ վանի կատուն մնո՞ւմ է», «Հիմա ո՞րտեղ եք պահում ձեր շորացրած մրգեղենները», «Քանի՞ կով ունեք, օրական ո՞րքան կաթ են տալիս», «Ո՞վ է կթում կովերը, ո՞վ է թխում հացը», «Ձեր հարեան պառավ Դոզնն մնո՞ւմ է»: «Մայրդ ի՞նչ գուլնով քող է կրում. քույրերդ ի՞նչ ճոթից հագուստ են հագնում» և այլն:

Ես նրա հարցերին գոհացուցիչ պատասխան էի տալիս, իհարկե չէի ասում, թե ֆերրաշները մեր տունը այնպես դատարկել են, որ ոչ կով է մնացել և ոչ վանի կատու...

Բայց այն գիշերը, որի առավոտը ես պիտի ճանապարհ ընկնեի, նա ավելի խրատներ էր տալիս ինձ, քան թե բաներ էր հարցնում: «Գնա, Մուրադ,— ասում էր,— սուրբ աստվածածինը թո՛ղ բարի ճանապարհ տա քեզ, գնա երկրներդ ման արի, փող աշխատիւր և բարձրացրո՛ւ հորդ անունը: Քո հայրը անհայտութեան մեջ կորավ. հիմա դու ես մնացել քո հոր տան միակ սյունը: Մորդ, քույրերիդ, բարեկամներիդ հույսերը քեզ վրա են դրված: Դու պետք է բոլորին ուրախացնես, դու պետք է բոլորին մխիթարես...

Ես հավատացած եմ, եթե մորաքույրս գիտենար, թե «խաչագողները» ի՞նչ միջոցներով են փող աշխատում, նա երբեք ինձ խորհուրդ չէր տա, որ ես օտար աշխարհ գնայի և նրանց հետ թափառեի: Բայց նա չէր իմանում... ես նույնպէս չէի իմանում...

Քաւոր Պետրոսին խիստ սակաւ էի տեսնում: Նա ինչ-որ պատրաստություններով զբաղված էր: Թումբուլը մի նշանավոր կայարան էր Պարսկաստանի «խաշագողների» համար, որտեղից վեր էին առնում իրանց գործունեության համար պետք եղած բոլոր պարագայքը, ինչ որ իրանց պակաս էր: Բայց ես քաւոր Պետրոսի վերաբերութեամբ տակաւին այդ կարծիքը չունեի:

Նա մի առաւոտ բերեց իր հետ մի թուրք և վաճառեց իմ ավանակը: Ճշմարիտն ասած, ինձ խիստ զգալի էր բաժանվել իմ խոնարհ և հավատարիմ ընկերից, որ այնքան լաւմանակ ճանապարհորդել էր ինձ հետ և ամենայն հոժարութեամբ կրել էր իմ ծանրությունները: Բայց քաւոր Պետրոսը հանգստացրեց ինձ, ասելով.

— Ավանակի փողը այն փողերի հետ, որ դու վաստակեցիր քո վաճառքներից, պիտի ուղարկես մորդ. դու գիտես, որ նա իր մի հատիկ կովը ծախեց և գնեց քեզ համար այդ ավանակը:

— Այդ ես գիտեմ: Բայց դրանից հետո ի՞նչով կարող եմ շարունակել ճանապարհորդութիւնը:

— Դու կ'նստես մի փառավոր կառքի մեջ:

Սա զարմացաւ: Բայց իմ զարմանքը երկար չտևեց: Քանի ընդհանր հետո մի գեղեցիկ ճանապարհորդական կտրք կանգնեց մորաքրոջս դռանը: Նրկու ուժեղ սև ձիաներ լծած էին կառքին: Թումբուլցիք ունեին կառքեր, ունեին լաւ ձիաներ, որ բերում էին իրանց հետ, երբ վերադառնում էին Ռուսաստանից: Նրբ իրանց պետք չէին, վաճառում էին: Քաւոր Պետրոսը այդ կառքը և ձիաները գնել էր մի «խաշագողից», որ նոր էր վերադարձել պանդխտությունից:

Կառքի մեջ տեղավորված էին զանազան մեծ և փոքր արկղեր: Ի՞նչ կար նրանց մեջ, ես չգիտեի: Միայն քաւոր Պետրոսը տվեց ինձ մի ձեռք լաւ հագուստ, մի ղուլջ ուղեւորի կոշիկներ և հրամայեց հագուստս փոխել: Այդ ներածե հագուստին ևս բոյորովին տնտովոր էի. մորաքույրս օգնեց ինձ հագնելու: Քաւոր Պետրոսը Նուշակա փոխել էր այն ցնցոտիները, որոնցով մի քանի օր առաջ մորացկանի պես կանգնած Թաբրիզի եկեղեցու դռանը՝ ողորմութիւն էր ընդունում: Այժմ մեր հագուստը բոլորովին համապատշաճ էր այն փառավոր կառքին, որի մեջ պիտի նստեինք:

Մորաքույրս տվեց ինձ մի նամակ, խնդրեց, որ հասցնեմ իր ամուսնին: Նրա ամուսինը պանդխտութեան մեջ էր: Նամակի վրա միայն գրած էր ամուսնու անունը և ազգանունը. քաղաքի անուն չկար: «Խաշագողները» միշտ այսպէս են գրում իրանց պանդխտների հասցեները, որովհետեւ չգիտեն, թե ո՞ր տեղ են գտնվում նրանք: Նամակատարը պահում

է իր մօտ նամակը, և թի մի տեղում կհանդիպի պանդուխտին, կտաւ
Բայց խիստ հազիւ էր պատահում, որ նամակները տեղ հասնէին, կա՛մ
տանողն էր կորչում, կամ ստացողը վաղուց արդեն կորած էր լինում...

Ավանակներով մտանք Թումբուլ և դուրս եկանք այնտեղից կառ-
քով: Դա ի՞նչ հրաշք էր...

Ժամատան դռանը քալոր Պետրոսի ծանոթները սպասում էին, որ
մեզ ճանապարհ դնեն: Մորաքույրս իր հրեխաների հետ եկաւ մինչև
դռուղից դուրսը: Ամեն կողմից թափւում էին բարեմաղթություններ. ամեն
բերան ցանկանում էր մեզ բարի ճանապարհ և բախտալոր վերադարձ:

Վերջապէս հայանվեցաւ քահանան, կարդաց «Տե՛ր, ուղղյա ղճա-
նապարհս խաղաղությամբ» աղոթքը, և մեր կառքը շարժւեցաւ...

Ա.

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՆՎԻՐԱԿԸ

1840 թվականն էր:

Անցել էր հինգ տարի այն օրից, որ մենք թողեցինք Պարսկաստանը:

Ռուսաստանի հյուսիսային, հեռավոր գավառներից մեկում, անապատի մեջ ցրված գյուղերի միջով, անցնում էր մի ծածկված կառք: Հինգ միագույն ուժեղ ձիաներ տանում էին նրան:

Այդ կառքը, այնպես ծածկված, անցել էր շատ նահանգներ, շատ գավառներ և ամեն տեղ, որտեղ հայտնվել էր նա, ժողովուրդը խորին ջերմհռանդովյա՞մբ հանդիպել էր նրան և նրա փոշին սրբել էր իր համբույրներով: Այժմ կառքը շարժվում էր դեպի մի մեծ գյուղ, որ շուրջ վերստ հեռավորության վրա էր: Ճանապարհի ամբողջ երկարությունը, որ տանում էր դեպի հիշյալ գյուղը, պատած էր մարդիկներով: Մեր, մանուկ, այր և կին կոխ էին տալիս միմյանց, առաջ էին մղվում, որ տեսնեն անցորդին: Բայց անցորդը չէր երևում. ծածկված կառքի լուսամուտների վարագույրներն անգամ ցած էին թողած:

Կառավարի տեղը նստած էր և կառավարում էր ձիաները մի աբխազի խափշիկ՝ նիհար դեմքով և բաց դահլիճի գույնով: Սառը հյուսիսը կարծես փոքր-ինչ փոխել էր տաք աշխարհի սրգու բնական գույնը և խլել էր նրա սևությունը:

Կառքի հետևում հստած էր մի երիտասարդ արևելյան թուխ դեմքով և երկայն, գանգրահեր մաղերով: Այդ մաղերը սև սաթի նման պայլում էին: Նրա ամբողջ հագուստը նույնպիսի սև գույն ուներ, որպես գլխի մուկերը: Պատրաստված էր կոշտ բուրդից: Այսպիսի հագուստ արևելքում կրում են անապատական աբեղաները միայն, որոնք աշխարհ չեն մըտ-

նում, մարդկանց երես չեն տեսնում, այլ, առանձնացած իրանց խցիկ-ներում, ազսթում են կամ սուրբ գրքեր կարդում:

Կառքի մեջ նստած էր մի անձնավորություն միայն: Նրան ոչ ոք չէր տեսնում:

Երբ կառքը մոտեցավ գյուղին, սկսեցին զանգակները հարկանել: Այդ ժամանակ միայն կառքի փոքրիկ լուսամուտների վարագույրները բարձրացան, և աջ կողմի լուսամուտը բացվեցավ: Այստեղից դուրս պարզվեցավ մի ձեռք և սկսեց խաշակնքել և օրհնություն տալ ամբո-խին:

Ձեռքի երեսը և բազուկը (որ բռնորովին մերկ էր) դռնմված էին մուգ-կապտագույն նկարներով (ТАТУИРОВАННЫМ), որոնք ներկայացնում էին սերովբեներ, բերավբեներ և մի վանքի պատկերը, զարդարված խա-չերով: Մուծիկները մոտենում էին և ջերմեռանդությամբ համբուրում էին այդ խորհրդավոր ձեռքը: Նրա շաղանակի գույն ունեցող կաշուց երևում էր, որ կրողը ծնվել է տաք կլիմայի տակ, ուր մարդկանց կաշին արևի ջերմության ներքո կորցնում է իր սպիտակությունը:

Կառքը մտավ գյուղը:

Այդ կառքը ամեն գյուղ, ամեն փոքրիկ քաղաք, ուր որ հասնում էր, կանգնում էր կա՛մ եկեղեցու դռանը, եթե այնտեղ կար հարմար իջևան, կա՛մ հոգևոր առաջնորդի դռանը և կամ ավագ քահանաների դռանը: Նա իրան հեռու էր պահում աշխարհականների բնակարաննե-րից: Իսկ այսօր նրան ընդունելու համար պատրաստված էր գյուղի հա-րուստ կալվածատիրոջ տունը:

Կառքը դանդաղ էր շարժվում: Ուժեղ ձիաները, հակառակ իրանց կամքի, գնում էին համընթաց քայլով: Որովհետև նրանք իրանց ըն-թացքը պիտի հարմարեցնեին ահագին ամբոխի շարժման հետ, որ շրջա-պատել էր կառքը: Երևում էր, այդ խիլացի անասունները այնքան սովո-րած էին այգալիսի բաղմոթյան, որ բնավ չէին խրտշում, այլ մի առան-ձին կամակատարությունով այնքան կամաց էին գնում, որ ամբոխը որ-քան կամենում է հայել և բավականացնել իր փափագը:

Փողոցները, տների լուսամուտները բռնված էին մարդիկներով: Կնիկները, իրանց երկխաներին գրկած, անց էին կենում ձիաների երա-սանակների տակով: Շատերը փորձում էին անիվների տակով անցնել:

Կառքը կանգնեց գյուղի կալվածատիրոջ տան դռանը: Նրա ետևում նստած դանդաղ հրեշտապարզը ցած ցատկեց և, շուտով բաց անելով նրա դռնակը, օդնեց նստողին դուրս գալու: Գյուղի երկու քահանաները և կալվածատեր պարոնը մտան սրբազան հյուրի թեքերի տակը և հա-մարյա ձեռքերի վրա նրան ներս տարան:

Թեև երեկո էր, բայց տակավին բավական լույս կար։ Այսուամենայնիվ, բաղմոթյունը դարձյալ զուրկ մնաց նրա դեմքը տեսնելուց։ Որովհետև երեսի վրա ձգած ունեի մի տեսակ խիստ օտարոտի քող, որի վրա նկարված էր վերջին դատաստանի սոսկալի պատկերը։

Իբրե նրան ներս տարան իր համար հատկապես պատրաստված սենյակը, երեսի քողը վեր առեց։ Հայտնվեցավ մի պատկառելի դեմք փառահեղ սպիտակ մորուքով, երկայն ալիսառն մազերով։ Արդարություներ, հոգևոր խաղաղությունը, լուսավորված շերտ հավատքով, դուրս էին ցուցնում նրա երեսի մեզմ գծերից։

Տունը գեղեցիկ կերպով զարդարված էր։ Նրա տերերը այն տեսակ ազնվականներից էին, որոնք իրանց կյանքի առույդ տարիները մայրաքաղաքների զինություն, շուշություն և անբարոյական շվայտությունների մեջ մաշում են, սպառում են և, երբ մոտենում են գերեզմանին, այնուհետև հոգնած, ձանձրացած, վերադառնում են դեպի հեռավոր գավառ և անձնատուր են լինում կրոնական բարեպաշտության։

Առանձնանալով մի հեռավոր դյուղի խուլ անկյունում, այդ տեսակ մարդիկ չեն զլանում, հին հիշողությունները պահպանելու համար, շրջապատել իրանց այն զարդարանքներով, այն խալտաճամուկ առարկաներով, որոնց մեջ մի ժամանակ լողում էին։ Այդպես զարդարված էր և հիշյալ կալվածատիրոջ տունը։

Մի գեղեցիկ դիվան, պատած մանիշակագույն ատլասով, սպասում էր, որ հարգելի հյուրը նստեր նրա վրա։ Երբ տան տերը հրավիրեց նրստել, հարգելի հյուրը կանգ առեց գեղեցիկ դիվանի առջև և, մի տեսակ զարմացական հայացք ձգելով նրա վրա, արտասանեց այդ խոսքերը.

— Մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը Բեթղեհեմի մսուրի մեջ ծնվեցավ և առաջին անգամ աղքատ, խղճուկ հովիվների հետ տեսնվեցավ։ Այնուհետև շատ գիշերներ անց էր կացնում բացօթյա, մերկ դեմքի վրա սլառելով։ Այժմ նրա անաբժան աշակերտին ի՞նչ կվայելի այսպիսի փառավոր գահավորակի վրա բաղմել։ Այդ խոսքերը արտասանեց նա հունարեն լեզվով, իսկ գանգրահեր երիտասարդը թարգմանեց ռուսերեն։

Տան տերը չգիտեր՝ վիրավորվե՞լ, թե՞ ամաչել իր, քրիստոնեական սակավապիտության հակառակ, շուշ կենցաղավարության համար։

Գանգրահեր երիտասարդը, մասնավորապես ծանոթացնելով տան տիրոջը «վշտալի հոր» սովորությունների հետ, հայտնեց, թե ավելի հարգած կլինեին, եթե թույլ կտային նրան չչեղվել իր կյանքի սովորական եղանակներից։ Այդ խոսքերի հետ գանգրահեր երիտասարդը տարածեց դիվանի մանիշակագույն ատլասի վրա մի մաշված կապերով

կտոր, որ «վշտալի հոր» գործածական օթոցն էր: Նրա վրա և՛ նստում էր նա, և՛ գիշերները քնում էր:

Նա իր ծանր հողաթափները հանեց դիվանի առջև և ասիական կերպով ծալապատիկ բազմեցավ նրա վրա: Այդ հողաթափները, երկու մատնաչափ հաստ տակերով, նույն ձևը ունեին, որպես մեր քահանաները հագնում են սուրբ սեղանի վրա պատարագ մատուցելու ժամանակ:

Նրա անշուք, անպաճույճ ղզհատը իր վրա առանձին ուշադրություն էր գարձնում: Դա կոշտ մազից գործված մի տեսակ մուգ-մոխրագույն հագուստ էր, որը անապատներում կոչում են «խարաղն», իսկ հագնողներին՝ «խարաղնաղեհատ»: Այդպես հագնվում են միայն իրանց անձը ամենախիստ ճգնությունների ենթարկող անապատական արեղաները: Գլխին կրած ունեի մուգ-լաջվարդի գույնով ֆես, փաթաթած սև ապարոշներով, որոնց ծայրերը իջնում էին մինչև ուսերը: Վերնազգեստը արեւմտյան կրոնավորների ֆարաջայի նմանությունն ուներ, մինչև կրունկները հասած լայն փեշերով և բավական ընդարձակ թևերով: Մեջքը սկզբված էր սև կաշուց պատրաստված լայն գոտիով: Մի ահագին հրկաթյա խաչ զարդարում էր նրա կուրծքը, որ կախված էր նույնպես հրկաթյա հաստ շղթայից: Գլխի և երեսի մազերը այնքան աճել էին, որ կարծես երբեք մկրատի և ածելու հետ ծանոթ չեն եղել: Այդ տալիս էր նրա դեմքին դերվիշի տպավորություն:

Այդ արեղան Երուսաղեմի վանքի նվիրակ էր, իսկ դանդաղահիւր երիտասարդը, որ իր հագուստի ձևերով շատ չէր տարբերվում իր վարդապետից, նրա սարկավազն էր:

Մինչև այդ տունը հասնելը, արեղայի մասին ռամիկ գյուղացիների մեջ տարածվել էին շատ առեղծվածային պատմություններ, շատ առասպելներ: Ասում էին, որ նա ոչինչ չէ ուտում, ոչինչ չէ խմում, այլ միայն աղոթքով է կերակրվում: Ասում էին, որ նա կույրների, կաղերի, հիվանդների վրա բժշկություններ է անում, և ուրիշ շատ այսպիսի բաներ էին ասում: Բայց ինչ որ ճշմարիտ էր, այն էր, որ նա չափազանց պարզ և սակավապես մարդ էր. խորշում էր ամեն տեսակ վայելչությունից, որոնք թուլացնում են հոգին, իսկ սնուցանում են մարմնականը և անասնականը մարդու մեջ:

Երբ արեղան ծալապատիկ նստեց դիվանի վրա, գյուղի երկու քահանաները և տան տերը դեռ կանգնած էին նրա առջև, չէին համարձակվում նստելու: Նա խնդրեց, որ նստեն, ասելով.

— Դուք նստեցեք, որպես սուլոր եք:

Տան տերը տեղավորվեցաւ բաղկաթոռի վրա, իսկ երկու քահանաները նստեցին հեռու սթոռների վրա:

Հյուրանոցում, ուր գտնվում էին նրանք, տիրում էր մի տեսակ ծանր լռություն: Տան տերը, շնայելով որ բավական զվարճախոս և մինչև անգամ շատախոս մարդ էր, ինչպես լինում են առհասարակ շատ մանկած, շատ բան տնօրէն և շատ բան լսած ծերունիները, այսուամենայնիւ, չգիտեր ի՞նչ առարկայի վրա խոսել իր տարապայման հյուրի հետ: Նա գտնվում էր մի տեսակ երկյուղածության մեջ, որ տիրում է մարդու սրտին, երբ զգում է գերբնական էակների ներկայութիւնը: Իսկ քահանաները վախենում էին խոսել ավելի այն պատճառով, որ ցույց չւան իրանց տգիտութիւնը:

Վերջապես կից սենյակի դռնից ներս մտաւ տան տիկինը իր վաղեմի ահագին խումբով, և հյուրանոցի լռութիւնը փոքր-ինչ փառաւելեցաւ, փոքր-ինչ կենդանացաւ:

Ամուսին այրը կանգնեց, սկսեց ներկայացնել նախ իր տիկնոջը, հետո իր աղջիկներին և որդիներին: Բոլորը հերթով մոտեցան համբուրեցին աբեղայի աջը և օրհնութիւն առին:

Տիկինը նստեց աբեղայի դիմացի մոտ, մեծ աղջիկները և մեծ որդիները տեղավորվեցան մյուս կողմում, իսկ փոքրիկները մի բանի ընդմիջութիւն վրա մնացին. ծանծրացան և դուրս գնացին:

Հարգելի հյուրը, ինչպես երևում էր, կանանց զբաղեցնել չգիտեր և, կարծես թէ, նրանց ներկայութիւնից նեղվում էր: Այդ երևում էր այն անախորժ արտահայտութիւնից, որ նկատվում էր նրա ախտը դեմքի վրա, որը ամենայն ջանքով աշխատում էր թաքցնել: Դա կուսակրոնի սովորական վրդովմունքն է, երբ հանդիպում է կնոջ: Բայց ի՞նչու բացատրել այդ:

— Ձեր սրբազնութիւնը երևի շատ հեռից է գալիս,— տան տիրուհին սկսեց խոսակցութիւնը:

Աբեղան դարձաւ դեպի գանգրահեր սարկավազը, որ կանգնած էր նրա մոտ: Թարգմանը պատասխանեց.

— Այո՛, հեռից, շատ հեռից: Ամբողջ երեք ամիս ճանապարհ ենք անցել, մինչև հասել ենք այստեղ:

Այդ միջոցին ֆրակով և սպիտակ ձեռնոցներով ներս մտան երկու սպասավորներ և արծաթյա մատուցարանների վրա տվեցին թեյ:

Աբեղան հրաժարվեցաւ ընդունելուց, ասելով, որ սուրբ տաճարի սպասավորները իրանց հեռու են պահում անուշ ըմպելիքներից: Տան տիկինը երկար աշխատում էր բացատրել, համոզել նրան, թէ դա հասա-

լակ թեյ է, ուրիշ ըմպելիք չէ, թե դրան գործ են ածում իրանց երկրում մինչև անգամ էզզարխները:

Չկամենալով վշտացնել տան տիկնոջ բարեսրտությունը, աբեղան ընդունեց մի բաժակ և սկսեց առանց շարարի խմել: Երկու քահանաները հետևեցին նրա օրինակին և, հակառակ իրանց սովորության, սկսեցին իրանք էլ կծովի խմել:

Տիկինը հետաքրքրվեցավ գիտենալ, թե ի՞նչ նպատակով է ճանապարհորդում «նորին սրբազնությունը»: (Տիկինը միշտ նրան «սրբազնություն» էր կոչում, թեև հարգելի հյուրը եպիսկոպոս չէր, այլ Եբուսազեմի վանքի հունաց միաբանության աբեղաներից էր):

Աբեղան համառոտ կերպով հայտնեց իր ո՞վ լինելը կամ ի՞նչ միաբանության կոգմից իբրև Եբուսազեմի նվիրակ ուղարկված լինելը, հայտնեց իր ճանապարհորդության նպատակը: Այնուհետև խիստ ցավալի կերպով սկսեց նկարագրել «սուրբ տաճարի» թշվառ դրությունը, նկարագրեց փրկչի սուրբ գերեզմանի հալածանքը մահմեդականներից, նկարագրեց միաբանների կրած նեղությունները թուրքերից, նրանց աղքատությունը և ողորմելի վիճակը: Նրա ամբողջ պատմությունը այնքան ազդու և ցավակցական էր, որ տան տիրուհին լսելու ժամանակ անդադար խաչակնքում էր իր երեսը, վերջը նա այլևս դիմանալ չկարողացավ, թաշկինակը տարավ աչքերին, սկսեց դառն կերպով հեկեկալ:

Աբեղան, նկատելով այդ, մխիթարեց նրան՝ ասելով.

— Սուրբ տաճարի բոլոր թշվառություններին դարման կարվի բարեպաշտ հավատացելոց նվիրատուությամբ: Ես ուխտել եմ այնքան ժամանակ չուտել, չխմել, չքնել, և այդ երկաթի շղթան (նա ձեռքը տարավ գեպի հաստ շղթան, որից քարշ էր ընկած ահագին երկաթյա խաչը նրա կուրծքի վրա) միշտ իմ պարանոցին կրած պիտի ունենամ, մինչև բարեպաշտ հավատացելոց օժանդակությամբ չհավաքեմ այնքան նվերներ, որոնցով կարելի լինի փրկչի սուրբ գերեզմանը գերությունից ազատել:

— Մի՞թե գերության մեջ է նա, — բացականչեց տիկինը:

— Այո՛, գերության մեջ է, անօրենների ձեռքում... Վանքը պարտքի տակ է ընկած... սրբությունները դրավ են դրված...

— Ասավա՞ճ իմ, ասավա՞ճ իմ, — բացականչեց տիկինը, դարձյալ թաշկինակը տարավ գեպի աչքերը:

Տիկնոջ օրինակին հետևեց և նրա ամուսին այրը: Երկու քահանաները նույնպես փորձեցին զգացված ձևանալ:

Թեյի երկրորդ բաժակը ընդհատեց այդ տխուր խոսակցությունը. սպասավորները արժաթյա մատուցարանները ձեռքներում կրկին ներս մտան:

Բոլոր ժամանակը արեղան խոսում էր հունարեն, իսկ գանգրահեր երիտասարդը թարգմանում էր նրա ասածները: Այդ վերջինը ուսերին նույնպես շատ փոքր գիտեր, և այդ ավելի հետաքրքրական էր դարձնում նրա խոսքերը, երբ շատ բաներ մնում էին անհասկանալի:

Թեյի երկրորդ բաժակից հետո խոսակցությունը ընդունեց ուրիշ ուղ-
ղություն: Տան տերը հարցրեց.

— Երուսաղեմի մեջ այժմ ի՞նչ սրբություններ են մնացել:

— Շատ սրբություններ են մնացել,— պատասխանեց արեղան,— որոնց թվումն է Հիւռու Քրիստոսի օրորացը: Իսկ այդ սուրբ օրորացը վաղուց է, որ թուրքերը խլել են մեղտնից, պահվում է Օմարի մեշիդում: Երբ մի քրիստոնյա մտնում է այնտեղ, սուրբ օրորացը սկսում է ինքն իրան օրորվել: Այդ պատճառով քրիստոնյաներին թույլ չեն տալիս, որ այնտեղ մտնեն:

— Անիծյալնե՛ր...— բացականչեցին երկու քահանաները, որ ըստ ժամանակը լուռ էին:

— Այլևս ի՞նչ կա,— հարցրեց տան տերը:

— Հուդայի վիրապը,— պատասխանեց արեղան, կարծես թե դա էլ սրբությունների կարգումն էր:

— Հուդայի վիրապը,— կրկնեց տան տիրուհին երեսը խաշուկքն-
քելով:

— Այո՛, Հուդայի վիրապը: Անիծյալ Հուդան դեռ կենդանի է այն խոր վիրապի մեջ:

— Ի՞նչպես չէ դուրս գալիս,— հարցրեց տան տերը զարմանալով:

— Խորի բերանը աստուծո՛ հրամանով հավիտյան ծածկված է ահա-
դին ժայռով: Երբ գալիս է ավագ ուրբաթ գիշերը, այսինքն՝ այն գիշերը, որ անիծյալը մատնեց մեր տեր Հիսուսին, խորի միջից լսվում են սար-
սափելի ձայներ, լսվում են նրա տանջանքի հառաչանքները...

— Երեւի սատանաները չարչարում են անիծյալին,— մեջ մտավ եր-
կու քահանաներից մեկը:

— Այո՛, չարչարում են... նա միշտ կչարչարվի և այնպես կմնա
մինչև Հիսուս Քրիստոսի սոսկալի դատաւտանի օրը:

— Անիծյա՛լ Հուդա...— դարձյալ կրկնեցին ամեն կողմից:

— Այլևս ի՞նչ կա,— հարցրեց տիկինը:

— Մի սուրբ աղբյուր, որ գոյացած է Մարիամ Մաղդաղենացու
արտասուքներից: Կույրերը բժշկվում են, երբ լվացվում են նրա ջրով:

— Ուղարկենք այնտեղ մեր Ֆեդկային,— ասաց տիկինը, դառ-
նալով դեպի իր ամուսինը:

Ֆեդկան նրանց փոքրիկ որդին էր, որի աչքերից մեկը ծաղկից փշա-
ցիլ էր:

— Բժշկության համար հաստատ հույս և հավատ պետք է,— նրանց
խոսքը կտրեց աբեղան:

Աբեղայի պատմությունները Նրուսաղեմի նվիրական տեղերի մասին
հետզհետե ալիլի և ալիլի հետաքրքրական էին դառնում: Նա խոսեց
«Թափառական հրեայի» մասին. նա խոսեց «անբան մարգարիի» գե-
րեզմանի մասին. նա խոսեց «Զիթենյաց լեռան» և «Գեթսեմանի ձորի»
մասին. նա խոսեց «Վա՛յ-վա՛յ-գուի» կոչված լճակի մասին և այլն:

— Այդ ի՞նչ լիճ է,— հարցրեց տիկինը:

— Դա այն լիճն է,— պատասխանեց աբեղան,— որի մեջ Հիսուս
Քրիստոսը մանուկ հասակում մի անգամ լողանում էր ուրիշ շատ երե-
խաների հետ: Չար երեխաները տանջում էին նրան: Փոքրիկ Հիսուսը
վեր առեց մի բուռ ալվալ, ցրեց շար երեխաների վրա, նրանք բոլորն
էլ դորտիւր դարձան և մնում են մինչև այսօր, անդադար աղաղակելով
«վա՛յ-վա՛յ», այդ պատճառով էլ այդ լիճը կոչվում է «Վա՛յ-վա՛յ-գուի»,
որը նշանակում է վայ-վայի լիճ:

Ձարմացած տիկինը դարձավ դեպի իր որդիները, ասելով.

— Լսո՞ւմ եք, դավալեներս, թե ինչպես է պատժվում չարությունը:
Նրանք կարմրեցին:

Սեղանատանը պատրաստված էր ճոխ ընթրիք: Տան տերը մտավ
այնտեղ տեսնելու՝ միգուցե մի բան պակաս լինի: Նա կանչեց դանդա-
հեւ երիտասարդին նրա հետ խորհրդակցելու:

— Ներեցե՛ք, խնդրեմ,— հարցրեց նրանից,— ձեր հայր սուրբը որ-
պիսի՞ գինիներ, որպիսի՞ նախաճաշիկներ ամիլի շատ է ախորժում:

Գանդրահեւ երիտասաճւղը աչք ածեց հարուստ պատրաստության
վրա, մի առանձին ամսոսանքով պատասխանեց.

— Այդ բոլոր գեղեցիկ պատրաստություններից իմ հայր սուրբը
ոչինչ չէ կարող ոչ ուտել և ոչ՝ խմել:

— Երեւակացեք, պատվելի,— ասաց տան տերը ներողություն
խնդրելով,— մենք համարյա անապատների մեջ ենք ապրում. հազարա-
վոր վերստերով մեծ քաղաքներից հեռու գտնվելով, ամեն բանից զրկ-
ված ենք: Ինչ որ տեսնում եք այստեղ, այն ևս հազիվ կարելի է գտնել.
մենք բերել ենք տվել Մոսկվայից:

— Ներեցեք, տեր իմ,— պատասխանեց երիտասարդը.— ես լավ
չկարողացա հասկացնել իմ միտքը: Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է, չափա-

դանց է և մինչև անգամ արքայավայել է, բայց իմ հայր սուրբի համար չէ:

— Ինչո՞ւ:

— Նա ամբողջ տարին պահեցողությամբ է անցկացնում, համարյա աղ ու հացով, իսկ այստեղ պահոց ոչինչ չկա: Ուսում է միայն սուրբ Հարության դատկին և սուրբ Ծննդյան տոնին, այն և ոչ միս, այլ սակավ ինչ յուղեղեն: Իսկ գինիներ ամենևին չէ խմում, միայն պարզ ջուր է զործածում:

— Այդ զարմանալի է, շատ զարմանալի:

Հյուրընկալը սաստիկ դժվարության մեջ ընկալւ:

Գանգրահեր երիտասարդը նկատելով այդ՝ ասաց նրան.

— Սուրբ գերեզմանի պաշտօնյաները բոլորը այդպես են: Դուք ավելի հարգած կլինեք ձեր հյուրին, եթե թույլ կտաք նրան իր սովորություններին հետևել: Մի պնակ խաշած սիսեռը խիստ ճոխ ընթրիք է նրա համար: Եթե այդ էլ չգտնվի, նա շատ գոհ կլինի, եթե ցամաք հացով կկերակրվի:

Չնայելով ժողովրդական այդ բոլոր խստություններին, տան տերը պատվիրեց պահոց մի քանի տեսակ կերակուրներ, որոնք աբեղային բավական տհաճություն պատճառեցին, թեև նա այդ մասին քաղաքավարությամբ լռեց:

Ընթրիքը վերջացավ ավելի զվարճությամբ, քան թե սպասվում էր: Հայր սուրբը շատ նոր և հետաքրքիր բաներ պատմեց Երուսաղեմի վանքի մասին, աբեղաների խիստ ու աշխարհազուրկ կենցաղավարության մասին, ուխտավորների տոնական հանգիստապատարությունների մասին և այն հրաշքի մասին, թե ո՞րպես սուրբ Հարության դատկի օրը երկրներից լույս է իջնում փրկչի գերեզմանի վրա և սուրբ տաճարի բոլոր ջահերը, բոլոր մոմերը միանգամից վառվում են:

Նրա պատմությունները լցնում էին լսողների սրտերը կրոնական ջերմեռանդությամբ, վառում էին նրանց հավատքը և մի առանձին հոգեզմայլությամբ նրանց սրտերը ձգում էին դեպի այն հեռավոր բիբլիական աշխարհը, ուր ծնվել էին աստծո մարգարեները, ուր տիեզերքի փրկիչը կատարել էր նոր ուխտի աստվածային պատգամները:

Ընթրիքից հետո, որովհետև հայր սուրբը հոգնած էր, իսկույն սկսեցին մտածել նրա հանգստության համար: Բարեպաշտ տան տիկինը ինքն անձամբ առանձին խնամք էր տանում նրա անկողնի պատրաստության մասին: Այդ զանազան վարագույրներով, բազմաթիվ մեծ և փոքրիկ բարձիկներով, տեսակ-տեսակ վերմակներով և գոշակներով կազմված փափուկ, փետրային անկողինը կարծես թե պատրաստված լիներ Մոր-

միևնույն ձևերով⁶։ Եվ որպեսզի նույն անախորժությունները տեղի չունենային, ինչ որ ընթրիքի ժամանակ կերակուրների վերաբերմամբ, տիկինը կանչեց քնարանում դանդաղահար սարկավազին, տեղեկանալու համար նրա հալո սուրբի քնելու սովորությունների մասին։

— Այդ ի՞նչ է, հարգելի տիկին,— բացականչեց գանդրահեր երիտասարդը զարմանալով.— դուք, երևի, մտածել եք իմ հայր սուրբին մեղքի մեջ ձգել. ավելի շուտով նա հանձն կառնի պառկել Սադայելի դրկում, քան թե այս փառավոր անկողնու մեջ:

Տիկինը վիրավորվեցավ երիտասարդի երկմտանի նկատողութունից։
Երիտասարդը շուտով ուղղեց իր սխալը, ավելացնելով.

— Երուսաղեմի խստակյաց արեղաները մեղք կհամարեն այս տեսակ փառավոր անկողինների մեջ ընկելը: Իմ հայր սուրբը ունի իր առանձին անկողինը, որ միշտ իր հետ է ման ածում. նրա մեջ կալուսի:

Այդ խոսքերի հետ երիտասարդը մտաւ այն սենյակը, ուր դրած էին իրանց իշխանները և բերեց այնտեղից կոշտ մազից պատրաստված մի վերմակ և մի փոքրիկ բարձ, մեջը լցրած խոտով ու երեսը պատած սև սափիանով։ Դրանց հետ էր այն մաշված կապերտի կտորը, որ տարածված էր գեղեցիկ դիվանի մանիշակագույն ատլասի վրա, և որին հայր սուրբը զործ էր անում և՛ իբրև օթոց, և՛ իբրև դոշակ քնելու ժամանակ։

— Ահա նրա մահճի բոլոր սրարագայքը, — ասաց երիտասարդը, ցած դնելով ցնցոտիները, — այդ տեսակ մահիճը լավ է այն կողմից. որ նրա մեջ զովար է երկար քնել, և այդ իմ հայր սուրբի համար շատ հարկաւոր է: Իսկ այն փառաւոր անկողինը հանգիստ բռն կբերե. դա շատ վատ է, փտանդավոր է:

Տիկինը չգիտեր զարմանալ, թե՞ ծիծաղել երիտասարդի միամտության վրա: Վերջը չկարողանալով դադարել իր համբերությանը, ասաց.

— Զէ՞ որ քնում են հանգստանալու համար:

— Այդ ուղիդ է, պատվելի տիկին, բայց ոչ ամեն մարդիկ: Իմ հայր սուրբը գիշերվա մեջ մի ժամ հազիվ է քնում. հետո զարթնում է, ճրագը վառում է, սկսում է կարդալ: Ամեն գիշեր պետք է ծայրեծայր վերջացնեի Դավթի սաղմոսների ընթերցումը: Հետո կարդում է Սողոմոն իմաստունի առակները, հետո մարգարեությունները, հետո Պողոս առաքյալի թղթերը, և մյուսները այդ կարգով: Մի այսպիսի կոշտ անկողին անհրաժեշտ է, որ քունը չհաղթե մարդուն: Բայց դարձյալ երբեմն չար սատանան հակառակվում է, և քունը հաղթում է: Դրա համար իմ հայր սուրբը հագնում է բոլորովին այլ տեսակ շապիկներ, քան թե հագնում են հասարակ մարդիկ:

Տիկնոջ ղարմացումը այժմ փոխվեցավ հետաքրքրության նա հարց-
րեց.

— Ի՞նչ տեսակ շապիկ:

— Եթե պատվելի տիկինը հետաքրքրվում է, ես այս բոսիս կա-
րող եմ ցույց տալ:

Երիտասարդը դարձյալ մտավ այն սենյակը, ուր դրած էին իրանց
իրեղենները: Բաղմաթիվ մեծ և փոքրիկ արկղներից մեկը բաց արավ և
այնտեղից դուրս բերեց տուլրակի պես մի բան, որը ֆուֆայկայի նմա-
նություն ուներ այն կողմից, որ երկու նեղ թևեր ուներ: Տիկինը մինչև
անգամ վախեցավ իր ձեռքով շոշափել այդ օտարոտի շապիկը և միայն
հեռվից սկսեց նայել նրա վրա: Միայն ինկվիզիցիան կարող էր հնարել
մի այսպիսի սատանայական դժեպտ իր դատապարտալիներին տանջելու
համար: Շապիկը դրծված էր նույնպես կոշտ մազից, բայց նրա հյուս-
վածքի մեջ փալլում էին հաղարավոր մանրիկ ասեղիկներ, որոնք իրանց
սուր ծայրերը դարձրել էին դեպի այն կողմը, որ պիտի շոշափվեր մար-
մրնի կաշու հետ:

— Դա կոչվում է «զգաստության շապիկ»,— սկսեց բացատրել երի-
տասարդը,— դա արթնության մեջ է պահում մարդուն: Դա տանջում է
մարմինը և դորություն է տալիս հոգուն: Մեր վանքի բոլոր աբեղաները
այս տեսակ շապիկներ են հագնում:

— Այդ սարսափելի է,— բացականչեց տիկինը:— Ուրեմն նա հիմա՞
էլ հագած ունի:

— Այո՛, ես էլ նույն տեսակ ունեմ հագած:

Երիտասարդը, իր օձիքը բաց անելով, ցույց տվեց իր «զգաստու-
թյան շապիկը»: Տիկինը սոսկաց:

Մյուս օրը, առավոտյան պահուն, այդ սառն մեջ կատարվեցավ մի
հանդիսավոր մազթանք: Հայր սուրբը ջուր օրհնեց մի խաշով, որի մեջ,
ինչպես հավատացնում էր, ամփոփված էր «կենաց փայտի» մի մասը:
Զրօրհնության միջոցին կարգացվեցավ ավետարան, երգվեցան զանազան
հոգևոր երգեր:

Ամբողջ ընտանիքը, ծառաները, աղախինները և հարևաններից շա-
տիրը հավաքված էին ընդարձակ դահլիճում, ուր կատարվում էր այդ
հոգևոր ծիսակատարությունը: Հայր սուրբը օրհնած ջուրը սրսկեց հան-
դիսականների վրա, և, երբ վերջացրեց, նախ տան տիրուհին և նրա
ամուսինը մոտեցան համբուրեցին խաչն ու ավետարանը, հետո նրանց
որդիները, և ապա մնացած բաղմությունը, բոլորը համբուրեցին և օրհ-
նություն արին:

Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, օտարները հեռացան, դահլիճում մնացին միայն տանեցիքը: Հայր սուրբի կառքը արդեն սպասում էր դռանը, նա շտապում էր ճանապարհ ընկնել: Բայց տան տիկինը խնդրեց, որ մի փոքրիկ նախաճաշիկ տնեն և հետո ճանապարհ ընկնեն: Հայր սուրբը հարգեց նրա խնդիրը:

Նախաճաշիկից հետո, երբ խմում էին վերջին բաժակները և ցանկանում էին հայր սուրբին հաջողություն ու բարի ճանապարհ, մոտեցավ տան տերը և, կրկին համբուրելով հարգելի հյուրի աջը, տվեց նրան մի հաստ ծրար՝ ասելով.

— Համարեցիք այս փոքրիկ նվերը որպես այրի կնոջ լուծանու: Ես բրիտանական պարտավորություն եմ համարում իմ կարողության չափով մասնակից լինել այն օժանդակությանը, որ նպատակ ունի թեթևացնելու Երուսաղեմի սուրբ տաճարի պետքերը:

Մրարի մեջ կար 5000 ուրբլի արծաթ:

Հայր սուրբը օրհնեց նրա առատաձեռնությունը, խոստացավ հինգ անգամ պատարագ մատուցանել Երուսաղեմի սուրբ տաճարի սեղանի վրա նրա և իր տիկնոջ հոգիների բախտության համար: Բացի դրանից, ընծայեց տան տիկնոջը մի «տեր-ողորմյա», որ շինված էր ձիթապտուղի կորիզներից: Ասաց, որ այդ ձիթապտուղները հասարակ տեսակից չեն, այլ քաղված են Զիթենյաց լեռան նախիրական ծառերից, որոնց հովանիների ներքո շատ անգամ հանգստանում էր Հիսուս Քրիստոսը ու շատ անգամ խոսում էր նա իր ամենանշանավոր քարոզիչները:

— Այն օրից անցել է տասներեք դար,— ավելացրեց արեղան,— այն նախիրական ծառերը, որ արժանացել էին իրանց հովանու ներքո հյուրասիրելու մարդկության փրկչին, մինչև այսօր կենդանի են մնում:

Հետո նա ընծայեց տան տիրոջ երեխաներին մի-մի հատ սաղաֆն փոքրիկ խաչիկ:— Այդ սաղաֆը,— ասաց նա,— հանված է այն ծովից, որտեղից անցավ Մովսեսը Իսրայելի որդիների հետ և ուղատեց նրան Փարավոնի գերությունից: Եվ այդ պատճառով այդ խաչերը կրողները ազատ կմնան ամեն տեսակ չարից ու փորձանքից:

Տան տերը և տան տիրուհին շատ դժմացին իրանց ստացած ընծաների մասին և մեծ շնորհակալությունք ճանապարհ դրին հարգելի հյուրին:

Նա դարձյալ իր օտարոտի բողբ, որի վրա նկարված էր վերջին դատաստանի սոսկալի պատկերը, ձգեց դեմքի վրա, դուրս եկավ և նստեց ծածկված կառքի մեջ: Կառքը մեկնեցավ:

Գյուղացիների բաղմունքները դարձյալ չկարողացավ տեսնել այդ խորհրդավոր արեղանի երեսը: Բայց այդ բարի և կրոնասեր գյուղացի-

ները երկար ժամանակ չէին մոռանում հայր Անտոնիոսի ու նրա սարկավադ Ամբրոսիոսի հետաքրքիր պատմությունները Երուսաղեմի նվիրական տեղերի մասին...

ՇԱՐԺԱԿԱՆ ՄԱԳԱՋԻՆ

Կարծեմ ընթերցողը ճանաչեց հայր Անտոնիոսին և նրա սարկավադ Երիտասարդ Ամբրոսիոսին:

Այն բոլոր սրբությունները, որ մենք վաճառում էինք Երուսաղեմի վանքի անունով, նրանցից և ոչ մեկը Պալեստինայի երկիրը տեսած չէր: Մենք ունեինք մեզ հետ ամեն տեսակ նյութեր, որոնցից պատրաստում էինք հարկավոր եղած իրեղենները: Այդ աշխատությունները կատարում էինք մենք գիշերով և անպիսի խուլ անկյուններում, որ ոչ ոք մեր արհեստի մասին կասկած ունենալ չէր կարող: Ես սովորել էի շինել գեղեցիկ սաղաֆե խաչեր և ձիթապտուղի կտրիղներից «տեր-ողորմյաներ»: Մեր աբխազիացի խափշիկը գիտեր պատրաստել օրհնության թղթեր և դարդարել նրանց զանազան խորհրդավոր նկարներով: Այդ պարոնը, որ ճանապարհորդության ժամանակ կառապանի պաշտոն էր կատարում, իսկապես աբխազիացի չէր, նա նույնպես «խաչագող» էր, բայց, երեսի մուգղեղին կաշին և դեմքի դժագրությունը փոքր-ինչ աբխազիացու նման լինելով, քալոր Պետրոսը պահում էր իր մոտ իբրև մի ցույց:

Ինքը քալոր Պետրոսը գիտեր պատրաստել «քավության պատանքներ»⁷, Այսպիսի պատանքներ, ճշմարիտ է, պատրաստվում են Երուսաղեմի վանքում, և միաբանությունը մի-մի հատ ընծայում է այն ուխտավորներին, որոնք մի նշանավոր քանակությամբ նվերներ էին տված վանքի գանձարանին: Իսկ մերը իսկականը չէր. մեր ունեցածը մեր ձեռողործն էր: Բայց այնքան ճշտությամբ նմանեցրած էր իսկականին, որ կարող էր զրավել ամեն մի մոլեռանդի սնահավատությունը: Այն սպիտակ կտավի վրա տպված էին գույնզգույն ներկերով փրկչի մարդկություն խորհրդի բոլոր նկարագիրները. նրա ծնունդը, մկրտությունը, խաչելությունը, հարությունը և այլն: Բացի դրանցից, կային նրա վրա զանազան սրբերի, հրեշտակների և հրեշտակապետների պատկերներ:

Մեր արհեստի ճյուղերից մեկն էր՝ պատրաստել այգյախի պատանքներ: Կտավը և ներկերը կարելի էր սմեն տեղ գտնել. իսկ փայտի վրա

փութադրած պատկերները մեզ հետ ունեինք: Շատ գիշերներ անց էինք կացնում պատանքներ, իւաչեր, «տեր-ողորմյաներ» և այլ դրանց նման իրեղեններ պատրաստելով: Եվ այդ բոլորը Նրուսաղեմի վանքի անունով վաճառելով, մեծ վաստակ էր բերում մեզ:

Այս բոլորիս էլ, այդ տողերը դրելու ժամանակ, սարսափում եմ ես, իմ մարմնի վրա դող է ընկնում, երբ մտաբերում եմ մեր կատարած շարագործությունները: Արդյոք, ո՞ր աստիճան բարոյապես ընկած էինք մենք, որքան մեծ էր մեր մեջ անպատկառ անդգալությունը, որ համարձակվում էինք կրոնը, եկեղեցու սրբությունները մեր խաբեբայությունների, մեր շահասիրության առարկա դարձնել...

Մենք մտն էինք ածում մեզ հետ մի ամբողջ շարժական մադաղին: Մեր սնդուկների մեջ զային ամեն տեսակ մթերքների: Որտեղ ո՞րը շահ էր բերում, այն էինք վաճառում: Գնալով ավելի և ավելի ներս էինք մտնում կայսրության հեռավոր գավառները, միշտ խույս տալով մեծ քաղաքներից: Այդ առանց պատճառի չէր: Ո՞ւր ավելի տիրում էր մտավոր խավարը, ո՞ւր ժողովուրդը դեռ դոկհեթության մեջ էր, այնտեղ ավելի առատ էր լինում մեր հունձքը...

Խաբել, սուտ խոսել, կողոպտել, ամեն տեղ մի նոր կերպարանք տալ իրան՝ այդ խարդախությունների մեջն էր մեր գործունեությունը: Մենք ունեինք մեզ հետ ամեն տեսակ պարագայք, ամեն տեսակ հարմարություններ, մի տեղ իրան ձեռքնելու որպես ասիացի վաճառական, մյուս տեղ՝ որպես կրոնավոր, մի այլ տեղ՝ հասարակ արհեստավոր և երբեմն մուրացկան, բժիշկ, կախարդ, ձեռնածու և այլն:

Խաչագողը անդադար պետք է փոխե իր կերպարանքը. նա միշտ միևնույն դերի մեջ մնալ չէ կարող: Ես ուրախ էի, որ բավական վարժված էի այդ բոլորի մեջ և հպարտանում էի իմ ճարպկություններով... Քավոր Պետրոսը գովում էր իմ հառաջադիմությունը, ասելով.

— Մուրադ, զավակս, դու խելացի տղա ես, ամեն բան շատ շուտ սովորեցար...

Քիչ չէր պատահում, որ մեր ծուղակի մեջ ընկնում էին այնպիսի բարեպաշտ քրիստոնյաներ, որպիսիք էին հարուստ կալվածատերը և նրա միամիտ տիրուհին, որոնց պատկերները տեսանք նախընթաց զբլիսում: Բայց դարմանալին այն էր, թի ի՞նչպես էր հաջողվում մեզ գտնել այդպիսիներին: Ահա ի՞նչպես:

Ամեն մի բաղադր կամ մեծ գյուղ մտնելուց հետո քավոր Պետրոսը ինձ իր հետ առնելով՝ կգնայինք մի հյուրանոց: (Այդպիսի տեղերը հաճախում էինք հասարակ արհեստավորի հագուստով:) Առհասարակ ընտ-

բում էինք այնպիսի հյուրանոցներ, ուր հաճախում էր ժողովրդի ստոր, միևնույն ժամանակ անբարոյական մասը: Ուր ամեն տեսակ մարդկանց կարելի էր գտնել, սկսյալ փողոցային սրիկաներից, ավազակներից, մինչև խաղաժողիներ, գրպանահատներ, մուլարբուներ և այլն: Այդ հասարակութունը գիտե քաղաքի բոլոր գաղտնիքները: Առանց նպատակի չէր, որ քաղորդ Պետրոսը ընտրում էր այդպիսի անառակ տեղեր: Կտեսներ, մեկին գտաւ: (Նա իր նպատակներին հարմար մարդիկ գտնելու մեծ ընդունակութուն ուներ) Կսկսեր նրա հետ ծանոթանալ, իր հաշիւով խմեցնել և թողթ խաղալ: Բղթախաղի մեջ ոչ ոք քաղորդ Պետրոսի հետ կարող չէր մրցութուն անել: Բայց այսպիսի դեպքերում դիտմամբ միշտ տառաւ էր տալիս, որպէսզի իր նոր ծանոթին ավելի ևս մտերմացնի իր հետ: Խաղը, խմելը տեւում էր ամբողջ ժամեր: Այդ միջոցում նա կարողանում էր թափ տալ իր խաղակցի զխից այն գաղտնիքները, ինչ-որ իրան պետք էր: Դա կատարւում էր այնքան անզգալի կերպով, մինչ նրա խաղընկերը ոչինչ չէր նկատում:

Մի այսպիսի հյուրանոցի մեջ, փոքրիկ գավառական քաղաքում, քաղորդ Պետրոսը տեղեկացաւ մի պառավ տիկնոջ գաղտնիքների: Հաղորդողը նույն տիկնոջ ծերունի սպասավորն էր, որ մանկութունից ծառայել էր նրա մոտ, բայց արևոտ հասակում արտաքսված էր շափաղանց արբեցութեան համար: Տիկինը այն պառավներից մեկն էր, որ իրանց մանկութունը անց են կացնում դանազան զվարճութեանց փոթորիկների մեջ, իսկ գերեզմանին մոտենալու ժամանակ մտածում են առաքինի լինել: Նա ապրում էր իր կալվածներում, որոնց մեջ մի քանի հազար հոգի ճորտեր կային: Կալվածները գտնւում էին քաղաքից երկու հարյուր վերոտ հեռավորութեան վրա:

— Դա խիստ պարարտ որս է Երուսաղեմի աբեղայի համար, — ասաց քաղորդ Պետրոսը, և մյուս օրը վաղ առավոտյան պատրաստվեցանք այնտեղ գնալու:

Քաղորդ Պետրոսը շատ լավ գիտեր, թե ամեն մի տեղ գնալու համար ի՞նչ տեսակ պատրաստութուններ էին հարկավոր, որպէս հմուտ զորապետը իսկույն կշռում է, թե այսինչ բերդը գրավելու համար ո՞ր կողմից կամ որքան թնդանոթներով պետք է ռմբակոծել: Բայց այն առավոտ այնքան շտապեց նա, որ մոռացաւ մի քանի անհրաժեշտ բաներ:

Մածկված կառքը իր հինգ միագույն ձիաներով թողեց քաղաքում. հրամայեց լծել մի ճանապարհորդական թիթև սայլակ երեք ձիաներով: Մեր սնդուկները մնացին նույն հյուրանոցում, որտեղ իջեանել էինք: Մի քանի րոպէս անց այնտեղ մեր իրեղենները պահելու համար: Մենք ճանապարհ ընկանք արևի ծագելուց շոտ առաջ: Ես կառավարում էի

ձիւաները, իսկ քաղոր Պետրոսը, փաթաթւած իր աքեղայական լաշն վերարկուի մեջ, նստած էր սալակի վրայ:

Երեկոյան պահուն մենք հայտնվեցանք պառավ տիկնոջ տանը հասարակ արեղաների հագուստով, առանց որևիցի հանդիսավոր ձև տալու մեր ալցելությանը: Պառավը բարեսրտությամբ ընդունեց մեզ, որպէս աղքատ օտարերկրյա կրօնավորների, և ավելի շարժվեց նրա գութը, երբ լսեց սուրբ Երուսաղէմի անունը:

Քաղոր Պետրոսը հրամայեց ինձ փոքր-ինչ հիւանդ ձեռնալ, որ առիթ ունենանք այն գիշեր մնալ պառավի տանը: Տիկինը այնքան բարեսիրտ էր, որ խորին ցավակցությամբ խղճալով իմ վրա, իր ձեռքով խինա խմացրեց, պատվիրեց աղախիններին, որ իմ ոտների տակ տաք ջրով լցրած շէր պնեն, որպէսզի ես քրտնեմ, որովհետեւ մրսած էի:

Թե ի՞նչ ասաց, ի՞նչ խոսեց քաղոր Պետրոսը տիկնոջ հետ, ես չգիտեմ, որովհետեւ ես պառկած էի մյուս սենյակում. ես հիւանդ էի:

Առավոտյան ինձ լավ էի զգում: Քաղոր Պետրոսը պատրաստվեցավ մի թիթև մաղթանք կատարելու, որ հետո հեռանանք: Հայտնվեցաւ, որ քաղոր Պետրոսը մոռացել էր իր հունարեն ավետարանը և նրա տեղը սխալմամբ վեր էր առել մի հաստ, մագաղաթյա գիրք, գույնզգույն ներկերով գրված: Դա հայերեն հին բժշկարան էր, որից երբեմն օգուտ էր բաղում քաղոր Պետրոսը իր բժշկութունները անելու ժամանակ: Նրա մեջ կային շատ բաներ. օրինակ, լոշտակի բույսը գտնելու աղոթքը, դանազան հողվածների «Վեցհազարյակի» կախարդական արհեստից⁸, տեսակ-տեսակ աստղագիտական աղյուսակներ, համաստեղությունների մարդկանց ձակատաղրի վրա ունեցած լավ կամ վատ ազդեցությունը և այլն:

Քաղոր Պետրոսը ամենեին շփոթվեցաւ, երբ նկատեց, որ հունարեն ավետարանի փոխարեն այդ գիրքն է վեր առել: Նա սկսեց կարդալ, իր ընթերցանության մեջ գործ էր ածում այնպիսի բառեր, այնպիսի խոսքեր, որ ոչ մի լեզվի մեջ չէր կարելի գտնել: Բոլորը ինքն էր հնարում. ես էլ ոչինչ չէի հասկանում: Բայց այնպիսի մի ջերմեռանդության ձև էր տալիս թե՛ իր առողջանությանը, թե՛ արտասանությանը և թե՛ ձայնին, որ անկարելի էր կասկածել, թե նրա կարգացածը Սուրբ գիրքը չէ:

Ես էլ սկսեցի քաղոր Պետրոսի օրինակին հետեւել: Բայց ո՞չ նրա նման հնարած, անմիա խոսքեր կարդալ, այլ երգել դանազան «ջանգլուլումներ» և հայերեն ռամկական երգեր, որ սովորել էի մանկությանս ժամանակ: Իմ ձայնը վատ չէր, հոգևոր երգերը ես էի երգում:

Մեր ամբողջ ծիսակատարությունը վերջացավ մի հիմար երգով, որի մեջ դարձյալ փոքրիշատե միտք կար: Դա վերջին մեղեդին էր:

Քավոր Պետրոսը սկսեց.

«Մեր տղա, որսի ժամանակ է,
Մեր գոթն աշտոնդ հաջողակ է,
Պառաւիժի գլուխը դատարկ է,
Որքան կարող ես՝ համարք...»

Ալեկուիա, ալեկուիա,
Սոխ ու սխտոր, ալեկուիա,
Կանաչ կխտոր, ալեկուիա»:

Ես պատասխանեցի նույն եղանակով.

«Վերջացավ մեր պատարագը,
Հիմա պարպենք պառավի քսակը,
Հիմարների աչդ տեսակը
Կկատարեն մեր փառագը...»

Ալեկուիա, ալեկուիա,
Սոխ ու սխտոր, ալեկուիա,
Կանաչ կխտոր, ալեկուիա»...

Մեր օրհներգությունը, որքան և խաբեական լինի, այսուամենայնիվ խորին աղգեցություն գործեց պառավի վրա, խաչագողները շատ անգամ զվարճության առարկա են դարձնում իրանց արհեստը. այսօր մենք նույնպես վարվեցանք:

Պառավը առաջադիցե նախաճաշիկ ուտել: Այս անգամ քավոր Պետրոսը չէր խորշում կերակուրներից և թարգմանի բերանով չէր խոսում: Նա անդադար հանաքներ էր անում և երբեմն նուրբ սրախոսություններով ծիծաղեցնում էր պառավին: Բայց երբ պառավը առաջարկեց նրան հարյուր ռուբլի «աջահամբույր», քավոր Պետրոսը այն ժամանակ միայն ընդունեց ծանր և մինչև անգամ խիտ կերպարանք և մերժեց արժաթը, ասելով.

— Այդ բավական չէ՝ ձեր մեղքերը քավելու համար, տիկին:

— Ի՞նչ մեղքեր,— հարցրեց պառավը վրդովված կերպով:

Քավոր Պետրոսը ինձ աչքով արեց, և սենյակից դուրս եկա. նրանք մնացին մենակ: Մյուս սենյակից ևս լսում էի նրանց խոսակցությունը:

— Ի՞նչ մեղքեր,— կրկնեց պառավը:

— Մի՛ թաքցրեք, տիկին, ևս բոլորը դիտեմ... Ձեր անցյալի սարսափելի պատկերը նկարված է իմ աչքի առջև:

— Որպե՞ս:

— Դուք մի ծեր գեներալից միակ զավակն էիք:

— Այդպես է:

— Հորից մեծ ժառանգություն ստացաք:

— Ուղիղ է:

— Պետերբուրգում ամուսնացաք մի մեծ աստիճանավորի հետ:

— Այդպես է:

— Դուք միմյանց հենց սկզբից չէիք սիրում. նա հրապուրվեցավքս փողով, իսկ դու՝ նրա աստիճանով:

Վերջին խոսքերը լսածին պես պառավի երեսի խորշումների մեջ նկատվեցան ցնցումներ: Քավոր Պետրոսը շարունակեց.

— Դուք շտիբցիք ձեր ամուսնին, որովհետև ձեր սիրտը ուրիշին էր պատկանում...

— Հետո՞:

— Ձեր ամուսնի խանդոտությունը առիթ եղավ նրա մահին...

— Աստված իմ: Բավական է:

— Լսեցե՞ք, զեռ բոլորը չէ: Դուք թունավորեցիք օրինավոր ամուսնին, որ ազատ կյանք վարեք սիրականի հետ:

Պառավը կրկին գոչեց զարհուրելով.

— Բավական է, ի սեր աստծո:

— Դեռ բավական չէ: Ես բոլորը դեռ չեմ ավարտել: Լսեցե՞ք: Դուք սպանեցիք ամուսնին, որ ավելի ազատ ապրեք սիրականի պրկում, և ձեր եղենդանգործությունը ծածկելու համար նրա հետ միասին դնացիք արաասահման: Այնտեղ սիրեկանը վատնեց ձեր փողերը, կողոպտեց ձեզ և մաշված լաթի նման մի կողմ ձգեց: Դուք վերադարձաք Պետերբուրգ: Այստեղ հրկար մնալ չկարողացաք, որովհետև հանապաղ ձեզ տանջում էր մի կողմից սպանված ամուսնի ուրվականը, մյուս կողմից խաբված սերը... Ձեր խիղճը հանգստացնելու համար դուք տեղափոխվեցաք այդ գյուղը, որ միակ կտորն էր մնացած ձեր հոր ահագին հարստությունից, և այնուհետև սկսեցիք մխիթարություն որոնել գյուղական առանձնության մեջ:

— Բավական է, դուք բոլորը դիտեք... Ես սարսափում եմ...

— Ես պետք է վերջացնեմ: Այդպես էր ձեր տխուր անցյալը: Հիմա նայեցիր, ահա ձեր ապագայի սոսկալի նկարագիրը. իմ առջև բացված է տարտարոսը. ծծումբի բոցերի միջից հազիվ նշմարում եմ ձեր սարսափած դեմքը... սաստանաները բոբբոբում են կրակը, ձեր տանջանքը ավելի և ավելի սաստկացնելու համար... Իսկ այնտեղ, հեռու, մի բարձրություն վրա, տեսնում եմ կանգնած մի մարդ, որպես վրեժխնդրության բողոքավոր արձան կանգնած է նա, նայում է ահռելի դեմքով և աղաչավոր ձեռքերը մեկնել է դեպի հավիտենական աթոռը, արդարադատություն է խնդրում... Դա ձեր ամուսնի պատկերն է...

Վերջին խոսքերը համարյա թե չսեց պառավը, որովհետև նա արդեն ուշաթափ ընկած էր: Քավոր Պետրոսի մոգական աղգեցությունը կրկին նրան ուշքի բերեց, և բռնելով նրա թևից, նստեցրեց դիվանի վրա: Փոքր-ինչ հանգստանալուց հետո արտասուքը աչքերում հարցրեց նա.

— Այդ դուք ո՞րտեղից գիտեք:

— «Աստուծո մարդը» ամեն բան գիտե, — պատասխանեց քավոր Պետրոսը ծանր կերպով:

Բավական մեծ քանակությամբ արծաթ արժեց պառավին, մինչև «աստուծո մարդը» հոժարեցավ քավել նրա մեղքերը և աղատեց գժոխերի տանջանքներից: Բացի դրանից, տվեց նրան մի սուրբ պատանք, որպես Երուսաղեմի հիշատակ, և պատվիրեց մեռնելուց հետո նրանով թաղվել, առնելով, թե չար ոգիները երբեք չեն համարձակվի մոտենալ նրա մարմնին:

Պառավին ըստ կարգին կողոպտելուց հետո վերադարձանք հյուրանոցը, ուր թողել էինք մեր իրեղենները: Այստեղ գտանք աբիսինիացուն անհայտացած: Մեր հարցերին հյուրանոցի տերը ոչինչ բացատրել չկարողացավ, որից կարելի լիներ մի որոշ հետևանքի հասնել: Բայց քավոր Պետրոսը իսկույն հասկացավ պատահածը և մտավ այն սենյակը, որտեղ դրած էին մեր իրեղենները: Նա սկսեց քննել արկղները: Նրանցից մեկի կողպեքը կտրած էր: Դա միևնույն արկղն էր, որի մեջ սովորաբար պահում էինք մեր փողերը: Պակաս էր հիսուն հազար ռուբլի: Ես հիշեցի հայկական առածը.

«Գողը գողից գողացավ,
աստված տեսավ, դարմացավ»...

— Ես այդ վաղուց սպասում էի... — ասաց քավոր Պետրոսը և սկսեց ծիծաղել:

Ձարմանալի բնավորություն ունեւր այդ մարդը. ոչինչ նրան վրդովեցնել չէր կարող: Դա այն տեսակ բարասիրտ մարդիկներից էր, որոնք

ոչ գժբախտութեան ժամանակ տրտմել գիտեն և ոչ հաջողութեան ժամանակ ուրախանալ։ Ես չկարողացա համբերել և փոքր-ինչ կոպիտ կերպով սոսացի նրան։

— Հիսուն հազար ոտուրլի տարել է անպիտանը, և դուք դեռես ծիծաղո՞ւմ եք։ Հենց այս բոսլինն պետք է նրա հետեից ընկնել։

— Երբ խաչագողը անհայտանում է, նրա հետեից այլևս չեն ընկնում,— պատասխանեց նա, դարձյալ իր ծիծաղը շարունակելով։

— Ինչո՞ւ։

— Նրա համար, որ անկարելի է գտնել։

— Ես այդ անպիտանին հենց այս գիշեր կարող եմ բռնել։

— Զես կարող։ Եթե նա իմ աշակերտն է, ես լավ եմ ճանաչում, թե ի՞նչ պատու է...

Աբխախաջին քալոր Պետրոսի ամենաընդունակ աշակերտներից մեկն էր։ Նրա իսկական անունը Մաթոս էր, բայց չափազանց խորամանկության համար կոչում էին «Շեյթան Մաթոս», որ նշանակում էր սատանա Մաթոս։

Ես հարցրի քալոր Պետրոսից։

— Դուք ասում եք, թե վաղուց սպասում էիք մի այսպիսի վարձուին։ Նրա կողմից։ Երբ այսպիսի կասկած ունեիք նրա վրա, ինչո՞ւ չէիք հեռացնում ձեզանից։

— Երբ խաչագողը կասկած ունի իր ընկերի վրա, այդ դեպքում ոչ նրանից բաժանվում է և ոչ հեռացնում է իրանից։

— Ապա ի՞նչ է անում։

— Սպանում է...

Վերջին խոսքը ականա թռավ քալոր Պետրոսի բերանից։

— Սպանո՞ւմ է... — կրկնեցի ես հետաքրքրությամբ։

— Ուրիշ ճար չկա։ Եթե կասկածավորին կենդանի հեռացնեի, այնուհետև պետք է զանազան շարիքների սպասեի նրա կողմից։ Նա կարող է դավաճանել, կարող է մատնել, մի խոսքով, շատ վնասների կարող է տալ, որովհետև իր ընկերի գաղտնիքների մասին շատ տեղեկություններ ունի։

— Որպես արխիսխաջին մեր գաղտնիքների մասին։

— Այո՛։

— Ուրեմն ինչո՞ւ չսպանեցիք նրան։

— Խոստովանում եմ, որ այդ դեպքում ես սաստիկ ծույլ գտնվեցա։ Միշտ այսօր էդուց ասելով, գործը այնքան հետաձգեցի, մինչև նա սովորի ճարպիկ գտնվեցավ։

— Այո՛, ճարպիկ գտնվեցավ. բայցի հիսուն հազար ոտուրլի հափըշ-

տակելը, տարաւ իր հետ մեր զաղտնիքների մեծ մասը: Այսուհետև նա ամեն տեսակ խաղ կարող է խաղալ մեզ հետ:

— Կարող է... — ասաց քաւոր Պետրոսը, — մանավանդ երբ կմտածես, որ մենք նրան հանգիստ չենք թողնի...

Այդ ժամանակ միայն ես նկատեցի քաւոր Պետրոսի դեմքի վրա վրդովմունքի նշաններ: Նա առ ոչինչ էր համարում հիսուն հազար ռուբլու հափշտակութունը: Փողի կորուստը նրան չէր կարող խռովություն պատճառել. փող նա միշտ կարող էր գտնել: Բայց նրան վրդովեցնում էր իր խաբւած դրությունը: Նա սաստիկ վիրավորանք էր համարում, որ գտնվեցաւ աշխարհում մի մարդ, որը կարողացաւ խաբել քաւոր Պետրոսին, այդ խաբեության մեծ հանճարին...

— Պետք է նրան «ներողամտության նշան» ցույց տալ, — ասաց քաւոր Պետրոսը և վառեց երկու մոմ, դրեց լուսամուտի առջև ներսի կողմից:

Դրսում տիրում էր գիշերային խաւարը:

— Այդ է «ներողամտության նշանը»:

— Այդ է, Պետք է նրան միամտացնել, որ մենք ներում ենք, որ մենք այլևս չենք հալածի նրան:

Քաւոր Պետրոսի վարմունքը ինձ բոլորովին ծիծաղելի երեաց, ես ասացի.

— Նա կորաւ, գնաց և գուցե այժմ մի քանի հարյուր վերստ հեռացել է այս քաղաքից: Նա ո՞րտեղից պետք է տեսնես այդ «ներողամտության նշանը»:

— Նա գուցե այս րոպեիս պատվում է մեր հյուրանոցի շուրջը:

Ես խլեցի մի տապար, որ այնտեղ դրած էր, և դուրս վազեցի, գոչելով.

— Եթե այդպես է, ես հիմա նրա փոքրիկ գլուխը կշարդեմ:

Քաւոր Պետրոսի զորնդ ձեռքերը բռնեցին ինձ: Նա ասաց բաւական հեգնական եղանակով.

— Ավելի լավ կանես, եթե նրա փոքրիկ գլխով ու փոքրիկ մարմնով շխաբվես: Նա թեև պատիկ է, բայց ճատիկ է: Նա վագրի սիրտ ունի և՛ առյուծի ուժ:

Այդ խոսքերը սաստիկ վիրավորեցին իմ հպարտությունը, և ես փոքրինչ տացաքած կերպով պատասխանեցի.

— Դուք կարծում եք, որ ձեր «ներողամտության նշանը» կօգնե՞, և նա կհավատա՞, որ դուք այսուհետև չեք հալածի նրան, և իր անձը պաշտպանելու համար չի մատնի ձեզ:

— Օրինավոր խաշագողը պետք է այնքան ազնվութուն ունենա, որ հալածատու Այդ նշանը մեր մեջ ընդունված է որպես մի սուրբ պայման, որի դեմ հազիվ թե կմեղանշեր ամենաստոր խաշագողն անգամ:

Գ.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՔԱՅԼ, ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Քավոր Պետրոսը զարմանալի հոտառություն ուներ վտանգի ժամանակ, նա խելոյն հասկանում էր, երբ կարող էր պատահել որևիցե անհաջողություն: Պառավին ըստ կարգին կողոպտելուց հետո, արխինիացու անցքից հետո, մի անգամ ասաց ինձ.

— Մուրադ, պետք է առժամանակ փոխել մեր մորթը...

Ես հասկացա նրա միտքը: Նա ասել էր ուղում, թե պետք է փոխել մեր կերպարանքը, մեր արհեստի ու պարապմունքի ձևը: Ես շատ շուտ էի հասկանում նրա բոլոր փոխաբերական խոսքերը. օրինակ, երբ նա ասում էր՝ «երկինքը ամպած է», ես գիտեի, որ դա նշանակում է, թե փոթորիկը մոտ է, սպառնում է վտանգ: Այսպես մեր մեջ խոսքերի մեծ մասը պայմանավորված էին, ունեին առանձին միտք:

Պատրաստվեցանք փոխել մեր «մորթը»:

Նույն օրը թողեցինք մեր կեցած հյուրանոցը, գիշերով անցանք մի այլ հյուրանոց: Այդ այն նպատակով էր, որ այստեղ մեր կերպարանափոխությունը ոչ ոք չնկատե, որովհետև առաջին հյուրանոցում բավական ճանաչված էինք: Քավոր Պետրոսը կարճացրեց իր փառահեղ սպիտակ մորուրը, որ ծածկում էր նրա ամբողջ կուրծքը, խուզել տվեց զլխի արեղացական երկայն մազերը, հետո ներկեց սև գույնով և համարյա թե երիտասարդացավ: Նրա դեմքը դեռ բավական թարմ էր մնացել, միայն մազերը վազօրոք սպիտակել էին: Նույնը հրամայեց անել և ինձ, եմ սե սաթի պես փայլուն մազերը ներկելու պետք չունեին, ես միայն կարճացրի, իսկ երեսիս մազերը դեռ այնքան չէին աճել, որ հարկավոր լիներ կտրել: Մենք ձգեցինք մեր արեղացական հագուստը, մի կողմ դրեցինք խաչն ու ավետարանը և ստացանք աղքատ, թափառաշրջիկ մանրավաճառների կերպարանք: Անցանք մի այլ դավառ: Այստեղ մեր ձիաները, ճանապարհորդական սալակը և, ինչ որ ավելորդ ունեինք, բոլորը վաճառվեցան: Մի քանի անհրաժեշտ իրեղեններ, որ կարող էին

երբեմն մեզ պետք դալ, պահպանու Ո՛ւմը պահ տւից քաւոր Պետ-
րոսը, ես հասկանալ չկարողացաւ:

Հագանք ճանապարհորդական կոշիկներ, ծնկներից վեր բարձր վզե-
րով, և սկսեցինք ոտքով թափառել գյուղից գյուղ: Քաւոր Պետրոսը կրած
ունք մի փոքրիկ արկղիկ, իսկ ես շալակիկ էի մի ահագին արկղ վանա-
ղան հարկերով, ղանաղան լաւն և անձուկ խորշերով, սրտնց յուրաքան-
չյուրի մեջ դարսւած էին առանձին տեսակ վաճառքներ: Սրբ մտնում
էինք մի գյուղ, ես մանրավաճառների սովորական ձայնով հղանակում
էի. «մանգրո՛ւք ապրանք... մանգրո՛ւք ապրանք... լաւ տակներ, թելեր,
գլուխներ, ձեռնոցներ, պատկերներ, հուլունքներ», և այլն:

Իսկ շատ անգամ նույն երկրի լեզւով կրդում էի մի ալտալիսի կրդ.

«Էի՛քն է, լի՛քն է իմ արկղիկը
Գույնզգույն փարշաներով,
Թող զնե սիրուն աղջիկը,
Ես կտամ էժան գնով:

Չթեր ունեմ ես ղանաղան,
Մաղիկներով ղարդարած,
Մատնիք ունիմ, ապարանջան,
Շուրջը ակներով շարած:

Դուրս ե՛կ, դուրս ե՛կ, կարմիր աղջիկ,
Կղարդարեմ քո մատները.
Եթե կտաս ինձ մի պաշիկ,
Ձրի կառնես իմ շթերը»:

Իմ ձայնը վատ չէր: Առհասարակ մանրավաճառի ձայնը այն ուրա-
խալի ձայներից մեկն է, որ խիստ հաղիվ անգամ լսելի է լինում քա-
ղաքներից հեռու ընկած գյուղերի մեջ: Այդ ձայնը մողական աղագեցու-
թյուն է դորժում: Իսկույն դուրս են վաղում խրճիթներից կնիկներ, աղ-
ջիկներ, երեխաներ և, հավաքվելով ցանկալի հյուրի շուրջը, թափում են
նրա քսակի մեջ իրանց տարիներով խնայած դրոշները: Ա՛խ, ո՛րքան
ուրախալի բան է առևտուր ունենալ մի ալտալիսի միամիտ հասարակու-
թյան հետ, որ ոչինչ տեղեկություն չունի վաճառքի թե՛ արժողության և
թե՛ որպիսության մասին:

Ճորտությունը այն ժամանակ դեռ տիրում էր այդ երկրում: Գյու-

զերում երբեմն պատահում էին մի-մի հարուստ տներու Դրանք ըստ մե-
ծի մասին լինում էին կալվածատերեր, որոնց պատկանում էր գլուղը իր
հորտերում: Մեզ հրավիրում էին ազալի տունը: Շատ անգամ ամբողջ
ժամեր էին անցնում, մինչև տիկինը ընտրում էր իր համար ձեռնոցներ,
մանկահասակ օրիորդը՝ անուշահոտ յուղեր, աշակերտ որդին՝ մատիտ-
ներ, գրիչներ, երկխաները՝ խաղալիքներ, աղախինները՝ գլխի թաշկի-
նակներ, մի խոսքով, ամեն մեկը ընտրում էր իր պետքերի համար զա-
նազան բաներ: Այնուհետև պետք էր երկար ու բարակ բազար անել, երգ-
վել, ստախոսել, գովաբանել վաճառքը և այլն:

Այգավիտի գեպերում քաշոր Պետրոսը առհասարակ ինձ էր թողնում
առետուրը առաջ տանել: Իմ գեմքը բավական գեղեցիկ էր: Ես ընդունակ
էի գրավելու, հարկավոր ժամանակ հանաքներ և սրախոսություններ
անելու: Այդ պատճառով գեռահաս աղջիկներին ալիքի ակորժեղի էր ինձ
հետ բազար անել, քան թե մռայլոտ քաշոր Պետրոսի հետ գործ ունենալ:
Գեղեցկադեմ գործակատարը մի լավ գրավական է առետրի հաջողությա-
նը, մանավանդ երբ գնողները կանայք են:

Շատ անգամ ես դիմամբ գործը երկարացնում էի, ավելի այն ժա-
մանակ, երբ տեսնում էի, որ, ինչպես ասում են, մեկի «աչքումը լույս
կար»: «Օրիորդ, ասում էի, ձեր գեղեցիկ գլխին շատ կսաղի այդ հիա-
նալի վարսակալը, հատուկ ձեր սիրուն մազերի համար սպտրաստված
է»: Օրիորդը ժպտում էր, խնդրում էր մորից գնել այն վարսակալը:

Ի՞նչ էր անում քաշոր Պետրոսը:

Տեսար, մոտեցավ տան պառավին: (Ըստ մեծի մասին այնպիսինե-
րին, որոնց վրա տանեցիք ուշադրություն չեն դարձնում, միայն նայում
են որպես մի հնացած, գործածությունից ընկած կարասիքի վրա): Կըս-
կըսեր զբաղեցնել նրան, առածներ, առակներ կպատմեր և արտասովելու
շափ կծիծաղեցներ: Նա առանձին ընդունակություն ուներ պառավներին
դրավելու: Այդ միջոցին ես առետուրը ավելի ձգձգում էի, որպեսզի քա-
շոր Պետրոսը ավելի երկար ժամանակ ունենա, որպես նա սովորաբար
ստում էր՝ «տան հիմարի ուղեղը թափ տալու...»:

Այդ առանց նպատակի չէր: Որովհետև քաշոր Պետրոսը իր հատուկ
խորամանկությամբ, տեղեկանալով նույն տան հանգամանքներին, այ-
նուհետև քիչ չէր պատահում, որ մի անգամ իր արկղով այն տունը մըտ-
նող մանրավաճառը մյուս անգամ հայտնվում էր բոլորովին ուրիշ կեր-
պարանքով, խաչով, ավետարանով, կամ սրով՝ գիշերային մթության
մեջ...

Եվ այդպես, մեր մանրավաճառությունը ուներ ոչ թե շահեկան նպա-
տակ, այլ մենք զործ էինք դնում որպես մի միջոց, որ նրա սպառվա-

կով կարողանայինք մեր ցանկացած տեղերը մտնել, հետազոտել, լրտեսել, առանց մեզ վրա կասկած հարուցանելու:

Ես մինչև այսօր սարսափելով հիշում եմ մի դեպք... մինչև այսօր զգում եմ իմ ձեռքերի վրա այն անմեղ արյան թաշուֆյունը...

Գտնվում էինք փոքրիկ գավառական քաղաքում: Մենք մտանք մի տուն, իհարկե, իբրև մանրավաճառներ: Քաղոր Պետրոսը սովորություն ուներ հարկը պահանջած տեղերում ցույց տալ իրան կա՛մ հիմար, կամ սպուռ և կամ շափից դուրս միամիտ: Այդ տան մեջ նա ձեռքերից իրան սաստիկ երկչոտ:

Այնտեղ ապրում էին շորս հոգի միայն՝ երկու ալեռ՝ ամուսիններ, մի սպասավոր և մի աղախին: Ամուսին այրը ծխում էր յուր շիբուխը և անգաղար գանգատվում էր ռեմատիզմից: Պառավ տան տիկինը զբաղված էր իր մոխրագույն թուփակով և երկու սպիտակ կատուներով, որոնք նրա գլխավոր մխիթարությունն էին ներկայացնում:

Երբ որ մենք ներս մտանք, թուփակը արտասանեց մի քանի մարդկային բառեր: Քաղոր Պետրոսը զարհուրեցավ... Այդ մարդը, որ հազար սատանաներից երկյուղ չուներ. «սատանա՛ն... սատանա՛ն»... աղաղակելով, ճիշ բարձրացնելով, դուրս փախավ: Տանտիկնոջ վրա ցավալի ներգործություն ունեցավ, երբ տեսավ, որ իր թուփակը անզղուշությամբ վախեցրեց խեղճ մարդուն: Նա իր սպասավորին ուղարկեց, մի կերպով հետ բերեցին քաղոր Պետրոսին: Պառավը երկար աշխատում էր համողել, հանգստացնել նրան, հավատացնելով, որ իր տեսածը սատանա չէ, այլ հասարակ թռչուն է, միայն սովորել է մի քանի բառեր արտասանել: Քաղոր Պետրոսը, որ մի քանի անգամ եղել էր թուփակների հայրենիքում և ահագին խումբերով էր տեսել նրանց Հնդկաստանի կղզիներում, վերջապե՛ս համոզվեցավ, որ իր տեսածը սատանա չէր, մանավանդ, երբ պառավը զրեց նրան իր ոսկրացած ձեռքի վրա և սկսեց շաքար ուտացնել:

Բարեսիրտ ամուսինները, քաղոր Պետրոսին ալիլի մխիթարելու համար, գիտմամբ թանկ վճարելով, գնեցին մեղանից զանազան իրեղեններ, որոնք զույգ նրանց ամենեկին պետք չէին: Մենք, շնորհակալություն հայտնելով և նրանց երկար կյանք բարեմաղթելով, հեռացանք:

Մենք իջևանել էինք մի կեղտոտ հյուրանոցում, որ ալիլի նման էր գինետան, այն զանազանությամբ միայն, որ այստեղ կարելի էր գտնել խիստ վատ կահավորված սենյակներ: Նրա ընդարձակ բակում՝ իրանց ձիաները հանգստացնելու համար կանգնում էին կառապանները: Այդ պատճառով այդ հյուրանոցը այն տեսակներից էր, ուր ամբողջ գիշերը հաճախորդները չեն պակասում. անդադար շատերը մտնում են և դուրս

են գալիս: Եւ այդ հարբած, խելագարւած խառնիճաղանջի մեջ տիրում էր այնպիսի բաքոսային խառնաշփոթություն, որ ոչ ոք միմյանց չէր հասկանում: Այդ բնորը մեղ համար շատ նպաստավոր էր: Մեղ շատ հնարավոր էր գիշերվա մի որոշյալ ժամում դուրս գալ այնտեղից, գնալ սւր որ ցանկանում էինք, կատարել մեր գործը և կրկին վերադառնալ, առանց ոչ ոքից նկատելի լինելու:

Քավոր Պետրոսը մի գիշեր չգնաց հասարակաց սեղանատանը ընթրիք ուտելու, այլ պահանջեց մի ահագին կտոր սառն միս և մի շիշ արաղ, որ բերեցին մեր սենյակը: Նա մի քանի մարդու չափ ուտել կարող էր, իսկ մի ամբողջ շիշ արաղը նրա սովորական խմիչքն էր ընթրիքի ժամանակ: Նա արաղ չէի սիրում, պահանջեցի ինձ համար մի շիշ գինի:

Մենք տեղեկացել էինք, որ այն տունը, որտեղ թութակը վախեցրեց քավոր Պետրոսին, փոքրիկ քաղաքի հարուստ տներից մեկն էր: Մենք գիտեինք, որ երկու ծերունի ամուսինները ունեին իրանց տան մեջ մի նշանավոր գումար, որ պահել էին սե օրվա համար:

Ընթրիքից հետո քավոր Պետրոսը հարցրեց ինձ.

— Մուրադ, դու ի՞նչ տեսակ զենք ավելի լավ գործածել գիտես:

— Ատրճանակներ: Մի օր գրազ եկանք, ևս հինգ անգամ մինը մյուսի ետեւից կարողացա խփել օդի մեջ նետած խնձորը:

Քավոր Պետրոսին երբեք դուր չէր գալիս, երբ մեկը սկսում էր նրա մոտ պարծենալ: Պարծենալու համար նրա կարծիքով պետք էր շատ մեծ գործ կատարած լինել:

— Այդ աղմուկ հանող զենքերը պետք չեն, երբ ուզում ևս սուս ու փուս գործ կատարել,— ասաց նա:— Ավելի լավ են խուլումունջ զենքերը, որ ձայն չհանեն:

Նա հասկացա նրա միտքը:

— Ուրեմն ևս կարող եմ վեր առնել իմ տապարը:

— Վատ չէ:

Գիշերից բավական անցել էր, երբ մենք դուրս եկանք հյուրանոցից: Անձրեղ մանր կաթիլներով մաղվում էր: Փողոցները դատարկված էին, մարդիկ չէին երևում: Գիշերային թանձր խավարի մեջ մրափում էր քաղաքը:

Անցնելով մի քանի խուլ փողոցներ, մենք արդեն գտնվում էինք հիշյալ տան մոտ, որտեղ թութակը վախեցրեց քավոր Պետրոսին:

— Եթե շունը աղմուկ չբարձրացնի, լավ է,— ասացի ես:

— Ի՞նչ շուն,— հարցրեց քավոր Պետրոսը:

— Երբ ցերեկով մտանք այստեղ, ևս նկատեցի մի ահագին շուն, որ շղթայով կապված էր բակում: Գիշերը բաց են թողնում նրան:

— Նա հիմա հանգուցյալների կարգումն է դասված:

Քաւոր Պետրոսի խոսքերից երևաց, որ նա մի անգամ ևս մտել էր այս առնձր, այն անցքից հետո, որ թուժակը վախճեցրեց նրան: Վերջին անգամ հայտնվել էր այնտեղ մուրացկանի կերպարանքով և միջոց էր գտնել ոչ միայն թունալորելու շանը, այլ լավ հետազոտելու տան դիրքը, մուտքերը և այլն:

Տան ընդարձակ բակը շրջապատւած էր փայտյա ցանկապատով, որը այնքան ցածր էր, որ մի առանձին ընդդիմադրություն չարեց մեզ բակը իջնելու ժամանակ: Այժմ հարկւմոր էր մի կերպով ներս սողալ սենյակների մէջ: Մի լուսամուտ, որ ցերեկով նկատել էինք, ուղղակի բացւում էր սպասավորների քնարանի մէջ: Գիշերային տոթի պատճառով լուսամուտը բաց էր թողած: Քաւոր Պետրոսը Հերքուէսի ուժ ուներ, իսկ ևս թեթեաշարժ էի սրպես առյուծ: Երկու ահագին ջրի տակառները, որ կանգնած էին բակում անիվների վրա, միմյանց վրա դնելը և այդ սանդուղքներով լուսամուտից ներս մտնելը մի բոսքի դործ եղավ: Մենք գտանք սպասավորի սենյակում և աղախնին: Երեսում էր, այդ ղեռահաս աղջիկը սովորություն ուներ երբեմն իր տիրուհուց զազունի ծառայի բնարանը ներս սողալ...

Քաւոր Պետրոսի երկավթի ձեռքերը երկուսին ևս ճնշեցին միեկույն անկողնի մէջ: Նրանք քնած էին. աղջկա գլուխը դրած էր սիրականի թեքի վրա: Նրանք զարթեցան:

— Սենյակների բանալինե՞րը, — հարցրեց քաւոր Պետրոսը:

Նրանք փորձեցին ճիշ բարձրացնել: Բայց քաւոր Պետրոսի սպառնալիքը լուեցրեց նրանց: Բանալիները խելույն մեր ձեռքը անցան:

— Դու այդ նազելի սիրահարներին կաղահես միմյանց գրկում, մինչև ևս դործը կ'իբրջացնեմ, — ասաց քաւոր Պետրոսը և հեռացավ:

Մանկահասակ աղախինը երկյուղից խելույն ուշաթափ եղավ և գրակ դարձավ իմ ճանկերի մէջ: Նա դործ ունեի այժմ միայն կատաղած սղոսավորի հետ: Ճշմարիտը խոստովանած, այդ Գողիաթը այնքան ուժեղ էր, որ ևս հազիվ կարողանում էի զսպել նրան: Իմ դրությունը նախանձելի չէր: Մենք կորած էինք. եթե նա դուրս պրծներ իմ ձեռքից: Ուրիշ ճար չկար, պետք էր այդ գազանին հանդստացնել: Իմ ծանր տապարի մի հարվածը գլուխը նրա գլուխը մահճակալից ցած: Տաք արյունը դուրս փչեց պարանոցից սիրուհու կուրծքի վրա...

Դա եղեռնագործութեան ամենասարսափելին էր, որ ևս կատարել եմ իմ կյանքում: Դադանային անգթությունը այդ ղեպքում անցնում է ամեն վայրենությունից: Սպանե՛լ այն բռակում, երբ երկու անմեղ արարածներ, իրանց հոգու բոլոր քնքշութեամբ զրկախառնված, սիրում են միմյանց, սպանե՛լ սերը, դա սոսկալի շարագործություն է...

Մինչ ևս Կայսերի նման կանգնած էի իմ զոհի մոտ, լսելի եղաւ բա-
վոր Պետրոսի ձայնը.

— Հեռանա՛նք...

Մյուս առավոտը քաղոր Պետրոսը հանդարտ, հանգիստ տրամադրու-
թյամբ, ինձ իր հետ առնելով, մտանք հասարակաց սեղանատունը նա-
խաճաշիկ ուտելու։ Հյուրանոցի սմբողջ խոսակցությունը գիշերվա անց-
քի մասին էր։

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցրեց քաղոր Պետրոսը իր մոտ նստած
մի արհեստավորից, որ պատարկում էր թեյի յոթերորդ բաժակը։

— Էլ ի՞նչ պետք է լինի,— պատասխանեց արհեստավորը ցավալի-
ցաբար,— այս գիշեր անհայտ չարագործներ մտել են մի տուն, ծերու-
նի տանտերերին, թե՛ ամուսնին և թե՛ կնոջը, երկուսին էլ խեղդել են,
ծառայի գլուխը կտրել են, տանիցը ռոխշ բան չեն տարել, բացի զուտ
փողերից։ Ասում են տասն հազարից ավելի կլինի։

— Անիճալեն՛ք... այդ ի՞նչ անխղճութուն է,— պատասխանեց քա-
ղոր Պետրոսը նույնպէս ցավալիցաբար։— Ինչպի՛ս աստված չէ պատ-
ժում այ՛ տեսակ չարագործներին... խեղդե՛լ ծերունի մարդկանց, դա
որքա՛ն անգլխութուն է...

Մենք մի քանի օր ևս բուրբուռն անվրդով կերպով շարունակեցինք
մեր առևտուրը, հետո թողնելիք այդ քաղաքը։ Ոչ ոք կասկած ունենալ
չէր կարող խեղճ մանրավաճառի վրա, որը թութակից անգամ վախե-
նում էր, որը մի քանի օր առաջ մտնելով նույն տունը, օրհնում էր, բա-
րեմազթություններ էր կարդում և երկար կյանք էր ցանկանում երկու ծե-
րունիներին, որովհետեւ գնեցին նրանից բավական վաճառքներ ավելի
թանկ գնով, այո՛, ոչ ոք երևակայել անգամ չէր կարող, որ նույն «երկար
կյանք» ցանկացողը ընդունակ կլիներ կարճելու նրանց կյանքը...

Թողնելով հիշյալ քաղաքը, մենք անցանք մի անձանոթ գավառ։ Առ-
հասարակ ամեն մի հանցանք գործած տեղից երբ հեռանում էինք, թող-
նում էինք մեր հոտից ահագին տարածութուն։ Այդ երկիրը այնքան
ընդարձակ էր, որ ամեն տեղ բացվում էր մեր առջև մի նոր աստարեղ...

Դ

ՀԱՎԱՏԱՐՄՈՒԹՅՈՒՆ

Տասնեյոթ տարեկան էի ևս, երբ ոտքս դուրս գրեցի հայրենական
երկրից։ Այն օրից անցել էր յոթ տարի ևս, որ ևս թափառում էի օտա-
րության մեջ, Այդ յոթ տարվա ընթացքում, կարճես թե՛, ևս արբած լինեի

մի տեսակ կախարդական ըմպելիքով, որը օրըստօրե ինձ թմբեցնում էր, խորասուզում էր մի անբացատրելի ինքնամոռացության մեջ։ Մի անգամ գոնե չղարթնեց իմ մեջ ինքնաքննության միտքը, որ հա խորհի, թե ի՞նչ է իմ կոշումը, ի՞նչ նպատակի եմ ձգտում ես, դեպի ո՞ւր է տանում ինձ այդ տեղային հոանդը, ի՞նչ է իմ ներկան և ի՞նչ կլինի իմ ապագան...

Իմ ամբողջ մտավոր և հոգեկան զորությունը լարված էր դեպի շարը, դեպի անբարոյականը, դեպի վնասակարը։ Ես մի առանձին զիվական հրճվանքով ուրախանում էի, երբ արյունոտ գործը հաջողվում էր ինձ իմ սոսկալի ձեռնարկությունների մեջ։

Ինչո՞ւ աշապեա փոխվեցա ես, ո՞ւր մնաց իմ հոգու քնքշությունը, ո՞րտեղ կորավ իմ բնավորության մեղմությունը...

Ես գործում էի ոչ թե խելքով, ոչ թե դիտակցաբար, այլ մի տեսակ վայրենի բնազդումով, որ միայն գազաններին է հատուկ։

Խաբել՝ խաբելու համար, կողոպտել՝ հափշտակելու համար, սպանել՝ արյուն թափելու համար, ոսկի և արծաթ դիզել՝ միայն ունենալու համար, դրանք էին այն անհագ բաղձանքները, դեպի որոնք մղում էր ինձ վայրենի բնազդումը։

Զարագործը մի տեսակ բարոյական խելագար է։ Այդ հիվանդության մեջ էի գտնվում ես։

Ես ոչ միայն մոռացել էի իմ անձը, այլ մոռացել էի և այն արարածներին, որոնք իմ սրտին խիստ մոտ էին։ Եվ մի անգամ գոնե մտքիս չբերեցի իմ հայրենիքը և այն աղբը, որի արյունն էի կրում և որից կտրված էի։ Ես մի անգամ գոնե մտքիս չբերեցի մորս, քույրերիս և վերջապես Սառային...

Ո՞րպիսի խոստմունքներով բաժանվեցա նրանցից, ո՞րքան մեծ ակնկալություններ ունեին նրանք իմ մասին։ Պարսկաստանի սահմանից անցնելու ժամանակ իմ սիրտը զեռ թարմ էր, որդիական զգացմունքը զեռ ոչ բոլորովին հանգել էր նրա մեջ։ Այն ժամանակ ես մտածեցի մորս վիճակի վրա և այդ պատճառով ծախած ավանակիս արծաթը ուղարկեցի նրան։ Իսկ այնուհետև ո՞րքան զուամարներ անցան իմ ձեռքը, բայց մի անգամ գոնե չմտածեցի, թե աղքատության մեջ ապրող մայր ունի և որք մնացած քույրեր ունեմ։ Զարմանալի՜ փոփոխություն։ Պանդխտությունը ինչպե՞ս քարացնում է մարդու սիրտը... Ի՞նչպե՞ս կարծրացնում է բոլոր քնքուշ զգացմունքները։ «Աչքից հեռու, սրտից հեռու», ասում է հայկական առածը։ Դա կատարվել էր իմ հետ։

Այդ բոլոր մտածությունները զարթեցան իմ մեջ այն ժամանակ, երբ հանկարծ ստացա մորիցս մի նամակ։ Ամբողջ յոթ տարի օտարության մեջ ապրելով, այդ առաջին նամակն էր, որ ստանում էի մոռաց-

ված հայրենիքից: Նամակը հասավ ինձ մի խաչագողի ձեռքով, որ եկել էր Պարսկաստանից: Նրա խնամքից անցել էր ավելի քան մի տարի: Դա համարվում է շատ նոր նամակներից մեկը, որ մեր դասակարգի պանդուխտները բախտ են ունենում ստանալու իրանց ընտանիքից: Բոլոր ժամանակը նա մնացել էր նամակաբերի ծոցում, սպասելով, որ մի տեղում կհանդիպե ինձ և հիանձնե:

Կարծես դառն արտասուքներով գրված լինեն այդ ողբալի նամակը: Նրա մեջ նկարագրված էր մորս և քույրերիս կրած նեղությունները ինձանից հետո. նկարագրված էր կառավարության սարվազների ու ֆերրաշների գործ դրած բարբարոսությունները, նկարագրված էր մեր ընտանիքի թշվառ դրությունը և իրանց կրած ցավերը իմ պանդխտության մասին և այլն: Նամակը վերջանում էր այսպիսի խոսքերով. «Մուրադ, ա՛յդպես են վճարում զավակները փոխարենը այն կաթի, որով մայրը սնուցանում է որդուն... Դու մոռացա՛ր, բոլորը մոռացա՛ր... Դու մոռացար դժբախտ մորդ և թշվառ քույրերիդ... Դու մոռացար Սառային, որ մինչև այսօր էլ սիրում է քեզ... որին դու ևս մի ժամանակ սիրում էիր...»:

Ո՛րքան ազդու է լինում մոր խոսքը: Իմ բոլոր ապերախությունները մի բուռնում նկարվեցան իմ աչքերի առջև: Կարծես իմ ականջներին զարկում էր մի դառն, հանդիմանական անհոգ. «Դու անառակ որդի ես»...

Իմ սիրտը լցվեց ցավերով: Մի բան միայն մխիթարում էր ինձ, որ այդ նամակից տեղեկացա, այն արարածները, որ մի ժամանակ սիրելի են եղել ինձ, դեռ կենդանի են:

Ես հենց նույն օրը հայտնեցի քավոր Պետրոսին նամակի բովանդակությւնը: Նա ցանկացավ տեսնել խաչագողին, որի ձեռքով հասավ ինձ նամակը, բայց նամակաբերը արդեն անհետացել էր: Երկու տարբեր խումբերի աշատկանող խաչագողներ երբեք միևնույն սահմանում չեն դրժում: Նա հենց որ տեսավ մեզ, իսկույն հեռացավ մեր գտնված տեղից:

Քավոր Պետրոսը կարգադրեց մի գումար ուղարկել մեր և իր ընտանիքների ծախքերի համար: Երևում էր, որ նա էլ նոր հիշեց, որ ինքը նույնպես կին ունի, զավակներ ունի, կարոտության մեջ թողած աղգականներ ունի:

Այժմյան մեր իջած տեղը այն քաղաքն էր, որ ընտրել էինք մեզ համար որպես գլխավոր կենտրոն: Պատահում էր, որ ամիսներով կորչում էինք, թափառում էինք զանազան երկրներ, և մեր ձեռքը ընկած արծաթը հավաքում էինք այստեղ: Այս օաղաքում կար մի բարեսիրտ և արդար սեղանավոր, որը քավոր Պետրոսի վաղեմի ծանոթն էր: Մեր փողերը հանձնում էինք նրան: Սեղանավորը ճանաչում էր մեզ մեր իսկական

անուններով: Նա դիտեր, թե մենք ո՞րտեղացի ենք, ի՞նչ մարդիկ ենք, բայց չգիտեր մեր իսկական պարասյունը: Մենք հայտնի էինք նրան իբրև օրինավոր վաճառականներ, որ ասիական ապրանքների առևտուր են անում: Բայց թե հեռու տեղերում ի՞նչ գործերով էինք զբաղված, կամ ի՞նչ միջոցներով այդ գումարները հավաքվում էին մեր ձեռքում՝ դրանց մասին նա ոչինչ տեղեկություն չունի:

Նրեում է, կյանքի մեջ ճշմարտությունը այնքան անհրաժեշտ է մարդու համար, որ ամենասարսափելի չարագործը անգամ պետք է ունենա գոնե մի բարեկամ, որի հետ պետք է անկեղծ լինի: Քավոր Պետրոսի հարաբերությունները հիշյալ սեղանավորի հետ, թեև խսկությամբ այսպես չէին, բայց նա դարձյալ սլահալանում էր բոլոր ճշտությունները, ինչ որ վայել են մի բարեկամի, մի ազնիվ մարդու: Սեղանավորը մեծ վստահություն ուներ նրա հավատարմության վրա, մաշավանդ այն պատճառով, որ համարում էր նրան միամիտ, բարի և ճշմարտասեր մարդ: Ամեն անգամ, երբ հայտնվում էինք այդ քաղաքում, սեղանավորը մեղ հրավիրում էր իր տունը: Նրա կիներ, երեխաները, աղախիները, սպասավորները՝ բոլորը ճանաչում էին քավոր Պետրոսին, և բոլորի համար քավոր Պետրոսը ուներ անուշ խոսքեր, զբաղեցնելու, ծիծաղեցնելու և գրավելու համար:

Նրանք սիրում էին լսել քավոր Պետրոսի ճանապարհորդությունների պատմությունը: Այդ «թափառական հրեան» համարյա ամեն երկրում եղել էր և ամեն երկրի մասին կարող էր պատմել նրանց շատ հետաքրքիր տեղեկություններ: Թեև երբեմն նա առասպելներ էր պատմում, այսուամենայնիվ, մեծ ուշադրությամբ լսում էին: Օրինակ, մի անգամ ասում էր, թե Հնդկաստանում մի կղզի կա, որտեղ ոսկին ծնեքեկի նման դեանից բուսնում է, աճում է և ճյուղեր է արձակում:

— Այդ լա՛վ է, — ասաց սեղանավորը զարմանալով. — կարելի է դնալ այնտեղ և քաղել մի ամբողջ ոսկու հունձը:

— Եթե հեշտ լինեք, ամեն մարդ կգնար, — պատասխանեց քավոր Պետրոսը ժպտալով:

— Ի՞նչ դժվարություն կա:

— Շատ դժվարություններ: Կղզին կախարդված է: Նավերը հազիվ կարող են մոտենալ նրա եզրերին: Հենց որ մոտեցան, սոսկալի ալեկոծությունը կտանե նրանց դեպի օվկիանոսի հատակը: Պատահել է, որ մարդիկ, ալեկոծությունից ևս ազատվելով, դուրս են եկել նրա ցամաքի վրա: Բայց այդ մարդիկ այլևս չեն վերադարձել. նրանք կերպարանափոխվել են, կապիկներ են դարձել և մնացել են այնտեղ:

— Ուրեմն ո՞չինչ հնար չկա այնտեղ գնալու:

— Խոնշարկս չկա. միայն պետք է գտնել կախարդված կղզու թիլիսմանը: Հազարավոր բրամիններ ըննում են զբքերը, աշխատում են լուծելու թիլիսմանը, բայց զեռ ոչինչ հետեանքի չեն հասել: Անդլիայից միլիոններ կտային, եթե մեկը գտնելու լիներ անմատչելի կղզու կախարդական բանալին:

Հետո պատմում էր նա, թե մի այլ կղզում (գարձյալ Հնդկաստանում) գտնվում են այնպիսի հսկա մրջիմներ, որ մարդիկ նրանց մեջքի վրա թամբ են դնում, նրանց բերանը սանձ են դնում և ձիու նման նըստում են նրանց վրա, ուր որ կամենում են, դնում են: Եվ քաղոր Պետրոսը խիստ ծիծաղելի կերպով նկարագրում էր իր մի հետաքրքիր ճանապարհորդությունը մրջիմի մեջքի վրա նստած: Զարմանալին այն էր, որ նրան լսողները այնքան փոքր տեղեկություններ ունեին հեռավոր երկրների մասին, այնքան սակավ ճանաչում էին երկրագունդը, որ բոլորովին հավատում էին նրա պատմածներին:

Ահա այսպիսի և դրա նման պատմություններով էր զբաղեցնում քաղոր Պետրոսը իր ունեկեցիկներին:

Իր հաշիվների մեջ քաղոր Պետրոսը վերին աստիճանի ճիշտ էր սեղանավորի հետ: Շատ անգամ նրանից բավական խոշոր գումարներ էր փոխ առնում, իբր թե մի առևտրական ընդարձակ ձեռնարկության համար: Բայց ինձ հայտնի էր, որ քաղոր Պետրոսը ոչ փողի կարոտություն ուներ և ոչ՝ առևտրական ընդարձակ ձեռնարկություններ: Նա վեր առած գումարը այնպես անշարժ պահում էր իր մոտ, մինչև լրանում էր իր տված պարտամուրհակի ժամանակը: Այդ միջոցին տանում էր փողը, իր տոկոսով հետ էր տալիս, պարաքը վճարում էր և ստանում էր պարտամուրհակը: Այդ անում էր նա իր վարիչ պահպանելու համար:

Մի անգամ մեզ հարկավորեց վեր առնել սեղանավորից 15000 ռուբլի: Փողերը բերեցինք մեր իջևանը, կրկին համբարեցինք, տեսանք, որ 1000 ռուբլի ավել է: Սեղանավորը փոխանակ 15 հազար ռուբլու, սխալմամբ տվել է 16 հազար ռուբլի, իսկ 15-ի պարտամուրհակ էր առել: Քաղոր Պետրոսը մյուս օրը հազար ռուբլի ետ տարավ, հանձնեց սեղանավորին այսպիսի զանգառներով:

— Այդ ի՞նչ արեցիր դուք ինձ հետ, Արկադիյ Ֆադեիլ, — այսպես էին կոչում սեղանավորին: — Եթե ես այս գիշեր մեռնեիս լինելի, ի՞նչ կլիներ իմ հոգու ճարը: Երեւի, դուք իմ հոգին կորցնել էիք ուղում...

Սեղանավորը մնաց զարմացած:

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ է պատահել, Պյոտր Աբրամիչ, — հարցրեց նա, խնդրելով վրդովված քաղոր Պետրոսին նստել:

Պյոտր Աբրամիչը ոչինչ չէ խոսում, լուռությամբ դնում է սեղանավորի առջև 1000 ռուբլի:

— Այդ ի՞նչ փող է,— հարցնում է սեղանավորը:

— Այդ այն փողն է, որ դու ինձ ավել էիր տված,— պատասխանում է քավոր Պետրոսը դեռևս վրդովված կերպով:— Ավելի լավ կլիներ, որ համբարքի մեջ զոռյշ լինեիր և ուրիշին մեղքի մեջ չզղեիր...

— Դու բարի ես, շա՛տ բարի, Պյոտր Աբրամիչ,— ասում է սեղանավորը, բարեկամաբար նրա ձեռքը սեղմելով:

— Ես բարի եմ նրա՞ համար, որ չզոռացա ուրիշի փողը: Այդ բարոյություն չէ, Արկադիյ Ֆադեիչ:

Ջնայելով այդ համեստությունը, Արկադիյ Ֆադեիչը աշխատում է ապացուցանել, որ Պյոտր Աբրամիչը բարի մարդ է:

Ամեն անգամ, երկար թափառումներից հետո, երբ հայտնվում էինք սեղանավորի մոտ, նրա սովորական հարցմունքն այդ էր լինում.

— Կա՞վ վաստակ ունեցար, Պյոտր Աբրամիչ:

— Վա՛տ եմ դնում զործերը, շատ վատ, Արկադիյ Ֆադեիչ:

— Ինչո՞ւ:

— Բոլորը մեր մեղքերից:

Սեղանավորը ծիծաղում է:

— Դուք ծիծաղում եք, Արկադիյ Ֆադեիչ: Բայց տեսեք, ինչպես վատացել են ժամանակները. առանց երդվելու, առանց սուտ խոսելու չես կարող առևտուր անել... Բայց այդ մե՛ղք է, Արկադիյ Ֆադեիչ, շա՛տ մեղք է... Համարյա մարդ յուր հոգին է ծախում...

— Բայց շա՛հ, այսուամենայնիվ, լինում է:

— Ի՛նչ շահ... այսպիսի շահը Հուդայի արծաթն է, որ ստացավ և մատնեց մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին: Այսպիսի շահը սատանան կտանե...

Ջնայելով հայտնած դժգոհությունը վատ ժամանակների և իր առևտրական անհաջողության մասին, քավոր Պետրոսը դարձյալ համբարում է սեղանավորի առջև մի քանի հաղարներ:

— Այս անգամ, երեի, սատանան չէ դիպել քո փողերին, Պյոտր Աբրամիչ:

— Քրտինքով է աշխատած, դա՛ռն քրտինքով, Արկադիյ Ֆադեիչ: Արդար աշխատանքը Հիսուս Քրիստոսը կապահպանե,— պատասխանում է քավոր Պետրոսը և սկսում է ջերմեռանդությամբ խաչակնքել իր երեսը:

Սեղանավորը երբեմն սիրում էր քավոր Պետրոսի հետ հանաքներ անել և զվարճանալ նրա պարզամտության վրա:

Բայց ինձ զարմացնում էր քավոր Պետրոսի հավատարմությունը, որ ուներ դեպի սեղանավորը։ Այդ մարդը, որի համար ոչինչ սուրբ բան չկար, վարվում էր նրա հետ ամենայն ճշմարտությամբ։ Նա կարծում էի, թե դա մի խորամանկ նախապատրաստություն է, սեղանավորին մեր ծուղակի մեջ գցելու համար, որի հարստությունը միլիոնների էր հասնում։ Մի անգամ հարցրի քավոր Պետրոսից.

— Սեղանավորի «հոգվոցը» ե՞րբ պիտի կարդանք։— Ուզում էի հասկացնել, թե ե՞րբ պետք է կողոպտենք նրան։

Նա պատասխանեց.

— Նթի ամեն աղբյուրները պղտորելու լինես, գոնե մեկը պետք է մաքուր թողնես, որ ինքդ խմես։

Նա տեսնում էի, որ քավոր Պետրոսը այս դեպքում ևս չէ շեղվում իր հիմնական կանոնից. «ամեն ինչ ծառայեցնել իր օգտի համար»...

Խաչագողին ևս պետք է մի հավատարիմ մարդ ունենալ։ Դուք չգիտեք խաչագողի վիճակը։ Նա թափառում է երկրեերկիր զանազան կերպարանքներով, զանազան անուններով, որոնց ոչ մեկը իր իսկական անունը չէ։ Հանկարծ նա մեռավ. նրա ունեցածն էլ իր հետ կմեռնի։ Որովհետև նա հայտնի է միայն կեղծ անունով. իսկ այդ կեղծ անունը կրողի ժառանգները գտնել անհնարին բան է։ Կիրակոսի թողած կաշքը չեն տալ Մարկոսի ժառանգներին, թեև մեռնողը իսկապես Մարկոս լիներ և կեղծ անունով միայն իրան կոչելիս լիներ Կիրակոս։ Մի կենտրոն պետք է, որ խաչագողը հայտնի լինի իր իսկական անունով և հավաքի այնտեղ իր ունեցածը, որպեսզի եթե մահ պատահելու լինի, հասցնեն նրա քնտանիքին։ Ահա այդ էր քավոր Պետրոսի հարաբերությունների պատճառը սեղանավորի հետ։ Նրա մոտ հավաքում էր քավոր Պետրոսը մեր բոլոր վաստակած փողերը։ Նթի մեղ մի բան պատահելու լիներ, սեղանավորը պիտեի, թե փողերը ումն են պատկանում։ Մենք հայտնի էինք նրան մեր իսկական անուններով, և հանձնած գումարների համար ստացական էինք առնում նույն անուններով։

Քավոր Պետրոսը հայտնի էր անունով՝ պարսկաստանցի, այս ինչ գավառից, այժմ ինչ գյուղից, վաճառական Պյոտր Աբրամիչ Աղախանով։ Հայտնի էի և ես իմ անունով, տոհմանունով և տեղի անունով։

Այդ ձևը ուներ և այն հարմարությունը, որ դիցուք թե մեղ մահ չպատահեց, այլ մի տեղ կալանավորեցին մեզ։ Այսպիսի դեպքերում չէին կարող մեր կաշքը զրավել, որովհետև մեղ կգտնեին մի որևիցե կեղծ անվան տակ, իսկ մեղ կաշքը մեր սեփական անունով կլինեի բոլորովին ուրիշ ձևերում։

Նա այժմ հասկանում էի այն ղանադան անցադրերի անհրաժեշտությունը, որ բաւոր Պետրոսը Պարսկաստանից դուրս գալու ժամանակ առեց իր հետ և միշտ նորոգել էր տալիս, որ ժամանակները չկորցնեն:

Հանձնելով մեր այս անգամվա բերած փողերը սեղանավորին, վերադարձանք դեպի մեր իջևանը: Ճանապարհին բաւոր Պետրոսի ուշադրությունը գրավեց մի օտարոտի մուրացկան, որը փողոցում կանգնած էր մի լուսամուտի հանդեպ և խղճալի ձայնով ողորմություն էր խնդրում: Լուսամուտի հանդեպ նստած արեւիկներ ձգեց նրան մի բանի գրոշներ և փակեց լուսամուտը: Մուրացկանը սկսեց սրտնել, թե՛ որտեղ ընկան գրոշները:

— Նայի՛ր, Մուրաց,— ասաց ինձ բաւոր Պետրոսը,— կարող ես ճանաչել, թե դա ինչ մարդ է:

Նա նայեցի: Մուրացկանը հագած ուներ պատառոտած սև փառաջա. մեջքը սեղմված էր գունավոր լայն գոտիով. գլխին դրած ուներ մի ջարդված և հնությունից խկական գույնը կորցրած հոգևորականի ցած շլյապա (երևի մեկը ընծայել էր նրան) և ձեռքին կրում էր երկայն գավազան, հասարակ ոսկրյա գլխիկով:

— Խաչագող է,— պատասխանեցի ես:

— Ոչ,— ասաց բաւոր Պետրոսը.— Քահանա է և հայ քահանա:

Նա չհավատացի: Մոտեցա մուրացկանին և հարցրի նրա ինչ մարդ լինելը: Բաւոր Պետրոսի նկատողությունը ուղիղ էր: Նա հրավիրեց թշվառ քահանային մեկ մոտ: Քահանայի ուրախությանը չափ չկար, երբ հեռավոր օտարության մեջ հանդիպեց երկու հայերի: Մենք նրան հյուրասիրեցինք թխով և խկույն մի բան տվեցինք ուտելու: Ողորմելին այնպիսի արտոթափով կերավ, որ երևում էր՝ մի բանի օր քաղցած էր մնացել: Երբ նա փոքր-ինչ կազդուրվեցավ, բաւոր Պետրոսը հարցրեց, թե ի՞նչ դեպքով այս կողմերն է անցել:

Նրա պատմությունից երևաց, որ ինքը սպահանցի է: Նրա ժողովրդի մի մասը Կասպից ծովի հարավ-արևելյան հզերքի վրա մի փոքրիկ գաղթականություն է հիմնել: Նոր գաղթականները մեծ դժվարությամբ կարողացան իշավոնք ստանալ պարսից կառավարությունից, որ իրանց համար մի եկեղեցի շինեն: Եկեղեցին հիմնեցին, սկսեցին կառուցանել, բայց լավարտել չկարողացան, որովհետև սաստիկ աղքատ էին, իրանց միջոցները չէին բավականացնում: Շինվածքը մնաց թերի: Քահանան իմացավ, որ շուտով խմբվելու է... քաղաքի մեծ տոնավաճառը, ինքն ևս դիմեց այնտեղ, այն նպատակով, որ տոնավաճառի առիթով հավաքված հայ վաճառականներից եկեղեցու շինության անունով նվիրատվություններ հավաքի:

— Հաջողվեցա՞ւ,— հարցրեց քաւոր Պետրոսը, թույլ չտալով քահանային ավարտել իր պատմութիւնը:

— Հաջողվեցաւ: Աստված օրհնէ բարեպաշտ հայերի առատածնունդները, նրանք այնքան նվիրեցին, որով ոչ միայն կարելի էր ավարտել եկեղեցու շինութիւնը, այլ բաւական նշանավոր գումար ավել կմնար եկեղեցին զարգարելու համար պետք եղած սրբութիւններով:

— Ուրեմն ի՞նչ է պատճառը, որ այդ ողորմելի դրութեան մեջն ենք գտնում ձեզ:

— Եւր ուղեորվեցաւ դեպի Պարսկաստան, ճանապարհին կողոպտեցին ինձ և բււսրը, ինչ որ հաւաքել էի, տարան: Այդ դժբախտութեանից հետո ևս չուզեցի դատարկաձեռն և ամոթալի երեսոյ վերադառնալ իմ ժողովրդի մօտ, ստիպվեցաւ մուրացկանութեամբ շարունակել իմ ուղեորութիւնը, դուցե մի տեղ դարձյալ բարեպաշտ հայեր կգտնեմ և կղմնեմ նրանց գթասրտութեանը:

— Այժմ ո՞րտեղ դիտավորութիւն ունեք գնալու:

— Մոսկովա, ասում են այնտեղ ևս հայեր կան:

Եւաչազողին հեշտութեամբ չէ կարելի խաբել, մանավանդ քաւոր Պետրոսի նման մարդուն: Նա, թեև անզգալի կերպով, բայց բավական խոստութեամբ սկսեց զանազան հարցեր առաջարկելով քննել քահանային, ստուգելու համար, թե ո՞ր աստիճան ճշմարիտ էին նրա ասածները:

Նա չլսեցի նրանց բոլոր խոսակցութիւնը, որովհետև այդ միջոցին քաւոր Պետրոսը հրամայեց ինձ, որ գնամ հյուրանոցը և մեզ համար ընթրիք պատվիրեմ: «Բամբակը զալին լինի»,— ասաց նա: Այդ նշանակում էր, որ արագը շատ լինի:

Ընթրիքի ժամանակ քաւոր Պետրոսը ավելի առիթ ունեցաւ քննելու քահանային, որովհետև տեղի հայրը ուրախութեանից խմեց ավելի, քան թի պատշաճ էր:

Քահանան գիշերը մնաց մեզ մօտ:

Մյուս առաւոտ, թեյից հետո, քաւոր Պետրոսը ասաց նրան.

— Ամբողջ լոթ տարի է, տեղի հայր, օտարութեան մեջ ապրելով և օւտար ազգերի հետ հաւաքերութիւններ ունենալով, դուրի եմ մնացել Հայաստանյայց եկեղեցու սուրբ հաղորդութեանից: Ձեզ աստված ուղարկեց ինձ մօտ՝ քաղիլու իմ մեղքերը և ւերժան կացուցանելու Հիսուս Քրիստոսի եկեալու մարմնին և արցանը:

Տեղի հայրը, հայ քահանաների սովորութեան համեմատ, ճանապարհորդութեան առիթով, մի փոքրիկ արժաթյա մասնատուփի մեջ վեր էր առել իր հետ սուրբ հաղորդութեան նշխարներ: Նա դուրս հանեց մասնատուփը, դրեց սեղանի վրա և պատրաստվեցաւ կատարելու սուրբ

խորհուրդը: Քավոր Պետրոսը և ես չոքեցինք նրա առջև: Քավոր Պետրոսի խոստովանությունը կատարվեցավ հրապարակաբար, թեև ես ոչինչ չհասկացա, որովհետև գրաբար լեզվով էր: Նա կարդաց հայոց ժամագրքի ամբողջ «մեղան»: Նրա մեջ բովանդակում է բոլոր մեղքերի խոստովանությունը, ինչ որ կարող է մտածել, հնարել և գործել միայն չարագործ մարդը և ոչ ուրիշ արարած:

Ես տեր հոր թեալորությամբ կրկնեցի մի բանի տուն նույն «մեղայից»: Երբ նա, պահանջված աղոթքները կարդալուց հետո, մոտեցրեց իմ շրթունքին սուրբ հաղորդագրության նշխարը, իմ ամբողջ մարմնին տիրեց մի սոսկալի, հոգևոր սարսուռ: Նույն ազդեցությունը ես նկատեցի և քավոր Պետրոսի դեմքի վրա:

Մենք չոքած տեղից վեր կացանք, երկուսս էլ համբուրեցինք տեր հոր աջը. նա օրհնեց մեզ և թողություն շնորհեց:

Հետո քավոր Պետրոսը տեր հորը իր հետ առնելով, գնացին շուկան: Իսկ ինձ տվեց մի տոմսակ և ուղարկեց Արկադիյ Ֆադեևիչի մոտ: Ես ստացա սեղանավորից 10000 ռուբլի և վերադարձա մեր իջևանը: Նրանք դեռևս չէին եկել: Ես մինչև ճաշ սպասեցի նրանց:

Երբ հայտնվեցան նրանք, ես հաղիվ կարողացա ճանաչել քահանային: Նրա հագուստը ոտքից ցզուլս նորոգված էր, և տեր հայրը իր կարգին վաշեղուչ կերպարանք էր ստացել:

Երբ մտան սենյակը, քավոր Պետրոսը նայեց նրա վրա և մի առանձին բավականությամբ ասաց ինձ.

— Տեսնո՞ւմ ես, Մուրադ, տեր հայրը աչժմ մի բանի նման է: Այն ի՞նչ էր առաջ: Ճշմարիտ: ասած, իմ սիրտը կտրատվեցավ, երբ առաջին անգամ տեսա հայոց եկեղեցու քահանան, պատառոտած հագուստով, փողոցում մուրացկանություն է անում: Այդ ամոթը, աչգ նախատինքը մեզ, բոլոր հայերիս է վերաբերում: Ի՞նչ կարծիք կունենան մեր մասին օտարազգիները, եթե հասկանան, որ հայ քահանա է:

Փակագծի մեջ ասելով, պետք է խոստովանած, որ խաչագողները մի առանձին նախանձախնդրություն և պատկառանք ունեն դեպի հայոց եկեղեցին և եկեղեցականները: Նրանք ամեն կրոնների (թե՛ քրիստոնեական և թե՛ հեթանոսական) հոգևորականի անունով հայտնվում են ազդերի մեջ, բայց երբեք իրանց հայ քահանա չեն ձեացնում, հայ քահանայի անունը չխայտառակելու համար:

Քավոր Պետրոսի սովորություններն ինձ հայտնի լինելով, ես արդեն նախաճաշիկը պատրաստել էի: Երբ կերան, խմեցին, քավոր Պետրոսը վեր առեց վերջին բաժակը և, զարկելով տեր հոր բաժակին, ասաց.

— Յանկայնում եմ ձեզ բարի ճանապարհ, տաքի աստված, որ հաջողութեամբ վերադառնաք ձեր տեղը և շարունակեք եկեղեցու շինութեան գործը: Ամեն ինչ այս աշխարհում անցողական է և ունայնութեան, միայն եկեղեցին և սուրբ հովիտը կմնա հավիտեան:

Հետո նա դարձավ դեպի ինձ, հարցնելով.

— Բերեցի՞ր:

— Ես սեղանավորից ստացած 10000 ռուբլու կապոցը տվեցի նրան: Ես տվեց քահանային, ասելով.

— Ահա, տեր հայր, այդ կապոցի մեջ դուք կգտնեք այն գումարը, որ ձեզ պետք է սուրբ տաճարի շինութեանը ավարտելու համար: Ես մի մեղավոր մարդ եմ, ընդունեցեք այդ մասնավոր գումարը, իբրև այրի կնոջ լուծանք:

Քահանան մեծ շնորհակալութեամբ և օրհնութեաններով ընդունեց կապոցը, հարցնելով.

— Ես չի՞ պիտի դիտենամ իմ բարերարի անունը:

— Գիտենալու մի առանձին պէտք չկա, տեր հայր, դուք միայն աղոթեցեք իմ հոգու համար: Աստված առանց անունների ևս ճանաչում է մարդկներին:

Մեր իջևանի դռան առջև կանգնեց մի ճանապարհորդական սայլակ, որի վրա նստած էր մի ուղեկից: Քավոր Պետրոսը, կամենալով այն օր իր հյուրին ճանապարհ դնել, զտեղ էր այդ ուղեկին և բոլոր հոգսը հոգացել էր, որ տեր հոր ճանապարհորդութեանը անվտանգ լինի և ապահով:

Նա իր ձեռքով կապեց տեր հոր ճանապարհի մափրաշը և իր նվիրած փողերը թաքցրեց նրա մեջ: Հետո ասաց ինձ, որ տանեմ մափրաշը, տեղավորեմ սայլակի մեջ: Ես հոժարութեամբ կատարեցի այդ, ցանկանալով, որ իմ կողմից ևս մի ծառայություն արած լինեմ տեր հորը:

— Ամեն ինչ պատրաստ է, — ասաց քահանան, — օրհնյալ լինիք, բայց ինձ պակասում է մի բան. ինձ կողոպտելու ժամանակ, թղթերիս հետ տարան և իմ անցագիրը:

— Դա մի մեծ կորուստ չէ, — պատասխանեց քավոր Պետրոսը ծիծաղելով, — ես կտամ ձեզ մի անցագիր, այն ևս քահանայի անցագիր, միայն դուք այսուհետև ձեզ պիտի կոչեք հայր Անաստասիոս:

— Դա հայր անուն չէ, — ասաց տեր հայրը դժվարանալով:

— Միևնույն է, մինչև սահմանը անցնելը կարելի է հայր Անաստասիոս լինել, իսկ Պարսկաստանում ձեզանից այլևս անցագիր չեն պահանջի:

Քավոր Պետրոսը նայեց տեր հոր դեմքին և հասակին, ասաց.

— Բոլորովին համապատասխանում է ձեր կերպարանքին:

Թե՛ հա և թե՛ քաղսր Պետրոսը կրկին համբուրեցինք տեր հոր աջը և տարանք նրան, նստեցրինք սալշակի վրա: Նա, երկար բարեմազթությունների անելով իր անծանոթ բարերարի համար, հեռացավ:

Այն օր քաղսր Պետրոսը ինձ երևում էր իբրև մի հրեշտակ: Նա երբևէ կարող երևակայել այդ գաղանի մեջ այս աստիճան բարեպաշտական զգացմունք. Գողթը, ավաղակը, սարսափելի խաբեքան ահագին գումար էր նվիրում եկեղեցի կառուցանելու համար: Այդ ի՞նչ տարօրինակ զոհաբերություն էր: Ի՞նչպես կարող էին մարդու մեջ հաշտվել լույսը և խավարը, շարը և բարին, աւաքինությունը և ոճրագործությունը:

Այդ ուրիշ բան է, եթե նա կատարած լիներ այդ զոհաբերությունը որևիցե նենգավոր և խորամանկ նպատակի համար: Բայց ինձ զարմացնում էր այն, որ նրա վարմունքի մեջ գտնուե՞լի կատարյալ անկեղծություն: Նա բավական ուսումնասիրել էի քաղսր Պետրոսին և հազիվ կպատահեր, որ նրա վերաբերությամբ սխալվեի իմ կարծիքների մեջ: Կրկնում եմ, որ նրա վարմունքը բոլորովին անկեղծ էր: Նրա հոգու և սրտի խորքիցն էր բխում այն ջերմեռանդ զգացմունքը, որով նա ցանկացավ նպատամատուցել լինել մի տաճարի կառուցմանը, տաճական մի խուլ երկրում, մահմեդականների մեջ:

Այն օր նա ավելի ուրախ էր, գտնվում էր ավելի խաղաղ տրամադրությամբ մեջ, վայելում էր իր բարեգործության բերկրանքը: Այն օր, իր ապաշխարանքը վերջացրած քրիստոնյայի նման, նա զգում էր իր խիղճը մաքրված, զգում էր իրան թեթևացած մեղքերի ծանր բեռից:

Մի խորհրդավոր ցնցում տիրում էր իմ մարմնին, երբ մտաբերում էի, թե ո՞րպիսի հոգևոր հեղություն, թե ո՞րպիսի բորբոքված հավատով, ծունր իջած աստուծո սեղանի պաշտոնյայի առջև, այդ եղեռնագործը ընդունեց սուրբ հաղորդության խորհուրդը: Մտածում էի և ուրախանում, թե այդ մարդը արդեն դարձավ շար ճանապարհից, թե դա այսուհետև ալլեա չի շարունակի այն, ինչ որ մինչև այնօր գործել էր:

Նա սխալվում էր...

Կրոնական զգացմունքը միշտ վառ էր պահվել քաղսր Պետրոսի մեջ: Նա միշտ մնացել էր հավատարիմ եկեղեցու պատվիրաններին: Դեռ Պարսկաստանում եղած ժամանակ մեր գյուղում համարվում էր նա ամենաբարեպաշտ մարդիկներից մեկը. ամեն օր, առավոտյան և նրեկոյան, եկեղեցի էր գնում, պառ էր պահում և ամեն տարի մի քանի անգամ սուրբ հաղորդություն էր ընդունում: Պանդխտության մեջ դարձյալ նա նույնն էր մնացել, բնավ է՛ր փոխվել: Նա շատ անգամ տեսել էի (մինչև անգամ ամենատարսափելի շարագործություններից հետո), թե ի՞նչպես

նա առանձնացած մեր իջևանի մի անկյունում, արտասուքը աչքերում ալգթում էր: Ինձ հրեհ չէր պատահած տեսնել, որ նա անցկացներ իր առաջնության և հրեհության աղոթքները: Շատ անգամ, երբ պատահա-վում էինք մի սրեխից արշավանք էատարելու, կամ, ինչպես նա սովո-րություն ուներ ասելու՝ երբ պատրաստվում էինք «գործի» գնալ, տես-նում էի, որ նա ուշանում է: Երբ շտապեցնում էի նրան, պատասխանում էր. «Փորք-ինչ սպասեցիր, դեռ աղոթքս չեմ վերջացրել»...

Դա փարիսեցություն չէր. դա նրա հաստատ հավատն էր: Նա հա-մողված էր, որ ամեն դործ, թե՛ բարի լինի նա և թե չար, պետք էր աղոթքով սկսել և ասածուց օգնություն խնդրել:

Նա մինչև անգամ պաս էր պահում, կատարում էր հայկական եկե-ղեցու բոլոր տոները: Նրա թղթապանակի մեջ, կեղծ անցագրերի հետ միասին, կար մի փոքրիկ հայերեն օրացույց, շատ անգամ նայում էր նրա մեջ, որ շախալվի, որ դիտենա, թե ե՛րբ պետք էր պաս պահել, ե՛րբ պետք էր ուտել, կամ երբ պետք էր կատարել այս և այն տոներ:

Քաղուր Պետրոսը իր հոգևոր հասկացողությունների մեջ սաստիկ անհավատ էր, իսկ իր կրոնական համոզմունքների մեջ՝ վերին աստի-ճանի մոլեռանդ: Նա հավատում էր, որ, բացի լուսավորչի հոսից, ուրիշ բրիտանիաներից և ոչ մեկը աստուծո արքայությունը չի վայելի: Եվ այդ պատճառով սաստիկ նախանձախնդրություն ուներ դեպի հայոց եկեղե-ցին:

Բայց ի՞նչպես կարելի էր միևնույն ժամանակ և՛ խաչադող լինել, և՛ լավ բրիտանացու:

Քաղեր Պետրոսի կաբժիրով կարելի էր: Եկեղեցին ներսը է: Եկե-ղեցին հենց նրա համար է, որ սրբե մեղավորներին: Եթե օրվա մեջ յո-թանասունեյոթն անգամ մեղանշելու լինես, նա դարձյալ կներե: Խոս-տովանի՛ր, զղջա՛, սուրբ հաղորդություն ընդունի՛ր, այնուհետև դու արդար կա: Այդ հավատը ունեն եկեղեցու վերաբերությանը բոլոր խա-չազոդները: Նրանց մոտ մինը մյուսին չէ խանգարում: Կարելի է և՛ պաս պահել, և՛ աղոթք անել, և՛ սուրբերի բարխոսությունը խնդրել, կարելի է միևնույն ժամանակ և՛ նույն սուրբերի անունով սուտ երգվել, խաբել, գողանալ և ալլն:

Խաչադողը ծխապաշտ է: Կրոնի հոգևոր, բարոյական մասը նրան անմատչելի է: Եկեղեցու հրահանգները կատարում է նա որպես արարո-ղություն, իսկ խաբեությունը՝ որպես դործ:

Քաղուր Պետրոսը և նրա նմանները պատրաստ էին և՛ եկեղեցի կա-ռուցանել, և՛ միևնույն ժամանակ հարյուրավոր ընտանիքների տուն քան-դել, նրանց պատառ հացի կարոտ թողնել: Նա սովորած էր մեկ շրթուն-

քով աղոթել, իսկ մյուսով հայհոյել, սուտ խոսել: Նա պատրաստ էր մեկ ձեռքով ողորմություն տալ, մյուսով հափշտակել աղքատի վերջին կուպեկը:

Գործողությունների այդ տարօրինակ հակառակությունը հաշտվում և ներդաշնակում էր նրա մեջ ամենայն համաձայնությամբ: Եվ նրա ձիրտը միշտ խաղաղ էր, և նրա խիղճը միշտ անդորր էր, որովհետև ամեն մի մեղանշելու դեպքում նա ուներ մի ապաստարան՝ եկեղեցին, և մի միջնորդ՝ իրան երկնքի հետ հաշտեցնելու համար՝ բահանան:

Քաղսր Պետրոսը աչդպես էր հասկանում կրոնի և եկեղեցու խորհուրդը: Նա մի այլմոդակ բրիստոնյա էր: Բայց նրա հավատի անկեղծությունը վերաբերություն բաժանեց շատ սխալ կլինելու:

Ե

ԳՈՂԱՐՆԵՐ

Քահանայի ճանապարհ դնելու հենց մյուս օրը քաղսր Պետրոսը ինձ իր մոտ կանչեց և ժպտալով ասաց.

— Մուրադ, մանրավաճառության համն էլ գիաց, պետք է մի ուրիշ բանով զբաղվել:

Խիստ ստիպվ էր պատահում, որ նա ինձ հետ հանաքների անհր. Ես հարցրի.

— Ապա ի՞նչ անենք:

— Պետք է մի փոքր զվարճանալ, շատ հոգնեցանք:

— Ինչո՞ւ զվարճանալ:

— Դու խո իմանում ես երգել, ես էլ լավ ածել գիտեմ ջութակի վրա: Այսօր մուժիկի մոտ մի լավ արջ տեսա, ծախում է, ես անպատճառ պետք է գնեմ այն արջը:

Ես ծիծաղեցի:

— Ինչի՞ համար, — հարցրի, — չլինի՞ թե ուզում եք օխնբաղություն անել:

— Մի աչդպիսի միտք ունեմ...

Նա աչնպես լուրջ կերպով արատասանեց վերջին խոսքը, որ անկարելի էր ասածը կատակ համարել:

— Լավ, ի՞նչ օգուտ դրանից:

— Օգուտը հետո կտեսնես...

Առաջին անգամն էր, որ քաղնոր Պետրոսը ինձ, որպես ասում են, մարդու տեղ էր դնում և ինձ հետ խորհրդակից էր լինում: Նա ինձ հետ միշտ կարճ էր խոսում և ավելի հրամայում էր, քան թե խորհուրդ էր հարցնում:

Թողնելով քաղաքը, որտեղ գտնվում էինք, անցանք մի գյուղ: Արջը արդեն պատրաստ էր: Մեր նոր պարասվունքի համար ընտրած երաշխական գործիքներով և հագուստի ձեռքով մենք բոլորովին նմանում էինք թափառական ցիգաններին: Ինձ ևս և թե քաղնոր Պետրոսը խիստ ծիծաղելի էինք այդ նոր կերպարանափոխության մեջ:

Արջը վարժված էր: Մնում էի ես: Քաղնոր Պետրոսը երկու ամբողջ շաբաթ սովորեցնում էր ինձ բոլոր եղանակները, թե ո՞րպես պետք էր պար տալ նրան: Ես այս գործի մեջ ևս ցույց տվի իմ ընդունակությունը: Քսան օրից հետո այն աստիճան պատրաստված էի, որ կարող էի ամենայն վստահությամբ հանդես գլուս գալ, որպես մի լավ արջ պարածուղ:

Քաղնոր Պետրոսը, այդ երեկվի չարագործը, օրըստօրե բարձրանում էր իմ աչքում իր խաբեբայությունից հակառակ մեծությունը: Նա իր արջ պարածուղի մուշտակի մեջ նույնքան մեծ էր, որքան Նրուսաղևմի աբեղայի ֆարաջայի մեջ: Նրա համբերությունը, նրա հեռատեսությունը սահման չունեի: Ինձ թվում էր, որ նա նայում էր այն ընդարձակ երկրի վրա, որպես իր մշակութային դաշտերի, որպես իր ագարակի վրա: Արջ պարածուղի կեղեի մեջ պարածածկված, կարծես թե նա ցանում էր սերմերը, որոնց բեղմնավոր արդյունքը մի ժամանակ պիտի հնձեր... Թափառելով գավառից գավառ, քաղաքից քաղաք և գյուղից գյուղ, նա հետադուրսում էր հողը, նշանակում էր իր հիշողության մեջ այն տեղերը, ուր մի ժամանակ նրա մանգաղին հաջող հունձք էր սպասում...

Նվ արդարև, արջ պարածուղը, ռամիկ ժողովրդի ծաղրածուն, այնքան անմեղ, այնքան անվտանգ մարդ է, որ բոլոր տների բակի դռները բաց են նրա համար: Տիկիները, պարոնները, իրավ է, նրա վրա ուշադրություն չեն դարձնում, բայց աղախիներին, սպասավորներին և տան երեխաներին սիրելին է նա: Ժամերով կանգնում է նա բակում, տասն անգամ կրկնել են տալիս. միևնույն խաղը, մինչև ձգում են նրան մի քանի դրոշներ: Այդ առիթով կարողանում է նա ամեն տուն մտնել, ամեն տան ծակոճուկը հետազոտել և ամեն դաղտնիք իմանալ: Այդ բավական է «խաղաղուղի» համար...

Քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ, մեր արջը պար տալով, առաջ էինք դնում: Ունեինք մեզ հետ մի ճանապարհորդական ողորմելի սալակ, լծած մի ձիով: Նրա վրա տեղավորվում էինք ես, քաղնոր Պետրոսը և

արջը: Վերջինը նստում էր իմ կողքին, և ես երբեմն նրա ձեռքն էի տալիս ձիան երասանակները, երբ համենում էի փոքր-ինչ ներհեղ սալլակի վրա:

Վերջապես հասանք... քաղաքը, ուր դեռ նոր սկսվել էր տարեկան տոնավաճառը: Այստեղ ամեն տեսակ ապրանքների հետ կարելի էր գտնել և ամեն տեսակ մարդիկ երեսների գույնզգույն կաշիներով և հագուստների զանազան ձևերով: Սկսյալ Միջին Ասիայի խորքերից մինչև Արևմտյան Նվրոսյան, ամեն երկրից մարդիկ կալին այնտեղ:

Շատ հասկանալի է, որ մեր արջով չէինք կարող մրցություն տանել այն բաղմամբիվ ձեռնածոների, լւարախաղացների, մուշաշրջիկ երաժիշտների ու դերասանական խմբերի հետ, որոնք զանազան երկիրներից հավաքվել էին այստեղ իրանց շնորհքը վաճառելու համար: Այսուամենայնիվ, «ծիտը թևե փոքրիկ է, դարձյալ թռչուն է»: Արջ պարածողն էլ ունի իր սիրողները:

Ամբողջ բաղմությունը գտնվում էր սարսափելի խառնաշփոթության մեջ: Ամեն ոք տենդային անհամբերությամբ շտապում էր, որպեսզի մինչև տոնավաճառի ավարտվելը վաճառե իր մթերքը: Ամեն տեղ տիրում էր վազվզոց, աղաղակ և խռովություն: «Շունը տիրոջը չէր ճանաչում»: Գողությունները չափ չունեին: Նրկրի բոլոր արտիստները, որոնք սովոր են զարմանալի ճարակությամբ ձեռքը տանել մարդկանց զրդանը, այստեղ էին: Ես և քալոր Պետրոսը լրացնում էինք պակասը...

Այստեղ հասնելու ժամանակ քալոր Պետրոսը ինձանից բաժանվեցավ: Նա խինայով ներկեց իր մորուքը, մազերը և մատները, հագավ իր ամենապատվավոր հագուստը, գլխին դրեց երկայն պարսկական մորթի գդակ և, ձեացնելով իրան խորասանցի ակնավաճառ, խիստ թանկ գնով վարձեց մի խանութ գլխավոր փողոցի վրա: Ես այժմ միայն հասկացա այն անցադրի դադանիքը, որը մի քանի տարի առաջ ստացավ նա Թուրքիդում այս անունով. «Խորասանցի ակնավաճառ Մաշադի-Մուհամեդ-Ղուլի-աղա»:

Իսկ ես իմ արջի հետ կենում էինք վաճառահանդեսի մի ետ ընկած, կեղտոտ և մթին կողմում, ուր աշխատում էին ժամանակավոր տակառագործները, ուր կանգնեցրած էին բաղմամբիվ ֆորգոտներ, սալլակներ և ապրանք կրող քարավաններ, ուր իջեանել էին ցիգաններ, թաթարներ և դրանց նման մարդիկ: Երբեմն իմ արջի հետ դուրս էինք գալիս այդ խառնափնթոր բանակից, անցնում էինք տոնավաճառի միջով և փող էինք հավաքում:

Մի օր կանգնեցի քալոր Պետրոսի խանութի առջև, սկսեցի արջս

պար ածել: Նա ձեռքը պարզէջ, որ տա ինձ մի բանի գրոշ: Երբ մոտեցա ստանալու, հազիվ լսելի ձայնով ասաց. «Դիշերը ինձ մոտ եկ...»:

Մենք ունեինք մեզ հետ դանազան տեսակ հագուստներ: Ո՛րտեղ ո՛րը հարկավոր էր լինում, այն էինք հագնում: Դիշերը հագուստս փոխեցի և գնացի բավոր Պետրոսի մոտ: Նա հարցրեց.

— Քեզ մոտ կա՞ն անտեր, անծանոթ և ոչինչ պարտավունք չունեցող մարդիկ:

— Որքան ուզես:

— Որոնց կազմվածքը ինձ նման լիներ:

— Ես ճանաչում եմ մի խրրսը՝ թաթար, որի, բացի գլուխը, ամբողջ մարմինը ձեզ նման է:

— Հենց մարմինն է հարկավոր,— ասաց նա:— Էգուց երեկոյան պահուն դու անցիր իմ խանութի մոտով և այն թաթարը թող քեզ հետ լինի: Հիմա գնա՛:

Ես հեռացա, առանց հարցնելու այդ պատրաստության նպատակը: Ես գիտեի, որ բավոր Պետրոսը աննպատակ ոչինչ չի անի:

Մյուս օրը, երեկոյան, ես թաթարին հրավիրեցի մի ստոր հյուրանոց, լավ ուտացրի, հետո փողոցը տարա, ասելով, թե գնելու եմ մի քանի բաներ: Անցանք բավոր Պետրոսի խանութի առջևից: Նա կանչեց մեզ:

— Ի՞նչ մարդիկ եք,— հարցրեց:

— Ես արք պարածող եմ,— պատասխանեցի:

— Իսկ այդ պարո՞նք:

— Ես եկած եմ այստեղ գործ գտնելու,— ասաց թաթարը:

— Դեռես որեիցե գործ գտած չե՞ս:

— Ոչ: Երեք օր է, որ եկած եմ:

— Ընկեր ունե՞ս:

— Մենակ եմ:

— Քեզ ո՞վ է ճանաչում այստեղ:

— Միայն այս պարոնը,— նա դարձավ դեպի ինձ,— ես այստեղ ուրիշ ծանոթ չունեմ:

— Ես ճանաչում եմ, աղա, լավ մարդ է,— ասեցի,— եթե կամենում եք գործ հանձնել, կարող եք հավատալ:

Թաթարը ամենեւին չէր սպասում, որ ես այսպիսի վկայություն կտայի իր մասին: Աղան, այսինքն՝ բավոր Պետրոսը, իմ խոսքերով բավականացավ, խոստացավ նրան ամիսը տասնեհինգ ռուբլի վճարել, որ իր մոտ ծառայի:

— Քո ծառայությունները խիստ թեթեւ կլինեն,— ասաց նա,— բոլորովին գործը այն կլինի, որ գիշերները իմ խանութում պիտի պառկես,

ոքքան կարելի է արթուն կերպով, որ հսկեա ղոտն վրա: Տոնավաճառի պատճառով զողերը բազմացել են:

Միամիտ մահմեդականի ուրախությանը շափ չկար: Աղան շնորհեց նրան մի ռուբլի, հրամայեց, որ իսկույն բաղանիք դնա, մաքրվի, հագուստը փոխե և այն օրից սկսե ծառայությունը:

— Ես ուրիշ հագուստ չունեմ, բացի դրանցից, որ տեւնում եք,— ասաց թաթարը:

— Ես կտամ,— պատասխանեց աղան:

Թաթարը մեծ գոհունակությամբ հեռացավ:

Քավոր Պետրոսի խանութը, իրավ որ, առանձին հսկողության կալուստ էր: Նրա մեջ գտնված հարստությունը կարող էր հրապուրել զողերի և ավազակների ախորժակը: Շատերը նրան ճանաչում էին իբրեւ մի հայտնի ակնավաճառ, որի մոտ գտնվում էին խիստ հազվագյուտ գոհարներ: Բայց ո՞րտեղից էին այդ գոհարները, ո՞վ տվեց նրան, ինչո՞ւ մինչև այժմ ես տեղեկութուն չունեի նրանց գոյության մասին. այդ հարցերը սաստիկ հետաքրքրում էին ինձ:

Թաթարի բաղանիք դնալուց հետո քավոր Պետրոսը կողպեց խանութը և, իր երկայն շիբուխը թամբաքուի քսակի հետ տալով ինձ, ասաց. «Հետևիր ինձ»:

Սրեր վաղուց մայր էր մտած. փողոցներում վառվում էին ճրագները: Բազմության ազմկալի անցողարձը փոքր-ինչ դադարել էր: Ես այն գիշեր փոխել էի իմ արջ պարածողի մուշտակը և հագած ռենկի պարսիկ սպասավորի հագուստ: Քավոր Պետրոսի երկայն շիբուխը ձեռքիս բռնած, նրա հետևից գնալով, ես կատարում էի այն տեսակ սպասավորների պաշտոնը, որոնք արեւելքում միայն շիբուխ կամ զեյլան են պատրաստում իրանց պարոնների ծխելու համար և մի տեղ գնալու ժամանակ հետևում են նրանց:

Քավոր Պետրոսը մտավ մի բուխարեցի վաճառականի մոտ: Համեցեք, համեցեք ասելով նրան նստացրին սենյակի ամենապատվավոր տեղում:

Ես իսկույն պատրաստեցի շիբուխը և, մատուցանելով իմ պարոնին, խոնարհությամբ կանգնեցի սենյակի մի անկյունում, ղոտն մոտ և, ձեռքերս սրտիս դրած, սպասում էի, մինչև նա ծխե ու վերջացնե:

Բուխարեցին մի երիտասարդ վաճառական էր, որ բերել էր ահագին քանակությամբ Բուխարայի թանկագին մորթիք, մետաքսե և զանազան տեսակ ասիական ապրանքներ: Իր վաճառքները ծախած, վերջացրած լինելով, նա միտք ուներ նրանց փոխարեն գնել իրանց երկրին

հարմար մի քանի տեսակ նվրոպական և Ռուսաստանի ապրանքներ, հետո վերադառնալ իր հայրենիքը:

— Բերեցի՞ր,— հարցրեց նա քալոր Պետրոսից:

Քալոր Պետրոսը հանեց իր ծոցից մի արծաթյա տուփ՝ ասելով.

— Երգվում եմ Օմարի և Աբուբաքրի գլուխներով, որ ոչ Ստամբուլի սուլթանը և ոչ պարսից շահը չունեն այսպիսի գեղեցիկ գոհարներ իրանց գանձարանում:

Հսկելով Օմարի և Աբուբաքրի անունները, ես հասկացա, որ քալոր Պետրոսը իրան ներկայացրել է որպես մահմեդական շիա աղանդից, որին և պատկանում էր երիտասարդ բուխարեցին:

— Նա ձեզ հավատում եմ,— պատասխանեց բուխարեցին,— ճշմարիտ է, լավ գոհարներ են, բայց թանկ եր գնահատում, շատ թանկ:

— Հավ բանը լավ էլ գին կունենա,— պատասխանեց քալոր Պետրոսը:— Բայց թող ես կույր աչքերով ներկայանամ Մուհամմեդի դրախտում և թող հավիտյան զուրկ մնամ մեծ մարգարեի լուսավածառ դեմքը տեսնելուց, եթե սուտ լինեմ ասում: Այդ պատվական գոհարները ես բռնորովին կես գնով եմ տալիս ձեզ:

Նա սկսեց արծաթյա տուփի միջից մեկ-մեկ դուրս բերել փայլուն գոհարները, որոնք ճրագի լույսի առջև աստղերի նման վառվում էին: Նա շլացած մնացիւ Ոչ սակաւ շլացաւ և երիտասարդ բուխարեցին, բայց վաճառականական խորամանկությամբ իր հիացմունքը թաքցնելով, պատասխանեց նա.

— Դուր հավատացնում եր, թե կես գնով եր տալիս, բայց ես բավական թանկ եմ գտնում: Իմ առաջարկած գինը պակաս գին չէ: Ավելի լավ կաներ, որ ընդունեք և այս բոպելիս վերջացնեք գործը:

— Զեղանից, որպես մի հմուտ վաճառականից, անհերքելի է այդ լսել: Մի՞թե կարելի է այս աստիճան ստորացնել իմ գոհարների արժեքը,— ասաց քալոր Պետրոսը և դժգոհությամբ սկսեց թանկագին քարերը կրկին դարսել արծաթյա տուփի մեջ:

Պետր է ասած, որ երիտասարդ բուխարեցին ամենեկին հմտություն չունեւ առհասարակ վաճառականության մեջ, մանավանդ գոհարներ ճանաչելու կամ գնահատելու մեջ: Քալոր Պետրոսը կամեցաւ միայն շոգորորթնել նրան: Հարուստ հոր միակ զավակը լինելով, նրան առաջին անգամ վաճառականությամբ օտար աշխարհ էին ուղարկել նրա բախտը փորձելու համար: Եւ, որպես խորհրդատու, անփորձ երիտասարդի հետ դրել էին նրա ծերունի դայակին, որը այն գիշեր ուրիշ տեղ հյուր էր գնացած: Բայց ծերունի դայակի ներկայությունը այժմ այնքան հարկավոր չէր, որովհետեւ գոհարների մասին բանակցությունը սկսվել էր մի

քանի օր առաջ. և ծերունի դայակը զանազան հասկացող ակնավաճառների ցույց էր տվել, զնահատել էին զոհարները: Տարբերությունը քավոր Պետրոսի պահանջածի ու նրանց առաջարկածի մեջ հինգ հազար ռուբլի էր միայն: Քավոր Պետրոսը երկու հազար ևս զիջում արեց և, վերջապես զինը հայտնելով, ասաց.

— Քսան հազար ռուբլի, բոլորակ թիվ է, մի կոսեկ անգամ չեմ պակասեցնի:

Երիտասարդը համաձայնեցավ և հրամայեց իր գործակատարին իսկույն համբարել փողերը: Քավոր Պետրոսը ստացավ և հանձնեց զոհարները, ասելով.

— Թող ևս Մուհամմեդի սուրբ ատամը կոտրող շարագործներից մեկը լինեմ, եթե սուտ լինեմ ասում, որ այդ առևտուրի մեջ ոչ միայն վաստակ չունեցա, այլ բավական վնաս եմ կրում: Ես այդ զոհարները գնել եմ Հնդկաստանում մի հարուստ ռաջայից քսանհինգ հազար ռուբլով: Իսկ այժմ փոխարենը ստանում եմ միայն քսան հազար ռուբլի: Ես վնասվեցա, բայց տացի աստված, որ դուք մեկին հազար օգուտ վեր առնեք:

— Հուշս ունեմ,— ասաց երիտասարդը ինքնաբավական ժպտով:— Դուք բարի մոտուլման եք, ձեզանից կարելի է «խեյր» սպասել:

— Հավատացեք, որ այդպես է, դուք չեք սխալվում, պատվելի պարոն,— պատասխանեց քավոր Պետրոսը մի առանձին ջերմհոտությունով:— Երբ հաջողությամբ կ'լերադառնաք ձեր հայրենիքը, իսկույն կ'առնեք իմ ձեռքի օրհնությունը. դուք այդ զոհարներից մի քանիսը կ'ընծայեք Բուխարայի էմիրին, և նա անպատճառ կ'առ ձեզ մի քանի զավառների նահանգապետության պաշտոնը և զուցի ձեզ իր վեզիր կ'ընշանակի:

Բուխարեցին սկսեց ուրախ-ուրախ ծիծաղել: Դուցիև այդ իսկ նպատակով զնեց նա զոհարները:

Քավոր Պետրոսը (այսինքն՝ խորասանցի ակնավաճառ Մաշադի-Մուհամեդ-Ղուլի-աղան) բարի զիշեր ասելով, հեռացավ: Ես շիբուսը ձեռքումս հետեցի նրան:

Դրսում եղանակը բոլորովին փոխվել էր: Անձրեղ հեղեղի նման թափվում էր. այդ պատճառով փողոցներում մարդիկ հազիվ էին երևում: Գիշերը այնքան խավար էր, որ եթե մատող կ'սխալու լինեիր մեկի աչքը, բնավ չէր տեսնի:

Քավոր Պետրոսը հրամայեց ինձ հեռվից հեռու հետևել իրան: Ես գտավ նոր վարձված թաթար ծառային բաղնիքից վերադարձած, սպասում էր խանութի դռներ: Ազան նրան ներս տարավ: Զրադները վառվեցան:

Այդ միջոցին էս տնցա խանութի դռնից. ծառան տեսաւ ինձ և հանաչեց: Իմ այնօրվա վեկայութիւնը նրա համատարմութեան վերաբերութեամբ, երևում էր, այնքան զրաւել էր նրա սերը դեպի ինձ, որ խեղճը մտածեց մի բանով երախտամատուց լինել: Նա չկամեցաւ, որ ես անձրեւի տակ մնայի, հրավիրեց իր մօտ: Ես հրաժարվեցա, պատասխանելով, թե չեմ կարող ներս մտնել, դուքն նրա աղային հաճելի չէր լինի այդ: Նա ասաց, որ այդ մասին աղայից թույլտւութիւն կ'սնդրեմ: Իհարկեւ ստացաւ թույլտւութիւնը:

Խանութը ունի մի բանի բաժանմունքներ. մենք գտնւում էինք ծառայի սենյակում: Այդ ժամանակ միայն ես մտածեցի հարցնել նրա անունը:

— Ասկեր, ձեր ոտքի հողը, — ասաց նա:

Ասկերը բոլորովին մաքրվել էր բաղնիքում. նրան հարկաւոր էր մի լավ հագուստ, որ օրինաւոր սպասաւորի կերպարանը ստանար: Աղան ընծայեց նրան նույն հագուստը, որով ինքը այն գիշեր հայտնվել էր երիտասարդ բոխարեցու մօտ: Ծառայի համար աիրաւիան իրանից առնելւած հագուստը ամենամեծ պարգևներից մեկն է: Ասկերը ընդունեց այդ թանկագին պարգևը երեխայական հրճմանքով: Խեղճ մարդը չգիտեր, թե որպէս շնորհակալութիւն հայտներ իր նոր աղայի բարեսրտութեան համար: Աղան հրամայեց նրան, որ խկույն հագնւի: Երբ բոլորովին պատրաստ էր նա, ասաց, որ գնա խոհանոցում դահլիճ պատրաստեմ: Ասկերի հեռանալուց հետո քաւոր Պետրոսը ինձ կանչեց իր մօտ:

— Մուրադ, — ասաց նա, — ունե՞ս քեզ մօտ որեւիցն զենք:

— Մեծ դանակս մօտս է:

— Այդ բաւական է, — ասաց նա շտապով: — Ես գնում եմ, դու այդ հիմարի պարանոցը կ'կտրես... դուրսը կ'բերես քեզ հետ... իսկ մարմինը կ'թողնես այստեղ... այդ արկղը և խանութի կողպեքը կ'կտրես... դուրը կ'իսաբաց կ'թողնես... ես գնում եմ քո արջի մօտ... այնտեղ կ'սպասեմ քեզ...

Այդ խոսքերը այնպիսի արագութեամբ արտասանեց նա, որ ես ժամանակ չգտա բացատրութիւն պահանջելու: Վստահ լինելով, որ իր պատվերները ճշտութեամբ կ'կատարվեն, այլեւ չսպասեց պատասխանի, Ասկերի շորերը հագաւ և հեռացաւ:

Երևում էր, որ Ասկերը սպասաւորութեան մեջ բաւական վարժուած էր: Տասն րոպե չանցած, դահլիճի լիքը գաւաթները մատուցարանի վրա դրած, ներս բերեց: Տեսնելով իր տիրոջ բացակայութիւնը, հարցրեց նա.

— Ու՞ր գնաց աղան:

— Դրացի խանութից կանչեցին նրան, շուտով կվերադառնա,— պատասխանեցի ես:

Ասկերի սերը այն աստիճան վառված էր դեպի ինձ, որ մի առանձին մտերմությամբ տվեց զահվեի գավաթներից մեկը և խնդրեց խմել: Երբ վերջացրի, իսկույն մտաբերեցի քաղոր Պետրոսի սոսկալի պատվերը: Ի՞նչ պետք էր անել: Ես մնացել էի շվարած: Մի մթին, անորոշ զգացմունք ներսից տանջում էր ինձ: Գուցե դա հանգստի խղճի մի փոքրիկ կայծը լիներ, որ դեռ վառ էր մնացել իմ սրտում: Երբեք և ոչ մի ժամանակ ես այնպես կանգ չէի առել եղևնագործության առջև, որպես այդ բոսպոլում: Կյանքից զրկել մի անմեղ մարդու, դա սարսափելի չարագործություն էր: Եվ ինչի՞ համար, ի՞նչ էր արել նա: Բայց մի՞թե զահիճը իրավունք ունի քննելու, մի՞թե իրավունք ունի խղճալու: Ես զահիճ էի, ես մի կույր, անսիրտ գործիք էի: Հրամայում էին մորթել, պետք է մորթեի...

Ես կանգնեցի: Ասկերը տեսնելով, որ մենք մենակ ենք, երախտագիտ սիրտը այլևս չհամբերեց, նա մոտեցավ, գրկեց ինձ և իր կուրծքի վրա սեղմելով ասաց.

— Ա՛խ, դու ս՛րբան լավ մարդ ես, շա՛տ լավ մարդ, աստված քեզ բարի տա: Եթե ինձ այդ աղայի մոտ չբեղեիր, ես սովից կմեռնեի:

— Դարձյալ կմեռնես...— պատասխանեցի ես, և դանակը ցցվեցավ նրա կոկորդի մեջ...

Խեղճը զոդզոդաց և գլորվեցավ ցած...

Ես ամենայն ճշտությամբ կառարկելով իմ վարպետի պատվերները, հեռացա, ինձ հետ տանելով ողորմելի Ասկերի կտրած կառավու:

Գալով քաղոր Պետրոսի մոտ, հարցրի:

— Ի՞նչ պետք է անել այդ գլխի հետ:

— Զարդիր, տուր արջիդ, թող ուտի:

Ես կատարեցի և նրա վերջին հրամանը:

Քաղոր Պետրոսը այրեց Ասկերի շորերը, որ հագնելով դուրս էր եկել խանութից, և կրկին հագավ իր արջ պարածողի մուշտակը:

Մյուս առավոտ նա ուղարկեց ինձ փողոց, տեսնելու, թե ի՞նչ ձայն կա: Դեռ նոր էին ուշադրություն դարձրել խանութի կտրած կողպերի վրա, դեռ նոր էին գտել մորթված գիակը և զոհարների խորտակված արկղիկը: Ոստիկանությունը շրջապատել էր խանութը, ոչ ոքին չէին թողնում մոտենալ:

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցնում էին մարդիկ միմյանցից:

— Այս գիշեր խորատանցի հարուստ ակնավաճառի գլուխը կտրել են, քաղոր զոհարները տարել են,— լինում էր պատասխանը:

— Աստուծո՞ւ յաւատեց նրան,— ամբոխի միջից լսելի հղալ մի ձայն,
այս գիշեր նա վաճառեց ինձ քսան հազար ռուբլու կեղծ գոհարներ...

Ոստիկանությունը իսկույն կալանավորեց այդ մարդուն: Դա երի-
տասարդ բուխարեցին էր:

Վերադառնալով քալոր Պետրոսի մոտ՝ ճանապարհին ղանաղան
մտածությունների պաշարել էին ինձ: Ես հասկանում էի, թե ինչ նախ-
տակով խաղացվեցավ այդ ամբողջ դրաման: Ես հասկանում էի, որ
խեղճ Ասկերին խորասանցի ակնավաճառի հագուստի մեջ մորթել տա-
լով, քալոր Պետրոսը կամեցավ կորցնել իսկական ակնավաճառի (այ-
սինքն՝ իր) հետքերը: Բայց ես չէի հասկանում մի բան: Իրավ է, քալոր
Պետրոսը, օգուտ քաղելով երիտասարդ բուխարեցու միամտությունից,
վաճառեց նրան քսան հազար ռուբլու կեղծ գոհարներ: Բայց ինձ հայտ-
նի էր, որ նա սկզբում ցույց էր տվել բուրբուլին բնական գոհարներ, հե-
տո բնականի փոխարեն տվեց կեղծը, արհեստականը, նմանեցրածը:
Այժմ գլխավոր հարցը նրանումն էր, թե ո՞րտեղից ունեւ քալոր Պետրո-
սը այն բնական գոհարները, որ ուրիշ շատ մարդկանց վրա ես վաճա-
ռեցի:

Մի ակնթարթում ծագեց իմ հիշողության մեջ վաղուց մոռացված
անցքը, որ սկիզբն ուրեց իմ զժբախտությունը: Ես հիշեցի այն աղետալի
բանալին, որ դարբնի աշկերտ հղած ժամանակս շինել էի քալոր Պետ-
րոսի համար: Ես հիշեցի նույն բանալիով մի ամբողջի մեջ պահված եր-
կաթն արկղի բացվելը, և նրա միջից մեծ բանակություն մեծ գոհարների և
ղանաղան թանկագին իրեղենների կողոպտվելը: Ես հիշեցի վարպետիս
կրած տանջանքները, նրա արհեստանոցը հարբունիս դրավելը: Այդ բո-
լորը ինձ ասում էին, թե քալոր Պետրոսի այժմյան ակնավաճառությու-
նը խորին կապ ուներ Պարսկաստանում մի ժամանակ կատարված գո-
ղության հետ: Ես հիշեցի մի այլ փաստ, որ բուրբուլին հաստատում էր
իմ ենթադրությունները: Երբ անց կացանք Երասխ գետից և առաջին ան-
գամ ոտք գրեցինք ռուսաց հողի վրա, քալոր Պետրոսը մաքսատնից
փախցնելու նպատակով իր ալմաշակի փալանի մեջ թաքցրեց ղանաղան
իրեղեններ, որ հետո ամենայն զգուշությամբ աշխատում էր ծածկել ին-
ձանից: Մի՞թե այն իրեղենները այժմյան գոհարները չէին, որ զողացվել
էին հիշյալ երկաթն արկղից, իմ ձեռքով շինված բանալիով:

Երբ այդ մասին փորձեցի տեղեկանալ քալոր Պետրոսից, նա խիստ
խոժոռ հայացքով նայեց իմ երեսին և լռեց...

Մենք մի քանի օր ես մնացինք տունավաճառում, սլար ածեցինք մեր
արջը և ապա հեռացանք:

ՌԱԲԵԻ ՇԻՄՈՆԸ

Թողնելով տոնավաճառը, մենք շարունակեցինք մեր արշավանքը դեպի կայսրության հարավ-արևմտյան գավառները: Մի ամսից հետո գտնվում էինք քաղաքում: Այստեղ քաղոր Պետրոսը ծանոթացավ մի հրեա սեղանավորի հետ, որը, թանկագին իրեղեններ գրավ առնելով, փող էր տոկոսով տալիս, իհարկե, խիստ ծանր տոկոսով:

Փոքր միջոցում քաղոր Պետրոսը կարողացավ այնքան զբաղվել հրեայի համակրությունը, որ նրանց հարաբերությունները, կարելի է ասել, բոլորովին բարեկամական էին: Բայց պետք է մոռանալ, որ քաղոր Պետրոսը իրան ձեռքբերել էր նույնպես հրեա, ոչ թե հասարակ հրեա, այլ մի գիտնական ուսուցիչ, որ Թավրաթը և Թալմուդը անգիր գիտեր¹⁰: Դրա մեջ կասկածել ոչ ոք կարող չէր. որովհետև նրա դեմքի գծագրությունը բավական նման էր Իսրայելի հալածված որդիների տխրամած դեմքին: Բացի դրանից, նրան ծանոթ էին՝ ոչ միայն եբրայեցուց, այլ ղանազան ասիական ազգերի սովորությունները ու լեզուները: Քաղոր Պետրոսը իրան ներկայացրել էր որպես Սպահանի և Համադանի հրեաների հովիվ:

Սեղանավորը եկած էր այս քաղաքը բոլորովին աղքատ. մի բան, որ բերել էր նա իր հետ, էր նրա հրեական անվաստակի ի հոռանդը և հրեական խելքը, որ զորավոր է հանդիսանում ավելի մթին ճանապարհների մեջ... Մկզբում նա ժամագործ և կնիքներ փորագրող էր, բայց մի բանի տարուց հետո դառնում է բանկիր:

Սեղանավորը որքան և ջերմհոտանդ փողապաշտ էր, այնքան էլ մոլեռանդ մովսիսական էր: Արծաթի և Հին Կտակարանի պաշտամունքը նրա մոտ համահավասար նշանակություն ունեին: Նրա պապերը Սինա լեռան ստորոտում դուրս չէին պաշտի Ահարոնի շինած հորթին, եթե ոսկուց ձուլված չլիներ¹¹:

Սեղանավորը իր հայրենական կրոնի նախանձախնդրություն ուներ: Այդ էր պատճառը, որ նա խիստ հարգանքով քնդունեց քաղոր Պետրոսին, որ հայանվել էր նրա մոտ, որպես նրա թշվառ ազգակիցների բահանա, որոնք աղքատ, հալածված ապրում էին Պարսկաստանի հեռավոր գավառներում:

Ռաբբի Շիմոնի (այսպես էր կոչում իրան քաղոր Պետրոսը) ցավալի պատմությունները արևելքի հրեաների աննախանձելի զրույցյալ մասին՝ ոչ միայն դրավեցին հարուստ սեղանավորի սիրտը, այլ շարժեցին

այն քաղաքում գտնված բոլոր նշանավոր հրեաների կարեկցությունը զեպի ուխտյալ աշխարհի հայրենազուրկ և աւարագրված սրգինները:

Դիւանավորապէս սեղանավորի հորդորանքով տեղացին հրեաները մի նշանավոր զումար հանդանակեցին ի նպատակ Սպահանի և Համադանի մեջ բնակվող եղբայրներին, որոնց կողմից բավոր Պետրոսը ներկայացել էր իբրեւ հոգեւոր նախնի:

Իրան ձեռքնել նվիրակ այս և այն դավանություն, այս և այն եկեղեցու հոգեւոր իշխանություն կողմից և ժողովրդից հավաքել բարեգործական օժանդակություններ, դա խաչագողի արհեստի ղլխավոր ճշուգերից մեկն է: Խաչագողը դիտել մարդկային հասարակությունների թույլ կողմերից օգուտ բաղել: Այդ թույլ կողմերից ավելի դուրբախաբը, ավելի հեշտ հրապուրվողը կրօնական զգացմունքն է: Խաչագողը ամենայն հարակցությամբ հարստահարում է այդ սրբազան զգացմունքը:

Հասկանալի է, որ այս և այն կրօնական համայնքի, այս և այն եկեղեցական պետի ներկայացուցիչ լինելու համար պետք է ունենալ իր ձեռքում թղթեր կամ կոնդակներ զանազան բարձր հոգեւոր իշխանություններից, որոնց ներկայացուցիչն են. ձեռնում: Խաչագողները ունենում են այս տեսակ թղթեր, և այն աստիճան վարպետությամբ սլափափում, որ անկարելի է կասկածել նրանց անհարազատության մասին կամ ճանաչել, որ նրանք կեղծ են: Խաչագողներից առանձին մարդիկ իրանց համար արհեստ են շինել սլափափելու կեղծ կոնդակներ, որ վաճառում են ցանկացողներին խիստ թանկ գնով: Քավոր Պետրոսը ուներ մի կոնդակ, եբրայեցեց լեզվով մաղաղաթի վրա գրված և Բաղդադի հրեից քահանայապետի ահագին կնիքով դրոշմված: Քավոր Պետրոսը չէր գնած այդ նշանավոր կոնդակը, այլ փոխել էր մի ուրիշ թղթի հետ, որը իբր թե նա ստացել էր Մեքքայի շերիֆից, և որի շնորհիվ նա մի քանի տարի կողոպտեց Հնդկաստանի մահմեդականներին:

Խաչագողները ունենում են զանազան թղթեր, որոնք մեկի համար հնացած և դորժածությունից բնկած են լինում, իսկ մյուսի համար նոր են համարվում: Այսպիսի թղթերը նրանք փոխում են միմյանց հետ, կամ վաճառում են միմյանց վրա: Նոր թուղթ ստացող խաչագողը ման չէ դալիս երկրի այն կողմում և այն ժողովրդի մեջ, ուր նույն թղթով շրջան էր գործել նրա նախկին ունեցեցը: Որպէս ձկնորսը իր ուռկանը չէ գցում գետի այն տեղը, ուր մի քանի օր առաջ որսացել էր մի ուրիշը:

Այդ քաղաքը մտնելուց հետո անցել էր հրկու շաբաթ: Ես ամենեկին տեղեկություն չունեի, թե քավոր Պետրոսը ի՞նչ բանի վրա է մտածում կամ ինչով է զբաղված, որովհետեւ նա շատ ժամանակ քաղաքում էր գտնվում մեր խեղանից: Բայց հենց առաջին օրից ինձ պատվիրեց, որ

մեր կացարանից դուրս չգամ և ամենևին ցույց չտամ, թե ես նրա ընկերն եմ: Ինձ սկզբում անհասկանալի էր, թե ինչո՞ւ թաքստի մեջ էր պահում ինձ: Բայց մի օր դարձավ դեպի ինձ այդ հարցով:

— Կամենո՞ւմ ես շատ փող ունենալ, Մուրադ:

— Ինչո՞ւ չէ:

— Ուրեմն, ինչ որ ասեմ, պետք է կատարես:

— Ես միշտ հնազանդ եմ եղել ձեզ:

— Դու պետք է մտնես այդ մեծ սնդուկի մեջ, որ այսօր բերեցի բաղարից:

— Կամենո՞ւմ եք, որ դա իմ դագաղը լինի:

— Այո՛, դրա նման մի բան,— պատասխանեց նա ժպտալով և ապա շարունակեց.— Լսիր, քեզ այս սնդուկի մեջ փակած պետք է տանեմ մի հրեա սեղանավորի խանութը: Սնդուկը այնտեղ պահ կտամ, ուր կմնա երեք օր: Վերջին օրվա գիշերը դու կբացես քո դագաղը և հարուստն կառնես նրա միջից: Սնդուկը այնպես պատրաստված է, որ ներսից խիստ հեշտությամբ կբացվի: Խանութում դու կգտնես երկաթյա ահագին արկղ: Նա լիքն է ոսկիներով և զանազան թանկագին իրեղեններով: Նրանց մեկ մասը, իհարկե մեծ մասը, քեզ հետ առած, կրկին կմտնես քո դագաղի մեջ:

— Ինչո՞ւ ոչ ամենը, այլ նրանց մեկ մասը:

— Այստեղ նպատակ կա...

..

Թեև նա չասաց, բայց ես հասկացա, որ քավոր Պետրոսի սակավապետությունը այն նպատակով էր, որ իսկույն ուշադրություն չդարձնեն հափշտակության վրա, երբ արկղը բոլորովին դատարկված կգտնեն իր հարստությունից: Ես պատասխանեցի.

— Ես էլ կընտրեմ, ինչ որ ավելի թանկագին է:

— Այդ թողնում եմ քո ճաշակին, միայն թուղթ փողերին չի պիտի դիպչես:

— Որովհետև թուղթ փողը բանացնում են, մյուս օրը իսկույն կնքկատեն, որ սրկապ է:

— Դու խիստ հասկացող տղա ես, զառնուկս,— ասաց նա ձեռքով փաղաքշաբար իմ մեջքին զարկելով.— Ահա քեզ երկու բանալիներ, որ շատ հեշտությամբ կբաց անեն երկաթյա արկղը:

— Եթե չբաց անեն, իմ դարբնության արհեստը այնտեղ պետք կգա...

— Ոչ, կբաց անեն, քո արհեստը հարկավոր չի լինի: Միայն պետք

է զդուշանաս, որ արկղի վրա կամ բանալիների տեղում որեւիցե խան-
դարմունք չպատճառես:

— Հասկանում եմ: Հետո՞:

— Այդ գործը կկատարվի, որպէս ասացի, երրորդ օրվա գիշերը: Զորրորդ օրվա առաւելոյցան պահուն ես սնդուկը կվեր առնեմ հրեայի խանութից:

— Բայց ես նրա մեջ կմեռնեմ ստիկից:

— Դու կդառնես նրա մեջ բոլոր հարմարությունները, ինչ որ քեզ պետք կլինի:

Այդ միջոցին նա բաց արեց սնդուկը և ցույց տվեց նրա միջի պատ-
րաստությունները:

— Ցերեկները, — ասաց նա, — դու պետք է անշարժ և լուռ մնաս քո դպագի մեջ, որպէս մի դիակ: Իսկ գիշերները ազատ ես, կարող ես դուրս գալ, զվարճանալ, որքան կամենաս: Խանութում ոչ ոք չի լի-
նելու:

Նույն օրվա երեկոյան պահուն մի բեռնակիր սալով խորհրդավոր
սնդուկը տարաւ սեղանավորի խանութը: Նրա միջից ես լսեցի հետեւյալ
խոսակցությունը:

— Այդ ի՞նչ է, ուրբի Շիմոն, — հարցրեց սեղանավորը:

Ռարբի Շիմոնը, աշխնքն՝ քաւոր Պետրոսը, պատասխանեց.

— Բնակարանս ապահով տեղ չէ, Աբրաամ Իսայիչ, համարյա ամեն
գիշեր գողություններ են պատահում: Մի քանի բաներ գնել էի մեր այն-
տեղի սինագոգայի համար. շատ բաներ էլ նվիրեցին բարի մարդիկ,
բոլորը, ինչ որ հավաքել եմ, զրել եմ այդ սնդուկի մեջ: Վախենում եմ,
չիցե թե մի դժբախտություն պատահի, և հազարավոր խեղճ խրայեւացի-
ներ կգրկվեն այն օթանդակութունից, որ շնորհեցին մեր աշտտեղի եղ-
բայրները: — Մտածեցի սնդուկը ձեզ մոտ թողնել, Աբրաամ Իսայիչ,
մինչև իմ գնալը:

— Կա՛վ ես մտածել, ուրբի Շիմոն, — ասաց սեղանավորը և հրե-
մայեց սնդուկը դնել խանութում: Հետո հարցրեց.

— Ե՞րբ եք կամենում գնալ, ուրբի Շիմոն:

— Եթե աստված հաջողի, մի երկու կամ երեք օրից հետո: Շատ
ուշացա, Աբրաամ Իսայիչ: Այնտեղի գործըս կատարող չկա. խեղճ ժո-
ղովուրդը մնացել է բոլորովին անտեր, անխնամ: Պետք է շտապեմ,
որ նրանց օգնություն հասցնեմ:

— Պետք է շտապել, ուրբի Շիմոն, երբ որ այգպես է, — ասաց
սեղանավորը:

Ռաբբի Շիմոնը շնորհակալութիւն հայտնելով հեռացաւ: Այնուհետեւ
ամեն օր դալիս էր նա սեղանավորի խանութը, և ամեն անգամ իմ դա-
րանի միջից լսում էի նորանոր խոսակցութիւններ:

Երկրորդ օր:

— Ռաբբի Շիմոն, — հարցնում է սեղանավորը, — դեռ երկա՞ր պետք
է սպասենք մեսիայի գալստյանը:

— Ժամանակը մոտեցել է:

— Խնչպէս կ'իշխի մեր վիճակը, երբ նա կ'հայտնվի:

— Սուրբ քաղաքը (Երուսաղեմը) կ'վերականգնվի իր ավերակների
միջից: Իսրայէլի ցրիվ հկած որդիները կ'հաւաքվեն աշխարհի ամեն կող-
մերից: Այնիայաց երկիրը կրկին կ'ծաղկի իր հին փառքերով: Մեսիան
կ'ախրէ ամբողջ տիեզերքին: Եւ կրկին ամենահզօր թագավորները, մեկ
գոհհիլ հրեայի փեշից բռնած, նրանից ողորմութիւն կ'խնդրեն:

— Իսկ ե՞րբ կ'հայտնվի մեսիան:

— Բոլոր հեթանոսները կ'զիմեն զեպի նա. բոլորը հրեա կ'դառնան:

— Ուրեմն այդ հեթանոսները, որ այժմ մեզ հաւածում են, էլ չեն
լինի:

— Արեւի ծագելու տեղից մինչև նրա մուտքը կ'ախրէ Մովսէսի սուրբ
օրէնքը:

Երրորդ օր:

— Ռաբբի Շիմոն, ինչո՞ւ ընկաւ Երուսաղեմը:

— Իսրայէլի որդիների մեղքերի պատճառով: Նրանք օրէնքը քան-
դեցին. Նշովայի փոխարեն կուռքեր պաշտեցին. օտարազգի կանանց
հետ ամուսնանալով, պոռնկութիւն գործեցին. սուրբ տաճարի խնամա-
տարութիւնը և քահանաների հարգանքը մոռացան. իրանց զոհերի,
իբանց նվերների մեջ ժլատ գտնվեցան. այրի կնոջ հացը խլեցին և որ-
բերի ժառանգութիւնը հափշտակեցին: Այդ բոլորը տեսնելով, աստված
բարկացաւ նրանց վրա, սուրբ քաղաքը կործանեց և Իսրայէլին գերու-
թյան մատնեց:

— Այժմ էլ մենք միեւնոյնն ենք գործում. ուրիշի հացը խլում ենք,
նրա որդիներին քաղցած ենք թողնում:

— Դա ներելի է, երբ գործը օտարազգիների հետ է, բայց մի խո-
րայեւացուն թույլ տված չէ իր եղբորը հարստահարել:

— Ուրեմն օտարներին կ'արելի՞:

— Կարելի է: Միթէ չե՞ս հիշում Թովբաթի այն տեղը, երբ Մով-
սէսը մտածում էր Իսրայէլը փարավոնների գերութիւնից ազատել և
առնել նրանց իրանց հայրենի աշխարհը. նա խորհուրդ տվեց Իսրայէլի
կնիկներին, որ իբանց եգիպտացի հարեաններից արծաթյա և ոսկյա

զարգեր փոխ առնին, առելով, թե ոչ այնքան հեռու մի տեղ ուխտ ենք գնում, երբ կվերադառնանք, կրկին հետ կտանք ձեզ: Կնիկները կատարեցին այդ պատվերը և, հզիպապիներ ճարտությունը իրանց հետ առնելով, անցան Կարմիր ծովը:

— Հիշում եմ Թովրաթի այն տեղը: Բայց այդ խաբերությունը չէ՞ր:

— Ոչ: Եզիպապիները շատ էին ճարտահարել խրաջկապիներին, դրանք էլ փոխադարձաբար կոշտակեցին նրանց: «Ակն ընդ ական», դա օրենք է:

Չորրորդ օրվա առավոտյան պահանքն իրանով ղուանը կանգնեց մի սալակ:

— Ռաբբի Շիմոն, այդ ի՞նչ է, — հարցրեց սեղանավորը:

— Գնում եմ, Աբրաամ Իսայիչ, եկա սնդուկը վեր առնելու և իմ շնորհակալությունը ձեզ հայտնելու:

— Մի՞թի այդպես շուտ, շատ ցավում եմ, ռաբբի Շիմոն: Ես դեռ երկար հույս ունիմ լսել ձեր բարի խրատները:

— Այո՞, դնում եմ, Աբրաամ Իսայիչ, Մովսեսի և Ահարոնի օրհնությունը ձեզ թողնելով:

— Թող Եհովան բարի ճանապարհ տա ձեզ, — ասաց սեղանավորը և հրամայեց սնդուկը տեղավորել սալակի վրա:

Ռաբբի Շիմոնը կրկին և կրկին օրհնեց Աբրաամ Իսայիչին, նրանք համբուրվեցան, բարեմաղթեցին միմյանց շատ օրեր, երկայն կյանք և ալլին:

— Ես մի հիշատակ պիտի թողնեմ ձեզ, Աբրաամ Իսայիչ, դուք շատ բարություններ արեցիք ինձ համար, — ասաց ռաբբի Շիմոնը և տվեց նրան մի բան:

Թե ի՞նչ էր այդ, ես, իհարկե, սնդուկի միջից տեսնել չէի կարող, միայն լսեցի, որ քավոր Պետրոսը լուռաց նրան, թե այդ արժաթյա տուփի մեջ ամփոփված է «տապանակ ուխտի» մի մասը, և տուփը ինչպես շինված է, պետք է այնպես անձեռնմխելի և առանց բացվելու մնա:

— Պահի՛ր քեզ մոտ, — ասաց նա, — և ասածն օրհնությունը պակաս չի լինի քո տանից: Քո զավակները կծլեն, կծաղկեն, և քո ճարտությունը ծովի ավազի չափ կլինի:

Սեղանավորը չգիտեր ինչով հայտնե իր շնորհակալությունը, մանավանդ երբ լսեց, որ այդ տուփի շնորհիվ իր ճարտությունը ծովի ավազի չափ կլինի: Ես չտեսա, թե ինչ տվեց նա քավոր Պետրոսին, միայն լսում էի նրանց դրկախառնության, նրանց համբույրների ձայնը, լսում էի նրանց փոխադարձ գոհունակությունների ջերմ արտահայտությունները:

Սալակը շարժվեցավ: Ես խմացա, որ նրանք բաժանվեցան:

Սալլակը, որ տանում էր բավոր Պետրոսի մթերքը, մեր սեփականն էր: Ինքը բավոր Պետրոսը կառավարում էր ձիաները: Նա շարժվում էր շտապով և արագ կերպով: Բայց դեպի ո՞ր էր տանում, ես տեսնել չէի կարողանում, ես դեռ իմ դագաղի մեջն էի:

Մի բանի ժամից հետո բավոր Պետրոսը ինձ ձայն տվեց.

— Հիմա կարող ես դուրս գալ:

Սնդուկը պատրաստված էր ձեռնածուների սնդուկի նման, որի մեջ հեշտությամբ կարելի է մտնել և դուրս գալ առանց կողպերը բաց անելու, առանց նրա խուփը բարձրացնելու:

Երբ դուրս եկա, նայում եմ իմ շուրջը, կեսօրից բավական անցել էր: Գտնվում էինք մեծ ճանապարհի վրա, որը այդ միջոցին բոլորովին դատարկ էր: Բավոր Պետրոսը հրամայեց ինձ՝ նստել իր տեղը և կառավարել ձիաները: Ես կատարեցի հրամանը, ասելով.

— Ես կմեռնեմ սովից, եթե մի բան չուտեմ, հենց այս դիշեր պաշարս սպառված էր:

— Փորը-ինչ առաջ դնանք, ճանապարհին կա մի իջևան, այնտեղ մի բան կգտնենք ուտելու: Քշի՛ր, ձիաները շատ կամաց են գնում:

Ես հարցրի.

— Ի՞նչ պիտի անենք, եթե մեզ հետամուտ լինեն:

— Ոչ ոք հետամուտ չի լինի, — պատասխանեց նա հանդարտությամբ: — Ինձ հայտնի է, որ սեղանավորը այսօր զբաղված է մի դատաստանական գործով. նա խանութում՝ չի մնա, ուրեմն և իր արկղը չի բաց անի, որ նկատե, թե իր հարստության հետ ի՞նչ է պատահել: Ես բաժանվելու ժամանակ նրան կանչեցին դատարանը:

Իջևանը այնքան մոտ չէր, որպես ցույց տվեց բավոր Պետրոսը: Երեկոյան, արևը մտնելուց հետո, հազիվ կարողացանք հասնել: Սալլակը պահեցինք ճանապարհի վրա, բավոր Պետրոսը ցած իջավ, իսկ ինձ պատվիրեց մնալ ձիաների մոտ: Նա մտավ իջևանը, մի բանի թուղից հետո վերադարձավ, իր հետ բերելով մի շիշ արագ, հաց, պանիր և տասն հատ ձվաներ: Ուրիշ բան չէր գտել: Նույն միջոցին իջևանի ծառաներից մեկը բերեց և գարի ձիաների համար:

— Այստե՞ղ եք կամենում կերակրել ձիաները, — հարցրեց նա:

— Ո՛չ, մենք պետք է շարունակենք ճանապարհը, — ասաց բավոր Պետրոսը:

Այդ բոլոր պաշարը մեզ հետ առնելով, սկսեցինք առաջ գնալ: Երբ վերստաչափ հազիվ էինք հեռացել իջևանից, երբ բավոր Պետրոսը հրամայեց դուրս գալ մեծ ճանապարհից և շեղվել դեպի աջ:

— Հիմա կանգնեցրիք,— ասաց նա:— Այստեղ կարող ենք հանգըստացնել ձիաները, մենք ևս մի բան կուտենք:

Բայց ինձ ուտելու ոչինչ չէր մնացել, որովհետև ևս իմ բաժինը գալու ժամանակ ճանապարհին բոլորը կերել էի:

Մեր գտնված տեղը մի տափարակ դաշտ էր: Բնե շատ չէինք հեռացել մեծ ճանապարհից, բայց այնքան սաստիկ մոլթն էր, որ անցորդները հազիվ կարող էին նշմարել մեզ: Նրբ ձիաները գարին կերան, փոքր-ինչ հանգստացան, քափոր Պետրոսը հրամայեց լծել: Ես ղբաղվեցա ձիերը լծնելով, իսկ քափոր Պետրոսը այդ միջոցին փոխում էր իր ութբիի հագուստը: Նրբ բոլորովին պատրաստ էինք, ասաց նա.

— Նստի՛ր, բշիռ դեպի այդ կողմը:

— Այդ կողմով մենք դարձյալ կվերադառնանք քաղաքը,— նկատեցի ես:

— Ես էլ այդ եմ ուզում:

Մեծ պտույտ գործելով, դարտուղի ճանապարհներով, մենք լուսաբացին հաղիվ կարողացանք հասնել քաղաքը: Մեր սայլակը կանգնեց քաղաքի մի հեռավոր և խուլ անկյունում գտնված տան հանդեպ: Այդ տունը այն կասկածավոր բնակարաններից մեկն էր, որի դռները ցրելով միշտ փակ են մնում, և գիշերները միայն մարդիկ այնտեղ ելումուտ են գործում: Այստեղ քափոր Պետրոսը վարձել էր մի փոքրիկ մթին սենյակ, ուր հաղիվ տեղավորեցինք մեր իրեղենները: Բավական հոգնած էինք: Ես պառկեցի բակում, սայլակի վրա, ձիաների մոտ, իսկ քափոր Պետրոսը քնեց փոքրիկ սենյակում:

Հեռանալ մեկ քաղաքից, դնալ ձևացնելով, և կրկին վերադառնալ նույն քաղաքը, դա քափոր Պետրոսի փախստյան եղանակներից մեկն էր: Դիցուք թե սեղանավորը հենց նույն օրը հասկանար իր խանութում կատարված գողությունը, բայց մինչև կհայտնեի ոստիկանությանը, մինչև մեր ետևից մարդիկ կուղարկեին, բավական ժամանակ կանցներ: Մարդիկը կգային և մեզ ճանապարհի վրա չէին գտնի, որովհետև մենք արդեն մի այլ ճանապարհով կրկին վերադարձած կլինեինք նույն քաղաքը:

Ես ղարթնեցա այն ժամանակ, երբ արևը մի ժամ առաջ ծագել էր, և հնդկահավերը բակում կոնչում էին: Բայց այդ հնացած, խոնավությունից բորբոսնած և դերեղմանի պես մթին տան մեջ դեռ մարդիկ չէին երևում: Կարծես, դա ժանտախտով վարակված այն տներից մեկը լինեի, ուր մարդիկ չեն համարձակվում բնակվել: Միայն ես նկատեցի քափոր Պետրոսին, իր սենյակի դռան առջև կանգնած, հեռվից ձեռքով կանչում էր ինձ.

— Իսկույն թեյ կտան,— ասաց նա,— շուտով խմիր, որովհետև ուրիշ տեղ եմ ուղարկելու քեզ։

Ներս մտա սենյակը։ Նստեցի նույն սնդուկի վրա, որ ամբողջ հրեք օր իմ դագաղն էր եղած։ Քանի բոսիկից հետո, թեյի մատուցարանը ձեռքում՝ ներս մտավ մի մանկահասակ, բայց սաստիկ կեղտոտ հագնւրված կին։ Նրա մի ժամանակ գեղեցիկ դեմքը այլանդակվել էր կարմիր բծերով, որ երևում էին երեսի վրա։

— Դա ո՞վ է,— դարձավ նա դեպի քավոր Պետրոսը, մի առանձին ուշադրությամբ իմ վրա նայելով։

— Իմ որդին է,— պատասխանեց քավոր Պետրոսը։

— Այդպիսի սիրուն որդի ունեիր և ինձանից թաքցնո՞ւմ էիր, ա՛խ, դու ծերուկ, անխիղճ ծերուկ,— բացականչեց նա և մոտեցավ ինձ. սկսեց փայփայել իմ մազերը։

— Լիզա, թո՛ղ տուր, լրբության ժամանակ չէ,— գուցե քավոր Պետրոսը բարկությամբ։

Լիզան ինձ բաց թողեց, բայց քավոր Պետրոսին ավելի բարկացնելու համար ասաց.

— Հիմա կգնամ քեզ համար սպիտակ հաց և կարագ կբերեմ։ Ես կարծում էի, որ միայն ծերուկն է այստեղ, այդ պատճառով թեյի հետ ոչինչ չբերեցի նախաճաշելու։

Նա շտապով դուրս վազեց սենյակից։

Լիզայի հարաբերությունները քավոր Պետրոսի հետ բավական ընտանեկան էին թվում ինձ։ Երևում էր, որ նրանք վաղուց ճանաչում էին միմյանց։ Բայց քավոր Պետրոսը այդ կարծիքը ցրելու համար ասաց ինձ, որ նրա «վերնատունը փոքր-ինչ դատարկ է», այսինքն՝ հիմար է, և այդ պատճառով իրան վայելուչ պահել չգիտե։

Բայց Լիզան այնքան հիմար չէր երևում, որպես կամենում էր ցույց տալ քավոր Պետրոսը։ Նա երևում էր այն տեսակ կնիկներից, որոնք, վշտից և հուսահատությունից տանջված, աշխատում են իրանց սրտի ցավերը թմբեցնել արաղի շոգիներով։

Երբ վերջացրի իմ նախաճաշիկը, քավոր Պետրոսը ասաց.

— Դու ճանաչում ես հրեա սեղանավորի խանութը, կգնաս նրա մերձակայքում կպտտես և ինձ տեղեկություններ կբերես։

Ես գնացի, քավոր Պետրոսին թաքստուցի մեջ թողնելով, ինչպես նա առաջ ինձ թաքստուցի մեջ էր պահում։ Ոչ սեղանավորը և ոչ մի այլ մարդ այդ քաղաքում ինձ չէր ճանաչում։

Քավոր Պետրոսի ենթադրությունը ուղիղ հայտնվեցավ։ Սեղանավորը առաջին օրը չէր հասկացել, թե ի՞նչ էր պատահել իր արկղի հետ։

Որովհետեւ այսպիսի սեղանավորները, որոնք ոսկի, արծաթ և գոհարներ գրավ առնելով, փող են տոկոսով տալիս, սովորաբար միշտ վեճեր են ունենում գրավատերերի հետ, և հետեւաբար շատ անգամ գործ են ունենում դատարանների հետ։ Այն օրը, որի գիշերը կատարվեցավ հայտնի գողությունը, սեղանավորը մի տիկնոջ գանգատով կանչված էր դատարանը։ Հրեան վաճառել էր տիկնոջ 5000 ռուբլի արժեք ունեցող օդամանյակը 1500 ռուբլի պարտքի փոխարեն։ Դատարանը գործը վճռել էր հօգուտ տիկնոջ։

Իսկ երկրորդ օրը, երբ ես գնացի քավոր Պետրոսի համար տեղեկություններ բերելու, գողությունը արդեն հայտնված էր։ Ոստիկանությունը քննություն էր անում և կազմում էր իր տեղեկագիրը։ Խանութի ղեկավարը, կողակերպը, լուսամուտները դռան ամբողջ։ Երկաթյա արկղը նույնպես կոտրած չէր։ Ուրեմն ո՞րտեղից էր մտել գողը։ Ինքը հրեան նույնպես ցույց էր տալիս, որ նա իր արկղը բոլորովին կողպված գտավ, և խանութի ղեկավարը փակված էին, երբ գործակատարները առավոտյան եկան բաց անելու։

— Ուրեմն սատանաներ պետք է մտած լինեն խանութը, — ծաղրում էին շատերը հրեային, — որովհետեւ սատանան կարող է անցնել փակ դռնից, պատի միջից, առանց հետք թողնելու։

Բաղմություն հետ հավաքված էին այնտեղ և գրավատերերից շատերը։ Նրանք աղաղակում էին։

— Սո՛ւտ է խոսում անիծված հրեան, սո՛ւտ է խոսում։ Նա ինքն է թոցրել մեր իրեղենները, պատճառ բերելով, թե գողացել են։ Ո՞րտեղից մտավ գողը, ի՞նչպես դուրս եկավ։ Ինչո՞ւ արկղի միջի թուղթ փողերը չտարավ, միայն մեր իրեղենները տարավ։

Ոստիկանությունը հավանական գտավ կասկածը և կալանավորեց հրեային։

Հրեան երեւի մոռացել էր ռաբբի Շիմոնի սնդուկը և երեւակայել անգամ չէր կարող, որ նրան տապանակ ուխտի մեկ մասը ընծայող քահանան և նրա հարստությունը ծովի ավազների չափ բաղմացնելու ցանկություն հայտնող քահանան կարող էր նրա արկղի հետ անբարեխղճաբար վարվել։

Մենք մի ամբողջ շաբաթ մնացինք Լիզայի մոտ։ Ես ամեն օր նոր տեղեկություններ էի բերում քավոր Պետրոսի համար։ Նա ցերեկները դրսում չէր հայտնվում, այլ գիշերները միայն դուրս էր գալիս իր մթին սենյակից։ Արդյոք ո՞ւր էր գնում, այդ մասին ինձ ոչինչ չէր ասում։

Լիզան օրըստօրի ավելի համակրելի էր դառնում։ Այդ դժբախտ կինը զարթեցնում էր իմ մեջ ոչ այլ զգացմունք, այլ միայն ցավակցու-

թյուն: Երբ նա պատմում էր ինձ իր կրած տանջանքները, իր հետ պատահած անցքերը, ես սարսափում էի: Նա մի կատաղի ավազակի սիրուհին էր, որից բաժանվել չէր կարող, որովհետև սաստիկ սիրում էր նրան, թեև օր չէր անցնում, որ չծեծվեր նրանից:

Որպես գիշերով մտանք Լիզայի տունը, այնպես էլ գիշերով դուրս եկանք այնտեղից: Խեղճ աղջիկը պատրաստել էր ինձ համար բավական ճոխ պաշար ճանապարհին ուտելու համար: Նա ինձ կոչում էր Նիկոլայ, որովհետև այդ անունով ծանոթացա նրա հետ:

— Նիկոլայ, հոգյակս,— ասաց նա մեզ ճանապարհ դնելու ժամանակ,— երբ կպատահի քեզ միանգամ ևս անցնել այս քաղաքով, չմոռանաս խեղճ Լիզային:

— Չեմ մոռանա,— պատասխանեցի ես, և մեր սալակը հեռացաւ:

Քավոր Պետրոսը բարկացավ: Նա սաստիկ ատում էր, երբ մարդիկ քաղցրությամբ էին խոսում «բաժերի» հետ, ինչպես սովորաբար արտասանում էր նա:

Է

ԲԱՐԵԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գիշեր էր, երբ մենք դուրս եկանք հիշյալ քաղաքից: Լուսնյակի լուսով մեր սալակը հանդարտ վազում էր հարթած ճանապարհով: Երկու ուժեղ ձիաներ քաշում էին նրան ամենայն արագությամբ: Ես կառավարում էի նրանց հրասանակները: Քավոր Պետրոսը մրափում էր սալակի մեջ, որպես մի հսկա, որ հանդստանալու պետք է ղզում մի մեծ հաղթությունից հետո:

Մեր ճանապարհը ձգվում էր անսահման անապատի միջով, ուր դեպի ո՞ր կողմը նայում ես, երկինքը միանում է հորիզոնի հետ: Այսպիսի անապատները ոչ միայն ցերեկով, այլև գիշերով, այն ևս լուսնիկա գիշերով կախարդիչ կերպով աղդում են մարդու երևակայության վրա: Եվ ինչպիսի՞ պատկերներ ասես չեն գալիս ու չեն գնում նրա աչքերի առջևից...

Հանկարծ միտքը սլանում է հեռո՞ւ և հեռո՞ւ, և օտարական պանդուխտը տեսնում է իրան իր հայրենիքում... տեսնում է ծանոթ երեսներ... տեսնում է ծանոթ տեղեր... տեսնում է իր մանկության սրբավայրը և ուրախանում է... Բոլորը հետզհետե անհետանում են: Իսկ այն

պատկերը, որ միշտ կից է հղել նրա սրտին, նա մնում է, նա երկար ժամանակ մնում է...

Այդ իմ Սառայի պատկերն է...

— Նաղելի Սառա... — ո՛րքան մեծացել է նա... ո՛րքան գեղեցկացել է... ահա նա ժպտում է... ո՛րքան ուրախ է... ահա մոտ եկալ... ինչո՞ւ է գլուխը քաշ գցել... երեւի ամաչում է... տե՛ս, կարմրեց... — Սիրելի Սառա, մի՛ վախիր... ես քո Մուրադն եմ... գրկիր ինձ... համբուրիր ինձ... ա՛խ, ինչո՞ւ ես փախչում... Սառա ջան... իմ Սառա...

Վերջին խոսքերը այնպիսի բարձր ձայնով արտասանեցի ես, որ քալոր Պետրոսը իր քնից վարթնեց:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է պատահել, — գոչեց նա շփոթվելով:

— Ոչինչ, — պատասխանեցի ես փոքր-ինչ հուշի գալով:

Նա կրկին աչքերը խփեց, քնեց:

Քալոր Պետրոսի խռովությունը առանց պատճառի չէր: Ես ամբողջ գիշերը անցուցել էի զառանցության մեջ: Մի կողմից անքնությունը, մյուս կողմից սալյակի անդադար օրորվիլը այն աստիճան դրգռել էին իմ ուղեղը, որ ես ընկել էի հալուցիմասիոնների մեջ...

Այդ ինձ հետ շատ անգամ էր պատահում: Բայց երբեք չէր պատահել, որ ես ինձ բոլորովին մոռանայի: Երբեմն, ամբողջ ժամերով, բոլորովին քնած դրություն մեջ, ես կառավարում էի ձիաները, բայց գեթ մի անգամ չէր պատահել, որ կա՛մ մտրակը, կա՛մ երասանակները իմ ձեռքից ցած ընկնեին: Ես իմ կիսաքուն դրության մեջ՝ մինչև անգամ հետևում էի ճանապարհի ուղղությունը, նկատում էի կամուրջները, զգուշանում էի զառվալյուններից և սալյակը վտանգի չէի ենթարկում: Իսկ այս անգամ ինձ այն աստիճան մոռացել էի, որ ձիաներին իրանց կամքին էի թողել, և բոլորովին շեղվել էինք ուղիղ ճանապարհից: Այդ նկատելի հղավ այն ժամանակ, երբ լույսը բացվեց, և արևելքը սկսեց շառագունել:

— Այդ ճանապարհը սատանան գիտե թե ո՛ւր է տանում, — ասաց քալոր Պետրոսը, երբ վարթնելով սկսեց նայել իր շուրջը: — Մենք մոլորվել ենք...

Այդ խոսքերը թեև արտասանեց նա հանդարտությամբ, բայց նրանց մեջ կար ե՛ր բարկություն, ե՛ր հանդիմանություն:

— Հետ դառնանք, — պատասխանեցի ես, — գուցե կգտնենք ուղիղ ճանապարհը:

— Հարկավոր չէ, շարունակի՛ր, տեսնենք աստված ո՛ւր է տանում մեզ:

Քավոր Պետրոսը մեր մոլորվելու մեջ դառնում էր աստուծո կամբը: Նա մտածում էր, գուցե ուղիղ ճանապարհի վրա մեզ մի վտանգ կպատահեր, գուցե այնտեղ հետամուտ էին լինում, որ կալանավորեն մեզ, իսկ շեղվելով ուղիղ ճանապարհից՝ ազատվեցանք:

Զարմանալի բան է աստուծո ներկայութունը ամեն գործի մեջ. թե՛ գողը և թե՛ կողոպտյալը միօրինակ հույս են դնում նրա վրա: Սպանողը նրանից ուժ է խնդրում իր բազկի համար, իսկ սպանվողը՝ ազատութուն: Բոլորը դիմում են դեպի նա:

Արևը բավական բարձրացել էր: Մենք դառնում էինք դեռ միևնույն հարթ-հավասար անապատի մեջ: Դեպի ո՛ր կողմը և նայում ես, վերջ չկա: Մի ծանր, ճնշող տպավորություն էր գործում այդ լայնատարած, մոռյուտ անապատը մարդու վրա: Կարծում ես, թե հորիզոնը ամեն կողմից հետզհետե նեղանալով, պատրաստվում է խեղդել քեզ: Տեղ-տեղ պատահում էին փոքրիկ գյուղեր, նույնպես փոքրիկ, ողորմելի խրճիթ-ներով, բայց մենք կանգ չէինք առնում, անցնում էինք: Մի տեղ միայն Քավոր Պետրոսը ցած իջավ սալակից, մտավ դուռը, մեզ համար ճանապարհի պաշար գնելու և մանավանդ տեղեկանալու, թե՛ ո՛րտեղ ենք դառնում, կամ դեպի ո՛ր է տանում մեր բռնած ուղին:

Ես սալակը կանգնեցրի գյուղի գլխավոր փողոցի վրա, սպասում էի Քավոր Պետրոսի վերադարձին: Նա կանչել տվեց գյուղի տանուտիրին, ինչ-որ խոսեց նրա հետ և, քառորդ ժամից հետո վերադառնալով, ասաց ինձ.

— Այստեղ անկարելի է մնալ:

— Ինչո՞ւ:

— Ո՛չ մեզ համար հաց կարելի է գտնել, և ո՛չ ձիաների համար դարի:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Այս կողմերում սարսափելի սով է տիրում, մարդիկ ամեն ինչ սպառելով, հետո կերել են իրանց անասուններին, այդ ևս սպառելով, այժմ ուտում են այն, ինչ որ անասունները պիտի ուտեին:

Ես սոսկացի, Նա նստեց սալակի վրա և հրամայեց քշել:

— Դեպի ո՛ր կողմը, — հարցրի ես:

— Դեպի աջ:

— Դուք հիմա գիտե՞ք, թե ո՞ւր է տանում այդ ճանապարհը:

— Գիտեմ:

Քավոր Պետրոսի պատմությունից երևաց, որ նախորդ տարվա երաշտության պատճառով այս կողմերում հունձը խիստ անհաջող է եղել, իսկ ներկա տարվա ցանքերը նույնպես մի առանձին բեղմնավորություն

չէին խոստանում, Գյուղացիները, որ առանց այդ դժբախտությունների ևս միշտ աղքատ են եղել, այժմ զրկվել էին ապրուստի ամեն միջոցներից:

— Իսկ մեզ մոտ ուտելու մի բան մնացե՞լ է,— հարցրեց քալոր Պետրոսը:

— Միայն հացը պակաս է: Շա՛տ ապրի կիզան, նրա առատաձեռնության շնորհիվ մենք այժմ ունենք մի ամբողջ բուդ խոզի ապուխտ, մի քանի կտոր երշիկներ և պանիր:

— Պանիրը պահիր ինձ համար, իսկ մյուսները դու կուտես:

Քալոր Պետրոսը խոզի միս ուտելու սովորություն չունի, որովհետեւ մեղք էր համարում:

Առաջիկա գյուղը այնքան հեռու էր, որ մենք հասանք այնտեղ, երբ երկկոյան ճրագները վառվում էին: Թեև քալոր Պետրոսին ասել էին, որ այստեղ ավելի հարմարություններ կգտնենք իջևանելու համար, բայց հայտնվեցավ, որ սովը և չքավորությունը այստեղ ավելի սարսափելի էր:

Մեր սալակը կանգնեցրինք առաջին հանգիստած խրճիթի դռանը: Ճրագվի մոմ անգամ չգտանք վառելու համար, որովհետև ճրագվի մոմերը այժմ գործ էին ածում որպես կերակուր: Մեր հեռվից տեսած ճրագները ուրիշ ոչինչ չէին, բայց միայն փայտի տաշիղներ, որ բանեցնում էին մոմերի տեղ:

Մենք ունեինք մեզ հետ «մոմապատ», այսինքն՝ մոմով պատած թիւի մի ահագին կծիկ, որ մարդիկ ճանապարհորդության ժամանակ ման են ածում: Բայց այդ կծիկը մեզ ուրիշ շատ գործերում ևս հարկավոր էր լինում: Վառեցինք «մոմապատը»:

Մտանք խրճիթը: Դա մի կատարյալ հիվանդանոց էր. քնտանիքի մեծ մասը պառկած, հառաչում էր ցնցոտիների ներքո: Ոտքի վրա էր մնացել միայն ծերունի տանտերը և մի փոքրիկ աղջիկ՝ նրա թոռնիկը:

— Այստեղ անկարելի է մնալ,— ասացի ես քալոր Պետրոսին:

— Ամեն տեղ այսպես է, պարոն,— մեջ մտավ ծերունի տանտերը,— ամեն խրճիթում հիվանդներ կգտնեք:

Ամառվա եղանակը և լուսնկա գիշերը նպաստեցին մեզ իջևանելու բախում, դատարկ ախոռատան հանդեպ: Այստեղ հիվանդներ չկային, որովհետև և շնչավորներ չկային:

— Սամովար կգտնվի՞ր,— հարցրի ես տան տերից:

— Սամովա՞ր,— կրկնեց թավամորուս տան տերը ծոծրակը քորելով:

— Այո՛, սամովար:

Ռուս մոսթիկին մի բան հասկացնելու համար պետք է տասն անգամ կրկնել:

— Սամուլար եթե գտնվի, պարոն, պետք է տերտերի տանը գտնվի:— Մենք էլ առաջվա ժամանակներում ունեինք, պարոն, բայց մեր մեղքից ոչինչ չմնաց, բոլորը ծախվեցավ...

— Ինչո՞ւ ծախվեցավ:

— Ծախեցինք կերանք, պարոն: Մեր մեղքերի համար աստված պատիժ ուղարկեց սովը: Ոչինչ չկար ուտելու:

— Իսկ հիմա՞:

— Հիմա ավելի վատ է. սովի հետ ավելացավ և հիվանդությունը:

Ես ընդհատեցի տխուր խոսակցությունը և կրկին հիշեցրի նրան սամուլարը:

— Օլյա,— ձայն տվեց նա իր փոքրիկ թոռնիկին,— վաղի՛ր տեր հոր տունը, ասա, որ մեզ մոտ պարոններ եկան, թող փոխ տա մեզ սամուլարը:

Եվ իրավ, նրա խրճիթում ոչինչ չէր մնացել. կա՛մ առաջուց չէր ունեցել, կամ ունեցածը վաճառել էր: Մի հասարակ սեղան, որի երեսի վրա սև փոսիկներ էին կաղմվել սամուլարի տակից ընկած կրակներից, մի քանի հատ կոտրած տաբուրետիկաներ, մի հատ արուլյե կաթսա, հնոցի մոտ դրած, որի մեջ վաղուց կերակուր չէր եփվել, մի քանի փայտյա գդալներ, մի քանի անկոթ դանակներ, առանց պատառաքաղների, եթե ավելացնենք դրանց վրա հրկաթյա անթրոցը (коверга), կստանանք կարասիների ամբողջ թիվը:

Միակ առարկան, որ մնացել էր իր տեղում անշարժ, որին սովի բոլոր սաստկությունը չէր կարողացել ստիպել վաճառելու, էր աստվածամոր պատկերը, փոքրիկ Հիսուսը գրկում, որ դրված էր խրճիթի մի անկյունում: Մոսթիկը նրանից չէր բաժանվում, մոսթիկը ամեն բան նրանից է սպասում և նրա համար է զոհում:

Քալոր Պետրոսը այս գիշեր լուռ էր, ոչինչ չէր խոսում: Նա նստած էր մեր սնդուկներից մեկի վրա և ծխում էր: Խիստ հազիվ անգամ էր պատահում, որ նա ծխեր, բայց երբ որ ծխում էր, դա արդեն նշան էր կա՛մ սաստիկ ուրախության և կա՛մ սաստիկ տրտմության: Վերջինն այս գիշեր ավելի հավանական էր: Շրջապատող թշվառությունները դառն տպավորություն էին գործել նրա զգայուն սրտի վրա:

Օլյան վերադարձավ սամուլարը իր հետ բերելով, բայց սամուլարի հետ եկավ և տեր հայրը, հրեի նրա համար, որ լսել էր, թե հյուրերը «պարոններ» են և ոչ հասարակ մարդիկ: Քալոր Պետրոսը քաղաքավարությամբ ընդունեց նրան:

Քահանան հայտնվեցավ բավական բարեկիրթ մարդ, որպիսիները խիստ հազիվ են պատահում գյուղերում: Հսկում, որ մենք «պարտեններ» ենք, նա կարծի էր, թե գուցե պաշտոնական անձինք ենք, եկել էր հայտնելու մի սարսափելի դեպք: Մի սովատանջ կին, քաղցածության կատաղության մեջ, սպանել էր իր երեխային և ուտելու փորձ էր արել...

Քավոր Պետրոսը զարհուրեցավ: Ինձ վրա ևս խիստ սոսկալի տպավորություն գործեց այդ լուրը:

— Մի՞թե այս աստիճան սաստկացել է սովը, — հարցրեց քավոր Պետրոսը:

— Մարդիկ այժմ համարյա ոչինչ չեն գտնում ուտելու, — պատասխանեց քահանան, — կերակրվում են բանջարով, խոտերով, արմատներով և դեռ չհասունացած ցորենի հասկերով, իսկ դրանք ավելի շուտով են սպանում նրանց, որովհետև հիվանդանում են ու մեռնում են:

— Շատ է մեռնողների թիվը:

— Շատ է: Գյուղի բնակիչների համարյա կեսը չէ մնացել: Տիֆը ավելի մեծ կոտորած է անում, քան թե քաղցածությունը: Մնացածներից շատերը հիվանդ են:

— Գյուղական հասարակությունը ոչինչ հնարների վրա չէ՞ մտածում:

— Գյուղական հասարակությունը ի՞նչ կարող է անել: Սպասում են կառավարությունից հաց և բժշկ ստանալ: Մեզ խոստացել են:

— Շուտով կստացվի:

— Աստված գիտե: Դեռ պետք է քննեն, դեռ պետք է տեղեկանան, թե ո՞ր աստիճան օգնության կարոտ է մեր գրությունը, որ հետո օգնեն:

— Դուք ձեր դրության մասին տեղեկություններ չե՞ք տվել:

— Ի՞նչպիսի չինք տվել. մի քանի անգամ խնդիրներ ենք մատուցել, բայց դեռ խնդիրները չեն քննվել:

— Հաց ամենևին չէ՞ մնացել:

— Ձեզ հայտնի է, որ այսօր տիրուական տոն է. ես պետք է պատարագ մատուցանեի, ամբողջ գյուղում այնքան ակյուր չգտնվեցավ, որ նշխարք պատրաստեինք:

— Իսկ մերձակա քաղաքում հաց գտնվո՞ւմ է:

— Գտնվում է, բայց գյուղացիների մոտ միջոցներ չեն մնացել բերել տալու համար:

Տխրության մռայլը պատեց քավոր Պետրոսի դեմքը, մի քանի րոպե մնաց լուռ մտածության մեջ, հետո նա դարձավ դեպի քահանան այդ խոսքերով:

Ռուս մուժիկին մի բան հասկացնելու համար պետք է տասն անգամ կրկնել:

— Սամուլար եթե գտնվի, պարոն, պետք է տերտերի տանը գտնվի:— Մենք էլ առաջվա ժամանակներում ունեինք, պարոն, բայց մեր մեղքից ոչինչ չմնաց, բոլորը ծախվեցավ...

— Ինչո՞ւ ծախվեցավ:

— Ծախեցինք կերանք, պարոն: Մեր մեղքերի համար աստված պատիժ ուղարկեց սովը: Ոչինչ չկար ուտելու:

— Իսկ հիմա՞:

— Հիմա ավելի վատ է. սովի հետ ավելացավ և հիվանդությունը:

Նա ընդհատեցի տխուր խոսակցությունը և կրկին հիշեցրի նրան սամուլարը:

— Օլյա, — ձայն տվեց նա իր փոքրիկ թոռնիկին, — վաղի՛ր տեր հոր տունը, ասա, որ մեզ մոտ պարոններ եկան, թող փոխ տա մեզ սամուլարը:

Նվ իրավ, նրա խրճիթում ոչինչ չէր մնացել. կա՛մ առաջուց չէր ունեցել, կամ ունեցածը վաճառել էր: Մի հասարակ սեղան, որի հրեսի վրա սև փոսիկներ էին կաղմվել սամուլարի տակից ընկած կրակներից, մի քանի հատ կոտրած տաբուրետկաներ, մի հատ արուլյի կաթսա, հնուցի մոտ դրած, որի մեջ վաղուց կերակուր չէր եփվել, մի քանի փայտյա գդալներ, մի քանի անկոթ դանակներ, առանց պատառաքաղների, եթի ավելացնենք դրանց վրա հրկաթյա անթրոցը (кошера), կստանանք կարասիների ամբողջ թիվը:

Միակ առարկան, որ մնացել էր իր տեղում անշարժ, որին սովի բոլոր սաստկությունը չէր կարողացել ստիպել վաճառելու, էր աստվածամոր պատկերը, փոքրիկ Հիսուսը գրկում, որ դրված էր խրճիթի մի անկյունում: Մուժիկը նրանից չէր բաժանվում, մուժիկը ամեն բան նրանից է սպասում և նրա համար է զոհում:

Քավոր Պետրոսը այս գիշեր լուռ էր, ոչինչ չէր խոսում: Նա նստած էր մեր սնդուկներից մեկի վրա և ծխում էր: Խիստ հազիվ անգամ էր սլատահում, որ նա ծխեր, բայց երբ որ ծխում էր, դա արդեն նշան էր կա՛մ սաստիկ ուրախության և կա՛մ սաստիկ տրամոթյան: Վերջինն այս գիշեր ավելի հավանական էր: Շրջապատող թշվառությունները դառն տպավորություն էին գործել նրա ղգայուն սրտի վրա:

Օլյան վերադարձավ սամուլարը իր հետ բերելով, բայց սամուլարի հետ եկավ և տեր հայրը, հրեի նրա համար, որ լսել էր, թի հյուրերը «պարոններ» են և ոչ հասարակ մարդիկ: Քավոր Պետրոսը քաղաքավարությամբ ընդունեց նրան:

Քահանան հայտնվեցավ բավական բարեկիրթ մարդ, որպիսիները խիստ հազիվ են պատահում գյուղերում: Հսկում, որ մենք «պարոններ» ենք, նա կարծի էր, թե գուցե պաշտոնական անձինք ենք, եկի էր հայտնիլու մի սարսափելի դեպք: Մի սովատանջ կին, քաղցածության կատաղության մեջ, սպանել էր իր երեխային և ուտելու փորձ էր արել...

Քավոր Պետրոսը զարհուրեցավ: Ինձ վրա ևս խիստ սոսկալի տպավորություն գործեց այդ լուրը:

— Մի՞թե այս աստիճան սաստկացել է սուրբ, — հարցրեց քավոր Պետրոսը:

— Մարդիկ այժմ համարյա ոչինչ չեն գտնում ուտելու, — պատասխանեց քահանան, — կերակրվում են բանջարով, խոտերով, արմատներով և դեռ չհասունացած ցորենի հասկերով, իսկ դրանք ավելի շուտով են սպանում նրանց, որովհետև հիվանդանում են ու մեռնում են:

— Շա՞տ է մեռնողների թիվը:

— Շատ է: Գյուղի բնակիչների համարյա կեսը չէ մնացել: Տիֆը ավելի մեծ կոտորած է անում, քան թե քաղցածությունը: Մնացածներից շատերը հիվանդ են:

— Գյուղական հասարակությունը ոչինչ հնարների վրա չէ՞ մտածում:

— Գյուղական հասարակությունը ի՞նչ կարող է անել: Սպասում են կառավարությունից հաց և բժիշկ ստանալ: Մեզ խոստացել են:

— Շուտո՞վ կստացվի:

— Աստված գիտե: Դեռ պետք է քննեն, դեռ պետք է տեղեկանան, թե ո՞ր աստիճան օգնության կարոտ է մեր դրությունը, որ հետո օգնեն:

— Դուք ձեր դրության մասին տեղեկություններ չե՞ք տվել:

— Ի՞նչպես չենք տվել. մի քանի անգամ խնդիրներ ենք մատուցել, բայց դեռ խնդիրները չեն քննվել:

— Հաց ամենեկին չէ՞ մնացել:

— Ձեզ հայտնի է, որ այսօր տիրունական տոն է. ևս պետք է պատարագ մատուցանելի, ամբողջ գյուղում այնքան ալյուր չգտնվեցավ, որ նշխարք պատրաստեինք:

— Իսկ մերձակա քաղաքում հաց գտնվո՞ւմ է:

— Դատնվում է, բայց գյուղացիների մոտ միջոցներ չեն մնացել բերիլ տալու համար:

Տխրության մռայլը պատեց քավոր Պետրոսի դեմքը, մի քանի բուսի մնաց լուռ մտածության մեջ, հետո նա դարձավ դեպի քահանան այդ խոսքերով:

— Խնդրեմ, նեղութիւն հանձն առեք, տեր հայր, ես կամենում եմ անձամբ տեսնել մի քանի խրճիթներ, առաջնորդեցեք ինձ:

— Մեծ ուրախութեամբ,— ասաց քահանան և վեր կացաւ:

Նրանք գնացին: Մեր հշուրդնկալը վաղեց գյուղի տանուտերին խմաց տալու, թե աստիճանաւոր է եկել: Քաւոր Պետրոսի այցելութեանը տալիս էին պաշտօնական նշանակութիւն:

Ես և փոքրիկ Օլյան մնացինք մենակ. պատմում էինք սամովարի շուրջը, հոգս էինք տանում թեյի պատրաստութեան համար:

— Այսօր ի՞նչ ես կրել, Օլյա:

— Այն օրից, որ մայրս մեռաւ, ես հաց չեմ կրել:

— Շատ ժամանակ է, որ մայրդ մեռաւ:

— Երկու շաբաթ է:— Հետո Սաշան մեռաւ, հետո Միտկան մեռաւ... երեկ թաղեցինք փոքրիկ Վերային...

Խեղճ աղջիկը չկարողացաւ վերջացնել. նա սկսեց հեկեկալ:

— Գիտե՞ս, Վերան իմ քույրն էր,— ասաց նա արտասովախառն ձայնով:

Ես տվեցի Օլյային մի կտոր երշիկ և խնդրեցի, որ ուտի: Խեղճ աղջիկը առաջին անգամ տեսնում էր մի այսպիսի բան:

— Այդ ի՞նչ է,— հարցրեց նա:

— Եփած միս է:

Նա չկերաւ, թեև մօր մեռնելուց հետո հաց չէր կրել, այլ վաղեց մտաւ խրճիթը, երեւի, հիվանդներից մեկին ուտացնելու համար:

Քաւոր Պետրոսի այցելութունները երկար շտեկին, որովհետեւ նա մտել էր մի քանի խրճիթներ միայն և, ամեն տեղ տեսնելով միեւնոյն դարհուրելի տեսարանները, միեւնոյն դժբախտութիւնները, այլևս համբերել չէր կարողացել և հետ էր դարձել: Նա սաստիկ զգայուն մարդ էր. թշուառութեան համար դեռ պահւած էին նրա աչքերում արտասուքի մի քանի կաթիլներ:

Նրա հետ էր և՛ քահանան, և՛ գյուղի տանուտերը:

Իսկ գյուղացիների մի խումբ, լսելով այդ անակնկալ այցելութեան համբաւը, հավաքւել էր մեր կեցած տան դռանը:

Հենց որ նստեցին, քաւոր Պետրոսը դարձաւ դիպի քահանան այդ խոսքերով:

— Ես ձեզ կտամ մի գումար, տեր հայր, դրանով դուք հաց, բժիշկ և դեղորայք բերել կտաք քաղաքից: Ես հավատացած եմ, որ ձեր ծուխի թշուառութեանը ձեզ համար նույնքան զգալի է և ցավակցական, որքան եղաւ նա ինձ համար, երբ այս գիշեր իմ աչքով տեսա ողորմելի մարդկանց կրած տառապանքը:

— Այդ փողերը դանձարանի՞ց են,— հարցրեց գյուղի տանուտերը:

— Այդ փողերը ես եմ տալիս ձեզ,— պատասխանեց քաւոր Պետրոսը:

Նրանք զարմացած մնացին: Նրանց վրա տիրեց մի տեսակ երկյուղ, մի տեսակ կասկած, թե ի՞նչ նպատակ կարող էր լինել դրանում, որ մի անծանոթ մարդ, մի քանի ժամ իրանց գյուղում հյուր լինելով, նվիրում էր այդքան փող:

— Աստուծո՛ւ և իմ հոգու համար եմ տալիս,— ասաց քաւոր Պետրոսը:

Աստուծո՛ւ և հոգու անունը տալու ժամանակ նրանց կասկածը փարատվեցաւ, և ամեն կողմից օրհնությունները ու շնորհակալությունները շափ շունեին:

Քահանան, որպէս երևում էր, բարեխիղճ մարդ էր. նա թույլտւություն խնդրեց քաւոր Պետրոսից, որ ներս կանչէ դրսում կանգնած գյուղացիներին ևս, որ մի քանի վկաների ներկայութեամբ ստանա գումարը, որպիսով վերջը տարածաշնությունների առիթ չմնա:

— Ես,— ասաց նա,— այդ գումարը մի քանի անձինքների գործակցութեամբ կծախսեմ և նրա գործադրութեան մասին մանրամասն հաշիվ կներկայացնեմ ձեզ:— Հետո խնդրեց նա քաւոր Պետրոսի հասցեն:

— Այդ հարկավոր չէ, տեր հայր, ես ձեզ բոլորովին հաւատում եմ: Քաւոր Պետրոսը մինչև անգամ չհայտնեց նրանց իր անունը, թեև շատ խնդրեցին, և հանգստացրեց քահանային Ավետարանի խոսքերով, թե բարեգործությունները պիտի է ծածուկ կատարւին, և միայն աստված պիտի դիտենա:

Հետո դարձաւ նա դեպի ինձ և ներկա գտնվողներին անհասկանալի լեզվով ասաց.

— Պատրաստվիր, որ շուտով ճանապարհ ընկնենք, այս գյուղը մնալու տեղ չէ:

Քաւոր Պետրոսը իր ձեռքով մխիթարեց այն գլուխացու դժբախտությունը, որի տանը հյուրասիրվեցանք մենք: Քառորդ ժամից հետո մեր սայլակը արդեն գտնվում էր ճանապարհի վրա:

Սպահանցի քահանային եկեղեցու շինութեան համար հանգանակած գումարից հետո, քաւոր Պետրոսի այդ երկրորդ բարեգործական վարմունքը ինձ ավելի զարմացնում էր: Զարմանում եմ գլխաւորապէս այն պատճառով, որ եկեղեցու շինութեան գործում նրան թելադրում էր հավատը, կրօնի զգացմունքը և վերջապէս ազգային նախանձախնդրությունը: Իսկ այստեղ ի՞նչ կար, որ զարթնեցներ նրա կարեկցությունը:

Մի՞թե մի ամբողջ սովատանջ բաղմության թշվառությունը կարող էր աղղկել նրա քարացած սրտի վրա:

Այդ խորհրդածությունները զբաղեցնում էին իմ միտքը, երբ մեր սայլակը դանդաղ կերպով առաջ էր դնում: Զիաները, ամբողջ օրը շարձարված լինելով, չէինք կամենում ավելի հոգնեցնել նրանց: Այդ միջոց էր տալիս ինձ քափոր Պետրոսից բացատրություններ խնդրելու:

— Բարեգործությունը լա՞վ բան է,— հարցրի նրանից:

— Ես չեմ հասկանում՝ ի՞նչը առիթ տվեց քեզ հանկարծ մի այսպիսի հարց առաջարկել ինձ:

— Ինձ առիթ տվեց ձեր այսօրվա վարմունքը:

— Լավ բան է:

— Ուրեմն մենք ինչո՞ւ ենք խաբում, կողոպտում, սպանում և ամեն տեսակ եղիճադործություններից ետ չենք մնում:

— Մենք կողոպտում ենք ժլատ հարուստներին: Իսկ աղքատներին պետք է օգնել:

Գիշերային լռության պահուն, անապատի մեջ, ճանապարհի վրա, առանձնացած մի խստասիրտ մարդու հետ, այս տեսակ վիճաբանությունը կարող էր վտանգավոր հետևանքի հասցնել: Իմ տապալքը, որ միշտ սայլակի նստարանի տակ էր պահված լինում, հանեցի և խրեցի զոտիիս մեջ: Լուսնյակի լուսով քափոր Պետրոսը նկատեց այդ, իսկ ես նրա դեմքի վրա նկատեցի մի արհամարհական ժպիտ:

— Դուք ասում եք, թե աղքատներին և թշվառներին պետք է օգնել: Շատ ղեղեցիկ միտք է,— շարունակեցի ես:— Իսկ ողորմելի թաթար Ասկերը աղքատ և թշվառ չէ՞ր, ինչո՞ւ հրամայեցիք ինձ սպանել նրան:

— Ես միջոցների մեջ խտրություն չեմ դնում: Եթե Ասկերին սպանել չտայի, չէի կարող կողոպտել բուխարեցի հարուստ վաճառականին: Իսկ բուխարեցուն կողոպտելով, ես այսօր մի ամբողջ գյուղ աղատեցի սովատանջ մահից:

Քափոր Պետրոսի խոսքերը որքան էլ ինձ տարապայման թվեին, այսուամենայնիվ, նրանք բխում էին հաստատ համոզմունքից, որոնց համեմատ ես գործում էր նա: Նա իր գաղափարների մեջ հաջորդաբար էր վարվում: Այնքան ժամանակ նրա մոտ ծառայելով, ես վկա էի եղել շատ անցքերի և միշտ նկատել էի, որ նա մի առանձին կատաղի ատելություն ուներ դեպի ժլատ հարուստները, որոնց ընդհակառակն, նա երբեք չէր վշտացրել աղքատին և միշտ թշվառների բարերարն էր հանդիսացել: Բայց ես հիշեցի մի պայման, որի մասին մինչև այսօր առիթ չէի ունեցել խոսելու նրա հետ: Ես հարցրի.

— Դուք, որ միշտ բարի եք եղել դեպի աղքատը, դեպի հարստա-

հարյալը և դեպի թշվառը, ինչո՞ւ մինչև այսօր չկատարեցիր ձեր խոստ-
մունքը մի անձի վերաբերմամբ, որ ձեր պատճառով թշվառացավ:
— Ի՞նչ անձ:

— Իմ վարպետը: Չե՞ք հիշում, երբ առաջին անգամ մենք վճռե-
ցինք թողնել մեր հայրենիքը և օտար աշխարհ գնալ, մենք ուխտեցինք
փող վաստակել և այդ մարդու կրած բոլոր վնասների փոխարենը վճա-
րել: Մոռացե՞լ եք:

— Ձեմ մոռացել: Երբ կհասնենք իջևան, դու ինձ հիշեցրու, ես ցույց
կտամ քեզ մի նամակ, որից դու կտեղեկանաս, որ ես վաղուց կարգա-
դրություն արել եմ այդ մասին: Ես ուղարկել էի մի գումար մեր գյուղի
բահանային, խնդրելով, որ հասցնի քո վարպետին, բայց պատասխան
ստացա, թե այն օրից, որ նրան փախցրին բանտից, նրա մասին ոչինչ
տեղեկություն չկա, թե ինքը և թե իր ընտանիքը անհայտացել են: Բայց
ինձ զարմացնում է մի բան, Մուրադ, ի՞նչ առիթ տվեց քեզ այսպես
կասկածալիտ կերպով վերաբերվել դեպի իմ գործունեությունը:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի:

Ը

ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԸ

Անցել էր ավելի քան մի ամիս այն օրից, որ մենք թողեցինք հրեա
սեղանալորի գտնված քաղաքը:

Շատ երկար կլինի, եթե մանրամասնաբար նկարագրեի մեր ամ-
բողջ ճանապարհորդությունը: Իմ հիշատակարանի այս գլուխը ես կիսով
չափ համառոտում եմ: Համառոտում եմ, որովհետև շտապում եմ ծանո-
թացնել ընթերցողին մի նոր դեպքի հետ, որը իմ սրտին շատ մոտ է...

Կարճ կասեմ. անցնելով ղանաղան գավառներից և փոքրիկ քաղաք-
ներից, մենք արդեն գտնվում էինք կայսրության հարավային գավա-
ռում, Սև ծովի հզիրքի մոտ: Բնությունը այստեղ փոխվեցավ, անապատ-
ներից աղատվեցանք, երկիրը ավելի լեռնային էր:

Ամառային գեղեցիկ առավոտներից մեկն էր: Մեր ճանապարհը գնում
էր նեղ ձորի միջով, որ պատած էր խիտ անտառներով: Ծանապարհի
մեկ կողքով զուգընթաց կերպով ձգվում էր խորին անդունդ, որի հա-
տակում հազիվ նշմարվում էր լեռնային գետակը: Իսկ ճանապարհի մյուս
կողքին բարձրանում էին ապառաժներ, որ ծածկված էին ծառերով:

Ինձ հայտնի չէր, թե ո՞ր էր տանում այդ ճանապարհը, կամ ի՞նչ էինք որոնում այդ վայրենի, համարյա անմարդաբնակ լեռների մեջ, ես միայն հիացած էի բնության գեղեցկություններով։ Նրբեմն ես լսում էի առվակների խոխոջմունքը, որոնք թաքուն վազում էին թփերի միջով։ Երբեմն տեսնում էի նրանց ջրվեժը, որ նոր ծագող արեղակի առաջին ճառագայթներից ծիածանի նման կամար էին կապում կանաչադարձ լեռան վրա։ Տեղ-տեղ հանդիպում էին հին ամրոցների ավերակներ, որ մնացել էին թաթարների տիրապետության ժամանակներից։

Կրկնում եմ, որ ես ամենեւին տեղեկություն չունեի, թե ինչ նպատակով էինք ճանապարհորդում։ Միայն քաղեր Պետրոսը մի բան որոնում էր այն լեռների մեջ. նա շտապում էր, որքան կարելի է, շուտով հասնել ծովի ափերին։

Մինչև կեսօր մենք գնում էինք միևնույն նեղ ճանապարհով, որ երկու կողմից սեղմված էր ծառերով։ Բայց դեռ ոչ մի բնակության չէինք հանդիպել և ոչ մի մարդու երես չէինք տեսել։ Շարունակել ուզին՝ անհնարին էր, որովհետև ձիաները սաստիկ հոգնած էին։ Պետք էր փոքր-ինչ հանգստանալ։ Մենք կանգնեցրինք սայլակը մի տեղում, ուր ձորի միջով անցնող գետակը ավելի բարձրից էր հոսում, և ջուրը բուրբուրում մատչելի էր։ Իմ առաջին հոգսը հղավ ձիաները ջրի և նրանց կեր տալ։ Հետո սկսեցինք հագեցնել և մեր բաղջը։

Ճաշելուց հետո քաղեր Պետրոսը նստած էր մի ծառի հովանու ներքո և լուռ մտախոհության մեջ էր գտնվում։ Սատանան գիտե, թե ի՞նչ էր մտածում նա։ Նրա այս տեսակ լռությունը միշտ նախազուշակում էր մոտալուտ փոթորիկ։ Ես ձանձրացա և մտա անտառը փոքր-ինչ ծառերի մեջ ման գալու համար։

— Հեռու չգնաս, — զգուշացրեց նա։

— Ինչո՞ւ։

— Այս տեղերը խիստ երկյուղալի տեղեր են։

— Ես ինձ հետ կվեր առնեմ տապարս։

Այս ղենքը իմ մարմնի անբաժանելի անդամներից մեկն էր։

Զարմանալի բան է, լինում են այնպիսի բոպկներ, երբ հասակ առած մարդն անգամ երեխա է դառնում։ Իմ մանկության զվարճությունները միտս եկան, սկսեցի քաղել և ուտել վայրենի պտուղներ։ Նրանք անզգալի կերպով հրապուրում էին ինձ ավելի հեռու և հեռու դեպի անառի խորքը։ Ես բուրբուրում մոռացա քաղեր Պետրոսի պատվերը։

Հանկարծ իմ ականջին զարկեց մի ձայն. նա ավելի նման էր խուլ հիպոպոսի։ Ես մոտեցա։ Զայնը կրկնվեցավ։ Պարզ որոշեցի, դա կանաչի ձայն էր, որ լսելի էր լինում ոչ այնքան հեռվից։ Ես թաքնվեցա

թուփերի մեջ և այնտեղից սկսեցի դիտել: Ի՞նչ եմ տեսնում, մեկ մանկահասակ աղջիկ, չոքած գետնի վրա, գրկել էր մի տղամարդի ոտքերը, աղաչում էր, պաղատում էր խնայել իր կյանքին: Տղամարդը, կանգնած, բռնել էր նրա մազերից և վայրենի կատաղությամբ պատրաստվում էր սպանել: Հենց որ նա սուրը բարձրացրեց, ես կայծակի արագությամբ վրա հասա: Իմ հասնելը և տապարիս զարկը կատարվեցավ միևնույն րոպեում: Նա ընկավ գետնի վրա:

Աղջիկը ազատված էր:

Չարագործը լողում էր արյան մեջ: Նա իր դադանային դեմքը դարձրեց դեպի ինձ, արձակեց մի քանի հաջոյանքներ և լռեց...

Ես սարսափելի խոռովության մեջ ընկա. լսածս հայոց լեզվի բառեր էին: Ուրեմն իմ ձեռքը շաղախվեցավ մի հայի արյան մեջ, որը մահվան տագնապի թուփում, մոռանալով իրան, իր հաջոյանքները արտասանեց մայրենի լեզվով:

Այստեղ անպատճառ պետք է մի գաղտնիք լինի, մտածեցի ես և դարձա դեպի աղջիկը, որ զարհուրած նայում էր իմ վրա:

— Ո՞վ ես դու:

— Իմ հայրն ու մայրը մեռան խուլերայից:

— Այդ մարդը ինչո՞ւ էր սպանում քեզ:

— Գյուղացիք ինձ հաց էին տալիս, ես նրանց համար գուշակում էի...

— Ես այդ շեմ հարցնում: Այդ մարդը ինչո՞ւ էր սպանում քեզ:

— Նա լավ մարդ չէ... նա շատ վատ մարդ է...

— Ինչպե՞ս ընկար նրա ճանկը:

— Ինձ բռնեց, երբ մի օր դառնում էի գյուղից:

— Հետո՞:

— Տարավ անտառը... այնտեղ ընկերներ ուներ, բոլորը շար մաքրիկ էին... բոլորը ավազակներ էին:

— Ի՞նչ արեցին քեզ:

— Չարչարեցին... շատ շարչարեցին...

— Էլ ինչո՞ւ էին սպանում քեզ:

— Ես ասեցի, եթե ինձ բաց չթողնեք, կմատնեմ ձեզ:

— Ի՞նչ բանում պետք է մատնեիր:

— Նրանք թուղթ փողեր էին շինում:

— Դու մատնեցիր՞:

— Չմատնեցի: Ինձ տվին այդ մարդու ձեռքը, որ սպանե ինձ: Գաղտնիքը մասամբ պարզվեցավ:

— Այն մարդիկը հեռո՞ւ են կենում:

— Այդ անտառի մեջ են:

— Դու ճանաչո՞ւմ ես նրանց բնակարանը:

— Ճանաչում եմ:

— Կարո՞ղ ես ինձ ցույց տալ:

— Ա՛խ, ես չեմ գնա այնտեղ, ես վախում եմ...

— Դու գիտե՞ս ի՞նչ աղգից են նրանք:

— Ես շատ լեզունհերով խոսում եմ, բայց նրանց լեզուն չէի հասկանում:

— Կարո՞ղ ես ինձ տանել նրանց մոտ:

— Մի՛ գնացեր նրանց մոտ. նրանք լավ մարդիկ չեն:

Վերջին խոսքերը մի այնպիսի զգալի կերպով արտասանեց խեղճ աղջիկը, որ ես համողվեցա իսկույն չգնալ ավազակների բնակարանը և վճռեցի նախ այդ անցքը հայտնել քաղնոր Պետրոսին և ապա սպասել նրա կարգադրությանը:

Աղջիկը կլինի հազիվ տասնեութ տարեկան: Նա ցիգանուհի էր, բայց ոչ Ռուսաստանի ցիգաններից, այլ հեռավոր երկրներից եկած, բայց ի՞նչ երկրներից, նա բացատրել չկարողացավ: Նրան կոչում էին Նենն: Նրա հայրը ածում էր արֆայի վրա, մայրը երգում էր, իսկ ինքը պար էր գալիս: Այդ պարապմունքով թափառում էին և դրանով սպրում էին: Ծնողները մինը մյուսից հետո, խոլերայից բռնվելով, մի շաբաթվա մեջ մեռան: Նենն մնաց որբ և անտեր: Նա շարունակեց այնպես թափառել գյուղից գյուղ, քաղաքից քաղաք, մարդկանց համար գուշակություններ էր անում, հմայում էր և փող էր ստանում:

Նենն իր ցեղին հատուկ լղարիկ կաղմվածք ուներ, բայց սաստիկ դյուրաթիք, սաստիկ առածգական էր նա: Առհասարակ մի գեղեցիկ ներբույժյուն արտափայլում էր նրա մարմնի յուրաքանչյուր գծերից: Աչքերը սև և կրակոտ էին. գույնը նույնպես թուխ էր, որպես մաղերը: Բայց որբան կյանք կար նրա հայացքի մեջ, ո՛րքան պարզություն կար նրա խոսքերի մեջ...

Վերադառնալով քաղնոր Պետրոսի մոտ, ես չգիտեի ի՞նչ տեսակ հաշիվ և համար տամ իմ անտառում կատարած գործողության մասին: Նա հեռվից տեսնելով ինձ Նեննի հետ միասին, հեգնեց, ասելով.

— Որսորդությունդ հաջողակ է երևում. մենակ գնացիր, զույգով վերադարձար:

Նա նստած էր միևնույն ծառի հովանու ներքո, ուր առաջ թողել էի նրան: Ես ոչինչ չպատասխանեցի, տարա Նեննին սալակի մոտ: Խեղճ աղջիկը այնպես շուտով մտերմացավ ինձ հետ, որ իսկույն հարցրեց.

— Ասեղ ունե՞ս:

— Ի՞նչ ես անում:

— Դրանք պետք է կարկտենամ:

Նա ցույց տվեց իր պատառոտված հագուստը:

Ես Նենեին թողեցի սալլակի մոտ և շտապեցի դեպի քալոր Պետրոսը:

— Այդ ի՞նչ բան է,— հարցրեց նա այժմ խիստ սառն կերպով:

Ես առանց մի բան թաքցնելու պատմեցի նրան անտառում պատահած անցքը, պատմեցի բոլորը, ինչ որ լսել էի Նենեից: Նա հետաքրքրությամբ լսում էր: Ես կարծում էի, որ նա կհանդիմաներ ինձ իմ գործած աննպատակ սպանության համար, որի մեջ շահեկան կամ օգտավետ ոչինչ չկար: Բայց նա գտավ դրա մեջ մի շահ:

— Պետք է օգուտ քաղել այդ դեպքից,— ասաց նա, երբ ես վերջացրի աղետալի պատմությունը:

— Ո՞րպես:

— Այդ մարդիկը մեզ հարկավոր են...

— Ինչո՞ւ:

— Աղջիկը չասա՞ց քեզ, թե նրանք շինում են կեղծ թղթադրամներ:

— Ասաց:

— Այդ բավական է:

Նա էլ շտապեց, հրամայեց իսկույն լծել ձիաները: Երբ սալլակը պատրաստ էր, ես հարցրի.

— Ի՞նչ պետք է անել այդ աղջկա հետ:

— Վե՛ր առ մեզ հետ: Մենք պետք է առանձնանանք այդ անտառի մեջ մի ապահով տեղում, մինչև կստուգենք, թե ո՞վքեր են այդ մարդիկը: Քշի՛ր դեպի ձախ:

Արևը արդեն խոնարհվում էր դեպի իր մուտքը, երբ մենք մտանք մի ձոր, որ զոգավորվելով, կաղմոմ էր մի նեղ ծոց անտառապատ լեռների մեջ: Այստեղ իջևանեցինք:

Նենեն լուռ էր և տխուր: Կարծես թե խեղճ աղջիկը մտածում էր, թե սովազակի ձեռքից աղատվելուց հետո կրկին ո՞րպիսի վիճակի ենթարկեց նրան դառն ճակատագիրը, կրկին ո՞րպիսի մարդկանց ձեռքը ձգեց: Բայց նա դրա վրա չէր մտածում. նա քաղցած էր. նա մի քանի օր ոչինչ չէր կերել և սովից նվաղել էր: Ես իսկույն տվեցի նրան մի բան ուտելու. նա կազդուրվեցավ և ժպտը երեսին ասաց.

— Դուք լավ մարդիկ եք, ես ձեզ մոտ կմնամ՝ դուք ինձ չեք սպանի: Երբ մութը բոլորովին պատեց, քալոր Պետրոսն ասաց ինձ.

— Մուրադ, այդ աղջիկը ճանաչում է ավաղակների բնակարանը, դրան վե՛ր առ քեզ հետ, դնացեք, լուր բերեցեք այն մարդերի մասին։

Ես իսկույն համաձայնվեցաւ։ Ինձ հետաքրքրում էր ավելի այն, որ այն օր իմ սպանած մարդու բերանից լսեցի հայկերեն խոսքեր։ Ի՞նչ գործ ունէր հայը այդ վայրենի, անմարդաբնակ լեռների մեջ։ Ես վեր առի, բացի տապարից, և մի զույգ ատրճառակներ։ Ամեն ինչ պատրաստ էր, միայն դժվար էր համոզել Նենեին, որ նա առաջնորդեր ինձ մինչև ավաղակների բնակարանը։

— Ա՛խ, մի՛ տարեք ինձ այնտեղ... նրանք շար մարդիկ են... ես վախենում եմ... — կրկնում էր նա ողորմելի ձայնով։

— Ինչո՞ւ ես վախենում, ես քեզ հետ եմ գալիս։

— Դու կսպանես նրանց, այդպես չէ՞։

— Կսպանեմ, եթե քեզ դիպչելու լինեն։

— Հա՛, սպանի՛ր նրանց... նրանք աստված չունեն...

Նենեն այն օր իր աչքով տեսել էր իմ ձեռքի ուժը։ Նա շուտով համոզվեցավ, որ ես կկատարեմ իմ խոստմունքը։ Նրեում էր, որ անբախտ աղջկա մանուկ կուրծքի մեջ բորբոքվում էր խիստ դառն վրեժխնդրութուն դեպի այդ չարագործները, և այդ պատճառով, երբ վերջին խոստմունքը լսեց, իսկույն հոժարվեցավ ինձ հետ գալու։

Լուսնյակը լուսավորում էր հալիվ նշմարվող շավիղը, որ տանում էր դեպի ավաղակների բնակարանը։ Այդ լեռնային շավիղը տեղ-տեղ կորչում էր խտությամբ աճած խոտաբույսերի մեջ և դարձյալ հայտնվում էր։ Նենեն գնում էր իմ մոտով և համարյա կպած էր իմ կողքին։ Նա իմ աջք բռնել էր իր փոքրիկ ձեռքի մեջ և մի այնպիսի հոգատարությամբ պահում էր, կարծես թե վախենում էր, չիցե թե թողնեմ նրան մենակ, գիշերային մթության մեջ ավաղակների բնակարանի մերձակայքում, իսկ ես փախչեմ։

Հանկարծ նա կանգ առեց և, ընդհատելով մեր մեջ տիրող լուռթյունը, ասաց.

— Դու լավ մարդ ես։

— Ի՞նչ գիտես։

— Եթե դու չլինեիր, այն ավաղակը ինձ կսպաներ։

— Այդ աստված աղատեց քեզ։

— Նա քեզ ուղարկեց, որ դու ինձ աղատես։

Այդ խոսքերի միջոցին նա իմ ձեռքը տարավ և սեղմեց իր բորբոքված շրթունքի վրա։ Դա նրա լուռ շնորհակալության նշանն էր։ Բայց ո՞վ կարող էր նախագուշակել, որ այդ անմեղ աղջիկը, որը իր սրտի բո-

լոր ջերմութեամբ երախտամատուց էր լինում ինձ, որպէս իր կյանքի աղատչի, մի օր կլինէր իմ փրկութեան հրեշտակը...

— Ա՛խ, որքա՛ն հիմար եմ ես, — խոսեց նա հանկարծ մտաբերելով, — ես մինչև հիմա չեմ հարցրել, թե ի՞նչպէս է քո անունը:

— Մուրադ:

— Մուրա՛դ, ի՞նչ գեղեցիկ անուն է, ի՞նչպէս հեշտ արտասանւում է:

Մահւան երկյուղը այնքան տիրել էր խեղճ աղջկա սրտին, որ նա ամեն անգամ, երբ մտաբերում էր իր հետ կատարված անցքը, հարցնում էր.

— Մուրադ, դու ինձ չես սպանի, այդպէս չէ՞:

— Ես քեզ իմ հոգու պէս կապահեմ:

Նա նայեց իմ երեսին, և նրա աչքերը վառվեցան ուրախութեան բոցով: Նա գոհ էր. նա ապահով էր: Անտեր, անխնամ, թափառաշրջիկ, բախտի կամքին թողած որբիկը այժմ մի պաշտպան ունէր:

Անտառի խորքից նշմարվեցավ ճրագի աղոտ լույս:

— Տե՛ս, այնտեղ են, — ցույց տվեց Նենեն:

Շավիղը, որ տանում էր դեպի այդ կողմը, բոլորովին անհետացավ մացառների մեջ: Մենք դժվարութեամբ կարողանում էինք առաջ գնալ: Նենեի առանց դրան ևս քրքրված հագուստը, բռնվելով փշոտ թիւերից, պատառոտվում էր:

— Դու այստեղ կսպասես, մինչև ես կվերադառնամ:

— Ո՛ւր ես գնում, — հարցրից Նենեն դողդոջուն ձայնով:

— Այնտեղ, որտեղից երևում է ճրագի լույսը:

— Ա՛խ, մի՛ գնացիք այնտեղ... մի՛ մտեք նրանց մոտ...

Նրան միամտացրի, ասելով, թե պետք է հեռվից միայն նայեմ նրանց բնակարանին և այնքան դադտնի կերպով, որ ինձ տեսնել չեն կարող: Նա հանգստացավ: Երևում էր, որ Նենեն այնքան երկչոտ չէր, որքան ես կարծում էի: Նա մտածում էր իմ մասին, չիցե թե վտանգի հանդիպելի: Խեղճ աղջիկ, այն ի՞նչ զգացմունք էր, որ դարթեցրեց նրա մեջ մի այդպիսի կարեկցութուն դեպի ինձ:

Նա մնաց թուփերի մեջ, ասելով, թե հեռվից կդիտե ինձ: Ես ուղղեցի իմ ընթացքը դեպի այն կողմը, ուսկից նշմարվում էր լույսը: Քառորդ ժամից հետո երևաց մի խրճիթ, որ թաքնված էր ծառերի ու պատատուկների մեջ: Ամենայն զգուշութեամբ, առանց մի թիթե շշուկ անգամ հանելու, մոտեցա: Նշմարվող լույսը դուրս էր ցլանում միակ պատուհանից, որ շատ բարձր չէր գետնի մակերևութից: Այդ ծակից կա-

րիւի էր դշուրութեամբ հետադուտել խրճիթի ներսը: Ի՞նչ հմ տեսնում: Մի քանի ուրախ դեմքեր բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը, ուտում էին ու խմում էին: Այդ հարբած, մոլեղնած հասարակութեան աղմուկն ու աղաղակը չէր թողնում մի բառ անգամ որոշել նրանց խոսակցութեանից: Մի քանի րոպե հս ահանջ էի գնում, բայց իմ ահանջներին չէի հաւատում: Տեր աստված, այդ ի՞նչ բան է: Իմ ահանջին դիպան խաշատուր, Համբարձում, Մնացական անունները: Դրանք հայի անուններ էին: Ես լսում էի հայոց ձայներ, հայոց խոսքեր, իսկ և իսկ այն բարբառով, որ-պէս խոսում էին իմ հայրենիքում...

Ինձ համար դրանց ի՞նչ տեսակ մարդիկ լինելը արդեն պարզված էր: Շուտով թողեցի խրճիթը և հեռացա, որովհետեւ չէի ուզում նենհին երկար սպասել տալ: Նրա ուրախութեանը չափ չկար, երբ ողջութեամբ վերադարձա նրա մոտ: Նա այժմ միամտաբար սկսեց դուլել իմ քաջութեանը:

— Դու զոչաղ աղա հս, Մուրադ,— ասաց,— գնացիր նրանց բնակարանի մոտ, ու քեզ ոչինչ չկարողացան տնել:

Մենք շտապեցինք քաւոր Պետրոսի մոտ: Նա անհամբերութեամբ սպասում էր մեզ: Ես պատմեցի բոլորը, ինչ որ տեսա, ինչ որ լսեցի խրճիթում: Նրա խոժոռ դեմքի վրա երեւցին մի տեսակ ցնցումներ, որ արտահայտութեան էին նրա սրտի բերկրութեանը:

— Դա խաշադողների մի նշանավոր որջ է,— ասաց նա մի առանձին բավականութեամբ:— Ես այդ մարդիկներին որոնում էի...

Թ

ԽԻՂԾՍ ԶԱՐԹՆՈՒՄ Է

Մյուս առավոտյան քաւոր Պետրոսը ասաց ինձ հետեւյալ խոսքերը.

— Մուրադ, հս տեսնում հմ, որ աստված մեզ հետ է. մեր գործը օրըստօրե հաջողութեան է խոստանում: Ես վաղուց որոնում էի այդ մարդիկներին, վերջապէս բախտը մեզ հանդիպեցրեց նրանց: Նրանք խիստ համարձակ և ընդունակ մարդիկ են: Նրանց ձեռքով կարելի է միլիոններ դիզել: Գնանք և միանանք նրանց հետ, մենք սիրով կընդունվենք նրանց ընկերութեան մեջ:

Երեւում էր, խոսակցութեան առարկան խիստ մոտ էր քաւոր Պետրոսի սրտին, այդ պատճառով նա այնպէս երկար ձգեց իր ճառախոսու-

թյունը: Եվ ես, համոզված լինելով, որ նա ամեն բանի մեջ իմ բարին է ցանկանում, ընդունեցի նրա առաջարկությունը:

— Բայց մեկ դժվարություն կա,— ասաց նա:

— Ի՞նչ դժվարություն:

— Այդ աղջիկը...

Նա ցույց տվեց Նենեի վրա, որը դեռ քնած էր:

— Նա ինչո՞ւ կարող է արդեւ լինել մեզ:

— Ամեն բանով:

— Ես չեմ հասկանում:

— Ուրեմն լսի՛ր: Այդ աղջկա կյանքը ազատելու համար դու սպանեցիր այն մարդուն, որը հիշյալ ընկերության անդամ էր: Այժմ մենք ցանկանում ենք նրանց հետ միանալ, մտածի՛ր, նրանք կարո՞ղ են վըստահություն ունենալ դեպի մեր հավատարմությունը:

Ես ոչինչ չգտա պատասխանելու: Նա շարունակեց.

— Մենք ինչպե՞ս կարող ենք այսօր միանալ նրանց հետ, երբ երեկ սպանել ենք նրանց ընկերներից մեկին:

— Մենք կարող ենք այդ սպանությունը թաքցնել:

— Այո՞, կարող ենք այդ սպանությունը թաքցնել: Բայց քանի որ աղջիկը մեզ հետ կլինի, թաքցնել չենք կարող: Բացի դրանից, այդ աղջկա միասին նրանք կասկած ունենան, թե կմատնեն իրանց, և այդ պատճառով վճռեցին նրա մահը: Աղջիկը դեռ կենդանի է, ուրեմն նրանց կասկածը կմնա դարձյալ կասկած: Իսկ երբ մենք կմիանանք նրանց ընկերության հետ, և այդ աղջկան մեզ հետ կտեսնեն, արդյոք մեր անձը չե՞նք ենթարկի նույն կասկածանքին, որ նրանք ունենին այդ աղջկա մահին:

— Մենք կարող ենք աղջկան մեզ հետ չունենալ, այլ բաց թողնել, ուր որ ուզում է, թող գնա:

Քավոր Պետրոսը, որ ոչ մեկ խոսքի առջև կանգ չէր առնի, լռեց, մտածության մեջ ընկավ: Ես չէի հասկանում, թե ինչո՞ւ նա այսպես սատանայաբար ուրորում էր, քաշքշում էր իր բացատրությունները, առանց իր վերջնական միտքը հայտնելու: Ի՞նչ երկյուղ ունեւ ինձանից: Վերջապես փոքր առ փոքր հայտնեց նա իր միտքը:

— Դու ասում ես, որ մենք կարող ենք աղջկան բաց թողնել, ուր որ ուզում է, թող գնա, բայց այդ անկարելի է: Յիգանուհին երբեք չի մոռանա վիրավորանքը և իրան հասցրած անպատվությունը: Այդ մարդիկը, որպես քեզ հայտնի է, անպատվել են այդ աղջկան և մինչև անգամ պատրաստվել են սպանել նրան: Այդ բոլորը չի մոռանալ նա և պետք է վրեժխնդիր լինի, պետք է մատնե նրանց: Իսկ մատնելով նրանց,

կամատնվենք և մենք, որովհետև նրանց խումբի մեջ կլինենք, որովհետև կամենում ենք ընկերանալ նրանց հետ:

— Ուրեմն ի՞նչ պետք է արած:

— Պետք է անել այն, ինչ որ նրանք էին կամենում անել:

— Սպանե՞լ...

— Այո՞, սպանել:

Առաջին անգամն էր, որ քաղնոր Պետրոսի խոսքը ոչ միայն վատ սպառնալից էր, այլ կատաղության շատ գրգռեց իմ բարկությունը: Ես գոչեցի.

— Սպանել նրա՞ն, որի կյանքը աղատել ես, դա խղճի և ազնվության հակառակ բան է:

Մի դառն, արհամարհական ժպիտ երևաց նրա դերեղմանի պես սառն դեմքի վրա:

— Խղճատա՞նք... ազնվութ՞յուն... — բացականչեց նա, — ի՞նչ գեղեցիկ խոսքեր են, բայց նույնքան դատարկ, որքան ինքը հիմարությունը:

— Ինչո՞ւ:

Այդ հարցին պատասխանելու ժամանակ նա իր ձայնը մեղմացրեց.

— Դու դեռ տղա ես, Մուրադ, և աշխարհը չես ճանաչում: Մարդ չէ կարող խղճատանք և ազնվություն ունենալ այնպիսի ժամանակներում, երբ ամբողջ մթնոլորտը, որի մեջ ապրում է նա, վարակված է անբարոյականությամբ: Եթե նա այնքան հիմար կլինի, որ կցանկանա աղնիվ լինել, անտարակույս, ինքը իրան դժբախտության կդատապարտե: Այսպիսի հանգամանքներում մարդ պետք է խղճատանք և ազնվություն ունենա դեպի իր անձը միայն և դեպի նրա բարօրությունը: Իսկ երբ մի ուրիշը արգելք է լինում իր բարօրությանը, պետք է ոչնչացնել նրան, որ ինքը կարողանա ապրել, և լա՛վ ապրել:

Ես պատասխանեցի նրան կրոնական փաստերով.

— Դա աստծուն ընդդեմ է, դա մեղք է, դա քրիստոնյայի գործ չէ:

— Ինչպես կամենում ես համարի, բայց դժբախտաբար այդպիս է: Ես ճանաչում եմ միայն կյանքը և նրա պայմանները: Եթե մի ծառ արմատախիլ չանես, նրա տեղը մի ուրիշը տնկել չես կարող: Թողոր աշխարհը այդ բնական օրենքին է հետևում, մինը մյուսին ոչնչացնում է, սպառում է, կլանում է, որ իր գոյությունը պահպանե: Դա կյանքի կռիվն է և երբեք չի դադարի, քանի որ տևում է կյանքը:

Ես չհակառակեցի քաղնոր Պետրոսի այդ օտարոտի վարդապետու-

թյուններին, որոնք ինձ բոլորովին անհասկանալի էին. ևս միայն ցավում էի Նենեի վրա, այդ սլափառու ճարտգրի.

— Ինչո՞ւ է մեղավոր այդ խեղճ աղջիկը, որ ղո՛ճ գնա մեր զանա-
զան սատանայական մեքենայություններին:

— Ոչնչով մեղավոր չէ,— պատասխանեց նա:— Բայց նա պետք է
ղոհվի, որ մենք ապահով լինենք:

Համոզված լինելով, որ երբեք չէ կարելի փոխել նրա երկաթե կամ-
քը, ևս ստիպվեցա կեղծել, ստիպվեցա խաբել նրան: Իմ ընդդիմադրու-
թյունը կարող էր ավելի վատ հետեւանքի հասցնել: Նա սլափառատ էր ին՝
ինձ և թե Նենեին սպանել, որ փարատվի իր կասկածանքը, որ հաս-
տատ կերպով կարողանա սկսել այն գործը, որից միլիոններ էր սպա-
սում:

Նս համաձայնություն ցույց տվի:

— Ուրեմն տար աղջկան և հենց այս առավոտ մի տեղում ամփո-
փի՛ր...

Արեը դեռ նոր էր արձակել իր առաջին ճառագայթները, թռչունե-
րը ուրախ-ուրախ ճկճկում էին. ամեն տեղ զարթնում էր կյանքը իր նոր,
սքանչելի վլարճությամբ: Իսկ ինձ հրամայում էին կարճել մի անմեղ
արարածի կյանքը...

Նս մոտեցա Նենեին: Նա դեռ քնած էր սալակի վրա: Ի՛նչպես
քաղցր և հանդարտ քնել էր նա: Ինձ խիստ դառն էր խռովել դեռահաս
կույսի հանգստությունը: Ո՞վ գիտե ո՞րպիսի երազներ հրապուրում էին
նրան: Նա ժպտում էր, նրա մարջանի պես կարմիր շրթունքները շարժ-
վում էին: Գուցե նա այդ ընկած համբուրում էր մեկին, որին սիրում
էր: Երբեմն արձակում էր ինձ անհասկանալի բառեր: Մեկի հետ խոսում
էր նա: Ո՞վ գիտե, գուցե խոսում էր հենց իր ծնողների հետ, որոնց կորց-
րել էր: Նա իր թևիկները տարածեց, երևի գրկում էր նրանց, և ահա նրա
դեմքը պայծառացավ ուրախության լույսով...

Նրկար զմայլված նայում էր նրա վրա: Կիսամերկ կուրծքը խիստ
մեղմ կերպով բարձրանում և իջնում էր: Շնչառությունը խաղաղ էր:
Հանկարծ նրան տիրեց մի տեսակ խռովություն: Երեսի վրա երեացին
զայրացած ցնցումների «Հեռո՛ւ, անիծյալ»...— գոչեց նա և վեր թռավ
տեղից:

— Ա՛խ, դարձյալ այն ավազակը...— բացականչեց նա ցավալի
ձայնով, սկսեց երկչոտ աչքերով նայել իր շուրջը:

Երբ տեսավ ինձ իր մոտ կանգնած, հանգստացավ:

— Ի՞նչ եղավ այն ավազակը,— հարցրեց ինձանից:

— Ո՞ր ավազակը:

— Ա՛յն, որ սպանում էր ինձ:

— Դու երազի մեջ տեսել ես նրան, Նենն:

Խեղճ աղջկա հրեակալությունից չէր հեռանում շարագործի պատկերը, որը մի օր առաջ փորձում էր սպանել նրան: Բայց նա չգիտեր, որ այժմ կանգնած էր իր մոտ մի ուրիշ շարագործ, որին պատվիրել էին նույն դահճի դերը կատարել:

— Դու այստեղ ես, ես էլ չեմ վախենա,— ասում էր նա, իր մտերմությամբ լի աչքերը դարձնելով դեպի ինձ:

Որքա՛ն կրակ կար այդ աչքերի մեջ, որքա՛ն խոր թափանցում էր նրանց փայլը իմ սրտի մեջ:

Մտածելով, որ մեր համեցողությունը կարող էր շարժել քաղորդ Պետրոսի կասկածը, ես հրավիրեցի Նեննին ինձ հետ գնալ անտառ առավոտյան դրոսանքի համար: Նա հրաժարվեցավ, ասելով.

— Չէ, անտառ չգնանք:

Նա վախենում էր հանդիպել ավազակներին: Ես հանգստացրի նրան, ասելով.

— Շատ հեռու չենք գնա, և ոչ քեզ այն ավազակների կողմը կտանեմ:

Նա համաձայնեցավ:

Գեղեցի՛կ էր այն առավոտը: Ո՛րքան ախորժ ազդում էր հովասուն օդի թարմությունը, խնկարկված բյուրավոր ծաղիկների անուշահոտությամբ: Ի՛նչպես ուրախ երգում էին անհոգ թռչունները և ո՛րքան ծիծաղկոտ փայլում էին արեգակի առաջին ճառագայթները ցողադարձ տերևների վրա: Ամեն ինչ սքանչելի էր, ամեն ինչ խորին, անսահման բերկրությամբ զվարճանում էր բնության սրբազան տաճարի մեջ: Տխուր էր միայն իմ սիրտը...

Նեննն շուտով նկատեց այդ, և երբ փոքր-ինչ հեռացանք մեր իջևիլանից, հարցրեց նա.

— Դու սիրո՞ւմ ես ծաղիկներ:

— Սիրում եմ:

— Ես քեզ համար մի լավ փունջ կպատրաստեմ. ես իմանում եմ գեղեցիկ փունջեր շինել: Իմ հայրը մի ժամանակ մի պարտիզպանից գնում էր մեծ քանակությամբ դանազան տեսակ ծաղիկներ, ես փունջեր էի պատրաստում, ածում էի դամբյուղի մեջ և, փողոցներում ման ածելով, վաճառում էի:

Ես ժամանակ շունեի պատասխանելու Նեննի այս տեսակ քնքշություններին. ինձ ղբաղեցնում էր այն միտքը, թե ի՞նչ պետք է անել խեղճ աղջկա հետ:

— Նենեհ,— հարցրի նրանից,— այդ անտառում բնակիչներ կա՞ն:

— Այն ավազակները...

— Բացի նրանցից:

— Բավական հեռավորության վրա գտնվում է մի փոքրիկ գյուղ:

— Իսկ մոտի՞կ տեղեքում:

— Մի տնակ կա, ուղիղ ծովի ափի մոտ:

— Ուղք՞ը են բնակվում տնակի մեջ:

— Նրկու հոգի միայն, մի ալեոր մարդ և մի պառավ կին:

— Ինչպիսի՞ մարդիկ են:

— Բարի ձկնորսներ են:

— Քեզ ճանաչո՞ւմ են:

— Ճանաչում են: Ամեն անգամ, երբ պատահում էր ինձ մտնել նրանց տնակը, կերակրում էին ինձ, հագուստ էին տալիս:

— Կարո՞ղ ես ինձ տանել այնտեղ:

— Կարող եմ:

Մինչև ձկնորսի տնակը հասնելը, ես ընկղմված էի խառն մտածությունների մեջ: Նենեհին սպանելու մտքից շատ հեռու էի: Այժմ նրա կյանքը նույնքան թանկագին էր ինձ համար, որքան իմը: Բայց ինձ համար անհասկանալի էր մի բան, թե այդ ի՞նչ փոփոխություն էր, որ կատարվեցավ իմ մեջ: Ինչո՞ւ իմ ձեռքերը այս անգամ դողում էին արյունոտ գործում: Ո՞վ մեղմացրեց իմ բնավորության վայրենությունը: Մի՞թե կնոջ շնչի կախարդական ազդեցությունը դարձեցրեց իմ մեջ քնած խիղճը: Այդ բոլորը դեռ անորոշ մթության մեջ էր ինձ համար: Միայն ես զգում էի մի բան՝ զգում էի, որ իմ սիրտը կապված էր այդ անբախտ աղջկա հետ: Արդյոք սիրո՞ւմ էի նրան: Ո՞չ, Իմ զգացմունքը ավելի ցավակցական էր, ավելի բխում էր կարեկցությունից դեպի նրա թշվառ վիճակը: Նենեն որք էր, Նենեն անտեր էր, Նենեին ես աղատեցի մահից, և մի ներքին ձայն ասում էր ինձ, որ պիտք է շարունակեմ նրա պաշտպանը լինել:

Մյուս կողմից, ես այժմ զգում էի մի տեսակ ատելություն դեպի քաղոր Պետրոսը: Կարծես Նենեն խլեց իմ աչքերից այն դյուրական քողը, որ մինչև այսօր թույլ չէր տալիս ինձ նկատել այդ հրեշավոր մարդու բարոյական այլանդակությունը: Ոչինչ չէր կարող այնպես համոզիչ կերպով բացատրել ինձ նրա բարբարոսությունը, որպես այն խոսքը, որով հրամայեց ինձ սպանել Նենեին: «Նրանից լավ առիթ գտնել չեմ կարող,— մտածում էի ես,— կվեր առնեմ Նենեին, կհեռանամ և կազատվեմ այդ շարագործից»...

Բայց խսկույն երեան էին դալիս աղքատ մայրս, քույրերս և վերջապես իմ հաղելի Սառան։ Դրանք սպասում էին իմ լիք քսակով վերադարձին։ Իսկ իմ վաստակած բոլոր արծաթը քաղոր Պետրոսի մոտ էր գտնվում։ Բաժանվելով նրանից, պետք է կորցնեի իմ ամբողջ հարստությունը։ Ինչպե՞ս թողնեի, ինչպե՞ս հեռանայի նրանից։ Շահասիրությունը և այդ դեպքում կուրացրեց ինձ... ևս մնացի անվճարականության մեջ...

Այդ բոլոր խորհրդածությունների մթությունից իմ մտքում պարզվեցավ մի բան, որ ևս որոշեցի անսպառնառ բաժանվել քաղոր Պետրոսից։ Բայց մտածեցի, թե նախ պետք է նենեին հանձնել ձկնորսին պահելու համար, եթե կգտնեմ նրան այնպիսի բարի մարդ, որպես պատմում էր նենեն։ Իսկ հետո կաշխատեմ մի կերպով քաղոր Պետրոսի ձեռքից դուրս բերել իմ արծաթը, որ նա ոչինչ չհասկանա։ Երբ այդ կատարված կլինի, այն ժամանակ կառնեմ նենեին, կհեռանամ մի օտար աշխարհ և այնտեղ նրա կյանքը ապահով վիճակի մեջ կդնեմ։ Բայց ևս չգիտեի, արդյոք նենեն կհամաձայնե՞ր մնալ ձկնորսի տնակում և սպասել ինձ, մինչև ևս քաղոր Պետրոսի հետ հաշվներս վերջացնեի։ Նրան փորձելու համար ասացի.

— Նենե, մենք ուրիշ տեղ պիտի գնանք, դու չես կարող միշտ մեզ մոտ մնալ։ Հիմա ևս քեզ ազատ եմ թողնում, ուր որ ուզում ես, գնա՛։

— Ես քեզանից չեմ բաժանվի։

— Ինչո՞ւ։

— Ես հիմա շատ եմ վախենում։

— Առաջ չէի՞ր վախենում։

— Ձէի վախենում նրա համար, որ չէի իմանում, որ մարդիկ այդքան վատ են լինում...

Նա ակնարկում էր իրան չարչարող ավազակների վրա։

— Կարելի է ես էլ վատ եմ։

— Դու լավ մարդ ես. ես քեզանից չեմ վախենում։

— Ես հեռու երկիր պիտի գնամ։

— Ուր որ գնաս, կգամ քեզ հետ։

— Բայց եթե մնամ այստեղ։

— Ես էլ կմնամ քեզ մոտ։

— Մենք տուն չունենք։

— Այդ անտառի մեջ մեզ համար մի խրճիթ կշինենք, նրա մեջ կապրենք։

Նա դարձյալ հիշեց ավազակներին և խոսքը փոխեց.

— Ձէ՛, հեռու, այստեղից շատ հեռու գնանք։

խնդճ աղջիկ, ի՞նչ էր, որ նրան այդպես կապեց ինձ հետ. արդյոք սե՞րը, արդյոք երախտադիտական դժացմո՞ւնքը, որ ես նրա կյանքը աղատեցի մահից: Այդ հարցերը քննելու համար ես ո՛չ միջոց ունեի և ոչ՝ ժամանակ: Ես միայն մտածում էի Նենեի կյանքը գոնե առժամանակ ապահով վիճակի մեջ դնել, մինչև քալոր Պետրոսի հետ գործերս վերջացնելու: Ինձ հրամայված էր սպանել նրան, և թե ես այդ հրամանը չկատարեի, անտարակույս կկատարեր նա, որ հրամայեց ինձ: Աղջիկը չէր կարող աղատվել քալոր Պետրոսի գաղանուկյունից, և թե նա հասկանար, որ տակավին կննդանի է մնացել նա:

Մենք այժմ գտնվում էինք լեռնային բարձրություն վրա: Մեր առջև բացվեցավ անսահման մուգ-արծաթափայլ տարածություն՝ ծովը:

— Հիմա մոտեցանք ձկնորսի տնակին, — ասաց Նենեն:

— Քեզ կտանեմ նրա խրճիթը:

— Ես այնտեղ մենակ չեմ մնա:

— Ես շուտ-շուտ քեզ մոտ կգամ:

— Ամեն օր, հա՛:

— Հա՛, ամեն օր:

Մենք պետք է իջնեինք լեռնային դառիվայրը, որ տանում էր դեպի ծովեզրը: Անտառը այստեղ վերջանում էր, սկսվում էին մանր թփեր միայն: Այդ թփերի մեջ թաքնված էր ձկնորսի խրճիթը, ոչ այնքան հեռու ծովի ափից: Այդ մենավոր խրճիթի մեջ բնակվում էր այն գաղտնածածուկ մարդը, որի մասին շրջակայքում ոչինչ տեղեկություն չուներին, թե ո՞վ է նա, ո՞րտեղից է եկել, կամ ի՞նչ մարդ է:

Ես գտա նրան իր պառավի հետ այնպես բարի, որպես պատմել էր Նենեն: Նրանք խիստ սիրով ընդունեցին իմ առաջարկությունը, մանավանդ երբ պատմեցի անրախտ աղջկա աղետալի անցքը:

— Որդի չունենք, աստված մեզ որդի ուղարկեց, — ասաց ծերունին, — կպահենք մեզ մոտ, կսնուցանենք, գուցե մի ժամանակ բախտավոր կլինի նա:

Ես շտապում էի, գիտեի, որ քալոր Պետրոսը որպիսի անհամբերությամբ սպասելիս կլիներ ինձ: Ես առաջարկեցի ձկնորսին իմ ոսկով լի քսակը, բայց նա հրաժարվեցավ ընդունելուց: Երբ պատրաստվում էի հեռանալ, Նենեն հարցրեց.

— Ե՞րբ կգաս:

— Շուտ կգամ: Բայց դու այդ խրճիթից չպիտի հեռանաս:

— Երբ դու ինձ հետ շեռ լինի, և ոչ մի տեղ չեմ գնա:

Բաժանման րուպեն խիստ զգալի եղավ: Նենեն շկարողացավ զսպել իր կրքերը: Նա քաշ ընկավ իմ պարանոցից, արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա աչքերից, և սրտաշարժ հեկեկանքով ասում էր. «Մի՛ գնա, ինձ մենակ մի՛ թողնիր»...

Ձկնորսը և նրա պառավը հազիվ կարողացան հանգստացնել նրան: Ես դարձյալ խոստացա, որ նրան մենակ չեմ թողնի և ամեն օր կայցելեմ ձկնորսի խրճիթը: Ես բաժանվեցա:

Դալով քավոր Պետրոսի մոտ, նրա առաջին հարցը եղավ.

— Ի՞նչ արեցիր:

— Սպանեցի:

— Իսկ դիակը:

— Ձդեցի ծովը:

Ա

ՆՈՐ ԾՐՋԱՆ

Մի քանի բողոքից հետո սալակը պատրաստ էր: Քալիսի Պետրոսը հրամայեց քեզի դեպի խաչագողների բնակարանը: Նա լուռ էր, ինչպես առհասարակ լինում էր, երբ պատրաստվում էր սկսել մի նոր ձեռնարկություն: Ես նույնպես լուռ էի, բայց ես ոչինչ ձեռնարկության մասին չէի մտածում. իմ միտքը գրավել էր գեղեցիկ նենեն:

Խաչագողների բնակարանը ցերեկով բոլորովին ուրիշ տեսք ուներ: Թաքնված պատատուկ բույսերի մեջ, հովանավորված դարավոր ծառերով, նա ավելի նմանում էր գաղանների որջին, որ գտնվում է ժայռերի խոռոչների մեջ: Նրա շուրջը ընկած էին քարերի ահագին բեկորներ, որոնք, պոկվելով մերձակա լեռնից, ցած էին գլորվել, բոլորովին մերկ թողնելով ծառերի արմատները: Անծանոթ մարդը հազիվ կարող էր գուշակել, թե այդ գետնափոր որջի մեջ բնակվում էին մարդիկ: Բայց ծուխը, այդ մարդկային բնակության ազդարար նշանը, միայն խուլ թիփերի միջից միացող ծուխը հիշեցնում էր, թե այդ ծառախիտ անտառների դուրսը լռության մեջ ես տիրում էր մարդու շունչը:

Բայց ի՞նչ ծուխ էր այդ: Ծուխը բարձրանում էր զանազան կետերից: Չորի մեջ զանազան տեղերում ինչ-որ այրվում էր: Եվ բարձրացած ծուխը, միախառնվելով, կազմում էր թանձր, թխագույն մառախուղ ամբողջ ձորի վրա: Այստեղ ածուխ էին պատրաստում:

Գիշերով ես տեսա խաչագողներին թվով ավելի շատ. իսկ այժմ երեք հոգի միայն գտանք նրանց բնակարանում: Նրանցից մեկը նստած կարկատում էր ջորիների փալաններ և ձիաների մաշված սարքը, մյուսը մանր ավազով մաքրում էր մի ժանգոտած հրացան, իսկ երրորդը դեռ քնած էր:

Խրճիթը ներսից բոլորովին նման էր ածխադործների տնակին, որ դտնւում է անտառների մեջ: Այստեղ և այնտեղ ածած էին մրտաւած տոպրակներ, փայտ կտրելու տապարներ, կրակ խառնելու երկաթյա անթրոցներ, հող փորելու բահեր և այլն: Ածուխի սե փոշին նստած էր թե՛ բնակիչների և թե՛ բնակարանի վրա: Բոլորը, բոլորը համապատասխանում էր սե արհեստի սե պարապմունքին:

Եւ իրավ, այդ մարդիկը ածխադործներ էին, կապալով վեր էին առել անտառի մի մասը, ածուխ էին պատրաստում: Ծովի ափի մոտ կանգնած էին նրանց մի քանի նավակները, որոնք տանում էին ածուխը մերձակա քաղաքներում վաճառելու համար: Մի քանի խումբ ջորիներ տանում էին նույն մթերքը ցամաքի ճանապարհով դեպի շրջակա գյուղերը և փոքրիկ քաղաքները կամ հասցնում էին մինչև ծովեզրը նավակների մեջ դնելու համար:

Մեր անակնկալ հայտնությունը նախ խռովություն պատճառեց նրանց, բայց երբ մեղ ճանաչեցին, էլ շափ չկար նրանց ուրախությանը: Քավոր Պետրոսի մի քանի կախարդիչ խոսքերը բավական եղան դրավելու նրանց վստահությունը: Եւ ահա նրանց մեկի ձայն տալով խրճիթի մի անկյունում շարժւեցան մերկ հատակի վրա փռած ցամաք տեղերները, տախտակամածից բարձրացավ մի դռնակ, և ստորերկրյա վիրապի միջից դուրս երևաց մի գլուխ: Նա, մի քննողական հայացք ձգելով մեղ վրա, դուրս եկավ փոսից: Նրանից հետո հայտնւեցավ երկրորդը, երրորդը: Այդ նորերի թե՛ հագուստի գունավոր բծերից և թե՛ ձևերի ներկերից երևում էր, որ նրանք այն ստորերկրյա վիրապի մեջ ինչ-որ ներկերով կամ գույներով աշխատում էին: Դրանք ածխադործներ չէին:

Նրանք ուրախությամբ ընդունեցին քավոր Պետրոսին, համբուրվեցան նրա հետ և խնդրեցին նստել: Քավոր Պետրոսը ներկայացրեց և ինձ, մի քանի կարմիր խոսքեր ավելացնելով իմ ընդունակությունների մասին:

Ինձ ճանաչեցին իմ հոր անունով, որովհետև ինձ տեսել էին շատ փոքր հասակում:

Դրանք իմ հայրենակիցներն էին: Նրանց գլխավորը, որ կոչվում էր Նաղար, դարձավ դեպի քավոր Պետրոսը, հարցնելով.

— Մենք վաղուց սպասում էինք ձեզ, Պետրոս եղբայր, ինչո՞ւ այդքան ուշացար:

— Երկար պատմություն է,— պատասխանեց քավոր Պետրոսը,— այդ մասին հետո կխոսենք: Դուք այն ասացեք, ի՞նչպիսի են սղերքը՝ լավ են, առո՞ղջ են:

— Լավ են, բայց...

— Ի՞նչ է պատահել:

Նաղարը պատմեց, թե իրանց ընկերներից մեկը մի հանձնարարությունամբ ուղարկված էր մի տեղ, հիմա նա անհետացել է, և նրա մասին խիստ անհանգիստ են:

Այդ պատմության միջոցին քալոր Պետրոսը նայեց իմ երեսին, որ տեսնե իմ դեմքի արտահայտությունը: Իմ մեջ ոչինչ խռովության նշան չգտավ: Պատմությունը Նենեին սպանելու հանձնարարությունամբ ուղարկված ավազակի մասին էր, որ հոգին տվեց իմ տապարի հարվածների տակ: Բայց ես նրա մարմինը մի այնպիսի տեղում էի ամփոփել, որ ինքը սատանան չէր կարող գտնել:

Քալոր Պետրոսը իրան ձեացրեց որպես սաստիկ հետաքրքրված: Խաչափողի ընկերի անհետանալը, իրավ որ, սաստիկ անհանգստություն էր պատճառում մնացածներին:

— Ո՞ւր էր, ի՞նչ հանձնարարությունամբ և ո՞րտեղ էր ուղարկված:

Նաղարը պատմեց, թե նրան տվել էին մի սղջիկ, որ տանե, անտառում «անհետացնե», բայց աղջկա հետ ինքն էլ անհետացավ:

— Սղջիկը գեղեցիկ էր,— հարցրեց քալոր Պետրոսը:

— Գեղեցիկ էր:

— Իսկ տղան երիտասարդ էր:

— Նրիտասարդ էր:

— Այսպիսի գործը երիտասարդին չեն հանձնում, շատ հասկանալի է, որ երկուսն էլ հաշտվել են միմյանց հետ և հեռացել են ուղիտե ո՞րտեղ:

— Մենք արդեն մարդիկ ուղարկեցինք նրանց որոնելու,— պատասխանեց Նաղարը:

— Իզուր, պետք էր նրանց թողնել իրանց քեֆին, ինչ որ ուզում են թող անեն:

Նաղարը ասաց, կան ուրիշ պատճառներ, որ այդ անցքը խիստ վտանգավոր են դարձնում, և խոստացավ, որ այդ պատճառների մասին հետո կխոսե քալոր Պետրոսի հետ: Իսկ մենք ճանապարհից նոր եկած լինելով, և մանավանդ ճաշի ժամանակ լինելով, այժմ սկսեցին հոգ տանել մեր հանգստության մասին:

Մեր ձիաները և սալակը տեղավորեցին, և ինքս էլ չհասկացա թե ո՞րտեղ. երևում էր, անտառի մեջ ուրիշ խորշեր ևս ունեին: Մեր իրեղենները բերեցին խրճիթը: Ճաշի սեղանն արդեն պատրաստ էր: Ամենքը բոլորեցին սեղանի շուրջը, մեզ ամենապատվավոր տեղը տալով: Զնայելով, որ նրանք բնակվում էին մի այնպիսի առանձնացած տեղում, լեռների մեջ, անտառների խորքում, բայց սեղանի վրա հայտ-

նըվեցան այնպիսի ուտելիքներ և այնպիսի ըմպելիքներ, որ այդ կողմերում հազվագյուտ էին: Երևում էր, որ քաղաքների հետ խիստ հաճախ հարաբերություններ ունեին:

Խոսակցությունը սկսվում, ըմպելիքների գավաթների համեմատ, հետզհետե կենդանանում էր զանազան հանաքներով և զվարճախոսություններով: Բայց գնալով ավելի տխուր կերպարանք ստացավ, երբ նրանք սկսեցին հարցնել իրանց հայրենիքի և ընտանիքների մասին: Մենք Պարսկաստանից ավելի հետո դուրս եկած լինելով, քան թե նրանք, ունեինք շատ նորություններ նրանց համար:

— Մեր Մկրտիչը մեծացել է,— հարցնում էր մեկը: Մկրտիչը հարցնողի որդին էր, որին օրորոցի մեջ թողնելով, հայրը հեռացել էր հայրենի երկրից և այն օրից ապրում էր պանդխտության մեջ:

— Մկրտիչը այժմ պսակված է, երեխա ունի,— պատասխանում է քավոր Պետրոսը:

Հայրը ուրախանում է:

— Մայրս խո շատ չի՞ պառավել,— հարցնում է մի ուրիշը:

— Մայրդ կյանքը քեզ բաշխեց. արդեն յոթներորդ տարին է, որ պառկած է հողի տակ:

Որդին տխրում է: Մի քանի ձայներ կրկնում են՝ «աստված հոգին լուսավորեսցե»...

— Մեր Խաչոյի աղջիկը ի՞նչ է անում,— հարցնում էր մի այլը: Դա իր կնոջ մասին է հարցնում:

— Խաչոյի աղջիկը հիմա ուրիշ մարդու է դնացել:

— Ի՞նչպես,— գոչում է զարմացած ամուսինը:

— Ջե՞ս հասկանում: Երկար սպասեց քեզ, ոչ լուր ստացավ, ոչ փող ստացավ, վերջը հուսահատվելով, պսակվեցավ ուրիշ մարդու հետ: Դժբախտ ամուսինը արձակում է խորին հառաչանք և լուում է...

— Մեր Արևնազը ի՞նչ է անում,— հարցնում է մի ուրիշը իր դստեր մասին:

— Արևնազին թուրքերը փախցրին:

— Ա՛խ, քուռանամ ես,— բացականչում է հայրը:

— Երեկ, շատ դեղեցիկ աղջիկ էր դարձել,— հարցնում են մյուսները:

— Տգեղին չեն փախցնի,— պատասխանեց քավոր Պետրոսը:

— Իր նմանը չկար մեր գյուղում,— մեջ մտա ես:

— Իսկ մեր Գասպարը,— հարցնում է մեկը իր եղբոր մասին:

— Նա հիմա գյուղի քահանան է:

— Մեր այգու խնձորենիները լավ բեքք տալի՞ս են,— հարցնում է քահանայի նղբայրը:

— Բերքը լավ է, բայց պտուղը օտարն է ուտում:

— Ի՞նչպես:

— Քո պարտքերի փոխարեն տիրեցին:

— Ափսո՞ս, այն խնձորենիները ես իմ ձեռքով էի տնկել, հենց այն տարում, երբ հեռացա մեր երկրից:

Խոսակցությունը ընտանեկան անցքերից անցավ ավելի հասարակական գործերի վրա:

— Գյուղի տանուտերը ո՞վ է հիմա:

— Աղախանը:

— Այն քոռ անիրավը դեռ գյուղը քանդո՞ւմ է:

— Բոլորը տանջված են նրա ձեռքից:

— Երկրի կառավարիչն ո՞վ է:

— Ն... խանը:

— Անիծածը կաշառքից կշտանալ չունի...

— Մենք էլ նրա համար ենք վաստակում...

— Փողի տոկոսը քանո՞վ էր:

— Թումանին ամիսը մեկ կռան:

Վերջին խոսքը սարսափ ձգեց շատերի վրա: Նրանք այսպիսի ծանրը տոկոսներով պարտքեր ունեին իրանց հայրենիքում: Ամուսնի պարտամուրհակը կնոջը փոխել էին տալիս, և ամեն տարի տոկոսը բարդվում էր դրամագլխի վրա: Վաշխառուն հարստահարում էր դրանց, իսկ յրանք հարստահարում էին անմեղ, միամիտ մարդիկներին:

Ընդհատված խոսակցությունը շարունակվեցավ.

— Լուսին ի՞նչ է անում:

Դա մեր գյուղի նշանավոր գեղեցկուհիներից մեկն էր:

— Նա հիմա լավ բաղար ունի,— պատասխանեցի ես:

— Ի՞նչպես:

— Չե՞ս հասկանում...

— Ամո՞թ նրա սղամարդին, մի այնպիսի սիրուն կնոջը կարելի՞ է տասն տարիներով անտեր և քաղցած թողնել,— ասաց նրանցից մեկը:

Կարծես, իրանց կնիկները տասն տարիներից ավել չէր, որ անտեր ու քաղցած էին մնացած:

Մի ուրիշը հարցրեց.

— Մեր սև շունը մնո՞ւմ է:

— Չէ, կյանքը տվեց քեզ:

Այդ լուրերը, որ քաղորդեց Պետրոսը հաղորդեց իր սովորական սանսարտությամբ, հարուցին ոմանց մեջ ուրախություն, իսկ ոմանց մեջ տրտմություն: Ինձ խիստ զարմանալի էր թվում, երբ նկատում էի, որ այդ հոգով և սրտով քարացած մարդիկն էլ զգացմունք ունեն, կարող են ուրախանալ և տրտմել: Բայց շուտով ամեն ինչ մոռացվեցավ, իբր թե ոչինչ չէին չափ:

Ես չէի կարողանում դասել իմ վրդովմունքը, երբ նայում էի այդ անփութ, անհոգ մարդկանց վրա, որոնք օտարության մեջ մոռացել էին ամեն ինչ, որ իրանց համար ամենաթանկագինն էր: Ունենալ կին, որդիներ, ազգականներ և նրանց երկար տարիներով թողնել անխնամ, դե՛րի թուրքերի և պարսիկների ձեռքում, իսկ ինքը անհետանա պանդխտության մեջ՝ դա գերդաստանի հոր ամենասարսափելի անտարբերություններից մեկն է: Այդ մարդիկը, մտածում էի ևս, ամենևին զուրկ չունեն, նրանց մեջ մեռել է ծնողական սիրտը. նրանց զգալի չէ ոչ կրկնալի ծախիտը և ոչ կնոջ արտասուքը՝ երկուսն էլ կատարվում են նրանց աչքերից հեռու...

Մի՞թե ես էլ նույն դրության մեջ չէի գտնվում...

Ես շատ լավ էի հասկանում, որ աղքատությունն էր ստիպել դրանց թողնել իրանց հայրենիքը, թողնել իրանց ընտանիքը, և նույն աղքատությունը իմ ձեռքս տվեց պանդխտության դավադանը: Հայրենի երկրում չկարողանալով հայթայթել իրանց ապրուստը, նրանք հարկադրվել էին օտարության մեջ բախտ որոնել:

Արդար վաստակի նրանք ոչ միայն սովոր չէին, այլև անընդունակ էին. չգիտեին որևիցե արհեստ, չէին վարժված տոկոսն աշխատանքի: Նրանց միտքը, նրանց ընդունակությունները բնականաբար սրվել, կատարելագործվել էին խաբեբայությունների մեջ, այն շափով, ինչ շափով որ դարգացել էր նրանց մեջ արծաթ որսալու անհագ փոփոխիչ, որի համար ներքևի էին համարում ամեն միջոցներ, որքան և անազնիվ լինեին:

Մի անգամ քաղորդեց Պետրոսը խիստ իրավացի կերպով նկատեց, թե «արծաթը աղի ջուր է, որքան խմես, այնքան կծարավես»: Նույն ծառավը զգում էի և ես: Ահա թե ի՞նչն էր, որ ինձ առժամանակ բաժանեց նենեից և ձգեց այդ անբարոյական հասարակության մեջ:

Ինձ բոլորովին զզվելի էր թվում այդ նոր շրջանը: Զարմանալի է, թե ո՛րքան վայրենիանում է մարդը լեռների և անտառների առանձնության մեջ. կերպարանքը, բնավորությունն անգամ ամենակոպիտ ձևեր են ստանում: Նրանց կոշտացած դեմքը, խառնված մաղերը, երեսների անախորժ արտահայտությունը, ճշմարիտն ասած, ինձ վրա սարսափ

էր բերում: Թեև մեղ, որպէս իրանց հայրենակցին, ցույց էին տալիս հյուրասիրութեան բոլոր պատրաստականութիւնները:

Ամենագարշնչին այն էր, որ այդ մարդիկը ածխագործի սե փոշու տակ ծածկւած կատարում էին մի այլ ավելի սե արհեստ...

Ո՞վ մտցրեց իմ մեջ այդ փոփոխութիւնը: Ես պարտական էի նե-
նեին, որ զարթեցրեց իմ մեջ զովանք դեպի այդ մարդիկը և ստիպեց
սիրել գեղեցիկը ու լավը...

Բ

ՔԱԶԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիշերը ի պատիւ մեր՝ պատրաստուկեցալ ճոխ ընթրիք: Ըմպելիք-
ների քանակութիւնը ավելի շատ էր: Խաչագողները ավելի խմում էին,
բան թի ուտում էին: Այժմ հաւաքուկ էին և այն ընկերները, որոնք ցե-
րեկով անտառի զանազան տեղերում ածուխ էին պատրաստում: Բոլորի
թիւը տասից ավել էր: Երբ բավական խմեցին, նրանցից ամեն մեկը
սկսեց պատմել իր կատարած քաջագործութիւններից մի անցք: Աստ-
ված իմ, ինչե՞ր չէին պատմում նրանք. բոլորը, բոլորը չլսած և չտե-
ւած բաներ էին... Ես, որպէս քաւոր Պետրոսի հառաջագնի աշակերտնե-
րից մեկը, նույնպէս շատ գործեր էի կատարել, բայց, նրանց հետ հա-
մեմատելով, դեռ կատարյալ համբալ էի:

— Է՛հ,— ասում էր մի ծերունի խաչագող արհամարհական ժպի-
տով,— այդ ի՞նչ գողութիւններ են, որոնցով պարծենում եք դուք: Երբ
ես երիտասարդ էի, գողացա հնդկաց աստծու աշքերը:

Ամենքը ծիծաղեցին. ծերունու ասածը շատերին անհավատալի երե-
ւոյց:

— Երեխաները ու հիմարները ծիծաղում են ամեն բանի վրա, երբ
չեն հասկանում,— պատասխանեց ծերունին, որին, ինչպէս երևում էր,
վիրավորեց ընկերների արհամարհանքը:— Ձեզ անհավատալի է թւում
իմ ասածը, ականջ դրեք, ես կպատմեմ:

Ես սկսեց իր պատմութիւնն այսպէս.

«Հնդկաց աստվածները մեր աստծո նման չեն. մերը աչքի չէ երե-
ւում. իսկ նրանց աստվածները միշտ կանգնած են տաճարների մեջ,
ամեն մարդ տեսնում է, հարցմունք է անում և պատասխան է ստանում:
Ես մտա այդ տաճարներից մեկի մեջ, ուր կանգնած էր զլխավոր աստ-

վաճակներից ամենամեծը ոսկեղեն հագուստով։ Բիւս ոսկին շատ սիրուն բան է, բայց ինձ ավելի գրավեցին նրա գեղեցիկ աչքերը։ Գեղեցիկ էին, աննման գեղեցիկ, ես խեղագարի նման սիրահարվեցա այդ աչքերի վրա։ Նրանք կազմված էին երկու հատ խոշոր ալմաստներից և ճրագի նման վառվում էին։ Ալմաստների յուրաքանչյուրը աղավնու ձվի չափ կլինէր։ Այո՞, իմ սիրտը գրավեցին այդ փայլուն աստղերը, և ես կատարեալապես սիրահարվեցա նրանց վրա։ Ե՛կ, մտածեցի, քեզ նվիրե այդ աստուծո սպասարկութեանը, որ այդպիսի գեղեցիկ աչքեր ունի։ Եվ ընդունվեցա այնտեղ, ի՞նչ եք կարծում, ոչ թե իբրեւ հասարակ սպասարկոր, այլ բրահմին՝ այսպես են կոչվում նրանց քահանայները։ Ես կատարում էի իմ պաշտոնը ամենայն ջերմեւորութեամբ, ամենայն անձնանվիրութեամբ այնպես, որ փոքր ժամանակում գրավեցի ո՛չ միայն իմ աստուծո շնորհը, այլև ժողովրդի հարգանքը։ Ինձ հանձնեցին տաճարի բանալիները և նրա հսկողութեանը։ Այդ տեղը մի քանի ամբողջ տարիներ։ Վերջը բրահմինական կյանքը, անընդհատ աղոթքները, խիստ ճգնութունները ձանձրացրին ինձ։ Ես վճռեցի վերադառնալ իմ հայրենիքը։ Բայց ցանկալի էր ինձ ունենալ մի հիշատակ այն աստուծոց, որին այնքան տարիներ ծառայել էի։ Ես ընտրեցի աչքերը, որոնց վրա միշտ սիրահարված էի։ Մի բարի գիշերում կատարվեցավ այդ գործը։ Բայց ո՞րտեղ պետք էր պահել խոշոր ալմաստները։ Սրտնքներին կաշին ծակեցի, ալմաստները դրեցի վերքի մեջ, հետո լավ փաթաթեցի։ Այժմ սատանան էլ չէր կարող գտնել։ Մնաք բարյավ ասեցի իմ աստծուն և հեռացա։ Հնդկաստանի անտառները խիստ հյուրընկալ ծոց ունեն փախըստականների համար, եթե առյուծների և վագրերի ճանկը չընկնէ մարդ։ Բայց իմ աստուծու օրհնութունը ինձ հետ էր, վտանգ չպատահեց։ Ես իմ բրահմինի հագուստը փոխեցի և հալածված պարիսպի հագուստով շարունակեցի իմ փախուստը։ Պարիսպին ոչ ոք չէ մոտենում»...

Ծերունին վերջացրեց. ամեն կողմից լսելի եղան գովասանական ձայներ. մի քանիսը ծափահարեցին։

Մի այլ խաշաղող ասաց.

— Ես մի օր դողացա մի մոխրագույն ավանակ և, սեղույնով ներկելով, ծախեցի դարձյալ իր տիրոջը. նա չկարողացավ ճանաչել իր ավանակին։

— Կարծեմ ներկը ավելի թանկ արժեք քեզ, քան թե այն փողը, որ դու ստացար,— նկատեց նրան մեկը ծիծաղելով։

— Իրավ է, ներկը ավելի թանկ արժեք,— պատասխանեց նա,— բայց ես ընկերիս հետ գրազ էի բռնել։

— Եվ դու կնքեցիր մեր ճակատին «էշ ներկող» անունը, — վրա բերեց առաջինը:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Մի ուրիշը պատմեց, թե իր կյանքում փոխել է տասը ղանազան կրոնքներ և ղանազան դավանություններ: Շիրազում ընդունել է մահմեդականություն և ամուսնացել է մի սեփի գեղեցիկ աղջկա հետ: Կիլիկիայի մեջ ընդունել է կաթոլիկություն և պսակվել է կաթոլիկ աղջկա հետ: Հետո մի կաթոլիկ գրապալածառից ստացել է ժողովարարության թուղթ, պտտել է Իտալիայում, Սպանիայում և Ֆրանսիայում, հավաքել է ահագին հարստություն, այլևս չի վերադարձել իր կնոջ մոտ: Կինում ընդունել է օրթոդոքս եկեղեցու դավանությունը, մի գեներալ նրա կնքահայրն է դարձել և, ընծայելով մի նշանավոր գումար, ամուսնացրել է իր աղախնի հետ: Իսկ Կ. Պոլսի մեջ ընդունել է բողոքականություն, տեղային միսսիոնարների թղթով գնացել է Ամերիկա, փողեր է հավաքել և ամերիկացի կին է ունեցել և այլն:

Այդ մարդուն շվացրին, որովհետև խիստ հասարակ բան էր պատմում, որովհետև նրանց մեջ չկար մեկը, որ տասն անգամ կրոնը փոխած չլիներ:

Մի երիտասարդ խաչագող, բավական գեղեցիկ դեմքով, շնորհալի և աշխարհային կյանքի սովորած մարդ, պատմեց, թե եվրոպական մի մայրաքաղաքում նա իրան ձեացրեց իշխան Արարատի. ման էր գալիս թանկագին ակներով զարդարված խենչարով և նույնպես գոհարներով զարդարած, ոսկյա քամարով. նրա կառապանի մոտ միշտ նստած էր լինում մի սեամորթ արաբ: Մի պարահանդեսի ժամանակ նրա վրա սիրահարվեցավ մի հարուստ կոմսի աղջիկ. խոստացավ նրա հետ պսակվել, իսկ օրիորդի ծնողները խոստացան մեծ օժիտ տալ: Օժիտի կեսը նա ստացավ և վատնեց, բայց օրիորդի հետ շամուսնացավ: Խեղճ աղջիկը մեռավ բարակացավից, երբ տեսավ իր փեսային անհայտացած:

Այդ պատմությունը, որ շատ հետաքրքրական էր և շատ գեղեցիկ կերպով նկարագրեց երիտասարդը, նույնպես անցավ խիստ աննշան կերպով, իսկ մի քանիսի մեջ առաջացրեց արհամարհանք: Որովհետև սիրային հարաբերությունները առհասարակ մի տեսակ թուլասրտություն էր համարվում ամեն մի խաչագողի համար և մինչև անգամ ամոթ էր բերում նրան: Խաչագողը կարող էր սերը ընտրել որպես միջոց մեկին կողոպտելու համար, իսկ ճշմարտապես սիրել անվայել էր: Երիտասարդի պատմությունից երևաց, որ ինքը ևս սիրահարված է եղել կոմսուհի օրիորդի վրա: Այդ պատճառով մեկը նկատեց նրան.

— Դուք այն ժամանակ արժան կլինեիք գովասանության, երբ փոխանակ շռալաբար վատնելու այն օրիորդի փողերը և փոխանակ նրա հետ սիրի-բիրի անկու, կպսակվեիք նրա հետ, կստանայիք ամբողջ օժիտը և հետո բաց կթողնեիք, կհեռանալիք:

Այդ նկատողությունը ընդհանուր հավանություն ստացավ:

Մի ողորմելի խաչագող, որին ավել անունով կոչում էին «էշի ականջ», պատմեց, թե իր ընկերի հետ մի անգամ մտան մի աղքատ գյուղացու տուն: Երկուսն էլ իրանց ձեացրել էին վանական աբեղա: Տանը ոչինչ չգտան, բացի մի կացինից, որ դրած էր դռան մոտ: Սկսեցին մաղթանք կատարել, երգելով հետեյալ երգը.

Աբեղան երգեց.

«Իդա կացին, դռան տակին,
Վեր ա՛ռ կոխի մեջ տոպրակին,
Ալեւուիա, ալեւուիա՛»:

Ընկերը պատասխանեց.

«Պոչն էրկին ա անիրավին,
Ջի պարտկվի մեջ տոպրակին.
Ալեւուիա, ալեւուիա՛»:

Աբեղան շարունակեց.

«Վե՛ր առ, դա՛րկ իդա քարին,
Պոչը կոտրե՛ անիրավին,
Որ պարտկվի մեջ տոպրակին:
Ալեւուիա, ալեւուիա՛»:

«էշի ականջի» պատմությունը թեև մի քանիսի մեջ ծիծաղ շարժեց, բայց շատերի մեջ զվւմանք պատճառեց, որովհետև խաչագողը չսիրտի այն սատիճան ստորացնե իրան, որ աղքատ գյուղացու խրճիթից մի կացին գողանա: Խաչագողը պետք է մեծ որսերին հետամուտ լինի, ասեցին նրան:

Այդ պատմությունները որքան և անհամակրությամբ լսում էի ես, բայց դարձյալ գրգռեցին իմ ինքնասիրությունը, և ես պատմեցի իմ հերոսություններից մեկը, թե ո՛րպես քալոր Պետրոսը թաքցրեց ինձ սընդուկի մեջ, և ո՛րպես ես կողոպտեցի հրեա սեղանալորը կրպակը: Ես սպասում էի, որ իմ քաջագործությունը կղարմացներ բոլորին: Բայց մի խաչագող պատասխանեց ինձ ծիծաղելով.

— Դա մի հասարակ խաղ է, որ ամենքս խաղացել ենք: Բայց ևս կալատմամբ դրա իման մի բան, որ դուք գուցե լսած ևս չեք: Նա պատմեց.

«Հարավային Ֆրանսիայի քաղաքներից մեկում մենք մտանք մի եկեղեցի: Այդ քաղաքի կաթոլիկ ժողովուրդը այնքան կրոնամոլ էր, որ կարծես ապրում էին և գործում էին միմիայն եկեղեցու համար: Քահանաները հոգու փրկության անունով առել էին ժողովրդի հարստությունը և նրանով վարդարել էին իրանց տաճարները: Արծաթյա խաչերը, աշտանակները և զանազան սուրբ անոթները թիվ և չափ չունեին: Մենք երեք ընկեր էինք, մտածեցինք, թե ի՞նչ հնար գործ դնենք, որ այդ հարստությունից մի լավ բաժին վեր առնենք: Մեր ընկերներից մեկին ձևացրինք մեռած, դրեցինք դագաղի մեջ և տարանք եկեղեցին: Այդ քաղաքում սովորություն կար, որ մի գիշեր մեռելը պետք է մնար եկեղեցում: Գիշերը մեր մեռելը հարություն է առնում իր դագաղից և հավաքում է իր մոտ խաչերից և անոթներից ո՞րը ավելի թանկագին էր: Մյուս օրը մենք վեր առեցինք դագաղը տարանք թաղելու: Այդ քաղաքում դետնի պակասության պատճառով աղքատ և պանդուխտ ննջեցյալներին տեղ չէին տալիս հասարակաց գերեզմանատնում, այլ դնում էին առանձին դամբարանի մեջ, որ հատկապես աղքատների համար պատրաստված էր: Ընկերիս դագաղը դրվեցավ նույն տեղը, որ ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ մի ստորերկրյա մթին այր: Բայց նա երկար չմնաց ննջեցյալների ամբարում. հենց առաջին գիշերը դուրս եկավ դագաղից, իր հետ բերելով և իր կողոպուտը, հասկանալի է, որ մենք ևս օգնեցինք նրան այդ վերջին հարություն մեջ»:

— Երևի այն օրից սկսեցին մեզ կոչել «խաչագող», որովհետև դուք կողոպտեցիք սուրբ տաճարի խաչերը,— նկատեց մեկը:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Քալոբ Պետրոսը, որպես միշտ սովորություն ուներ այսպիսի խոսակցությունների ժամանակ, լուռ էր: Նա երևի ավելի ուրիշ բաների վրա էր մտածում, քան թե լսում էր: Նա չէր սիրում, երբ մարդիկ պարծենում էին նրա մոտ: Նա իր մեծագործությունների մեջ խիստ համեստ էր...

Ընթրիքը վերջացավ մեր կենաց համար առաջարկված բաժակներով: Բոլորը հայտնեցին իրանց ուրախությունը, որ բախտ ունեցան ընդունելու մեզ իրանց ընկերության մեջ...

ԱՆԲԱՑԱՏՐԵԼԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երբ առաջ լսում էի այդպիսի խոսակցություններ, ես ոգևորվում էի, իմ սիրտը լցվում էր կատաղի նախանձով, իմ եռանդն ավելի և ավելի բորբոքվում էր, և ես մտածում էի. «Ե՞րբ կլինի, որ ես էլ պարծենալով պատմեմ իմ քաջագործությունները»... Իսկ այժմ ինչո՞ւ այդպես սառեց իմ սիրտը, ինչո՞ւ այդպես անզգայացավ նա: Այլևս ինձ չէր գրավում խաչագողի փառքը, այլևս ես չէի հրապուրվում շար գործի քաղցր մոլորությունով: Կարծես թե իմ զորությունը թուլացել էր, կարծես թե իմ մեջ հանգել էր այն կրակը, որի առաջին վառողը հղավ մի երեկելի շարագործ... Ինձ տիրել էր մի տեսակ վհատություն, մի տեսակ հիվանդոտ ձանձրություն: Ես փախչում էի գործից, փախչում էի աշխատանքից...

Որտեղի՞ց ծագեց այդ փոփոխությունը:

Ես ինքս չգիտեի, բացատրել չէի կարողանում, միայն զգում էի, որ իմ մեջ դեռ մնացել էր աշխույժ եռանդ, բայց ոչ դեպի խաչագողի գործունեությունը: Ես բոլորովին ոգով ընկած չէի: Իմ սիրտը լցված էր ինչ-որ ուրիշ բանով, որը հետզհետե այնքան աճում էր, ընդարձակվում էր, որ արտաքսվում էր այնտեղից բոլորը, ինչ որ առաջուց մտցրել էր քավոր Պետրոսի սոսկալի դաստիարակությունը... Բայց ի՞նչ էր այդ՝ ինքս էլ չէի հասկանում:

Երբ առաջ ինձ աջողվում էր կատարել մի եղևոնագործություն, որքան սարսափելի լիներ նա, որքան խառնված լիներ արյունով, այնքան ավելի բերկրություն էր բերում ինձ: Իսկ այն օրից, երբ սպանեցի այն շարագործին և աղատեցի նհնեին, զգում էի, որ այդ սպանությունը այն չէր, ինչ որ ինձ շատ անգամ պատահել էր գործել: Առաջինների զվարճությունը ըտպեական էր, շուտով անցնում էր, իսկ այդ վերջին ուրախությունը քաղցր էր և տևողական: Ես սպանելով՝ ազատել էի մի անմեղի կյանքը...

Առաջ ինչ որ անում էի, դարձյալ ուզում էի անել, չէի կշտանում, ոչ մի բանի մեջ բավականություն չէի գտնում: Կարծես թե սիրտս միշտ և միշտ դատարկ էր մնում: Իսկ այժմ զգում էի, որ ավելի ուրախ եմ, սիրտս հանգիստ էր և գոհ, որպես թե, նա լիացած լիներ անսահման երջանկությամբ...

Ո՞րտեղից ծագեց այդ փոփոխությունը:

Երբ խաչագողները քնեցին, ես ամբողջ գիշեր քնել չկարողացա: Իմ աչքերի առջևն էր նհնեն, նրա պատկերը ինձանից չէր հեռանում,

միշտ նրան էի տեսնում և նրա մասին մտածում: Ի՞նչ էր, որ իմ սիրտը կասեց այդ թշվառ աղջկա հետ: Մարդու հոգեբանական գաղտնիքները դեռ անհասկանալի էին ինձ: Ես նենեի վերաբերմամբ ունեցած իր զգացմունքը բացատրում էի խիստ պարզ և հասարակ պատճառներով, թե կյանքի մեջ մարդ իր արդյունաբերությունը ավելի է սիրում, ինչպես նա խիստ ախորժակով է ուտում այն երեխի մսից, որ ինքն է որսացել, իսկ բաղարից գնածը այն համը չունի: Մարդ խնայողությամբ է ծախսում այն արծաթը, որ իր քրտինքի վաստակն է, իսկ ժառանգական հարստության հետ շատ անգամ շռայլաբար է վարվում: Այնպես էլ քաղցր է մարդու համար իր ձեռքով տնկած, հասցրած ծառի պտուղը: Արդյոք այդ համեմատությունները ճիշտ էին, դրանցով կարելի՞ էր բացատրել նենեի վերաբերությամբ ունեցած իմ զգացմունքը...

Կյանքն ամեն բան սովորեցնում է մարդուն, իսկ գեպքերը նրա վարժապետն են դառնում: Քավոր Պետրոսը ինձ սովորեցրեց ասել, ոչընչացնել, կողոպտել, հափշտակել, մի խոսքով, ուրիշին պատկանածը իրան սեփականացնելու համար չխնայել ոչ մի միջոց: Ավաղակությունը ամենամեծ զվարճությունն էր ինձ համար, որի մեջ ես զգում էի բախտի քաղցրությունը: Ուրախություն էր պատճառում ինձ առանց քրտինքի պարպիկ ուրիշի քսակը: Բայց այն օրից, երբ ես իմ քսակը առաջարկեցի ծերունի ձկնորսին և խնդրեցի նրանից պահել, պահպանել նենեին, այդ օրից ես վայելում էի մի ավելի մեծ բավականություն, որ երբեք ճաշակած չէի:

Քավոր Պետրոսը ինձ սովորեցրեց ասել, ոչնչացնել, բայց նենեն սովորեցրեց սիրել, բարիք գործել:

Որքա՞ն գեղեցիկ բան է սերը:

Ես Սառային էլ էի սիրում, այժմ նույնպես սիրում եմ մանկության բարեկամին: Բայց հանգամանքները բաժանեցին մեզ, տարիները ահագին անդունդ փորեցին մեր մեջ. մենք անջատվեցանք: Ո՛րքան ժամանակ էր, որ չէի տեսել նրան. այժմ իմ հիշողության մեջ մնացել էր նրա մռայլ պատկերը միայն, թեև սրտիս մեջ տակավին չէր հանգել նրա սերը: Սառան ինձ երևում էր այն բանի նման, որպես երեխային երազումը կտային մի խաղալիք, և նա կուրախանար, բայց հենց որ զարթնում է քնից, սկսում է տխրել, որ այն խաղալիքը այլևս չունի...

Առավոտյան խաչազողները զարթնեցան խիստ վաղ: Որպես գործի մարդիկ, դեռ արևը չծագած, նրանք ոտքի վրա էին: Մի քանիսը վեր առին կացինները, գնացին անտառը, փայտ կտրելու և ածուխ պատրաստելու, իսկ նազարը, նրանց գլխավորը, մնաց խրճիթում իր երկու բանվորներին հետ:

Ինձ երևում էր, որ նրանք խիստ ուրախ էին քալոր Պետրոսի հայտնարվելով, և հարգում էին նրան, որպես իրանց պատրիարքին։ Իսկ ինձ դեռ մարդու տեղ չէին դնում։ Ինձ վրա նայում էին որպես մի անփորձ համբալի վրա։ Նազարը մեզ ցույց տվեց իրանց ստորերկրյա վիրապը, այնտեղ էր նրանց գործարանը։ Կեղծ թղթագրամը ահագին կապուցներով դարսված էր զանազան խորշերում։ Մեքենաները, մամուլները, ներկերը բոլորովին շլացրին իմ աչքերը։ Նազարը, գործարանի կառավարիչը, որ երկար ժամանակ կոնդոնում սովորել էր այդ արհեստը և այդ բոլոր պարագայքը բերել էր այնտեղից, մի առ մի ցույց էր տալիս մեզ իր պատրաստությանը և նրանց գործածության ձևերը։ Իսկ այնօր չէին բանում, որովհետև գլխավոր մեքենապետը, որը մի հրեա էր, գնացել էր քաղաքը մի մեքենայի խանգարված մասը շինել տալու համար։ Հրեան միևնույն ժամանակ փորագրիչ էր։ Ընկերության մեջ դա էր միայն, որ օտարազգի էր։

Քալոր Պետրոսը արեց մի քանի նկատողություններ, հետո հարցրեց, թե ի՞նչպես էին ծախսում այդ թղթերը։ Նազարը պատասխանեց, թե թղթերը ծախսելու համար ընտրել են կայսերության ամենախուլ կողմերը, ուր ժողովուրդը դեռ գոհակության մեջ է, ասաց, որ զանազան տեղերում ունեն գործակատարներ, որոնք փոխարինում են թղթերը գյուղացիների հետ, ստանալով նրանցից հում բերքեր, որպիսին են ալյուր, քաթան, կամ տնային անասուններ և այլն։ Այդ մթերքը վաճառվում է քաղաքներում։

— Այդ ես տեսնում եմ, որ դուք գործ ունեք միայն գյուղացիների հետ,— ասաց քալոր Պետրոսը,— դրա համար էլ ձեր թղթերը մանր տեսակներից են։ Բայց պետք է ընդարձակել գործը։

Թե ի՞նչպես պետք էր ընդարձակել, այդ մասին քալոր Պետրոսը ոչինչ չհայտնեց։ Նա առհասարակ սովորություն ուներ իսկույն չհայտնել իր միտքը։ Բայց նրա նկատողությունը ճիշտ էր։ Թղթերի տեսակները հասնում էին մինչև տասն ութը իսկանցի միայն, որովհետև նրանք գործ ունեին մանր առևտրականների հետ։

Խաչագողները հենց նույն օրից ընդունեցին մեզ իրանց ընկերության մեջ։ Եվ որովհետև բոլորի պաշտոնները որոշված էին, քալոր Պետրոսին, որպես հմուտ և փորձված մարդ, կարգեցին ընկերության տեսուչ։ Իսկ ինձ, դեռ մանուկ և անվարժ համարելով, պարագայունք տվեցին ածխագործների մասում։ Իմ ղորեղ բաղուկները ավելի հարմար էին փայտ կտրելու համար։ Ես դո՛հ եղա այդ պաշտոնով, որովհետև մտածում էի, որ դա միջոց կտա ինձ բացակա լինել նրանց բնակարանից և անտառը դնալու պատրվակով շուտ-շուտ տեսնվել նենձի հետ։

Իմանալով, որ ես միևնույն ժամանակ լավ որսորդ եմ, նրանք հանձնեցին ինձ և այդ պարասմունքը: Մարդկային բնակութուններից հեռու գտնվելով, նրանք խիստ հաղիվ անգամ կարողանում էին միս գնել և ապրում էին ըստ մեծի մասին որսի մսով:

Հետևյալ օրից ես մտա պաշտոնիս մեջ: Վաղ առավոտյան առաջինձ հետ մի հրացան, մի որսորդական շուն և ճանապարհ ընկաւ: Ա՛խ, ո՛րքան ուրախ էի, ո՛րքան շտապում էի: Երկու օր էր, որ չէի տեսել Նենեկին: Ես խոստացել էի ամեն օր այցելել նրան: Այժմ ո՛րքան անհանգիստ կըլնեիր նա, ինձ չտեսնելով, և ո՛րքան կուրախանար, երբ կրկին կտեսներ ինձ, ճանապարհին միշտ այդ էի մտածում:

Դեռ ձկնորսի տնակին չհասած, ծովի ափի մոտ հանդիպեց ինձ պառավը, որ ապրում էր ձկնորսի հետ:

— Որդի,— ասաց նա մի առանձին ցավակցական եղանակով,— այդ ի՞նչ արեցիք մեզ հետ. այն աղջիկը ցավով լցրեց մեր սիրտը...

— Ի՞նչ կա,— հարցրի ես սարսափելով,— հիվանդ է... մեռե՞լ է... ի՞նչ է պատահել:

— Ձէ, զավակս, աստված մի՛ արացե, որ այդպես բան լինի,— պատասխանեց պառավը այժմ ավելի հանգիստ կերպով:— Նա այնքան լավ աղջիկ է, որ ես կցանկանայի, որ իմ աչքերը կուրանային, բայց նրան մի շար չհանդիպեր: Նա այնքան բարի է, այնքան սիրուն է:

— Ապա ի՞նչ է պատահել,— հարցրի ես անհամբերությամբ,— Ասացեք, ինչո՞ւ եք ծածկում:

— Հիվանդ ասես, հիվանդ չէ, որդի, բայց ամբողջ գիշեր չէ քնում. հենց ա՛խ ու վա՛խ է քաշում և լաց լինում: Ի՞նչն է այդպես տանջում խեղճ աղջկան, աստված գիտե, բայց միշտ տխուր է և տխուր. պատահ հաց բերանը չէ դնում: Պատահում է, կա՛մ կատուն է անցնում դռն մոտով, կա՛մ թռչունն է թռչում, կամ տերևն է շարժվում, նա իսկույն դուրս է վազում, ժամերով նստում է դռան մոտ, նայում է և նայում դեպի ճանապարհը, կարծես, մեկին սպասում է:

Մինչ ես պառավի հետ խոսում էի, հանկարծ հայտնվեցավ Նենեն. նա երեսայի պես քաշ ընկավ իմ պարանոցից և երկար բաց չէր թողնում:

— Ինչո՞ւ ինձ խաբեցիր,— հարցրեց նա:

— Տեսնում ես, որ եկա,— պատասխանեցի ես:

— Այդպես ուշ: Ա՛խ, որքան ես լաց եղա...

— Ինչո՞ւ էիր լաց լինում:

— Կարծում էի, որ դու էլ չես գա ինձ մոտ:

Մենք մոտեցանք խրճիթին: Նենեն նայեց իմ որսորդական հագուստի ու զենքերի վրա և ուրախացավ:

— Դու հրացան էլ ունես, ես էլ չեմ վախենա...

— Ո՞ւմից պետք է վախենաս:

— Ա՛խ, այն ավազակները...

Գարձյալ մտաբերեց շարագործներին:

— Մոռացի՛ր նրանց, Նենե, նրանք քեզ է՛լ ոչինչ չեն կարող անել:

Այդ գաղանների վարմունքը այնպիսի վատ տպավորություն էր թողել խեղճ աղջկա վրա, որ նա առանց սարսափելու չէր կարողանում մտաբերել նրանց: Ես միշտ աշխատում էի հեռացնել նրանից այդ հիշողությունը, մանավանդ երբ տեսնում էի, որ նա ամբողջ մարմնով դողում էր և գունաթափվում էր նրանց միտ բերելու ժամանակ:

Նենեն սկսեց փայփայել իմ որսորդական շանը, որ խիստ մտերմաբար քծնում էր նրա շորս կողմով:

— Այդ շունը քո՞նն է,— հարցրեց նա:

— Իմն է:

— Ո՞րքան լավ շուն է, նա կծում է, այնպես չէ՞. ումը որ ցույց տալու լինես, կկծն՞:

— Կխեղդի, եթե ես հրամայեմ:

— Նա քեզ սիրում է: Ասա թող ինձ էլ սիրե: Գնանք խրճիթը, ես նրան կկերակրեմ: Ինչպե՞ս է անունը:

— Մուսթար:

Նենեն սկսեց կանչել շանը իր անունով և տարավ դեպի խրճիթը, որը մի քանի քայլով միայն հեռու էր մեղանից: Մենք ներս մտանք, ծերունի ձկնորսին տանը չգտանք. նա գնացել էր ծովի ափի մոտ ձուկ որսալու: Ես նստեցի ճյուղերից հյուսած մահճակալի վրա: Նենեն իմ մոտից չէր հեռանում: Նա երեխայի նման ձեռքը դրել էր իմ ուսի վրա, նայում էր իմ երեսին և շարունակ խոսում էր առանց լռելու:

— Դու երևի նախաճաշիկ չես արել, սոված կլինես,— հարցրեց նա,— ես քեզ համար ուտելու մի բան կպատրաստեմ: Տես, այդ ելակները ես եմ քաղել անտառից, պահեցի քեզ համար: Դու խո սիրո՞ւմ ես ելակներ:

— Ես քեզ պատվիրեցի, որ անտառը չգնաս, Նենե:

— Հեռու չեմ գնացել, նայի՛ր, այդ մոտիկ տեղից քաղեցի:— Նա վաղեց դեպի լուսամուտը, սկսեց ցույց տալ ինձ:

— Ոչ, այնտեղ էլ չպիտի գնաս:

— Դրանից հետո չեմ գնա:

Նենեն կազմեց մի պարզ նախաճաշիկ, որ պատրաստված էր տապակած ձկներից և անտառային բանջարներից: Սեղանի վրա նա ասաց ինձ.

— Ա՛խ, որքան լավ մարդիկ են այդ ձկնորսները, ես հիմա շատ եմ սիրում նրանց: Պառաւլը ինձ իր մոտ է պառկեցնում և գիշերը տասն անգամ նայում է, որ չբացվեմ, չմըսեմ: Ծովից գիշերը սաստիկ քամի է փչում, ցուրտ է լինում: Ես հիմա ծերունի ձկնորսին «պապա» եմ կոչում. նա ինձ շատ է սիրում. երեկ համբուրեց ինձ, ասաց «ղաւակս»:

Նախաճաշիկից հետո ես պատրաստվեցա հեռանալու: Իմ որսորդութեան առաջին օրն էր, պետք էր աշխատել մի բան որսալ, որ ընկերներս իրա մոտ ամոթով չմնայի: Նենեն հարցրեց.

— Դու էլի՞ր գնում ես Ո՞ւր ես գնում:

— Անտառը, մի բան որսալու:

— Ես էլ կգամ քեզ հետ:

Հանկարծ մտաբերեց իմ պատվերը և խոսքը փոխեց.

— Զէ, ես չեմ գա. դու ասացիր, որ անտառը չգամ:

— Հա, այսպես, սիրելիս, զգուշ չեղի՛ր, որ այն ավաղակներին կրկին չհանդիպես, նրանք չպիտի տեսնեն քեզ, հասկանո՞ւմ ես:

— Հասկանում եմ: Բայց դու շո՞ւտ կվերադառնաս:

— Երեկոյան: Ամբողջ գիշերը քեզ մոտ կմնամ:

Նա ուրախացավ և մի առանձին զգացմունքով խնդրեց ինձանից.

— Թույլ տուր մինչև այն ժամը դամ քեզ ճանապարհ գցելու. տե՛ս, մինչև այն եղևին շատ հեռու չէ:

— Մինչև այն եղևին կարող ես գալ:

Նենեն եկավ ինձ հետ քսան քայլ միայն, որովհետև այդքան էր ցույց տված ծառի հեռավորութունը: Նա գրկեց ինձ և դարձյալ արտասուքը աչքերում աղաչում էր, որ շուտ վերադառնամ նրա մոտ: Խեղճ աղջիկ, որքան ջերմ էր նրա մեջ սերը, դեռ մաքուր, բարեկամական սերը: Ես հեռացա: Պառաւլը իմ հոտից ձայն տվեց.

— Զթողնես Նենեին մենակ, նա մեզ հանգստութուն չի տա...

Դ

ԿՈՐԱԾ ՀԱՅՐ

Իմ այն օրվա որսորդութունը անցավ հաջող կերպով. ես սպանեցի մի նորահաս եղջերու և մի քանի հատ վայրենի աղավնիների: Բայց քաղոր Պետրոսի մոտ չվերադարձա, որովհետև Նենեին խոստացել էի այն գիշերը անցկացնել ձկնորսի խրճիթում: Ընկերներս իմ մասին անհան-

գիտտ չէին լինի, որովհետեւ կմտածեին, թե որս չգտնելու պատճառով ես մնացել էի անտառում: Բայցի դրանից, ընկերություն մեջ ես փայտ կտրողների և ածուխ պատրաստողների բաժնումն էի. իմ պաշտոնակիցները ըստ մեծի մասին գիշերները անց էին կացնում բացօթյա, անտառի մեջ, ածուխի խարույկների մոտ, մանավանդ որ ամառ էր, եղանակը տաք էր:

Արեգակը դեռ նոր սկսել էր թեքվել դեպի իր գիշերային մուտքը, երբ ես վերադարձա ձկնորսի խրճիթը: Ճանապարհին մտածում էի, թե Նենեն շատ կուրախանա, երբ կտեսնե իմ որսերը: Նա հստած էր խըրճիթի դռանը, սպասում էր ինձ: Երբ հեռվից տեսավ, մինչև հղենի ծառի մոտ վաղեց իմ առաջը: Այդ ծառը նրա սահմանն էր:

Նա նկատեց եղջերուին, որ քաշ էր ընկած իմ ուսից, և աղաւնիները, որ դրած էին իմ որսորդական մախաղի մեջ:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ սպանեցիր դրան,— ասաց նա ցավալի ձայնով.— խեղճ եղջերու, ով գիտե, գուցե մայր ունի... հիմա լաց է լինում դրա մայրը...

— Եղջերուն լաց չէ լինում, Նենե,— պատասխանեցի ես, հանդըստացնելով նրան:

— Ինչպե՞ս լաց չէ լինում, չէ՞ որ նա էլ աչքեր ունի,— ասաց նա և սկսեց վեր բարձրացնել իմ սպանված եղջերուի գլուխը և նայել աչքերին:

— Դրա աչքերը խփած են, դա մեռել է...,— ասաց նա սոսկալով և ետ քաշվեցավ:— Դրանից հետո էլ չես սպանի, այդպես չէ՞:

— Ապա ի՞նչ որսամ:

— Դայլեր սպանիր, նրանք այնպես շար են, որպես այն ավազակները... Ա՛խ, էլի մտքիս եկան անիրավները... դու ասեցիր, որ մուռնամ նրանց...

— Հա՛, սիրելիս, մոռացիր նրանց...

Մենք մտանք խրճիթը: Պառավը դեռ նոր էր վառել ճրագը: Մեղանի ձկնորսը վերադարձել էր ծովի ափից: Նա այս երեկո ավելի լավ տրամադրությամբ մեջ էր գտնվում, թեք էր ընկած ճյուղերից հյուսած մահճակալի վրա և մի առանձին բավականություններով ծխում էր: Երևում էր, ծովի վրա նրա որսորդությունն էլ հաջող էր անցել: Երբ տեսավ ինձ, գլուխը վեր բարձրացրեց և, առանց շարժվելու իր տեղից, խիստ ջերմ բարեսրտությամբ ողջունեց: Ես հստեցի նրա մոտ, իսկ Նենեն տեղավորվեցավ իմ կողքին: Նա դարձյալ առանց լռելու խոսում էր, միշտ նոր և նոր հարցեր էր առաջարկում: Իսկ ծերունին լսելով նրա անմեղ հետաքրքրությունը, ժպտում էր, ուրախանում էր: Նա ասաց.

— Եթե նենեի լեզուն կապես, աչքերով կիսոսի, եթե աչքերը փակես, ձեռներով կիսոսի: Ամեն ինչ դրա մոտ խոսում է:

— Այսպիսի կրակոտ բնավորությունները չեն կարող լուռ մնալ,— պատասխանեցի ես:

Նենեն գլուխը քաշ գցեց և, իրան վիրավորված ձեռքներով, ասաց.

— Ես էլ չեմ խոսի:

— Լավ, տեսնենք,— ասաց ծերունին,— կարո՞ղ ես համբերել առանց խոսելու:

Նա մի քանի րոպե լուռ մնաց, հետո սկսեց ծիծաղել:

— Զեմ կարող, չեմ կարող,— բացականչեց և վաղեց ծերունու մոտ: Ծերունին գրկեց նրան և սկսեց իր կոշտացած ձեռքով փայփայել նրա սև գիսակները:

Պառավել զբաղված էր ընթրիքի պատրաստությունով: Նենեն թողեց մեղ, գնաց նրան օգնելու: Նա արդեն այն աստիճան ընտանիացի էր այդ տան մեջ, կարծես թե այնտեղ էր ծնված և այնտեղ էր սնված: Նա գիտեր ի՞նչ բան ի՞նչ տեղ էր դրած, գիտեր տան բոլոր ծակոժուկը:

Անտառների խուլ առանձնության մեջ, ծովի ափի մոտ, ձկնորսի անշուք խրճիթը, լուսավորված յուղային ճրագով, մի գեղեցիկ տեսարան էր ներկայացնում: Թեև ամեն ինչ նրանում կրում էր իր վրա խորին չքավորության կնիքը, բայց գոհությունը և խաղաղությունը թաղավորում էր բոլորի վրա: Այդ բարի ձկնորսները երջանի՜կ էին. երջանի՜կ էին, որովհետև ոչինչ չունեին և ունենալու ցանկություն ևս չունեին: Ի՞նչ ավելի մեծ հարստություն կարող էր լինել, քան թե այն, երբ մարդ իր ունեցածովը գոհ է:

Այդ մտածությունները զարթեցրին իմ մեջ իմ անցյալի սարսափելի հիշողությունները և երևան հանեցին սոսկալի պատկերներ: Ես արյունոտ ձեռքերով քանի՜-քանի՜ տարիներ շարունակ անդադար ոսկու ամբարներ էի դիզում, բայց իմ անհագ սիրտը ոչինչ բանից գոհանալ չէր կարողանում: Ես մնում էի միշտ աղքատ, միշտ թշվառ, որովհետև ունեցածովս չէի բավականանում:

Ծերունին, այն անտառների պատրիարքը, կլիներ ոչ ավելի քան հիսուն տարեկան, բայց նրա երկաթի կաղամվածքը կորցրել էր իր ամրությունը: Նա ծերացել էր ավելի վաղ, քան թե ներում էր նրա հասակը: Երևում էր, որ նա իր կյանքում շատ դժբախտությունների էր հանդիպել, շատ տանջանքներ էր կրել, որոնց հետքերը դեռ մնում էին նրա տխրամած ճակատի վրա: Առանձնության մեջ, հեռո՛ւ աշխարհից, բնակվելով լայնատարած ծովի ափի մոտ, երևի նրա ակիքների մեջ նա կամեցել էր թափել իր անցյալ կյանքի դառնությունները:

Բայց ինչ որ ավելի էր ինձ դարձացնում, դա էր նրա արտասանությունը: Մենք խոսում էինք ռուսաց լեզվով: Ես այդ լեզվով այնքան վարժ էի խոսում, որ ոչ ոք չէր կարող կասկածել, որ ես ռուս չեմ: Բայց նրա ինչ ազդից լինելը դեռ ես չգիտեի. նրա արտասանությունը ինձ բոլորովին խորթ էր թվում: Նույն կասկածը, որպես ես նկատում էի, ունեւ ծերունին և իմ վերաբերմամբ: Իմ վարժ խոսելը չէր կարող նրան համոզել, թե ես ռուս եմ: Իմ դեմքը, իմ գծագրությունը, իմ սև մազերը բոլորովին հակառակ վկայություն էին տալիս իմ մասին:

Ընթրիքը արդեն պատրաստ էր. մենք բոլորեցինք սեղանի շուրջը. Նենեն նստեց իմ մոտ, իսկ պառավը նստեց ծերունու մոտ: Իմ որսորդական սրվակի մեջ մնացել էր բավական արագ, ես տվեցի ծերունուն, նա խմեց: Սառած ուղեղը տաքացավ. նա սկսեց ավելի և ավելի կենդանանալ: Բայց բոլորովին առասպելական մի երևույթ էր ներկայացնում այդ ծածկամիտ ալեորը: Նա իր մասին ամենևին չէր խոսում, և երբ իր վրա խոսք էր լինում, միշտ աշխատում էր խուսա տալ կամ հարեանցիորեն անցնել, առանց մի որոշ միտք հայտնելու: Բայց ես նրա երեսի խորշումների մեջ նկատում էի մի դադարիք, որ ամենայն զգուշությամբ թաքցնում էր:

Ես խմացրի նրան արագի մնացորդը ևս:

Սկզբում խոսակցությունը խիստ հասարակ բաների վրա էր. ծերունին խոսում էր ծովի վրա, ձկների տեսակների վրա, խոսում էր, թե ո՞րքան իր «պառավը» օգնում է իրան, չորացնում է, պատրաստում է ձկները, և ինքը տարենը մի քանի անգամ կարողանում է քաղաք գնալ, իր ձկնեղենները վաճառելու համար և այլն: Բայց ո՞վ էր այդ պառավը, արդյոք նրա կի՞նն էր, ազգականն էր՝ այդ մասին ոչինչ չէր խոսում:

Նենեն և պառավը շուտով հեռացան ընթրիքի սեղանից. մեր խոսակցությունը նրանց չէր դբաղեցնում: Պառավը բաշխեցավ մի անկյունում, սկսեց նիրհել, որովհետև շատ հոգնած էր, իսկ Նենեն մոտեցավ ճրագի լույսին, սկսեց մի բան կարել: Նրան այն օր պառավը ընծայել էր իր լավ հագուստներից մեկը, որ ինքը չէր գործածում, և Նենեն այդ հագուստը ձեռնում էր, հարմարեցնում էր իր հասակին:

Ես և ձկնորսը մնացինք մենակ:

— Շա՞տ ժամանակ է, որ դուք այդ ծովի ափի մոտ եք բնակվում, — հարցրի ես:

— Ավելի քան վեց տարի:

— Միշտ ձո՞ւկ էիք որսում:

— Այո՞:

— Իսկ առա՞ջ:

— Այդ մի՛ հարցրու...

Մեք մտաւ նենկն, իր կարը բերելով ինձ ցույց տալով:

— Տե՛ս, Մուրադ, ինչպէս լավ կարեցի. այստեղ շատ լայն էր, նեղացրի. այստեղ երկայն էր, կարեցի. այդ կոճակներն էլ պիտի փոխեմ. այն ժամանակ ավելի լավ կլինի:

Ես գովեցի նրա աշխատութիւնը, նա ուրախացավ և դարձյալ գնաց նստեց ճրագի մոտ:

Բայց նենկի հետ խոսելու ժամանակ ես չէի նկատել, թե որպիսի խռովութեան մեջ էր գտնվում ծերունին, երբ նա լսեց իմ անունը՝ «Մուրադ»:

— Մուրա՛դ..., — կրկնեց նա խորհրդավոր ձայնով և դարձավ դեպի ինձ, հարցնելով:

— Դա ուսի անուն չէ:

— Ասա ի՞նչ աղգի անուն է:

— Այդպիսի անուն կրում են հայերը:

— Ես էլ հայ եմ:

— Մի՞թե... — ասաց նա և խորին մտածութեան մեջ ընկավ:

Ոչինչ հարկ չկար առաքինի ծերունու մոտ թաքցնել իմ աղգութիւնը. ես այդ անում էի միայն այն ժամանակ, երբ պետք էր խաբել մեկին: Բայց այդ խրճիթի մեջ վերին աստիճանի անաղնութիւն կլինէր, եթե ես անկեղծ չլինէի: Ծերունին ավելի հետաքրքրութեամբ հարցրեց.

— Ո՞ր երկրից եք:

— Պարսկաստանից:

Նրա հետաքրքրութիւնը ավելի ևս գրգռւեցավ:

— Ճշմարի՞տ եք ասում: Ո՞ր գավառից:

— Սալմաստից:

— Ո՞ր գյուղից:

— Սալրա գյուղից:

Այժմ տիրեց նրան մի տեսակ խռովութիւն, մի տեսակ սոսկում, որպիսին տիրում է այն մարդկանց, որոնք անգիտութեամբ ընդունում են իրանց տանը մի անձանոթ հյուր, որին սկզբում լավ մարդ էին համարում, իսկ հետո հայտնվում է, որ նա անպիտանի մեկն է: Երևում էր, որ ծերունին տեղեկութիւններ ուներ Պարսկաստանի կամ Սալրայի հասարակութեան մասին: Նա հարցրեց.

— Ինչպի՞ս է ձեր հոր անունը:

— Սաֆար:

— Իսկ ձեր մո՞ր անունը:

— Նազանի:

— Ո՞ւմ աղջիկն էր ձեր մայրը:

— Նրա հայրը կոչվում էր Բարսեղ, իսկ մոր անունը Նվխա էր: Ծերունին բոլորովին գունաթափվեցավ:

— Ինչպե՞ս էր կոչվում ձեր պապը:

— Ալո, և մեր տոհմն նրա անունով կրում է Ալոյան աղգանունը:

— Որդի՞ս... — գոչեց ծերունին և մարեցավ կուրծքիս վրա:

Վերջին բառը նա արտասանեց հայերեն լեզվով:

Ես բոլորովին ասլշած էի, կարծում էի, թե տեսածս երազ էր: Մի՞թե դա իմ հայրն էր: Այդ ի՞նչ անակնկալ դեպք էր մի այնպիսի խուլ, մոռացված տեղում, ձկնորսի մենավոր խրճիթի մեջ գտնել նրան, որը վաղուց արդեն մեռած կամ կորած էր համարվում իր ընտանիքի համար:

Իմ առաջին հոգսը եղավ նրան ուշքի բերել: Խեղճը ամբողջ կես ժամ մնաց իմ գրկում անմոռնչ. լեզուն կապվեցավ, միայն աչքերը բաց էր անում, նայում էր իմ վրա, իսկ երբեմն արձակում էր խուլ հառաչանքներ և դարձյալ ուշաթափ էր լինում:

Պառալը, որ այդ միջոցին նիրհում էր խրճիթի մի անկյունում, դարթնեց և, տեսնելով ծերունուն, սարսափելի ճիշ բարձրացրեց և սկսեց լաց լինել: Ոչ սակավ վախեցավ և Նենեն: Նա թողեց իր կարը, վաղեց իմ մոտ և անդադար հարցնում էր. «Տեր աստված, այդ ի՞նչ պատահեց, ի՞նչ եղավ նրա հետ»:

Ես նրանց հանգստացրի, թե վտանգ չկա, թե անվնաս ուշագնացությամբ է, շուտով կանցնի:

Ես դեռ գրկած ունեի հորս ալևոր գլուխը, և անբախտ որդու ուրախության արտասուքը թրջում էր նրա ճերմակ մաղերը:

Հանկարծ նա ուշքի եկավ և, սոսկալի կատաղությամբ ինձ մի կողմ հրելով, աղաղակեց.

— Հեռո՛ւ, անդգամ... դու խաբում ես... խաչագողները միշտ խաբում են... ի՞նչ սատանայական նպատակ քեզ իմ խրճիթը բերավ... Ես չեմ ուզում տեսնել ձեր զարշելի երեսը... բավական է ո՞րքան տանջվեցա... ո՞րքան շարիքներ կրեցի ձեր ձեռքից: Ես չեմ հավատում... Դու իմ որդին չես... դու սուտ ես խոսում... դու խաբում ես ինձ... հեռո՛ւ այստեղից...

Նա կրկին մոռեցավ, բռնեց իմ օձիքից և աշխատում էր բռնությամբ դուրս ձգել իր խրճիթից: Այդ միջոցին մեջ մտան Նենեն և պառալը և, գրկելով ծերունուն, տարան նստեցրին իր տեղը:

Նա գլուխը քաշ գցեց, երկու ձեռքով բռնեց յուր աչքերը և արտասովասառն հեկեկանքով սկսեց ինքն իրեն խոսել:

— Իմ Մուրադին ես չեմ տեսել... ես նրան մոր արգանդում թողեցի... այնուհետև հեռացա հայրենիքից և կրկին չվերադարձա այդ ապականված երկիրը... Նրա իմ Մուրադը ծնվեց. մայրը գրեց ինձ. «Ճիշտ քնել նման է, քո օրինակին ու պատկերն է... աջ թևքի վրա մի սև խալ ունի, ինչպես դու ունես»...

Վերջին խոսքերը լսելու ժամանակ ես մոտեցա նրան և, աջ թևքս մերկացնելով, ցույց տվի.

— Նայեցեք, հայր, տեսեք այն խալը, որի մասին մայրս գրել էր ձեզ:

Նա աչքի լույսից զրկված Իսահակի նման սկսեց շոշափել իմ թևքը. նրա վրա կար մի սև խալ արծաթյա փոքրիկ դրամի մեծությամբ:

— Մուրադ... զավակս... դո՛ւ ես, դու... — ձայն արձակեց նա և գրկեց ինձ:

Երկար նա բաց չէր թողնում ինձ իր թևքերի միջից, երկար նրա աչքերից հեղեղի նման հոսող արտասուքը թրջում էր իմ դուկնը: Վերջը կարծես արշան հետ դուրս բխեցին նրա սրտից հետևյալ բառերը.

— Ա՛խ, ինչպե՞ս խաբեցին ինձ...

Ո՞վ էր խաբել նրան, ո՞ւմն էին վերաբերում նրա խոսքերը՝ այդ մասին նա ոչինչ չխոսեց: Ես էլ չկամեցա հարցնել, որ ավելի չգրգռեմ նրա ցավերը: Մի այնպիսի սարսափելի տանջանքի հաղիվ կարող էր դիմանալ նրա զառամյալ սիրտը: Անցյալի դառն և տխուր հիշողությունները, իսկ ներկայի անտևակալ ուրախությունը միօրինակ տանջում էին նրան: Ես չկամեցա ավելի վրդովել նրա բոբբոքված զգացմունքները, թող տվի, մինչև առավոտյան ամեն ինչ կպարզվեր:

Նենեհն և պառավը զարմացած նայում էին մեզ վրա: Մեր բոլոր խոսակցությունից նրանք ոչինչ չհասկացան, որովհետև մենք խոսում էինք մեր մայրենի լեզվով: Նրանք կա՛մ լաց էին լինում, երբ տեսնում էին մեր արտասուքը, կա՛մ ուրախանում էին, երբ նկատում էին մեր սուրախությունը:

Գիշերից բավական անցել էր, երբ պառավը իմ օգնությամբ ծերունուն իր անկողնի մեջ դրեց: Բայց նա չկարողացավ հանդիստ քնել: Ամբողջ գիշերը անցկացրեց զառանցության մեջ. միշտ ա՛խ էր քաշում, արձակում էր դառն հառաչանքներ և լռում էր: Իսկ շատ անգամ ես լսում էի միևնույն խոսքերը. «Ա՛խ, ինչպե՞ս խաբվեցա ես»:

Ես նստած էի նրա անկողնի մոտ և լի տխուր մտածություններով նայում էի անբախտ հոր տառապանքների վրա: Արդյոք ի՞նչ մի դժո-

խային կեստ կար այդ ողորմելի մարդու ճակատագրի մեջ, որ այնպես խռովեցնում էր նրան: Ո՞վ գիտե, ինչե՞ր էին անցել նրա գլխով, ո՞վ գիտե, իր կյանքում ո՞րպիսի դառն արկածների էր հանդիպել նա, որ այնպիսի սոսկալի կերպով տանջվում էր, երբ հիշում էր դժբախտ անցյալը:

— Նրեի դուք վատ լուրեր հաղորդեցիք նրան,— հարցրեց պառավը:

— Ընդհակառակն, իմ հաղորդած լուրերը խիստ ուրախալի էին:

— Ապա ինչո՞ւ այդպես խռովություն մեջ ընկավ նա:

— Զգիտեմ:

— Այդպես շատ անգամ պատահում էր նրա հետ,— խոսեց պառավը:— Նրբեմն ամբողջ օրերով պատառ հաց բերանը չէր դնում և ոչ գնում էր ձուկն որսալու, այլ անշարժ նստած խրճիթի դռանը, ժամերով նայում էր ծովի վրա, նայում էր անցողարձ անող նավերին ու նավակներին և մտածում էր: Ի՞նչ էր մտածում նա, ես այդ չգիտեի. նա երբեք իր սիրտը ինձ մոտ չէր բաց անում. բայց ես շատ անգամ նկատում էի նրա աչքերում արտասուք: Լինում էին օրեր, որ նա ուրախ էր, խոսում էր, ծիծաղում էր և մինչև անգամ հանաքներ էր անում: Բայց հանկարծ, կարծես թե, մի շար ոգի անցավ նրա մոտով, և նա մտաբերեց մի ինչ-որ բան, և կրկին տխուր մռայլը պատում էր նրա դիմքը, սկսում էր հառաչել, սկսում էր անիծել իր բախտը...

Ամբողջ գիշեր մենք անքուն մնացինք: Նենեն նույնպես չսլացեց քնելու, երբ տեսավ, որ ես նստած եմ: Խեղճ աղջիկը չգիտեր՝ ինչո՞ւ փարատեր իմ տխրությունը: Նրան հայտնի չէր դժբախտ հոր և նույնքան դժբախտ որդու ցավալի անցյալը: Նա չգիտեր, որ մենք աշխարհի ամենաթշվառ արարածներից մեկն էինք, անտուն, անհայրենիք, հալածված դառն հանգամանքների բռնությունից, թափառում էինք երկրեերկիր, որպես մի արմատախիլ եղած, շորացած բույս, որին փոթորկային հողմի անդթությունը տարուբերում է յուր կատաղի հոսանքի հետ...

Այո՛, Նենեն չգիտեր ինչով մխիթարել ինձ: Որդին հանդիպում էր կորած, մոռացված հորը և, փոխանակ ուրախանալու, տրամում էր, որովհետև այդ հանդիպումը պիտի բաց աներ նրա առջև կատարված պատահարների մի սոսկալի վիճ, որ մինչև այն օր նրան անհայտ էր...

Նենեն միայն հարցրեց ինձ.

— Դու առաջուց ճանաչո՞ւմ էիր այդ ծերունուն:

— Նա իմ հայրն է,— պատասխանեցի ես:

ԳԱՂՏՆԻՔԸ ԼՈՒԾՎՈՒՄ Է

Առավոտյան հայրս դարձնեց խիստ վաղ: Առաջին բառը, որ արտասանեց, էր իմ անունը: Ես իսկույն մոտեցա նրան:

— Եկ գրկեմ քեզ, որդիս, թույլ տուր արևի լույսով մի լավ ուրախանամ քեզանով, — ասաց նա ծնողական հոգեզմայլությամբ:

Ես ընկա նրա գիրկը:

— Ա՛խ, ինչպես խաբեցին ինձ... — դարձյալ կրկնեց նա գիշերվա խոսքը, խորին կերպով հոգվոց հանելով:

— Դու ամբողջ գիշեր անհանգիստ էիր, հայրիկ, համարյա չքնցիր, շատ անգամ կրկնում էիր այդ խոսքը, պատմիր, ո՞վ խաբեց քեզ և ի՞նչ բանում խաբեցին:

— Անցյալը մի հիշեցրու ինձ, որդի, — պատասխանեց նա տխուր ձայնով, — դու ինձ այն ասա՛, մայրդ կենդանի՞ է:

— Ես նրան բոլորովին առողջ թողեցի տանը և մի քանի անգամ նամակներ եմ ստացել. շատ ժամանակ չէ, որ նոր նամակ ես ստացա, նա բոլորովին առողջ է:

— Անիծյա՛լ լինես դու... ինչպես խաբեց ինձ...

Նա դարձյալ հիշեց իր խաբված դրությունը:

— Իսկ քույրե՞րդ, — հարցրեց նա:

— Նույնպես առողջ են, մեծ քույրս մարդի է գնացել, այժմ երկու երեխա ունի. միջնակ քույրս նշանված է:

Նրա շիջած աչքերի մեջ փայլեց ուրախության մռայլ նշույլը: Իսկ իմ հետաքրքրությունը ավելի գրավում էր այն զաղտնիքը, թե ո՞ւմն էր անիծում հայրս, կամ ո՞վ էր խաբել նրան: Երկար թախանձելուց հետո վերջապես հոժարեցավ նա պատմել:

— Գուցե մայրդ ասած կլինի, որ դեռ դու չէիր ծնված, երբ ես աղքատությունից ստիպված թողեցի հայրենի երկիրը և դիմեցի դեպի պանդխտություն, օտար աշխարհներում բախտ որոնելու: Բացի ծանր պարտքերից, ես ոչինչ չթողեցի իմ ընտանիքի ասլուստի համար: Մի քանի կտոր կավածքներ ունեի, նրանք ևս պարտքերիս փոխարեն գրավ էին գրված: Մի քանի տարի երկրեերկիր թափառում էի. բայց ոչ մի դործում հաջողություն չէի գտնում: Հայրենիքից ստացված տեղեկությունները միշտ տխուր էին լինում և անմխիթար: Վերջապես հասավ Պարսկաստանի սարսափելի ժանտախտի լուրը: Այդ միջոցին հայտնվեցավ ինձ մոտ մի խաչագող, որ նոր էր եկել մեր երկրից և ուներ իր

հետ մի նամակ իմ անունով: Նա պատմեց, թե որսլիսի սոսկալի կոտորած կատարեց ժանտախտը և որպես դատարկվեցավ ամբողջ երկիրը: Իսկ նամակի մեջ ավելի մանրամասնություններ կային: Նամակը մեր գյուղի քահանայի գրածն էր: Նա սկսվում էր մխիթարական խոսքերով, որպես սովորաբար գրում են այն անբախտներին, որոնք կորցրել էին իրանց սիրելիներին: Նրա մեջ կար մի երկար ցուցակ, թե մեր գյուղացիներից ո՞վ մեռավ կամ ո՞վ ազատվեցավ: Մեռելների թվումն զրած էր քո մոր, քույրերիդ և քո անունը: Իմ ամբողջ ընտանիքը ժանտախտի զոհ էր դարձել: Այդ անիրավը բերանացի էլ պատմեց, թե որսլիսի պատուհասի ենթարկեց աստված իմ ընտանիքը, և ավելացրեց, որ իմ թողած բոլոր կայքերը պարտքերիս փոխարեն տիրեցին...

Վերջին խոսքերի ժամանակ ծերունու ձայնը փոքր առ փոքր թուլացավ, և նա դժվարանում էր շարունակել իր պատմությունը: Նենեն տվեց նրան մի բաժակ կաթ խմելու: Նա փոքր-ինչ կազդուրվեցավ և շարունակեց.

— Այլևս ոչինչ չէր մնում, ես կորցրել էի այն բոլոր առարկաները, որ սիրելի էին ինձ, որ կապում էին իմ սիրտը իմ հայրենիքի հետ: Այդ տեղեկությունները այնքան ծանր և սպանիչ ազդեցություն ունեցան իմ վրա, որ ես մի քանի ամբողջ ամիսներ հիվանդ պառկեցա: Նամակաբեքը չհեռացավ իմ հիվանդության մահճից և ամենայն հոգատարությունամբ խնամք էր տանում իմ վրա: Մինչև իմ առողջանալը նա բոլորովին զրավեց իմ բարեկամությունը, և ես իմ անձը շատ երախտապարտ էի համարում նրան: Ես ընդունեցի նրան իմ մոտ, և որպես ընկեր դործում էինք միասին: Ես վճռեցի այլևս չվերադառնալ մեր հայրենիքը, ուր պիտի գտնեի սիրելի կնոջ, սիրելի զավակներիս գերեզմանները միայն և իմ դատարկացած տունը, այն ևս պարտատիրոջ ձեռքը անցած: Ամեն ինչ իմ մեջ պիտի վարթեցներ տխուր հիշողությունների: Հայրենիքը ատելի էր դարձել ինձ...

Նրա ձայնը դարձյալ սկսեց դողդողալ, դարձյալ դառն զգացմունքները խեղդում էին նրան: Նենեն տվեց նրան երկրորդ բաժակ կաթը, բայց այս անգամին չընդունեց և փոքր-ինչ հանգստանալուց հետո շարունակեց.

— Ես այն ժամանակ հարուստ էի, ունեի մի քանի հազար պատ-բաստի ոսկիներ սնդուկի մեջ, իմ նոր ընկերը այն աստիճան զրավել էր իմ հավատարմությունը, որ ես ամեն ինչ հանձնել էի նրա ձեռքը: Անցան մի քանի տարիներ, նա ինձանից չէր բաժանվում: Մեր գործերը օրցասօրե լավանում էին, և օրցասօրե այդ մարդը սիրելի էր դառնում ինձ: Բայց ի՞նչ գիտեի, որ նրա բոլոր մտեբմությունը կեղծ էր, խա-

բեություն էր. մի գիշեր, իմ քնած ժամանակ, նա հարձակվեցավ իմ վրա, սրի մի քանի հարվածներ տալով, ես անզգա և ուշաթափ մնացի. իսկ նա, ինձ արդեն սպանված համարելով, հափշտակեց իմ ոսկիները և փախավ: Ահա այն սպիները, որ թողեց իմ վրա այն շարագործը...

Հայրս ցույց տվեց մի քանի խորն ընկած վերքերի նշաններ իր մարմնի վրա և շարունակեց.

— Այդ պառավը, որ դու տեսնում ես իմ խրճիթի մեջ, ես իմ կյանքով նրան եմ պարտակա՛ն: Նա մի անբախտ այրի էր, ինձ վեր առեց իր մեռ, խնամք տարավ և առողջացրեց:

Հորս ցավալի պատմության ժամանակ ես դռնվում էի մի տեսակ դարհուրանքի մեջ, թե ո՛րքան դժբախտությունների պատճառ է դառնում սուտը, խաբեությունը և նենգալոր մտերմությունը: Հորս խաբված դրությունից առաջ էր եկել մեր ամբողջ ընտանիքի թշվառությունը: Եթե նա այդ պատահարներին չհանդիպեր, եթե նա իր ժամանակին վերադարձած լիներ իր հայրենի երկիրը և իր վրա առներ յուր ընտանիքի խնամատարությունը, ես երբեք ստիպված չէի լինի ոտքս դուրս դնել իմ հոր տնից և անբարոյականության մեջ չէի ընկնի:

— Ինչպե՞ս էր այն շարագործի անունը, — հարցրի ես, երբ հայրս վերջացրեց իր պատմությունը:

— Օհան, դու կարծեմ կճանաչես նրան:

— Կարապետի որդին, ի՞նչպես չեմ ճանաչում:

— Հենց նա:

Ես սառած մնացի: Այդ անիրավը ոչ սակավ մոլորության մեջ էր դեցել և՛ ինձ, և՛ իմ մորը, և՛ մեր բարեկամներին: Ես այդ անցքը պատմեցի հորս:

— Լսիր, հայրիկ, թե ինչպես վարվեց նա մեզ հետ, այնտեղ, Պարսկաստանում, երբ վերադարձավ պանդխտությունից: Նա լուր բերեց, թե դու մեռած ես և իր հետ ունեի մի քանի խաչագողների նամակներ, որոնք նույնպես հաստատում էին քո մահը: Նա բերել էր և քո ոսկյա մատանին, որի վրա փորագրված էր քո անվանական կնիքը: Այդ հիշատակը հանձնեց նա իմ մորը: Մորս ծանոթ էր այդ մատանին: Մեր դրացի կնիկները համոզում էին նրան, որ թաղե մեր գերեզմանատան մեջ և քո անունով մի շիրիմ կանգնեցնե: Բայց նա չէր հավատում մեզ հասած տեղեկություններին, նրան բավական հայտնի էին խաչագողների խաբեությունները: Հետո Օհանը շատ անգամ գալիս էր մորս մոտ և իրան ցույց էր տալիս որպես մեր տան ամենալավ բարեկամը: Վերջը

նա առաջարկեց պսակվել մորս հետ, բայց մայրս մերժեց նրա առաջարկութունը:

— Ավազակ,— դռնեց հայրս ատամները կրճտացնելով,— այստեղ հափշտակեց ոսկիներս, իսկ այնտեղ աշխատում էր խլել կնոջս...

Մի քանի րոպե մնաց նա տխուր լռության մեջ և ապա դարձավ ինձ այդ խոսքերով:

— Ահա այդպես են այդ շարագործները... զգուշացի՛ր, որդի, հետևող կացիր այդ մարդերից: Նրանց համար այս աշխարհում ոչ մի սուրբ բան չկա: Ես էլ մի ժամանակ պատկանում էի այդ փշաքանդ, անբարոյականացած հասարակությանը... ես էլ շատ տներ եմ քանդել, շատ ընտանիքներ եմ անբախտացրել, իմ ձեռքերս էլ մաքուր չեն մնացել անմեղների արյունից... Թո՛ղ այդ խրճիթը, հեռացիր, որդի, շարագործ հորից, որովհետև ասածո անեծքը կա նրա վրա...

Խեղճ հայր, նա դեռ չգիտեր, որ որդին էլ ընկած է նույն ցեխի մեջ: Նա հարցրեց.

— Իսկ քեզ, որդի, ո՞ր բախտը ձգեց այս հեռավոր անկյունում:

Ես համառոտ կերպով պատմեցի վարպետիս դարբնոցում պատահած անցքը, մորս ինձ քաջորդ Պետրոսին հանձնելը, իմ գործունեությունը պանդխտության մեջ և վերջապես այն դեպքը, որ մեզ դեպի այդ անտառ բերեց և ձգեց դրամանհնգների ընկերության մեջ:

Այդ բոլորը լսելու ժամանակ թշվառ ծերունին ավելի և ավելի սարսափում էր, մինչև նա կտրեց իմ պատմությունը, բացականչելով.

— Անբախտ որդի, դու էլ կորած ես,— և արտասուքը հեղելի նման սկսեց թափվել նրա աչքերից:

Փոքր-ինչ հանգստանալուց հետո իր խոռվությունից՝ շարունակեց նա.

— Լսիր, որդի, ամեն մի ապականված շրջանի ժահահոտությունը այնքան զգալի չէ լինում, երբ մարդ ապրում է նույն շրջանի մեջ, որովհետև նրա զգայարանները սովորում են, ընտելանում են այն օդին: Իսկ երբ դրսից, մաքուր օդ շնչելուց հետո, մոտենում ես ապականված շրջանին, այն ժամանակ միայն զգում ես նրա թունավոր արտաշնչությունը: Դու այժմ անմաքուր շրջանի, այդ փշաքանդ հասարակության մեջ ես գտնվում և զգալ չես կարող, թե ո՞րպես բո անձը օրըստօրե վարակվում է և բարոյապես փտում է: Մի օտար ձեռք պետք է, որ քեզ դուրս քաշե նրա միջից, և այդ թող լինի հայրական փորձված ձեռքը: Աղաչում եմ քեզ, հեռացիր այդ շարագործներից, քանի որ բոլորովին ընկած չես... քանի որ բոլորովին կորած չես...

Նա լւմ ձեռքը բռնել էր իր դողդոջուն ափերի մեջ՝ Վերջին խոսքերն արտասանեց արտասուքով և ծնողական սրտի խորին ցավակցությամբ։ Ես խոստացա կատարել նրա պատվերը, բայց մտածում էի, թե ի՞նչ հնարքով պետք է բաժանվել քավոր Պետրոսից։ Այդ սարսափելի մարդը այն աստիճան կաշկանդել էր ինձ, որ նրանից անջատվելը շատ հեշտ չէր։ Հայրս պատասխանեց.

— Ես լավ եմ ճանաչում այն անիրավին... նրա մեջ դուք կամ խիղճ կոչված բաները չկան։ Ես գիտեմ նրա բոլոր արարմունքը... աշխարհի ամեն կողմերում եղել է նա և ո՛րտեղից անցել է, թողել է իր ետևից արտասուք և դժբախտություն։

— Այստեղից այնտեղ, նա ինձ հետ միշտ լավ է եղել. նա մինչև անգամ որդու պես սիրում էր ինձ։

— Հավատում եմ, Բայց ի՞նչ նշանակություն ունի խաչագողի համար սերը, բարեկամությունը։ Լսիր, որդի, լւմ ալեւոր մաղերը այդ շարագործների մեջ ճերմակացան։ Նրանք չգիտեն, թե ի՞նչ է ճշմարիտ բարեկամությունը. որքան սերտ են նրանց ընկերական կապերը, որքան մտերմական են նրանց հարաբերությունները, այնքան զարհուրելի է լինում վրեժխնդրությունը՝ երբ ընկերը իր ընկերի մեջ նշմարում է մի ամենափոքր կասկած։ Բայց կասկածել նրանք միշտ կարող են, որովհետև ում խիղճը մաքուր չէ, նա կասկածավոր է լինում։

Այդ բոլորը ուղիղ էր, ես առանց հորս ասելու էլ գիտեի։ Բայց ի՞նչպես հեռանալ քավոր Պետրոսից առանց նրան կասկած պատճառելու՝ դրանումն էր գլխավոր հարցը։ Ես հարցրի.

— Ի՞նչպես թողնեմ նրա մոտ իմ այսքան տարվա վաստակը։ Ես ունեմ մեծ հարստություն, և բոլորը նրա մոտ է։

Նա պատասխանեց վրդովված ձայնով.

— Զգի՛ր այն ապականված արծաթը, նա թույնից ավելի մահաբեր է։ Խաչագողի հարստությունը մի փոսի մեջ քամուց հավաքված ցամաք տերևների նման է. փչեց հակառակ քամին, և ահա նա ցրվել կալ։ Ավաղակը երբեք չի հարստանա. նա այսօր հարուստ է, վաղը՝ աղքատ։ Այդպես են բոլոր խաչագողները։ Շատ անգամ նրանք մեծ գումարներ են ձեռք բերում, շատ անգամ մի սև փող չունեն ծախսելու։ Որովհետև նրանք ոչ միայն սովոր չեն ազնիվ աշխատանքին, այլ նրանց ծանոթ չէ ո՛չ փողի կանոնավոր կերպով վաստակելը և ոչ նրա տնտեսաբար սպառելը։ Թե՛ առաջինը և թե՛ երկրորդը նրանց մոտ չափազանցություն է հասնում և մեջտեղում մնում է միշտ ոչինչ, այսինքն՝ աղքատություն։

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. հայրս շաբոնակեց.

— Լսի՛ր, ուրդի, ով որ իր կյանքում մի որևիցե հիվանդությամբ վարակված է լինում, երկար բժշկվելուց հետո, ինքը նույն հիվանդության բժիշկին է դառնում։ Ես այդ բոլորը փորձել եմ իմ կյանքում, իմ անձի վրա։ Փախի՛ր, հեռացի՛ր այդ մարդկանցից, որպես ժանտախտից, աղատություն ուրիշ հնար չկա...

Ես հարցրի հորիցս, երբ նրանք այս աստիճան ասելի էին, ինչո՞ւ էր նա իր խրճիթը հիմնել նրանց բնակարանի մոտ։

— Նրանք նոր են եկել, ութ ամիս չկա, որ նրանք բույն են դրել այդ անտառների մեջ։ Իսկ ես բնակվում եմ այդ ծովի ափի մոտ ավելի քան վեց տարի։ Նրբ նրանք հայտնվեցան, ես պատրաստվում էի հեռանալ այստեղից, բայց հիվանդությունս արգելք եղավ։ Ես պառկած էի, ես հիվանդ էի, մի քանի շաբաթ հաղիվ կլինի, որ փոքր-ինչ հաղիվ կազդուրվել եմ։

— Բայց ի՞նչը ստիպեց քեզ առանձնանալ այդ ծովի ափի մոտ։

— Դու լսեցիր իմ պատմությունը, թե ո՞րպես խաբվեցա ես, թե ո՞րպես դավաճանեց և կողոպտեց ինձ հավատարիմ ընկերը... Այն օրից ես ատեցի աշխարհը, հեռացա մարդկանցից և վճռեցի այդ մոռացված խրճիթում, այդ ծովի ափերի մոտ անցկացնել իմ դժբախտ ծերությունը...

Ես խոստացա բաժանվել քավոր Պետրոսից, խոստացա թողնել այն հարստությունը, որ անարդար միջոցներով էր հավաքված, և ասեցի հորս.

— Ես ընդունում եմ քո խորհուրդը, ես այլևս չեմ վերադառնա այն մարդկանց մոտ և կմնամ այստեղ։ Բայց դու ես, հայր, խոստացիր, որ մոլորված ուրդու հետ կվերադառնաս մեր հայրենիքը, կուրախացնես կարոտ մորս, կուրախացնես անտեր մնացած դավաճանիդ։

— Խոստանում եմ,— պատասխանեց նա։— Ես հենց այս օրից կսկսեմ ճանապարհի պատրաստություն տեսնել։

Այդ միջոցին նհնհն և պառավը մոտեցան մեզ։

— Գրկիր այդ երիտասարդին, դա իմ ուրդին է։

Նա ուրախությամբ սկսեց համբուրել ինձ։ Ոչ սակավ ուրախ էր և նհնհն։ Նա երիտասարդան հրճվանքով պոտվում էր իմ շուրջը, ծիծաղում էր, հանաքներ էր անում հորս հետ, շնորհավորում էր նրան, որ բախտ ունեցավ դռնել իր ուրդուն, և ասում էր։

— Տեսա՞ր, պապա, եթե ես չլինեի, եթե Մուրադը ինձ այստեղ չբերեր, դու, կարելի է, չտեսնեիր նրան։

ԸՆԿԱ ԾՈՒՂԱԿԻ ՄԵՋ

Ես լճակների երբեք չվերադառնալ քալոր Պետրոսի մոտ՝ Նրեք օր էր, հորս խրճիթից դուրս չէի եկել, Ես դատապարտված էի նույն վիճակին, որպես 'Նենեն'՝ շերեւել խաչագողներին՝ մինչև այստեղից հեռանալին։

Բոլոր ժամանակը ես և հայրս զբաղված էինք ճանապարհի պատրաստութուններով, Նենեն շատ ուրախ էր, անդադար շտապեցնում էր մեզ. «Գնա՛նք, գնա՛նք, ասում էր, հեռանանք այստեղից»։ Պառավել նույնպես տխուր չէր երևում. նա շուտով հաշտվեցավ հորս հետ բաժանվելու մտքի հետ, երբ իմացավ, որ նա մի հեռու երկրում կին ունի, զավակներ ունի և ցանկանում էր, որ ծերունին գնա իր ընտանիքը ուրախացնելու։ Հայրս իր խրճիթը բոլոր պարագայքով թողնում էր պառավին։

Ամեն ինչ պատրաստ էր ճանապարհի համար, մնում էր գրաստներ վարձել, տեղափոխվել մինչև մերձակա քաղաքը և այնտեղից փոստային սայլակներով առաջ գնալ։ Չորրորդ օրը վաղ առավոտյան ես ուղևորվեցա զեպի մոտակա գյուղը գրաստներ վարձելու համար։

Դուրս գալով հորս խրճիթից, դգում էի իմ մեջ մի անբացատրելի խաղաղություն. իմ սիրտը լցված էր անսահման ուրախությամբ. ես ինձ բախտավոր էի համարում և գոհ։ Կարծես թե ես ազատված լինեի խիստ ծանր շղթաներից, որ հարածամ ճնշում էին, հարածամ տանջում էին ինձ։ Այո՛. ես ազատված էի քալոր Պետրոսի կապանքներից, ազատված էի մի անբարոյական շրջանից...

Որպես մի մարդ, որ դեռ հաղիվ զգաստացել է իր կատաղի արբեցությունից, ես մտաբերում էի իմ սարսափելի անցյալը... տեսնում էի այն խորին անդունդը, լցված ամեն տեսակ ապականություններով, որ բարոյապես ընկած էի ես... Ո՞վ դուրս հանեց ինձ այնտեղից՝ Նենեն և հայրս։ Հայրս սովորեցրեց լինել բաբի, իսկ Նենեն սովորեցրեց սիրել...

Նախախնամության մատն էի տեսնում այդ բոլոր զեպքերի մեջ, որ առիթ տվին ինձ ազատելու Նենեի կյանքը և հանդիպելու հորս Թե՛ առաջինը և թե՛ վերջինը առաջնորդեցին ինձ զեպի ուղղություն։ Եթե Նենեն չլիներ, ես առիթ չէի ունենա հորս տեսնելու, իսկ եթե հորս շտեպնեի, ես գուցե միշտ կմնայի խաչագողների խումբի մեջ...

Դեռ արեւ չէր ծագել, դեռ տիրում էր վաղորդյան մռայլը։ Գնալով զեպի մոտակա գյուղը, ես իմ գլխում կազմում էի մի զեղեցիկ ծրագիր մեր ապագայի մասին։ Ես պատկերացնում էի սիրելի հայրենիքը... իմ

և հորս վերադարձը... մորս և քույրերիս ուրախությունը... և մեր խաղաղ ու հանգիստ կյանքը հայրենական օջախի կողքում...

Բայց ինձ տանջում էր մի ամենադժվարին հարց, թե ի՞նչ պետք էր անել նենեի հետ: Ես գիտեի, որ նա ինձանից չի բաժանվի, ես զգում էի, որ նրան թողնել չեմ կարող... Այդ հարցը երկար ղեպղեցնում էր իմ միտքը, երկար ես տարուբերվում էի զանազան մտածությունների մեջ: Իմ սիրալիկն ասպարեզում միմյանց հետ մրցում էին երկու էակներ՝ նենեն և Սառան: Որի՞ն պետք էր ընտրել...

Ճանապարհը, որ տանում էր դեպի մոտակա գյուղը, պետք է անցներ այն ձորի միջով, ուր գտնվում էր խաչագողների բնակարանը: Այդ պատճառով ես որոշել էի արեւածագից առաջ, առավոտյան մթության պահին, անցնել այնտեղից, որպեսզի նկատելի չլինեմ:

Դեռ բավական մոտին էր, երբ հասա այնտեղ: Բայց իմ ուշադրությունը գրավեցին որոտման խուլ ձայներ, կարծես թե արձակում էին տարճանակներից. ես կանգնեցա: Ձայները լսվում էին ուղիղ այն կողմից, որտեղ գտնվում էր նրանց բնակարանը: Հետաքրքրությունը մոլորեցրեց ինձ: Ես բարձրացա մի բլուրի վրա, սկսեցի այնտեղից նայել: Իմ առջև բացվեցավ մի հրեղեն լճակ: Ամբողջ ձորը վառվում էր կրակի մեջ: Հրդեհը խաչագողների բնակարանից տարածվել էր անտառի մեջ: Ամառային տոթից ցամաքած ծառերը այրվում էին:

Կրակի բոցերը զուրս էին հոսում խաչագողների բնակարանից և տարածում էին նրա շուրջը սարսափելի լուսավորություն: Միլիոնները այրվում էին: Մի կողմում ածած էին թղթերի կիսավառ կապոցները: Հրդեհը ոչնչացնում էր կեղծ գործի կեղծ արդյունքը...

Հրդեհի լուսավորության միջից երևում էին զինված մարդիկ, որոնք կարծես թե խուլարկություններ էին անում: Ոմանք կալանավորված էին, շղթաների մեջ պահված էին, ոմանք փախչում էին: Անտառի մեջ հետամուտ էին լինում, որոնում էին փախստականներին: Մթության մեջ ընդդիմադրություններ էին կատարվում, այդ ժամանակ լսելի էր լինում տարճանակների ձայնը:

Ի՞նչ էր պատահել: Ինչ էլ որ լիներ, այդ սոսկալի տեսարանը մի լավ բան չէր գուշակում: Ես մտածեցի հեռանալ: Այդ միջոցին լուսավորությունը ավելի տարածվեցավ, կարծես, ամբողջ հորիզոնը վառվում էր կրակի մեջ: Այժմ միանգամից բոցավառվելով, այրվում էին չոր խոտի դեղերը, որ խաչագողները հավաքել էին իրանց ջորիների համար: Լուսավորությունը հասնում էր մինչև այն բլուրը, որի գագաթին կանգնած էի ես, իմ սլաակները մի անշարժ արձանի նման նկարված էր բլուրի բարձրության վրա: Ստորոտից լսելի եղավ մի ձայն.

— Դա էլ մեր ընկերն է...

Իսկույն վրա հասան մի քանի ղինված մարդիկ և կալանավորեցին ինձ: Նշխարեցին արդեն հայտնի եղալ ինձ. ես ընկա ծուղակի մեջ...

Խաչագողը, որ մասնեց ինձ, միևնույն անձն էր, որին կոչում էին «էշի ալանջ»: Նրան փախչելու ժամանակ ճանապարհից բռնել էին և ետ էին բերում: Այդ մարդը հայտնի էր ամբողջ խումբի մեջ իր վատույթուններով: Ես դարձա նրան, ասելով.

— Ձե՞ս ամաչում...

— Դու պիտի ամաչես,— պատասխանեց նա լրբաբար,— դու մատնեցիր մեզ, և կարծում էիր, թե ինքդ ազա՞տ կմնաս...

— Ե՞ս մատնեցի ձեզ...

— Այո՛, դու, ապա ո՞վ: Դու խաբեցիր մեզ, դու հեռացար մեզանից, դու թաքնվեցար ծերունի ձկնորսի խրճիթում, որտեղ թաքցրել էիր և այն աղջկան, որին հանձնել էին քեզ սպանելու համար...

— Այդ դու ո՞րտեղից գիտես:

— Ես երկու ամբողջ գիշերներ խավարի միջից, ձկնորսի խրճիթի լուսամուտներից նայում էի ձեզ վրա... և այդ հրդեհը պիտի կատարվեր այնտեղ... և ձեզ բոլորիդ պիտի այրեինք կրակի մեջ... բայց դու, անպիտան, ավելի ճարպիկ գտնվեցար մեղանից... մի քաժի համար մատնեցիր մեզ...

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. ինձ ավելի ծանր էր լսել նրա հայհոյանքները և անպատիժ թողնել նրան, քան թե այն կապանքները, որ այդ բռնեցում կաշկանդել էին ինձ: Սկսեցին մեզ տանել դեպի խաչագողների բնակարանի կողմը:

«էշի ալանջի» խոսքերից երևաց, որ իմ բացակայությունը կառկածանքի մեջ էր ձգել ընկերներիս. նրանք սկսել էին որոնել ինձ և գտել էին ձկնորսի խրճիթում: Նենեկին կենդանի տեսնելը ավելի շփոթեցրել էր նրանց, մանավանդ քավոր Պետրոսին, որին ես հավատացրել էի, թե սպանել եմ այդ աղջկան:

«էշի ալանջին» հանձնված էր եղել գաղտնի հսկել իմ գործողություններն իրա, տեղեկություններ հավաքել, մինչև ընկերությունը կարգվեր այդ մթին և կնճռոտ հարցը և կտար իր վճիռը իմ մասին: Բայց ես ինչո՞ւ էի առիթ տվել նրանց մտածելու, թե ես եմ մատնել նրանց՝ այդ ես հասկանալ չկարողացա:

Արեգակը իր առաջին ճառագայթները խառնեց հրդեհի բոցերի հետ, երբ մեզ հասցրին խաչագողների բնակարանի մոտ: Նրանում էր, որ իրանք, խաչագողները, կրակ էին տվել այդ բնակարանին, որպեսզի մոխրի մեջ անհետացնեն իրանց արհեստի նշանները:

Երբ բոլորովին մոտեցա, տեսնում եմ՝ խաչագողներից մի քանիսը շղթայահատ պահվում են ղինվորների ձեռքում: Ամբողջ ձորը շրջապատված էր բազմաթիվ պահապաններով: Այսուամենայնիվ, մի քանիսին հաջողվել էր փախչել, թեև ոստիկանությունը վրա էր հասել այն ժամանակ, երբ բոլորը դեռ քնած էին:

Քալոր Պետրոսը նույնպես կալանավորների թվումն էր. նա խիստ անխուս՝ կերպով կանգնած էր իր շղթաների մեջ և նույնպես հպարտ էր, որպես միշտ: Առաջին անգամ չէր, որ նրա հետ պատահում էին այսպիսի «խաղեր»: Նա իր կյանքում գուցե հարյուր անգամ դործ էր ունեցել ոստիկանության հետ: Երբ տեսավ ինձ, խիստ դաժան կերպով նայեց իմ վրա և ոչինչ չխոսեց. բայց ես նրա թունավոր հայացքի մեջ կարդացի այդ խոսքերը. «Դու էլ, Մուրադ, դավաճանեցիր ինձ...»:

Խուզարկությունը անտառի մեջ տեղեց մինչև կեսօր. խաչագողներից ոմանք տնակի ստորերկրյա գաղտնի ճանապարհներով դուրս էին եկել և անհետացել էին ծառերի ու թուփերի մեջ: Նրանց դտնել չկարողացան: Կալանավորների թիվը, բացի ինձանից, չորս հոգի էին:

Հրդեհը արդեն բոլորովին լափել էր այն բնակարանը, որ մոտ մի տարի եղել էր կենտրոն սարսափելի շարագործությունների: Երբ ամեն ինչ վերջացած էր, մեզ սկսեցին տանել դեպի մերձակա քաղաքը: Մի բան, որ իմ կորստյան այն դառն ճգնաժամում մտաբերեցի ես, էր նենհն խեղճ աղջիկ, դու դարձյալ մնացիր անտեր...

Երկուդը և հուսահատությունը, որ այսպիսի դեպքերում տիրում են հանցավորի սրտին, ինձ բոլորովին ղղալի չեղան: Կարծես թե ես համոզված էի, թե հարկավոր էր, որ այսպես լինեի, թե այն ճանապարհը, որ ես բռնել էի, ինձ պետք է հասցներ մինչև այստեղ, թե ես պետք է պատժվեի և իմ տանջանքներով քավեի իմ դործած մեղքերը...

Երեք օրից հետո մեզ հասցրին մերձակա քաղաքը և փակեցին բերդի մեջ: Գիշեր էր: Բանտի մի անկյունում, թեք ընկած հարդի վրա, հեռու իմ ընկերներից, տխուր մտածությունների մեջ տանջվում էի ես: Հաղիվհաղ ինձ համար ծագեց կյանքի մի նոր առավոտ, հաղիվհաղ ինձ աղատված էի համարում մի անբարոյական հասարակությունից, հաղիվհաղ սկսվում էր ինձ համար արդար ապրուստի մի նոր եղանակ, և ահա տխուր հանդամանքները ինձ ձգեցին մի նոր դժբախտության մեջ: Ինչո՞վ կվերջանար այդ, ես չգիտեի, բայց համոզված էի, որ ես ընդերկար պիտի բաժանված մնամ սիրելի ծնողներից, սիրելի բարեկամներից, և ես գուցե մյուս անգամ չպիտի կարողանամ տեսնել նենհին: Այդ մտածությունների մեջ էի ես, երբ իմ ընկերները, բանտի մի այլ կողմում խումբով նստած, թուլթ էին խաղում, ծիծաղում էին, հա-

նաքններ էին անում, կարծես թե իրանց տանը լինեին: Քալոր Պետրոսը նրանց մոտ էր. նա չէր խաղում, բայց նայում էր նրանց խաղի վրա: Նա բաժանվեցավ խմբից և մոտեցավ ինձ:

Մի մարդու թե՛ բարոյական և թե՛ մարմնական տգեղությունները այնքան նշմարելի չեն լինում, երբ նայում ես նրանց վրա բարեկամի աչքով: Բայց երբ սկսեցիր ատել նրան, այն ժամանակ միայն հայտնվում է նա իր բոլոր աշխարհայեցողությամբ: Այսպես ներկայացավ ինձ քալոր Պետրոսը, երբ մոտեցավ իր սովորական սառնությամբ:

— Դու քեզ վա՞տ ես զգում,— հարցրեց նա:

— Ոչ,— պատասխանեցի ես:

— Այա ինչո՞ւ ես այդպես տխուր:

— Բանտում ուրախ չեն լինում:

— Այդ իրավ է, բայց տխրելն էլ թուլասրտության նշան է:

Նա նստեց իմ մոտ և սկսեց ղանաղան խրատներ տալ:

— Չվախենաս, Մուրադ, այդպիսի դեպքեր շատ են պատահում մեզ հետ: Էդուց շատ կարելի է սկսվի մեր քննությունը դու պետք է հՀայտնես քո իսկական անունը, քո հայրենիքը և ի՞նչ ազգի կամ ի՞նչ դավանության պատկանելի: Ընտրիր քեզ համար մի կեղծ անուն, ձևացրու քեզ ուրիշ ազգից և ուրիշ երկրից: Ուրացի՞ր ինչ մեղադրանք որ կդնեն քեզ վրա. այնուհետև քո ազատվելը դժվար չի լինի:

Ես պատասխանեցի խորին զղվանքով.

— Որքան խաբեցի, որքան սուտ խոսեցի, բավական է: Ես այսուհետև պետք է ճշմարիտը խոսեմ:

Նա սկսեց ղարմացած կերպով նայել իմ երեսին:

— Ի՞նչ է պատահել քեզ հետ, գժվե՞լ ես, ի՞նչ է:

— Ես այժմ ավելի խելացի եմ, քան թե երբեք:

— Դու կամենում ես կորցնե՞լ քեզ:

— Ես այն օրից կորա, երբ սկսեցի հետևել քո խրատներին:

Այժմ նրա դեմքի վրա երևացին բարկության նշաններ: Բայց շուտով անցավ բարկությունը և ցավակցական եղանակով խոսեց նա.

— Ես չէի հավատում, Մուրադ, և հիմա էլ չեմ հավատում այն կասկածանքին, որ քո ընկերները ունեցան քո մասին, իբր թե դու, առանց որևիցե պատճառի, հեռացար նրանցից և մատնեցիր նրանց: Բայց ես հավատում եմ մի բանի, որ այժմ քո խելքը իր տեղումը չէ. ես նկատում եմ քո մեջ խելագարության նշաններ: Դու այլևս այն չես, ինչ որ էիր առաջ:

— Այդ իրավ է, ես այժմ այն չեմ, ինչ որ էի առաջ, և այդ տալանց է, որ այժմ իմ խելքը իր տեղումն է, իսկ առաջ խելագար էի:

Նա կրկին զայրացավ, ասելով.

— Ողորմելի՛, ո՞վ փչեց հիմա գլխումդ այդ ցնորքները։ Դու կարծում ես, որ ես այժմ չգիտեմ, թե ի՞նչպես մի թափառական աղջկա համար խաբեցիր ինձ։ Նրա սերը խելքից հանեց քեզ, և դու վճռեցիր բաժանվել քո բարերարից, որ այնքան տարի իր որդու պես սնուցել էր քեզ։ Բայց աստված պատժեց քեզ քո ապերախտության համար. քո ճանապարհը կրկին դարձրեց դեպի մեր կողմը, որ այդ բանտին, այդ շղթաներին մասնակից լինես և դու։

— Այդ բանտը, այդ շղթաները իմ հին մեղքերի համար է,— պատասխանեցի ես։— Բայց եթե ես գործել եմ իմ կյանքում մի բարի գործ, այդ այն է, որ ես խաբեցի քեզ և չկատարեցի քո պատվերը՝ զըրկել կյանքից մի անմեղ աղջկա։

— Որին դու սիրեցիր։

— Այո՛։

— Որը մեր բոլորին մատնեց։

— Այդ սուտ է, այդ զրպարտությունն է։ Նա չէ մատնել ձեզ։

Նա պատասխանեց ինձ ավելի հանդիմանական եղանակով.

— Ինչո՞ւ ես խաբում ինձ, դու մի քանի րոպե առաջ ասում էիր, որ այլևս սուտ չի պիտի խոսես։ Միթե քեզ հայտնի չէ՞, որ այն աղջիկը սպառնացել էր մատնել ամբողջ ընկերությունը. այդ պատճառով էլ վճռել էին սպանել տալ նրան։ Մի դիպվածով դու նրա կյանքը աղատեցիր և դրանով միջոց տվեցիր նրան կատարելու իր վրեժխնդրությունը։

— Բոլորովին սխալ է ձեր ենթադրությունը,— պատասխանեցի ես։— Ձեզանից բաժանվելուց հետո, եթե դուք հանձնել էիք «էջի ականջին» լրտեսել իմ գործողությունները, այն ես պետք է լավ հայտնի լինի ձեզ, որ այն աղջիկը ձկնորսի խրճիթից ոչ մի տեղ չի հեռացել, ուրեմն և չէր կարող մատնել ձեզ։

— «էջի ականջը» գտավ քեզ ձկնորսի խրճիթում քո բացակայությանից երկու օր հետո. նա չէր կարող տեղեկություններ հավաքել. թե մինչև այնօր թե՛ դու և թե այն աղջիկը ի՞նչպես էիք անցուցել։

Մեր վիճաբանությունը քաղորդ Դեմոսթենի հետ տևեց երկար, ես դարձյալ չկարողացա համոզել նրան, թե նենհն մեղավոր չէր մատնության գործի մեջ։ Հանգամանքները ինքըստինքյան այնպես էին կազմվել, որ նենհնի կարծիքական վարմունքը հավանական էին դարձնում։ Այդ անբախտ աղջիկը ընկել էր խաչագողների ձեռքը. նրան չարչարել էին. նա սպառնացել էր, եթե իրան բաց չթողնեն, կմատնե նրանց. այդ երկյուղը առիթ էր տվել խաչագողներին սպանելու նրան. ես աղատեցի նրա

կյանքը. և մի քանի օրից հետո կատարվեցավ մատնությունը, խաչագողներին կալանավորեցին: Այլևս ո՞ւմ վրա կարող էին նրանք կասկած չենենալ, եթե ոչ կա՞մ իմ, կա՞մ Նենեի վրա: Քավոր Պետրոսը, թեև չէր հավատում, որ ես կդավաճանեի նրան, այնուամենայնիվ, նա ինձ բոլորովին արդար ևս չէր համարում, հայտնելով նույն միտքը, որ եթե ես նրա հրամանը կատարած լինեի և Նենեին սպանած լինեի, այնուհետև այդ դժբախտությունը տեղի չէր ունենա: Նրա բարկությանը չափ չկար, թե ինչպե՞ս ես համարձակվեցա խաբել նրան: Բայց այդ բարկությունը մասումբ մեղմանում էր, երբ նա ի նկատի էր առնում իմ սիրահարությունը, որը նրա կարծիքով մինչև խեղաքարության էր հասցրել ինձ: Բայց նա, որպես երևում էր, դեռ չգիտեր հորս հետ իմ հանդիպելը, եթե հայտնեի, գուցե բոլորովին կփարատեր թե՛ նրա և թե ընկերներիս կասկածը իմ անհավատարմության մասին: Քավոր Պետրոսը ներող էր, երբ իրավացի փաստեր էին ներկայացնում: Բայց ես այլևս փուլթ չունեի իմ անձը արդարացնելու նրա առջև: Նա հեռացավ, հետևյալ խոսքերը ասելով.

— Օրենքի պատասխարտությունից ավելի հեշտ է ազատվել քեզ, բայց ես չգիտեմ, ինչպե՞ս դու պիտի ազատվես քո ընկերների վրեժխնդրությունից...

Այդ խոսքերը սարսափելի էին, սարսափելի էին ավելի այն պատճառով, որ դուրս էին գալիս մի խաչագողի բերանից: Բայց ես լսեցի խորին արհամարհանքով, և այդ ավելի վիրավորեց նրան: Այդ անգույթ մարդը դեռ սիրում էր ինձ, թեև թաքցնում էր իր սերը, դեռ մտածում էր իմ մասին, դեռ հոգ էր տանում իմ վրա: Ես տեսա, թե ի՞նչպես նա վշտացած կերպով հեռացավ, գնաց նստեց բանտի մի մթին անկյունում և, գլուխը քաշ գցած, տխուր մտածությունների մեջ ընկավ: Մի՞թե նա զգում էր, որ ես նրա դաստիարակության թշվառ զոհն էի...

Երբեք չէր պատահել, որ ես այնպիսի համարձակությամբ խոսեի քավոր Պետրոսի հետ, որպես այն գիշեր: Կարծես թե հանցավորի կասկանքները մի տեսակ ազատություն են շնորհում նրան: Շղթաների մեջ թե՛ մեծավորը և թե՛ ստորագրյալը հավասար իրավունք են վայելում: Մեր վիճաբանությունը թեև խիստ տաք էր, բայց անցավ հանդարտ կերպով, այնպես, որ մեր մյուս ընկերները, որոնք զբաղված էին թղթախաղով, ոչինչ չլսեցին: Այժմ նրանք վերջացրել էին իրանց խաղը և սկսել էին միմյանց հետ ղանաղան հանաքների անել: Ինձ վրա ուշադրություն անգամ չէին դարձնում: Ես խորին զղջմանքով լսում էի նրանց զվարճությունները:

— Էդուց կսկսվի մեր հարսանիքը,— ասում էր մեկը, հիշեցնելով քննություն սկսվելը:

— Տո՛, Հարո, այդ քանիերո՞րդ անգամն է, որ ռաներդ հագնում ես այդ զանգուլակները,— հարցնում էր մի մանկահասակ խաչագող ծերունի ընկերից, ցույց տալով նրա շղթաները:

— Սատանան դիտե՛, մոռացել եմ հաշիվը,— պատասխանում է ծերունին ինքնաբավական ժպիտով:

— Դու նրանից այդ հարցրու, թե քանի՞ անգամ փախել ես «կարմիր տնից»,— մեջ մտավ մի կարճահասակ խաչագող:

«Կարմիր տունը» կոչում էին նրանք Սիրիքը:

— Այդ հարցնելու հարկ չկա,— պատասխանեց առաջինը,— չե՞ս տեսնում, հաշիվը ճակատի վրա գրած է, երկու գրոշմ, կնշանակե երկու անգամ:

— Այս անգամ երրորդ գրոշմը կղրվի,— պատասխանեց ծերունի Հարոն, շարունակելով իր ժպիտը.— երե՛ք գրոշմ, վատ չէ, խորհրդավոր թիվ է:

Այդ ժամանակ դեռ գործադրվում էր աչն օրենքը, որ աքսորականների ճակատի վրա գրոշմ էին դնում:

— Սպա դու ի՞նչպես փախար բերդից,— հարցրեց մեկը իր ընկերից, որին կոչում էին Զաքո:

— Այդ ի՞նչ մի զարմանալու բան է,— պատասխանեց Զաքոն,— շատ հեշտ կերպով: Ինձ գրեցին բերդը: Ընկերս, որ ավելի հանցավոր էր, քան թե ես, չբռնվեցա՛յ: Նա իր հագուստն ու կերպարանքը փոխեց և, իրան ձեացնելով իմ սղգական, թույլ տված օրհրում գալիս էր ինձ տեսություն: Ամեն անգամ բերում էր ինձ համար սպիտակ հաց և այլ ուտելիքներ: Վերջապես հասավ դատկի տոնը: Այդ տոնը կալանավորների վրա թափում է իր ողորմությունը: Բարեպաշտ մարդիկ իրանց տան պատրաստությունից նրանց համար բաժին են ուղարկում: Այդ տոնին չմոռացվեցա և ես: Ընկերս բերեց ինձ համար մի ամբողջ հաց և սառը փլավ: Այդ երկրի հացերը, փառք ասածո, մեր բարակ և թափանցիկ լավաշները չեն, նրանք այնքան ահագին են, որ ամեն բան կարելի է նրանց մեջ թաքցնել: Հացի մեջ գրած էր փոքրիկ սղոց և աբրեշումի երկայն պարան: Առաջինը բավական էր բանալ լուսամուտներից մեկի երկաթյա վանդակապատը կտրելու, իսկ երկրորդով աչն տեղից ցած իջնելու:

— Իսկ պահապանները չնկատեցի՞ն:

— Զատկի տոնին մի՞թե կարելի է մի պահապան գտնել, որ հարած չլինի:

Այս տեսակ խոսակցություններ տեղի ունենան մինչև կեսգիշեր: Իսկ այլևս լսել չկարողացաւ Մի կողմից հոգնածությունը, մյուս կողմից հոգեկան տանջանքը այն աստիճան թուլացրել էին ինձ, որ երկար արթուն մնալ չկարողացաւ:

Ե

ՆԱ ԻՆՁ ՉԹՈՂԵՑ

Անցել էր ավելի քան մի տարի այն օրից, որ ես կալանավորվեցաւ, որ ես բանտում մաշվում էի:

Հենց առաջին անգամ, երբ տարվեցաւ քննիչի մոտ, ես պարզ կերպով խոստովանեցաւ բոլորը, ինչ որ դործել էի: Ես ոչինչ չթաքցրի, ես մինչև անգամ ցույց տվի այն բաները, որ ինձանից չէին հարցնում: Ես միջատմիտ չեմ պատմեցի, թե ի՞նչպիսի անմեղ սրտով դուրս եկա հայրենիքից, ի՞նչպիսի ընկա խաղապետների հասարակության մեջ, ի՞նչպիսի հեղինակութեւն ընտելացաւ չարագործության, ինչե՞ր արեցի, ինչեր կատարեցի և վերջապէս ո՞րպէս հորս խրատով բաժանվեցաւ այդ հասարակությունից և պատրաստվում էի բոլորովին հեռանալ նրանցից, բայց հանկարծ բռնվեցաւ:

Ամեն ինչ անկեղծաբար պատմելուց հետո, ես հույս ունեի, որ կաբաղարացնեն ինձ, տեսնելով, որ ես բոլորովին անդիտակցաբար ընկած էի այդ հանցանքների մեջ, և ի նկատի առնելով, որ ես արդեն զղջացել էի իմ մեղքերը, հասկացել էի իմ մոլորությունները և դարձել էի շարժանսպարհից:

Բայց այնպէս շեղավ, ինչպէս ես սպասում էի: Իմ անկեղծ խոստովանությունը ավելի ծանրացրեց իմ վրա իմ մեղքերը: Ես ինքս ինձ համար վկա դարձաւ և հաստատեցի իմ հանցանքները: Իմ զղջման վրա ուշադրություն չդարձրին, մտածելին միայն ապաշխարության մասին:

Մի քանի ամսից հետո քաղաքի բարձր դատարանում կարդացին իմ դատապարտության վճիռը: «Զրկել ամեն իրավունքներից, աքսորել մինչև մահ տաժանական աշխատությունների մեջ»...

Ես շատ տխրեցաւ, երբ լսեցի այդ վճիռը: Ներել հանցավորին, որ արդեն զղջացել էր, որ արդեն ուղղվել էր: Բայց ո՞վ է քննում մարդու սիրտը: Նա այնպիսի մի խորության մեջ թաքնված է, որ ամենասրատեա զատավորի աչքն անգամ այնտեղ թափանցել կարող չէ:

Իմ ընկերները նույնպես արքայադուհիների դատարարություն, բայց նրանք այնպես տխուր չէին, որպես ես. նրանք ավելի զայրացած էին երևում, քան թե տրտում:

Շրջապատված ղինվորներով, դատարանից կրկին տարան ինձ բանտ: Երբ հասցրին բերդի դռանը, դեռ ներս չմտած, իմ ետևից մի ճիւղ, մի ցավալի աղաղակ բարձրացավ: «Ես պետք է տեսնեմ նրան... մի՞թե դուք դուք չունեք... մի՞թե դուք աստված չունեք... մարդիկ, ինչո՞ւ են արգելում ինձ... ես պետք է տեսնեմ նրան... թողե՛ք, որ տեսնեմ նրան»...

Ես ետ նայեցաւ Այդ խոսքերը լսելու էին մի աղքատ բնակից, որ պատահաբար հագուստով, հերարձակ, այս կողմ և այն կողմն էր ընկնում, աշխատում էր պատուել ղինվորների շարքը և մոտենալ ինձ: Պահապանները հրացանների սվիններով հեռացնում էին նրան, բայց նա դարձյալ առաջ էր մղվում:

Որքան և խռովության մեջ լինեի այն բողոքում, որքան և իմ գլուխը և խեղքը ինձ չէին պատկանում, այստեղնայնիվ, այն սրտաշարժ պատկերի մեջ ես ճանաչեցի Նենեին: Խեղճ աղքատ, ո՞րտեղից հայտնվեցավ նա...

Նրա աղաղակից դուրս եկավ բանտապահը:

— Դարձյալ այն ցնորված աղքատին է,— ասաց նա և հրամայեց հեռացնել:

Երևում էր, որ Նենեն առաջին անգամ չէր, որ խնդրում էր՝ իրան թույլ տան բանտը մտնելու: Նրան արդեն ճանաչում էին: Նա խիստ սղորմելի ձայնով պատասխանեց.

— Պարոն բանտապահ, ես ցնորված չեմ... Ի սեր ասածո, պիտե՞ք իմ վրա, թույլ տվեցեք, որ տեսնեմ նրան...

— Ո՞ւմ տեսնես:

— Այն կալանավորներին, որ տանում են...

— Դու ո՞վ ես:

— Ես նրա բարեկամն եմ... թողեք տեսնեմ նրան... մի՞թե դուք աստված չունեք... եթե չթողնեք, ես դատավորի մոտ կգնամ... թագավորի մոտ կգնամ...

— Ավելի լավ կլինի, եթե դատունը գնաս,— հեղինակային պատասխանեց բանտապահը և հրամայեց հեռացնել:

Նրա անգթությունը ավելի վշտացրեց ինձ, քան իմ դատապարտության վճիռը, որ այն օր կարգացին դատարանում: Ինձ ներս տարան, դռները փակվեցան իմ ետևից, ես այլևս ոչինչ չսեցի...

Ամբողջ օրը խելագարի նման էի նա բոլորովին մոռացել էի իմ թշվառ դրուձյունը, մոռացել էի, թե ո՞րպիսի սարսափելի ապագա էր սպասում ինձ, ես միայն մտածում էի անբախտ նենեի մասին։ Միշտ իմ աչքերի առջևն էր այն վրդովմունքով լի աղջիկը, տեսնում էի այն հերարձակ կույսի վշտալի պատկերը, լսում էի նրա սգավոր ձայնը... Արևը մտավ, մութը պատեց, բանտի մեջ տիրում էր գիշերային խավարը։ Այդ մթության մեջ դարձյալ տեսնում էի նրան, լսում էի նրա ձայնը...

Առաջին անգամ ես ղգացի շղթաներիս ծանրությունը, առաջին անգամ բանտը ներկայացավ ինձ իր սոսկալի կերպարանքով։ Մինչև այսօր ինձ տանելի էր բոլորը։ Իսկ երբ տեսա, թե իմ պատճառով տանջվում է մի անմեղ հոգի, այն ժամանակ միայն հասկանալի եղավ բոլոր դարհուրանքը իմ թշվառ դրուձյան...

Ամենքը թողեցին ինձ. իմ հավատարիմ ընկերները ինձ մատնեցին. ես կտրվեցա լույս աշխարհից... բայց նա ինձ շթողեց... Նա եկավ իմ ետևից, նա որոնում էր ինձ, երևի երկար որոնում էր և գտավ։ Բայց գտավ բանտի մեջ, դատապարտյալների մոայլ գերեզմանի մեջ...

Այդ գերեզմանի շուրջը պտտվում էր նա, գիշերային մենավոր ուրվականի պես պտտվում էր նա, և խաւարի միջից մի մարգարեուհի մեղեհահարցուկի նման կամենում էր գուրս կոչել իր սիրելիին...

Դա իրողություն էր, և դա ցնորք չէր, ես լսում էի նրա ձայնը, նույն սրտաշարժ, ողբալի ձայնը, որպես լսել էի ցերեկէլ։ Գիշերը խաղաղ էր. մարդիկ քնած էին, դրսում ամեն ինչ գտնվում էր խորին լուռության մեջ։ «Թողե՛ք տեսնեմ նրան»... այդ խոսքերը միայն հնչվում էին գիշերային լուռության մեջ...

Բանտի պահապան գինւորը, հրացանը ուսին դրած, չափավոր քայլերով անցուդարձ էր անում իր պահականոցի մոտ։ Նա նույնպես լսում էր ողբալի ձայնը և անհետաքրքրությամբ ասում էր. «Դա այն ցնորված աղջկա ձայնն է»...

Գիշերը ես անցուցի տենդային անհանգստության մեջ. ո՛չ քնած էի և ո՛չ արթուն։ Առավոտյան, երբ արեգակի առաջին ճառագայթները ներս ցոլացին բանտի նեղ լուսամուտներից, և ինձ համար ծագեց ուրախության լույսը, դուռը բացվեցավ և խելագարի նման ներս վաղեց նենե։ Նրա առաջին խոսքերը կցկտուր էին և անհասկանալի։ Նա մոտեցավ, գրկեց ինձ և երկար մնաց իմ կուրծքի վրա անխոս։ Նա նման էր մի սպանվածի, որի երեսի վրա բնավ գույն չկար։ Կենդանի մնացել էին դեռ շմարած աչքերը միայն, այն լի կատաղությամբ աչքերը, որոնք իրանց խռովության մեջ ևս գեղեցիկ էին։

Նրա խոռովությունը շուտով անցավ, անցավ՝ որովհետև գտնվում էր ինձ մոտ, որովհետև տեսնում էր ինձ: Նա սկսեց խոսել.

— Ա՛խ, սիրելիս, եթե դիտենայիր ո՛րքան որոնել եմ քեզ... ո՛րքան ման եմ եկել. .

Նրա ձայնը սկսեց խեղդվել. փոքր-ինչ հանգստացավ և ասլա շարունակեց.

— Անցնում էի քաղաքից քաղաք, գյուղից գյուղ, ամեն տեղ հարցնում էի քեզ... Ա՛խ, ինչո՞ւ մարդիկ այդքան վատացել են... ամեն տեղ հարցնում էին ինձ... ամեն տեղ հեռացնում էին ինձ... չէին թողնում, որ բնակարանների մեջ մտնեմ... ասում էին՝ դա ցնորված աղջիկ է...

— Ասլա ո՛րտեղ էիր անցկացնում դու:

— Փողոցների վրա, բաց երկնքի տակ... և ավելի հանգիստ էի, երբ գտնվում էի անապատում կամ թափնվում էի անուտների հասերի մեջ... Այնտեղ լավ էր, այնտեղ մարդիկ չկային ..

— Ասլա ինչո՞ւ էիր կերակրվում դու:

— Շատ անգամ օրերով քաղցած էի մնում... շատ անգամ ուտում էի դաշտային բանջարներ կամ կերակրվում էի վայրենի պտուղներով... Նրբեմն գտնվում էին բարի մարդիկ, որոնք ինձ հաց էին տալիս:

Նվ այդ բոլորը ո՞ւմ համար, ինչի՞ համար, մի դատապարտյալ աքսորականի համար, որ պիտի մաշվեր, պիտի ոչնչանար հանքերում...

Բայց ինձ ավելի դարձացանում էր այն, թե ի՞նչպես թույլ տվին «խեղազար աղջկան» մտնել բանտը, որի մեջ ես ամենևին խեղազարության նշան չէի նկատում, միայն վերին աստիճանի անձնադոճությունը և թշվառության սաստիկ կատաղությունը նրան բախտավոր մահկանացուների աչքում խեղազար էին ներկայացնում:

Նա պատմեց, թե այն օրից, որ եկել էր այդ քաղաքը և տեղեկացել էր, որ ես այն բանտումն եմ գտնվում, բանտի շրջակայքից չէր հեռանում. գիշերները անց էր կացնում նրա պատերի մոտ, իսկ ցերեկով կանգնում էր փողոցների վրա, աղաչում էր, պաղատում էր անցորդներին, պատմում էր նրանց իմ անմեղությունը, խնդրում էր, որ օգնեն ինձ: Նա դեռ այնքան միամիտ էր, որ կարծում էր, թե ամեն մարդ իրավունք ունի ինձ դատավոր լինելու: Իսկ այն առավոտ, երբ բանտը մանում էր մի երիտասարդ ակնոցավոր պարոն, նա վազեց, մոտեցավ և, գրկելով նրա ոտները, խնդրեց, որ իբրան էլ թույլ տան բանտը մտնելու և իր «սիրելիին» տեսնելու: Ակնոցավոր պարոնը գթաց նրա վրա. խոստացավ, որ իսկույն հրաման կառնե բանտապահից: Նա կատարեց իր խոստմունքը, քանի ըոպեից հետո նրան ներս թողեցին:

Որքան մխիթարական լիներ իմ դժբախտության ախուր ժամերում տեսնել իմ մոտ նենեին, որքան սիրարժան լիներ նրա ծայրահեղ անձնազոհությունը, այսուամենայնիվ, ես մտածում էի. «Մի՞թե ես արժեմ դրան... ի՞նչով է մեղավոր այն անմեղ աղջիկը, որ տանջվում է մի շարագործի համար... ինչո՞ւ ես ձգեցի նրա սրտում այն սրբազան կայծը, որ այնքան բուցավառվեցավ, որ այնքան բորբոքվեցավ, մինչև խելքից հանեց նրան... ինչո՞ւ ես խլեցի նրա հանգստությունը... Այդ բնության ազատ որդին, որի ցեղին վիճակված է կյանքի անհոգ և ավելի ուրախ բաժինը, դուցե ավելի բախտավոր կլիներ, եթե չհանդիպեր ինձ... ինչո՞ւ ես թշվառացրի նրան... Ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ հենց այն օրը, երբ ես նրա կյանքը ազատեցի եղիճնագործի ձեռքից, բաց թողնեի նրան: Նա կգնար, աշխարհը լայն ու արձակ է ցիգանուհու համար, կգնար և իր համար նոր բախտ կորոններ»...

Արդեն ուշ էր... այդ բոլորը պետք էր անցած համարել... ես միայն հարցրի.

— Ինչո՞ւ եկար դու, ի՞նչու չմնացիր հորս մոտ. նա բարի մարդ էր, կպահեր, կպահպաներ քեզ:

Դժբախտները ամեն մի դժբախտության դեպքերում այն քաղաքավարական ձևերը չգիտեն, որ պահպանում են բախտավորները միայն: Նենեին բոլորովին պարզ կերպով պատասխանեց.

— Հայրդ մեռավ, նա մեռավ հենց այն օրը, երբ իմացավ, որ դու կալանավորված ես:

Այդ բոթը սարսափելի ներգործություն ունեցավ իմ վրա: Նա մեռավ իմ պատճառով, մոլորյալ որդու պատճառով, ես նրա մահվանը պարտական էի...

Նենեին շնկատեց իմ խռովությունը, շարունակեց պատմել.

— Այն առավոտը, երբ դու հեռացար խրճիթից և խոստացար, թե երեկոյան կվերադառնաս, մենք անհամբեր սպասում էինք քեզ: Արևը մտավ, օրը մթնեց, բայց դու չվերադարձար: Ամբողջ գիշերը չքնեցինք, հենց նստած սպասում էինք քեզ: Հայրդ մեր բոլորից ավելի անհանգիստ էր: Մյուս առավոտը մինչև ճաշ դարձյալ սպասում էինք քեզ: Հետո հայրդ ինձ իր հետ առնելով, գնացինք այն «ավաղակների» բնակարանի մոտ, տեսանք՝ նրանց տնակը այրված էր, ոչ ոք չկար այնտեղ: Երբ ետ դարձանք, անտառում պատահեց մեզ մի խողարած. նա պատմեց, թե ի՞նչ էր պատահել: Երբ հայրդ լսեց նրա պատմությունը, խուլույն թուլացավ և ցած ընկավ: Ես և խողարածը հաղիվ կարողացանք նրան ուշքի բերել և հասցրինք մինչև խրճիթը: Նույն գիշերը նա սաստիկ ջերմի մեջ էր. առավոտյան նրա մարմինը գտանք բոլորովին սառած: Ես

և պառաւլը Թաղեցիներ նրա մարմինը խրճիթից ոչ այնքան հեռու մի ծառի տակ: Հիշում եմ այն եղևնին, որ դու մինչև նրա մոտ էիր թույլ տվել ինձ հեռանալ խրճիթից:

— Հիշում եմ... — պատասխանեցի ես բոլորովին մեքենաբար:

— Այնուհետև ես վճռեցի գալ քո ետևից և որոնել քեզ: Ես հիմա ամեն տեղ կգնամ. ես հիմա էլ չեմ վախենում: Պառաւլը ինձ չէր ուղղում լքողնել, ասում էր՝ մնա ինձ մոտ, աչքիս լույսի նման կպահեմ քեզ: Ես ինձ շատ էր սիրում. նա քեզ էլ շատ էր սիրում, այնքան լաց էլալ էր...

— Ինչո՞ւ չմնացիր նրա մոտ:

— Քեզ ի՞նչպես թողնելի...

— Ես մի օր կվերադառնայի, քեզ դարձյալ կգտնելի... մենք դարձյալ միասին կլինենք...

— Չէ, ես գիտեմ, ես բոլորը գիտեմ... այնտեղից, ուր քեզ պիտի ուղարկեն, մարդիկ էլ չեն վերադառնում...

— Այդ դու ո՞րտեղից գիտես:

— Ես երեկ դատարանի դռանը կանգնած էի. ինձ չթողեցին, որ ներս մտնելի, այնտեղ էլ ասում էին, թե ես խեղազար աղջիկ եմ... Դըրսում հարցրի, ինձ պատմեցին բոլորը...

Ես չգիտեի՝ ի՞նչ անել նրա հետ, ի՞նչ խորհուրդ տալ, ես չունեի այն աշխարհում մի բարեկամ անգամ, որի պաշտպանությանը հանձնելի այդ անբախտ աղջկան: Ես առանց երկար մտածելու կրկին ասացի նրան.

— Դու դարձյալ գնա պառաւլի մոտ, այնտեղ սպասիր ինձ: Նա բարի կլին է. նա կպահե քեզ: Ո՞վ է իմանում, դուցե աստված կհաջողի, մի օր վերադառնամ քեզ մոտ...

— Ես քեզանից չեմ բաժանվի:

— Դու խո գիտես, թե ինձ ո՞րտեղ պիտի ուղարկեն:

— Գիտեմ: Ես էլ կգամ քեզ հետ:

Սույն միջոցին բանտի վերակացուներից մեկը ներս մտավ, հրամայեց նենեին հեռանալ:

— Ես այստեղ պետք է մնամ:

— Այստեղ հյուրանոց չէ, օրիորդ,— պատասխանեց վերակացուն դառն ժպիտով:

— Ես դրան մենակ չեմ թողնի:

— Բավական է, որքան միասին եք հղի...

— Մի տարուց ավել չէ, որ մենք ճանաչում ենք միմյանց:

— Յալում հմ, որ այդքան կարճատև է եղել ձեր սերը... Այսու-
մենայնիվ, պետք է հեռանաք, նաղելի օրիորդ:

Լսելով վերականգուի վերջին հեղնությունը, արյունս բորբոքվեցավ:

— Եթե դու կշարունակես այդպես վիրավորել մի պատվավոր աղ-
ջըկա, ես քո գլուխը կջարդեմ:

— Մտածի՛ր, թե ո՞րտեղ ես գտնվում... այստեղ քո բնական զո-
րանքները չեն,— պատասխանեց նա սառնությամբ:

— Պարոն վերակացու,— մեջ մտավ Նենեն,— մի՞թե դու քույր
չունես, մայր չունես, մի՞թե դու չե՞ս հասկանում կնոջ սիրտը: Ինչո՞ւ
ես հալածում ինձ: Իմ Մուրադը վատ մարդ չէ. նա իմ կյանքը աղատեց
մի եղևնազործի ձեռքից... այն օրից ես սիրում եմ նրան...

— Ես այդ հասկանում եմ...— պատասխանեց վերակացուն ավելի
կոպտությամբ:— Բայց բանտի մեջ չեն սիրում... Ձեզ թույլ տվեցին
մտնել այստեղ պարոն բժշկապետի խնդրելով: Բավական է, որքան
տեսնվեցաք, որքան խոսեցիք: Ասում են ձեզ, որ հեռանաք այստեղից,
եթե չկամեիք, որ ձեզ դուրս քաշեն:

Նենեն ավելի կամակորեցավ:

— Ես կմնամ այս բանտում:

— Ես ձեզ խրատ կտայի, որ գժատանը մնայիք:

— Անգութնե՛ր... բոլորը այդպես են խոսում... ես ի՞նչով եմ գիժ,—
բացականչեց Նենեն արտասուքը սրբելով:

Վերակացուն ուշադրություն չդարձրեց, կանչեց մի ղինվոր, նրան
դուրս քաշեցին, և բանտի դռները կրկին կողպվեցան: Ես մնացի մե-
նակ: Մի քանի րոպե լսելի էր լինում նրա ճիչը, աղաղակը, և շուտով
նրա ձայնը անհետացավ բանտի խուլ, գերեզմանական լռության մեջ:

Սարսափելի դրություն: Քո սիրած էակին հալածում են, վիրավո-
րում են, և դու սառն աչքով պիտի նայես այդ անիրավության վրա և
լռես: Մի՞թե այդ է նշանակությունը այն խոսքերի, որ կարդացին ինձ
դատարանում. «Զրկել ամեն իրավունքներից»...

Ի՞նչ պետք է լինի խեղճ աղջկա վերջը՝ ահա այդ էր ինձ տանջող
միտքը, երբ դարձյալ մնացի մենակ, երբ սպանվածի նման տարածվեցա
իմ կալարանի խոնավ հատակի վրա:

ԳԱՆԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Լինում են այնպիսի բոլորներ, որ մարդ իրան բոլորովին մոռանում է: Եւ մինչ այն աստիճան զբաղված էի նենհի վիճակով, որ ամենեին չէի հիշում, որ մոտենում է այն սարսափելի օրը, երբ ես պետք է կրեի մահվան տանջանքների առաջին փորձը: Ինձ, բացի մշտական աքսորից, վճռել էին երկու հարյուր մտրակի հարվածներ:

Այն ժամանակ դեռ տիրում էր այդ օրհնքը, որ դատապարտյալին նախքան աքսորելը հնթարկում էին մարմնական գանահարություն: Ի՞նչ սոսկալի բան է դահճի մտրակը: Կարծես թե ֆուրիաները առաջին անգամ դժոխքից դուրս գալով, սովորեցրին մարդիկներին այնպես տանջել իրանց նմաններին: Զարդել, խեղաթյուրել, անդամալուծել և ամեն զորությունից զրկել մարմինը մի թշվառականի, ահա այդ է այն մըրաբակի նպատակը, որպիսի նրան սպասող դառն աշխատությունները հանքերի մեջ ավելի սպանիչ լինեն: Եվ այդ բոլորը կատարվում էր չարագործներին ուղղելու նպատակով:

Բայց չարագործները չէին ուղղվում: Ես տեսնում էի՝ որքան խիստ էր լինում նրանց պատիժը, որքան չարաչար կերպով վիրավորվում էր նրանց անձնասիրությունը, այնքան ավելի համառ էին դառնում նրանք, այնքան ավելի կամակորում էին իրանց մոլորությունների մեջ: Եվ այդ շատ բնական էր: Հանցավորը մտրակների հարվածների ներքո, փոխանակ զղջալու, արձակում էր կծու հայհոյանքներ, անհօք, և ավելի ոչինչ: Կյանքի մեջ, իմ անձնական փորձերով, ես հասա այն համոզմունքին, որ ամենավաղեանի դադանը անգամ ազնվանում է, ընտելանում է ավելի խաղաղ կյանքի այն ժամանակ միայն, երբ նրան սիրում ես, երբ նրան չես վիրավորում:

Իմ ընկերների մասին նույնպես վճռել էին աքսոր և գանահարություն: Բայց նրանց պատիժը ավելի թեթև էր, քան թե իմը, երևի նրա համար, որ նրանք ամեն ինչ ուրացան, ճշմարտապես շխտատվանեցան իրանց մեղքերը, բայց ես ոչինչ չծածկեցի, բոլորը հայտնեցի:

Այդ նախատեսեց քալոր Պետրոսը. ես ավելի փորձված մարդ էր, քան թե ես: Եվ զգուշացնում էր ինձ ուրանալ, ոչինչ չխոստովանել, որովհետև դրանով ավելի կհեշտացնեի դատավորների գործը, իմ մասին սաստիկ վճիռ տալու: Այնպես էլ եղավ: Բայց իմ խիղճը հանդիստ էր, որ գոնե իմ դատապարտության բոլորներում սուտ չխոսեցի:

Վերջապես հասավ սարսափելի ճգնաժամը:

Քաղաքի բազմությունը խումբերով դիմում էր դեպի պատժարանը։ Նրանք շտապում էին հանդիսատես լինելու մի սոսկալի գործողության։ Զարմանալի հետաքրքրություն ունի ամբողջը. նրան միօրինակ զվարճություն է պատճառում թե՛ քաղցր երաժշտության ներդաշնակությունը և թե՛ դատապարտյալի դառն հառաչանքները դահճի զանահարությունների։

Ամեն ինչ պատրաստ էր սոսկալի հանդեսը սկսելու համար։

Իմ ընկերները բավական քաջությամբ տարան իրանց փորձությունը, կարծես թե նրանց համար շատ սովորական լինեք այդ ևս մինչև հիստոերոդ զարկը անցա առանց մի ձայն հանելու, առանց իմ դեմքն անգամ ալյուլելու։ Մի այսպիսի արհամարհական վարմունք իմ կողմից վիրավորեց դահճների անձնասիրությունը, զրգոնց նրանց բարկությունը. և նրանք խստացրին հարվածների սաստկությունը։ Նույն բույնում նրանց անգութ երեսները կարծես ասում լինեին ինձ. «Մենք ծեծում ենք, որ ցավեցնենք քեզ, երբ դու ցավ չես զգում, դրանով վիրավորում ես մեր կատաղությունը»։

Բազմությունը վայրենի ոգևորությամբ նայում էր Հանկարծ նրանց ուշադրությունը դարձավ մի այլ առարկայի վրա։ Ամբոխի միջից լսելի էր լինում մի ցավալի հառաչանք. «Մարդիկ, ինչո՞ւ եք կանգնած... մի՞թե դուք աստված չունեք... սպանո՞ւմ են... սպանո՞ւմ են... աղատեցե՛ք... աղաչո՞ւմ եմ... աղատեցե՛ք... Մուրադ, սիրելիս... ա՛խ, սպանում են... մարդի՛կ, դուք չե՞ք տեսնում... դուք չե՞ք լսում... սպանում են... աղատեցե՛ք... Ինչո՞ւ են սպանում... նա ավաղակ չէ... նա բարի մարդ է... նա ինձ սիրում էր... նա իմ կյանքը աղատեց... Մարդիկ, ինչո՞ւ չեք լսում... Ա՛խ, աստված... չեն լսո՞ւմ... ամենքը խլացել են»...

Այն սարսափելի բույնում, երբ մինը մյուսի ետևից հաջորդաբար շառաչում էին մտրակների զարկերը, երբ արյան կաթիլները դուրս էին ցայտում իմ մերկ մարմնից՝ այդ մահվան տագնապի բույնում իմ ականջներին հասնում էր դժբախտ աղջկա ձայնը... Այդ ողբալի ձայնը այնքան մխիթարական էր, որ ես այլևս չէի զգում հարվածների սաստկությունը։ Ես երջանիկ էի, որ այս աշխարհում գոնե կար մեկը, որ սիրում էր դատապարտյալին, որ գիտեր, թե նա անմեղ է...

Բայց ամբողջ ծաղրից նրան։ Ամեն կողմից լսելի էր լինում. «Դա այն խելագար աղջիկն է»...

Թե ի՞նչով վերջացավ իմ փորձությունը, թե ի՞նչ դրության մեջ լինձ հետ բերեցին պատժարանից, ես չեմ հիշում, միայն այսքանը գիտեմ,

երբ առաջին անգամ աչքերս բաց արի, ինձ քաղաքի հիվանդանոցի մեջ գտաւ իմ մահճակալի մօտ կանգնած էր մի բավական մաքուր հագնւած, ակնոցավոր երիտասարդ, որի խելացի դեմքի յուրաքանչյուր պծերից արտափայլում էր բարոյթյուն և աղնւթյուն։ Նա ժամացույցը ձեռին բռնած, հաշիւում էր իմ երակի վարկը։

— Այժմ հույս կա... Ճզնաժամը անցած պետք է համարել,— ասաց նա ինքն իրան մի առանձին բավականությամբ։

Երիտասարդը բժիշկ էր. նա մի քանի սլատոկերներ տվեց իր օգնականին և հեռացաւ։

Մի քանի շաբաթից հետո բժիշկը գտաւ ինձ ավելի առողջ։ Մտրակների հարվածներից դիշատված մարմնիս վերքերը այնքան բարւոքւիւ էին, որ ես կարողանում էի առանց շատ ցաւ զգալու մի կողմից մյուսի վրա շուտ գալ։ Իսկ ջերմը դեռ չէր անցել։ Իմ երեակայությունը թնկ արթուն էր, բայց գտնւում էր դեռ գրգռւած դրոյթյան մեջ։

Գեղեցիկ բան է ուղեղի այդ դրոյթյունը։ Կյանքի բոլոր լավ և վատ տպավորությունները, որոնք նրա ծալքերի վրա մնացել էին անջնջելի, բայց որոնք բոլորովին ջնջված, անհետացած էին համարւում, հանկարծ կենդանանում են, կերպարանագործւում են և երևան հանում վաղեմի մոռացված պատկերները...

Ես ինձ տեսնում էի իմ հայրենիքում, այն հասակում, երբ դեռ պատանի էի, մի անմեղ և բախտավոր պատանի, որի օրերը անցնում էին անհոգ դատարկությամբ։ Բախտավոր էի նրա համար, որ դեռ միամիտ էի, դեռ չէի հասկանում աշխարհի շարն ու բարին։ Մայրս խրատում էր ինձ, ցույց էր տալիս կյանքի ավելի ուղիղ ճանապարհը։ Բարեսիրտ մայր, ես այս րոպեիս տեսնում եմ քո միշտ արտասուքով լի աչքերը, քո միշտ ախտոր դեմքը, որ երբեք չէր ժպտում։ Աղքատությունից սպանված, ամուսնուց զրկված, ընտանիքի հոգսերի տակ ճնշված այդ դժբախտ կինը դարձյալ չէր մոռանում իր զավակների օրինավոր դաստիարակությունը։

Հետո տեսնում էի ինձ վարպետիս դարբնոցում։ Դատարկամուկ պատանին սովորում է աշխատանքի։ Գործը հաջողություն է գտնում իմ ձեռքում։ Աշխատանքը, երեսի քրտինքը օրըստօրե ավելի կազդուրում են իմ ջղերը, ավելի բորբոքում են իմ եռանդը։ Սիրտս ուրախ է, խիղճըս հանգիստ է, որովհետեւ ես կարողանում եմ իմ արդար վաստակով օգնել ոչ միայն ինձ, այլև այն անձինքներին, որոնք իմ օգնութեամբ կարող են։ Մայրս, քույրերս ապրում են իմ ձեռքի արդշունքով։

Այնտեղ, այն դարբնոցի մուխի և սև փոշու մեջ ծագում է ինձ երանության առաւմտը... իր բոլոր վարդակարմիր գեղեցկությամբ երևան

է գալիս սիրոտ արեղակը... Նա սփռում է իմ հոգու մեջ լույս և շերմություն... Մի նաղելի օրիորդ հայեցնում է իմ սրտին իր կախարդական մատը, և իսկույն նրա մեջ բոցավառվում են սիրոտ սրբազան կայծերը... Այդ ժամանակ երջանի՛կ էի ես, երջանի՛կ էի, որովհետև գործում էի, աշխատում էի և սիրում էի...

Հանկարծ երջանկության արեգակը սկսում է խավարել... շար դեռ բարեպաշտ մարդու կերպարանքով մոտենում է ինձ, խելքից հանում է, մոլորեցնում է... ես շինում եմ աղետալի բանալին... այդ բանալին բաց է անում իմ առջև կոթսոյան ճանապարհը... Վարպետիս դարբնոցում կատարվում է սարսափելի բարբարոսություն... ես փախստական եմ լինում...

Մի խումբ գլխից ձեռք վեր առած պատանիներ, թաքնված անտառի անհայտության մեջ, ընդունում են ինձ իրանց զաղտնի ընկերության մեջ։ Այստեղ, մարդկային բնակությունից հեռու, ծառերի և թուփերի ամայության մեջ, ես առաջին անգամ սկսում եմ ճանաչել և սիրել հրաշալի բնությունը։ Առաջին անգամ հրապուրում է ինձ սոխալի քաղցրիկ ձայնը, առաջին անգամ ծաղիկները գրավում են ինձ իրանց անմեղեղջախոհական գեղեցկությամբ։ Իմ մանկահասակ ընկերների ուրախ և մշտադվարթ հասարակությունը, նրանց անկեղծ բարեկամությունը, նրանց անձնվեր մտերմությունը առժամանակ հանգստացնում են սըրտիս ցավերը, առժամանակ մոռանալ են տալիս ինձ այն սարսափելի դժբախտությունը, որին ենթարկված էի ես և իմ պատճառով շատերը... Սիրելի ընկերներ, ո՞րտեղ եք այժմ դուք, երանի՛ թե բաժանված չլինեի ձեզանից, երանի՛ թե միշտ ձեր հասարակության մեջ մնայի Դուք այնքան բարի էիք և ազնիվ, ես ցավում եմ, որ կորցրի ձեզ, որ զրկվեցա ձեզանից...

Մորս վիճակը, վարպետիս թշվառությունը, աղգականներիս հալածանքը, որոնք բոլորը շարշարվում էին տեղային ղանադան օրինադանությունների պատճառով, բաժանեցին ինձ իմ մանկահասակ ընկերների հասարակությունից։ Ես վերադարձա դեպի իմ հայրենական օջախը, օգնելու նրանց, որոնք իմ պատճառով հալածանքի էին ենթարկված...

Այդ ժամանակ կրկին դուրս է գալիս իմ առջև շար դեռ բարեպաշտ մարդու կերպարանքով, առաջարկում է ինձ իր հովանավորության ձեռքը։ Ես կրկին խաբվում եմ... կրկին մոլորության մեջ եմ ընկնում...

Նա համոզում է ինձ, թե հայրենիքի համար ես մի խորթ որդի էի

դարձել, թե պետք է թողնել հայրենիքը և օտար երկրում բախտ որոնել նա խոստանում է և առաջնորդել ինձ...

Մայրս, տխուր հանգամանքներից ստիպված, հանձնում է ինձ իմ նենգավոր մեկտորի ձեռքը: Ես թողնում եմ իմ հայրենի երկիրը, որը այնքան լավ և վատ հիշատակներով կապված էր իմ սրտի և հոգու հետ: Ձեռք եմ առնում պանդխտության գավադանը: Այդ տխուր, ցավալի ղգացմունքներով լի անջատման ռուպեում, որպես մխիթարիչ հրեշտակ, հայտնվում է իմ սիրո առարկան՝ Սառան: Նա իր կուսական համբույրներով կնքում է մեր ուխտը, խոստանում է մինչև իմ վերադարձը սիրել և սպասել ինձ...

Աղքատությունը մղում է ինձ հեռու և հեռու, դեպի անծանոթ երկիրներ: Ինձ, բոլորովին անփորձ և միամիտ պատանիիս, առաջնորդում է մի հոյակապ մարդ, մի վիթխարի շարագործ, եփված և թրծված կյանքի քուրայի ամեն փորձությունների մեջ: Իմ բնական ձիրքերով հարուստ ընդունակությունը խիստ պտղաբեր հող է դառնում իմ առաջնորդի ձեռքում: Շուտով նրա ցանքը ընծայում է առատ և արդյունավոր հունձք, մի հունձք, ոռոգված բազմաթիվ զոհերի արյունով և արտասուքով... Բոլորովին անմեղ և բարեսիրտ պատանին, դա՛ն հանգամանքների շնորհիվ, վերջապես դառնում է մի սարսափելի եղեռնագործ...

Եվ ես տեսնում էի ինձ, որպես մի քարածայռ, դուրս կտրված ահագին լեռան բարձրությունից, գլորվում է, գլորվում է դեպի ցած, դեպի անդունդը... Հանկարծ մթին անհայտությունից երևան են գալիս երկու ձեռքեր, աշխատում են կանգնեցնել գլորման արագ և ուժգին ընթացքը... բայց իզուր, ես արդեն հասած էի մինչև անդունդի հատակը...

Այդ հոր փրկարար ձեռքն էր, որ աշխատում էր ազատել ընկած որդուն... այն նենեի կախարդական ձեռքն էր, որ աշխատում էր սովորեցնել նրան սիրել բարին ու գեղեցիկը...

Իմ կորստյան խորին անդունդի մեջ հայտնվում է մխիթարական ոգին՝ մի տնարգված և հալածված ցեղի անմեղ դուստրը: Սիրո հրեղին կայծակը փայլատակում է իմ սրտի խավարի մեջ և, կարծես, երկնային կրակով զտվում, մաքրվում են իմ վատ կրքերը ամեն ախտերից: Ես սկսում եմ դարձյալ սիրել... սիրել այն ժամանակ, երբ իմ ոտներին կրում էի դատապարտյալի ծանր շղթաները, երբ իմ ճակատի վրա դրված էր աքսորականի սև կնիքը...

Ո՛վ սեր, ո՛վ դու երկնային ղորություն, որ ծավալում ես թշվառականի հոգում կյանք և խաղաղություն, որ ամրացնում ես նրա կամքը և լցնում ես նրա սիրտը պայծառ հույսերով, և այնուհետև բանտի

խաւարը, երկաթի կապանքների ծանրութունը այլևս զգալի չէ լինում նրան...

Աշխարհից կտրւած, որպէս մի անպիտք մարմին ձգւած եմ այդ գերեզմանի մեջ: Ինձ չէ տաքացնում արևը յուր ջերմությունով. ինձ համար փակւած է արտաքին կյանքը: Բայց մի արարած, անմարմին ուրվականի պէս, հետևում է ինձ... և այս բոպիս նա կանգնած է իմ առջև իր գեղեցիկ, արտասովալի աչքերով... Ա՛խ, որքան մխիթարական է այդ արտասուքը... նա թափւում է մի թշվառականի համար, որին ամենքը ատում են...

«Նենն», նազելի Նենն, հեռացի՛ր ինձանից, մի՛ մոտենար ինձ... իմ շունը կարող է թունաւորել քեզ... մի՛ մոտենար ինձ... ևս չեմ կարող գրկել քեզ... իմ ձեռքերը արյունոտ են... Անմե՛ղ երեսա, ի՞նչն է ստիպում քեզ կապւել մի թշվառականի հետ, որ արժան չէ ոչ քո սերին և ոչ քո արտասուքին... Գնա՛, հեռացի՛ր, թո՛ղ տուր ինձ... մեր բոլոր կապերը կտրւեցան այն բոպից, երբ կարդացին իմ դատաւարութեան վճիռը...

Գնա՛, ո՛վ դու բնութեան աղատ դուստր, բաց աշխարհում լայն է քո ասպարեզը... գնա՛, թափառի՛ր երկրեերկիր, գուշակի՛ր մարդիկների բախտը, ցույց տուր նրանց չարն ու բարին, նրանք գուցէ հաց կտան քեզ»...

Մինչ ևս այդ զառանցությունների մեջ էի, մի ձեռք դիպաւ ճակատիս: Աչքերս բաց արի տեսա՝ մահճակալիս մոտ կանգնած էր ակնոցավոր երիտասարդը: Ես ճանաչեցի, դա բժիշկն էր: Նրեւում էր, նա երկար լսում էր իմ բացականչութունները:

— Ի՞նչ եղաւ նա,— հարցրի ես, դեռ ոչ բոլորովին սթափւելով իմ խռովությունից:

— Ո՛ւլ,— հարցրեց երիտասարդը ժպտալով:

— Նա... այն աղջիկը... Նենն... որ հիմա այստեղ էր...

— Հա՛, իմանում եմ,— պատասխանեց նա խորհրդավոր ձայնով.— նա գնաց, խոստացաւ, որ շուտով կվերադառնա...

— Այո՛, նա կվերադառնա, նա ինձ չի թողնի...— կրկնեցի ես ուրախանալով:

Երիտասարդ բժիշկը, որ մինչև այժմ ոտքի վրա էր, նստեց իմ մահճակալի մոտ և կարեկցաբար նայում էր իմ վրա: Երբ նկատեց, որ ես փոքր-ինչ հանգստացա, հարցրեց.

— Ո՛ւլ է այն աղջիկը:

Ես պատմեցի, թե նա որք ցիգանուհի է, պատմեցի, թե ի՞նչպէս ընկած էր նա չարագործների ձեռքը, որոնք վճռել էին սպանել նրան,

սլատմեցի, թե ո՞րպես ինձ հանդիպեց նա անտառում, ո՞րպես աղա-
տեցի նրա կյանքը և այնուհետև կապվեցաւ ինձ հետ:

Նրիտասարդ բժիշկը հետաքրքրութեամբ լսում էր: Ես նկատեցի նրա
դիմքի վրա և ցավակցութեան նշաններ: Մխիթարովեցաւ, տեսնելով, որ
աշխարհում կան մարդիկ, որոնց մեջ չեն մեռած աղնիվ զգացմունք-
ները, որոնք կարող են խղճալ անբախտութեան վրա:

Բժիշկը, այդ մարմնավոր խոստովանահայրը, միակ մարդն է, որ
նայում է դատապարտյալի վրա որպէս մարդու վրա: Նա միակ մարդն
է, որի հետ կարելի է անկեղծ կերպով խոսել: Այդ սլատմառով ես սլատ-
մեցի նրան բոլորը, ինչ որ ծանրացած էր իմ սրտի վրա, ինչ որ տան-
ջում էր ինձ: Պատմեցի այն երազը, որ մի քանի րոպե առաջ սլատ-
կերանում էր ինձ, և ներկայացնում էր իմ կյանքի ճիշտ նկարագիրը, իր
բոլոր սլածառ և մռայլ գույներով: Պատմեցի, թե ո՞րպես անդիտակցա-
բար, փոքր առ փոքր շեղվելով ուղիղ ճանապարհից, անմեղութունից
վերջապէս ընկաւ անբարոյականութեան մեջ: Նա գլուխը խոնարհեցրած
լսում էր: Հետո իմ խոսքը կտրեց. աւելով.

— Այդ բոլորը ես գիտեմ...

— Ո՞րտեղից գիտեք:

— Նայեցեք իմ վրա, ծանոթ է ձեզ իմ դիմքը:

— Կարծես մի տեղ տեսած լինեմ ձեզ:

— Քննիչի մօտ: Ես այն օրը ներկա էի, երբ դատարանում ձե-
ղանից հարցուփորձ էին անում: Դուք խոստովանեցաք ձեր բոլոր հան-
ցանքները: Դուք նկարագրեցիք ձեր կյանքի սլատմութունը սկսյալ ձեր
մանկութունից մինչև ձեր կալանավորութեան րոպեն: Այդ սլատմութու-
նը սաստիկ հետաքրքրեց ինձ, որովհետև նրա մեջ գտնում էի այն բո-
լոր սլատմառները, որոնք ստիպում են մարդուն հակառակ իր կամքի
հանցավոր լինել:

Բժշկի կարեկցութունը ոչ միայն շատ մխիթարական էր ինձ հա-
մար, այլ նա առիթ տվեց իմ վստահութեանը դեպի այդ աղնիվ երի-
տասարդը, ես հարցրի.

— Ուղիղն ասացեք, պարոն բժշկապետ, իրա՞վ նա խոստացաւ,
որ շուտով կվերադառնա:

— Ո՞վ: Հա՛... դուք, երեի, դարձյալ այն աղջկա մասին եք հարց-
նում,— մտաբերեց նա ընդհատված խոսակցութունը նենեի մասին:

— Այո՛, այն աղջկա մասին:

— Դուք ձեր երազների մեջ եք տեսել նրան, նա այստեղ չէ եղել:
Ես հասկացաւ, որ զրգոված երեակայութունը խաբել էր ինձ: Նա-
յեցաւ շուրջս, կրկին նկարվեցան տխուր սլատկերները իմ սլատժական

կյանքի, և բանտային հիվանդանոցի մուսլուտ կամերաները հիշեցրին ինձ իմ գրությունը...

— Ուրեմն ես բոլորովին զրկված եմ նրանից... էլ չեմ տեսնի նրան...

— Զրկված չեք լինի... հույս ունեցեք, որ մի ժամանակ կտեսնեք նրան,— պատասխանեց հրիտասարդը խորհրդավոր ձայնով։

«Մի ժամանակ»... արդյոք երկե՞ր պիտի տևեր այդ ժամանակը, մտածեցի ես։

— Մի անգամ նրան թույլ տվին մտնելու բանտը, ինձ մոտ,— ասեցի ես։

— Գիտեմ, այդ ես խնդրեցի բանտապետից, որ թույլ տան։

Նենեն ինձ ասել էր, որ մի ակնոցավոր երիտասարդ միջնորդեց նրա համար և թույլտվություն ստացավ բանտը մտնելու Ո՞վ կմտածեր, որ այդ բարեսիրտ երիտասարդը լիներ նա։

Նրա բարեսրտությունը մի այնպիսի համակրություն ազդեց իմ մեջ, մինչև ես վստահեցա ասել նրան։

— Ես գիտեմ, պարոն բժշկապետ, որ հավիտյան զրկված եմ նրանից։ Բայց դուք այնքան բարի եք և աղնիւ, որ կգթաք մի որբ, անտեր, անօգնական աղքատ վրա, որը այս աշխարհում ոչ մի խնամատար չունի։ Ամեն տեղ հալածում են նրան, ամեն մարդ խելագար է համարում նրան, և ոչ ոք չէ խղճում անբախտին...

— Նա խելագար չէ,— ընդմիջեց բժիշկը։

— Աղաչում եմ, խղճացեք նրա վրա, ընդունեցեք ձեր պաշտպանության ներքո, նա շատ լավ աղջիկ է։

— Ես առանց ձեր խնդրելու ես այդ պիտի անեմ,— պատասխանեց հրիտասարդը և վեր կացավ։

Ես պատրաստվում էի բռնել նրա ձեռքը, հայտնել իմ անչափ, անսահման շնորհակալությունը, բայց նա ուշադրություն չդարձրեց և շտապելով հեռացավ։

Թ

ԱՔՍՈՐ

Անցան մի քանի ամիսներ ևս։ Մենք բոլորովին առողջ էինք, առողջ այն չափով, որ կարող էինք դիմանալ ճանապարհի ծանրությունը և ուղևորվել դեպի հեռավոր հյուսիս։

Առավոտ էր: Մի խումբ դատապարտյալների հետ, շրջապատված ղինվորներով, մեկ դուրս էին տանում քաղաքից:

Այդ տխուր տեսարանը շատ նման էր դադաղների հուղարկավորությանը՝ դեպի գերեզմանների լուսթյունը: Մնողների, քույրերի, եղբայրների լացը, նրանց հառաչանքը միախառնվում էր իրանց կորցրած բարեկամների շղթաների հնչյունների հետ:

Այո՛, տխուր տեսարան էր և ավելի տխուր, քան թե մահը: Այդ դեպքում մարդը կենդանի է մեռնում և դեռ կենդանի կտրվում են նրա հարաբերությունները աշխարհի և բարեկամների հետ: Բայց նրա զգացմունքները դեռ մեռած չեն. նրա վրա ազդում են շրջապատող երևույթները: Իսկ դադաղի մեջ դրած մարմինը ավելի բախտավոր է. նա չէ զգում, չէ հասկանում, թե ինչ է կորցնում: Մի լիոս և սառ հողը պարզեում են նրան հավիտենական խաղաղություն:

Աքսո՛ր, ի՛նչ սոսկալի միտք է բովանդակում իր մեջ այդ բառը: Հաղարավոր մղոններ չափել շղթայակապ ոտներով, պատերազմել պառնաշունչ մորիկների դեմ, որոնք հսկա եղենիները խլում են արմատից, պատերազմել ցրտի հետ, որի սաստկությունից ահագին ծայրերը ճաքճքում են, պատառ-պատառ են լինում, մաշվել, ուժաթափ լինել հանքերում տաժանական աշխատություններով՝ այդ բոլորը այնպիսի տանջանքներ են, որոնց մարդը, միայն դատապարտված մաքրը կարող է դիմանալ:

Բայց մի բան, որին չէ դիմանում նա, որի առջև փշրվում են նրա բոլոր զորությունները, դա է սիրած աղջկա արտասուքը...

Ահա դարձյալ հայտնվեցավ նա... Մաղերը լատնված, լի կատաղի վրդովմունքով, որպես մի խելագար հրեշտակ հայտնվեցավ նա: Ա՛խ, ո՛րքան սարսափելի է նրա զայրացած դեմքը...

Նա աշխատում է մոտենալ ինձ... ղինվորները հեռացնում են... Նա դարձյալ առաջ է նետվում... Նա չէ վախճնում սվիններից... Ահա բռնեցին նրան... Նա կրկին դուրս պրծավ նրանց ձեռքից... վազում է դեպի ինձ... արգիլում են... Ահա նա խլեց ղինվորներից մեկի հրացանը... մուխը բարձրացավ... հրացանը գոռաց... Բայց զարկեցին նրան... Նա ընկավ... էլ չէ վեր կենում...

«Դա այն ցնորված աղջիկն է», լսելի եղավ ամեն կողմից:

Իմ աչքերի առջև մթնեց, ես այլևս ոչինչ տեսնել չկարողացա, միայն զգում էի հրացանների կոթերի հարվածը, որով քշում էին ինձ դեպի իմ դատապարտությունյան օթևանը:

ՆՐԱՆ ԳՐԵՑԻՆ ՄԵՌԱԾՆԵՐԻ ԹՎՈՒՄ

Աքսորականների խումբը, որոնց հետ ես ուղևորվեցա, բաղկացած էր տասներեք հոգուց, նրանց մեջ էին և իմ ընկերները:

Մինչև առաջին իջևանը հասնելը ես մինչ այն աստիճան խռովության մեջ էի, որ ամենևին չնկատեցի, թե մեր ընկերներից մեկը պակաս էր, այն ևս մեր գլխավորը՝ քավոր Պետրոսը:

Մենք հասանք իջևանը, երբ դեռ նոր էր մտնում արևը: Այդ մի արքունի շինվածք էր փոստային կայարանի մոտ, մարդկային բնակությունից հեռու, առանձնացած անապատի մեջ: Այնտեղից դուրս եկավ մի սուր աստիճանավոր և ընդունեց մեզ: Մենք այժմ մարդ լինելուց դարձել էինք իրեր նշանակված նոմերներով: Նայեցին մեր նոմերներին, ատուգեցին թվերը և ապա ածեցին մի նեղ նկուղի մեջ:

Գիշերը մեզ բաժանեցին մի-մի կտոր սև հաց և խմելու ջուր տվեցին: Ընկերներս սկսեցին ընթրիք անել, բայց ես ոչինչ ուտել չկարողացա: Դա այն տխուր և ծանր գիշերներից մեկն էր, երբ ամեն հույս կորած էր, երբ ամեն ինչ վերջացած էր, և մեզ, ամեն մեկիս, հայտնի էր իր թշվառ վիճակը:

Շուտով դատապարտյալներից ոմանք սկսեցին նիրհել, ոմանք տարածվեցան մերկ հատակի վրա, փորձում էին քնել, ոմանք դեռ նստած, խորին ինքնամոռացության մեջ մտածում էին: Նկուղի մեջ տիրում էր գերեզմանական լռություն: Միայն յուզային ճրագը ճրթճրթալով մի առանձին շարագուշակ ձայն էր արձակում և իր շուրջը տարածում էր աղետ լուսավորություն: Սենյակի օդը, տոգորված բորբոսային խոնավությամբ, անկարելի էր շնչել: Ծրագն անգամ դժվարանում էր վառվել նրա մեջ: Դրսում անցուդարձ էր անում պահապան զինվորը, և մենք լսում էինք նրա քայլերի ձայնը:

Իմ ընկերները այժմ հաշտվել էին ինձ հետ: Նրանց կասկածը թե՛ իմ և թե՛ նենհի վերաբերությամբ բոլորովին փարատված էր: Որովհետև քննությունների ժամանակ գործերից երևաց, որ ոչ ես և ոչ նենհն չէինք մատնել նրանց, որպես կարծում էին, այլ մատնել էր մի հրեա, որ նրանց փորագրիչն էր: Հրեան նույնպես դատապարտության ենթարկվեցավ:

Բայց ինձ գրավել էր այն միտքը, թե ո՞րտեղ մնաց քավոր Պետրոսը, ո՞ր կորավ այդ սատանան: Այդ միջոցին մոտեցավ ինձ ընկերներիցս

մեկը, որը հասակակից էր ինձ հետ: Այդ երիտասարդը հայտնի էր մեր մեջ իր դուրեկան և ուրախ բնավորությամբ: Նա նստեց ինձ մոտ:

— Ո՞ր մնաց քավոր Պետրոսը, — հարցրեցի նրանից:

— Նրան գրեցին մեռածների թվում, — պատասխանեց նա:

— Ի՞նչպես:

— Այնպես:

— Ես ոչինչ չեմ հասկանում:

Երիտասարդը սկսեց ծիծաղել իմ միամտության վրա: — Գանա-հարությունից հետո, — պատմեց նա, — քավոր Պետրոսը, ինչպես մեղանից ամեն մեկը, բանտի հիվանդանոցը տարվեցավ: Այստեղ նա դիտմամբ սկսեց երկարաձգել իր հիվանդությունը, մինչև առիթ ունեցավ ծանոթանալու բանտապահի հետ: Շուտով կարողացավ նա շոշա-կել այդ մարդու թույլ կողմերը և մանավանդ մի դեպք հեշտացրեց նրան օգուտ քաղել նրա թույլ կողմերից: Բանտապահը ծախսել էր ար-քանի փողեր և այդ պատճառով ոչ միայն դատի պիտի ենթարկվեր, այլ կկորցներ և իր պաշտոնը, եթե մի տեղից փողի պակասը չլրացնի: Քավոր Պետրոսը հասկանում է նրա անել գրությունը և մի օր ասում է նրան. «Պարոն բանտապահ, ես ցանկանում եմ մի փոքրիկ ծառայու-թյուն անել ձեզ»: «Ի՞նչ ծառայություն», հարցնում է բանտապահը: «Դուք, կարծեմ, փողի դժվարության մեջ եք, ես կարող եմ օգնել ձեզ»:

Այս տեսակ սրախոսությունների կալանավորների և բանտապահի մեջ այնքան սովորական են, որ վերջինս ոչ միայն չի վիրավորվում, այլ շատ հետաքրքրվում է, թե քավոր Պետրոսը ո՞րքանով կարող է օգ-նել իրան: «Ո՞րքան է ձեզ հարկավոր», հարցնում է քավոր Պետրոսը: «Նրկու հազար ռուբլի», պատասխանում է բանտապահը: Քավոր Պե-տրոսը խոստանում է վճարել նրան այդ գումարը:

— Ինչո՞վ կարող եմ երախտամատույց լինել ձեր այդ օգնության համար, — հարցնում է բանտապահը:

— Ինձ աղատելով բանտից, — պատասխանում է քավոր Պետրոսը:

— Ձեզ համար վճուլած է ցմահ աքսոր:

— Այդ ես գիտեմ:

— Ձեզ կպահանջեն ինձանից:

— Այդ էլ գիտեմ:

— Ի՞նչ կարող եմ պատասխանել:

— Ձեր պատասխանը ես մտածել եմ, մի շատ հասարակ բան է:

— Ո՞րպես:

— Ինձ կգրեք մեռածների ցուցակի մեջ, կասեք՝ հիվանդանոցում մեռավ, տարան թաղեցին:

— Դրա համար զանազան պաշտոնական ձևեր են պահանջվում:

— Մատյանների մեջ հեշտ է շինել այդ ձևերը: Մի՞թե սակավ մարդիկ անհետանում են հիվանդանոցներում և նրանց մասին բնավ հարցուփորձ չէ լինում: «Մեռա՛վ»... և դրանով վերջանում է ամեն բան:

— Այստեղ անհայնի՛վ, մի դիակ պետք է դնել ձեր տեղը:

— Հիվանդանոցի մոռանի մեջ անտեք դիակներ խո շատ կան, ընտրեք նրանցից մեկը:

Երիտասարդի պատմությունը խիստ հետաքրքրական էր ինձ համար: Իրավ, շատերը կորչում էին այդ հիմնարկության մեջ: Մեռածների դիակները չէին արժանանում մինչև անգամ թաղման. նրանց կտրուտում էին, այլանդակում էին և ձգում էին մեծ գետի մեջ, որ հոսում էր հիվանդանոցի մոտով: Բանտը և հիվանդանոցը միևնույն շինվածքի մեջ էին:

Դատաստանական վերանորոգություններից առաջ սարսափելի զեղծումներ էին կատարվում բանտերում, և շատ վարմանալի չէր, որ քավոր Պետրոսի նման մի մարդ կարողացել էր այդ խորամանկությամբ դուրս պրծնել բանտից: Իմ երիտասարդ ընկերը պատմեց ինձ մի ուրիշ դեպք, որ ոչ սակավ հետաքրքրական էր:

— Տեսնո՞ւմ ես այդ մարդուն, — ասաց նա, — որ կծկված, կոլորված նիրհում է այն անկյունում, այդ ողորմելին նույնպես զեղծումների մի անմեղ զոհ է:

Ես նայեցի դեպի այն կողմը, տեսա մի նիհար մարդ, գունաթափ դեմքով, խորին թմրության մեջ նստած էր անկյունում: Գիշերվա տըխրությունը փարատելու համար ես մեծ հոժարությամբ սկսեցի լսել երիտասարդի տեղեկությունները այդ թշվառ աքսորականի մասին: Նա գիտեր բավական ճշտությամբ նկարել մարդկանց պատկերը:

— Այդ ողորմելի արարածը, — ասաց նա, — որին կոչում են Սիդոր Սիդորիչ, որի հետ ես խիստ մոտ ծանոթացա, այն տեսակներից է, որոնք ոչ միայն զրկված են մարդկային ընդունակություններից, այլ կյանքի տխուր պայմանները խլել են նրանից և այն սակավ ընդունակությունները, որ ստացել են բնությունից: Դա մի ատենական տեղի ստոր ծառայող է եղել, գրագրի պաշտոն է կատարել: Հարատև կյանքը գրասեղանի մոտ բոլորովին բթամտացրել է դրան, իսկ արադի անչափ դորժածությունը լրացրել է պակասը: Նրան արտաքսել են ծառայությունից, և չձանձրանալու համար սկսել է ավելի անձնատուր լինել արադին: Բայց Սիդոր Սիդորիչը խիստ խաղաղ և հանգիստ արբեցող է եղել: Գինեանից դուրս գալուց հետո փողոցներում շրջելու և մարդկանց անհանգստացնելու սովորություն չէ ունեցել Սիդոր Սիդորիչը: Նա ուղիղ

կղիմեր դեպի իր տունը և ամբողջ օրը կներկայացնեն մեկը այն անշարժ կարասիներից, որ վառարանի մոտ անպակաս են լինում: Նա կնստեր այնտեղ, կամ կնիրհեր, կամ կհորանջեր, մոռանալով իրան մի առանձին անհոգ, անզբաղ ապշույթյան մեջ: Կինը նրան հանդիմանում է, հայհոյում է, բայց Սիդոր Սիդորիչը ոչինչ չէ պատասխանում: Միայն հիմար կերպով ժպտում է, գլուխը քաշ է գցում և խուլ կերպով մրթմրթում է մի քանի անորոշ խոսքեր: Կինը այն ժամանակ միայն կարող էր նրան դուրս գցել, երբ պետք էր սենյակը մաքրել և փոքր-ինչ կարգի բերել: Այդ միջոցին Սիդոր Սիդորիչը կնստեր դռան մոտ, արևի ճառագայթներով կտաքանար: Իսկ երբ սենյակը մաքրեցին, նա դարձյալ վառարանի մոտ էր:

Բայց լինում էին բոպեններ, երբ Սիդոր Սիդորիչը դառնում էր և՛ ժիր, և՛ աշխույժ: Դա այն ժամանակ էր լինում, երբ նրա կինը ընդունում էր մի հարգելի հյուր: Հարգելի հյուրը նրա նախկին մեծավերն էր: Երբ այդ մարդը հայտնվում էր, այն օրը Սիդոր Սիդորիչի համար տոն էր: Նա խիստ եռանդով հեռանում էր իր նշխրական անկյունից, երբ նրան փող էին տալիս, ուղարկում էին փողոց, ու ուտելիքներ ու խմելիքներ գնել: Ո՛րքան ուրախ էր լինում նա: Դեռ ճանապարհին, դեռ ըմպելիքները տուն չհասցրած, Սիդոր Սիդորիչը իր կոկորդը ըստ կարգին փափկացնում էր: Սեղանը պատրաստվեցավ: Տիկինը հարգելի հյուրի հետ ուտում են, խմում են, զվարճանում են: Սիդոր Սիդորիչը խիստ եռանդով պտտվում է սեղանի շուրջը, աշխատում է ամեն տեսակ սպասավորություն ցույց տալ: Նա մեծ բավականությամբ խմում է հարգելի հյուրի կենացը, երբ բաժակը նրա ձեռքն է հասնում: Կերուխումը տևում է երկար: Բայց Սիդոր Սիդորիչը մինչև ընթրիքի վերջը սպասելու համբերություն չունի: Նա օրորվում է, գլուխը լավ դրույթան մեջ չէ, կինը նրա ձեռքից բռնելով նստեցնում է հնոցի մոտ, այնտեղ սկսում է մրափել: Տիկինը շարունակում է հարգելի հյուրի հետ ժամանակ անցկացնել:

Սիդոր Սիդորիչը թեև ապրում էր կնոջ ողորմածությունով, նրա կոշիկների տակ և մոռացած իր բոլոր արժանավորությունները, բայց մի բանով միշտ պարծենում էր նա, որ ինքը այդ է, իսկ նա՝ կինը: Այդ ինքնաճանաչությունը ավելի հայտնվում էր նրա մեջ այն ժամանակ, երբ կինը շարժում էր նրա բարկությունը: Եվ այդ պատահում էր խիստ հաճախ, երբ Սիդոր Սիդորիչը տանից մի բան էր գողանում և տանում էր զինետունը: Կինը սկսում էր նախատել, հայհոյել նրան: Իսկ Սիդոր Սիդորիչը հիշելով, որ ինքը այդ է, խլում էր պատահած առարկան և զարկում էր կնոջ գլխին: Երբեմն դրաման վերջանում էր արյունով:

Այսպիսի գեպքերից մեկն էր, որ առիթ տվեց Սիդոր Սիդորիչին բանալի մեջ ընկնելու, Կինը ուրախ էր, որ ազատվեցավ իր անախորժ բեռնից, իսկ Սիդոր Սիդորիչը շատ շտխրեց, որ նրան մի այլ տան մեջ փոխադրեցին:

Այստեղ նա բռնորոշին մոռացվեցավ թե՛ ինքը իր համար և թե՛ իր ընտանիքի համար: Նա մոռացել էր մինչև անգամ, թե ո՞րքան ժամանակով բանտարկել էին իրան: Հիմա նրան աքսոր են ուղարկում. դարձյալ չգիտե, թե ինչո՞ւ համար են ուղարկում. և զարմանալին այն է, որ հետաքրքրություն ևս չունի դիտենալու, հրամայում են, նա խոնարհվում է: Խոնարհվելու ընդունակությունը սաստիկ զարգացած է նրա մեջ: Նա երբեմն հանդուժն է միայն դեպի իր կինը, բայց հու է դեպի ամեն մի օտար մարդ:

Իմ երիտասարդ ընկերոջ նկարագրությունը Սիդոր Սիդորիչի մասին այն աստիճան դրավեց իմ ցավակցությունը դեպի այդ թշվառը, որ ես հարցրի նրանից.

— Ուրեմն դու որևիցե զեղծո՞ւմ ես գտնում այդ մարդու պատասխարտության գործում:

— Այո՛, նույնպիսի մի զեղծում և նույն ձեռքով կատարված, որ քալոր Պետրոսի անունը արձանագրեց մեռածների ցուցակի մեջ: Սիդոր Սիդորիչը աքսորվում է մի ուրիշ հանցավորի փոխարեն, որին վաղուց բաց են թողել:

— Իսկ եթե մի օր նրա կինը կմտածե որոնե՞լ իր ամուսնուն:

— Այն ժամանակ նրան էլ կգրեն բանտում մեռածների ցուցակում:

Դատաստանական վերանորոգություններից առաջ այս տեսակ զեղծումներ շատ էին պատահում, և ես զարմանում էի, թե ինչո՞ւ քալոր Պետրոսը մտածեց միայն իր ազատության համար, իսկ իր ընկերների մասին հոգս չտարավ:

— Նա իրան ազատեց, որ ավելի դուրսություններ ունենա մեր մասին հոգ տանելու, — պատասխանեց երիտասարդը: — Նա կգա մեր ետևից և մինչև մեզ շաղասե, չի հանգստանա:

Երիտասարդը չծածկեց ինձանից, հայտնեց այն ամբողջ ծրագիրը, որ խաչագողները կաղմել էին իրանց մեջ, թե ի՞նչ միջոցներով պետք է փախչեն կես ճանապարհից, ապա հարցրեց.

— Կմիանա՞ս մեզ հետ:

— Ո՛չ, — պատասխանեցի ես:

Նա սկսեց զարմացած նայել իմ երեսին:

— Ուրեմն դու քեզ կորցնե՞լ ես ուղում:

— Ավելի լավ է մաշվել հանքերում, քան թե կրկին միանալ ձեզ հետ։

— Շատ կփոշմանես... — ասաց նա և վշտացած հեռացավ ինձանից։

Մենք բոլոր ժամանակ խոսում էինք հայերեն, այն ևս խաշաղողի բարբառով, և կասկած չունեինք, որ կհասկանան մեզ։

Գիշերից բավական անցել էր. հոգնած դատապարտյալները բոլորը խորին քնի մեջ էին։ Բայց քունը, տխուր սրտի միակ մխիթարությունը, ինձ մոտ չէր գալիս։ Դարձյալ ինձ երևում էր Նենեն, ինձանից չէր հեռանում անբախտ աղջկա սգավոր պատկերը...

ԺԱ

ՓԱԽՈՒՍ

Սիրի՛ր...

Սարսափելի ճանապարհորդություն է հարյուրավոր մղոններ անցնել շղթայակալ ոտներով։ Որքան հեռանում ես դեպի հյուսիս, աղգարնակությունները հետզհետե նոսրանում են, նոսրանում են, և այնուհետև դատարկ և ձյունապատ անապատներին վերջ ու սահման չկա։ Խիստ հազիվ են պատահում փոքրիկ քաղաքներ, որոնք ավելի նման են մեծ գյուղերի։ Նրանց բնակիչները այն աստիճանի սովորած են հաճախ արատականների խումբեր տեսնել, որ հենց լսում են շղթաների հնչյուններ, տներից դուրս են թափվում, սառնասրտությունամբ նայում են նրանց վրա և ցույց են տալիս իրանց երեխաներին։ Ոմանք տալիս են թշվառներին մի կտոր հաց կամ մի քանի գրոշներ։

Միշտ տխուր և միատեսակ է շրջապատը։ Նույն անվերջ անապատները ամեն օր տարածվում են քո առջև, նույն մառախլապատ հորիզոնը ամեն տեղ միախառնվում է սպիտակ սավանով պատած տափարակների հետ, նույն ցուրտ, խոնավ և մթին իջևանները սպասում են քեզ ճանապարհների վրա, և շատ տեղ հանդիպում ես պաշտոնակատարների կոպիտ, անխիղճ վարմունքին։ Ամեն տեղ, կայարաններում նույնպես համբարբով ստանում են և ճանապարհ են դնում թշվառականների խումբը։ Գնում ես, գնում ես... անցնում են օրեր, շաբաթներ, ամիսներ... օրըստօրե ուժաթափ ես լինում։ Նվազում ես, թուլանում ես, բայց չգիտես, թե ե՞րբ պետք է տեղ հասնես...

Երբեմն երևում են քեզ մարդիկների երեսներ, սառն և անմիտ, որպես ինքը եղանակը։ Ոտքից գլուխ հագնված մորթերի և մուշտակների մեջ, այդ գոհակները հազիվ որոշվում են թավամտ աղբյուրից, որոնք

շատ անգամ ծուլ և դանդաղ կերպով անցնում են դատապարտյալների խումբի մոտով և, մի առանձին հեղնական հայացք ձգելով նրանց վրա, կարծես, ուղում են ասել. «Մենք ավելի բախտավոր ենք, քան թե դուք»:

Յո՛ւրտ է: Ամեն արարած այստեղ մրսում է, սառչում է, քարանում է: Երկիրը զուրկ է լույսից և ջերմությունից: Կարծես արևն էլ այստեղ մրսում է, կարծես նա էլ մռչտակ ունի հագած: Նրա գունաթափ դեմքը շատ չէ սրոշվում նույն գոհհիկներով, նույն արջերի երեսներին: Նրա ճառագայթները կորցնում են իրանց զորությունը ընդհանուր սառնության մեջ:

Մեռած բնությունը բոլորովին ուրիշ կերպարանք է ստանում, երբ հանդիպում ես անտառների: Այստեղ երևում է կյանք, բուսական թըշվառ կյանք: Տարվա այն եղանակում, երբ մեզ մոտ ծառերը բռնավորված են վանազան տեսակ անուշ պտուղներով, երբ խաղողը մեղրի համ է ստանում մեր ազգիներում՝ այստեղ սառը քամին փչում է, ծառերի ճյուղերը սարսափելով տատանվում են, ցած են խոնարհվում, դալիացած տերևները խշխշալով թափվում են, և նրանց տխուր հառաչանքներից դու որոշում ես այս խոսքերը. «Տե՛ս, մենք էլ արքայված ենք այդ երկրում: Եվ իրավ, բնության խստությունը մինչև այն աստիճան ճնշել է այդ ուղորմելի արարածներին, որ նրանք աղատ կերպով աճել և զարգանալ կարող չեն: Որքան առաջ ես գնում, ծառերի աճելության ուժը պակասում է, պակասում է, և նրանք հետզհետե փոքրանալով, բոլորովին մանրանում են, մինչև թվուկի թուփերի կերպարանք են ստանում:

Ամեն ինչ այստեղ մոտ է երկրին, ամեն ինչ թեքված, խոնարհված է դեպի ցած: Լեռները և բլուրներն անգամ չեն համարձակվում իրանց պագաթները շատ վեր բարձրացնել, կարծես նրանց վրա ևս մի բան ճնշում է: Եվ երկրի ընդարձակ տարածությունը ստանում է տափակ, հարթ-հավասար կերպարանք, ձևացնում է մի անսահման անասլառ:

Չնայելով եղանակների խստությանը, չնայելով մեր ուղևորության սպանիչ աղդեցությանը, իմ ընկերները դարձյալ չէին կորցնում իրանց զվարթությունը: Նրանք իրանց սովորության համեմատ հանաքներ էին անում, ծիծաղում էին և շատ տեղ իջևաններում անձնատուր էին լինում արբեցության:

Այդ երկրում լույսի և ջերմության պակասությունից մարդը միշտ ցուրտ է զգում և ցո՛ւրտ: Պետք է մի բանով տաքացնել սառած մարմինը, և արագը հանդիսանում է որպես փրկարար դարման: Նա թմբեցնում է ուղեղը, բթացնում է զգայարանները, և դու բնության խստությունը աչքս չես զգում: Եվ այդ է պատճառը, որ ոչ մի հիմնարկության

այնքան չես հանդիպում, որքան գինեւոներէի նրանց թիւը հազարապատիկ ավելի է եկեղեցիների, դարոցների և այլ կրթական հիմնարկութիւնների թվից: Համարյա բոլոր իջեաններում կարելի էր գտնել արազ:

Թեև արեւելքում սաստիկ արգելւած էր կալանավորներին, բայց պահապանները այնքան բարի են գտնւում, որ չեն արգելում նրանց այդ միակ միութարութիւնից, մանավանդ երբ նրանց էլ հրավիրում են խմել իրանց հետ:

Իսկ այդ զվարճութիւնները այն արքայականների համար են միայն, որոնք ունեն իրանց հետ փոքրիշատի արծաթ: Երևում էր, որ իմ ընկեր յաշագողները զուրկ չէին արծաթից: ամեն տեղ գտնւում էին ծխախոտ, սպիտակ հաց, ուտելիքներ և արազ: Այդ բարիքներից նրանք մասն էին հանում մյուս աղքատ դատապարտյալներին, և այդ պատճառով խումբի մեջ յաշագողները վայելում էին մի առանձին հարգանք:

Բայց ինձ խիստ անհաճ էր թիւում նրանց մինչև հանդիսութեան հասցրած անհոգութիւնը: Ես վայրանում էի, երբ նկատում էի, որ նրանք առ ոչինչ էին համարում իրանց գրութեան բոլոր դարհուրանքը: Մարդիկ, որ կորցնում էին հայրենիք և ընտանիք, մարդիկ, որ իրանց տների մեջ անբախտ կին և անտեր զավակներ ունեին, մարդիկ, որ հավիտյան զրկւում էին այն բոլորից, որ միշտ սիրելի էր եղել իրանց, այդպիսի թշուառ մարդիկ գեռեա սիրտ ունեին զվարճանալու, գեռեա նրանց երեսը ծածաղում էր:

Մենք գիշերները ավելի աղատ էինք լինում միմյանց հետ խոսելու և խորհրդակցելու, երբ անասունների նման ածում էին մեզ մի սենյակի մեջ և դռները կողպում էին: Բայց իմ ընկեր յաշագողները վաղուց արդեն սկսել էին ինձ հետ բավական սառն կերպով վարվել, երևում էր, որ վստահութիւն չունեին դեպի ինձ և ամենայն ծածկամտութեամբ աշխատում էին թաքցնել ինձանից մի գաղտնիք: Ես էլ իմ կողմից ամենակին հետաքրքիր չէի լինում խորամուկ լինել նրանց խորհուրդների մեջ:

Այդ սառնութիւնը սկսվեցավ մեր մեջ այն օրից, երբ իմ երկտասարդ ընկերներից մեկը հայտնեց ինձ քաւոր Պետրոսի ամբողջ ծրագիրը, թե ո՞րպիսի հնարներ էր նախապատրաստել նա, որ կես ճանապարհից փախցնէր իր արքայական ընկերներին: Ես այն ժամանակ մերժեցի երկտասարդի առաջարկութիւնը, վճռական կերպով պատասխանելով, թե ամենեւին չի պիտի մասնակցեմ նրանց ձեռնարկութեան մեջ, և ավելացրի, թե լավ է ինձ հանքերում մաշվել և համբերութեամբ սպասել իմ ճակատագրի վախճանին, քան թե աղատութիւն գտնել քաւոր Պետրոսի ձեռքով:

Այն օրից անցել էին երկու ամբողջ ամիսներ:

Մի գիշեր նույն երիտասարդը մոտեցավ ինձ:

— Մուրադ,— ասաց նա,— դու դարձյա՞լ միտքդ չես փոխել:

— Ի՞նչ բանի համար,— հարցրի ես:

— Հիշո՞ւմ ես մեր մեջ մի քանի ամիս առաջ տեղի ունեցած խոսակցությունը:

— Հիշում եմ:

— Էդուց երեկոյան սլահուն պիտի կատարվի գործողությունը...

— Ինչ որ ուզում եք՝ կատարեցեք: Ես չեմ փոխել իմ միտքը, ես ամենևին չեմ մասնակցելու ձեր ձեռնարկությանը...

Նա բռնեց իմ աջը և աղաչավոր դեմքով աչքերը դարձրեց դեպի իմ երեսը:

— Լսի՛ր, Մուրադ, համառության ժամանակ չէ, քո կամակորուքյունը կկորցնես քեզ: Մտածիր, որ դու դեռ երիտասարդ ես, քո առջև դեռ ընդարձակ ասպարեզ կա գործելու և բախտավոր լինելու: Քավոր Պետրոսը իր որդու նման սիրել է քեզ, այժմ նույնպես սիրում է: Նա չեզանից ձեռք չի վեր առնի, նա կգա քո ետևից, ուր որ տանում են քեզ, և մինչև չաղատես քեզ, չի հանգստանա: Եթե չես հավատում, քեզ ցույց կտամ նրա նամակը:

Նա տվեց ինձ մի թղթի կտոր, որի վրա գրված էին մի քանի տողեր միայն: ստորագրությունը և ձեռագիրը քավոր Պետրոսինն էր: Ահա նրա բովանդակությունը. «Սիրելի Մուրադ, հնազանդվի՛ր, ինչ որ քո ընկերները կառաջարկեն քեզ, մոտ է փրկության ժամը»...

Թե ինչպե՞ս էր հասել այդ թուղթը նրա ձեռքը, ես չգիտեմ, բայց ես զղջանքով հեռ տվի, ասելով.

... Եթե հաղար այս տեսակ նամակ գրելու լինի նա, ես դարձյալ իմ միտքը չեմ փոխի: Ես վճռել եմ, վաղուց վճռել եմ բնավ հարաբերություններ չունենալ խաչագողների հետ: Ես նրանց մատնությանմբ Սիբիր եմ գնում, բայց չէի ցանկանա նրանց ձեռքով աղատված լինել:

— Այդ ես հասկանում եմ,— պատասխանեց երիտասարդը,— և մասամբ իրավունք եմ տալիս քո դժգոհությանը: Բայց ոչինչ չէ արգելում քեզ այդ դրությունից աղատվելուց հետո կտրել քո հարաբերությունները խաչագողների հետ:

— Բանը նրանումն է, որ նրանց ձեռքով աղատվելը ինձ համար անարգանք եմ համարում:

— Այդ խոսքը շատ վիրավորական է, Մուրադ,— ասաց երիտասարդը փոքր-ինչ վրդովված ձայնով,— բայց ես ուշադրություն չեմ դարձնի և կհիշեցնեմ քեզ մի ուրիշ բան, որը, որպես երևում է, մոռացել ես: Դու հիշո՞ւմ ես այն անբախտ առիթը... որը սիրում էր քեզ,

որին սիրում էիր և դու Արդյոք չե՞ս մտածում վերադառնալ նրա մոտ, գտնել նրան, ուրախացնել նրան: Գիտե՞ս ինչ դրուժյան մեջ թողեցիր նրան:

— Գիտեմ... Բայց ինձ հայտնի չէ, արդյոք ո՞ղջ է նա, թե՞...

Վերջին խոսքը ևս չկարողացա արտասանել, դա դանակի պես կըտրատում էր իմ սիրտը: Երիտասարդը հանգստացրեց ինձ, ասելով.

— Ողջ է: Նրա վերքը մահացու չէր: Մենք այդ մասին ճիշտ տեղեկություն ունենք:

Ընթերցողը հիշում է, որ ինձ դեպի աքսոր ճանապարհ դնելու առավուտը հանկարծ հայտնվեցավ Նեննի և իր բարկության խռովության մեջ խլեց զինվորներից մեկի ձեռքից հրացանը և արձակեց: Թեև ոչ ոքին չվնասեց նա, բայց նրա վարմունքը այն աստիճան հակառակ էր օրենքի, որ մի ղեկավոր հրացանի սլինով վիրավորեց նրան, և նա ընկավ: «Խնլազար աղջկա» համարումը և հոգեկան հիվանդության ապացույցները միայն կարողացան ազատել նրան օրենքի խիստ դատապարտությունից:

Նեննի անունը հիշեցնելով, երիտասարդը շոշափեց սրտիս ամենազգայուն լարերը. իմ համառությունը մեղմացավ, իմ կամակորությունը միանգամից փշրվեցավ, և ես պատրաստ էի ասել նրան. «Լավ, համաձայն եմ, կմիանամ ձեզ հետ», բայց դարձյալ շուտով ևս տիրապետեցի ինձ. կարծես, իմ կամքի զորությունը կրկին վերադարձավ, երբ մտաբերեցի, թե ի՞նչ ըստ է խաչագողը կամ ի՞նչ է նշանակում միանալ նրանց հետ:

— Ոչ,— պատասխանեցի նրան,— երբեք, երբեք ձեզ հետ դործ ունենալ չեմ կարող:

Երիտասարդի դրուժյունը անտանելի դարձավ: Նա գործ դրեց իր վերջին ուժը, աշխատելով Նեննի հիշատակով դրավել ինձ: Այդ փորձը անցավ ապարդյուն: Այժմ ի՞նչ պիտի աներ նա: Նա հայտնեց ինձ մի գաղտնիք՝ հաստատ հույս ունենալով, որ կհամոզվե ինձ, որ ես կմասնակցեմ նրանց ձեռնարկության մեջ: Ես մերժեցի: Բայց գաղտնիքը մնաց ինձ մոտ: Այժմ կարո՞ղ էր նա ապահով մնալ, որ ես նրանց գաղտնիքը չէի հայտնի ում որ հարկն էր և արգելք չէի դնի նրանց դատավորության կատարվելուն: Խաչագողները սաստիկ կասկածավոր մարդիկ են: Ես նկատեցի այդ և բոլորովին անկեղծությամբ միամտացրի նրան, ասելով.

— Դուք ինչ որ ցանկանում եք՝ արեք, ես ոչ մի կերպով չեմ խանգարի ձեզ, միայն ինձ հանդիստ թողեցեք:

— Աղնիվ խոսք ևս տալիս:

— Աղնիվ խոսք եմ տալիս:

Նա սկզբնեց իմ ձեռքը և հեռացաւ:

Եւ մնացի միայնակ, մեր կալարանի մի անկյունում նստած: «Այդ մարդիկը պիտի փախչեն, մտածում էի ես, նրանց դեռ չբռնված, ազատ մնացած ընկերները դրսից կօղենն նրանց և անպաշտօն կհաջողեցնեն գործը, իսկ ես կմնամ իմ կապանքների մեջ: Ինձ կտանեն այնտեղ, ուր մարդիկ կենդանի թաղվում են հանքերի անձաշնորում և խլուրդների նման աշխատում են ստորերկրյա մթության մեջ»: Չնայելով այդ բոլորին, իմ սիրտը հանգիստ էր. ես հավատացած էի, որ վերջ ի վերջո ինձ համար էլ կբացվեր ազատության դուռը, բայց ավելի արդար, ավելի օրինավոր ճանապարհով: Իր մեղքերը զղջացած, ճշմարտության շավղի վրա կանգնած հանցավորին պետք է ներվեր, պետք է նրա համար փրկություն լիներ: Եվ եթե մարդիկ այնքան սրատեսություն չունեն, որ քննեն սրտերի բոլոր խորքերը և որոշեն համառ հանցավորը զղջացածից, արդարը մեղավորից, բայց աստված, որի համար ոչինչ գաղտնիք չկա, որ գիտե բոլորը, ինչ որ հասարակ մահկանացուին անհասկանալի և մութն է, միթե ամենաբարի աստվածը չէր օգնի ինձ: Իմ հավատը այժմ այնքան ջերմ էր, և իմ հույսը այնքան հաստատուն էր, որ ես նրա օգնությանը հավատում էի և սպասում էի:

Քիչերը անցավ առանց որևիցե աղմուկի: Ամեն ինչ խաղաղ էր, ամեն ինչ իր սովորական դրության մեջն էր: Առավոտյան մեկ զարթեցրին խիստ վաղ: Օրը բավական ցուրտ էր: Իմ ընկերները ջերմացրին իրանց մարմինը արաղով և շոռացան մեր պահապան զինվորներին: Եւ նաեւ խմացնել: Մենք ճանապարհ ընկանք, մեղանկյ յուրաքանչյուրը իր ծանրությունները իր մեջքի վրա կրելով: Մեր ետևից գալիս էր մի սալակ, լծած միայն մի ձիով, որ բերում էր մեր և զինվորների աշխարհ ծանրությունները: Նրա վրա երբեմն նստեցնում էին աքսորյալներից նրանց միայն, երբ հիվանդանում էին և չէին կարող ճանապարհը շարունակել: Իմ ընկերներից երկուսը, այն առավոտ իրանց հիվանդ ձեռքներով, պառկած էին սալակի վրա: Պահապանները հիվանդների վրա շատ ուշադրություն չէին դարձնում. ինքը հիվանդությունը հեղում էր նրանց վրա:

Երբ արեգակը բավական վեր բարձրացավ հորիզոնից, օրը սկսեց տաքանալ: Աքսորականների խումբը առաջ էր ընթանում դանդաղ և ծանր քայլերով: Նրանց ոտնակապերի երկաթները աններդաշնակ կերպով ձայն էին հանում:

Պահապանների և աքսորականների ուշադրությունը դարձրած էր մի ճերուկի հրեայի վրա, որը զանազան ծիծաղելի առակներով զվարճացնում էր նրանց: Հրեան մի փոքրիկ մարդ էր, որին կոչում էին Ժողեֆ:

Այդ խեղդատակը կատվի դեմքով, նեղ և խորամանկ աչքերով, բնիկ օղեսացի էր, որը սկզբում պարտապում էր մաքսանենդությամբ, իսկ հետո, մանկելով խաչագողների ընկերության մեջ, փորագրիչի պաշտոն էր կատարում և նրանց հետ կեղծ թղթադրամներ էր շինում: Դա միևնույն անձն էր, որ մատնեց ամբողջ ընկերությունը:

Ժողեֆը ամբողջ խմբի ղվարճությունն էր. նրա սրախոսությունները, հանաքները և հրեական թվատ լեզվով խոսակցությունը թուլացնելու չափ ծիծաղելի էին: Կարծես թե այդ բոլորը նրա մեջ մի տեսակ կենսական պահանջ էր դարձել, և այդ պատճառով խեղդատակության ձևերը ավելի վարդապետ էր: Նայելով նրա վրա, ես բացատրում էի նրա ցեղի մի քանի ընդհանուր դժերը, որոնք առաջ էին եկել կյանքի ղանաղան պայմաններից: Խեղդատակությունը ծնունդ է հաճոյամոլության. դրանք երկուսն էլ ճնշված, հալածված ցեղերի հատկություններ են: Պատմական հանդամանքների խստությունից հրեան տյնքան ստոր ընկած է հասարակաց կարծիքից, որ մի շրջանի մեջ գտնվելու ժամանակ ուրիշ բանով չէ կարողանում դրավել նրանց ուշադրությունը, բայց միայն ծաղրածություններով: Այդ մեղքն է նրա բնավորության մեջ և այն աստիճան չնտեղանում է, որ մինչև անգամ առանց վիրավորելու թույլ է տալիս ուրիշներին ծաղրել իրան: Այսպես էր և Ժողեֆը:

Օրը սկսել էր երեկոյանալ: Դեռ տասն վերստից ավելի էր մնում մինչև առաջիկա իջևանը: Ճանապարհը ձգվում էր անտառի միջով, ուր ասեղնավոր տերեւներով պատած ծառերը այնպես խիտ դրկած էին միմյանց, որ մի քանի քայլ հեռվից ուրիշ ոչինչ չէր երևում, բացի ծառերից: Ճանապարհը նեղ էր. ծառերի ոստերը անդադար դիպչում էին մարդու երեսին և ծակոտում էին: Բայց այդ չէր արգելում լսել Ժողեֆի մի հետաքրքիր պատմությունը, որը կեսօրից հետո սկսելով, դեռ չէր ավարտել: Պատմությունը հետզհետե ավելի ծիծաղաշարժ էր դառնում. բոլորի ուշադրությունը լարված էր դեպի հրեան: Դա ամբողջ էր և մեր հոգնածությունը: Խումբը դանդաղ կերպով առաջ էր գնում:

Մի տեղ ճանապարհը ավելի նեղ ձև ստացավ. մի կողմից բարձրանում էր փոքրիկ բլուր, իսկ մյուս կողմից մի ուղղածի՞ դառնվայր իջնում էր դեպի անտառախիտ ձորը և կորչում էր ծառերի մեջ: Ես լսեցի մի ձայն, որ շատ նման էր սև ագռավի կոնչյունին: Որքան և բնական կերպով հնչվեցավ այդ ձայնը, դարձյալ ես չէի կարող չհասկանալ, թե դա խաչագողների սովորական նշանախոսություններից մեկն էր, որ նշանակում էր՝ «պատրաստ եղեք»: Ձայնը կրկնվեցավ, բայց ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց, միայն իմ ընկերները խորհրդավոր կերպով

նայեցին միմյանց երեսին: Ժողեֆի պատմությունը այդ միջոցին ավելի հետաքրքրական էր դարձել:

Փոքր-ինչ առաջ գնալուց հետո ձայնը երրորդ անգամ կրկնվեցավ: Այդ միջոցին մեր խումբի մեջ գտնված խաչագողները աբազուխամբ դուրս եկան ճանապարհից, մտան անտառի մեջ և շուտով ծածկվեցան ժայռերի ետևում: Պահապաններից մի քանիսը փորձեցին հետամուտ լինել, բայց ժայռերի ետևից և ծառերի միջից սլացող զնդակները երկուսին գետին գլորեցին: Նրանք ետ դարձան, սր պահեն մնացածներին, սրպեսդի չփախչեն:

Այդ բոլորը կատարվեցավ մի քանի րոպեի մեջ: Ամբողջ խումբին տիրել էր երկյուղ և խորին ապշույթ: Հրացանները դեռ երկու կողմից ևս արձակվում էին, գնդակները սուլելով անցնում էին ծառերի միջից: Հետո ամեն ինչ լռեց, միայն անտառի խորքից լսելի էին լինում մուրճերի շտապ-շտապ զարկերը: Երևում էր, խորտակում էին փախըստականների երկաթյա ոտնակապերը:

Կովի խոտվության ժամանակ հափշտակողներից ոչ ոք չերեցավ անտառի խորքից: Նրանք գործում էին իրանց քաբատի տեղից: Միայն վառողի ծուխի մեջ ևս նշմարեցի մի աղոտ պատկեր: Որքան էլ կերպարանափոխված լինեք նա, այնուամենայնիվ ևս չէի կարող չճանաչել քավոր Պետրոսին: Նա խորհրդավոր կերպով շարժեց դեպի ինձ իր մաւր և դևի նման կրկին անհայտացավ: Կարծես զրանով ասել էր ուղում. «Հիմար, ինչո՞ւ չհետևեցիր իմ խրատներին»...

Երբ ամեն ինչ լռեց, հանգստացավ, մենք դեռ նոր նկատեցինք, որ խեղճ Ժողեֆը դիակների թվում էր: Գնդակը, սր դիպել էր նրա գլխին պատահական չէր, այլ նպատակով ուղղած: Այդ անպիտանը մատնել էր խաչագողներին, ոչնչացրել էր մի ամբողջ հիմնարկություն, որով նրանք միլիոններ վաստակելու հույսեր ունեին: Խաչագողը մինչև մահ չէ մոռանում յուր ընկերների անհավատարմությունը և աշխատում է մի օր վրեժխնդիր լինել: Նվ այժմ Ժողեֆը ստացավ իր վարձը:

Սարսափած և երկյուղից խոտվության մեջ ընկած պահապանները հրապի և իրանց երկու ընկերների դիակները դրեցին սալակի վրա, և մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Իջևանը բավական հեռու էր, մենք հասանք այնտեղ, երբ արևը վաղուց մայր էր մտել, և մութը բուրբուլին պատել էր:

Մյուս օրը մենք մնացինք նույն իջևանում: Պահապանները, երկյուղ կրելով, մի գույս մնացած արքորականների հետ պատահեցին միևնույնը,

« Եւ օր մեր գնացքը հետ ձգեցին, մինչև պատահած անցքի մասին տե-
լուծութիւն կտային մերձակա փոքրիկ քաղաքի կառավարութեանը, և
մինչև փախստականներին գտնելու միջոցներ գործ կդրվին: Ես շատ
բարձր էի, որ մեր ուղևորութիւնը ընդհատվեց, որովհետև փոքր-ինչ
կհանգստանայի, փոքր-ինչ կկաղզուրի իմ սպառված ուժերը:

ԺԲ

ՍԵՐԸ ԶԷ ՀԱՄԱԵՐՈՒՄ

Խաչադողների փախուստից հետո մեր խումբի մեջ մնաց մեկ քրիս-
տոնյա միայն, ազգով վրացի: Մյուսները թուրք, թաթար և ալազգի-
ներ էին: Աղատվելով խաչադողների անտանելի հասարակութիւնից, ես
սկսեցի որոնել հիշյալ վրացու բարեկամութիւնը: Նա մի ուրախ, պար-
զամիտ և բավական շնորհալի դեմքով երիտասարդ էր Իմերեթիայի կող-
մերից: Նա խիստ շուտով մտերմացավ ինձ հետ: Նրան աքսորել էին
սպանութեան համար: Ես դարմանում էի, թե ի՞նչպես մի այնպիսի բարե-
սիրտ տղա կարող էր սպանութիւն գործել:

Այդ երիտասարդը օրըստօրե ավելի և ավելի համակրական էր
դառնում ինձ: Նրա բնավորութեան մեջ այնքան պարզութիւն կար, որ
չէր կարելի չսիրել նրան:

Մեզ արդեն տեղափոխել էին մերձակա փոքրիկ քաղաքը: Այստեղ
ևս մի քանի օր պահեցին մեզ, որովհետև մեր խումբի հետ պիտի միաց-
նեին մի քանի ուրիշ աքսորականներ, որոնց նույնպես Սիբիր էին ուղար-
կում:

Վաստն, այսպես էր վրացի երիտասարդի անունը, այնքան ընտելա-
ցավ ինձ հետ, որ ինձանից չէր հեռանում: Գիշերները քնում էր իմ կող-
քին և շատ անգամ, երբ քունը չէր տանում, ժամերով պատմում էր իր
կյանքի այս և այն արկածները:

Մի գիշեր, նստած իմ մոտ, կարկատում էր իր մաշված կոշիկները
և տխուր, հազիվ լսելի ձայնով շշնջում էր մի երգ: Երիտասարդը բոլոր-
ովին հափշտակված էր իր զգացմունքների մեջ, և գործը համարյա
մեքենաբար էր կատարվում նրա ձեռքում:

— Վաստ, շնո՞ւ պրծնում, — հարցրի նրանից:

— Է՛հ, թող անիծե՛ աստված այդ անպիտանները, սաղ տեղ չէ
մնացել, կարում ես, կարում, էլի էն է ու էն:

— Մեկ հատը ինձ տուր, ես կօղենեմ քեզ:

— Շնորհակալ եմ, դու միայն ճրագը մոտ բռնիր, ես կկարեմ:

Նա նկատեցի, որ Վասոյի խնդիրը խիստ կարեւոր էր. ճրագի մոմը, որ նա կպցրել էր հատակի աղյուսի վրա, այնքան սպառվել և կարճացել էր, որ լույսը կոշիկների վրա չէր տարածում և այսպիսով դժվարացնում էր նրան աշխատելու. նա վեր առի մոմը, բարձր բռնեցի, նա շարունակեց կարել:

Բայց ինձ հետաքրքրում էր այն, թե ի՞նչ պատճառով արքայիցին նրան:

— Նա սպանեցի իմ պարոնին,— պատասխանեց նա:

— Ինչո՞ւ համար:

— Երկար է, շատ երկար, եթե պատմելու լինեմ, մինչև լույս չի պրծնի:

— Միևնույն է: Դու խո չես քնում, իմ քունն էլ չէ տանում, դու պատմիր, ես կլսեմ, այսպիսով ավելի կարճ կլինի գիշերը:

Նա սկսեց պատմել.

«Նա է... իշխանի ճորտերից էի: Նա շատ վատ մարդ էր, օրինակ քեզ՝ մի գաղան: Պատահում էր, կամ տանը կնոջ հետ կոված է, կամ մի ուրիշը բարկացրել է նրան և կամ հարբած է, նա կատաղած դուրս է գալիս տնից, վա՛յ այն գյուղացուն, որ կհանդիպի նրան: Նա իսկույն մի առիթ կգտներ գյուղացուն ծեծելու, հայհոյելու և իր սիրտը հանգստացնելու: Օրինակ, պատահում էին այսպիսի դեպքեր. գյուղացին մի զույգ նոր տրեխներ է հագել: (Նա համբերել չէր կարող, երբ գյուղացին նոր բան էր հագնում և պարոնի նմանութուն էր ստանում): Տեսար, կանչում է՝ «էյ, մարդ»: Գյուղացին մոտենում է, գլուխ է տալիս, կանգնում է: «Այդ ի՞նչ է», ցույց է տալիս նա տրեխները: «Աղա ջան, ցավդ տանեմ, գնում եմ անտառը», պատասխանում է գյուղացին դողալով: «Տո, անպիտան, եթե առանց տրեխների դնալու լինես, ոտներդ կմաշվեն», և հրամայում է իսկույն խլել նրանից տրեխները: Մի անգամ գյուղացու մեկը փոթկաց նրա մոտ: «Տո, անշնորհք ավանակ, համարձակվում ես փռվե՞լ քո պարոնի տուջ», ասաց նա և հրամայեց ծեծել խեղճին:

Մեր հարեան Գիորգին մի աղջիկ ուներ,— շարունակեց նա,— նրա անունը Կեկելո էր: Բայց ի՞նչ աղջիկ, այնքան սիրուն էր, որ կարծես գյուղացու աղջիկ չլիներ, այլ ուղիղ պարոնի տնից դուրս եկած լիներ: Մի անգամ նա հանդիպեց ինձ դաշտումը, գալիս էր անտառից, շալակած փայտ էր բերում իրանց համար: Քրտինքը թափվում էր նրա երեսից, թշերը խնձորի նման կարմրել էին: Հենց որ տեսա, իմ խելքը գնաց: «Տուր, Կեկելո, ես կտանեմ շալակդ», ասացի նրան: «Շատ

ծանր չէ, ևս կարող եմ տանել», ասաց նա, սովելի կարմրելով: Մինք սկսեցինք խոսելով կամաց-կամաց դիմել դեպի գյուղը, երբ մոտեցանք, բաժանվեցանք միմյանցից, որ մեզ միասին չտեսնեն»:

Այդ միջոցին Կասոն այն աստիճան հափշտակված էր իր պատմությունով, որ ամենևին չէր նկատում, թե ասեղը ընկել էր նրա ձեռքից, և կոշիկները նույնպես ընկած էին նրա կողքին: Նա շարունակեց.

«Ես մորս հայտնեցի, որ Կեկեկոյին նշան դնե ինձ համար. նա էլ հորս հայտնեց: Հայրս դնաց Գիորգիի սունը. խոստացավ տալ մի այծ, հինգ թունգի գինի, մի քանի սոմար սիմինդր, կարճ ասած, խոսեցին, բարիշեցան, նշանը դրեցին: Սպասում էինք, որ աշունքը դա, դինին պատրաստվի, որ հարսանիք անենք: Այդ միջոցին, չեմ իմանում, ի՞նչ սատանա մտավ իմ պարոնի գլխում: Նա հրամայեց, որ Կեկեկոյին վեր առնեն իր տանը որպես աղախին:

Աշունքը եկավ, գինիները հասան, բայց հարսանիքը չկատարվեցավ: «Այս տարի չի լինի», ասում էր մեր պարոնը: Իմ սիրտը սրաքվում էր անհամբերութունից: Բայց ի՞նչ կարող էի անել, երբ պարոնը այսպես էր հրամայում:

Մի անգամ Կեկեկոն գտավ ինձ անտառում, տեսնում եմ, երեսին գույն չէ մնացել, կասես թե սպանված լինելու Հարցնում եմ. «Կեկեկո, ի՞նչ է պատահել քեզ հետ»: Նա ոչինչ չէ ասում, հենց լաց է լինում: Գրկում եմ նրան, դարձյալ հարցնում եմ. «Կեկեկո, ինչո՞ւ ես լաց լինում»: Նա արտասուքի միջից ինձ պատասխանում է. «Ա՛խ, վատ մարդ է... նա շատ վատ մարդ է... նա աստված չունի... նա»: Խեղճ աղջիկը չկարողացավ վերջացնել իր խոսքը, բայց ես հասկացա բոլորը...

Արյունը թռավ գլուխս, ևս իստակ կատաղեցա: Հենց էն սհաթին վազեցի դեպի մեր տունը, խենչարս վեր առի, թաքցրի չերքեղիս տակ, անից դուրս եկա: Առաջ մտա գինեռանը, լավ խմեցի, սիրտս պնդացրի, հետո գնացի պարոնի դռանը կանգնեցա, սպասում էի, որ նա դուրս գա: Տեսա, նա դուրս եկավ, պատրաստվում էր որսի գնալ: Առաջը կտրեցի, ատելով. «Ինչո՞ւ ես պահել իմ նշանածին»: Նա բարկացավ, սկսեց հայհոյել և չորս կողմն էր նայում, աչքերով որոնում էր իր սպասավորներին, որ հրամայե ինձ բռնեն: «Տո՛ւր իմ նշանածը», կրկնում եմ ես, հենց մոտ ու մոտ եմ գնում: Նա դարձյալ գոռում է. «Դու, լի՛րր, անղը-պամ, համարձակվում ես... բռնեցեք այդ անիրավին»: Ես ուշադրություն չեմ դարձնում, հենց մոտ ու մոտ եմ գնում: «Հիմա քեզ խեղդել կտամ», ասում է ավելի կատաղելով: Իսկ ես հենց մոտ ու մոտ եմ գնում: «Տո՛ւր նշանածս, ասում եմ քեզ»: Նա էլ չհամբերեց մինչև ծա-

աւաները հաւաքվիին, հարձակվեցաւ իմ վրա: Ես խենջարը խրեցի նրա կողքը...»:

Այդ միջոցին ես նայեցի Վասոյի երեսին, նա այնպես գունատւած էր, նրա շրթունքը այնպես դողդողում էին, որ կարծես, հենց այն րոպեում նա իր արյունոտ խենջարը դուրս էր քաշում բռնակալ պարոնի կողքից: Երբ նա փոքր-ինչ հանգստացաւ, հարցրի.

— Իսկ դու չփախա՞ր:

— Փախա, բայց երբեմն դիշերով հայտնւում էի մեր գլուղում, որ Կեկելոյին էլ կարողանամ փախցնել: Աստված չհաջողեց, մի գիշեր բռնվեցաւ:

Վասոյին ես ամէլի սկսեցի սիրել, երբ իմացա նրա կյանքի պատմութիւնը: Խեղճ տղան սիրո զոհ էր դարձել: Սե՛ր... ի՞նչ բան ես դու, ես մինչեւ այսօր չեմ կարողացել հասկանալ քեզ, թեև ինքս սիրել եմ... և այժմ սիրում եմ...

Վասոն և Կեկելոն, որպէս ճորտեր, որպէս սեփականութիւն մի անգութ պարոնի, հոժարութեամբ նվիրում են նրան իրանց աշխատանքը, իրանց վաստակը: Բայց երբ պարոնը դիպչում է և այն զգացմունքին, որը սուրբ է յուրաքանչյուր անհատի համար, այն ժամանակ ճնշւած, հլու ստրուկն անգամ այլևս չէ համբերում...

Իսկ ե՞ս, ես թշվառականս, ի՞նչ արեցի Նենեի համար, ի՞նչով ապացուցեցի, որ ճշմարիտ սիրում եմ նրան...

Ա.

ԱՎԱԶԱԿԱՊԵՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.
ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՇԵՐ

Անցել էր երեք տարի այն օրից, որ ես աքսորվեցաւ Այծմ բաւական ընտելացել էի դատաւարտյալի տաժանական կյանքին, բաւական տա-
նելի էր դարձել ինձ ծանր աշխատությունը հանքերի մեջ, բաւական սո-
վորել էի աշնտեղի կերակրին և կեցությանը խոնավ, մթին կացարաննե-
րի մեջ:

Աշխարհից կտրված, կյանքի վայելչություններից զրկված դա-
տաւարտյալը իր շրջանի մեջ ոչինչ բաւականություն չէ գտնում: Այս-
տեղ ամեն մարդ ակամայից է գործում, որովհետեւ իր համար չէ գոր-
ծում: Ուր չկա շահ և շահերի միություն, շատ բնական է, որ աշնտեղ
չէ կարող կաղմվել ընկերական կյանք, սեր և միաբանություն: Եւ գուցե
այդ է պատճառը, որ այն ահագին խառնիճադանջ բաղմության մեջ
մարդ չէ կարող գտնել մի լավ բարեկամ, մի լավ ընկեր:

Միակ բանը, որ երբեմն մոտեցնում է այդ թշվառներին և կապում
է միմյանց հետ, է նրանց վիճակի միանմանությունը: Դժբախտության
մեջ մարդը իր նման ընկեր է գտնում: Ես գտա մի այսպիսի ընկեր,
որի հետ բաժանում էինք մեր վշտերը:

Այդ երիտասարդը հենց առաջին անգամից գրավեց իմ ուշադրու-
թյունը, քանի դեռ նրա հետ ծանոթացած չէի: Նա մի բարեկազմ տղա-
մարդ էր, բարձրահասակ, որի երեսի փոքր-ինչ խոշոր գծագրությունը
տալիս էր դեմքին խիստ այրական բնավորություն:

Ես շատ էի հետաքրքրվում, թե ի՞նչ հանցանքի համար աքսորված
էր նա: Բայց նա իր մասին ոչինչ չէր խոսում, և միշտ տխրությունը
օգտում էր նրա դեմքը, երբ խոսքը վերաբերում էր իր անձին: Ինձ
սասցին, թե նա եղել է մի նշանավոր ավաղակապետ: Հենց որ այդ իմա-

ցա, սկզբում իմ մեջ ծագեց սաստիկ հակակրուքյուն դեպի այդ մարդը: Ավազակը իր գործունեությամբ շատ չէ վանաղանվում խաչագողներից: Իսկ խաչագողներին ես ատում էի: Բայց իմ հակակրուքյունը հետզհետե անհետացավ, երբ ավելի մոտ ծանոթացա նրա հետ:

Ավազակապետը բնիկ պարսկաստանցի էր, Ատրպատականի կողմերից: Հայրենակցությունը առաջին բարեկամական կապը եղավ իմ և նրա մեջ: Բայց երբ իմացա, որ նա աղգով հայ էր, բոլորովին կապվեցա նրա հետ:

Մի գիշեր, երբ երկար թախանձեցի նրան, հոժարացավ հաղորդել ինձ իր կյանքի պատմությունը: Նա սկսեց այսպես.

«Ինձ կոչում են Զալլադ. դա իմ իսկական անունը չէ. դա իմ մականունն է, որ նշանակում է դանիկ: Այդ մականունը ստացա ես ոչ թե նրա համար, որ դահճի պաշտոն եմ կատարել, այլ նրա համար. որ շատ արյուն եմ թափել, բայց ոչ անմեղ արյուն... Իմ հայրը Ղարադաղ դավառի հայ մեկիքի տնտեսն էր¹²: Մեկիքը չափազանց հավատարմություն ուներ դեպի նա և համարյա իր տնտեսական բոլոր գործերը հանձնել էր նրան: Մեկիքը, միշտ պարսից խաների հետ կյանք վարելով, ընդունել էր նրանց շատ սովորություններ: Նրա ընտանեկան կյանքը, բարքը, վարքը կատարյալ պարսկական էր, պակաս էր հարեմը միայն, պակաս էին սեամորթ ստրուկներ և ներքինի ծառաներ, որ նրա տունը մահմեդական ընտանիքի ճիշտ կերպարանքը ստանար:

Շատ անգամ պատահում էր, որ հայրս մի որևիցե բան էր գնում մեկիքի տան համար և տալիս էր ինձ՝ տանիլ այնտեղ: Ես ավելի ուրախությամբ էի կատարում հորս պատվերը, երբ մի բան պետք էր տանել մեկիքի կանանոցը: Ամեն անգամ, այնտեղ մտնելու ժամանակ, մեկիքի աղջիկները, աղախինները շրջապատում էին ինձ, «ի՞նչ ես բերել», հարցնում էին և, ամեն կողմից վրա պրծնելով, սկսում էին խլխլել իմ տարած փարջաները: Իսկ երբ իմ տարած բաները աղջիկներին չէին պատկանում, նրանք հանաքներ էին անում, ծիծաղում էին իմ վրա, ջիգրացնում էին ինձ, իսկ ես, ամոթից քրտնած, կարմրած, հեռանում էի նրանցից: Ես թեև արդեն հասակ առած պատանի էի, բայց ինձանից չէին քաշվում, ինձ վրա նայում էին որպես տան տղայի վրա:

Մեկիքը, մահմեդականների սովորությամբ հետևելով, ուներ մի քանի կնիկներ: Նրա առաջին կնիկը մեռած էր, որից մնացել էր մի աղջիկ միայն, որին կոչում էին Սանամ: Խորթ մայրերը, որպես սովորաբար լինում է, վատ էին վարվում Սանամի հետ և շատ բաներում խրտուրդյուն էին դնում նրա և իրանց զավակների մեջ: Սանամը զրկված էր մայրական սերից, զրկված էր առհասարակ ընտանեկան քաղցրու-

Քյոնից: Ծն շատ անգամ հանդիպում էի նրան արտասուքը աչքերում, բայց նա ինձ ոչինչ չէր ասում, նա վաղուց բռնկվել էր իր վշտերը թաքցնել իր սրտում: Հայրը, զբաղված լինելով իր գործերով, նրա վրա ուշադրություն չէր դարձնում: Պատահում էր, երբ աղջիկների հագուստի համար զանազան թանկագին ճոթեր էի տանում, երբ Սանամը բաժին չէր ստանում, նա խեղույն լուրջամբ հնաճում էր, առանձնանում էր մի տեղ և անձնատուր էր լինում խորին տխրությամբ:

Այսպիսի դեպքերը, որ պատահում էին ոչ սակավ անգամ, վիրավորում էին Սանամի սիրտը. նա վշտանում էր ոչ թե այն պատճառով, որ նա զրկվում էր այն գլխարկություններից, որ վաճակում էին նրա մյուս քույրերը, ո՛չ, Սանամը այդ մասին շատ հպարտ էր, այլ նա վիրավորվում էր գլխավորապես նրա համար, որ խտրություն էին դնում նրա և մյուսների մեջ և անդադար հիշեցնում էին, թե՛ «դու անբախտ ես, որովհետև մայր չունես»:

Այդ հանգամանքները ծնեցրին իմ մեջ մի ջերմ կարեկցություն դեպի դժբախտ աղջկա վիճակը:

Մնացած տարիներ, Սանամը արդեն հասունացած օրիորդ էր դարձել, իսկ ես նորահաս երիտասարդ էի: Այդ հասակում մարդիկ ամեն բան հասկանում են:

Մի անգամ, երբ մոտենում էր դատիկի տոնը, մեկիքի աղջիկները կարել էին տալիս իրանց համար նոր հագուստներ: Սանամի համար նույնպես ձեռք էին տվել, բայց նա ամենևին չէր շտապում, որ շուտով կաշվեն և զատկվա համար պատրաստ լինեն: Ես հարցրի պատճառը, նա պատասխանեց.

— Ի՞նչ կանեմ կարմիր շապիկը, երբ սիրտս միշտ սև ու սև է հագած...

Նա այլևս չխոսեց և հեռացավ:

Ես նկատեցի, որ Սանամը այժմ չէր տանջվում այն ցավով, որ երիտասարդության ժամանակ շատ անգամ արտասուք էին թորեցնում նրա աչքերից: Այժմ նրա տանջանքը բոլորովին հոգեկան էր...

Սանամը մի առանձին մտերմություն չունեի դեպի ինձ. նա նայում էր ինձ վրա որպես իր հոր տանը մեծացած սպասավորի վրա: Որքան էլ ճնշված լինեի նրա դրությունը, այսուամենայնիվ, նա մեկիքի աղջիկ էր, իսկ ես՝ նրա հոր մոտ ծառայողի որդին: Ես շատ էի աշխատում շոշափել նրա սրտի խորքերը, բայց նա այնքան ծածկամիտ էր, որ երբեք իր սիրտը չէր բաց անում ինձ մոտ: Նա միայն համարում էր ինձ մի երիտասարդ, որ իր բոլոր շրջապատողներից ալելի համակրություն

ուներ դեպի նա, և որին պատահած ժամանակ կարող էր հավատալ և ասել նրան մի քանի խոսքեր:

Մի անգամ դուռ նրան սարսափելի խռովության մեջ. կարծես թե սպանված լիներ հուսահատությունից: Նա դարձավ դեպի ինձ այդ խոսքերով:

— Աղաչում եմ քեզ, դնի՛ր ինձ համար մի կտոր աֆիոն. դա կլինի իմ առաջին և վերջին խնդիրը քեզանից:

Իսկույն հասկացա նրա միտքը:

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ է պատահել,— հարցրի ես ոչ սակավ զարհուրելով:

Նա ուշադրություն չդարձրեց իմ հարցերի վրա և կրկնեց իր խնդիրը ավելի հրամայական ձայնով:

— Քո գիտենալու բան չէ... գնա՛ գնի՛ր, ինչ որ ասում են քեզ... հենց այսօր, հենց այս րոպեիս... գնա՛, մի ուշացի՛ր...

Ես դուրս եկա Սանամի սենյակից, նրան այն հույսի մեջ թողնելով, թե կկատարեմ նրա խնդիրը: Բակում ինձ հանդիպեց մելիքի վաղեմի ձիապանը, մի ծերունի, որ ծառայում էր այդ տան մեջ նրա հոր ժամանակներից: Ծերունին, չլսելով, որ ես կանչեցի նրան, շարունակեց իր դանդաղ քայլերը և մտավ ախոռատունը: Ես հետևեցի նրան, պատմեցի, թե ինչ դրության մեջ գտա Սանամին:

— Ամեն բան տակնուվրա եղավ...— ասաց նա ինքն իրան խոսելով,— էլ ի՞նչ մնաց... ամեն բան կորավ... մնացել էր մեր սուրբ հավատը, այն էլ կորավ...

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցրի ես, ոչինչ չհասկանալով նրա մթին խոսքերից:

— Ի՞նչ է պատահել,— կրկնեց նա զլուխը շարժելով, բայց այդ միջոցին ոսկեգույն նժուգներից մեկը, տեսնելով իր ծերունի խնամատարին, սկսեց ուրախությամբ խրխնջալ և առջևի սմբակները հատակին զարկել: Նա դարձավ դեպի նժուգը, ասելով. «Սարի, խելոք կաց»: Սարին փոքր-ինչ հանգստացավ, և նա կրկին դիմեց ինձ՝ դարձյալ նժուգի վրա խոսելով:

— Հինգ տարուց ավելի է, որ աշխատում եմ այդ անվգամին խելքի բերել, բայց դա հենց էն գիծն է ու էն գիծը:

Ծերունին Թունին սաստիկ սիրում էր իր ձիաների մեջ կարգ պահպանել և մանավանդ ներել չէր կարող, երբ նրանք, մի այլ մարդու ներկայությամբ, չէին հետևում համեստության կանոններին: Նա պատրաստվում էր ավելի երկար բացատրություններ տալ իր կարգապահության մասին, բայց իմ համբերությունը հատավ, ես կրկին հարցրի:

— Դու այն ասա՛, ի՞նչ է պատահել:

— Էլ ի՞նչ լինի... ամեն բան փշաքալ... ամեն բան ծուռն է դնում... Նժույզը դարձյալ ընդհատեց նրա խոսքը: «Սարի, սատանայի ծնունդ, քեզ եմ ասում, խելոք կաց»:

Նա, մոռանալով իմ հարցմունքը, մոտեցավ Սարիին, սկսեց հայրաբար փայփայել նրա գեղեցիկ բաշը և նորից խրատներ կարդալ: Նժույզը լսեց նրա խրատները, հանդատացավ, իսկ ծերունին եկավ, կրկին նստեց իմ մոտ:

— Անցա՛ն, դնացին հին ժամանակները,— խոսեց նա խորին կերպով հոգվոց հանելով.— լինում էր, շատ անգամ հանգուցյալ մեղիքը մոռնում էր այստեղ. ձիաները մեկը մյուսի կողքին շարված էին հիսունի շափ, շաղ, սիրուն, կասես թե ամեն մեկը մի բաշխ լիներ: Հանգուցյալի սիրտը փառավորվում էր, ձեռքով զարկում էր իմ քամակին. «Շատ ապրես, ասում էր, Թունի, ձիաները լավ ես պահել»... ու այն րոպեում հանում էր իր հագիցը կաբան, ինձ խալաթ էր տալիս: Բայց հիմա... ոչ այն մեղիքը կա և ոչ այն ձիաները... Բոլորը պատիկ մեղիքը ընծայեց պարսիկ խաներին... Բայց առա՞ջ... պարսիկ խաներն էին մեզ ձիաներ փեշքաշ անում, որ հանգուցյալ մեղիքը նրանց հոգին չհաներ... տերևի նման դողգողում էին, երբ նրա շվաքն էին տեսնում:

Մեղիքների տան վաղեմի փառքի հիշատակը և նրա թուլանալը ներկա մեղիքի օրերում այն աստիճան ցավերով լցրին բարեսիրտ ծերունու սիրտը, որ նա, կարծես, բոլորովին չէր նկատում իմ ներկայությունը և խսպառ մոռացավ այն հարցը, որով ես մի քանի անգամ դիմեցի նրան: Ես դարձյալ հարցրի.

— Ես այդ բոլորը դիտեմ, դու այն ասա՛, ի՞նչ է պատահել Սանամի հետ:

Նա դարձյալ ինձ համբերությունից հանեց իր երկարաբանությունը:

— Խեղճ աղջիկ, երանի՛ թե բնավ ծնված չլինեիր... երանի՛ քո մորը, որ շուտ մեռավ և աչքերով չտեսավ այդ նախատինքը... Բայց ալեհոր Թունին մեղավոր էր, նա մնաց, չմեռավ և չտեսած բաներ տեսավ... Մի այգալիսի բան կարո՞ղ էր պատահել հանգուցյալ մեղիքի օրերում: Նրա ժամանակում աստուծո բարությունով լցված էր մեր երկիրը. դալն ու գառը միասին էին ապրում, մարդիկ խաղաղությամբ ցանում էին, հրնձում էին, ուտում էին, ուրախանում էին... Բայց հիմա՞, հիմա մարդ ոչ իր գլխի տերն է և ոչ իր ապրանքի տերն է... ամեն բան փշաքալ... ոչ կարգ կա, ոչ կանոն... ամեն մարդ իր սրտի ուղածն է անում... Իսկ մեր մեղիքը իր քեֆերից չէ արթնանում: Բայց այդ վերջինը... նրա այդ վերջին արարմունքը... ա՛խ, աստված, այդ ի՞նչ բան է:

— Ի՞նչ արարմունք,— գոչեցի ես բարկությամբ,— դե՛ առա՛, ի՞նչ ես սիրտս տրաքեցնում:

— Ի՞նչ արարմունք... դու դեռ չե՞ս լսել,— հարցրեց նա վարմանալով:

— Ես ոչինչ չեմ լսել:

— Մեր մեղիքը (ա՛խ, տեր աստված, նրան մեքիչ խելք տուր), հա՛, մեր մեղիքը ամեն բան ոտքի տակ տվեց, ամեն բան տակնուվրա արեց: Խաները նրա հորից տերևի նման զողում էին, հրբ դալիս էին նրա սալամին, ժամերով կանգնում էին դռանը, մինչև հրաման չէին ստանում, չէին համարձակվում ներս մտնել: Բայց թուլասիրտ սրբին հիմա խաների ոտքերն է լիզում, խոնարհվում է նրանց առջև: Այդ բավական չէ՛, իր հարավատ աղջիկը նրանց կնության է տալիս... մի լույս հոգի է կորցնում:

— Սանամի՞ն է տալիս,— հարցրի ես սարսափելով:

— Սանամին, ապա ո՞ւմը,— պատասխանեց նա, իր մարած աչքերից արտասուքը սրբելով:

Ես հասկացա դժբախտ աղջկա խռովության պատճառը և իսկույն դուրս եկա ախոռատնից: Արևը արդեն մայր մտնելու մոտ էր: Ես սպասում էի, մինչև բոլորովին մթնի, որ հարմար ժամանակ գտնեմ Սանամի հետ տեսնվելու:

Բայց, մինչև մեր տեսնվելը, հարկավոր է ձեռ տեղեկացնել, որ այն ժամանակ Ղարադաղի գավառում կային հայոց երկու նշանավոր մելիքներ. մեկը մեր մելիքն էր, իսկ մյուսը, նույնպես հին տոհմից, ավելի զորավոր էր, քան թե մերը: Ղարադաղի հայերի իշխանությունը բաժանված էր այդ երկուսի մեջ: Երկուսն էլ անմիաբան, հակառակ միմյանց, միշտ աշխատում էին ստորացնել միմյանց, վնասել միմյանց, և այդ պատճառով ներքին երկպառակությունը երկրից անպակաս էր լինում: Պարսիկ խաները, օգուտ քաղելով դրանց թշնամությունից, ավելի բարեգոյում էին կոխվել: Եվ այդ, իհարկե, ավելի ձեռնաու էր նրանց, հրբ հայոց գլխավորները չէին կարող միանալ, որ քնդհանուր ուժերով պատերազմեն երկրի արտաքին թշնամու դեմ:

Վերջին ժամանակներում մեր մելիքը մտածում էր բոլորովին ոչընչացնել իր հակառակորդին և, այդ նպատակին հասնելու համար, աշխատում էր դեպի ինքը գրավել Քուրդաշտի խանին, խոստանալով որպես բարեկամության առհավատչյա դեղեցիկ Սանամին նրան կնության տալ:

Մի այնպիսի մարդ, որպես մեր մելիքն էր, պատրաստ էր իր փառասիրության համար զոհել ամեն ինչ: Նա նայում էր իր աղջկա վրա

որպես իր նժույգներից մեկի վրա, որ շատ անգամ ընծայում էր այս և այն խանին, նրանց բարեկամությունը գրավելու համար:

Պարզ, մաքուր, անարատ մնացած ժողովրդի կրոնական զգացմունքը վիրավորվում էր, տեսնելով, որ իր մեկիքը մահմեդական սովորություններին է հետևում, բայց նրա խուլ բողոքը լսելի չէր լինում:

Դուք մի փոքր տեղեկություն ստացաք մեր երկրի այն ժամանակվա դրությամբ մասին, շարունակեց ավաղակապետը, հիմա դառնա՞նք դեպի օրիորդ Սանամը:

Ախոռատան բակից մի փոքրիկ դուռ տանում էր դեպի պարտեզը, որ կաած էր մեկիքի ամրոցին: Սանամը սովորություն ուներ երեկոյան պահուն պարտեզում պտտելու: Ես մտա այնտեղ, հուսալով, թե կգտնեմ նրան: Երկար անհանգիստ կերպով թափառում էի, բայց ոչ ոքին չտեսա: Արևը մտավ, մութը սկսեց հետզհետե թանձրանալ: Ես մտա ամրոցը այն դռնով, որ ուղղակի տանում էր դեպի Սանամի սենյակը: Նախասենյակում ճրագ չկար: Մոտեցա նրա կացարանի դռանը, ներսից լսվում էր մի այսպիսի սոսկալի խոսակցություն:

— Լո՛ւտ կաց, անզգամ... Ի՞նչպես ես համարձակվում... քեզ մորթել կտամ... ինչ որ ասում եմ, պետք է հնազանդվես:

Այդ նրա հոր ձայնն էր:

— Հողե՛մ քո սարսաղ գլուխը... էլ ի՞նչ ես ուզում... կգնաս խանի տանը խանում կդառնաս... միշտ դառ ու դումաշ կհագնես:

Այդ նրա խորթ մոր ձայնն էր:

— Թե որ սպանեք, թե որ կտրատեք ինձ, էլի այն կասեմ՝ պարսիկի կին չեմ դառնա, հոգիս չեմ կորցնի...

Այդ Սանամի պատասխանն էր:

Ես հետ քաշվեցա, մի անկյունում կծկվեցա, երբ լսեցի մեկիքի քայլերի ձայնը: Նա իր կնոջ հետ դուրս եկավ, անցավ իմ մոտից, բայց մութի մեջ չկարողացավ նկատել ինձ: Ես լսեցի հետեյալ խոսակցությունը:

— Ա՛յ մարդ,— ասաց կինը,— դու ինչո՞ւ ես մտիկ անում այն քաժի ասածներին, ինչ որ ուզում է, թող անե. դու խանին խոսք ես տվել, խո չե՞ս կարող խոսքիցդ ետ կանգնել:

— Ես նրա լաց ու սուգին մտիկ չեմ տա,— պատասխանեց մեկիքը,— ես տղամարդ եմ, իմ թքածը չեմ լիզի:

Սանամի վիճակը արդեն վճռված էր: Այր ու կին համաձայն էին: Դժբախտ օրիորդի ընդդիմադրությունը կմնար ապարդյուն, եթե մեկը նրան օգնության չհասներ:

Մինչ ես այն մտածութեան մեջ էի, թի ի՞նչ հլք պետք է գտնել, նախասինյակ մտաւ օրիորդի դայակը, ճրագը ձեռին, Պառաւլը, տեսնելով ինձ, կանգնեց:

— Ախար այդ լաւ բան չէ,— ասաց նա ցաւալի ձայնով,— ախար այդ ընդդեմ է մեր տեր աստծուն... Խ՛ղ է տեսել մի այգալիսի բան... ա՛խ, այդ ի՞նչ են ուղում անել, սուրբ աստվածածին... Քանի՛-քանի՛ տարիներ կուրծքիս վրա պահել, մեծացրել եմ նրան... իմ աչքի լույսի պէս պահել եմ... հիմա ուղում են տալ անօրենին... ուղում են հոգին, հաւատը կորցնել:

Պառաւլը նկատեց, որ ես համբերութեամբ շունեմ նրան լսելու, հարցրեց.

— Ո՞ւր ես գնում:

— Սանամի մոտ:

Նա էլ էր ցանկանում մտնել օրիորդի մոտ, բայց երբ տեսաւ, որ ես այնտեղ եմ գնում, չկամեցաւ խանդարել մեր տեսութեանը, ետ դարձաւ, ասելով.

— Գնա, մի՛ ուշացիր, նա քեզանից խոսք կլսե, ասա՛, թող ականջ չդնե հորն ու մոր խոսքին, ասա, թող չկորցնե լույս հաւատն ու հոգին:

Ես, հակառակ իմ սպասածին, գտա Սանամին բաւական խաղաղ դրութեան մեջ: Բոցավառված աչքերի կրակը, որ տեսել էի այն օր առավոտյան, կարծես թե հանգել էր, միայն գունաթափ դեմքի վրա երևում էին խորին հուսահատութեան նշաններ:

— Բերեցի՞ր,— հարցրեց նա անհամբերութեամբ:

— Ի՞նչը,— հարցրի ես:

— Այն, որ առավոտյան խնդրեցի քեզանից:

— Այն, որ դու պահանջեցիր, այլևս պետք չի լինի,— պատասխանեցի ես:

Նա երեսը շուռ տվեց, ասելով.

— Լաւ, հեռացիր, էլ չեմ ուղում...

Ես անշարժ մնացի: Նա շարունակեց.

— Ի՞նչ մարդիկ են... չեն օգնում գոնե մեռնել ինձ...

Նա կրկին նայեց ինձ վրա և, տեսնելով, որ դեռ կանգնած եմ, ասաց փոքր-ինչ հրամայական ձայնով.

— Խնդրում եմ ինձ մենակ թողնել:

Ինձ հայտնի էր օրիորդի հաստատամտութեանը. ես չհեռացա. ես փոտի, թեև ես աֆիոն չգնեցի նրա համար, բայց իմ հեռանալուց հետո

նա մի այլ միջոցով անձնաստիճանով իր կոորդինատները: Ես մոտեցա, ասելով.

— Թեև աֆիոն չգնեցի, բայց բերել եմ ձեզ համար մի այլ դարման...

— Ի՞նչ դարման, — հարցրեց նա հանդստանալով:

— Ես ձեզ պետք է աղատեմ...

— Շնորհակալ եմ, — պատասխանեց նա արհամարհական եղանակով. — դու ինձ կաղատելիք, եթե կբերելիք իմ խնդրածը...

— Ես ցանկանում եմ, որ դուք կենդանի մնաք և միևնույն ժամանակ աղատված լինեք:

— Դա անկարելի բան է... ես ճանաչում եմ իմ հորն ու մորը...

— Կարելի է, եթե դուք կընդունեք իմ առաջարկությունը...

— Ի՞նչ եք ուզում ասել:

— Փախչենք, հեռանանք այստեղից, եթե ոչ, առավոտյան ձեզ բռնությունամբ խանի ամբողջ կողարկեն: Ամեն ինչ պատրաստված է ձեզ ճանապարհ դնելու համար: Փախչենք, քանի որ դեռ ժամանակը կորած չէ: Հենց այս գիշեր ես կտանեմ ձեզ մի ասպհով սեղ, ուր ոչ ոք չէ կարող գտնել ձեզ:

Մի քանի վայրկյան մտածելուց հետո պատասխանեց նա.

— Ոչ, թող ես մեռնեմ. այդ ավելի լավ է...

Նա վախենում էր հասարակաց կարծիքից, հիմար ամբոխի դատապարտությունից: Մարդիկ կծաղրեին նրան, ասելով, թե փախավ իր հոր սպասավորի հետ: Ես չոքեցի նրա առջև, աղաչելով.

— Սնամ, այս տան մեջ ես եմ եղել ձեր ամենահավատարիմ սպասավորը, նույնպես և կմնամ այսուհետև: Մենք համարյա թե միասին ենք մեծացել, և ձեզ պետք է հայտնի լինի, թե ո՞ր աստիճան հարդում եմ ձեզ: Ապավինեցեք ձեր ծառայի օգնության վրա, որ հանձն է առել ամեն ինչ ձեր կյանքը և սրտիվը պաշտպանելու համար:

Երկար ես բաց չէի թողնում նրա ձեռքը, մինչև պատասխան չըստանամ, երկար իմ արտասուքով լի աչքերը հառած էին դեպի նրա գունաթափ դեմքը: Նա տարուբերվում էր սարսափելի անվճռականության մեջ: Նա այնքան կամքի զորություն չունեի, որ մաքառեր ընդունված նախապաշարմունքների դեմ: Ես սկսեցի ավելի ու ավելի թախանձել նրան, մինչև լսեցի նրա բերանից այդ ուրախալի խոսքը.

— Համաձայն եմ...

Ես կանգնեցի, ասելով.

— Գնում եմ պատրաստելու ինչ որ պետք է ձեզ ճանապարհի համար: Դուք պարտեղում կսպասեք ինձ:

Իմ ուրախությանը չափ չկար: Օրիորդի սենյակից դուրս գալը և ծերունի Թունիի մոտ մտնելը մի քանի ըոպերի գործ եղավ: Զիապանը դեռ քնած չէր: Ես գտա նրան խորին տխրության մեջ, երևի նա էլ Սանամի վրա էր մտածում: Բոլորովին վստահ լինելով ծերունու բարեսրտության վրա, հայտնեցի նրան իմ դիտավորությունը: Նրա խորշմած դեմքի վրա երևաց ուրախության նման մի բան, և ինձ գրկելով ասաց.

— Օրհնյա՛լ լինիս, աստված դորացնե քեզ: Եթե չլինեիր Թունին վաթսուներեք տարեկան, նա ինքը կաներ այդ բանը, նա չէր թող տա, որ մեր Լուսավորիչ հոր գառը գայլերին տային: Բայց Թունիի մեջ այժմ առաջվա ուժը չէ մնացել: Կար ժամանակ, որ ալևոր Թունին էլ մի տղամարդ էր, տասն, քսան պարսիկին մարդ չէր ասի... Գնա՛ց էն ժամանակը: Բայց դու դեռ ջահիլ ես. քեզանում արյունը դեռ եփ է գալիս. դու կարող ես շատ բան անել...

Ես ընդհատեցի նրան, ասելով.

— Դե՛, շուտ, Թունի ապեր, երկար խոսելու ժամանակ չէ. պետք է թամբել ձիաներից երկուսը:

— Հա՛, պետք է թամբել, իհարկե, պետք է թամբել երկու ամենալավը մեր ձիաներից: Թող առաջնության մեկիքը ջարդել տա Թունիի ալևոր գլուխը, այդ ոչինչ, միայն թե նա աղատված լինի... Թող աղատվի իմ հրեշտակը, նա իր հանգուցյալ մոր կտորն է, նրա նման բարի է... աստված հանգիստ արքայություն պարգևե նրան: Հանգուցյալի պես կնիկ չկար մեր երկրում, այնպիսի լավ սիրտ ուներ, որ ճանճին էլ չէր նեղացնի: Շատ անգամ մտնում էր նա աղքատ Թունիի խրճիթը և, երբ նրա երեսաններից մեկին մերկ էր տեսնում, հագցնում էր, երբ մեկին հիվանդ էր տեսնում, օգնում էր: Ոչ մի օր դատարկ ձեռքով նա իմ շեմքի վրա ոտք չէր կոխում, ամեն անգամ մի բան կրեեր իմ երեսանների համար, կասեր. «Թունի, դու կին չունես, ես պետք է պահպանեմ նրանց...»: Այդ բոլորը ալևոր Թունին չի մոռանա... Քեզ կուզ մեռնի, թեկուզ նրա գերեզմանի վրա: Խոտեր բուսնեն, դարձյալ չի մոռանա...

Մինչ ծերունին կլեղջացներ իր հին հիշողությունները, ես ձիաներից երկուսը թամբեցի: Հետո նշանակեցի մի տեղ, խնդրելով նրան, որ ձիաները տանն այնտեղ և սպասե մեզ: Իսկ ես վազեցի դեպի մեր տունը, որ վեներես վեր առնեմ: Գիշերը խիստ մութն էր: Մարդիկ քնած էին: Փողոցներում ոչ ոք չէր երևում:

Վերադառնալով մեր տնից, մտա պարտեզը, ուղիղ դիմեցի դեպի այն կողմը, ուր պատվիրել էի օրիորդին սպասել ինձ: Ես գտա նրան իր ծառայի հագուստով: Հազիվ կարելի էր ճանաչել նրան, եթե չասեր նա. «Այդ ես եմ»:

Մեկիքի ամբողջի մեջ տիրում էր խորին լուսություն: Լուսամուտներից ոչ մի ճրագ չէր երևում: Բոլորովին աննկատելի կերպով դուրս եկանք պարտեզից և սկսեցինք դիմել դեպի այն կողմը, ուր Քունին իր ձիաներով սպասում էր մեզ: Օրիորդը շնորհակալությամբ համբուրեց ծերունու աջը և առեց նրա օրհնությունը: Ես օգնեցի նրան նստել ձին: Մենք հեռացանք:

Ամեն ինչ խաղաղ հանգստության մեջ էր: Ոչ մի շնչավոր արարած չէր երևում: Ես ետ նայեցի, ծերունին դեռ անշարժ կանգնած էր իր տեղում և, որպես մարմնացած բարեսրտություն, ձեռքերը բարձրացրել էր դեպի երկինք, մեղ համար հաջողություն էր բարեմաղթում»:

Բ

ԵՐԿՐՈՐԴԻ ԳԻՇԵՐ

Ավաղակապետի պատմությունը այնքան դրավել էր իմ ուշադրությանը, որ ամենևին չէի նկատել, թե դիշերը աննկատելի կերպով անցել էր: Երբ արեգակի առաջին շառավիղները ներս ցուացին մեր արեգելանոցի նեղ լուսամուտներից, այդ ժամանակ դռները բացվեցան, և պահապանների կոպիտ ձայնը ընդհատեց հետաքրքիր պատմությունը: Մեղ խումբով դուրս քշեցին դեպի հանքերը աշխատելու:

Ավաղակապետը ամբողջ օրը լուռ էր, նրա քաջազնական դեմքը պատած էր մի խորհրդական մռայլով: Ես անհամբերությամբ սպասում էի դիշերին, որ լսեմ նրա պատմության շարունակությունը:

Բայց ինձ ավելի զարմացնում էր նրա անձնավորությունը. այդ անունը՝ «ավաղակապետ», ամենևին սաղ չէր գալիս նրան. նրա մեջ կային շատ գեղեցիկ հատկություններ. նա ուժեղ էր, որպես Հերքուլես¹³, և մեծահոգի ու բարի էր, որպես մի աղնիվ հերոս: Նա ոչ միայն ուներ մի առանձին սեր դեպի ինձ, այլ թշվառականների ամբողջ հասարակության վրա նայում էր խորին ցավակցությամբ: Այդ պատճառով բոլորը հարգում էին նրան:

Ավաղակապետը անկիրթ ևս չէր. նրա բավական մշակված լեզուն և առողջ դատողությունները ցույց էին տալիս, թե ինքը դրագես ոմն էր: Ո՞րտեղից պետք է ուսած լիներ, երբ նրա ժամանակ Ղարադաղում չկար ոչ մի դպրոց: Այդ հարցին պատասխանեց նա, թե իր պատանեկության ժամանակ հայրը ուղարկեց նրան Տաթևի վանքը, ուր մնաց նա

ամբողջ վեց տարի: Այդ վանքում մեծ հուշակ էր ստացել մի վարդապետ որպես քաջ հայկաբան, ճարտասան և աստվածաբան: Նրա մոտ ուղարկում էին զարադադցիք իրանց զավակներին: Նրա աշակերտների թվում ուսանում էր և ինքը:

Այնօր աշխատությունից արձակեցին մեզ սովորականից խիստ վաղ, որովհետև հետևյալ օրը տոն էր: Մենք խումբով անցնում էինք մեծ փողոցի միջով, որի երկու կողմերում միմյանց մոտ շարված էին փոքրիկ խանութներ: Այդ խանութներում ծախվում էին ըստ մեծի մասին ալյուր, վաճառքներ, որ պետք էին աքսորականներին, զինվորներին, տեղացին պաշտոնատարներին, հանքային արհեստավորներին, վարպետներին և այլ ծառայողներին: Մանրավաճառների խանութների շարքում կային դարբնոցներ, հացթուխներ, դերձակներ, գինեատներ, խոհարարներ և ուրիշ պիտույքների կրպակներ:

Փողոցը լիքն էր մարդիկներով: Հետևյալ օրվա տոնի համար ամեն ոք զնում էր ինչ որ իրան պետք էր: Բայց իմ ուշադրությունը գրավեց մի մուրացկան, որ, մի խանութից մյուսը անցնելով, ողորմություն էր խնդրում: Հնացած, պատառտած, կիսակարկատ ցնցոտիներից շատ տեղ երևում էր նրա մարմնի մերկությունը: Մի նույնպիսի հնամաշ տոպրակ ուսից քաշ էր ընկած: Գլուխը կռացած մինչև գետին, իսկ քամակից բարձրացել էր մեջքի ահագին կուղբ: Իր զոզոջուն մարմինը հազիվ հաղ կարողանում էր ոտքի վրա պահել, նեցուկ տալով կուրծքին ձեռքի ցուպը: Նա կաղկաղալով քարշ էր դալիս մի խանութի դռնից դեպի մյուսը և ջավալի ձայնով մրմնջում էր. «Ողորմություն արեք, պարոններ, հիվանդ, սոված աղքատին»: Ամեն մի անգույթ սրտի վրա կարող էր ազդել նրա դառն հառաչանքը:

Երբ նա տեսավ աքսորականների խումբը, մոտեցավ. «Դուք ավելի թշվառ եք, քան թե ես» ասելով, սկսեց իր հավաքած գրոշները բաժանել նրանց: Նա դրեց և իմ ափի մեջ երկու հատ հինգկոպեկանոց: Այդ ժամանակվա հինգ կոպեկանոցները այնքան մեծ էին, որ կարող էին իշի նալի հետ մրցել: Ես նայեցա մուրացկանի երեսին և շվարած մնացի... Ավաղակապետը իմ կողքին կանգնած էր: Երբ մուրացկանը հեռացավ, նա ասաց.

— Այդ դեմքը ծանոթ է ինձ...

Եւ ոչինչ չպատասխանեցի:

— Մի՞թե նա այժմ կաղ է դարձել և մեջքին կուղ ունի,— ասաց նա ինձն իրան:

Տեսնելով, որ ավազակապետը ճանաչեց մուրացկանին, ես այլևս չթաքցրի նրանից, պատասխանեցի։

— Նրա ոտները քո և իմ ոտներից ավելի ուղիղ են, մեջքն էլ՝ նույնպես, միայն նա այնպես ձեացրել է իրան։ Այդ մարդիկը հարկավորած ժամանակ գիտեին իրանց կույր, կաղ, սապատող ձեացնել։ Տեսա՞ր նրա խառնված մազերը, խճճված մորուքը, ողորմելի երեսը, բոլորը շինծու էր։

— Այդ երեսը ծանոթ է ինձ,— դարձյալ կրկնեց ավազակապետը։

— Ո՞րտեղ ես տեսել նրան։

— Հետո կպատմեմ...

Խումբը անցավ։ Ես մուրացկանից ստացած երկու հատ հինգ կոպեկանոցները դրեցի գրպանս, այնտեղ մատներով շոշափեցի, հաշտնվեցավ, որ հինգկոպեկանոցների մեջտեղում դրած էր բոլորակ ձեով ծալած թղթի կտոր։ Առանց կարդալու, արդեն հրեակայում էի, թե ինչ պետք է գրված լիներ այն թղթի վրա, որ խորհրդավոր ծրարի մեջ հասցրեց ինձ մուրացկանը։ Այսուամենայնիվ, մի պատեհ ժամանակ էի որոնում, որ կարդամ թուղթը։

Երբ հասանք մեր արդեշանոցը, արդեն մութն էր, ճրագները վառվում էին։ Ես առիթ գտա թուղթը կարդալու։ Նրա մեջ գրված էին հետևյալ տողերը. «Մուրադ, ամեն ինչ կարդադրված է քո փախուստի համար։ Հուսով եմ, որ դու այժմ կհետեւես իմ խորհուրդներին։ Դու երկրորդ անգամ ինձանից նամակ կստանաս և նրա համեմատ կվարվես։ Պետրոս»։

Նամակը կարդացի ես մի այնպիսի տեղում, ուր թույլ են տալիս կաշանավորներին մենակ մտնել։ Պատին կպցրած էր մի ճրագ. թուղթը բռնեցի ճրագի վրա և քավոր Պետրոսի խորհրդավոր աղաբարբույթյունը մի վայրկյանում ոչնչացավ։

Ինձ հետաքրքրում էր ավազակապետի այն խոսքը, թե մուրացկանի դեմքը նրան ծանոթ էր։ Ես համոզված էի, որ անպատճառ այդ ծանոթությունն հետ կապված կլիներ մի ամբողջ պատմություն։ Որովհետև քավոր Պետրոսը այն պատույներից չէր, որ նրան ճաշակելը մնար առանց հետևանքի։

Գիշերը, երբ մեղ տեղավորեցին մեր կացարաններում, ես խնդրեցի ավազակապետից, որ պատմեմ, թե ինչ առիթով ծանոթ է եղել ծալյալ մուրացկանի հետ։ Նա հաճությամբ կատարեց իմ խնդրքը։

«Դու հիշո՞ւմ ես, մի անգամ պատմեցի քեզ, որ իմ պատանեկության հասակում հայրս ուղարկեց ինձ Տաթևի վանքը ուսում առնելու։ Այդ միջոցներում լուր տարածվեց, թե Որոտնա վանքում հայտնվել է մի

հրաշագործ ճգնավոր (Որոտնա վանքը հեռու է Տաթևի վանքից կես օրվա ճանապարհով միայն) ճգնավորի մասին խոսում էին, թե նա ոչ ուտում է, ոչ խմում է, այլ լիացած է սուրբ հոգու շնորհով, թե նրա կերակուրը մշտական աղոթքներն են։ Նրա մասին պատմում էին զանազան հրաշքներ, այդ պատճառով ամեն կողմից կույրեր, կաղեր և զանազան տեսակ հիվանդներ դիմում էին վանքը՝ ճգնավորից բժշկություն գտնելու համար։

Լսելով ճգնավորի համբավը, իմ հինգ տարի շարունակ անդամալույծ մայրս հանգստություն չէր տալիս ինձ։ Անդադար տնից նամակ էի ստանում, որ զնամ մորս բերեմ ճգնավորի մոտ։ Նա էլ ցանկանում էր առողջանալ և ամուր ոտների վրա ման գալ։ Հայրս էլ նույնն էր ցանկանում։ Սա ստիպվեցի առժամանակ ընդհատել իմ ուսումը, Տաթևի վանքից զնացի մեր տունը մորս բերելու համար։ Հայրս դրնց մեզ հետ ամեն բան, ինչ որ արժան էր վանքին ընծա տանելու համար։

Որոտնա վանքը հասնելուց երկու օրից հետո մեզ թույլ տվեցին այցելել ճգնավորի մոտ։ Մենք գտանք նրան իր ձեռքով ապառաժի մեջ փորած մի քարանձավում, ուր նա ապրում էր, ուր սովորություն ուներ աղոթելու և իր անձը զանազան ճգնություններով տանջելու։ Այնտեղ տարավ մեզ վանքի արեղաններից մեկը։ Ճգնավորը այդ միջոցին աղոթքով զբաղված չէր, այլ նստած էր իր խուցի մեջ, բուրդովին մերկ քարահատակի վրա, և թևքի արմունկը դնելով մի քարի կտորի վրա, որ նրան բարձի տեղ էր ծառայում, ձեռքը հեցուկ էր արված գլխին, և կիսաթիկ դրություն մեջ նրա բաց աչքերը անշարժ հառած էին դեպի քարանձավի առաստաղը։ Այդ դրության մեջ, կարծես նրա միտքը վերալացել էր դեպի երկինքը, և տիրել էր նրան խորին, սրբազան հավելչադրություն։ Այնպես որ, նա ամենևին չզգաց, երբ մայրս մոտեցավ և համբուրեց նրա հագուստի քղանցքը։

Հագուստը խիստ պարզ էր. կոշտ մազից դործված սև բաճկոնը իջնում էր մինչև ոտները, մեջքը պնդած էր նույնպես մազե սև շվանով։ Տրեխներ կամ հողաթափներ չէր հագնում, բոբիկ ռոտներով էր ման գալիս։ Գլուխը բաց էր, բայց չկտրված և շաանրված մազերը այնքան երկարացել և աճել էին, որ պահպանում էին նրա դագաթը թե՛ ցրտից և թե՛ արևի տոթից։ Խճճված մորուքը խառնվել էր գլխի մազերի հետ և տալիս էր նրա դեմքին ահռելի կերպարանք։ Երեսը գունաթափ և հիվանդոտ էր։

Տեսնելով, որ ճգնավորը ոչ շարժվում է, ոչ խոսում է և ոչ փոխում է իր նստվածքի ձևը, մենք կարծեցինք, թե նա քնած է։ Բայց արեղան սասց.

— Նա քնած չէ, տեսնո՞ւմ եք, աչքերը բաց են, միայն հոգով բարձրացել է երկինքը:

Մայրս խնդրեց, թե կցանկանար, որ ճգնավորը տեսներ նրան: Աբեղան պատասխանեց.

— Մենք, մեղավոր ազամորդիներս տեսնում ենք աչքերով, բայց նա տեսնում է հոգով:

Հետո արեղան խորհուրդ տվեց մորս, որ մոտենա ճգնավորին, բռնեն միայն նրա հագուստի դրոշակը, և նա կասե, ինչ որ ոգիները կներշնչեն նրան:

Նա օգնեցի մորս մոտենալ. նա կատարեց արեղայի պատվերը: Նույն րոպեում ճգնավորը մի անսովոր շարժում գործեց և, չփոխելով իր առաջվա դրոթյունը, արտասանեց մի քանի անկապ խոսքեր.

«Խնկի ծառը բուսել է... գլխին պսակ հյուսել է... տասներկու ճյուղ է արձակած... ամեն մի ճյուղի վրա... մի-մի հրեշտակ է նստած... բայց բոլորից վերեւ... սուրբ տիրամայրն է նստած... գրկին մանուկ է բռնած... լույս մաղերով զարդարած... Մոր աչքերում արտասուք... սիրտը վշտերով լցված... մանկան ձեռքին է մի խաչ... դեմքը պայծառ է դարձած... արտասուքը սրբություն... իսկ խաչը մեղ փրկություն... Մայրն ու որդին խոսաւանում»:

Ճգնավորը լռեց: Աբեղան բացատրեց մեղ նրա պաշտամուխոսություն իմաստը, թե սուրբ տիրամայրը և որդին «փրկություն» են խոստանում: Մայրս ուրախացավ, կրկին համբուրեց ճգնավորի հագուստի դրոշակները, և մենք երկրորդածուծյամբ հեռացանք:

Այնուհետև անցան մի քանի ամիսներ, ճգնավորի մասին շատ անգամ լսվում էին այսպիսի խոսքեր, թե նա ժամանակը մոտեցել է, թե նա երկար չէ մնալու երկրի վրա, թե հրեշտակները նրան իրանց մոտ են կանչում, թե նա մի օր կանհայտանա, թե նրա վախճանը Մովսեսի և ուրբե Լուսավորչի նման կլինի, որ ժողովուրդը նրա մարմինը չգտնե և պաշտելու առարկա չդարձնե:

Եվ իրավ, ճգնավորը անհայտացավ: Ո՞ր գնաց, ոչ ոք չգիտեր: Միայն ժողովրդի մեջ տարածվեցան զանազան կարծիքներ. ոմանք համարում էին նրան Սնովբի և Նդիաչի նման երկինքը բարձրացած¹⁴, ոմանք ասում էին, թե նա առանձնացել է մի սարում, իր կյանքի վերջին օրերը խստակեցությամբ անցկացնելու և իր անձը բոլորովին աստծուն նվիրելու համար: Ոմանք պատմում էին, թե նրան տեսել են այսինչ տեղում, լույսի ճաճանչներով պատած, երբ մոտեցել են, նա աներևութացել է: Վերջապես, շատ այսպիսի խոսքեր էին աւում, իսկ նրանցից ո՞րն էր ճշմարիտ, աստված գիտե:

Ավազակապետի պատմութիւնը թեև շատ հետաքրքրական էր, բայց ինձ ամենեւին չէր զարմացնում: Ես քալոր Պետրոսին լաւ էի ճանաչում: Նրա համար այս և այն կերպարանք ընդունելը, այս և այն ձևի մեջ մտնելը խիստ սովորական բան էր: Միայն ինձ անհավատալի էր թւում մի բան, արդյո՞ք քալոր Պետրոսը միեւնոյն անձնավորութիւնն էր, որին տեսել էր ավազակապետը ճգնաւորի քարանձաւի մեջ և ի՞նչ ապացոյց ունէր այսպէս կարծելու: Դեմքի նմանութիւնը բավական չէր. մանավանդ քալոր Պետրոսի դեմքը այն ժամանակից հետո պետք է բավական փոխւած լիներ: Երբ այդ հարցերը առաջարկեցի, ավազակապետը պատասխանեց.

— Նրան կոչում էին «ականջը կտրած» ճգնաւոր, պատմում էին, թե նա մի անգամ գերի է ընկել անօրենների ձեռքը, նրան տանջել են, ստիպել են հաւատաւոր ուրանալ, նա մերժել է, և այդ պատճառով ականջները կտրել են: Այդ շարժարանքի համար նրան համարում էին մի տեսակ նահատակ: Եւ հա նկատեցի, որ մեր տեսած մուրացկանի երկու ականջների ծայրերը կտրւած էին: Բացի դրանից, ճգնաւորի բազումների և ձեռքերի վրա Երուսաղեմի ուխտաւորների դրոշմը կար: Նույնը ես նկատեցի մեր տեսած մուրացկանի ձեռքերի և բազումների վրա:

Նշանները ուղիղ էին: Իրաւ է, Պարսկաստանում մի փոքրիկ գողութեան համար քալոր Պետրոսի երկու ականջների ծայրերը կտրել էին: Այդ պատիժը ստացել էր նա իր երիտասարդ հասակում: Եւ թե նա Երուսաղեմի ուխտաւոր է եղել, այդ նույնպէս ուղիղ էր:

— Բայց ի՞նչ նպատակով թափառում է այդ մարդը հեռավոր հյուսիսում, — խոսեց ավազակապետը. — և ի՞նչ ողորմելի դրութեան մեջ էր նա:

Ես չգիտեի ի՞նչ պատասխանել. ես գժվարանում էի հայտնել ավազակապետին, թե ճանաչում եմ նրան, թե մեր մեջ եղել են երկար տարիների հարաբերութիւններ և թե նույն ճգնաւորի առաջնորդութեամբ ես մի այնպիսի ծուռ ճանապարհի վրա դրվեցա, որ վերջը բերեց հասցրեց ինձ այնտեղ, ուր տանջւում են հանցաւորները միայն: Ես չհայտնեցի նաև, թե նա ինձ համար էր մտել այն ողորմելի կերպարանքի մեջ և ինձ համար է թափառում դատապարտյալների բնակութեան մերձակայքում: Ես ծածկեցի նրանից և այն, որ խորհրդաւոր մուրացկանը, մոտենալով մեզ, հինգ կոպեկանոցների հետ տվեց ինձ մի թուղթ: Այդ բոլորը ծածկեցի իմ ամենալաւ ընկերից, որովհետև դեռ մտատանջութեան մեջ էի, դեռ չգիտեի, թե ի՞նչ պատի պատասխանեմ քալոր Պետրոսի առաջարկութեանը:

Ի՞նչ պետք է պատասխանեի: Մերժի՞ր, ընդունի՞ր, ոչ մեկը վճռել

չէի կարողանում: Նա եկել էր ինձ աղատելու, նա անցել էր հարյուրավոր մղոններ, հազարավոր վերստեր. նա դեռ չէր մոռացել ինձ, դեռ մտածում էր ինձ համար: Բայց ի՞նչ նպատակով: Արդյո՞ք աշխատում էր հանգստացնել խղճի խայթը, որ ինձ մոլորության և դատապարտության մեջ ձգեց, թե կամենում էր ինձ նորից ձեռք առնել, որպէս մի գործիք, որ նրան պակասում էր: Մինչ ևս այս մտատանջությունների մեջ էի, ավաղակապետը ասաց.

— Ես նրան երրորդ անգամն է, որ հանդիպում եմ:

— Առաջին անգամն որպէս ճգնաւոր, վերջին անգամ որպէս մուրացկան, իսկ մյուսը,— հարցրի ես:

— Դա կապ ունի Սանամի անցքի հետ, հետո կպատմեմ քեզ:

Գ.

ԵՐՐՈՐԴ. ԳԻՇԵՐ

Երրորդ գիշերը ավաղակապետը այսպէս սկսեց Սանամի ընդհատված պատմությունը.

«Դու հիշում ես, որ գիշեր էր, երբ ես և Սանամը հեռացանք միլիքի ամրոցից, մի մթին և խուլ գիշեր, որ բնությունը ինքն էր նպատառում մեր փախուտին: Անցանք մի քանի մղոններ, գիշերային խաւարը սկսեց փոքր առ փոքր պարզվել: Ճանապարհին օրիորդը մի խոսք անգամ խոսեց ինձ հետ: Նա լուռ էր. որպէս երևում էր, ծանր մտախոհություններ տանջում էին նրան: Նա ուներ հայ օրիորդի թե՛ հնազանդությունը և թե՛ նախապաշարմունքները: Առաջինի դեմ բողոքեց նա, ընդգիմացաւ ծնողների բռնությանը և շկամեցաւ մահմեդականի կին դառնալ. իսկ երկրորդը, նախապաշարմունքը, մնաց: Նա մի նախաշինքից աղատվեցաւ, բայց մի այլ նախատինքի ենթարկեց իր անձը: Նա փախաւ ծնողների տնից մի երիտասարդի հետ, որ ոչ նրա աղգականն էր և ոչ նրա բարեկամը: Երևի, այդ մտածություններն էին տանջում նրան:

Իմ ձին ընթանում էր առաջ, իսկ նա հետևում էր ինձ: Ես էլ իմ կողմից չէի խոսեցնում նրան, որովհետեւ չէի ցանկանում ավելի վրդովել նրա հոգեկան խռովությունը: Ես միայն հիացած էի նրա կերպարանքի բարեկազմութեամբ, թե ո՞րքան գեղեցիկ էր նա աղամարդի հազուստով և սրբա՞ն քաջազնաբար ձիավարում էր նա, նստած իր սիրուն նժույգի

վրա: Նա ներկայացնում էր մի շնորհալի ձիավոր, որի նմանը կարելի էր տեսնել սպարսից բարձր ազնվականների որդիների մեջ:

Բայց նրա հայրը իր կեցությամբ, իր սովորություններով, իր բարքով ու վարքով նույնպես ներկայացուցիչ էր սպարսից բարձր ազնվականության: Շրջապատված բազմաթիվ նոքարներով, որսորդական շնորով ու բազեններով, վատնում էր նա իր ժամանակի մեծ մասը զանազան զբոսանքների ու զվարճությունների մեջ, որոնք կատարվում էին ըստ մեծի մասին ձիաների վրա: Խիստ սակավ անգամ էր պատահում, որ նրա ընտանիքը չմասնակցեր այն զբոսանքներին, և այդ պատճառով Սանամը մանկությունից վարժված էր ձիավարելու մեջ:

Մեկիքը, ինչպես Ղարադաղի բոլոր խաները, ուներ բազմաթիվ անասուններ, որոնց ամառը տանում էին լեռնային հովաստան տեղերում արածացնելու: Շատ անգամ մեկիքի ընտանիքը ամբողջ ամիսներ անց էր կացնում ամառանոցում, իրանց հոռերի մոտ: Հովիվների վրաններում Սանամին ավելի էր զվարճացնում լեռնային կյանքը: Ղարադաղը սարոտ և անտառապատ երկիր է: Երբեմն ձի նստած ամբողջ ժամերով թափառում էր նա ձորերի, անտառների և լեռների մեջ: Այստեղ ավելի ազատ էր շնչում, քան թե հոր փակված տնում, ուր ամեն ինչ ճնշում էր նրան: Շատ անգամ հս լսել էի նրանից այդ խոսքերը. «Նա չեմ սիրում ձմեռը»: Երբ հարցնում էի պատճառը, պատասխանում էր. «Նրա համար, որ ձմեռը միշտ տան ծածկի տակ եմ մնում»:

Երբ արևը ծագեց, չգիտեմ ի՞նչ զգացմունքից զրդված, նա կանգնեցրեց իր ձին և մի քանի րոպե լուռ նայում էր դեպի այն կողմը, ուր նրա հոր լայնատարած կալվածների սահմանները հետզհետե անհայտանում էին մեր տեսությունից: Նա իսկույն երեսը շուռ տվեց, որ ես չնկատեմ նրա արտասուքը: Նա գնում էր, հեռանում էր այն երկրից, ուր ծնվել, սնվել ու մեծացել էր: Բայց ո՞ր էր գնում՝ ինքն էլ չգիտեր: Բայց ինչո՞ւ էր թաքցնում ինձանից՝ յուր արտասուքը: Նա այնքան հպարտ էր, որ չէր արժանացնում ինձ տեսնել ո՞չ նրա ուրախությունը և ո՞չ տրամուլթյունը:

Ես մոտեցա, երբ նկատեցի, որ ուզում էր խոսել ինձ հետ:

— Մենք լավ չարեցի՜նք,— ասաց նա,— որ այդ ձիաները վեր առինք հորս ախոռատնից:

— Ինչո՞ւ լավ չարեցի՜նք,— հարցրի ես:

— Դու գիտես հորս բնավորությունը, նա այսօր այն խեղճ Թունիին սպանել կտա, որ մեղ ձիաներ տվեց:

— Ուրիշ ճար չկար, ո՞րտեղից կարող էինք գտնել ուրիշ ձիաներ:

— Կարող էինք ոտքով փախչել:

— Դու կհոգնեցնեմ ծեղ: Իսկ մեղ պետք է, որքան կարելի է, շուտով հեռանալ այդ կողմերից:

— Ինչո՞ւ:

— Մի՞թե դուք չգիտեք, որ հետամուտ կլինեն մեզ: Մի՞թե դուք չեք իմանում, որ հենց այս առավոտ, երբ կնկատեն, որ դուք տանը չեք, ամեն ինչ կհայտնվի, և ձեր հայրը դնալի ամեն կողմեր մարդ կուղարկե, որ ձեզ որոնեն:

— Թող ուղարկե: Այդ միտն ձորերը, այդ անտառները, այդ լեռները կարող են տարիներով պահել մեզ իրանց ծոցում, և ոչ ոք զտնել չէ կարող մեզ: Այդպես չէ՞:

— Այդպես է, բայց զգուշություն ևս հարկավոր է:

Ես չկամեցա օրիորդի վստահությունը թուլացնել, թեև մեր ձեռնարկությունը սաստիկ վտանգավոր էր: Մենք կարող էինք և խառնի մարդիկներին հանդիպել, որոնք, իմանալով օրիորդի փախուստը, նույնպես հետամուտ կլինեին: Այդ պատճառով շտապում էի թույլ անգամ չկորցնել և այն օր, որքան կարելի էր, երկար ճանապարհ կտրեի:

Գիշերը մենք մնացինք անտառում, իսկ երկրորդ օրվա երեկոյան պահուն հասանք Երասխ գետի ափի մոտ: Երասխը այդ կողմերում ոռոսաց և պարսից հողերի սահմանազուխն է: Ես մտածում էի անցնել դետը և ոռոսաց հողի վրա ապաստան գտնել: Այդ կողմերում միակ անցքը Խուղա-Աֆերինի կամուրջն էր: Բայց կամուրջով անցնել անկարելի էր, նախ այն պատճառով, որ այնտեղ կարող էին մարդիկ դրած լինել մեղ բռնելու, երկրորդ, մեղանից անցաթղթեր կպահանջեին: Իսկ մենք, փախստականներս, անցաթղթեր չունեինք:

Դժվարությունը մեծ էր: Ի՞նչպես պետք էր անցնել գետը: Ուրիշ հնար չկար, պետք էր որոնել գետի ծանծաղուտներում մի ոչ այնքան խորին տեղ և մաքսախույսների նման անցնել ջրի միջով: Բայց Սանամը կարող էր կատարել մի այսպիսի հանդուգն ձեռնարկություն: Ես մնացել էի շվարած, չգիտեի, թե ի՞նչ պիտի անեմ: Նոր օրիորդը նկատեց իմ հուսահատությունը՝ հարցրեց.

— Ինչո՞ւ եք կանգնած:

Ես բացատրեցի նրան, թե ավելի ապահով դրության մեջ լինելու համար պետք է անցնել ոռոսաց հողի վրա:

— Անցնենք, էլ ի՞նչ բանի ենք սպասում,— պատասխանեց նա: Ես ցույց տվի ահաբեկու գետը:

— Անցնենք գետը,— կրկնեց նա մի առանձին վստահությամբ:

— Դուք չե՞ք վախենում:

— Ինչի՞ց պետք է վախենամ:

Ես հայտնեցի նրան, թե այն տեղը, թեև գետի ծանծաղ տեղերից մեկն է, այսուամենայնիվ բավական խորն է:

— Ես, ճշմարիտ է, լողալ չեմ իմանում,— ասաց նա,— բայց ձին խո իմանում է, լողալով կտանե և կհանե ինձ մյուս ափի վրա:

— Բայց դրա համար պետք է բավական քաջություն ունենալ, պետք է սրտի և հոգու հանգստություն ունենալ, չշփոթվել, չմոլորվել և կարենալ իրան ձիու վրա պահել:

— Կարող եմ,— ասաց նա: Հետո ավելացրեց,— միևնույն չէ, ես խո ուզում էի սպանել ինձ: Եթե աստված կամենում է, որ ես կենդանի մնամ, նա ինձ կօգնի և ոչ մի վտանգ չի պատահի: Իսկ եթե հասել է իմ կյանքի վախճանը, ավելի լավ է, որ այդ մաքուր գետը լինի իմ գերեզմանը:

Հավատը, մի այսպիսի ջերմ հավատը՝ նախախնամության տնօրինության վրա, միակ և ամենահաստատ գրավականն էր, որ ինձ առիթ տվեց մտածելու, թե օրիորդը չի կորցնի իր հոգու քաջությունը և երկյուղից չի շփոթվի: Եվ այդքան բավական էր կատարյալ հաջողություն սպասելու համար: Բավական էր, ասում եմ, այն պատճառով, որ եթե նա կարողանար իրան ձիու վրա պահել, ձին այնքան ուժեղ էր և վարժված, որ առանց դժվարության կարող էր լողալով դուրս տանել նրան մյուս ափի վրա:

Այսուամենայնիվ, սպասելիք վտանգը մեծ էր: Ես բռնեցի օրիորդի ձիու սանձը իմ ձեռքում և սլափիրեցի նրան, որ իր ձին կառավարելու համար ամենևին հոգ չտանե, միայն երկու ձեռքով պինդ բռնե թամբից և աշխատե, որ հտները դուրս չսլքեն ասպանդակներից: Իսկ ես իմ ձին առաջ քաշեցի, նրա ձիուն իմ հետից քաշ տալով: Երբ նրա ձին առաջին ոտները դրեց ջրի մեջ, ես նկատեցի, որ օրիորդը խաշակնքեց իր գեմքը և լուռ աղաթում էր: Մենք սկսեցինք առաջ գնալ: Զուրը հալիվ հասնում էր մինչև ձիաների կուրծքը: Օրիորդը սկսեց մինչև անգամ ծիծաղել իմ վրա, թե ինչո՞ւ ես այնքան չափազանցորեն նկարսկեցի գետի ահալորությունը: Բայց ես զգուշացնում էի նրան, թե կարող են պատահել և ավելի խոր տեղեր:

Երասիսի ծանծաղուտները այնքան վտանգավոր չեն, մասնավորապես, երբ ջուրը փոքրանում է: Գյուղացիները մինչև անգամ ոչխարների հոտեր են անցկացնում: Միայն պետք է ճանաչել այն տեղերը, ուր նշանավոր խորություններ չեն պատահում: Իմ քնարած տեղը ամենաստվորական տեղն էր, ուսկից անց էին կենում այն տեսակ մարդիկ, որ չէին ցանկանում սահմանապահ զարավույների հանդիպել: Բայց ո՞վ կարող է նախագուշակել, թե գետը ամեն ժամ, ամեն օր ինչ հեղափո-

խություններ է էշատարում իր հօտակում: Այնտեղ, ուր երեկ ծանծաղ էր, այսօր բացվում է մի ահագին խորություն: Իսկ ջրի խաբուսիկ մակերևութը դարձյալ հարթ-հավասար է մնում:

Մինչև գետի լայնության կեսը անցանք առանց որեէ դժվարության: Եւ խորհուրդ էի տալիս օրիորդին, որ երբեմն աչքերը խփի, շատ չնայի ջրին: Զիաները ջրի սրբնթացության հետ կռվելով, փռնշալով, առաջ էին գնում: Դեռ նրանց ոտները հասնում էին հատակին, և այդ օդնում էր իրանց պինդ պահել և չգնալ հոսանքի հետ: Բայց երբ հասանք խորությունների, նրանք սկսեցին լողալ: Այդ ժամանակ ամենալուսնգավոր շոպեն էր: Եւ անդադար ձայն էի տալիս օրիորդին, որ չվախենա և իրան ամուր պահե թամբի վրա: Բայց ջուրը արդեն հասել էր մինչև թամբը: Զիաների վեր բարձրացրած գլուխներն էին միայն երևում: Այդ միջոցին գետի սրբնթաց հոսանքը սկսեց իր հետ տանել օրիորդի ձիուն: Եւ աշխատում էի կանդնեցնել նրան, ձիդ տալով սանձից, որ իմ ձեռքում բռնած ունեի: Բայց հնար չեղավ, սանձը կտրվեցավ, և նրա ձին բավական հեռացավ ինձանից: Վտանգը ակներև էր: Օրիորդը, այստամենայնիվ, չկորցրեց սրտի ամբողջությունը և քաջությամբ պահում էր իրան ձիու վրա: Եւ փութացնում էի իմ ձիուն, որ առաջանամ և բռնեմ նրան: Բայց իսկույն սարսափը տիրեց ինձ, երբ տեսա, որ օրիորդը իր ձիու հետ խորատուղվեցավ ջրի տակ: Ուրիշ հնար չկար, պետք էր թողնել իմ ձին և լողալով որոնել նրան ալիքների մեջ: Նրա ձիու գլուխը կրկին հայտնվեցավ ջրի տակից, օրիորդը դեռ նրա վրա էր դտնվում, երկու ձեռքերով պինդ բռնած ունենալով նրա բաշից: Եւ լողալով մոտենում էի: Մենք արդեն շեղվել էին ծանծաղուտներից և ընկել էինք սարսափելի խորությունների մեջ: Եւ չեմ կարող նկարագրել այն բոլոր դարհուրանքը, որ այս բոպեիս էլ տիրում է իմ սրտին, երբ մտաբերում եմ իմ անխոհեմությունը, թե որպիսի հիմարությամբ եւ թույլ ավեցի ինձ այնպես անհոգությամբ վերաբերվել դեպի կատաղի նրասխը: Եւ թե՛ այն ժամանակ և թե այժմ դեռ չեմ կարողացել պարզ հասկանալ, թե ի՞նչ կատարվեցավ, և ի՞նչպե՛ս եղավ, որ երբ աչքերս բաց արի, ինձ ջրի խորության մեջ գտա: Ների, մի ուժգին պտույտ, մի կատաղի հորձանք ինձ եւ տարել էր ջրի տակ: Բայց երբ կրկին բարձրացա ջրի մակերևութի վրա, նայեցի, օրիորդը այլեւ չէր երևում: Նրկար եւ լողում էի այս կողմ և այն կողմ, երկար որոնում էի նրան, բայց նա չկար ու չկար...

Մի ձայն գետի հակառակ ափից վաղուց կանչում էր ինձ: Բայց եւ իմ խոռվության խորին տագնապի մեջ սկզբում ոչինչ չէի լսում: Նա կանչում էր: Նա կանչում էր. «Դո՛ւրս եկեք, դո՛ւրս եկեք... դեպի այս կողմը»:

Իմ ուժերը բոլորովին սպառված չէին, միայն օրիորդի կորուստը մահվան շափ տանջում էր ինձ։ Նա սկսեցի ակիքները պատահելով լողալ դեպի կոշող ձայնը։ Երբ դուրս եկա ափի վրա, իմ ուրախությանը շափ չկար։ Օրիորդը այնտեղ նստած էր, և կոշող մարդը կանգնած էր նրա մոտ։ «Դու այժմ փրկված ես»... մի առանձին բերկրությամբ ասում էր նրան, որպես մի մարդ, որ խորին բավականություն էր զգում, որ աղատել էր մի կյանք։ Հետո դարձավ նա դեպի ինձ, ասելով.

— Դու բավական քաջությամբ կուլում էիր ջրի հետ, ևս համոզված էի, որ դու դուրս կգաս, այդ պատճառով քո մասին հոգ չտարա։

Արևը դեռ նոր մայր էր մտել, դեռ բավական լույս կար։ Նրասխի դետածորի մեջ մշտական քամին սաստիկ սառն է լինում, մանավանդ երեկոյան պահուն։ Օրիորդը թրջված հագուստի մեջ ամբողջ մարմնով դողդողում էր։ Անձանոթ բարերարը առաջարկեց ինձ տանել նրան մերձակա գյուղը՝ տաքացնելու և հագուստները չորացնելու համար։ Սահամը ոչինչ չէր խոսում, նա գտնվում էր մի տեսակ տենդային դրության մեջ։ Բայց անձանոթի առաջարկությունը ինձ անգործնական երեվաց։ Մենք փախստականներ էինք. անխոհմտություն կլիներ մեր կողմից մտնել բնակությունների մեջ։ Բնեւ այդ մասին ես ոչինչ չհայտնեցի անձանոթին, բայց, կարծես թե, նա մի բան նշմարում էր։ Օրիորդը, թեև ծածկված էր տղամարդի հագուստի մեջ, բայց նրա գդակը ջրի հոսանքի հետ դնալով, դուրսը մնացել էր բաց, և մազերի երկայն հյուսերը թափվել էին թիկունքի ու կուրծքի վրա։ Այդ կասկածանքի մեջ ձգնց անծանոթին։ Նա աշխատեցի փարատել նրա կասկածը, ասելով, որ «նա այսինչ խաշի «դուլն» է, մայրը ուխտել է, որ մինչև քսան տարեկան հասակը մաղիքը չկտրվեն»։

— Այդ ինձ շատ չէ հետաքրքրում,— պատասխանեց նա,— բայց դրան հարկավոր է շուտով մի տաք տեղ, եթե ոչ իսկույն տենդ կըստանա։

— Ի՞նչ աղպից են այն գյուղացիները,— հարցրի ես։

— Հայեր են,— պատասխանեց նա։

Երբ պատրաստվեցանք գնալ դեպի գյուղը, ևս նոր նկատեցի, որ մեր ձիաները կորած էին։ Անձանոթը ասաց, որ նրանք դուրս եկան դետի մյուս ափի վրա։ Կորուստը շատ զգալի էր։ Փախստականը առանց ձիաների ո՞ր կարող էր գնալ։ Կրկին լողալով անցնել գետը և որոնել ձիաներին շատ դժվար էր. նախ, այն պատճառով, որ ես չէի կարող մեկնակ թողնել օրիորդին, երկրորդ, ոչինչ հավանականություն չկար, թե կարելի կլիներ գտնել նրանց։ Զիաները այնքան սովորած էին եկած

ճանապարհին, եթե մի օտար մարդ չբռնիր նրանց, ուղղակի կգլխեն իջենց տիրոջ տունը:

Երբ անձանոթը նկատեց իմ շվարած դրությունը, ասաց:

— Գնանք, ձիաների մասին կմտածենք հետո:

— Խնչ կարող ենք մտածել,— հարցրի ես:

— Գյուղից ուրիշ մարդիկ կուղարկենք, որ որոնեն նրանց:

Գյուղը շատ հեռու չէր. մութը դեռ նոր էր պատել, երբ հասանք աշխարհ: Անձանոթը շրթանովեցավ մեղանից, որպես երևում էր, նա իր առաքինությունը կամենում էր մինչև ծայրը հասցնել: Իմանալով, որ մենք օտարականներ ենք, նա հոգ տարավ մեզ համար գիշերելու օթևան եւ գտնել:

— Ես էլ այստեղ օտար եմ,— ասաց նա,— ձեզ կտանեմ միևնույն տեւը, ուր ես մի քանի օր կացել եմ: Նրանք բարի և հյուրասեր մարդիկ են:

Օրիորդը հաղիվ էր շարժվում. սոսկալի դեպքը խլել էր նրանից ամեն զորութուն: Հենած իմ թևի վրա, դժվարությամբ փոխում էր նա իր դողդոջուն քայլերը:

Տունը, ուր տարավ մեզ անձանոթը, դյուղի նշանավոր անձինքներից մեկի տունն էր: Մեզ պատահած դժբախտության տեղեկությունը բաժական էր, որ հրավիրեր բոլորի կարեկցությունը մեզ վրա: Այդ պատճառով մեք փախուստի մասին ոչինչ չխոսեցինք:

Օրիորդին պետք էր հանգստություն, պետք էր ջերմացնել սառած մարմինը: Իսկույն մի առանձին սենյակում տաք անկողին պատրաստեցին: Նա խնդրեց ինձ օգնել իրան, որ հանն թրջված հագուստը: Ես մշտաներին հեռացրի, որպեսզի չնկատեն, թե նա աղջիկ է և ոչ աղա: Վիշաք, ցավը, հիվանդոտ դրությունը խլել էին նրանից կանացի պարկեշտության այն զգուշությունները, որով կինը չէր ներում մի օտար տղամարդին շոշափել իր մարմինը: Բայց այն դրության յնչ նա նայում էր իմ վրա որպես իր աղախիններից մեկի վրա: Եվ իմ դժացմունքները այնքան մաքուր էին, որ օրիորդը չէր սխալվում իր մտերմության մեջ:

Նրա՝ անկողին մտնելուց հետո ես հհռացա նրա կշտից, մինչև տաքացավ և ջերմ քրտինքը պատեց ճակատը: Քունը շուտով տիրեց նրան, բայց տենդային և անհանգիստ էր քունը: Բորբոքված երեակայությունը դեռ արթուն էր: Երկար նա տանջվում էր սոսկալի երազներով և երբեմն խոսում էր խառն զառանցությունների մեջ: «Թեկուղ սպանեք, թեկուղ կտրատեք, պարսիկի կին չեմ դառնա»... այդ խոսքերը մի քանի անգամ լսելի եղան նրա բերնից:

Գիշերը ևս մնացի նույն սինյակում, ուր պառկած էր օրիորդը: Մի անգամ միայն մտաւ ինձ մոտ անծանոթը և հարցրից օրիորդի դրութիւնը: Տանեցիկներից ուրիշ ոչ ոք չխանդարեց նրա հանգստութիւնը:

Առաւիտոյան օրիորդը իրան լաւ էր զգում. վեր կացաւ և առանց իմ օգնութեան հաղնվեցաւ: Ես միայն ջուր տվի լվացվելու: Նրա վիճակը ինձ այն աստիճան դժադեցրել էր, որ դեռ ուշադրութիւն չէի դարձել, թիւ ո՞րտեղ ենք գտնվում, կամ ո՞վ է մեր հյուրընկալը: Ես մինչև անգամ իմ շնորհակալութիւնը դեռ չէի հայտնել անծանոթին, որ օրիորդի էյանքը ազատեց խեղդվելուց, և դեռ չգիտեի, թիւ ի՞նչ դիպվածով պատահեց նա գետի ափի մոտ, երբ մենք ենթարկվեցանք սոսկալի վտանգին:

Առաւիտոյան անծանոթը կրկին մտաւ մեզ մոտ: Մեծ եղաւ իմ դարմանքը, երբ նկատեցի, որ այդ մարդը ծանոթ էր ինձ: Դա միևնույն ճգնաւորն էր, որին իմ պատանեկութեան հասակում տեսել էի Որոտնա վանքում: Այո՛, նույն ճգնաւորը, երկու ականջների ծայրերը կտրած, բազուկները և ձեռքի երեսը դրոշմված Նրուսադեմի ուխտավորի նշաններով: Իսկ այժմ նա աշխարհականի հագուստ ունի: Թեև այդ հագուստի մեջ ևս պահպանել էր իր բարձր առաքինութիւնը:

Տեսնելով օրիորդին առողջ, չափազանց ուրախացաւ նա և մի առանձին կարեկցութեամբ մոտեցաւ, նստեց մեզ մոտ: Նրեում էր, մեզ հետ առանձին խոսելիք ունեւ, այդ պատճառով պատվիրեց ինձ սինյակի դուռը փակել և ոչ ոքի ներս չընդունել:

— Ես այստեղացի չեմ,— ասաց նա,— ես էլ ձեզ նման օտարական մարդ եմ այս գյուղում: Այսօր պետք է հեռանամ այստեղից: Ես եկա ձեզ մոտ հարցնելու, արդո՞ք այլևս հարկավոր չե՞մ լինի ձեզ:

— Ձեր կատարած գործը այնքան մեծ է, որ մենք իրավունք չունենք ավելին պահանջել ձեզանից,— պատասխանեցի ես:— Մեզ մնում է միայն շնորհակալ լինել ձեր առաքինութեան համար:

— Այդ ավելորդ է,— ասաց նա համեստութեամբ:— Ես արել եմ այն, ինչ որ ամեն մարդու պարտքն է անել, երբ տեսնում է դժբախտութիւն: Բայց դուք այն ասացեք, արդո՞ք մի որևիցե այլ բանում պե՞տք եմ ձեզ, թե՞ ոչ: Ես սիրում եմ պարզ խոսել. ավելի լաւ կլինի, որ դուք ևս բոլորովին անկեղծ լինեք ինձ հետ:

Վերջին խոսքերը ինձ կասկած պատճառեցին, երեւում էր, որ նա փոքրիշատե տեղեկութիւն ունեւ մեր զաղտնիքի մասին: Ես պատասխանեցի.

— Մենք չենք կարող անկեղծ լինել դեպի մի բարերար, որ այնքան մեծ զոհաբերութիւն հանձն առեց ազատելու մի կյանք:

— Մի օրիորդի կյանք,— կրկնեց նա խորհրդավոր ձայնով:

Նա մնացի շվարած: Ո՞րտեղից գիտեր նա, որ տղամարդի հագուստով ծպտյալ պատանին օրիորդ էր: Նա պատասխանեց.

— Օրիորդին ջրից հանելու ժամանակ ես արդեն հասկացա, որ նա տղամարդ է: Նրա մի աշպխսի ծպտյալ դրուֆյունը առիթ է տալիս ինձ մտածելու, որ ձեր վարմունքի մեջ թաքնված է մի դադտնիք: Դուք չեք սխալվի, ի՞նչն այդ դադտնիքը կհայտնեք ինձ: Գուցե ես կարող կլինեմ դարձյալ օգնել ձեզ:

Օրիորդը, որ բոլոր ժամանակը լուռ լսում էր, ընդհատեց մեր խոսակցությունը, ասելով.

— Նա դադտնիք չեմ պահի մի մարդուց, որը աղատեց իմ կյանքը:— Նվ սկսեց նա մի ըստմիտջի պատմել, թե ինքը ո՞ւմ աղջիկն է, պատմեց իր հոր անգույթ վարմունքը, որ իրան ուղղում էր բռնության մահմեդական խանին տալ, և ինքը այդ բարբարոսությունից աղատվելու համար ստիպվեցավ փախուստի մեջ փրկություն որոնել և այլն:

Անձանոթը խորին ցավակցությամբ լսում էր: Նրբ օրիորդը ավարտեց, ասաց նա.

— Որքան ցավալի է ձեր պատմությունը, հարգելի օրիորդ, այնքան գովելի է ձեր արիությունը, որով պատերազմեցիք կոպիտ բռնության դեմ և բարի օրինակ դարձաք շատերի համար: Հիմա աղջիկներ մահմեդականների խաներին տալը այն սովորական կաշառքներից մեկն է համարվում, որով շարամիս մարդիկ ձգտում են այս և այն նպատակին հասնել: Դա վատ է, դա շատ վնասակար է: Ձեր պատմությունը ավելի և ավելի գրավեց իմ կարեկցությունը: Նա ուրախ եմ, որ դեռևս մի փոքրիկ ծառայություն կարող եմ անել ձեզ:

— Բավական է, ինչ որ արեցիք,— պատասխանեց օրիորդը:

— Ոչ, բավական չէ,— պատասխանեց նա հանդարտությամբ:— Դուք այժմ գտնվում եք ռուսաց հողի վրա, դուք փախստական եք պարսից երկրից, դուք անցիկ եք այս կողմը առանց անցադրի, այդ բոլորը ձեզ խիստ դժվարին դրության մեջ է դնում: Ձեր հայրը այնքան աղդեցության տնր մարդ է, բավական է, որ նա գրե աշատեղի կառավարությանը, ձեզ իսկույն կբռնեն և ետ կուղարկեն, որովհետև դուք փախստական եք, դուք անցագիր չունեք: Այդ լավ է, որ դուք տղամարդի կերպարանքի մեջ եք մտել, բայց այդ բավական չէ ձեր ապահովության համար: Դուք դեռ գտնվում եք պարսից սահմանի մոտ, պետք է հեռանալ այստեղից և շուտով հեռանալ: Բայց այդ դժվար կլինի ձեզ, որովհետև դուք կորցրիք ձեր ամենակարևոր դյուրությունները՝ ձեզ ձիաները: Նա գիշերը այս մասին մտածում էի, մի քանի լավ լռացողներ ուղարկեցի, անցան գետը

որոնհիւո ձեր ձիաները, բայց առավոտյան լուր բերեցին, որ չգտան նրանց: Դուք առանց ձիաների ոչ մի տեղ գնալ չեք կարող: Ձեզ պետք է շուտափութով կերպով տեղափոխվել մի տեղից մյուս տեղ, իսկ այդ առանց ձիաների անկարելի է:

Նրա նկատողությունները ուղիղ էին: Մեր դրությունը խիստ դժվարին էր: Մենք զուրկ էինք ամեն միջոցներից, որ մեր պետքերը հոգայինք: Մեր փախուստը այնքան անակնկալ և անպատրաստ կերպով կատարվեցավ, որ ապագա պետքերի մասին ամենևին չմտածեցինք: Մենք մինչև անգամ այնքան փող չունեինք, որ մեզ համար հաց գնեինք ուտելու:

— Ես,— շարունակեց նա,— բոլորը հոգացել եմ: Ես վարձեցի ձեզ համար երկու ձիաներ, սրոնց տերը կտանե ձեզ ուր որ կամենաք: Միայն խորհուրդ կտայի, որ անցնելիք Ղափանի կողմերը. այնտեղ ժողովուրդը բարի է, ամեն տեղ կընդունեն, ամեն տեղ կպահպանեն ձեզ: Դուք ժամանակ չի պիտի կորցնեք, հենց այսօր, հենց այս առավոտ պետք է ճանապարհ ընկնեք: Օրիորդը այնքան առողջ է, որ կարող է շարունակել ճանապարհորդությունը: Ես հոգացել եմ ինչ որ պետք է ճանապարհի համար: Ձեզ պակաս է մի բան, որ ամեն տեղ կպահանջեն ձեզանից: Ես անցագրի մասին եմ խոսում: Ես կտամ ձեզ երկու անցագրեր: Օրիորդը թող մնա իր ծայտյալ կերպարանքը մեջ, որպես և է, միայն տղամարդ ձեռնալուծ, պետք է ընդունե մի տղամարդի անուն: Իսկ դուք,— դարձավ դեպի ինձ,— նույնպես պետք է փոխեք ձեր անունը:

Վերջացնելով իր պատվերները, հանեց նա իր ծոցից երկու պարսկերեն անցագրեր, մեկը տվեց ինձ, մյուսը՝ օրիորդին, հայտնելով, որ մենք կրենք այնուհետև նրանց մեջ նշանակված անունները:

Բոլոր ժամանակը խոսում էր նա մի այնպիսի եղանակով, կարծես մեր վաղեմի բարեկամը կամ մտերիմ խորհրդակիցը լինելու: Գլուխը դեպի ցած խոնարհած, կիսաբաց աչքերով խիստ հազիվ անգամ նայում էր մեր երեսին: Բայց մի խորհրդավոր վեհություն, առաքինական խիստ ազդու արտահայտություն նշմարվում էր նրա պատկառելի դեմքի վրա: Ես աստուծո մի առանձին եղբորմելջունն էի համարում, որ մեր նեղ դրության մեջ ուղարկեց մի այնպիսի օգնական: Բայց օրիորդը այնքան հպարտ էր, որ շատ դժվար եղավ համոզել նրան, որ ընդունե մի օտար և անծանոթ անձից այս տեսակ բարեբարություններ: Բայց անհրաժեշտ կարիքը նրան ևս ստիպեց հաշտվել հանգամանքների հետ:

Երբ ամեն ինչ պատրաստ էր, մենք սենյակից դուրս եկանք: Մեր հյուրընկալը բարեմաղթությամբ ճանապարհ դրեց մեզ, իսկ անծանոթը բավական տեղ հկավ մեզ հետ: Օրիորդը նստած էր ձիու վրա, իսկ ես

անծանոթի հետ գնում էի ոտով: Իմ ձին բերում էր մեր ետևից շարվադարը:

Ինձ բռնորոշին չէր զարմացնում այն միտքը, թե ինչո՞ւ կամ ի՞նչ պատճառներից զրդված այդ մարդը ընդունում էր այնքան խորին կարեկցություն մեր դրություն մեջ: Բավական էր, որ ես գիտեի, թե նա մի ժամանակ ճգնավոր է եղել, թե աստծուն նվիրված մարդիկ միշտ պատրաստ են օգնել, բարիք գործել, երբ տեսնում են թշվառություն, երբ տեսնում են կարոտություն:

Բայց ես տակավին տարակուսության մեջ էի գտնվում, իմ կասկածը բռնորոշին փարատված չէր, թե արդյո՞ք դա միևնույն անձնավորությունն էր, որին իբրև ճգնավոր մի ժամանակ տեսել էի Որոտնա վանքում, թե ես սխալվում էի չափազանց ճիշտ նմանությունների մեջ:

Բավական տեղ մեղ ճանապարհ դնելուց հետո, երբ կամենում էր նա բաժանվել մեզանից, ես հարցրի.

— Մենք չի՞ պիտի գիտենանք, թե ումից պետք է շնորհակալ լինենք այսքան բարությունների համար:

Նա սառնությունով պատասխանեց.

— Կարծեմ, մի առանձին հարկավորություն չկա այդ գիտենալու:

— Այստեղնայնիս, ինձ շատ ցանկալի էր գիտենալ, թե դուք ո՞վ եք:

— Եթե այդ ձեզ որևիցե օգուտ կբերեր, ես կասեի ձեզ:

Ես ուղիղ նայեցի նրա նրբալի, ասելով.

— Եթե իմ հիշողությունը ինձ չէ խաբում, կարծեմ ես տեսել եմ ձեզ մի ժամանակ մի վանքում... մի քարանձավի մեջ... դուք ճգնավոր էիք...

Նրան տիրեց մի վայրկենական խռովություն, բայց իսկույն ծածկելով իր շփոթությունը, պատասխանեց.

— Դուք չեք սխալվում... այն ժամանակ ճգնում էի մի լեռան քարանձավի մեջ, հեռացած մարդիկներից... իսկ այժմ ճգնում եմ կյանքի մեջ...

Այս ասելով, նա տվեց ինձ իր քսակը: «Ա՛ռ,— ասաց,— ճանապարհին ձեզ պետք կլինի», և իսկույն բաժանվեցավ մեզանից:

Ես ապշած մնացի, մի խոսք անգամ չգտա նրան ասելու, միայն, քարացածի պես կանգնած, նայում էի նրա ետևից: Նա էլ ճանապարհորդ էր, նա էլ մի տեղ էր գնում, բայց ո՞ւր էր գնում, աստված դիտե: Նա իր քսակը տվեց ինձ. ես հավատացած էի, որ դա նրա վերջին

արծաթն էր: Իսկ ինքը գնում էր միայնակ, ոտքով, մի երկայն ցուպ ձեռին բռնած, աղբատ ուղևորի պարկը ուսին կապած»:

Նրբ ալազակապետը վերջացրեց, հարցրի նրանից.

— Այնուհետև մյուս անգամ չհանդիպեցի՞ր նրան:

— Ոչ, Այն օրից անցել են շատ տարիներ, կրկին հանդիպել նրան միայն այստեղ, քեզ հետ միասին, մուրացկանի կերպարանքով, և այդ խիստ զարմացնում է ինձ: Այդ մարդը մի տեսակ հանելուկ է ինձ համար: Ես շատ կցանկանայի, որ մեկ անգամ ևս տեսնեի և խոսեի նրա հետ: Իբրև մուրացկան նա նույն բարի և առաքինի մարդը երևաց ինձ, որպես էր առաջ: Գու տեսար, ի՞նչպե՞ս կարեկցությամբ մոտեցավ նա դատապարտյալների խումբին, ի՞նչպե՞ս բաժանեց մեղ իր հավաքած դրոշները, ասելով. «Դուք ավելի թշվառ եք, քան թե ես»...

Ես դարձյալ գաղտնիք պահեցի խորհրդավոր մուրացկանի մասին, այսքանը միայն ասելով իմ լավ լինեիրին.

— Գուցե մյուս անգամ ևս կտեսնեք... այդ մարդը շուտով չի հեռանա այստեղից...

Ես հավատում էի, բոլորը հավատում էի, ինչ որ պատմում էր ալազակապետը: Քաղոր Պետրոսը այն տեսակ առասպելական աքաղաղներից էր, որ քնդոնակ էր հրեշտակից սատանա լինել, իսկ սատանայից՝ հրեշտակ: Թե՛ բարին և թե՛ չարը նրա մեջ միևնույն ուժով էին գործում: Միայն հանգամանքներից էր կախված, թե ե՞րբ կամ ի՞նչ դեպքում պետք էր ո՞րը գործ դնել: Նա աշխարհի մարդ էր, գիտեր, թե ի՞նչպես պետք է վարվել աշխարհի հետ: Ես ինքս վկա էի եղել շատ գործերի, որոնց մեջ նա ցույց էր տվել թե՛ իր վերին աստիճանի առաքինությունը և թե՛ իր վերին աստիճանի անգթությունը: Ես տեսել էի նրան բարեսիրտ, որպես աղավնի, և նենգավոր, որպես օձ: Այդ մարդը, որի հետ տարիներով ապրել էի, գործել էի, ինձ համար ևս մնացել էր որպես մի մթին հանելուկ: Ես հասկանալ չէի կարողանում, թե ի՞նչպես չարն ու բարին, առանց միմյանց հետ հակառակելու, հաշտվում էին նրա մեջ: Բայց հավատացած էի, որ նա ամենայն անկեղծությամբ, ամեն տեսակ զոհաբերություններ հանձն առնելով, եկել էր ինձ աղատելու իմ թշվառ դրությունից: Բայց ես կարո՞ղ էի կրկին անձնատուր լինել մի մարդու, որը որքան բարի էր, նույնքան ևս չար էր: Այդ հարցը դարձյալ մնաց իմ սրտում անլճիւ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԻՇԵՐ

— Դու այն պատմիր, թե ինչո՞ւ են կոչում քեզ ավագակալի։ և ո՞րտեղ ընկար դատապարտյալների հասարակության մեջ, — հարցրի ես շորրորդ գիշերը, երբ բավական հանգստացել էինք ցերեկվա ծանր աշխատությունից։

Ավագակալատը շարունակեց.

«Մեր անծանոթ բարերարի վարձած ձիաներով անցանք Մեղրիի դավառը։ Այստեղ ճանապարհները այն աստիճան քարքարոտ են, և լեռնային ելե՛ջները այն աստիճան սարսափելի են, որ անկարելի է ձիով ման գալ։ Մենք ստիպված էինք մեր ձիաները փոխել և վարձել ջո՛րիներ։ Այդ խորամանկ անասունները սովոր են լեռնային քարքարոտներում ման գալ։

Սկզբում Սանամը դժվարությամբ հոժարացավ ջորիի վրա նստել։ Ղարադաղի մեկիքի աղջիկը, որ սովորած էր սիգապանծ նժույգների, կարծես ամաչում էր, որ սուր անասունների վրա հեծած տեսնելին նրան։ «Ինձ ալլես ո՞վ է ճանաչում», ասաց նա և մի առանձին մտերմությամբ խնդրեց ինձանից օգնել իրան, որ հեծնե։ Սու դարմացաւ Սանամը, որ ծտի նման ձիաների վրա թռչել գիտեր, ինձանից օգնություն էր խնդրում։ Երբ փոքր-ինչ առաջ գնացինք, ասաց նա.

— Վերջին ժամանակներում շատ ուժաթափ եղա...

Նրա ձայնի մեջ լսվում էր խորին տխրություն և սրտի դառն կսկիծ։

— Դուք այս առավոտ ոչինչ չկերաք, — ասացի նրան, — կարելի է քաղցածությունից լինի։

— Ոչ, — պատասխանեց նաւ— Շատ անգամ սուրբ Սարգսի պատին երկու կամ երեք օրով ծոմ էի պահում, ոչինչ չէի ուտում, բայց երբեք ուժաթափ չէի լինում։

— Երեւի, դետը ձեզ վրա վատ տպավորություն գործեց, — նկատեցի ես։

— Ոչ։ Այն մարդը շատ վրա հասավ, ես դեռ բոլորովին ջրի տակ չէի գնացել, որ աղատեց ինձ։ Ա՛խ, երանի թե գիտենայի ով էր այդ մարդը։ Երեւում է՝ որ աշտված մեզ հետ է։ Նա ուղարկեց այդ մարդուն մեզ օգնելու համար։

Վերջին խոսքերը մխիթարում էին նրան և ավելի ամրացնում էին նրա հավատը, որ խիստ վառ էր օրիորդի մեջ։

Զնայելով, որ ջորիները դանդաղ էին ընթանում, դարձյալ մենք այն

օրը անցանք բավական ճանապարհ: Գնալով լեռների միջով, շատ անգամ ստիպված էինք անցնել այնպիսի վտանգավոր տեղերից, ուր անձնավատահ որսորդները միայն ոտք են կոխում, ափն ես խիստ հազիվ անգամ: Զառվալյունների դժվարությունը երբեմն ստիպում էին մեզ ցած իջնել ջորիներից և, ապաստանների վրայով մագլցելով, առաջ գնալ: Սա նամը բոլորովին հոգնած էր, հազվա՛հազ կարողանում էր իրան ոտքերի վրա պահել: Ես մի քանի անգամ առաջարկեցի բռնել նրա ձեռքից, օգնել նրան, բայց ամեն անգամ մերժում ստացա: Նա դեռ խորշում էր ինձանի, նա այնքան հարա էր, որ դեռ նայում էր իմ վրա որպես իր հոր և ան ծառաներից մեկի վրա: Ես դեռ նրա մտերիմ, անձնվեր բարեկամը չէի:

Երբ շարժությանը սարերի վրա, արևը արդեն սկսել էր թերվել դեպի իր երեկոյան մուտքը: Ստորոտներում տոթը խեղդում էր, իսկ այստեղ ցուրտը մրսեցնելու շափ զգալի էր: Զորիներից ցած իջանք, նստեցինք փոքր-ինչ հանգստանալու: Ես առաջարկեցի օրիորդին փաթաթվել իմ վերարկուի մեջ. նա հո՛ժարությամբ ընդունեց, որովհետև վերարկու չէր սեռած իր հետ: Հետո տվեցի նրան մի բան ուտելու. նա բոլորովին կաղ-դուրվեցավ և գտնվում էր բավական խաղաղ սրամադրության մեջ:

Արևը մտավ: Երեկոյան վերջալույսը հեղհեղում էր իր պարզ-ծիրանի շառավիղներից: Սարերի գագաթները պատած էին սպիտակ ձյունափայլ մշուշով, որը, միախառնվելով երկնքի կապուտակության հետ, ներկայացնում էր անսահման մանիշակագույն օվկիանոս, որի մեջ լեռների ալիքավոր բարձրությունները ձևացնում էին սքանչելի տեսարան: Օրիորդը բնությունն սիրող էր: Ես նկատեցի՝ նույն ժամում հափշտակված էր նա խորին հիացմունքով, և նրա խոշոր աչքերը մի առանձին ոգևորությամբ նայում էին դեպի գեղեցիկ լեռնային տարա-ճությունը: Ես նստած էի նրա մոտ: Նա դարձավ ինձ այս խոսքերով.

— Նայի՛ր այն նեղ հովտին, որ հազիվ երևում է թափանցիկ մառախուղի միջից. նայի՛ր այն բաց-կանաչադարձ խոտերին, որ պատել են նրա սիրուն տափարակը. տե՛ս այն վտակը, ինչպես շտապով վազում է դեպի ձորը, ականջ դիր, ո՛րքան քաղցր է լսվում նրա ձայնը: Ա՛խ, որքան գեղեցիկ է այդ բոլորը: Այնտեղ երևում են հովիվների տաղավարներ: Տե՛ս, ոչխարները վերադառնում են արոտից. ես լսում եմ նրանց ձայնը: Ահա խմբվեցին նրանք տաղավարների շուրջը: Կնիկ-ները դուրս եկան կթելու նրանց, փոքրիկ գառները, փոքրիկ ուները կըն-վում են կթողների հետ, թե ինչո՞ւ են խլում իրանց սնունդը: Բայց նրանց մայրերը այնքան առատ են, որ բավականություն են տալիս թե

իրանց տերերին և թե իրանց ձագերին: Գնանք այդ հովիվների մոտ և վայելենք նրանց հյուրասիրությունը:

Հովիտը, որ այնքան ոգևորություն մեկաբազմ էր օրիսրդը, շատ հեռու չէր մեր նստած տեղից: Երեկոյան մթնոլորտը սկսել էր թանձրանալ: Շարունակել մեր ճանապարհորդությունը չէինք կարող, որովհետև թե մենք և թե մեր անասունները սաստիկ հոգնած էինք: Պետք էր մի օթեան գիշերելու համար: Բայց նախքան այդ հովիվների մոտ հյուրասիրություն խնդրելը, հարկավոր էր տեղեկանալ, թե նրանք ինչ տեսակ մարդիկ են: Այդ մտքով ես մոտեցա մեր ջոկատին, որ մեզանից փոքր-ինչ հեռու արածացնում էր իր անասունները:

Ջորեպանի տված տեղեկությունները հովիվների մասին խիստ նպաստավոր էին: Այդ խաշնարածները եկած էին Ղափանի կողմերից, ազգով հայ էին և հայտնի էին իրանց քաջությամբ: Այստեղ ժամանակավորապես զետեղվել էին նրանք՝ ամուրը անցկացնելու և իրանց անասունները արածադնելու համար: Վերջացնելով իր խոսքերը, ջորեպանը խորհուրդ տվեց նրանց մոտ գնալ և ավելի բարձր էր համարում գիշերը անցկացնել նրանց տաղավարների մեջ, քան թե բացօթյա մնալ: Բայց միանույն ժամանակ ակնարկից նա, որ այդ հովիվները փոքր-ինչ կասկածովոր մարդիկ են, ավազակներ են:

— Եթե ուզում ես ավազակից անվնաս մնալ, պետք է ավազակի տունը գնալ,— պատասխանեցի ես:

Ուրիշ հնար չկար. դիշերը բացօթյա դրսում մնալը կարող էր վնասակար ազդեցություն ունենալ օրիորդի առողջության վրա: Մենք ոչինչ պատրաստություն չունեինք մեզ հետ, ինչ էլ որ ունեինք, կապած էին մեր ձիաների վրա, բայց երասխից անցկացնելու միջոցին պատահած վտանգի ժամանակ ձիաները իրանց հետ տարան: Ես վճռեցի գնալ հովիվների մոտ, մանավանդ որ օրիորդի ցանկությունն էլ հենց այդ էր:

Մութը բոլորովին սլատել էր, երբ հասանք նրանց ամառանոցին: Ոչխարները մակաղել էին բնակությունից հեռու, առանձին հանգրվաններում, իսկ տաղավարների մոտ խմբվել էին ավելի խոշոր անասունները՝ ձիաներ, կովեր, եղջեր և այլն: Տեղ-տեղ վառվում էին խարույկներ, որոնց շուրջը՝ խոտերի վրա՝ նստած էին ալևոր մարդիկ, ծխում էին, խոսում էին, իսկ կնիկներ և մի բան էին եփում ընթրիքի համար: Խարույկների ազդու լույսով այդ լեռնականների կերպարանքները ավելի մուգ կերպով նշմարվում էին: Գիշերային մթնոլորտն մեջ, երևույթները զբաղված էին իրանց նմուշներով, քորում էին, մաքրում էին նրանց մարմինը և ծածկում էին թաղիքներով, որ գիշերը չմրսեն: Իսկ նրանց ծերունի հայրերը զեն չէին ավարտել իրենց երեկոյան աղոթքը, բաց

երկնքի տակ, մերկ գետնի վրա չոքած, լուռ աղոթում էին։ Տիրում էր ընդհանուր լուսթյուն, երբեմն հեռվից լսելի էին լինում խուլ ձայներ, որոնում էին որևէ կորած անասուն։

Շները ահագին ազմուկ բարձրացրին, հրե մոտեցանք նրանց տաղավարներին։ Հովիվները խռովության մեջ ընկան, ամեն կողմից վազեցին, որ տեսնեն, թե ի՞նչ մարդիկ ենք։ Մեր ջորեպանը, որ ծանոթ էր նրանց սովորություններին, առաջ գնաց, հայտնեց, որ ճանապարհորդներ ենք, դիշերելու օթևան ենք խնդրում։ Նրանք հանգստացան և ամեն կողմից սկսեցին յուրաքանչյուրի մեջ իրանց տաղավարները։ Որպեսզի ոչ մեկին վիրավորած չլինենք, մենք իջանք առաջին հանդիպած տաղավարի առջև։ Այստեղ, կարծես, վաղուց սպասում էին մեզ, երկու պատանիներ դուրս վազեցին, բռնեցին մեր ջորիները և մեզ ներս տարան։

Մեր բախտից տաղավարը, որ վիճակվեցավ մեզ, պատկանում էր խաշնարածների բավական նշանավոր և հարուստ ընտանիքներից մեկին։ Ընտանիքի հայրը մի ծերունի էր, բայց դեռ ժիր և աշխույժ, կարծես տարիների բոլոր ջանքերը իդուր էին սնցել խելու նրա մարմնի ամրությանը և սրտի զվարթությանը։ Նա խիստ սիրով ընդունեց մեզ, հայտնեց իր ուրախությունը և հրավիրեց նստել իր մոտ։ Նա բնավ հարցուիործ չարեց, թե ո՞վ էինք մենք, ո՞րտեղից էինք գալիս կամ ո՞ր էինք գնում։ Դա նրանց սովորությամբ մի տեսակ վիրավորանք էր հյուրի համար։ Բավական էր, որ մենք նրա տաղավարի ծածկի տակ էինք գտնվում, և այդ բոլորից նրա գերդաստանի անդամներից մեկն էինք համարվում։

Այդ լեռնաբնակները, դեռ սլահպանված լինելով նահապետական պարզության մեջ, ազատ էին մնացել կրթված աշխարհի կեղծ քաղաքավարության ձևերից։ Նրա իմացան մեր հալ-քրի տոնյա լինելը, ավելի մտերմացան մեզ հետ։ Ամենայն բարեսրտությամբ խոսում էին, ծիծաղում էին և ամեն կերպով աշխատում էին զոհացնել մեզ, որ ոչինչ պակաս չլինի մեզ համար։

Մեր հյուրընկալը առանձին ուշադրություն էր դարձնում մեր զենքերի վրա. մեկ-մեկ վեր էր առնում, ճրագի լույսի առջև զննում էր և իր հմտությամբ զենքեր ճանաչելու մեջ ցույց տալու համար ասում էր, թե ո՞րը ի՞նչ գործարանի կամ ի՞նչ ժամանակի գործ էր։ Հին զենքերը հարգի էին դրանց մոտ։ Զենքերից նա գաղափար կազմեց մեր ի՞նչ դրության կամ ի՞նչ աստիճանի մարդիկ լինելու մասին։ Հասարակ մարդիկ չէին կարող ունենալ այս տեսակ հարուստ զենքեր։ Այդ բոլորից նրա հարգանքը ավելի ևս բազմացավ մեր վերաբերությանը։

Ընթրիքը երկար շտեկեց: Լեռնաբնակները շուտ են ուտում, և կերակուրների տեսակները այնքան առատ չեն, որ շատ ժամանակ պահանջեն: Ես մտածում էի օրիորդի հանգստությունը մասին. նա սաստիկ հոգնած էր: Ծերունին նույնպես նկատեց, որ մեր խոսակցության միջոցին, նստած տեղում, նիրհում էր նա: Բայց գեղաստանի հայրը երկվակաչիչ անգամ չէր կարող, թե մի ուրիշ արարած, որը հասակով փոքր էր իրանից, կարող էր հանգստության վրա մտածել, քանի որ ինքը տակավին նստած էր, քանի որ ինքը դեռ քնելու ախորժակ չունեի: Ամեն մարդ քնելու իրավունք ուներ՝ երբ նա արդեն քնած էր. ամեն մարդ ունեւ իրավունք ուներ՝ երբ նա արդեն կերած էր: Ամեն բանի մեջ պետք է նա առաջինը լիներ, իսկ մյուսները՝ հետևողներ:

Եվ ես տեսնում էի՝ ընթրիքի ժամանակ ծերունու բոլոր որդիքը ոտքի վրա սպասավորություն էին անում. կամ մի բան ներս էին բերում և կամ դուրս էին տանում: Նրանցից մեկը միայն, երեց որդին, հորից թույլտվություն ստացած մեզ հետ սեղանակից լինելու կնիկները ամեն-եին չէին երևում, նրանք փակված էին տաղավարի առանձին բաժնում: Երբ սեղանը հավաքեցին, որդիները հեռացան, որ իրանք էլ մի բան ուտեն: Մենք ծերունու հետ մնացինք տաղավարում միայնակ:

Որդիների թիվը հասնում էր չորս հոգու, բոլորը կարծես թե տիտանների սերունդից լինեին, առողջ և ամուր կազմվածքով: Ամենքը ամուսնացած էին, ունեին բազմաթիվ զավակներ, որոնցից շատերը նույնպես ամուսնացած էին: Տունը լիքն էր ամեն հասակի երեխաներով: Այստեղ ապրում էին մի քանի սերունդներ, որոնք սերտ կերպով միացած էին միմյանց հետ, որոնց գլխին կանգնած էր ալեոր պապը իր նահապետական մեծությունը»:

Ե

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԻՇԵՐ

«Սանամի տկարությունը ստիպեց մեզ երկար մնալ մեր հյուրընկալի տաղավարում,— շարունակեց ավաղակապետը իր ընդհատված պատմությունը:— Օրիորդի լարված ուժերը հետզհետե թուլացան, և նա վերջապես չկարողացավ տանել այն բոլոր տանջանքները, որ կրել էր իր հոր տնից բաժանվելուց հետո: Երասխ գետի մեջ պատահած սարսափելի անցքից հետո նա արդեն իրան ոչ բոլորովին առողջ էր զգում: Բայց նա թաքցնում էր ինձանից իր դրությունը, մինչև հիվանդությունը

խիստ ծանր կերպարանք ստացավ: Հիվանդի համար որոշել էին մի առանձին տաղավար, և ոչ ոք չէր խանգարում նրա հանգստությունը. Բժիշկ չկար, նրան թողել էինք բնության կամքին: Միայն երբեմն նրա մոտ մտնում էին զանազան պառավներ. ի՞նչ դեղ ու դարմաններ էին անում, ոչ իրանք էին հասկանում և ոչ՝ ես: Ես նրա մահճի մոտից չէի հեռանում. ամբողջ գիշերը անքուն նստած՝ լսում էի նրա խուլ հառաչանքները, ականջ էի դնում նրա ծանր շնչառությունը, իսկ ցերեկով նստում էի նրա գունաթափ դեմքին: Մի առավոտ նստած էի նրա մոտ և լի տխուր մտածություններով նստում էի նրա վրա: Այդ միջոցին քնած էր նա, և, ավելի ճիշտ ասած, գտնվում էր մի այնպիսի ինքնամոռացության մեջ, որ չէր զգում իմ ներկայությունը: Այն զվարթ դեմքը, որ մի ձամանակ իր կանացի քնքշության հետ արտահայտում էր այրական վեհություն, այժմ թառամած էր, այժմ շուններ առաջվա կենդանությունը: Այն խորախորհուրդ աչքերը, որոնց մթություն մեջ մի ժամանակ այնքան կյանք, այնքան դորով և այնքան հոգեկան ջերմ զգացմունքներ կային, այժմ այդ աչքերը շունեին առաջվա կրակը: Այն ողջախոհական շրթունքները, որոնցից լսել էի այնքան քաղցր, այնքան բարեկամական խոսքեր, որոնք միշտ մխիթարել և խրախուսել էին ինձ, այժմ այդ շրթունքները թրջվում էին տհաճային ցնցումներով և իմ մեջ ազդում էին սոսկում ու զարհուրանք միայն: Հուսահատական խառն մտածություններ տանջում էին ինձ: Ի՞նչ կլինի մեր վերջը, եթե երկար կտևե նրա հիվանդությունը, ասում էի ես: Եթե նա առողջ լիներ, նա այնքան ուժ և տոկունություն ուներ, որ ամեն տեղ կարող էր գալ ինձ հետ, և ես ամեն տեղ կարող էի տանել նրան: Կգնայինք, կհեռանայինք մի անծանոթ աշխարհ, և ոչ ոք չէր գտնի մեզ: Բայց ի՞նչ կարելի էր անել հիվանդի հետ, ո՞ր տանել նրան, ո՞րտեղ թաքցնել, այդ մըրերը սաստիկ խռովեցնում էին ինձ: Մենք դեռ պարսից սահմանից շատ չէինք հեռացել, մենք դեռ բավական մոտ էինք գտնվում այն երկրին, որտեղ բնակվում էր նրա հայրը: Իսկ այդ անգույթ հոր ատանայական հետախուզություններից անհայտ մնալը հեշտ բան չէր: Անկարելի էր, որ նա ստուգած չլիներ, թե մենք ո՞ր կողմը կամ ո՞ր էինք գնացել: Օրիորդը ընդհատեց իմ մտածությունները: Նա այժմ զառանցության մեջ արտասանում էր զանազան անկապ խոսքեր: Մի քանի անգամ պարզ լսեցի իմ անունը: Նա խոսում էր ինձ հետ, երազների և ցնորքների աշխարհում խոսում էր ինձ հետ: Քնած դրություն մեջ մարդը զաղախիք պահել չէ կարող, որովհետև աշխարհի պայմանները զգուշության մեջ չեն դնում նրան: Նա խոսում է, նա դառնում է, որպես ստածում է: Նրա զգացմունքները նույնքան անկեղծ են լինում, որքան անկեղծ է նրա

դրութիւնը: «Սիրում եմ քեզ,— ասաց նա հեղությամբ լի ձայնով,— քո դոհաբերութիւնը ուրիշ ոչնչով չեմ կարող վարձատրել, բայց միայն իմ սիրով»: Այդ խոսքերը արտասանելու միջոցին նա իր տկարացած թեքերը տարածեց, երեւի ինձ զրկելու համար: Բայց իմ շրթունքներն արդէն սեղմված էին նրա տաքացած երեսի վրա, և նրա բազուկներն անդիտակցաբար փաթափվել էին իմ պարանոցին: Նրա զննարի աշխարհում նա դրկած ուներ իմ ուրվականը, բայց իսկութեան մեջ ես գրկել էի հիվանդ մարմինը: Իմ արտասուքը թրջում էր նրա բորբոքված դեմքը: Ո՛րքան բարութիւն, ո՛րքան առաքինութիւն կար նրա անմեղ խոստովանութեան մեջ: Մի՞թե ես կարող էի ընդունել նրանից մի աշուպիսի դոհաբերութիւն: Ես երեւակայել անգամ չէի համարձակւում, որ նա իմ կիներ լինէր: Մի՞թե իր սիրով պետք է վարձատրել նա իմ մատուցած ծառայութիւնները, ու այն սիրով, որ ավելի բարձր, ավելի արժանաւոր արարածների համար էր պահման: Ես ուշուսի էի. որ այդ բոլորը կատարվեցավ նրա քնած ժամանակ: Բայց իմ հայտնությունը արթնացրեց նրան. մռայլոտ աչքերը բաց արեց, նայեց իմ վրա: «Դու աշտե՞ղ էիր...»,— եղավ նրա առաջին հարցմունքը, հետո երեսը շուռ տվեց մշուս կողմը, սկսեց դառն կեբալով հողվոց հանել: Այդ ի՞նչ տանջանք էր: Անտարակույս, հիվանդութեան տանջանքը չի պիտի լինէր: Նրա աղնական արշուներ հուզվում էր, որ երազի մեջ անգամ ինձ նման ռամկին աբժանացրել էր իր սիրուն: Քանի րոպեից հետո նա կրկին երեսը շուռ տվեց դեպի իմ կողմը: Արեւ այդ ժամանակ դեռ նոր էր սկսել ծագել, և նրա առաջին ճառագայթները շողշողում էին նրա վահտած դեմքի վրա: Նա հրամայեց ցած թողնել տաղավարի մուտքի վարագույրը, որ աղատվի ճառագայթներից: «Ուզում եմ մուտք լինի... միշտ մուտք, որ ինձ ոչ ոք չտեսնի»: Ես զարմացա, թե ինչն էր ստիպում նրան փախչել լույսից, արդոք ամո՞թը, որ նա քնի մեջ արել էր մի անմեղ խոստովանութիւն: Այդ հնթադրութիւնը ավելի հաւանական երեւց ինձ, երբ հարցրեց նա. «Շատ ժամանակ է, որ դու այստեղ ես»: «Շատ ժամանակ չէ, կե՛ս ժամ հազիվ կլինի, լսեցի, որ քո քունը անհանգիստ է, ներս մտա»: «Այո՛, ես անհանգիստ էի»...— ասաց նա և հրամայեց, որ իրեն միայնակ թողնեմ: Ես դուրս եկա, նստեցի տաղավարի մուտքի մոտ: Այնտեղ քնում էի ես ամեն գիշեր, այնտեղ ամբողջ գիշերը հսկում էի նրա վրա, այնտեղից լսում էի նրա դառն հառաչանքները, և իմ սիրտը լցվում էր կրակով: Բայց այն առավոտ ո՛րքան երջանիկ էի զգում ինձ ո՛րքան ուրախ էի ես, իմ հոգին վայելում էր անսահման բերկրութիւն: Այն մի քանի խոսքերը, որ արտասանեց նա անգիտակցութեան մեջ, ինձ բաշխում էին աշխարհի բոլոր փառքերը:

«Երևի նա մտածում է իմ վրա, որ ես նրա երազների առարկան եմ դարձել», — ասում էի ես և այսքանով միայն ինձ բոլորովին բախտավոր էի համարում: Բայց ո՞վ կմտածեր, որ այդ բախտավորությունը երկար չէր տևի...

Այդ հոգեկան բերկրության մեջ էի ես, երբ մեր հյուրընկալի կըրասեր ուղիւն մոտեցավ, հայտնեց, որ իր հայրը կանչում է ինձ: Ես գնացի: Ծերունին առանձնացած էր և, որպէս երևում էր, պատւիրել էր՝ իր մոտ ոչ ոքի չթողնեն: Նա հարցրեց օրիորդի առողջությունը, հետո խնդրեց, որ նստեմ իր մոտ: Նա տխուր, միևնույն ժամանակ վրդովված էր երևում. կամենում էր մի բան խոսել, բայց դժվարանում էր: Վերջապէս, ասաց նա.

— Այն օրից, որ դուք ուրք եք կոխել իմ տան շեմքի վրա, ես ամենեւին չեմ հարցրել ձեզ, թե ո՞վ եք դուք, ո՞րտեղից եք գալիս, կամ ո՞ր եք գնում: Ես այսքանով միայն ուրախ էի, որ իմ հացը բաժանում եմ աստուծո հյուրերի հետ: Բայց այժմ առանց հարցնելու ևս, ես գիտեմ, թե դուք ով եք, և ում որդին է ձեր մանկահասակ ընկերը, որի հիվանդությունը նույնքան ցավ է պատճառում ինձ, որքան՝ ձեզ: Մենք, այս լեռների բնակիչներս, սովորություն ունենք ոչ միայն հյուրասիրելու մի օտարականին, որ մեր տան ծածկի տակ օթևան է խնդրում, այլ վտանգի ժամանակ մեր պարտքն ենք համարում և պաշտպանել նրան ամեն շար պատահարներից: Մեր տունը մտնողը, ի՞նչ մարդ էլ և լինե՞ր նա, ի՞նչ հանցանք էլ որ գործած լինե՞ր, դարձյալ մեր օգնությունն է վայելում: Այդ մասին կարող եք բոլորովին ապահով լինել...

Վերջին խոսքերի միջոցին ծերունին զգուշությամբ նայեց իր շուրջը, մի գուցե մի ուրիշը լսե՞ր նրան: Ես արդեն նախագուշակում էի, թե նրա հառաջարկները ինչով պետք է վերջանար, և չսխալվեցա: Մեղ որոնում էին...

— Այս րոպեիս ես վերադարձա մեր տանուտերի մոտից, — շարունակեց նա. — Տանուտերը հավաքել էր իր մոտ մեր շենի բոլոր ծերերին և կարդաց գավառապետի հրամանը: Նրա մեջ գրված էր, թե Ղարաղաղի մեղիքի աղբիւր փախել է իր ծառայի հետ, և անցել են մեր կողմերը: Հրամայված էր՝ ո՞րտեղ և գտնելու լինեն նրանց, հանձնեն կառավարության ձեռքը, որ ետ ուղարկեն Պարսկաստան: Հրամանի մեջ ծանր պատիժ և տուգանք էր նշանակված, եթե մեկը կհամարձակվի թաքցնել նրանց իր մոտ: Ես տարակույս չունեմ, որ դուք և ձեր ուղեկիցը միևնույն անձնավորություններն եք, որ ցույց է տված հրամանի մեջ:

— Այո՛, մենք ենք. — պատասխանեցի ես, առանց որևիցե կասկածանքի, առանց թաքցնելու:

— Շնորհակալ եմ ձեր մտերմության համար, — ասաց ծերունին, — հիմա պատմեցեք, այդ անցքը ի՞նչպես է պատահել:

Սա ծերունու անկեղծության վրա կասկած չուներ: Իր բարեսրտության մեջ նա այն աստիճան դրավել էր իմ վստահությանը, որ ես պատմեցի բոլորը, ինչ որ դիտելի օրիորդի մասին, պատմեցի: Նրա հոր փառասիրության մասին, թե ո՞րպես պարսիկ խանի հարեկամությունը դրավելու համար կամենում էր իր աղջկուն կնության տալ Էբուսին, պատմեցի օրիորդի ընդդիմադրության մասին, որ չցանկացավ մահմեդականի կին դառնալ, պատմեցի մեծ փախուստը և այն բոլոր դժբախտ անցքերը, որ պատահել էին մեզ հետ ճանապարհին: Մեղանին խորին ցավակցությամբ լսում էր: Նրա խորշումած դիմքի վրա նշմարվում էին բարկության և դառն ատելության ցնցումներ:

— Ս, չեմ դարմանում խեղճ առջկա հոր անգթության վրա, — ասաց նա, երբ ես վերջացրի, — ես ճանաչում եմ նրա հորը. նա իր փառասիրության համար ամեն բան կանե, ամեն բան կդոճե: Սա գովում եմ օրիորդի քաջությունը և ձեռն անձնվիրությունը, որ հաճն եք առել աղա-սել նրան: Բայց այդ թողնենք, խոսենք գավառապետի հրամանի վրա: Ծերունու խոսքերից երևաց, որ և՛ անց տանուները, որին հաջորդե-ված էր որոնել մեզ, եթե տեղեկություն ստանար իմ և օրիորդի մասին, խեղճ կմասնեք կառավարության ձեռքը:

Իմ հուսահատությունը չափ չկար. ես գտնվում էի ամենաանհա-նելի դրության մեջ. չգիտեի՝ ի՞նչ հնար գտնել վտանգից ազատվելու համար. այդ պատճառով, երբ ծերունին հարցրեց, թե ի՞նչ պետք է անել, ես ոչինչ պատասխանել չկարողացա:

— Եթե օրիորդը հիվանդ չլիներ, գործը շատ հեշտ էր, — ասաց նա փոքր-ինչ մտածելուց հետո: — Սա ձեզ՝ երկուսիդ ևս կուղարկեի Սիսիա-նի կողմերը, իմ բարեկամի մոտ, նա կպահեր ձեզ, մինչև հրամանը կհասնար, և ամեն բան կմոռացվեր: Բայց օրիորդի հիվանդությունը ինձ դժվարության մեջ է դնում...

Նա դարձյալ մտածության մեջ ընկավ և ապա շարունակեց.

— Ռուսաց տիրապետությունից առաջ մեր կողմերի հայերը ես մի-կնույն դրության մեջ էին, ինչ դրության մեջ գտնվում են այժմ Պարս-կաստանի հայերը: Պատահում էր՝ այս և այն խանը, այս և այն բեկը մի գեղեցիկ հայ աղջիկ էր տեսնում, խեղճն իր ծառաներին ուղարկում էր և բռնությամբ տանում էր իր տունը: Ոչ մի ծնող համարձակություն չունեի հակառակելու Մի անգամ մահմեդականի տունը մտած աղջիկը ալլա ալլա տեսնելից դուրս էր գալիս: Նրան կամ աղախին էին դարձնում, կամ հարձ և կամ կին: Մնողները աշխատում էին տղեղացնել իրանց

աղջիկներին, որ մահմեդականների աչքին հաճելի չթվին: Այստեղից սովորական դարձան գլխի և երեսի այն այլանդակ փաթոթները, որ այժմ կրում են մեր կանայքը: Բայց մի այլ հնար ևս երբեմն ազատում էր մեր աղջիկներին: Երբ ծնողները հասկանում էին, որ մահմեդականը աչք ունի մեկի վրա, իսկույն վեր էին առնում աղջկան և պսակում էին պատահած հայ տղայի հետ: Ամուսնացած կնոջը շատ չէին դիպչում, նրան անպատվում էին և բաց թողնում, որովհետև կին դարձնելու համար բավական դժվարություններ կային: Մահմեդական օրենքը արգելում է՝ ամուսին ունեցող կնոջը, ինչ աղգից և կրոնքից լինեի նա, իրա կինը դարձնել, քանի որ նա չէր բաժանված իր ամուսնից և մահմեդականություն չէր ընդունած: Բայց ազար աղջիկներին վերաբերությամբ այդ տեսակ պայմաններ չէին պահանջվում: Ազար աղջիկը մի անգամ մահմեդականի ձեռքը ընկնելուց հետո դառնում էր կոտրած աման, նրան այլևս ոչ ոք չէր առնում. մինչև անգամ դանդաղ էին այնպիսի սնահավատ ծնողներ, որ հրաժարվում էին իրանց տունը ընդունել «պղծված» աղջկան: Պատահում էր, որ նշանած աղջիկներին ևս ուզում էին քաշել տանել. այսպիսիներին իսկույն պսակում էին նշանած տղայի հետ, բայց պատահում էր, որ տղան բացակա էր լինում, մի ուրիշ երկիր գնացած էր լինում: Այսպիսի դեպքերում պսակը կատարում էին մի առարկայի հետ, որ մնացել էր այն տղայից: Ես դեռ չեմ մոռացել մի այսպիսի դեպք. տղան դանդաղ էր հեռու երկրում, իսկ նրա նշանածին ուզում էին հափշտակել: Ժամանակ չկար տղային կանչելու: Ծնողները աղջկան ծածուկ տարան եկեղեցի, կանոնացրին սեղանի առջև, իսկ խաչեղբայրը, նրա մոտ կանգնած, ձեռին բռնած ուներ փեսայի հին գդակը: Քահանան անդադար դիմում էր այդ գդակին հարցնելով. «տե՞ր ես», «սիրո՞ւմ ես» և կատարում էր պսակի խորհուրդը:

Ես թեև հետաքրքրությամբ լսում էի ծերունու խոսքերը, բայց չգիտեի, ինչո՞ւ համար էր այդ երկար պատմությունը: Նրա միտքը հասկացա այն ժամանակ, երբ դարձավ դեպի ինձ հետևյալ հարցով.

— Օրիորդը նշանած ունի՞:

— Դեռ ոչ ոք նշան չէ դրել նրան, — պատասխանեցի ես:

— Նա որևիցե մեկին սիրո՞ւմ է:

— Զգիտեմ...

— Այդ միևնույն է սիրում է, թե չէ սիրում, — տասց նա, — բայց պետք է անպատճառ պսակել մեկի հետ, ուրիշ հնար չկա ազատելու նրան:

— Ո՞ւմ հետ:

— Հենց ձեզ հետ,— ասաց ծերունին ուրախ դեմքով,— Ձեր անձ-
նազոհությունը օրիորդի վերաբերությանը այնքան նշանավոր է, որ
դուք արժանի նք նրա ամուսինը լինելու:

— Դա անկարելի բան է,— պատասխանեցի ես,— այդ մասին
խոսելն անգամ ավելորդ է: Դուք չեք ճանաչում օրիորդին, նա ուրիշ
աղջիկների նման չէ, նա սեփական կամքի և խելքի տեր աղջիկ է,
նրան չէ կարելի դռնով եկեղեցի տանել: Մտածենք ուրիշ հնարների վրա:

Իմ խոսքերը շատ օտարոտի թվեցան ծերունուն, որ ալշիկը ևս
կարող էր իր սեփական կամքը և խելքը ունենալ, բայց, թեև շատ զբ-
վարությամբ, այսուամենայնիվ, նա համաձայնեցավ ինձ հետ չբռ-
նադատել օրիորդին ամուսնության մասին և ուրիշ հնարների վրա մտա-
ծել: Մենք երկար խորհեցինք, վերջապես ծերունին այն եղբակաջությանը
հասավ, որ օրիորդը պահվի իր տանը, իսկ ես առժամանակ հեռացա՜մ:
«Հիվանդին իմ տան ծածկի տակ թաքցնելը հիշտ է, բայց ձեզ կարող են
նկատել»,— ասաց նա:

Բայց ես ո՞րպես կարող էի բաժանվել օրիորդից, ո՞ւմ հոգաբար-
ձությունը հանձնեի նրան, միթե կարո՞ղ էի հանդիստ լինել, եթե մի օր,
մի ժամ, մի բոլակ նրան շտեմնեի, կամ չ՞նչ աղգեցություն կաներ նրա
հիվանդության վրա, եթե այդ բոլորը հայտնվեր նրան:

— Ուրիշ հնար չկա,— կրկնեց ծերունին:— Եթե օրիորդը առողջ
ևս լիներ, ձեզ դարձյալ հարկավոր էր բաժանվել միմյանցից, որովհետև
ձեզ երկուսիդ միասին տեսնելով՝ ավելի հեշտ կարող էին ճանաչել:

Ես իմ սրտի և զգացմունքների հետ կարող էի հաշտվել, Բայց իմ
բոլոր մտատանջությունը նրանումն էր, թե ի՞նչպես հատենեմ ռիսքդին,
որ նրան միայնակ եմ թողնում: Բայց մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ
նրան հաղորդեցի մեր աննախանձելի վիճակը, նա խիստ սառնասրտու-
թյամբ ասաց ինձ.

— Դու շատ բան արեցիր ինձ համար, ավելին պահանջել քեզանից
իրավունք չունեմ: Դու, ո՞ւր որ կամենում ես, գնա, հեռացիր, դուրսդ
աղատիր, ես կմնամ այստեղ: Այժմ ինձ համար միևնույն է... կյանքը
զովաքրել է ինձ... Եթե ինձ դռնելու և տանելու ևս լինեն հորս տունը,
դարձյալ չեմ վախենա, որովհետև գիտեմ, որ մինչև այնտեղ հասցնելը
կենդանի չեմ մնա: Այնուհետև իմ գիտելի հետ ինչ որ ուզում են, թող
անեն...

Օրիորդի հուզահատական խոսքերը կրակի նման այրում էին իմ
սիրտը. իմ լեզուն կապվելով, ես մի բառ անգամ չկարողացա գտնել
նրան մի իրաբեկու: Ես ցանկանում էի գրկել նրա ոտները, համբուրել

և ասել, որ մինչև մահ քո ծառան, քո ստրուկը կդառնամ, քո ոտքերի տակի հողը կլինեմ և քեզանից չեմ բաժանվի: Բայց նա չթողեց ինձ խոսել, ասելով: //

— Իմ բանը պրծած է... ես շատ չեմ ապրի... դու քո գլուխը ազատիր և իմ վրա մի մտածիր:

Իմ աչքերը լցվեցան արտասուքով: Նա ամիսոստամ էր ինձ... արդյո՞ք իմ մատուցած ծառայությունների համար, արդյոք երախտագիտության ղդացմունքի՞ց դրված, թե մի այլ կերք թելադրում էր նրան այդպես խոսել: Ես այդ հասկանալ չկարողացա, միայն նկատում էի, կարծես թե նա մինչև անգամ ուրախ էր, որ հանգամանքները փոխվեցան, կարծես թե ցանկանում էր առանձնանալ և առժամանակ անջատված լինել ինձանից: Ի՞նչ էր պատճառը: Ես այդ հասկացա, բայց շատ ուշ հասկացա, երբ նա արդեն այս աշխարհից հրաժարվել էր և իր վշտերը իր հետ գերեզման էր տարել... Հիվանդության մահճի մեջ երկու ղդացմունքներ կոչվում էին նրա սրտում, մեկը՝ սերը, որ դեռ նոր բուցավառվում էր նրա մեջ, մյուսը՝ աղնվատոհմական հպարտությունը, թե ի՞նչպես կարող էր կին լինել մի ուսմկի, իր հոր տան ծառայի որդուն: Նա վախենում էր աշխարհի նախատիքից և ցանկանում էր օգուտ քաղել իմ բացակայությունից և խեղդել իր սրտի մեջ իրան տանջող ղդացմունքը»...

Ավաղակապետը կանգ առեց: Վաղեմի հիշողությունները շոշափեցին նրա սրտի դեռ ոչ բոլորովին բուժված վերքերը: Նա երեսը մի կողմ շուռ տվեց, որ ես չտեսնեմ նրա արտասուքը:

«Ես բոլորովին չանջատվեցա նրանից,— շարունակեց դժբախտը ցավալի ձայնով:— Ես հեռացա, բայց շատ հեռու չգնացի: Ցերեկով անհետանում էի մերձակա անտառներում, թափառում էի մթին ծմակների մեջ, կենակցում էի ծառերի, ժայռերի և գազանների հետ և իմ վշտերը ցրում էի որսորդությամբ: Իսկ գիշերը մոտենում էի մեր հյուրընկալի տաղավարներին, և եթե միջոց էի գտնում, մտնում էի հիվանդին տեսնելու: Երբ նա իր պղտորված աչքերը բաց էր անում, տեսնում էր ինձ իր մահճի մոտ նստած, միշտ կրկնում էր միևնույն խոսքերը. «Ինչո՞ւ եկար, կարող եմ կալանավորել քեզ»: Անցան օրեր, անցան շաբաթներ, անցավ մի ամիս: Օրըստօրե նրա հիվանդությունը ավելի վտանգավոր կերպարանք էր ստանում: Մի գիշեր, երբ մոտեցա մեր հյուրընկալի տաղավարին, նա արտասուքը աչքերում դուրս եկավ իմ առջև և խորին ցավակցությամբ հայտնեց. «Նա մեռավ»... Ես սարսափեցա, որպես մի եղեռնագործ: Ինձ այնպես թվեցավ, թե ես եմ եղել նրա մահվան սպառնալու: Խղճի դարհուրանքը շանթահարեց ինձ»...

Ավաղակապետը կրկին կանգ առեց, ձեռքը տարավ դեպի հանգած չիբուխը, որ դրած էր նրա մոտ, կրկին վառեց և սկսեց ծխել: Ծուխը թանձր մեղի նման դուրս էր հոսում նրա բերանից, նրա պնչերից, կարծես թե, նրա սիրտը ճարակում էր մի սաբսափելի հրդեհ:

«Ոչինչ հայտնի չկարողացան ինձ նրա մահվան մասին,— առաջ տարավ նա,— թե նա ի՞նչ կյանքի վերջին լուսիններին ի՞նչ դուռնացան մեջ է ելել կամ ի՞նչ է խոսացել: Նրա մոտ ոչ ոք չէր եղել, որ գոնե վկա լիներ անբախտ հանգուցյալի վերջին խոսքերին: Երկու օր էր, որ նա մեռած էր, երկու օր նրա մարմինը պահել էին, որ ես տեսնեի: Առավոտյան պետք է կատարվեր նրա թաղումը: Ես այլևս չգնացի անտառը, մնացի, որ կատարեմ իմ վերջին պարտքը: Իմ մասին այլևս չէի մտածում, թե ինչ կարող էր պատահել ինձ հետ: Նրան կորցնելուց հետո այլևս կյանքը իմ աչքում արժեք չուներ: Ես իմ ձեռքով պետք է գերեզման իջեցնեի այն նալիի արարածին, որին իմ կյանքում միայն սիրել էի, և որը նույնպես սիրում էր ինձ: Նրա գերեզմանը փորվեցավ հենց նույն լեռան վրա, հեռու մարդկային բնակությունից, ուր հրեման հանդիպում են հովիվները միայն: Նրա դագաղը հաղիվ ծածկված էր հողով, խաչնարածների քահանան կարգում էր վերջին աղոթքը: Ես սպանվածի նման կանգնած էի և լաց էի լինում: Այդ միջոցին երկու յասավուլներ մոտեցան և ինձ կալանավորեցին: «Նա մեռավ և տղատվեցավ, բայց դու աղատվել չես կարող», լսելի եղան տանուտեբի խոսքերը: Ինձ տարան, բանտարկեցին տանուտեբի տաղավարում, որ մյուս օրը ուղարկեն գավառապետի մոտ: Օրիորդի կորուստը ինձ այն աստիճան ապշած և խելագարված դուռնացան մեջ էր դրել, որ ես համարյա չէի ղգում, թե ինձ հետ ինչ է կատարվում: Այսուամենայնիվ, հենց նույն գիշերը ինձ հաջողվեցավ՝ իմ մոտ դրած պահապաններից մեկին սպանել, մյուսին սաստիկ վիրավորել և փախչել իմ բանտից: Այնուհետև այլևս ի՞նչ էր մնում ինձ անել: Իմ հանցանքները կրկնապատկվեցան. այստեղ դարձա մարդասպան, իսկ իմ հայրենիքից փախցրել էի իմ մեծավորի աղջիկը: Իմ հայրենի երկիրը վերադառնալ չէի կարող, իսկ իմ գտնված երկրում դարձա մի փախստական և միացա փախստականների խումբի հետ: Ուխտեցի այնուհետև վրեժխնդիր լինել բոլոր այն մարդկանցից, որ կրում են խան, բեկ, մեխիք և տանուտեբ անունները: Իմ նպատակին մասամբ հասա... Բայց իմ ձեռնարկությունը այնքան սարսափելի էր և արյունոտ, որ վերջը բերեց ինձ այստեղ»...

ՀԱՄՐԸ

Ավագահայտեալը ծանոթացրեց ինձ մի այլ երիտասարդի հետ, որին կոչում էին Համբր Նրա խակական անունը ոչ ոք չգիտեր։ Չգիտեին նաև, թե ի՞նչ ազգից էր նա։ Նա միշտ լուռ էր և մտախոհ։ մի անգամ գոնե չէին տեսել նրան խոսելիս, և այդ էր պատճառը, որ ընկերները նրան Համբր էին կոչում։ Այդ օտարոտի խուլումունջը վաղուց գրավել էր իմ ուշադրությունը։ Նրանում կար մի խորհրդավոր բան, որ իր լուսթյան մեջ ևս աչքի էր զարկում։ Բավական բարձրահասակ էր նա, նիհար և ցամաք կաղմվածքով։ դեղնած դեմքը գունաթափափկով, ստացել էր թառամած տերևի գույն, իսկ արագաշարժ աչքերը վառվում էին տենդազին բոցով։ Չնայելով իր ակար, հիվանդոտ կաղմվածքին, աշխատում էր նա շափաղանց եռանդով, և այդ առիթ էր տվել վերակացուներին բավական մեղմ վարվել նրա հետ, թեև նրա հսկողության վրա դարձնում էին առանձին ուշադրություն։

Գիշեր էր, երբ առաջին անգամ առիթ ունեցա խոսելու նրա հետ։ Խոնավ պատերին կայքրած ճրագի մոմերը հաղիվ լուսավորում էին դատաւարայալների մոռլլոտ ու սառն օթեանը։ Մերկ հատակի վրա, այստեղ ու այնտեղ, անկարգ կերպով պառկած էին ցերեկվա տաժանական աշխատությունից հոգնած թշվառները։ Քունը միակ մխիթարությունն է այդ օղորմելիների, նա կաղցուրտն է նրանց ջարդված անդամները և մոռանալ է տալիս սրտի դառն վշտերը։

Արթուն էր Համբը միայն։ Նա մտքով կարծես թե վերասլացել էր երկինքը, իսկ նրա խորախորհուրդ աչքերը մի առանձին կարեկցությամբ նայում էին քնած թշվառների վրա։ Ես նրանից ոչ այնքան հեռու պառկած էի իմ հարդյա անկողնի վրա, և իմ աչքերը հառած էին դեպի երիտասարդի տխրամած դեմքը, որ կրում էր իր վրա հետքերը մի դժբախտ անցյալի...

Նա լուռ էր, որպես միշտ։ Իսկ այն գիշեր մեծ եղավ իմ վարձանքը, երբ նրա ցամաք ու փակված շրթունքներից դուրս հնչեց մի խուլ հառաչանք այդ երկու բառի հետ՝ «տառված իմ»... Ես մինչև այն օր չգիտեի նրա ինչ ազգից լինելը, բայց հանկարծ լսեցի նրանից հայկական բառեր։ Ես չկարողացա զսպել իմ սրտի զեղմունքը։

— Դարձյա՞լ մի հայ,— բացականչեցի ևս այնքան լսելի ձայնով, որ դեպի ինձ գրավեցի Համբի ուշադրությունը։ Նրա փակված լեզուն բացվեցավ և սպառասխանեց ինձ հետևյալ խոսքերով։

— Ինչո՞ւ եք զարմանում, աշխարհի ո՞ր անկյունում չկա հայ Սրմաաից խլված և ցամաքած բույսը տանում է քամին դեպի ամեն կողմ...
Նա կրկին լռեց:

Կան անձնավորություններ, որոնց մի բառը, մի խոսքը բավական է, որ մարդ նրանց մասին գաղափար կաղմնի: Համրի ասածը թեև շատ պարզ չէր, բայց բավական հասկանիշ էր նրա մթին ծածկամիտ բնավորությանը: Նա մոտեցա, նստեցի նրա մոտ:

— Ուրեմն դուք հա՞յ եք, — հարցրի նրանից:

— Այո... — պատասխանեց նա:

Նա այն աստիճան զգացվեցա, որ ձեռքերս տարածելով խնդրեցի նրանից.

— Թույլ տվեցեք ձեր ազգակցին գրկել ձեզ:

— Կարծիս մեր դրությունն մեջ ավելորդ են այս տեսակ քնքշություններ, — ասաց նա հրաժարվելով:

Նրա խոսքերը հույնքան սառն էին, որքան նրա դեմքը, բայց ինչո՞ւ այնքան ջերմ կերպով աղբյուր էին իմ սրտին: Նա աշխատում էի շարունակել նրա հետ խոսակցությունը, բայց դժվարանում էի կապը պահպանել:

— Դուք այս գիշեր չեք քնում, — ասացի ես, — հաջորդա ամեն գիշեր նկատում եմ, որ դուք խիստ սակավ եք քնում:

— Այո իմ սովորությունն է:

— Նրեի մի բան տանջում է ձեզ:

— Մեզ ուղարկել են այստեղ հենց տանջվելու համար:

— Այդ չեմ հարցնում, երեի մի ուրիշ բան կա:

— Խնդրեմ շնորհակալ լինեմ քեզ, — ասաց նա և երեսը շուտ տվեց:

Նա փռվեցանք, որ թույլ տվի ինձ մի դեռևս անծանոթ մարդու գաղափարները շոշափել:

— Ներեցեք, խնդրեմ. իմ անհամեստ հարցմունքի մասին:

Նա պատասխանեց ժպտալով.

— Հանցանքների այդ քաղաքանում իմ ներողությունը ավելորդ է:

Նա չկամեցա ալլես անձոացնել նրան, բարի գիշեր ասելով հեռացա և կրկին պառկեցի իմ հարդյա անկողնի վրա: Իմ աչքերը դեռ երկար նայում էին նրա վրա, իմ միտքը դեռ երկար զբաղված էր նրանով: Ո՞վ էր դա, ո՞ր երկրից և ի՞նչ հանցանքի համար էր դատապարտված, այդ հարցերը հետաքրքրում էին ինձ: Ամեն մի դատապարտյալ սովորություն ունի անհատական և մինչև անգամ պարզեցնելով պատ-

մէլ իր գործած հանցանքները, բայց Համբը իր մասին խոսելու սովորութիւն չունէր:

Երբ առաջնութեան կրկին քշեցին մեզ հանքերի մէջ աշխատելու, ճանապարհին ես պատմեցի ավաղակապետին իմ դիշերով խոսակցութիւնը Համբի հետ:

— Նա շատ հետաքրքիր մարդ է, — ասաց ավաղակապետը, — ես քեզ կրտսերկամացեմ նրա հետ:

Մենք հասանք հանքը, կրկին խլուրդների նման ներս սողացինք մթին խորշերի և խոռոչների մէջ, կրկին մեր բահերը, բրիչները և մուրձերը սկսեցին գործել: Այն քարանձավի մէջ, ուր մեր խումբը աշխատում էր, պատահեց մի ցաւալի անցք: Հանկարծ ժայռի մի բաւական մեծ կտոր, դուրս պոկվելով անձավի պատից, ցած գլորվեցաւ և բանվորներից մեկին տակով արեց: Թվով չորս հոգի էինք այնտեղ՝ ես, Համբը և մի այլ տաժանակիր, իսկ չորրորդը հեծում և հառաչում էր ժայռի տակ: Համբը մեղանից փորը-ինչ հեռու էր. նա շնկատեց անցքը, բայց լսեց զղրկունի ձայնը: Մինչև նրա մեզ մոտ վազելը, ես և մյուս ընկերը ամեն ճիշդ թափում էինք, որ ետ մղենք ժայռը և նրա տակից դուրս բերենք թշվառին: Բայց անգուժ ժայռը ամենայն ծանրութեամբ նստած էր նրա ոտների ու ծնկների վրա և չէր շարժվում տեղից: Վրա հասաւ Համբը: Ես և իմ մյուս ընկերը շարունակեցինք զսպել մեր ծիծաղը: Նա ուշադրութիւն չդարձրեց մեզ վրա, վեր առեց երկաթյա մեծ ձողը, նրա ժայռը դրեց բարի տակին, և այնպիսի մի ուժով շարժեց, որ քարը իսկույն առաջ մղվեցաւ, և թշվառ դատապարտչալի ջարդված սրունքները դուրս եկան նրա տակից: Այդ գործողութիւնը, որ ավելի հնարադիրութեան արդյունք էր, քան թե մարմնական ուժի, զարմացրեց մեզ: Իսկ Համբը պարծենկոտութեան մի նշան անգամ չցուցաւ տալով մնաց լուռ և սառն, որպէս մեզ շրջապատող քարանձավը: Այդ դեպքը ազդեց իմ մէջ մի առանձին հարգանք դեպի համեստ և միեւնոյն ժամանակ վերին աստիճանի բարի երիտասարդը:

Երեկոյան, մեր օթեանը վերադառնալու ժամանակ, ճանապարհին ես մի քանի անգամ փորձեցի խոսակցել նրա հետ, բայց միշտ ստանում էի այնպիսի կտրուկ պատասխաններ, որ դժվարանում էի խոսակցութիւնը շարունակել: Այսպէս մոտեցանք այն փողոցին, ուր գտնվում էին մեր ֆերմայի կրպակները: Հեռվից նկատեցինք, մի տեղ խմբված էին մարդիկ, և բաղմոթիւնը դեպի այն կողմն էր վազում: Մենք մոտեցեցինք, որ մի տարօրինակ բան պետք է պատահած լինի, և շտապեցրինք մեր քայլերը: Երբ հասանք, անցքը շատ սովորական երևաց. երկու մարդիկ կախում էին, և բաղմոթիւնը նրանց շուրջը հավաքված զվար-

ճանում էր, ինչ որպես նրանք վայրենի կերպով չարդում էին միմյանց կողքերը: Ոմանք աշխատում էին բաժանել: Մեկին, որ ավելի ուժեղ էր երևում, բռնեցին, իսկ մյուսը դուրս պրծավ նրա ճանկերից, «ազատեցե՛ք... օգնեցե՛ք»... գոչելով, փախավ և մոլորված է նման մտավ մեր խումբի մեջ ապաստան որոնելու: Մեր պահապանները մոտ վաղեցին, որ սվիններով հեռացնեն նրան: Բայց նա արդեն կապժ էր իմ կուրծքին, ինձ պինդ գրկած ուներ, այնպես ձեռքնեկով, որ վախենում է իր հակառակորդից: «Նա ինձ կսպանի, նա սատկած չունի», — ասում էր անդադար: Այդ հանկարծակի դեպքից ես այն աստիճան շփոթվեցա, որ ամենին չհասկացա, թե ի՞նչ փսիսաց նա իմ աչանջին, միայն զգացի, որ նրա ձեռքը նստած ճարպիկ երկրով բողաց իմ գրպանի մեջ: Մեր պահապանները հեռացրին նրան, նրա վարմանը շատ բնական համարելով, որովհետև խեղճի հակառակորդը այնքան ուժեղ էր, որ կարող էր բռնորոշվել խեղդել նրան: Տեղաշին ոստրկանությունը վրա հասավ, խուճովությունը հանդարտվեց. ամբոխը յրիճ եկավ, իսկ մեր խումբը անցավ:

Ամբոխի համար դա փոշոցային ուժորական անցքերից մեկն էր, իսկ խաչագողի համար դա նոր բան չէր: Ես ճանաչեցի, թե ո՞վ էր այն մարդը, ես հասկացա, թե ի՞նչ նպատակով էր սարքել ա՛յդ կոնիլը, և վերջապես ես գիտեի, թե ի՞նչու՞ մեր խումբի մեջ մտնելու միջոցին՝ ինձ միայն ընտրեց իր պաշտպան և ուղղակի ինձ մոտեցավ: Խաչագողները շատ անգամ փողոցներում, հրապարակների վրա սարքում են այս տեսակ կոնիլներ: Բաղմուխյունը հավաքվում է, մարդիկ խառնվում են միմյանց, իսկ նրանք, օգուտ քաղելով՝ ընդհանուր շփոթությունից, գողանում են սրա ու նրա ժամացույցը, կամ շատ անգամ կողոպտում են հենց իրանց բաժանողների գրպանները: Այդ մարդը հուշյապես ձեռքը տարավ իմ գրպանը, բայց այնտեղից ոչինչ չգողացավ, և գողանալու բան էլ չկար, բայց զգացի, որ մի բան դրեց աչնտեղ: Առանց նայելու, ես գիտեի, թե ի՞նչ պետք է լիներ այդ Դա միևնույն անձնավորությունն էր, որ մի բանի շաբաթ առաջ մուրացկանի կերպարանքով մոտեցավ մեր խումբին և բաժանեց մեզ իր հավաքած գրոշները: Այն ժամանակ, երկու հինգ կոպեկանոցների մեծ թաքցրած, ավելի ինձ իր խորհրդավոր տոմսակը: Այժմ՝ միևնույն անձնավորությունը, այդ հնարքով մտնենալով ինձ, դրեց իմ գրպանում մի այլ տոմսակ: Իհարկե, ոչ ոք չհասկացավ նրա խորամանկությունը. և նա այն աստիճան՝ կեղտոտանափոխ էր եղած, որ մինչև անգամ ավաղակապետը չճանաչեց, որ այդ մարդը միևնույն ծպտյալ մուրացկանն էր:

Նրբ հեռււյանք, ձեռքս տարա գրպանս, տեսա, որ իմ են՝ աչքու-

թյունը սխալ չէր. այնտեղ կար մի թզմի կտոր: Առանց կարգալու, արդեն ինձ հայտնի էր նրա բովանդակությունը, այսուամենայնիւ, գիշերը միջոց գտա ծածուկ կարդալու: Նրա մեջ շատաւ ձեռքով գրված էին հետեւյալ տողերը.

«Մուրադ, մի շաբաթից հետո դատկի տոնն է: Դու դիտես ի՞նչ դրույթան մեջ են լինում մարդիկ այդ տոնի օրերում: Արադը կհաջողեցնեն մեր դիտաւորութիւնը: Ում հետ որ հարկաւոր էր, ես կարգադրել եմ: Քեզ բաց կթողնեն: Դու կդտնես ինձ հղկնիների փոքրիկ անտառում, Կարմիր բլուրի մոտ: Այնտեղ ամեն ինչ պատրաստ կգտնես քո փախուստի համար:

ՊԵՏՐՈՍ»:

Է

ԻՄ ՆՈՐ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԸ

Մոտեցան դատկի տոները: Մեզ այլևս չէին աշխատեցնում, մեզ թույլ էին տալիս փոքրիկ վարճութիւններ, մեզ թույլ էին տալիս և մեր հոգիներին մասին մտածել, ազոթք կարդալ, խոստովանել, հաղորդվել և այլն: Իհարկե, այդ բոլորը կատարվում էր ղինւորների հսկողութեան ներքո:

Այդ օրերում ես ավելի ընտելացա Համրի հետ, մանավանդ երբ ավաղակապետը իմ մասին նրա ակնհայտ մի բանի բաներ փսփոսէ: Տարակույս չունեի, որ վատ բան չէր խոսի իմ մասին: Այնուհետեւ այդ երիտասարդը, որ առաջ խորշում էր ինձանից, բաւական մտերմացաւ ինձ հետ:

Մի օր միասին նստած էինք մեր արդեւանոցի բակում, տաքանում էինք արեգակի ճառագայթներով: Մեր առջև դատապարտյալները դանաղան խաղեր էին անում, ծիծաղում էին, աղաղակում էին, հոհում էին և լրբաբար բոթեթում էին միմյանց: Տաժանակիքը իր թշուառութեան մեջ դառնում է կատարյալ ստահակ: Ամոթը, պատկառանքը և մարդկային բոլոր արժանավորութիւնները կորցնում է նա: Օրենքը զրկում է նրան ամեն իրավունքներից, բայց նա ինքը զրկում է իրան բարոյական և հոգեկան բոլոր լավ հատկութիւններից: Կարծես նա հետզհետեւ հաշտվում է այդ մտքի հետ՝ «ինձ համար վճռեցին, որ ես վատ եմ, անախտան եմ, ես կշարունակեմ մնալ անպիտան, որովհետեւ իմ ուղղվելը կամ լավանալը երբեք չեն փոխի այն վիճակը, որին դատապարտված եմ»...

Նա նայում էի այդ մոլեգնած ստահակների վրա: Համբը ընկղմված էր մաածությունների մեջ. նա ախուր էր, երգես միշտ, տոները չէին ուրախացնում նրան: Նա չգիտեի ի՞նչ առարկայի վրա խոսել նրա հետ: Այդ մարդուն հանգիստիս իմ լեզուն կտալում էր, ևս նույնպես համար էի դառնում: Նա ուրիշ խոսք չգտա և հիշեցրի նրա մի քանի օր առաջ կատարած քաջագործությունը քարանձավի մեջ:

— Ձեր արածը կատարյալ հրաշք էր, — տեսցի նրան:

— Մի՞թե դուք հավատում եք հրաշքներին, — ժպտալով հարց-
բեց նա:

-- Հավատում եմ: Բայց ձեր գործը մարդկային ուժից բարձր էր:

— Մարդկային ուժը շատ և շատ բարձր է, քան ձեր տեսածը:

Նրա համեստությունը վիրավորվեցավ: Նա տեսա, որ իմ նկատու-
ղությունները հաճելի չեն նրան, այդ պատճառով խոսքս փոխեցի, նրա
ուշադրությունը դարձնելով մեր առջևում զվարճացող թշվառների վրա:

— Նայեցեք, ի՞նչպես են զվարճանում դրանք, կարծես թե խելա-
գարներ լինեն, բոլորովին մոռացել են իրանց դրությունը:

— Ինչո՞ւ չզվարճանան, երբ թույլ են տալիս նրանց վայելել այդ
փոքրիկ մխիթարությունը:

— Մի քաղցր կաթի՜լ դժբախտության անսահման ծովի մեջ, ի՞նչ
նշանակություն ունի այդ մի կաթիլը:

Նա ուղիղ նայեց իմ երեսին, կարծես դարմանում էր, որ ևս էլ դա-
տել դիտեմ, որ ևս էլ իմ առանձին համոզմունքներն ունեմ:

Բակը ընդարձակ էր: Մենք բավական հեռու նստած էինք խաղա-
ցողներից: Մեր խոսակցությունը ոչ ոք չէր խանգարում:

— Մի՞թե նրանք մեղավոր են, որ դժբախտ են, — հարցրեց նա:

— Իհարկե մեղավոր են, — պատասխանեցի ես:

— Այդ դժբախտներից մեկն էլ դուք եք. ասացեք խնդրեմ, զո՞ւք
եք մեղավոր, որ ձեզ այստեղ ուղարկեցին:

— Ապա ո՞վ է մեղավոր. ևս հանցանք գործեցի, դրա համար էլ
ուղարկեցին ինձ այստեղ պատժելու:

Նա ոչինչ չպատասխանեց, միայն հետաքրքրվեցավ իմ անցյալով,
խնդրեց մանրամասնաբար պատմել իմ կյանքի պատմությունը: Ավա-
ղակապետից լսել էի, որ նա սովորություն է ունի իր բոլոր ծանոթների
կյանքը ուսումնասիրելու, այդ պատճառով ևս ամեն ինչ պատմեցի
նրան: Նա պատմեցի, թե ո՞րպես երեսու ժամանակս հորից զրկվելով՝
մնացի աղքատ մոր խնամատարության ներքո, թե ո՞րպես նա հանձնեց
ինձ մի դարբնոցում արհեստ սովորելու և միշտ խրատում էր, որ խա-
ղախոհների ճանապարհով չգնամ, մի բան սովորեմ և իմ արդար աշ-

խառնանքով ապրեմ: Պատմեցի աղետավոր բանալիի անցքը, իմ վարպետի դարբնոցի հետ պատահած դժբախտությունը և իմ փախուստը աշնանդից: Պատմեցի, թե ո՞րպես այնուհետև թափառական կյանք էի վարում և ո՞րպես միացա մի խումբ մանկահասակ սրիկաների հետ, որոնք ինձ պես փախստականներ էին, և սկսեցի նրանց հետ մանր գողություններ անել: Պատմեցի, որ իմ երկրում հաճախվեցա, տանջվեցա, փախստական եղա օրենքի և դատաստանի երեսից, և այն մարդը, որ խաբել էր ինձ՝ անմեղիս, և հոս թելադրությամբ ակամա ու անփառկցաբար հանցանք էի գործել, կրկին նույն մարդը մոտեցավ ինձ, և հոս նրա առաջնորդությամբ թողեցի իմ հայրենիքը, հեռացա դեպի օտար աշխարհներ և մտա խաչագողների հասարակության մեջ: Այստեղ հազարձա մի կատարյալ եղեռնագործ, սովորեցի ամեն շարժումներ գործել, սպանություն, գողություն, բաղամատենակ խաբեբայությունների, որոնցով ահագին դոմարներ էինք ձեռք բերում, սովորեցի ուրիշի վատակով ապրել: Վերջապես, բռնվեցա և արքայի դատապարտվեցա:

— Այդ բոլորը շատ հետաքրքրական է, — ասաց նա, երբ հաճախեցի: — Հիմա տեսնե՞մ եք, որ դուք սկզբից անմեղ եք եղել և արդար, բայց ձեզ հանցանքի մեջ ձգեցին այն հանգամանքները և այն կենսական պայմանները, որոնցով, սկսյալ մանկությունից, շրջապատված եք եղել: Եթե այն հանգամանքները և այն պայմանները ձեզանից հեռացնեին կամ իսպառ չլինեին, դուք, անտարակույս, կմնայիք ձեր անմեղության մեջ և գուցե շատ օրինավոր մարդ կդառնալիք: Ընտանիքի մեջ ոչինչ չսովորեցաք, ընտանիքը լավ չէր թեց ձեզ: Ձեր վարպետի դարբնոցում կարող էիք արհեստ սովորել, և դա ձեր արդար ապրուստի հիմքը կլիներ, բայց անիրավացի պատճառներ այնտեղից ևս հալածեցին ձեզ: Ձեր պատանեկության փոքրիկ, սրիկա ընկերները սովորեցրին ձեզ գողությունը ապրելու նախակրթությունը, իսկ խաչագողների ընկերությունը բոլորովին կատարելագործեց ձեր մեջ այդ արհեստը և դարձրեց ապրուստի միակ միջոց: Այդ բոլորը՝ ընտանիքը, սրիկա ընկերները, խաչագողները, մի խոսքով, այն ամբողջ միջավայրը, որի մեջ ծնեցին, աճեցին և հասունացան ձեր ընդունակությունները, կոչվում է հասարակություն: Եթե այդ հասարակությունը, կամ, որպես ասեցի, այդ մթնոլորտը, մաքուր լիներ, առողջարար լիներ և ձեզ վրա բարերար ազդեցություն դրժեր, տարակույս չկա, որ ձեր ընդունակությունները կվարդանային դեպի բարին, դեպի լավը և դեպի օգտավետը: Բայց եթե դուք դարձաք մի չարագործ, դուք ծնունդ եք նույն մթնոլորտի, այլ խոսքով, նույն հասարակության, որը իր միջոց արտադրել է ձեզ:

Եւ նրա բացատրությունները հասկանալ չէի կարողանում: Նա շարունակեց, ձեռքը մեկնելով դեպի զվարճացող բազմությունը, որ խաբոււմ էր բախի մեջ:

— Տեսնո՞ւմ եք այդ թշվառներին. դրանք նույնպէս հասարակութեան հիմնադրու կազմվածքի արտադրած վերքերն ու պալարներն են, որ կարելի է այստեղ են ձգել, այն մտքով, որ կազմվածքը բոլորովին չվարակվի: Բայց ո՞րտեղից առաջ եկան այդ վերքերը, այդ թափախալից պալարները՝ հայտնի բան է, նույն կազմվածքի հիմնադրու գրությունից: Եթէ մարմինը առողջ լիներ, դրանք չէին լինի: Քննեցե՛ք դրանց յուրաքանչյուրի կյանքի պատմությունը և դուք կատեսներ, որ դրանց գործած հանցանքների արմատը դրած է եղել այն հողի մեջ, որից դրանք բուսել, աճել և զարգացել են: Զուրաքանչյուրի հանցանքի ձեռք, տեսա՛կը, որպիսությունը տեղաչին բնավորություն ունի: Եւ այդ կեանքի նայելով, այդ թշվառների ամեն մեկի կյանքի պատմությունը նույն հասարակությունների մտավոր, բարոյական և հոգեկան հիմնադրութեան պատմութեանն է, որոնց միջից դուրս են եկել դրանք: Այստեղ, այդ արգելանոցի մեջ, կարելի է ուսումնասիրել այն բոլոր կրթական, տնտեսական և հասարակական պայմանները, որ առաջ են բերել այս տեսակ հրեշներ:

Վերջացնելով իր խոսքը, նա կրկին դարձավ դեպի ինձ, հարցրեց.

— Հիմա հասկացա՞ր, թե ով է մեղավորը, որ դուք, ես և այդ բոլոր թշվառները այստեղ բերվեցան:

— Զշմարտան ասած, շատ փոքր հասկացա,— պատասխանեցի ես, ամաչելով իմ աղիտութեան վրա:— Դուք բոլորովին ներ բաներ եք խոսում:

Նրա սառն դեմքի վրա երևաց մի թեթեւ ժպիտ:

— Ձեզ այսպէս է թվում,— ասաց նա,— բայց իմ խոսքերը նոր չեն, խելացի մարդիկ այսպէս են մտածում: Հիմա ես կխոսեմ ձեզ հետ ավելի պարզ կերպով, հենց ձեր լեզվով, որ դուք հասկանաք: Ես իբրեւ օրինակ կվեր առնեմ հենց ձեր անձնավորութեանը, որովհետեւ դա ավելի մոտիկ և ավելի ծանոթ է ձեզ: Ասացե՛ք, խնդրեմ, դուք ինչո՞ւ սկսեցիք զոգանալ, երբ ձեր պատանեկութեան հասակում ընկերացաք այն մանկահասակ սրիկաների հետ:

— Մենք քաղցած էինք մնում, այդ պատճառով զոգանում էինք, որ սովից չմեռնեինք:

— Շատ լավ: Բայց մի՞թե չէիք կարող դուք, կամ այն մանկահասակ սրիկաները, ձեր աշխատանքով հաց վաստակել և չզոգանալ:

— Մենք ոչինչ չէինք սովորած:

— Տեսնո՞ւմ եք, այստեղ կան պատճառներ, որ մարդուն անբարո-

շահան են դարձնում, այն է՝ աշխատանքին անսովոր և անընդունակ լինելը:

Նվ նա սէսեց երկար բացատրել, թե ի՞նչ բան է հացի խնդիրը մարդկային հասարակության մեջ, թե ինչո՞ւ մարդիկ հացի համար անբարոյական են դառնում, ասաց, որ ոչ միայն մի անհատը, գործելու անընդունակ լինելով և արդար աշխատանքի սովորած չլինելով, դառնում է գող, ավազակ, խաբեբա, այլ մի ամբողջ ժողովուրդ կարող է այսպես դառնալ, եթե աշխատանքի սովորած չէ: Նա օրինակ բերեց մի քանի ցեղեր, որ պարապում են ավազակության մեջ և կողոպտում են իրանց հարեաններին: Նա հարցրի.

— Կան մարդիկ, որոնք աշխատանքի սովոր են, որոնք ընդունակ են գործելու, բայց դարձյալ գողանում են, խաբում են և իրանց վատակի մեջ անաղնիվ միջոցներն են դիմում, օրինակ, Պարսկաստանի խաչագողները և հրեաները:

Նա պատասխանեց.

— Ասացեք խնդրեմ, ինչո՞ւ ոչ մի այլ բարեկարգ երկիր, այլ միայն Պարսկաստանը արտադրեց խաչագողներ: Այդ խաբեբաները ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ոչ, պարսիկների բռնակալության բնական արդյունք: Մահմեդական կրոնը պիղծ է համարում նրանց. օրենքի առջև հավասար իրավունքներ չեն վայելում. նրանց կայքը. նրանց կյանքը ապահով դրություն մեջ չեն գտնվում. նրանց մշակության պտուղները, մահմեդականներից պիղծ համարվելով, չեն վաճառվում և այսպիսով զրկվում են ապրուստի ամենահաստատ միջոցներից մեկից, որ մատակարարում է նրանց հողը, ավելացրեք դրանց վրա պարսիկների ճնշումը, հալածանքը, կամայականությունը, հարստահարությունը, և ձեզ հասկանալի կլինեն խաչագողների գոյության բուն պատճառները: Ստրկությունը խաչագողների մեջ դարգացրեց նենգավորություն, իսկ ճնշված, հալածված և հարստահարված դրությունը նրանց անբարոյական դարձրեց: Հալածանքը դարգացրեց այդ հալածյալների մեջ նույնպես հալածասիրության ոգի, իսկ հարստահարությունը աճեցրեց նրանց մեջ անբարոյական բնավորումներ: Վերևից, այսինքն՝ իրանից ավելի զորավորից, հարստահարվելով, սովորեցին նրանք հարստահարել իրանցից ավելի սկառններին: Այսպիսի ճնշումը արտադրեց խաչագողներին: Պարսիկները հարստահարում էին նրանց կոպիտ ուժով, իսկ նրանք սովորեցին հարստահարել պարսիկներին կամ իրանցից ավելի սպեռ մարդկանց մեղմ խորամանկությամբ և զանազան սատանայական խաբեբայություններով: Ազատ մրցության մեջ և իրավունքների հավասարության մեջ նրանք կարող էին աղնիվ էրալով մտքառել: Բայց որովհետև իրավունքները անհավա-

սար էին, մի կողմում կանգնած էր բռնությունը, կոպիտ ուժը, իսկ մյուս կողմում՝ անձայն հնազանդությունը, այսպիսի հարաբերությանց մեջ, շատ բնական է, որ մրցության համար նրանք կընտրեին անաղնիվ միջոցներ: Միշտ այդ դրության մեջ են եղել և Պարսկաստանի խաչագողները: Այլևս ինչո՞ւ ենք մեղադրում խաչագողներին, որ նրանք անբարոյական դարձան, չէ՞ որ մահմեդական աշխարհը փչացրեց նրանց:

Դուք օրինակ բերեցիք և Պարսկաստանի հրեաներին, — առաջ տարա՞վ նա: — Չէ կարելի այդ աղղը անբարոյական կոչել, որ տվել է մարդկությանը երկու ամենավսեմ և ամենարարժք կրոններ, որոնք բարոյականության հիմունքն են կազմում: Բայց ինչո՞ւ բարոյապես փչացան հրեաները: Եթե նրանց աղատ աշտարեղ տալին դորժելու, եթե նրանց չհալածեին, նրանք երբեք ստիպված չէին լինի խաբեբայությանմբ ապրել: Հրեան: ցեղական հարուստ ձիրքեր ունի. նա խելքի, իմաստության, դիտության, ճարտարության և գեղարվեստի առաջնորդում հանդես է բերել ամենանշանավոր հանճարներ: Օրինակ, Գերմանիայում նրա դրությունը փոքրիշատե ասլահով է եղել, և նա միշտ նշանավոր և օգտավետ է հայտնվել մարդկային գործունեության ամեն ճյուղերում: Իսկ մահմեդական աշխարհում նրան ճնշել են, նա դարձել է վնասակար: Սկսյալ Եգիպտոսի փարավոնների օրերից, աշխարհի երեսին ցիրուցան եղած այդ աղղը հալածվում է: Հալածանքը սովորեցրեց նրան խաբեբա լինել, խորամանկ լինել, նենդավոր լինել: Այդ հատկությունները, որ առաջ եկան նեղված կյանքի անխուսափելի անհրաժեշտությունից, դարձան բնավորություն և ժառանգաբար անցան սերունդից սերունդ: Միայն դժբախտ դրության բարեփոխությունը կարող էր մարքիլ այդ վատ հատկությունները: Եվ որտեղ նրանց դրությունը բարեփոխվեցավ, այնտեղ նրանք լավացան: Իսկ Պարսկաստանում և առհասարակ մահմեդական աշխարհներում նրանց դրությունը դեռ իր աննախանձելի պայմանների մեջ է գտնվում: Նրանց կայքը հավիշտակվում են, նրանց բարբարոսաբար չարչարում են, նրանց ամեն կերպ հարստահարում են, նրանք էլ սովորեցին իրանց դենքով՝ խելքով հարստահարել իրանցից ավելի միամիտներին: Այդ գեպքում խաչագողի նշանակությունը հրեայից ոչնչով չէ գանաղանվում, տարբերությունը միայն նրանց գործունեության եղանակի մեջն է:

Հիմա հասկացա՞ք, — շարունակեց նա, — որ մահմեդականությունը ինքն է մեղավոր, որ պատրաստում է իր միջից անպիտան մարդիկ: Եվ Պարսկաստանի նման երկիրը միայն կարող էր արտադրել խաչագողներ: Որպես չէ կարելի մի վատ, անարգավանդ հողից առողջ և պողպատե բույսեր սլուսել: Այնպես էլ չէ կարելի մի անարեկաբար երկ-

րից սպասել չա՛մ մարդիկ: Վատ հողը կարելի է մշակել և պտղաբեր դարձնել, նույնպէ՛ս և մի անբարեկարգ երկրի, որպիսին է Պարսկաստանը, հասարակական կազմակերպությունը կարելի է այնպիսի պայմանների մէջ դնել, որ եթէ վատերը, անբարոյականները բոլորովին չըսպաւնեն, դոնէ նրանց թիւը համեմատաբար շատ փոքր լինէր:

Եւ նա երկար խոսում էր այն մասին, թե ի՞նչ միջոցներ է հարկաւոր գործ դնել, որ ազգաստությունը և մարդկանց շարությունը վերացվի, որ բոլոր մարդիկ լինեն կրթված, բարի, գոհ և բախտաւոր: Այդ ամենը բացատրում էր նա այնքան պարզ լեզվով, որ ես այժմ բոլորը հասկանում էի:

Այնուհետև ես համարյա ամեն պիշեր խոսում էի նրա հետ և շատ բաններ էի սովորում: Նրա հայացքները, նրա կարծիքները բոլորովին տարբեր էին իմ մինչև այնօր լսածներից և սովորածներից: Օրինակ, մեր տերտերից շատ անգամ լսել էի, թե գողությունը մեղք է, եթէ դողանալու լինես, մեռնելուց հետո հողիդ կտանեն դժոխքի կրակի մէջ կայրեն: Բայց ես դժոխքի կրակից շատ չէի վախենում, որովհետև դեռ նորահաս երիտասարդ էի, մինչև մեռնելը շատ ժամանակ ունեի, կարող էի հապար անգամ գողանալ և, նույն տերտերի մոտ մեղքերս խոստովանելով, նրանից թողություն ստանալ: Եւ այսպէս, իմ գործը հեշտացրած էր: Բայց թե այս աշխարհի, ներկա կյանքի համար գողությունը ի՞նչ վնաս ունի, տերտերը այդ մասին ոչինչ չէր խոսում, նա միայն սպառնում էր դժոխքի կրակով: Բայց Համբը, բացի դժոխքից, նաև ասում էր, որ գողի համար հենց այդ աշխարհը նմանապէս դժոխք է, և եթե ես առաջուց գիտենայի, երբեք չէի գողանալ: Ես շատ էի գողացել, շատ էի խաբել, ահագին գումարներ էի ձեռք բերել, բայց երբեք բախտաւոր չէի եղել:

«Քո անձնական բարիքը պետք է որոնես ուրիշի բարիքի մէջ,— ասում էր նա,— կցանկանայի՞ր, որ ուրիշը անհ քնդ այն բանը, ինչ որ քեզ ախորժիկի չէ, օրինակ, գողանալ քեզանից, խաբէ, հարստահարէ քեզ, անպատուի քեզ, ճնշում գործ դնէ քեզ վրա և այլն»: «Ձէի ցանկանա», պատասխանում էի ես: «Ուրեմն դու էլ չպիտի անես ուրիշներին»: Հետո հարցնում էի. «Դու կցանկանայի՞ր, որ ուրիշները սիրելին քեզ, օգնելին քեզ, հարգելին քո մարդկային իրավունքները, չհարստահարեն քեզ»: «Կցանկանայի»: «Ուրեմն դու էլ և միևնույն կերպով պետք է վարվես ուրիշների հետ»: Նա տսում էր. «Մեր օգուտն ուրիշի օգտի մէջ է. վնասելով նրան, վնասում ենք մեզ»:

Բայց քաւոր Պետրոսը, իմ նախկին դաստիարակը, բոլորովին հակառակն էր խոսում. նա ասում էր. «Մենք մեր անձի համար ենք ապ-

րում. մարդը պետք է հոգ տանի իր անձի և իր բարօրության համար միայն, բայց երբ մի ուրիշը արգելք է լինում իմ բարօրությանը, ես պետք է աշխատեմ նրան ոչնչացնել, որ իմ անձը լավ ապրի»։ Ես այժմ հասկանում էի, թե ո՞ր աստիճան անբարոյական նշանակություն ունեին այդ խոսքերը, թե ո՞րքան վնասակար էին նրանք։ Դիցուք թե, ես իմ անձի բարօրության համար ոչնչացնեի մի ուրիշին, ինձանից ավելի ակարին. չէ՞ որ կդառնա մեկը, ինձանից ավելի զորեղը, նա էլ իր բարօրության համար ինձ կոչնչացներ, և այսպես, զորեղը անզորին սպառնալով, մարդկային հասարակության մեջ կտիրեր ընդհանուր ամայություն, ընդհանուր դժբախտություն։

Համբը միշտ իր խոսքերի մեջ օրինակ էր առնում իմ անձը, կարծես ես ամբողջ մարդկության ներկայացուցիչը լինեի։ Ասում էր, քո անձը քեզ ավելի մոտ է, դու նրա հետ ավելի ծանոթ ես, և քո անձի օրինակով կարող ես դատել բոլոր մարդերի վրա։ Ինձ երևում էր, որ ես գրավել էի նրա ուշադրությունը։ Նա որքան սառն էր, որքան ծածկամիտ էր գեպի իր ընկերները, այնքան հռահողոտ կերպով սկսեց հոգ տանել իմ զարգացման վրա։ Մի անգամ ասաց ինձ.

— Մուրադ, դու այժմ գիտես (նա հիմա ինձ հետ դու-ով էր խոսում), թե ի՞նչն է պատճառը, որ մարդիկ անբարոյական և միևնույն ժամանակ անբախտ են դառնում. դու գիտես նաև, որ մի մարդու անբախտության պատճառները հասկանալու համար պետք է ծանոթանալ նրա կյանքի պատմության հետ։ Եվ այսպես, մի ամբողջ ազգի անբախտության պատճառները հասկանալու համար պետք է նույնպես ծանոթանալ նրա պատմության հետ։ Որովհետև մի ազգ մարդկության մեջ եույն տեղն է բռնում, ինչ որ անհատը հասարակության մեջ։— Եվ նա ազգերի պատմությունից բացատրեց ինձ շատ կրթիչ բաներ։

Երկար նա խոսում էր երկնքի, լեզվի և գրականության մասին, բացատրում էր, թե մի ազգի գրականությունը ի՞նչ ուղղություն կարող է տալ նրա կյանքին և գործունեությանը, բացատրում էր մեր նոր գրականության սխալ ընթացքը և նրա վնասակար ազդեցությունը ժողովրդի վրա։ Նրա ասածները ինձ այն աստիճան գրավեցին, որ ես վճռեցի, որքան կարելի է, լավ սովորել հայոց լեզուն։ Իմ լեզուն առաջ շատ կուշտ և ռամկական էր։ Թուրքերեն և պարսկերեն բառերով լի էր իմ խոսակցությունը։ Ես աշխատում էի այնուհետև բուն հայկական բառեր գործածել։ Ես շատ շուտ սովորեցի բառերը, օրինակ, մի գիշերվա մեջ սովորեցի այդ բոլոր բառերի նշանակությունը. անհատ, ընտանիք, ցեղ, ազգ, հայրենիք, պետություն, քաղաքակրթություն, լուսավորություն և ուրիշ շատ բառեր։ Նա ասում էր, որ այդ բառերի վրա ամբողջ գրքեր

էն գրված. բայց նա մի քանի խոսքերով բացատրում էր ինձ դրանց խմատը: Ափսո՛ս, որ թույլ չէր տրված մեզ մոտ գիրք, թուղթ, գրիչ ունենալ, թե չէ, ես շատ բան կսովորեի նրանից:

«Գիտությունը և ուսումը միայն միջոցներ են մի ժողովրդի համար՝ հասնել բարօրության, բայց ոչ բարօրության առարկան», — ասում էր նա և սկսում էր բացատրել, թե ուրիշ ի՞նչ պայմանների մեջ պետք է գրված լինի ժողովրդի կյանքը, որ կարողանա լինել նա բախտավոր: Երկար ու երկար խոսում էր հողի ու նրա մշակության պայմանների մասին, արհեստների կատարելագործության մասին, դրամատիկների գործունեության մասին և այլն: Աշխատանքը նա ավելի բարձր էր դասում, քան ամեն ինչ: «Աշխատանքը կյանք է, ասում էր նա, իսկ անգործությունը՝ մեռելություն»:

Նրա խոսակցությունը այնքան հաճելի էր, որ ես ժամերով լսում էի նրան և չէի կշտանում: Ոչ մի անմիտ բառ չէր դուրս թռչում նրա բերանից: Նա գիտեր խիստ լուրջ և խորին էերայով վերաբերվել դեպի ամեն մի հարց: Ես իմ կյանքում առաջին անգամ տեսնում էի մի այնպիսի երիտասարդ, որը անսոսման բարության հետ ուներ և հմտությունների մեծ պաշար: Նա գիտեր մի քանի եվրոպական և ասիական լեզուներ և, որքան ասես, խելացի մարդ էր:

Իր մասին նա ոչինչ չէր խոսում: Մի քանի անգամ հետաքրքրվեցա նրա անցյալով, բայց ստանում էի միշտ անորոշ պատասխաններ:

— Դուք բարի և ազնիվ մարդ եք, — մի օր ասեցի նրան, — դուք չէիք կարող ինձ նման եղևոնագործ լինել, պատմեցեք, խնդրեմ, ի՞նչ հանցանքի համար արքսորեցին ձեզ:

— Այդ մի՛ հարցրեք, — պատասխանեց նա ոչ սակաւ հուզված կերպով:

— Գոնե ասեցեք, դուք ո՞վ եք և ո՞ր տեղացի:

— Այդ ես մի՛ հարցրեք...

Ո՞րպիսի տխուր գաղտնիք էր թաքնված այն անբախտ երիտասարդի ճակատագրի մեջ: Ինչ էլ որ լիներ, ես համոզված էի, որ նա ազնիվ մարդ էր, և նրա բարեկամությունը ինձ համար մեծ մխիթարություն էի համարում: Այդ էր պատճառը, որ քալուր Պետրոսի երկրորդ նամակը ստանալուց հետո ես ամենեին չէի մոռնում օգուտ քաղել նրա օգնությունից և նրա ձեռքով աղատություն գտնել: Եկավ դատիկը, անցան դատիկ տոները, բայց ես ամենեին չդնացի եղևոնների անտառը, Կարմիր բլուրի մոտ: Նա, որ ինձ մոլորեցրել էր, նա, որ ինձ ցույց էր տվել շար գործի շար ճանապարհները, այժմ աշխատում էր փրկել ինձ: Բայց ինձ պետք չէր փրկությունը նրա ձեռքից ընդունել: Ես արդեն բարոյապես ինձ փրկված

էի համարում, սկսյալ այն օրից, որ իմ նոր դաստիարակի շնորհիւ մկրտւեցաւ կրթութեան նոր ավազանի մեջ։ Ես իմ շղթաների մեջ իմ անձը բախտավոր էի համարում, որ միշտ կարող էի տեսնել նրան, միշտ կարող էի վայելել նրա բարեկամութիւնը և լսել նրա խմաստալից խրատ-ները։

Աւազակապետի պատմութիւնը ինձ վրա խիստ տխուր տպավորութիւն թողեց։ Նա սիրել էր մեկին, նրան նվիրել էր իր անձը, իր հոգեկան բոլոր քաղցր զգացմունքները։ Նրա սիրո առարկան այլևս չկար. բնակւում էր շատ հեռու, ոգիների աշխարհում։ Բայց այդ զբաւառ մարդը դեռ շարունակում էր սիրել նրան, դեռ նրան հիշելիս նրա այրական դեմքը մռայլւում էր տխրութեան թախիծներով։ Ես նույնպէս սիրում էի մեկին, բայց իմ սիրո առարկան գուցե դեռ կենդանի էր, գուցե դեռ մտածում էր իմ վրա։ Այժմ ո՞րտեղ էր անհայր, անմայր, անտուն, անտեղ և անօգնական որբիկը։ Ես շատ անգամ մտաբերում էի նրան, և իմ սիրտը լցւում էր անշիջանելի կրակով։ Աչքերիս արտասուքը չէր զորում հանգցնելու այդ կրակը։ Դատապարտյալը մոռանում է ծնողներ, ազգականներ, բարեկամներ, մոռանում է իր հայրենիքը, բայց սիրած կնոջ հիշատակը մնում է նրանից անբաժան։ Սիրած կնոջ կորուստը ավելի ծանրացնում է նրա շղթաները, ավելի զգալ է տալիս իր թշուառ դրութիւնը...

Առժամանակ Համրի բարեկամութիւնը ինձ մոռանալ տվեց նե-նեին, և սիրելի աղջկա հիշատակը խիստ սակավ էր խալարեցնում իմ դժբախտ դրութեան բոլորները։ Բայց դա երկար չտևեց, ես կրկին անձնատուր եղա այն սովորական հոգեմաշ թախծութեանը, որ նենեից բաժանւիլուց հետո մշտապէս տանջում էր ինձ։ Մի անգամ Համրը գտավ ինձ այսպիսի տրամադրութեան մեջ։

— Ի՞նչ է պատահել քեզ հետ, — կարեկցութեամբ հարցրեց նա։

Ես նրանից թեև ծածուկ ոչինչ չտեսի, բայց իմ կյանքի բոլոր անցքերը նրան պատմելու ժամանակ ոչինչ չէի հիշել նենեի մասին։ Այժմ ի՞նչպէս կարող էի թաքցնել նրանից իմ սիրտը և նրան մաշող ցավերը։ Ես պատմեցի նրան բոլորը, ինչ որ հայտնի է ձեզ նենեի մասին, թե ո՞րպէս գտա նրան անտառում այն բուսիկում, երբ մի շարադործ պատրաստւում էր սպանել նրան. ո՞րպէս աղատեցի նրա կյանքը և բերեցի քաւոր Պետրոսի մոտ, թե ո՞րպէս այդ վերջին շարադործը նույնպէս հրամայեց ինձ սպանել նրան, և ո՞րպէս ես խաբեցի նրան, հայտնեւով, թե հրամանը կատարված է, բայց աղջկան թաքցրի իմ հոր խրճիթում, և, վերջապէս, ո՞րպէս իմ վարմունքը ծնեցրեց անմեղ աղջկա սրտում սեր

դեպի ինձ. և այնուհետև նա շրջանվեցավ ինձանից և այն ժամանակ, երբ ես կալանալուրվեցաւ, բանտարկվեցաւ և դատաւարտվեցաւ մշտական արքայի:

Կնոջ սերը, որպէս երևում էր, շատ զգալի չէր Համրին. նա իր կյանքում կամ երբեք չէր սիրել, կամ եթէ սիրել էր, կրակը վաղուց արդեն հանգել էր նրա սրտում: Այդ էր պատճառը, որ նա խիստ սառնութեամբ լսեց իմ պատմութիւնը, վերջը նկատելով.

— Այդ պատմութեան մէջ ես գտնում եմ ձեր առաքինութիւնը, դուք ապատել եք մի թշուառի կյանք:

— Բայց նրան կորցնելը այժմ իմ կյանքը անսանձի է դարձրել:

— Այդ ես հասկանում եմ... այդպիսի հանգամանքներում մարդուն փրկում է մի բան միայն՝ աշխատանքը: Աշխատանքը մոռանալ է տալիս սրտի կսկիծները, որ առաջ էին եկել սիրո սլաքներից:

Նրա բառն փիլիսոփայութիւնը այժմ ինձ չէր գրավում: Նա տվեցի խիստ հուսահատական պատասխան.

— Այժմ մահը, միայն մահը կարող է հանգստացնել ինձ, աշխատանքից ես ձանձրացել եմ, մանավանդ այսպիսի ապարդյուն աշխատանքից:

— Ոչինչ աշխատանք ապարդյուն չէ, երբ մարդկութեանը որևիցէ օգուտ է բերում:

— Մեր աշխատանքը ի՞նչ օգուտ է բերում:

— Երևի դու մոռացել ես, որ մի անգամ ես քեզ ասացի, որ մեր օգուտը ուրիշի օգտի մէջ է, և նույնը փոխադարձաբար: Եվ եթէ մենք ուղղակի կերպով չենք շահվում մեր աշխատանքից, կշահվին, անտարակույս, մեզ նմանները, այսինքն՝ ուրիշ մարդիկ: Մենք փորում ենք լեռների սիրտը և այնտեղից դուրս ենք բերում պղինձ, երկաթ, ոսկի և արծաթ: Այդ մետաղներով բացվում են դպրոցներ, կառուցանում են արհեստանոցներ և այլ բարեգործական հիմնարկութիւններ: Նրանց մէջ ուսում են առնում, կրթվում են և լավ մարդիկ են դառնում:

Նա այնքան դրամվեցաւ այդ վիճաբանութեամբ, որ մոռացաւ նե-նեին, մոռացաւ և նրա սերը, որի առթիւ սկսվել էր վիճաբանութիւնը: Համրը, իր սառնասրտութեան հակառակ, ավելի տաքացած էր: Նա ուղիղ իմ աչքերի մէջ նայելով՝ ասաց.

— Դուք (երբ բարկանում էր նա, սկսում էր դուք-ով խոսել), միշտ մոռանում եք մեր անցյալ խոսակցութիւնները, որոնց մէջ մենք միշտ համաձայնել ենք միմյանց հետ: Նա կրկին կդառնամ դեպի ձեր անձնա-վորութիւնը և ձեր անձի օրինակով կբացատրեմ իմ մտքերը: Ասացիք,

խնդրեմ, եթե ես այժմ մոռացմամբ իմ քսակը ձեզ մոտ թողնեի, դուք ի՞նչպե՞ս կվարվեիր նրա հետ:

— Ես կվեր առնեի, կպահեի և կրկին ձեզ կվերադարձնեի:

— Իսկ եթե այդ պատահելու լիներ մի քանի տարի առաջ:

— Ձեզ կսպանեի և կխլեի ձեր քսակը:

— Այդ փոփոխությունը ո՞րտեղից ծագեց ձեր մեջ:

— Դուք ինձ սովորեցրիք, որ գողությունը վատ բան է:

— Հիմա տեսնո՞ւմ եք, ես ձեզ սովորեցրի, թե գողությունը վատ բան է, չէ՞ որ այդ իմ օգտի համար արեցի, որովհետեւ դրանով ես ապահովացրի իմ քսակի դրությունը: Չէ՞ որ բոլոր վատ մարդիկ ձեզ նման են. նրանք էլ միեւնույն ուղեղն, միեւնույն նյարդային կաղմվածքն ունեն, որպե՞ս դուք: Եթե մենք կսովորեցնենք նրանց լավ մարդիկ լինել, դրանով օգուտ կբերենք մեզ՝ ինքներիս, որովհետեւ նրանք կգաղարեն մեզ շար գործելուց: Հիմա հասկանո՞ւմ եք, թե ի՞նչ եղանակով ենք օգտվում մենք մեր դուրս փորած ոսկուց և արծաթից:

— Հասկանում եմ. նրանցով մարդիկ կրթություն են ստանում և գաղարում են իրանց նման մարդկանց կողոպտել:

— Միայն կրթությունը չէ, ուրիշ շատ լավ բաներ են կատարվում մեր աշխատանքի արդյունքով:— Եվ նա սկսեց երկար խոսել այդ առարկայի վրա և իր դատողությունները վերջացրեց հետեւյալ ասացվածքով. «Մեկը ամենքի համար, ամենքը մեկի համար»:

— Այժմ հասկացա,— պատասխանեցի ես,— բայց ինչո՞ւ դու մեր մյուս ընկերներին ես չե՞ս սովորեցնում ինձ նման բարի լինել:

Նա դժվարացավ պատասխանել և, բռնակալան շփոթություններից հետո.

— Այդ թողնենք...— ասաց նա, խոսքը փոխելով,— լսիր, Մուրադ, միայն բարի լինելով չէ, որ մարդը կարող է ուրիշներին օգուտ բերել և ինքը բախտավոր լինել: Մարդիկ հրեշտակներ չեն, որ միայն բարի լինելով կարողանան լավ ապրել: Մարդը պետք է գործե, իսկ գործելու համար պետք է մի բանի սովորած լինի: Այդ մարդիկ,— նա ցույց տվեց դատապարտյալներին,— եթե անբարոյականացան, եթե դժբախտացան, գլխավոր պատճառն այն էր, որ ոչինչ հիմնավոր բան սովորած չէին: Գոնե այժմ սովորեցնեին:

ՍՊԻՏԱԿ ՏՆԱԿԸ

Դատապարտյալների ֆերմայի վրա, զինվերանոցից և զանազան արքունի շինվածքներից հետո, ավելի աչքի էր զարկում մի սպիտակ սնակ, որը շատ մոտ էր հիվանդանոցին։ Այդ առանձնացած բնակարանը միայն երեք սենյակներ ուներ, փոքրիկ լուսամուտներով և լերդագույն ներկած կաուրով։ Մի կողմում գտնվում էր ծառաների կացարանը, որի մոտ էր խոհանոցը։

Երևում էր, որ վաղուց մարդիկ չէին բնակվել այստեղ։ Բակի փոքրիկ պարտեզը, որ զարդարված էր մրգաբեր ծառերով, մնացել էր անմշակ, հովանոցը քայքայվել էր, փայտյա վանդակապատը շատ տեղ կոտրատված էր, փտած սանդուղքից ցած էին թափվել մի քանի տախտակներ։

Սենյակների ներքին դրոթյունը շատ նման էր փոստային կայարանի, ուր ուշ գիշերով եկած ճանապարհորդը իր բոլոր ծանրությունները խառնիխուռն ածած է լինում այս կողմ և այն կողմ, ուշադրություն չդարձնելով նրանց կարգի գնել, որովհետև առավոտյան կրկին պետք է ճանապարհ ընկնի, կրկին պետք է նրանց կարգը խանգարվի։

Այժմյան բնակիչները նույնպես նորեկներ էին. նրանք իջևանել էին այստեղ հենց նույն գիշերը։ Նրանց ծանրությունները նույնպես խառնիխուռն ածած էին այս կողմ և այն կողմ, ճանապարհի փոշին դեռ նստած էր նրանց վրա։ Բայց դրանք գնալու չէին, դրանք պետք է մնային այդ բնակարանի մեջ։

Առավոտ էր, խոնավ, մառախլապատ առավոտներից մեկը։ Փոքրիկ բնակարանում դեռ քնած էին։ Միայն սենյակներից մեկի դուռը կամաց բացվեցավ, և շուրջի վրա հայտնվեցավ մի բարձրահասակ օրիորդ։ Նա նայեց իր շուրջը, հանդարտ քայլերով ցած իջավ սանդուղքներից, անցավ պարտեզի տատասկներով պատած ճեմելիքը, անցավ կիսավեր հովանոցի մոտից և մերձեցավ փայտյա վանդակապատին։ Այստեղից սկսեց նայել դեպի շրջակայքը։ Գիշերով եկած լինելով, նա դեռ ոչինչ չէր տեսել. այժմ առավոտյան լուսով ցանկանում էր լավ նայել այն աշխարհի վրա, ուր գուցե ընդերկար ստիպված կլինեի մնալ։

Առավոտյան թանձր մառախուղը հետզհետե նոսրանում էր, բայց դեռևս աղոտ կերպով նկարվում էին հեռավոր առարկաները։ Օրիորդը նայում էր, խորին անձկանոք նայում էր և կարծես զայրանում էր, որ ոչինչ չէր տեսնում։

Նրան կարելի էր ո՛չ աղախին համարել և ո՛չ՝ տան աղջիկ։ Նա ո՛չ

աղախնի անվատահ կայտառությունն ուներ և ո՛չ՝ տան աղջկա: հազելի վատահությունը: Նա ալիլի նման էր տանտիկնոջ մի հեռավոր աղջկականին, որ զրկված էր ծնողներից, որին թեև սիրում են, փաշիայում են, բայց դարձյալ զգում է, որ ինքը որք է, որ իրան հեզու համար են պահում: Նրա թուխ դեմքը, սև, կրակոտ աչքերը, հարուստ մթազույն գիսակները ամենևին չէին համապատասխանում հեռավոր հյուսիսին: Նա եկած էր հարավից, ջերմ, արեգնավետ հարավից, ուր արյունը մշտապես եռ է գալիս, ուր դեմքերը ստանում են մուգ վարդի գույն: Բայց որքա՜ն լույս և կյանք կար այն մթին աչքերի մեջ, որքա՜ն հրապուրանք՝ աչք թախծալի դեմքի վրա: Նա ներկայացնում էր մի աշխույժ, անսանձ բնավորություն, սքսզած տխրության ամպերով, թառամած դառն հուսահատության մեջ:

Նա շարունակում էր նայել:

Վերջապես շողացին արեգակի առաջին ճառագայթները և երևան հանեցին շրջակա տեսարանները: Ահա այնտեղ հալոցների բարձր ծխաբաններից, թուխ ամպերի նման, զուրս էին հոսում թանձր մուխը և նսեմացնում էր դեռ նոր լուսավորված հորիզոնը: Մարդիկ մրտած հագուստով, մրտած դեմքով, սև, որպես ուրվական, թափառում էին ծխային մթնոլորտի մեջ: Այդ տեսարանը սարսափ աղդեց օրիորդի վրա: Հալոցներից ոչ այնքան հեռու, հանքային քարերի կույտերի մոտ, գետնի վրա նստած էին նույնպես մուսլուտ դեմքեր: Դրանք ծանր մուրճերով շարդում էին, մանրում էին քարի մեջ թաքնված մետաղը և պատրաստում էին հալելու համար: Օդը թնդում էր հարյուրավոր կռանների հարվածներից: Ոմանք փոքրիկ սալակներով մանրած մետաղը քարշ էին տալիս, տանում էին ու ածում առանձին կույտերի վրա, որոնք բազմաթիվ բլրակների ձև էին ստացել: Այդ բլրակներից մի ճանիսը ծխում էին: Ածուխը և ծծումբը այրվում էր նրանց մեջ և ուտում, մաշվում էր հանքային ալիւրոդ մասերը: Օդը այստեղ խեղդում էր ծծումբի կծու հոտով:

Այդ կողմում ամեն առարկա սև գույն ուներ, կարծես ամեն ինչ սուգ էր զգեցած: Մետաղի սև կղկղանքով պատած էին ճանապարհները, սև փոշին ծածկել էր գործարանների կաուրները, սևացած էին և ճրնճողակները, որ բույն էին զրեղ այն շինվածքների ծածկի տակ:

Ամեն ինչ սև էր, ամեն ինչ մրտած էր: Միայն կրակն ու բոցը, որ բորբոքվում էր հալոցների մեջ, ներկայացնում էր մի սոսկալի հակապատկեր բնդհանուր նսեմության մեջ: Այդ դժոխքում մարդիկ այրվում էին, բայց չէին խորովվում: Հալած մետաղը ծփում էր բոցերի մեջ, որպես հրեղեն լճակ: Նրկաթյա երկայն շերտիներով վեր էին առնում բացդեղնադույն հեղուկը և ածում էին արույրյա կաղապարների մեջ: Քլոր-

տիկը հորդ վտակներով հոսում էր գործավորների սարսափած գեմքից, բոցը խանձում էր նրանց կիսախաշ երեսները:

Օրիորդը գեմքը շուտ սվեց դարհուրելի տեսարանից:

Մյուս տոարկաները չէին հետաքրքրում նրան: Ահա այնտեղ, պաշտոնավոր զինվորի հաստիկ կինը, փեշերը վեր քաշած, բոբիկ ոտներով, ցեխը կոխ տալով, վերադառնում էր մերձակա վտակից և, ուսի վրա դրված լծակի երկու ծայրերից թիթեղյա սաթները քաշ տված, ջուր էր բերում: Այնտեղ պառավը մրթմրթալով քշում էր դեպի դաշտը իր մի հատիկ կովը: Փոքր-ինչ հեռու, մի ստահակ տղա, առանց անդրավարափքի, միայն շապիկը հագին, նստած էր մերկ ձիու վրա և նույնպես մերկ ոտներով նրա կողքերը ծեծելով բոլոր ուժով վազեցնում էր իր նիհար յարուն, սաստված ոչ զիտե, թե դեպի ուր: Բայց գլխի մազերը ծածանվում էին՝ սաստիկ շփվելով օդի հետ: Մի կողմում սագերի սպիտակ երամբ, իրանց լայն թաթիկների վրա օրորվելով և մի առանձին բավականութամբ կշկշալով, դիմում էր դեպի մերձակա ճահիճը: Փողոցում ղուղացու մանկահասակ աղջիկը, մի քանի գրոշներ ափի մեջ պինդ բռնած, վազ էր տալիս դեպի մերձակա դուքանը՝ քառորդ ֆունտ շաքար գնելու: Նրան հանդիպեց մի գրագիր դեղին կոճակներով, ինչ-որ առաջ. աղջիկը հայհոյեց նրան և փախավ:

Ուրիշ ոչինչ չէր տեսնում օրիորդը. միայն այստեղ ու այնտեղ երեվում էին մոռյլոտ շինվածքներ հազիվ նշմարելի լուսամուտներով, որոնք այնքան առանձնացած էին, կարծես վախենում էին մոտենալ միմյանց: Պահապան զինվորները, չափավոր քայլերով, անցուդարձ էին անում ղոնների առջև: Օրիորդի արտասուքով լցված աչքերը հառած էին դեպի այդ կողմը: Երկար նայում էր նա և կարծես աչքերով աշխատում էր ներս թափանցել այդ մոռյլոտ շինվածքների հաստ պատերից: Ծանր, երկաթապատ դռներից մեկը բացվեցավ, և դրսում հայտնվեցավ մի մոխրագույն խումբ: Շրջապատված զինվորներով, խումբը շարժվեցավ դեպի այն կողմը, ուր կանգնած էր սպիտակ տնակը: Նրանք կրում էին բահեր, բրիչներ և փորելու զանազան գործիքներ: Բայց ինչո՞ւ հսկողության ներքո էին տանում այդ թշվառ բանվորներին: Օրիորդի սիրտը սկսեց բաբախել: Նա պատրաստ էր վազել, գնալ, մերձենալ նրանց և մոտից, շատ մոտից նայել նրանց վրա: Բայց նրա ոտները չհնազանդվեցան, ծնկները դողացին, գլուխը պտտվեցավ, աչքերի առջև մթնեց. նա թուլացավ, ընկավ պարտեզի վանդակապատի վրա: Մոխրագույն խումբը հեռվից անցավ: Ուշաթափ օրիորդը ոչինչ չտեսավ, միայն նրա ահաբեկներին, որպես երազի մեջ, դարկում էին ծանր շղթաների աններդաշնակ հնչյունները...

Խորին ապշու՞թյան մեջ նա ուշի եկավ: Լենրջային տեսիլքը անցել էր: Նրա առջև նկատվեցան միևնույն տխուր, սրտաբեկ տեսարաններ: Նա դառնալից, դողդոջուն քայլերով սկսեց դիմել դեպի այն սենյակը, որտեղից՝ դուրս էր եկել: Պարտելի միջով անցնելու ժամանակ նրա շրջազգեստի ներքին եղջը բռնելեցավ վարդենու փշից և պատուկեցավ: Նա այն աստիճան հուզված էր, որ ոչինչ չլզացա: Սենյակի դռան մոտ հանգիսեց նրան սպասավորը, հարցնելով.

— Պարոնները վե՞ր են կացել:

— Զգիտեմ:

— Սամովարը եփ է դալիս:

— Բերեցեր:

Նա մտավ սենյակը:

Սպասավորը մի քանի րոպեից հետո սամովարը ներս բերեց, դրեց սեղանի վրա և լուռ դուրս գնաց: Օրիսրդի տրամագրությունը կարծես նրա վրա ևս ճնշում էր գործում:

Նա բաց արեց հատակի վրա ընկած սնդուկներից մեկը. մյուսը, նայեց շամպանի մեջ, նայեց ճանապարհորդական դամբյուղի մեջ, որոնում էր, թե ո՞րտեղ է դրած թեյը: Շաքարն էլ անհետացել էր նրա աչքերից: Հիշողությունը դավաճանում էր նրան: Վերջապես հտավ միևնույն փոքրիկ սնդուկի մեջ, ուր տասն անգամ նայել էր: Սկսեց թեյ պատրաստել: Գործը փախչում էր նրանից, ձեռքերը չէին խոնարհվում. ջուրը լիթվում էր, բաժակը ցած էր ընկնում, աղմուկ էր քարձրացնում, հաղիվհաղ կարողացավ նա տաք ջրով լցրած թեյամանը սամովարի վրա դնել: Գլուխը դարձյալ պտտվում էր: Նա հեռացավ, նստեց լուսամուտի պասուհանում և, ձեռքը նեցուկ տալով՝ գլխին, սկսեց անխորհուրդ կերպով նայել դեպի պարտեզը: Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա խոշոր աչքերից և ղուլացնում էր բորբոքված երեսը և ավելի ևս բորբոքված սիրտը...

Կից սենյակում արդեն զարթել էին. Մանկահասակ տիկինը վեր էր կացել, իսկ նրա երիտասարդ ամուսինը դեռ պառկած էր մահճակալի վրա:

— Դե՛, վե՛ր կաց,— շտապեցնում էր նրան տիկինը,— վե՛ր կաց, լվացվիր, հագնվիր, դու այս առավոտ պետք է ներկայանաս քո մեծավորներին:

— Դա մի այնքան շտապելու գործ չէ,— պատասխանեց երիտասարդը, ավելի ամուր կերպով փաթաթվելով ամառվա վերմակի մեջ,— էգուց էլ կարող եմ ներկայանալ:

— Այստեղ մեծավորները երևի խիստ պահանջողներ են,— նկատեց տիկինը:

— Իսկ ես խիստ պահանջը հեշտությամբ չեմ վճարում,— ասաց ամուսինը:

Տիկինը կարծես ամուսնի համառությունը պատժելու համար վառեց մի բարակ սպալիրոս, սկսեց ծխել: Ամուսինը, այդ նկատելով, սկսեց աղաչել նրան.

— Թո՛ղ աուր, ի սեր աստծու, քանի՜ անգամ ասել եմ քեզ, որ թեյից առաջ չծխես: Դու ամբողջ գիշերը անհանգիստ էիր, դարձյալ հաղում էիր:

Տիկինը ուշադրություն չդարձրեց և, ամուսնուն ավելի ջիգրացնելու համար, մոտեցավ նրա մահճակալին, ընկավ նրա կուրծքի վրա, ասելով.

— Ես քո բժշկությանը չեմ հավատում, չեմ հավատում:— Այդ միջոցին նա ավելի սաստկությամբ ներս քաշեց սպալիրոսի ծուխը և ապա իր գունատ շրթունքների միջից փչեց երկտա.արդի խիտ մազերի վրա, որոնք կորան մուխի մեջ:

— Այդ ի՞նչ երիտասարդը է,— ասաց երիտասարդը, գլուխը վեր բարձրացնելով և իր մանկահասակ կնոջ անմեղ շարությունը վարձատրելով ջերմ համբույրներով:

Դրանք այն ամուսիններից էին, որ մինչև մահ, մինչև խորին ծնություն ապրում են իրանց ամուսնության մեղրամիսի մեջ: Արդեն հինգ տարի է, որ միասին էին ապրում, իսկ այսօր կարծես առագաստի առաջին դիշերվա առավոտը լինեք նրանց համար:

Երիտասարդը բժիշկ էր: Նա ընտրել էր ծառայություն կայսրության այդ հետաքրքիր անկյունում ոչ թե այն նպատակով, որ ծառայությունը այսպիսի խուլ տեղերում առավելություն էր վարձատրվում, ոչ, այլ նա ավելի շարժական վարձատրություն էր սպասում այստեղ: Նրան մի առանձին բավականություն էր պատճառում բժշկել դատապարտյալներին, այդ հոր, մոր, բարեկամների խնամաբարությունից զրկված թշվառներին:

Նրա մանկահասակ կի՛նը նույն մարդասիրական զգացմունքն ուներ: Նա այն բարեսիրտ և խելագի կնիկներից էր, որոնց նմանները խիստ հազվագյուտ են լինում ամուսնական կյանքում, որոնք չեն ձգտում հաճությանը տղամարդին միմիայն կանացիությամբ, որոնք չեն բավականանում օգնել նրան, ըստանել նրա հոգսերը, միմիայն խնայող տնտես և լավ տանտիկին լինելով, այլ որոնք պաշտում են տղամարդի իգեպանությունը, նպաստում են նրանց իրագործվելուն, վառ և մշտաբուրբոր դրու-

Յշան մեջ են պահում նրա հոգին իր բարձր, մարդասիրական գաղափարներով: Այսպիսի լծորդութեան մեջ կի՛նը դառնում է այն գերազույն սգին, որից միշտ եերշնչված է լինում տղամարդը, այսպիսի լծորդութեան մեջ տղամարդի եռանդը երբեք չէ մեռնում:

Դեռևս օրիորդ էր նա, դեռևս նոր էր ճանթթալի իր ապագա ամուսնացուի հետ, սկսեց բժշկական պրքեր կադալ, հաճախել հիվանդանոցները և ներկա գտնվել անդամահատական գործողութիւններին: Պատերազմի ժամանակ մտաւ նա «գթութեան քույրերի» հասարակութեան մեջ և գնդակների ու ռումբերի տարափի ներքո փաթաթւում էր վիրաւոր դիւ-վորների վերքերը: Այստեղ նա նորից հանդիպեց իր ամուսնացուին, այստեղ սիրեց նրան և սիրվեցաւ:

Ոչ եկեղեցական և ոչ քաղաքական ամուսնութեամբ կապված չէին նրանք: Նրանց կապում էր մտքերի, ձգտումների և գաղափարների համեմատելիությունը: Բնութիւնը նույնպէս ղաջաւ օրհնել նրանց ամուսնութիւնը այն շաղկապով, որ կոչվում է բնական կապ: Վաղակներ շունեցան նրանք: Զավակը սիրո ալիւլի հաստատ գրավականն է ամուսինների մեջ, մանավանդ այն պարգում, երբ օրենքը չէ կապում նրանց:

Հետաքրքիր պատահարները պարգեւեցին նրանց մի գաւակ, թեև իրանց արշունից չէր: Դա այն օրիորդն էր, որ մյուս սենյակում նստած լաց էր լինում: Օրիորդը պատկանում էր այն ցեղին, որ տուն, տեղ, հայրենիք չունի, որի հայրենիքը ամբողջ աշխարհն է, որը թափառում է ամեն տեղ: Նա գնչու (ցիգան) էր. նա բնութեան որդի էր: Ո՛րպիսի ջերմ սիրով տիկինը ընդունեց իր մոտ այդ վայրենի աշծյամին, ո՛րպիսի եռանդոտ հոգատարութեամբ սկսեց նա կրթել նրան, ուղղել նրա վատ յովորությունները: Ամեն անգամ, երբ մի նոր փոփոխություն էր նկատում նրա մեջ դեպի լաւը, դեպի ազնիւլը և դեպի մարդավայելը, առաքինի կնոջ սիրտը լցվում էր անսահման բերկրութեամբ: Նա իսկույն վաղում էր ամուսնու մոտ և պատմում էր իր որդեգրուհու նոր հառաջադիմութիւնը: «Նրա մեջ թաքնված ձիւրքեր և գեղեցիկ հատկութիւններ շատ կան», — ասում էր ամուսինը, ոչ սակաւ ուրախանալով, և տիկնոջ հույսերը ալիւլի հավանակութիւն էին ստանում: Շատ օրեր, ժամերով նըստած, պարապում էր նրա հետ, ստորեցնում էր դիւ, կարդալ և գանազան ձեռագործներ: Շատ անգամ ինքը պառկած էր լինում դիւանի վրա, նրան նստեցնում էր իր մոտ, բարձր ձայնով կարդալ էր տալիս և մեծ բավականութեամբ լսում էր: Վերջին ժամանակներում սկսեց պարապել նրա հետ մուլիկայով և նկարչութեամբ: Վերջինի մեջ թեև մի առանձին ընդունակութիւն չէր ցուց տալիս նա, բայց երաժշտութեան

մեջ չսփառանց ընդունակ գտնվեցաւ: Նրա բնականից գեղեցիկ ձայնը, մշակվելով, զարգանալով, սքանչացնում էր լսողներին:

Տիկնոջ դաստիարակութեան ոգին արտափայլեցաւ նրա աշխատասիր աշակերտուհու ոչ միայն մտաւոր և հոգեկան զարգացման վրա, այլև նրա բնավորութեան և բարոյական հատկութիւնների վրա: Օրիորդը նուրբապես սիրում էր իր բարեբարների հետ այցելել հիվանդներին. մշտնեւ անընդմեջ շինականների խրճիթը և իր հացի վերջին պաշարը բաժանել կարոտյալների հետ:

Նա մնաց անբաժան իր խնամակալներից և այն բոլոր ժամանակներում, երբ նրանք պաշտոնի առիթով ստիպւած էին մի քաղաքից մյուս քաղաք, մի գովառուից մյուս գովառու անցնել: Իսկ երբ նրանք վճռեցին Սիրիոյ տեղափոխվել, այդ միջոցին նա ավելի ուրախ էր, ավելի բախտավոր էր համարում իրան: Ի՞նչն էր, որ կասում էր խեղճ աղջկա սիրտը հեռավոր հյուսիսի հետ. ի՞նչն էր, որ քաշում էր նրան այդ կողմը: Այդ գաղափարը հայտնի էր տիկնոջը, հայտնի էր և նրա ամուսնուն: Ամեն անգամ, երբ ասում էին նրան. «Կգնանք Սիրիոյ, կտեսնենք ճշման», — խեղճ աղջիկը հրճականքից սքանչանում էր և, ուրախութեան արտասուքը աչքերում, զրկում էր թե տիկնոջը և թե նրա ամուսնուն, համբուրում էր, անվերջ կերպով համբուրում էր և թափում էր նրանց առջև իր հոգու բոլոր շնորհակալութիւնները, Թե՛ տիկինը և թե՛ նրա ամուսինը՝ հրկուսն էլ սիրում էին նրան, սիրում էին հարադատ զաւակի նման: Տիկինը սովորութիւն ունիւր ասել. «Դա առաջ մի թանկագին, բայց անտաշ քար էր. ես ուրախ եմ, որ այդ դրոշմի մեջ դառնայ նրան, որովհետեւ իմ ցանկացած թրաշը (գրան) և փայլը կարողացաւ տալ»:

Իսկ այն առավոտ ոչ սակաւ վշտացաւ նա, երբ, դուրս գալով մյուս սենյակը, գտաւ օրիորդին պատուհանում նստած և լաց լինելիս: Նա մոտեցաւ և, փայփայելով նրա գեղեցիկ գլուխը, հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել քեզ հետ, սիրելիս:

— Ոչինչ, — պատասխանեց օրիորդը, վեր կացաւ տեղից և սկսեց սրբել աչքերի արտասուքը:

— Դու քեզ վա՞ր ես դգում:

— Ոչ... գլուխս փոքր-ինչ ցււում է...

Տիկինը գրկեց Եւան, ասելով.

— Հասկանում եմ... խեղճ աղջիկ, դու շատ տանջվեցար, հրկա՛ր համբերեցիր... մի փոքր ես համբերիր, այնուհետեւ վերջ կդրվի քո արտասուքին:

ՀԻՎԱՆԴԱՆՈՑ

Ավելի քան մի ամբողջ տարի անցել էր այն օրից, որ ես ծանոթացա Համրի հետ: Այդ ժամանակամիջոցը պետք է իմ կյանքի ամենագեղեցիկ և ամենաբախտավոր մասը համարել: Ես նրանից շատ բան սովորեցա. նրա ազդեցության ներքո ես բոլորովին ուրիշ մարդ դարձա:

Ես թեև բարոյապես և մտավորապես զարգանում էի, բայց իմ մարմնական զորությունները օրըստօրե թուլանում էին: Տաժանական աշխատանքը հանքերի մեջ իսպառ մաշել էր ինձ: Ինձ տարան հիվանդանոց:

Հիվանդանոցը աքսորականի համար մի դուռն է, որտեղից բացվում է ճանապարհ դեպի գերեզման: Եվ ես ուրախ կլինեի, եթե ինձ վիճակվեր այդ ճանապարհով գնալ: Կյանքը ձանձրացրել էր ինձ:

Կյանքը ձանձրալի է դառնում ավելի այն ժամանակ, երբ հասկանում ես նրա նպատակը և չես կարողանում ցանկացածդ կատարել: Մինչև այնօր ես տգետ էի, ոչինչ չէի հասկանում, այդ պատճառով էլ հանգիստ էի: Բայց երբ շատ բան սովորեցա, սկսեցի ավելի տանջվել: Եթե անասուններին բնությունը շատ խելք տված լիներ, եթե նրանք պարոջ մշտնեին, ավելի պահանջող կլինեին և երբեք չէին հոժարի կատարել այն բարբարոսական ծառայությունները, որ մարդիկ նրանց անել են տալիս:

Հիվանդանոցը դատապարտյալի ամենասիրելի օթևանն է: Այստեղ նա ավելի հանգիստ է, այստեղ նրա հետ դռնե մարդու պես են վարվում: Այստեղ նրան մշտապես շեն մտրակում, թեև երբեմն շարացած ֆելդշերը ծեծում է նրան, թե ինչու՞ չէր կատարել իր այս և այն պատվերը, ինչու՞ դեղը իր ժամանակին դրժ չէր ածել, այսուամենայնիվ, կրկնում եմ, հիվանդանոցը դատապարտյալի հանգստության աեղն է, և այդ է պատճառը, որ նա փափագում է, որ իր հիվանդությունը երկարատև լինի, և ավելի բախտավոր է համարում իրան, եթե հիվանդության մահճի բոլորովին գերեզմանի կփոխվի:

Բայց մեռնելը հեշտ բան չէ դատապարտյալի համար: Օրենքը մարդասիրական գեղեցիկ սկզբունքներ ունի: Կախաղանի դատապարտված թշվառականն անգամ, երբ պատժի նշանակած օրը հիվանդանում է, այդ պարբերում պատիժը հետաձգում են, նրան առողջացնում են, հետո են կախաղան բարձրացնում: Աքսորականը նույնպես մի հայտնի ժամանակամիջոց ունի տաժանական աշխատանքների մեջ ճգնելու, ապաշխարելու և իր մեղքերը քավելու: Այդ ժամանակամիջոցը պետք է լրացնե նա: Եվ

կթի պատահում է նրան հիվանդանալ, աշխատում են առողջացնել, որ իր ապաշխարանքը վերջացնեն:

Ես տարվեցա հիվանդանոց: Ո՞րքան ժամանակ մնացի այնտեղ, ի՞նչ էր իմ հիվանդությունը, ի՞նչ հիշում, այսքանը միայն չեմ մոռացել, որ ինձ առանձնացրել էին մյուս հիվանդներից և գտնվում էի ափսոսելի հիվանդների բաժնում: Առաջին անգամ, երբ աչքս բաց արի, երբ փոքր-ինչ ուշի եկա, ինձ մոտ պտա հիվանդանոցի ծերունի սպասավորներից մեկին, որը կանգնած ինքն իրան մրթմրթում էր:

— Ինչպես ամուսինն է, այնպես էլ տիկինն է, ինչպես տիկինն է, այնպես էլ աղախինն է: Աստված է վկա, լավ մարդիկ են, ապալիսի մարդիկ մինչև այսօր չէ տեսել մեր հիվանդանոցը:

Արդյոք ո՞ւմն էին վերաբերում այդ խոսքերը. ես ոչ հետաքրքրվեցա և ոչ էլ հասկանալ կարողացա, իսկ նա դեռ շարունակում էր մրթմրթալ:

— Ի՞նչ բարի աղջիկ է, ո՞րքան խնամքով նայում է հիվանդներին, կարծես իր եղբայրները և հորեղբայրները լինեն:

— Ի՞նչ աղջիկ, — մեքենայաբար հարցրի էս:

— Այն աղջիկը, որ հիմա այստեղ էր. շտեռո՞ր, — դարմանալով հարցրեց նա: — Այն օգից, որ դու պառկած ես, ճակատիդ թրջած քաթան ու սառույց էր դնում: Ի՞նչպես շտեռար:

Այդ միջոցին մի օրիորդ դանդաղ քայլերով անցավ կորիդորից և անհետացավ մթության մեջ:

— Ահա՛ այն աղջիկը, — ասաց ծերունին: — Ոմանք ասում են՝ մեր նոր բժշկապետի աղախինն է, ոմանք ասում են՝ նրա կնոջ աղգականն է: Ո՞վ որ էլ լինի, աստված է վկա, լավ աղջիկ է: Իսկ բժշկապետը, կատարյալ հրեշտակ է, մեղք է նրան մարդ ասել: Կմտնե հիվանդանոցը, կնասն ամեն մի հիվանդի մոտ, կխոսե, կհարցնե, հանաքներ կանե, սիրտ կտա, կմխիթարի: Հետո կվնր կենա, ամեն բանի վրա կնայե, կմտնե խոհանոցը, կմտնե և այնտեղ, ուր մենք զզվանքով ենք մտնում: Իսկ տիկինը կատարյալ հոգի է. օր չի լինի, որ հիվանդների համար թեյ, շաքար, սպիտակ պաքսիմաթ և վանադան քաղցրավունիք չբերի: Կնայն նրանց անկողիններին, կնայն սպիտակեղեններին, և վա՛յ այն սպասավորին, նթն մի փոքր անմաքրություն տեսնե: Բայց առաջվա բժիշկները ու նրանց տիկինները, աստվա՛հ աղապես, այսպես չէին. շատ սակավ անգամ էր պատահում, որ հիվանդանոցը ոտք կոխեին: Պատահում էր, դնում ես պարոն բժշկապետի մոտ, ասում ես. «Պարոն բժշկապետ, խեղճը մեռնելու վրա է»... Կա՛մ կոպիտ կերպով կպատասխանե, թե ժամանակ չունի, կամ եթե չուզեր վշտացնել քեզ, ծիծաղելով կասեր. «Թող հանգստանա»...

Ծերունի սպասավորի շատախոսությունը վերջ չունի։ Ես ձանձրացա լսել նրան, թեև նրա խոսքերը ղուրկ չէին չափազանց ջերմ և բարի զգացմունքներից։ Բնության մի առանձին խաղը պետք է համարել, որ երբեմն այսպիսի կոշտ, կոպիտ, անկիրթ ռամիկների մեջ դնում է քնքուշ սիրտ։ Նա հին դինվոր էր։ Դրանք են թշվառ հիվանդների միտքարիչները, դրանք են ազատում նրանց սովից և ծարավից։ Դրանք են փակում նրանց աչքերը մահվան վերջին բուպեններում։ Պատահել են շատ դեպքեր, որ հիվանդը բոլորովին մոռացվել է և մեռել է ոչ թե հիվանդությունից, այլ քաղցից և ծարավից։

Մի շաբաթ անցել էր վերոհիշյալ խոսակցությունից։ Իմ առողջությունը օրըստօրե դեպի լավն էր դնում, ուշք ու միտքս համարյա վերադարձել էր, աչքերս այժմ համեմատաբար ավելի պարզ էին տեսնում, թեև դեռ սաստիկ թույլ էի զգում ինձ։ Մի օր նույն օրիորդը ծերունի սպասավորի հետ մտադ ինձ մոտ։ Նա անցավ, վեր առեց իմ հիվանդության օրագրության թերթը, ուշադրությամբ կարդաց, որ տեսնե՞ ի՞նչ փոփոխություն է արել իմ դրությունը։ Քանի օր էր, որ նա ինձ մոտ չէր եղել։ Ես նայում էի նրա վրա, զննում էի հասակը, դեմքը, աչքերը, ձայնը և մի զարմանալի նմանություն էի գտնում... Կարծես, հասկանալով այդ, նա երեսը շուռ տվեց, սկսեց խոսել սպասավորի հետ։ Որքան էլ նսեմացած լինեի իմ տեսությունը, պարծյալ ես նրա երեսի վրա նկատեցի մի նշան, որ ինձ շատ ծանոթ էր։ Դա մի խալ էր, ուղիղ այն տեղում, ուր երկու հոնքերը, աղեղնաձև գալով, միանում էին միմյանց հետ։ Դա բնութան մի առանձին հրաշալիքն էր, որ խիստ հազիվ է գտնվում կանանց դեմքի վրա։ Դա այն միջնակետն էր, որ կենտրոնացնում է իր մեջ դեմքի բոլոր գեղեցկությունը։ Նենին միայն ուներ արարչի այդ հարուստ պարզելը։

Նա կրկին երեսը դարձրեց դեպի ինձ, նայեց իմ վրա և, մի քանի պատվերներ տալով սպասավորին, պատրաստվում էր հեռանալ։ Այո՞, նա էր, իմ սիրելի Նենեն էր։ Իմ մաշված կուրծքից դուրս պրծավ մի խուլ հառաչանք, ես խելագարի նման նետվեցա և փորձ փորձեցի գրկել նրան։ Ծերունի սպասավորը բռնեց ինձ, նա խելույն հեռացավ, ասելով։

— Այդ հիվանդը իր խելքի առողջ դրություն մեջ չէ...

Ես մնացի խորին ապշության մեջ։ Ի՞նչ էր այդ, երա՞զ էր, ցնո՞րք էր, թե՞ խանդարված երեակայության պատրանք։ Ի՞նչ էր այդ։ Նենեի գեղեցիկ դեմքն էր, նրա վառվռուն աչքերն էին, նրա նուրբ, բարձր հասակն էր, նրա արծաթի հնչյուններով ձայնն էր։ Բայց մի՞թե կրակոտ, սլարդամիտ, աներկյուղ Նենեն կարո՞չ էր իրան այնպես զգույշ և սառ-

նասիրտ պահել, Ո՞րտեղից հայտնվեցավ նա: Եթե նա լիներ, չէր կարող զսպել իրան, անպատճառ կնկտվեր, կգրկեր ինձ և կասեր. «Ահա ես դուք բեզ, ես/այստեղ կմնամ, էլ քեզանից չեմ բաժանվի»: Նա այսպես կվարվեր: Այսպես վարվեցավ նա, երբ մի անգամ մտավ ինձ մոտ բանտը: Այսպես վարվեցավ նա և այն օրը, երբ ինձ վարում էին դեպի աքսոր: Նա չէր ուզում բաժանվել ինձանից. նրան բռնություն բաժանեցին:

Ահա այդ մտածությունները պաշարեցին ինձ գեղեցիկ տեսիլքը անցնելուց հետո:

Բայց մի՞թե չէր կարող պատահել, որ Նենեն այնքան տարվա մեջ փոխված լիներ: Բավական տարիներ էին անցել այն օրից, որ անջատված էինք միմյանցից: Մի՞թե չէր կարող պատահել, որ այն, թեև կիսավայրենի, բայց աշխույժ և ձիրքերով հարուստ բնավորությունը, մի առաքինի հոգու ազդեցության ներքո, մեղմանար, ազնվանար և բարի կրթություն ստանար: Ես նույնպես մի վայրագ եղևոնագործ էի: Բայց ի՞նչպես փոխվեցաւ: Համբը ինձ բռնաբռնումն այլ մարդ դարձրեց: Մի՞թե միևնույնը չէր կարող պատահել և Նենեի հետ: Մերունի սպասավորի ասելով, նա գտնվում էր բժշկապետի ընտանիքի մեջ: Գուցե այդ ընտանիքը ազդել էր նրա վրա, գուցե հենց նրանց հետ էր եկել, եթե ոչ, ո՞վ կրե՞ր նրան Սիրիո:

Վերջին ենթադրությունը ինձ ավելի հավանական էր թվում: Բայց ես դեռ չէի տեսել այդ բժշկապետին և ոչ նրա կնոջը, թեև շատ անգամ այցելել էին ինձ մոտ: Ես այդ միջոցներում հիշողությունս կորցրած եմ եղել:

Խաչապուղի արհեստը թողել էր իմ մեջ մի առանձին սրամտություն, այն է՝ շուտով ըմբռնել ամենանուրբ ակնարկությունները և խսկույն հարմարվել հանգամանքների հետ: Ես հիշեցի այն խորհրդավոր խոսքերը, որ նա հեռանալու ժամանակ ասաց. «Այդ հիվանդը իր խելքի առողջ դրության մեջ չէ»... Այդ խոսքերով կամեցավ ծածկել նա, որ ես ճանաչեցի նրան, որ իմ և նրա մեջ եղել են հին հարաբերություններ: Այդ խոսքերով կամեցավ արդարացնել իմ հոգու սաստիկ հուզմունքը, որը համարեց նա իբր իմ ուղեղի անառողջ դրության արտահայտություն:

Ես տարակույս չունեի, որ նա դարձյալ կայցելե ինձ, և մի քանի օր շարունակ սպասում էի նրան: Մի անգամ նախասենյակից լսում եմ հետևյալ խոսակցությունը.

— Այժմ ի՞նչ դրության մեջ է խելագարը:

— Բավական հանգիստ է.

— Խեղճ տղա... նա դեռ շատ ցանկի է...

- Եվ պատվական մարդ է:
- Երկչուղ չկա՞ նրա մոտ մտնելու:
- Ձգուշությունը վատ բան չէ:
- Ուրեմն կապեցեք նրան:

Ծերունի սպասավորը ներս մտավ, ինձ կաշկանդեց: Քանի բռնեցից հետո ներս մտավ և նույն օրիորդը: Այդ նենհն էր, ի՞նչ և իսկ նենհն:

Այժմ ես իմ կատարյալ գերի միջն էի, ոչ իբրև կեղծ խելագար, այլ իսկապես ինձ տիրեց մի տեսակ խելագարություն: Ես մոռացա բոլոր այն պայմանները, որով նա սկզբից նախազգուշացրել էր ինձ: Ես ամեն բան մոռացա և միայն տեսնում էի իմ առջև սիրելի աղջկան, որին նվիրել էի իմ սրտի ամենազերմ զգացմունքները, տեսնում էի, և կատաղությունը տիրում էր ինձ, թե ինչո՞ւ ես չէի կարող դրկել նրան, ինչո՞ւ չէի կարող ասել. «Ահա մենք դարձյալ գտանք միմյանց, ապրենք միասին և կյանք վայելենք»... Եթե առաջվա ուժս կորցրած չլինեի, ես անպատճառ կկոտորատեի այն շղթաները, որոնցով կապված էին իմ ձեռքերն ու ոտները, և նրան կսեղմեի իմ կուրծքին, ասելով. «Մենք, այլևս չենք բաժանվի միմյանցից»... Բայց ես միայն դռնում էի, դռնում էի, աղաչում էի արձակել ինձ, սպառնալիքներ էի կարդում, այս կողմ ու այն կողմ էի նետվում, խնդրում էի նենհեց, որ գոնե ինքը մոտենա ինձ: Նա քաշվեցավ դեպի դուռը, ասելով.

— Խղճալիի դրությունը ամենևին չէ փոխվել...

— Նա միայն ձեզ տեսնելու ժամանակ աշտպես անհանդիստ է լինում,— նկատեց ծերունի սպասավորը:

— Այդ իրավ է,— պատասխանեց օրիորդը առանց շփոթվելու.— Խելագարները զանազան տեսակ ցնորքներ ունեն. դա, երևի, իմ մեջ գտնում է նմանութուն մի որևիցե կնոջ, որի հետ կապեր է ունեցել:

— Ճշմարիտ է, խելագարները զանազան տեսակ ցնորքներ ունեն,— համաձայնեցավ ծերունի սպասավորը.— Մենք ունենք մեկը, որը ամեն անգամ ինձ տեսնելիս հարձակվում է իմ վրա, որ կտրատե ինձ: Մյուս սպասավորները նրա մոտ մտնելու ժամանակ հանգիստ է: Նա միշտ երեակայում է մի ինչ-որ ընկերին, որ նրան մատնել է, և իմ մեջ նրա նմանութունն է գտնում:

Օրիորդը կռացավ և հաղիվ լսելի ձայնով ասաց ծերունու ականջին.

— Տեսեք, եթե ես այժմ երեսս ճածկեմ և մոտենամ նրան, նա այլևս ոչինչ չի անի:

Ես, իրավ որ, այժմ հանգիստ էի, հասկանում էի նրա դիտավորությունը, հասկանում էի, որ իմ անխոհեմ վարմունքով մատնում էի նրան: Նա երեսի քողը ցած ձգեց և կամաց մոտեցավ փոքրիկ սեղանին, որ

դրած էր իմ գլխի մոտ: Նրա վրա մի ամանի մեջ ջուր էր՝ դրած և մի կտոր հաց: Նա վեր առեց ջրի ամանը, հոտոտեց և, դառնալով դեպի սպասավորը, ասաց.

— Այդ ջուրը բոլորովին թարմ չէ, պետք է փոխել:

— Կփոխեմ, օրիորդ,— պատասխանեց ծերունին:

— Այս րոպեիս փոխեցեք:

Ծերունին վեր առեց ամանը և հեռացավ:

Նա շրթունքը մոտեցրեց իմ շրթունքներին և հալիվ լսելի ձայնով ասաց.

— Կարգա այդ տոմսակը և սպասիր ինձ...

Նա դրեց իմ բարձի տակին մի թղթի կտոր: Կորիզորից լսելի եղավ ծերունի սպասավորի ծանր քայլերի ձայնը: Նենեն հեռացավ ինձանից և մոտեցավ դռանը: Ծերունին բերեց ջուրը, դրեց իր տեղում:

Նա կրկին անգամ նայեց իմ երեսին և հեռացավ: Ա՛խ, ո՛րքան սրբ-տաշարժ խոսքեր կային այդ լուռ նայվածքի մեջ: Դրսից լսելի եղավ նրա սլափները սպասավորին.

— Հիմա կարող եք արձակել նրան, միայն դռները կողպած պահեցեք:

Ծերունին ներս մտավ, բաց արեց իմ ձեռքերն ու ոտները և դուրս գնաց, իր ետևից գլուռը կողպելով: Յա իսկույն վեր առի բարձի տակում թողած տոմսակը և սկսեցի կարդալ: Նրա բովանդակությունը խիստ կարճ էր, երկու տող միայն, բայց այդ երկու տողը պարունակում էր իր մեջ ինձ համար անսահման բախտավորություն:

«Մուրադ, կիրակի գիշերը, երկու ժամին, սպասիր ինձ, ես քեզ մոտ կլինեմ: Նենե»:

Հարյուր անգամ կարդացի այդ երկու տողը, հարյուր անգամ շրթ-թունքիս վրա սեղմեցի, բայց դարձյալ չէի կշտանում: Նրանից, այդ անշունչ թղթի կտորից փափագում էի առնել սրտիս կարտը: Նրա մատ-ներն էին դրել. նրա սիրտն էր դրած նրա մեջ: Բայց ո՞վ սովորեցրեց նրան գրելը»...

Հիվանդանոցի այն մասը, ուր այժմ զետեղված էի ես, բաժանված էր մյուս մասերից. այստեղ պահվում էին միայն խելագարները և վա-րակիչ հիվանդները:

Նենեն այլևս չհայտնվեցավ: Մինչև կիրակի դեռևս չորս օր կար: Այդ չորս օրը ավելի երկարածիդ էր թվում ինձ, քան թե չորս տարի: Բայց արքայադուհին՝ սովորում է սպասել: Նա խորին անձկանք սպա-սում էի:

Բժշկապետը նույնպես չէր հասանելում, երեւի նա ինձ բոլորովին առողջացած էր համարում: Միայն երբեմն մանում էր ծերունի սպասավորը և իր շատախոսություններով դբաղեցնում էր ինձ: Այդ բարեսիրտ ծերունին այնքան երկար տարի ծառայել էր հիվանդանոցում, որ համարյա կես բժիշկ էր դարձել: Նա ծաղրում էր ֆելդշերների կատարած հիմարությունները, ծաղրում էր դեղարարի տղիտությունը, թե ի՞նչպես նա շատ անգամ խառնում է դեղերը և թույնը հասարակ քիմիայի փոխարեն է աւելիս: Պատմում էր զանազան սարսափելի դեպքեր, որ առաջ էին եկել կա՛մ դեղերը խառնելուց, կա՛մ նրանց չափն ու կշիռը չհասկանալուց: Ուրախանում էր, որ նոր բժշկապետը առաջարկել է փոխել այդ բոլոր «անպիտաններին» և դիտաւորություն ունի նոր կարգեր մտցնել հիվանդանոցի մեջ: Նա հիացած էր նոր բժշկապետով և միշտ կրկնում էր միևնույն խոսքերը նրա տիկնոջ և մանկահասակ օրիորդի մասին:

Վերջապես եկավ կիրակին: Ես սարսափելով մոտածում էի, թե ի՞նչպես պետք է անցկացնեմ այդ օրը, թե ի՞նչպես պետք է սպասեմ մինչև դիշերվա ժամը երկուսը: Իսկ այնօր, որպես կարծում էի, ինձ համար ծանր չանցաւ: Համբը թուլատվություն էր խնդրել ինձ տեսնելու, եկավ և ժամերով մնաց ինձ մոտ: Թեև այժմ նրա փիլիսոփայությունները շատ հետաքրքրական չէին ինձ համար, բայց, այնուամենայնիւ, նրա այցելությունը բավական մխիթարեց ինձ:

Համբը ինձ մոտ եղած միջոցին ներս մտավ բժշկապետը: Նրան ես ճանաչեցի. թեև այժմ փոքրիկ մորուք ուներ, Զարմանալի բան է կյանքի մեջ դեպքերի հանդիպումը: Այդ երիտասարդին ես պատահել էի իմ կյանքում մի քանի անգամ: Նրա ես կալանավորվեցաւ, հոր ինձ տարան քննիչի մոտ հարցուփորձ անելու, այդ երիտասարդը, իբրև քաղաքային բժիշկ, այնտեղ ներկա էր: Նրբ դատարանում քննում էին իմ գործը, և ես մանրամասնաբար պատմում էի դատավորներին իմ կյանքի պատմությունը, որպես չի նրանց կարեկցությունը և բարոյական համոզմունքը շարժեմ իմ անմեղության վրա, այդ երիտասարդը դարձյալ այնտեղ էր: Նրբ ինձ աքսորի դատապարտեցին, և սարսափելի դանա-հարությունից հետո գիշատված մարմնով ընկած էի բերդի հիվանդանոցում, այդ երիտասարդն էր ինձ բժշկում: Նա գիտեր իմ կյանքի բոլոր պատմությունը, նա հետաքրքրված էր այդ դժբախտ պատմությունով: Նա գիտեր, թե ո՞րպես, հակառակ իմ կամքի, անխուսափելի հանդամանքները ձգեցին ինձ շարսգործության մեջ: Եվ այդ դրավել էր նրա կարեկցությունը դեպի իմ թշվառությունը:

Նա նախածանոթ էր և Նենեի հետ: Նա գիտեր այդ անբախտ աղջկա պատմությունը իր բոլոր մանրամասնություններով: Նրա միջնորդությունով Նենեն առաջին անգամ մտավ ինձ մոտ բանտը: Նրա բարերարությունը հանձնեցի ես անտեր, անօգնական աղջկան, այն ժամանակ, երբ մի քանի օրից հետո ինձ պետք է վարելին դեպի արքար: Նա էր, որ բռնատամ մխիթարեց ինձ այդ խոսքերով. «Հույս ունեցեք, որ մի ժամանակ կտեսնեք նրան»...

Այժմ ամեն ինչ ինձ համար պարզ էր: Հիշյալ խոսքերը ասաց նա մի քանի տարի առաջ, և ես այս գիշեր պիտի տեսնեի Նենեին: Այժմ ես գիտեի, որ երիտասարդը հենց այն ժամանակ, երբ ես անջատվեցա Նենեից, առել էր նրան իր խնամակալություն ներքո, և հետո, պաշտոնով այստեղ գալով, բերել էր իր հետ:

Չնայելով այդ բոլոր հին հարաբերություններին, բժշկապետը ծանոթություն չտվեց ինձ: Նա երկար խոսում էր Համրի հետ, առանց ինձ վրա ուշադրություն դարձնելու: Նրանց խոսակցությունը ես չէի հասկանում, որովհետև խոսում էին գերմաներեն լեզվով: Այդ լեզուն ես չգիտեի:

Բժշկապետի գնալուց հետո Համրը ավելի ուրախ տրամադրության մեջ էր գտնվում: Այդ մարդը այն բնավորություններից էր, որ հազիվ կուրախանար, և եթե ուրախ էր, այդ կնշանակեր, որ մի նշանավոր բան կա: Ի՞նչ կար, ի՞նչ խոսեցին, ի՞նչ էր, որ ուրախացնում էր այդ մշտաբխտ երիտասարդին՝ այդ մասին նա ոչինչ չհայտնեց: Սա էլ իմ կողմից չհարցրի պատճառը: Նրա ներկայությունը, որ սկզբում այնքան մխիթարում էր ինձ, այժմ ձանձրալի դարձավ: Սա ցանկանում էի միայնակ մնալ և հաղենալու շափ մտածել Նենեի վրա: Սա չէի ներում, որ մի ուրիշի ներկայությունը խանգարեր այդ գեղեցիկ մտածությունները:

Համրը երկար շնտեսց, նա գնաց և ինձ ձեռք տալու միջոցին՝ ասաց այդ մթին խոսքերը.

— Հանգիստ կացեք, շուտով ձեզ փրկություն կլինի...

Սա ուշադրություն չդարձրի այդ խոսքերի նշանակության վրա, կարծեցի, թե իմ հիվանդությունից փրկվելու մասին էր խոսքը: Բայց այժմ ես չէի ցանկանում առողջանալ հիվանդությունից. այժմ ինձ խիստ ծանր էր թուլենել հիվանդանոցը: Սա կամենում էի միշտ այնտեղ մնալ և առիթ ունենալ տեսնելու Նենեին:

ՆԵՆԵԻ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

Կան այնպիսի դրուժյուններ, որ մարդ բույնական զվարճության համար կորցնում է իր ամբողջ ապագան և մինչև անգամ կյանքը, բայց դարձյալ չէ հրաժարվում իրան զրկել ցանկացած վայելքից: Այսպիսի վտանգավոր ձեռնարկություններից մեկն էր Նենեի գիշերային այցելությունը: Ես անհամբերությամբ սպասում էի նրան, սպասում էի, թե ե՞րբ կզարկե գիշերվա երկու ժամը:

Վերջապես, իմ օթյակի դուռը կամաց բացվեցավ, ծերունի սպասավորը նրան ներս հրեց և հեռացավ, ասելով.

— Որքան կամենում եք, խոսեցեք, բայց ձայն չբարձրացնեք:

Ինձ դժվար է նկարագրել այն սրտաշարժ տեսաբանը, որ տեղի ունեցավ մեր տեսակցության առաջին բույններում: Այո՞, դժվար է նկարագրել այն բոլոր լացը, արտասուքը, այն անսահման ուրախությունը, այն հոգեկան սաստիկ մրրիկը, որ փոթորկում էր մեր սրտերը մեր զբրկախառնության լուռ ցնծության մեջ: Մեր մեջ խոսում էր հոգին, սիրտը, ճախրում էին և թրթռում էին վաղուց նիրհած, թախծալի զգացմունքները: Իսկ լեզուն բառեր չէր գտնում սրտի թարգման լինելու:

Դատապարտյալի սերն անգամ իր ոտներին շղթա էր կրում: Նա սիրում է արտասվելով, նա սիրած կնոջը գրկում է սարսավիտով: Նա սիրում է առանց սիրելու իրավունք ունենալու Սերը նրա համար մի հանցանք է: Նույն հանցանքի մեջն էինք գտնվում ես և Նենեն:

— Ի՞նչպես հայտնվեցար այստեղ, ի՞նչպես եկար, — եղավ իմ առաջին հարցմունքը, երբ Նենեն, իմ ձեռքը առնելով իր ափի մեջ, նստեց իմ մահճակալի վրա, իմ կշտին:

— Ես քեզ այն ժամանակ ասացի, որ կգամ, և ո՞րտեղ էլ որ լինես դու, կգտնեմ քեզ, — ասաց նա, սեղմվելով իմ կուրծքի վրա: — Տեսնո՞ւմ ես, եկա ու դուք քեզ:

— Ա՛խ, որքան տանջված կլինես, ո՞րքան նեղություններ կրած կլինես, Նենե:

— Այդ բոլորը ես մոռանում եմ քո գրկի մեջ: Իմ կրած չարչարանքները ոչինչ են այդ մխիթարության առջև, որ այժմ վայելում եմ:

Ես հիացման մեջ էի գտնվում: Մի՞թե այդ բարեսիրտ, նազելի արարածը առաջվա կիսավայրենի Նենեն էր: Ո՞ր աստվածային շունչը այսպես մեղմացրեց, այսպես ազնվացրեց նրա բնավորությունը:

— Դու ո՞ւմ մոտ ես ապրում, — հարցրի նրանից:

— Բժշկապետի տանը: Նրա ամուսինը մի պատվական կին է, սառ-
տիկ սիրում է ինձ: Դիտե՛ս, Մուրադ, նա ինձ սովորեցրեց զրեւ, կար-
գաւ, ես շատ զրքեր եմ կարգացել:

— Նրանք գիտե՞ն, որ դու հիմա այստեղ ես:

— Դիտեն: Բժշկապետը ինքը պատվիրել էր ծերունի սպասավորին,
որ ինձ ներս թողնէ: Ես նրան շատ խնդրեցի, սկզբում չէր հոժարում,
ասում էր՝ քո ալիքները վատ աղդեցություն կանն հիվանդի առող-
ջության վրա, բայց երբ երկար աղաչեցի, հոժարեցաւ:

Ինձ ավելի հետաքրքրում էին Նենեի հետ պատահած անցքերը,
սկսյալ այն օրից, որ ես անջատվեցա նրանից: Ես խնդրեցի պատմել
բոլորը: Նա խիստ պատմութեամբ հանձն առեց պատմել, ասելով, որ
իր հետ պատահած արկածների մեջ կային այնքան դա՛ռն, այնքան
տխու՛ր դեպքեր, որ չէր ցանկանա ես լսելի:

— Այստեղնայնիւ, ես պետք է գիտենամ բոլորը:

— Ուրեմն կպատմեմ:

Նա այսպես սկսեց իր պատմությունը.

— Դու հիշո՞ւմ ես, Մուրադ, քո կալանավորվելուց հետո ես մի
անգամ միայն կարողացա տեսնվել քեզ հետ, այն ես բերդի մեջ: Այ-
նուհետեւ ես ամեն օր գալիս էի, կանգնում էի բերդի դռան մոտ, լաց
էի լինում, աղաչում էի, բայց ինձ ներս չէին թողնում. «Գի՛ժ աղջիկը...
տեսե՛ք զի՛ժ աղջիկը»..., ասում էին ու ինձ հալածում էին: Երբ խաւարը
պատում էր, երբ շար մարդիկ այլեւ չէին երևում, ես դարձյալ մոտե-
նում էի բերդին, պտտում էի նրա շուրջը, և գիշերային լուծությունը աղ-
մրկում էի իմ հառաչանքներով: Միայն առավոտյան լույսը ինձ հեռաց-
նում էր այնտեղից: Անցա՛ն օրեր, անցա՛ն շաբաթներ, անցա՛ն ամիս-
ներ: Մի առավոտ բերդի դռան պահապան զինվորը ասաց ինձ. «Խե՛ղճ
աղջիկ, այն, որ դու պտրում ես, էլ այստեղ չէ»... «Ապա ո՞րտեղ է»,
հարցրի ես սարսափելով. «Տարան»..., պատասխանեց նա, կարծես,
ինքն ես տխրելով, չգիտեմ իմ վրա, թե քեզ վրա: «Ո՞րտեղ տարան»,
հարցրի ես, ավելի մոտենալով նրան: «Սիբի՛ր»: Ես խելագարի նման
սկսեցի վաղ տալ: Զգիտեի, թե ո՞ր կողմը գնամ: Նույն զինվորը ետեից
ձայն տվեց. «Բռնեցե՛ք փոստայի մեծ ճանապարհը»:

Վերջապես ես հասա: Մի խումբ արքայազների հետ քեզ վարում
էին: Ինձ թույլ չտվին մոտենալ քեզ: Որքան խնդրեցի, որքան աղաչեցի,
դարձյալ թույլ չտվին: Ես կատաղեցա, խելքս գլխիցս թռաւ, աչքերիս
առջև մթնեց... Զգիտեմ այլեւ ի՞նչ արեցի, ի՞նչ պատահեց ինձ հետ,
միայն այսքանը հիշում եմ, երբ աչքերս բաց արի, ինձ գտա՝ քաղա-
քային պատան մեջ: Երբ խելքս գլուխս եկաւ, ես տեսա միևնույն բժըշ-

կապետին, որի տանը այժմ ապրում էմ։ Նա եկել էր ինձ նայելու Ես բռնեցի նրա ձեռքից և արտասովալի աչքերով առացի նրան. «Պարոն բժշկապետ, ես գիժ չեմ, իդուր եմ չար մարդիկ ինձ գիժ կոչում։ Ինչո՞ւ եմ բերել ինձ դժատունը»։ Բժշկապետը կարեկցությամբ ասաց ինձ. «Խեղճ աղջիկ, ես գիտեմ, որ դու գիժ չես. միայն խորհուրդ եմ տալիս, որ առժամանակ դժատունը մնաս»։ «Ի՞նչու», հարցրի ես զայնացած կերպով։ «Այդ միայն կարող է աղատել քեզ», պատասխանեց նա հազիվ լսելի ձայնով։ «Ի՞նչ բանից», հարցրի ես ավելի վրդովվելով։ «Սիրի-րից»... Ես սկսեցի ծիծաղել։ «Ես էլ հենց այդ եմ ուզում, որ ինձ ուղարկեն Սիրի... այնտեղ կտեսնեմ նրան»... «Ո՞ւմը», հարցրեց նա։ «Այն արքայալիկին, որ մի քանի օր առաջ տարան», պատասխանեցի ես։ «Դուք, պարոն բժշկապետ, կարծեմ, ճանաչում եք նրան, դուք բժշկում էիք նրան»։ «Այո՛, ճանաչում եմ... — պատասխանեց նա, — ես մի տնգամ խնդրեցի բերդապահից, քեզ թույլ տվին նրա մոտ բանալ մտնել, հիշո՞ւմ ես», հարցրեց նա։ «Այո՛, հիշում եմ, ես մինչև այսօր դեռ չեմ հայտնի ձեռք իմ շնորհակալությունը»։ Այդ խոսքերի հետ բռնեցի նրա ձեռքը և ամուր կերպով սեղմեցի։

«Ես այն արքայալիկին սիրում եմ, ես անկարող եմ շիրիկ նրան», ասացի ես, չթողնելով, բժշկապետի ձեռքը։ «Նա իմ կյանքը աղատել է մի սարսափելի սպանությունից, ի՞նչպես շիրիկ նրան»։ Հետո պատմեցի, թե ո՞րպես ծնողներից որք մնալով, իբրև անտեր, անաղաշապան մի աղջիկ, սկսեցի թափառական կյանք վարել. միակ արհեստը, որ ուսուցել էր ինձ իմ մայրը, էր կախարդությունը. ես մարդկանց բախտը գուշակում էի, նրանք ինձ հաց ու մի քանի գրոշներ էին տալիս։ Պատմեցի, թե ո՞րպես հափշտակվեցա ավազակներից, և ո՞րպես նրանք, ինձ երկար չարչարելուց հետո, վերջը կամենում էին սպանել, իսկ դու աղատեցիր ինձ։ Մի խոսքով, պատմեցի բոլորը, ինչ որ մինչև այն օրը պատահել էր ինձ հետ։ Բժշկապետը հետաքրքրությամբ լսելուց հետո ասաց ինձ. «Այդ բոլորը ես գիտեմ, այն արքայալիկը պատմել է ինձ»։

— Դուք պատմե՞լ էիք նրան, Մուրադ. — հարցրեց Նենեն, կտրելով իր խոսքի թիվը և դիմելով ինձ։

— Այո՛, պատմել էի, պատմել էի այն ժամանակ, երբ ես բանտումն էի։ Ես խնդրեցի նրանից, որ քեզ առնե իր պաշտպանությունն և նա խոստացավ կատարել իմ խնդիրը, և, որպես երևում է, կատարեց բարի մարդը։

— Այո՛, կատարե՞ց, — կրկնեց Նենեն մի առանձին զգացմունքով. — Ա՛խ, ի՞նչով կարող եմք փոխարինել այդ աղնիվ երիտասարդի երախ-

տիքը... նա դիտավորութուն ունի զհուսա շատ լավություններ անելու մեղ...

Նեկեն, ուրախության արտառուքը սրբելով իր աչքերից, շարունակեց.

— Ես հարցրի բժշկապետից, թե ի՞նչ էր պատճառը, որ ինձ բերել էին զժատունու նա ասաց, որ այն դատապարտյալին, այսինքն՝ քեզ, դեպի աքսոր վարելու ժամանակ, ևս խելագարի նման հարձակվել էի պահապան զինվորների վրա, խլել էի մեկի ձեռքից հրացանը և արձակել էի։ Բեկ ոչ ոքին վնաս չէի հասցրել, բայց իմ վարմունքը օրենքով համարվում էր ծանր հանցանք։ Այդ հանցանքը ավելի խստությամբ էր պատժվում զլսավորապես այն պատճառով, որ կատարվել էր քեզ համբարձակելու նպատակով։ «Իսկ երբ գործողությունը կատարված է ուղեղի անառողջ դրություն մեջ — ավելացրեց բժշկապետը, — պատիժը մեղմացնում են»։ Ես պատասխանեցի. «Ամենին չեմ ցանկանում, որ իմ պատիժը մեղմացնեն։ Ես շատ ուրախ կլինեմ, եթե ինձ կուղարկեն Սիրիբի Այնտեղ կոեսենեմ նրան. այնտեղ տարան նրան, թող ևս էլ նրա մոտ լինեմ»։ «Ե՛հ, աղջիկ, — ասաց բժշկապետը, — դու գեռ այնքան անսիրտ ես, որ չգիտես, թե ի՞նչպես են վարվում աքսորյալների հետ։ Խելագարությունը միայն կարող է փրկել քեզ»։ Ես դարձյալ պնդեցի, թե երբեք չեմ ասի, որ ցնորված եմ եղել, այլ պարզ կիսոստովանեմ, որ կամենում էի աղատել սիրելիիս և այդ նպատակով հարձակում գործեցի։ Բժշկապետը, թեև չկարողացավ ինձ համոզել, բայց դարձյալ ուրիշ շատ խրատներ տալով՝ ավելացրեց, որ իմ վարմունքը խսկապես «մինչև խելագարության հասած» սիրո ցնորք է եղել, և ավելի ոչինչ։

Բայց ևս բժշկապետին չհավատացի, թեև նա ինձ զանազան խոստմունքների արեց և զանազան հույսեր տվեց։ Ես հաստատ մնացի իմ կամքի մեջ, և երբ առաջին անգամ տարան ինձ դատարանը, ևս պարզ ասեցի դատավորներին. «Պարոն դատավորներ, ես խելագար աղջիկ չեմ, ևս շատ խելացի աղջիկ եմ։ Խելագարությունը չէր, որի պատճառով ևս հարձակում գործեցի զինվորների վրա։ Ես սիրում էի նրան, այն երիտասարդին, որին դուք Սիրիբի ուղարկեցիք։ Ես կամենում էի աղատել իմ սիրելիին։ Ո՛չ, պարոն դատավորներ, դուք մի՛ հավատացեք, որ ես խելագարված եմ եղել։ Ես միշտ խելացի էի, ինչպես այժմ։ Այդ հանցանքները ևս գործել եմ իմ առողջ դատողությունով, ինձ ևս աքսորեցեք Սիրիբի, ևս ցանկանում եմ սիրելիիս հետ միասին լինել»։ Բայց դատավորները ինձ չհավատացին։ Ես շատ բարկացա, երբ իմ վճիռը կարգացին։ Փոխանակ Սիրիբի ուղարկելու, վճռել էին՝ երեք ամիս նստաց-

նիլ ապաշխարության տան մեջ, Թեև ես վճռից դո՛ւ չմնացի, այնուամենայնիւ, ինձ տարան այնտեղ:

— Բայց դիտե՛ս, Մուրադ, իմ սխալն ինչումն էր,— հարցրեց Նենին, դառնալով դեպի ինձ:— Ես չպետք է առնի, թե խելացի աղջիկ եմ և ամեն ինչ գործել եմ իմ կամքով, իմ հոժարությամբ: Ես պետք է առնի, թե խելագարւած եմ հղի, չեմ հասկացել, թե ինչ եմ գործել: Ես պետք է աշխատեի արգարացնել իմ վարձուքը և խնդրել, որ ինձ չպատժեն: Այն ժամանակ կմտածեին, որ ես գիտությամբ եմ գործել և իմ ցանկացած պատիժը կնշանակեին: Ինձ կուղարկեին Սիբիր: Բայց դատարանի մեջ, երբ աշխատում ես քիչ արգար ցույց տալ, մեղաւոր են համարում: Իսկ երբ ուզում ես քիչ դիժ ցույց տալ, խելացի են համարում, և ընդհակառակն:

— Ապաշխարության տան մեջ եղած ժամանակս,— շարունակեց Նենին,— բժշկապետը մի քանի անգամ այցելեց ինձ: Այնտեղ ես առաջին անգամ ծանոթացա նրա կնոջ հետ: Նա ինձ համար զանազան բաներ էր բերում և ամեն կերպով հոգ էր տանում, որ ես հանգիստ լինեմ: Թե՛ այդ և թե կիս խոստանում էին, որ իմ ապաշխարության ամիսները վերջանալուց հետո ինձ կընդունեն իրանց տանը և կպահեն ու կպահպանեն իրանց զավակի նման: Բայց ես իմ վրա չէի մտածում, ես միշտ քիչ վրա էի մտածում: Այդ էր պատճառը, հենց որ վերջացավ երեք ամիսը, ես փախա այնտեղից, որ բժշկապետի տնից ազատվեմ: Առանց որևիցե պատրաստության, ես ճանապարհ ընկա քիչ մօտ գալու համար: Սիբիր, Սիբիր. այդ անունը կրկնելով, շարունակում էի իմ ճանապարհը: Խիստ սակավ էր պատահում, որ ես մի որևիցե բնակչության հասնեի: Ըստ մեծի մասին զիշերներն անց էի կացնում բացօթյա: Մարդիկ, տեսնելով իմ պատառոտած հագուստը, խառնված ծամերը, ցրտից և արևից սեպցած դեմքը, ասում էին՝ «դա ջադուկ է», և ինձ օթեան չէին տալիս:

Նենեի նկարագրութունները ինձ սարսափեցնում էին: Ո՞րքան տանջվել էր, ո՞րքան շարժարվել էր խեղճ աղջիկը մի կտրած, աշխարհից կտրված դատապարտյալի համար: Մի՞թե ես արժանի էի այսքան զոհաբերութանց: Ես խնդրեցի նրանից՝ համառոտել իր պատմությունը և միայն այն ասել, թե ի՞նչպես կրկին հանդիպեց բժշկապետին:

— Ես շուտով այդ տեղը կհասնեմ,— պատասխանեց նա,— մի փոքր ես լսիր, եթե չես ձանձրանում:

— Ես չեմ ձանձրանում, այլ տխրում եմ... իմ սիրտը լցվում է ցավերով...

— Շուտով կուրախացնեմ քեզ,— առաջ նա և շարունակեց.

— Մի անգամ, երեկոյան պահուն, հասնում եմ մի գլուղ: Գլուղացիները հալածելով էին գինեւորան առջև, զանազան դատարկախոտութուններ էին անում: Ես հարցրի նրանցից.

— Ո՞ր ճանապարհն է տանում դեպի Սիբիր:

Նրանք զարմացած նայեցին իմ վրա:

— Սիբիր, — հարցրեց մեկը ծիծաղելով:

— Այո՛, Սիբիր: Հեռո՞ւ է:

— Այդ սատանայական սև մազերդ կսպիտակեն, մինչև այնտեղ կհասնես:

— Յույց տվեցեր ինձ ճանապարհը, — կրկնեցի ես:

— Ահա՛ ճանապարհը, գնա՛, գուցե առաւելոյան կհասնես, — ասաց մի ուրիշը, ավելի լրբաբար ծիծաղելով:

— Եթե դալները չպատահուտեն, — նկատեց մի այլը:

— Մի՛ ծաղրեք ինձ, բարի մարդիկ, ես Սիբիր եմ գնում, — աղաչեցի նրանց:

— Դա խելագար է, — ասաց մեկը:

— Զէ, անպատճառ անտառի դեերից մեկը կլինի. տեսեք, ինչպե՞ս վառվում են աչքերը, — ասաց մյուսը: — Նայեցեք մազերին: — Բոլորը խաչակներեցին:

— Ոտքերիցը արյուն է հոսում, խեղճ աղջիկ, — նկատեց մի պառավ կին: — Երեւի փուշերը ծակոտել են:

— Դուք չե՞ք հասկանում, ես Սիբիր եմ գնում, — զայրացած կերպով ձայն տվի ես: — Յույց տվեցեք ինձ ճանապարհը:

— Կորե՛ք, թող սատանան տանն ձեզ, — ասեցին ինձ և երեսները շուտ տվին:

Ես բռնեցի առաջին պատահած ճանապարհը և հեռացաւ Դեռ գլուղից չէի դուրս եկել:

— Մուրացկա՛ն, մուրացկա՛ն, — ձայն տվեց մի երեխա:

— Ես Սիբիր եմ գնում... — պատասխանեցի նրան:

Ես անցնում էի փոստային իջևանի առջևից: Այդ միջոցին ուղևորի սալակը, փոշու ամպերի մեջ ծածկված, փոթորիկի նման հասավ իջևանը: Սալակի միջից դուրս նետվեցավ մի պարոն, վազեց իմ հոտից և իմ թևերից բռնելով ասաց.

— Վերջապես գտա քեզ...

Այդ պարոն բժշկապետն էր: Ես խսկույն նկատեցի նրա բարի դեմքի վրա այն մեծ ուրախութունը, որ պատճառեց ինձ գտնելը: «Ո՞ր ես գնում», հարցրեց նա, չմոզնելով իմ ձեռքը: «Սիբիր», պատասխանեցի ես, աշխատելով դուրս պրծնել նրա ձեռքից: «Այժմ ուշ է, — ասաց

նա,— տեսնո՞ւմ ես, արեգակը մտնելու մոտ է, տեղ չես հասնի, անապատումը կմնաս»։ «Ես միշտ անապատումն եմ գիշերում, մարդիկ ինձ տեղ չեն տալիս»։ «Մնա ինձ մոտ, այս գիշեր հանգստացիր, առավոտյան կշարունակես քո ճանապարհը»։ «Ես դեռ ոչ բոլորովին հոգնած եմ, կուրո՞ղ եմ անցնել մի քանի վերստ ես, մինչև արեգակը կմտնե»։

— Վերջապես նա համոզեց ինձ մնալ և տաքավ փոստային կայարանը,— շարունակեց Նենին— Աշխան սաստիկ ջրտերի ժամանակն էր։ Իսկ իմ հնամաշ հագուստը հազիվ ծածկում էր իմ մարմինը։ Ես նոր էի զգում, թե որքան մրսել էի։ Յրբ մոտ սենյակը, իմ ատամները սկսեցին բարախել։ Իմ լեզուն դժվարանում էր շարժվել։ Նա իսկույն փաթաթեց ինձ իր մուշտակի։ մեջ և նստեցրեց մահճակալի վրա։ Տաք թելը կյանք տվեց ինձ, իսկ սպիտակ հացը կարգի հետ զորացրին իմ սպառնալիք ուժերը։ Ես ա՛յժմ միայն հասկանում էի, եթե այն զրույցն մեջ անապատում մնալի, անստուճառ կատաղի։ Յրբ ես բաժական հանդրստացա, երբ իմ զբոսովս զրույցունը մեղմացավ, բժշկապետը ստաց ինձ, որ ինքը հասկապես ինձ համար եկած էր։ Նա պառամեց, թե այն առավոտը, երբ ինձ պետք է արձակելին ապաշխարության տնից, ինքը և իր կիներ կառքով եկան։ Երբ ինձ առնեն և իրանց տունը տանեն։ Բայց մինչև իրանց գալը, ես անհասցանքս էի։ Հետո հարցուփորձ անելով տեղեկացան, թե ես ո՞ր կողմն էի գնացել։ Բժշկապետը առանց ժամանակ կորցնելու հետամուտ էղավ և գտավ ինձ։

Սոստային,— շարունակեց Նենին — Բժշկապետը հայտնեց, թե ինքը նույնպես Սիրիբ գնալու դիտավորություն ունի և խոստացավ, որ ինձ ևս կվեր առնի իր հետ։ Կարծես, ամբողջ աշխարհը ինձ ավելցին, ուրախությունիցս չգիտեի, թե ինչ անեմ։ Երևիայի նման քաջ ընկա իմ բարեբարի պաքանոցից և սկսեցի համբուրել նրա աչքերը, երեսը, ճակատը, բոլորը։ «Կտանե՞ք, կտանե՞ք», անդադար հարցնում էի ես։ «Անպատճառ կտանեմ», պատասխանեց նա և աշկերացրեց, թե ինքը պետք է պաշտոնով դնա այնտեղ, և այդ մասին աշդեն առաջարկել են իրան, և ինքը ընդունել է։ «Եվ ես կտեսնե՞մ նրան»։ «Կտեսնես, շատ անգամ կտեսնես», պատասխանեց նա։ Ես կրկին գրկեցի նրա պարանոցը։

Բժշկապետը,— առաջ տարավ Նենին,— ինձ շատ խրատներ էր տվել, ինձ շատ խորհուրդներ էր տվել, բայց առաջ ես չէի հավատում նրան։ Մարդիկ ինձ այնքան շատ խաբել էին, որ ես կորցրել էի իմ հավատը հեպի աճեն մարդ։ Բայց երբ նա խոստացավ, որ ինձ կտանե Սիրիբ, ես բոլորովին հավատացի։ Այդ էր պատճառը, որ ես իսկույն հեռանալիցս, երբ առավոտյան առաջարկեց ինձ նստել ճանապարհորդական սայլակի վրա և վերստին առնալ։ Զնայելով, որ ես մինչև

այն գլուղը հասել էի երեք օրվա մեջ, բայց նույն օրվա երկիցյան պահուն մենք հասանք քաղաքը: Բժշկապետի բնակարանը բավական ընդարձակ էր. իսկույն ինձ համար որոշեցին մի առանձին սենյակ: Նրա մանկահասակ կինը ավելի բարեսիրտ հրեաց ինձ, քան թե ամուսինը: Նրա առաջին հոգսը եղավ լվանալ իմ գլուխը, սանրել և փոխել իմ հագուստը. նրբ ևս ոտքից ցզուխ հագնվեցա, նա մի առանձին ուրախությամբ նայեց իմ վրա, գրկեց և համբուրելով՝ ասաց. «Հիմա դու շատ սիրուն աղջիկ դարձար»: Նվ որպեսզի ևս մի նոր ծանրություն չգառնամ այդ ոչ այնքան միջոցներ ունեցող բնականիքի վրա, հենց երկրորդ օրը ևս խնդրեցի ատկիկից, որ ինձ ցույց տա մի քանի գործեր, թե ինչով կարող էի ծառայել նրանց: Տիկինը ժպտաց և ինձ հանձնեց մի քանի թիթե գործեր: Ես իմ պարտավորությունները այնքան ճշտությամբ կատարում էի, որ նրանք, որ առաջ միայն խղճում էին ինձ, սկսեցին այնուհետև սիրել: Տիկինը չափազանց դուրս ուներ ինձ վրա: Նա մի առանձին եռանդով սկսեց զբաղվել իմ դաստիարակությանը. ամեն օր մի քանի ժամ պարապում էր ինձ հետ: Ես սովորեցի գրել, հաշվել և գրքեր կարդալ: Այն, որքան լավ բան են այդ գրքերը: Նրանց մեջ խոսում են խելացի մարդիկ, նրանք այն չեն ասում, ինչ որ մենք սովորաբար լսում ենք կամ տեսնում ենք կյանքի մեջ: Նրանք պատարակում են այդ մեր տեսածները և ասում են, որ լավ բաներ չեն, և ցույց են տալիս, թե ի՞նչպես մարդիկ կարող էին ավելի լավ լինել:

— Նվ դու լավացար,— կտրեցի ևս Նենեի խոսքը:

— Այո՛, լավացա,— պատասխանեց նա մի առանձին բավականություն:

— Դու հենց սկզբից բարի էիր, Նենե:

— Իմ առաջվա բարություն և աշխատանքային բարության մեջ մեծ դանազանություն կա: Աղավնին էլ բարի է, բայց եթե նրան հարցնելու լինես, թե ինչու համար է բարի, նա քեզ չէ կարող բացատրել պատճառը: Նա բարի է, ինքն էլ չգիտե, թե ինչի համար: Այդպես էր և իմ բարի լինելը: Ոչխարի բարություն և ավելի ոչինչ: Բայց ես հիմա գիտեմ, թե ինչու՞ լավ է բարին և ինչու՞ վատ է չարը: Չէ՞ որ ես առաջ սուտեր էի խոսում, խաբում էի մարդկանց, բայց չէի հասկանում, որ դա վատ է: Ես մի բոշա աղջիկ էի և մորիցս սովորած կախարհականք ինքս էլ հավատում էի: Բայց հիմա գիտեմ, որ այն բոլորը խաբեքություն էր: Այդ թողնենք,— խոսքը փոխեց Նենեն,— բժշկապետը և նրա կինը կատարեցին իրանց խոստմունքը: Նրբ նրանք պաշտոն ստացան Սիրիում, ինձ ևս բերեցին իրանց հետ: Իմ հարաբերությունը քեզ հետ նրանք փոխեցին, նրանց հայտնի էր և այն, թե ո՞ր աստիճան ևս սիրում եմ քեզ:

Հետո, թեև ինձանից զաղտնի, նրանք աշխատում էին, որ դու աղատված լինես քո դատապարտությունից, և մեզ բախտավորացնեն ամուսնական կյանքով։ Այդ մասին ինձ հետ չէին խոսում, բայց ես նրանց ակնարկություններից և առանձին խոսակցություններից շատ բան էի հասկանում։

— Ի՞նչ միջոցներով էին աշխատում,— հարցրի ես անհամբերությամբ։— Արդյոք հույս կա՞... կարելի՞ է... — և բազմաթիվ հարցերով շփոթեցրի նենեին։

Կարծես, նա վախենում էր, որ միանգամից հաղորդած ուրախալի տեղեկությունը կարող էր վատ ազդել իմ առողջության վրա և երևի այդ մտքով բավական հեռվից սկսեց իր պատասխանը։

— Դու պետք է դիտենաս,— ասաց նա,— որ բժշկապետը աղքատ և շատ աղքատ ծնողների որդի է եղել, ժողովրդի ստոր դասակարգից։ Նրա հայրը փողոցներում կոշկաների վաճառող է եղել, իսկ մայրը՝ մի լվացարար կին։ Բայց տիկինը բարձր շրջաններից է, Ս. Պետերբուրգում նշանաւոր աղագականներ ու բարեկամներ ունի, որոնք նույնպես նշանավոր պաշտոններ են վարում։ Բժշկապետը, որպես աղքատ ուսանող, նրա հոր տանը մասնավոր օրեր էր տալիս։ Այստեղից սկսվեց նրանց ծանոթությունը, որը հետո սրբո փոխվեցավ։ Օրիորդի ծնողները, իհարկե, հակառակվեցին նրա ամուսնանալուն մի բժշկի հետ, որ թե՛ իր դիրքով և թե՛ իր ծագումով չէր համապատասխանում նրանց կոշմանը։ Բայց օրիորդը այնքան բնավորության զորություն ուներ, որ, հակառակ ծնողների կամքին, թողեց հայրենական տունը և սկսեց սիրած երիտասարդի հետ ապօրինի ամուսնությամբ ապրել։ Այնուհետև ծնողները բոլորովին մերժեցին նրան և միշտ անհաշտ մնացին նրա հետ։ Բայց տիկինը ուներ մի աղագական, որ ծառայում էր մինիստրության մեջ։ Այդ բարձր աստիճանավորը սաստիկ սիրում էր տիկնոջը և զնահատում էր նրա արժանավորությունները։ Նա մինչև անգամ մեղադրում էր տիկնոջ ծնողներին, որ այնպես անդթաբար վարվեցան նրա հետ։ Ահա այդ աղագականի հետ տիկինը սկսեց բանակցություններ անել քո աղատության մասին և, կարծես, հաջողված է...

— Այդ դու ա՞րտեղից գիտես, իմ ավետաբեր հրեշտակ,— բացականչեցի ես և սկսեցի անհագարար համբուրել նրա ձեռքերը։

— Գիտեմ, մի քանի օր առաջ տիկինը ցույց տվեց ինձ մի նամակ, որ նոր էր ստացել Ս. Պետերբուրգից ու ասաց. «Նենե, քո բախտը վճռված է»...

— Բարեբա՛ր ասաված, փառք լինի քո գթությանը,— կրկին բացականչեցի ես, հետո դառնալով դեպի իմ աղատիչը, ասեցի նրան.—

այդ բոլորը քեզ եմ պարտական. քե՛զ, եթե դու չլինեիր, եթե դու չգըտ-
նըվեիր բժշկասեփի ընտանիքի մեջ, ո՞վ կդարձներ նրանց բարի ուշա-
դրութունը ինձ վրա: Դու, միայն դու քո հրեշտակային բնավորությամբ
դրավեցիր քո տիկնոջ սիրտը և նրա ամուսնու ցավակցութունը դեպի մեր
թշվառ վիճակը: Եթե դու չլինեիր, ես հավիտյան կորած էի թե՛ աշ-
խարհի և թե քեզ համար...

Այդ միջոցին դուռը բացվեցավ, և ծերունի սպասավորի երկայն
կերպարանքը հայտնվեցավ շեմքի վրա:

— Օրիորդ,— դարձավ նա դեպի Նենեն,— օրը լուսանում է, լավ չի
լինի, եթե քեզ տեսնեն ալատեղ:

Նենեն վեր կացավ և, ինձ հետ կրկին և կրկին համբուրվելով, հե-
ռացավ, ասելով.

— Շուտով դարձյալ կտեսնվենք...

ԺԱ

ՆԵՐՈՒՄՆ

Սպիտակ տնակը այժմ բոլորովին ուրիշ տեսք էր ստացել: Պատըշ-
դամքի կոտրատված վանդակապատը նորոգվել էր և փայլում էր ձյունի
պես սպիտակ գույնով: Փտած սանդուղքները նույնպես նորոգված էին, և
աջ ու ձախ կողմից շարած էին ծաղիկների թաղարներ: Պարտեզի ճե-
մելիքները պատած էին մանրած աղյուսի ծիրանագույն փողիով: Հո-
վանոցը կանաչադարձ վրանի էր նմանում, արեգակի ճառագայթները
անկարող էին թափանցել պատատուկ բույսերի սաղարթախիտ հյուս-
վածքի միջից: Պարտեզի ցանկապատը, բոլորած կենդանի բույսերով,
նեղկայացնում էր մի ծաղկադարձ պատեն: Ծառերը մանկացել էին,
դեղնեցկացել էին և տարածում էին իրանց շուրջը խիստ զովարար ստվեր: Ծաղիկները քաղցրացնում էին սամույսին առավոտները ախորժելի
անուշահոտությամբ: Հին, ավերակ դարձած տնակը այժմ փոքրիկ
դրախտ էր դարձել: Նա նեղկայացնում էր խիստ աչքի զարկող հակապատ-
կեր իր տխուր, միօրինակ շրջակայքի մեջ: Նենեի և նրա աշխատասեր
տիկնոջ ջանքերին էին պարտական այդ բոլոր նորոգութունները:

Նրեկոյան պահուն, երբ արևը խոնարհվում էր դեպի իր գիշերային
մուռքը, Նենեն, ցնցողը ձեռին, սառն ջրով սրսկում էր ցերեկվա տո-
թից թառամած ծաղիկները: Նրա ժուաջան տիկինը, կարճ շրջադեհստով,
Կոզնոցը կապած կամ փոքրիկ բահը ձեռին փորում էր ածուները, կամ

մկրատով կտրատում էր թուփերի ավելորդ ճյուղերը՝ նրա ամուսինը հովանոցում նստած գիրք էր կարդում և երբեմն, աչքերը բարձրացնելով, նայում էր գեղեցիկ կնոջ վրա և սքանչանում էր:

Այդ պարտեզում առավոտները և երեկոները հավաքվում էին մի խումբ երեխաներ, տղա, տղջիկ զանազան հասակների: Այդ փոքրիկ շարաճճիները, ավելի քան երգեցիկ թռչունները, կենդանացնում էին գեղեցիկ դրախտը իրանց ուրախ ճլվղոցով: Քրտնած, փթթած, կարմրած թշերով, վազվզում էին նրանք ճեմելիքներում, բնկնում էին փափուկ ավաղի վրա, վեր էին կենում, և կաշտառ, անվաստակելի բնավորությունները դարձյալ շարունակում էին վազվզել: Նենեի տիկինը գրկում էր նրանց, համբուրում էր, թափ էր տալիս հագուստները, պատվիրում էր զգուշ լինել: Նույն պարտեզում տիկինը շինել էր ավել փոքրիկ մանուկների համար զանազան մարմնամարզական գործիքներ, սովորեցրել էր նրանց մի քանի կանոնավոր խաղեր, կրթություններ և շատ անգամ ինքն ևս մասնակցում էր նրանց զվարճությունների մեջ: Դրանք տիկնոջ աշակերտներն ու աշակերտուհիներն էին, որոնց հետ որոշյալ ժամերում պարապում էր նա: Դրանք թշվառ աքսորյալների զավակներն էին, որոնց բնատանիքով ուղարկել էին այնտեղ բնակություն համար: Տարվա բարեխառն ամիսներում տիկինը պարապում էր նրանց հետ պարտեզում, իսկ երբ սկսվում էին ցրտերը, նրանց համար մի առանձին սենյակ էր որոշել իր տան մեջ: Նրա դպրոցը փոքրիկ էր, աշակերտների ու աշակերտուհիների թիվը հասնում էր ութն հոգու, որոնք սովորում էին ձրի և նույնպես ձրի ստանում էին թև՝ դրքեր և թև դասական ալլ առադկաներ: Տիկինը իր ծանոթներից կազմել էր բարերարների մի շրջան, որոնք մշտակարում էին բոլոր ծախքերը:

Իսկ այն օր սպիտակ անակում ինչ-որ անսովոր շարժում կար, ինչ-որ պատրաստություններ էին լինում: Փոքրիկ շարաճճիները ալլևս չէին վազվզում. նրանք, դարան մտած կատուների նման, հավաքվել էին հովանոցի շուրջը և պլշած աչքերով նայում էին գեպի սենյակների լուսամուտները: Տիկինը այն օր խոտաացել էր նրանց քաղցրավենիք ըստանել: Նոր բոված դահլիճի ախորժելի հոտը դեռ բուրում էր օդի մեջ: Սպասավորը հագել էր իր սև սերթուկը, որ խիստ հաչիվ անգամ էր հագնում, և կրում էր ապիտակ ձեռնոցներ ու սպիտակ փողպատ: Նենեն նույնպես հագել էր իր տոնական հագուստները և պարտեզում ծաղիկներ էր փնջում սեղանի համար: Բացված լուսամուտներից երևում էին սենյակներում անցուդարձ անող հյուրերի ուրախ դեմքերը: Ինքը բժշկապետը այն օր կտրել էր գլխի մազերն ու եղունգները, որ տարվա մեջ

հաշիվ մի քանի անգամ էր պատահում, ժամանակ չգտնելու պատճառով։ Իսկ նրա մանկահասակ կինը հագել էր մետաքսյա սև հագուստ, և գլխի շիկագույն խիտ գիսակներն մեջ երևում էր մի մեծ, սպիտակ վարդ։

Հյուրերի թվում գտնվում էին տեղային ծառայողներից մեծ և փոքր ուստիճանավորներ իրանց կանանց հետ։ Սեղանի վրա պատրաստված էր նախաճաշիկ, դրած էին զանազան ըմպելիներ։ Հյուրերը ոտքի վրա ուտում էին, խմում էին, ծխում էին և շատախոսում էին։ Տանտիկինը անդադար դիմում էր մեկից դեպի մյուսը և ամենի համար նա պատրաստ ուներ մի քանի քաղցր խոսքեր։ Բժշկապետը ուշադրություն չէր դարձնում նրանց վրա, այլ մի անկյունում առանձնացած, տաք վիճաբանության մեջ էր մի լեռնային ինժեների հետ։ Նա պնդում էր, թե տեղային հանքային բուլավործության հղանակը խիստ ապարդյուն է, և աշխատում էր ապացուցանել, որ արտասահմանում այժմ բոլորովին ուրիշ սխտեմներ են ընդունված։ Վիճաբանությանը վերջ դրվեցավ, երբ հյուրերի մեջ լսելի հղավ։ «Կամենդանտը գալիս է»։ Այդ ժամանակ միայն բժշկապետը բաց թողեց սոփեստ ինժեների օձիքը, դուրս եկավ իր անկյունից և դիմեց դեպի սանդուղքները՝ հարգելի հյուրին ընդունելու համար։ Տիկինը նույնպես մոտեցավ դռանը։

Կամենդանտի գալուց հետո ներս բերեցին սկուտեղների վրա շարած շամպանիայի գինու երկայն գավաթներ։ Սառույցի մեջ դրած շիշերը վաղուց սպասում էին այդ հանդիսավոր րոպեին։

Կամենդանտը, բոլորի հետ բարեկեցուց հետո, անցավ սենյակի վերևի կողմը և ոտքի վրա մնաց։ Նրա կշտին կանգնած էր մի երիտասարդ, որին իր հետ էր բերել։ Գունավառ, մաշված դեմքով այդ երիտասարդը այնպիսի ակտիվ տալովորություն էր գործում, որ, կա՛մ նոր էր դուրս եկել հիվանդանոցից, կա՛մ նոր էին բաց թողել նրան երկար տարիների բանտարկությունից։ Այդ թառամած դեմքը, որը, երևի, շատ ժամանակ չէր ծիծաղել, այժմ փոքր-ինչ զվարթացել էր, և նրա մոայլված աչքերում երևում էին ուրախության նշույններ։

Սենյակի մեջ տիրեց լուռություն։ Հյուրերը ոտքի վրա սպասում էին. բոլորի աչքերը դարձրած էին դեպի կամենդանտը։ Նա մի համառոտ հառաջաբանից հետո հանեց ծոցից մի թուղթ, սկսեց կարդալ։ Նրբ վերջացրեց ընթերցումը, ամբողջ սենյակը թնդաց ուռանների ազազակներով։ «Կեցցե կայսրը», մի քանի անգամ լսելի հղավ բոլորի բերանից։ Հետո ամենքը, շամպանիայի գավաթները ձեռներին, մոտեցան գունավառ երիտասարդին և շնորհավորեցին նրան։

Երիտասարդը Մուրադն էր. կարդացին նրան ներումն շնորհելու թուղթը։ Նա աղատված էր աքսորանքից։

Շամպանիայի դավաթները դատարկվեցան. ամենքը խմեցին կայս-
րի կենացը: Այդ ժամանակ առաջ անցավ բժշկապետը և, առաջարկե-
լով խմել մի նոր կենաց, խնդրեց նախապես լսել իրան: Նա սկսեց մի
փոքրիկ ճառ. խոսում էր հանդարտ, սահուն և առանց պաճուճանքների
լեզվով: Ճառախոսը, որ բավական ծանոթ էր դատապարտյալի անցյալի
հետ, նկարագրեց նրա կյանքի նշանավոր գծերը և գլխավորապես շեշ-
տում էր այն կենսական պայմանների վրա, որոնց անխուսափելի ազ-
դեցության ներքո այդ բնականից բարի և տաղանդավոր երիտասարդը
դարձավ մի տաղանդավոր շարագործ: Եվ հետո ավելացրեց, թե ի՞նչպես
նա, հանդիպելով մի օրինավոր ընկերի, նրա ազդեցության ներքո ուղղ-
վեցավ, զարգացավ և բարոյական մարդ դարձավ: Նա վերջացրեց իր
ճառը այդ խոսքերով. «Եթե ցանկանում ենք, որ մեր բանտերը, որ մեր
աքսորատեղերը չլցվեն հանցավորների ահագին բազմությամբ, պետք
է աշխատենք անհետացնել հանցանքների պատճառները իրանց բուն
արմատի մեջ»:

Բոլորը ծափահարեցին: Դավաթները դատարկվեցին. խմեցին ուղղ-
ված և ներումն ստացած դատապարտյալի կենացը:

ՎԵՐՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆ

Մի ամիս անցել էր այդ օրից: Մի կառք սահում էր հարթ, փոստա-
յին ճանապարհով: Նրա մեջ նստած էին Նենեն և Մուրադը: Երկուսն էլ
ուրախ, երկուսն էլ բախտավոր: Կառապանը սուլելով քշում էր ձիաները,
կարծես նա ևս ուրախ էր, որ տանում է մի զույգ նորապսակ ամուսին-
ներ:

Առջևում, երկայն կոշիկները հագին, ցուպը ձեռին, ուղևորի պարկը
ուսին, դանդաղ քայլերով դնում էր մի ճանապարհորդ: Նոր նա հեռվից
նշմարեց կառքի մոտենալը, կանգնեց:

Կառքը հասավ ճանապարհորդին:

— Ձեր անունով նամակ ունեմ, պարոն,— ասաց նա և մի ծրար
մեկնեց ղեպի կառքը:

Մուրադը նայեց օտարականի երեսին և սոսկաց: Նա ձեռքը տա-

բաւլ դեպի առօրեականակը և, ուղիղ բռնելով դեպի օտարոտի նամակարկ-
րը, ասաց.

— Հեռացե՛ք, եթէ չեք ցանկանում մեռնել:

— Երգվում եմ երկնքի և երկրի բոլոր սրբություններով, որ դեպի
ձեզ ոչ մի շար նպատակ չունեմ,— ասաց նա համուղիչ ձայնով:— Ըն-
դունեցեք այդ նամակը:

— Մի՞թե կարելի է հաւատալ ձեր երգումներին:

— Ես կամենում եմ ապացուցանել, որ ես այնքան վատ չեմ, որ-
քան դուք կարծում եք:

Այդ խոսակցութեան բոլոր ժամանակը նենհն կաթած էր իր սիրելի
ամուսնու կողքին և անդադար հարցնում էր: «Ե՞նչ է ասում, ի՞նչ է ուզում
այդ մութացկանը»:

Մութադը հրամայեց կառքը կանգնեցնել, ձեռքը մեկնեց և առեց
ծրարը: Նա խսկույն բաց արեց նամակը, որ սկսվում էր այդ խոսքե-
րով.

«Մութադ, կարդացեք, հետո ոչնչացրեք այդ նամակը: Մեզ հաջող-
վեցաւ աղատվել դատապարտյալների տնից: Մենք կապասենք քեզ Օ...
քաղաքում: Ներեցեք նամակաբերին և մոռացեք անցյալը: Մեր աղա-
տութեամբ նրան ենք պարտական»:

Ստորագրված էին նրա երկու բարեկամների՝ Համրի և Ավաղակա-
պետի անունները:

Մի քանի անգամ Մութադը կարգաց այդ տողերը: Նրա սրտին տի-
րեց անշափ ուրախութուն և միևնույն ժամանակ կասկած: Մի՞թե այդ
բոլորը կեղծ չէր: Երեւի նամակաբերը նկատեց նրա տարախուսութունը
և խիստ սրտաշարժ ձայնով ասաց.

— Երգվում եմ այն աղ ու հացով, որ շարունակ տասնյակ տարի-
ների միասին կերել ենք, և հաւատացնում եմ ձեզ, որ այդ նամակի
մեջ կեղծ ոչինչ չկա:

Մութադը կրկին ուշադրութեամբ նայեց նամակի վրա: Նրա մի ան-
կշտնում հազիվ նշմարվում էր մի խորհրդաւոր էմբլեմա, որ կաղմված
էր հայոց ալբուբենի առաջին և վերջին տառերից՝ Ա և Ք, իսկ այդ եր-
կու տառերի մեջտեղում զետեղված էր մի խարիսխ, որ հովանավորված
էր սև ձեռքով: Դա նրա և իր երկու ընկերների մեջ մի պայմանական
նշանաբան էր:

— Հաւատում եմ,— ասաց Մութադը և, նամակը բռնելով վառած
լուցկիի վրա, այրեց:

Նամակաբերը խոսեց.

— Իմ ձեռքով կատարվեցավ քո անկումը, Մուրադ, ևս ինձ բախտավոր կհամարեի, եթե քո ազատությունը նույնպես իմ ձեռքով կատարվեր: Դրանով ևս իմ խիղճը հանգստացրած կլինեի: Բայց դարձյալ ուրախ եմ, որ քեզ ազատված հմ տեսնում և բախտավորու իսկ այն ծառայությունը, որ պատրաստել էի կատարել քո փրկության համար և որի մասին մի քանի անգամ դիմեցի քեզ, այն ծառայությունը ևս մատուցի քո երկու բարեկամներին: Հուսով եմ, որ այդ էլ բավական կլինի, որ դու ներևա ինձ և չհիշես մեր անցյալը...

Մուրադը, ձեռք տալով նրան, ասաց.

— Շնորհակալ եմ, մոռանում եմ բոլոր անցյալը...

Փոստային իջևանը շատ հեռու չէր: Մուրադը իջավ կառքից, սկսեց նրա հետ ոտքով դնալ: Նհնեն մնաց կառքի մեջ, որը կամաց-կամաց բշտում էին դեպի իջևանը:

Այդ մարդը քալոր Պետրոսն էր: Մինչև իջևան հասնելը նա պատմեց, թե ի՞նչ հնարքով կարողացավ փախցնել Համբին և Ավաղակապետին:

— Բայց դու ի՞նչպես կարողացար այդքան մոտիկ հարաբերություններ ունենալ դատապարտյալների հետ,— հարցրեց Մուրադը:

— Քեզ հայտնի է, որ վերջին օրերում արիֆով հիվանդների թիվը սաստիկ բազմացավ. օր չէր անցնում, որ մի քանի հոգի շահունեին: Տեղային միակ քահանան նույնպես հիվանդացավ, այդ պատճառով քահանայի մեծ պահանջ կար: Ես, իբրև պատահական հույն աքեղա, առաջարկեցի իմ ձրի ծառայությունը: «Փեշքեշ ձիու ատամներին չեն մտիկ անում», ինձ նույնպես չքննեցին: Ես ազատ մուտք ունեի թե՛ բերդում և թե՛ հիվանդանոցում: Այդ բավական էր իմ նպատակին հասնելու համար:

— Դու նախածանոթ էիր Համբի և Ավաղակապետի հետ:

— Ոչ: Այսքանը միայն գիտեի, որ նրանք քո բարեկամներն են: Բացի դրանից, այդ մարդկանց ևս շատ հավանեցի: Նրանք սովորական մարդկանց տեսակից չէին:

Կառքը հասավ իջևանին: Մուրադը մոտեցավ, վեր բերեց նհնեին: Այստեղ պետք է մի փոքր ճաշեին, հետո ճանապարհ ընկնեին: Նհնեն հայտնեց, թե ուտելու ախորժակ չունի. նա մոտեցավ, թեք ընկավ դիվանի վրա, և մի քանի բոպեից հետո նրա քունը տարավ: Նա սաստիկ հոգնած էր: Ամուսինը ծածկեց նրան և թողեց հանգստանալ:

Մուրադը և քավոր Պետրոսը դուրս եկան մյուս սենյակը և պահանջեցին նախաճաշիկ: Հասարակ կադէյա փայտից շինած սեղանի վրա, որի մակերևութիւնը պատած էր բազմաթիւ սև խորշիկներով, որոնք գոյացել էին ծակ սամովարի տակից թափված կրակներից, դրվեցաւ մի շիշ գինի, պանիր, հաց և մի ամբողջ խաշած հաւ: Մուրադը իր հին դաստիարակի հետ նստեց այդ սեղանի մոտ:

Քավոր Պետրոսը տխուր էր. նրա թախծալի դեմքը ցույց էր տալիս ներքին խռովութիւն: Մուրադը այժմ միայն սւշադրությամբ նայեց այդ երկաթե մարդու վրա: Նա բավական փոխվել էր: Նրա մորուքի և դըլիսի մազերը բոլորովին ճերմակացել էին: Նրա ճակատի վրա առաջ կար մի մռայլ դրոշմ, որը դրված էր այն ժամանակ, երբ առաջին անգամ մի մեծ հանցանքի համար նրան Սիրիւր քսոթեցին: Հետո, փախչելով այնտեղից, այդ ամոթալի նշանը նա ամենայն զգուշությամբ միշտ ծածկում էր, որ չճանաչվի: Երբ նա իր մորթյա թանձր գլխարկը մի կողմ դրեց, այժմ միայն Մուրադը նկատեց, որ այն դրոշմի հետքերը բոլորովին եղծված էին, իսկ նրա փոխարեն տաքածվում էր լայն ճակատի վրա մի սարսափելի սպիւ նրկում էր, որ շիկացրած երկաթով ամբողջ ճակատը աչրել ու խաբել էին:

— Քո ճակատի վրա ես մի փոփոխութիւն եմ նկատում,— հարցրեց Մուրադը:

— Այդ ես արեցի քո համար,— պատասխանեց նա, դուխը վեր բարձրացնելով:— Ես կորցրի այն սև դրոշմի հետքերը, սրսկողի չճանաչվեմ և ավելի վստահությամբ կարողանամ մոտենալ այն բնակարանին, որտեղից մտածում էի ազատել քեզ:

Այդ վերին աստիճանի զոհարերութիւնը մի պարզ ապացույց էր այդ հին շաբազործի անկեղծութեանը դեպի իր սիրելի սանիկը, որը սաստիկ զգացվեցաւ և, լցնելով բաժակը, մեկնեց նրան ու ասաց.

— Ես ի՞նչ, հագեցրու քաղցր: Ես քեզ կառնեմ իմ կառքի մեջ և կտանեմ մեր հայրենիքը: Բավական է, որքան թափառեցիր, բավական է, որքան աշխարհից աշխարհ պտտեցար: Թող այժմ գոնե ծերութիւնը ստիպեցնե քեզ հայրենի տնակի տակ անցկացնել կյանքի վերջին օրերը:

Նա խմեց բաժակը՝ պատասխանելով.

— Ոչ, ես չեմ ների ինձ նստել այն կառքի մեջ, այն կնոջ մոտ, որին մի ժամանակ ես հրամայեցի սպանել և դահճի պաշտոնը քեզ հանձնեցի, Մուրադ: Դու ավելի բարեխիղճ գտնվեցար, քան թե ես, և խնայեցիր անմեղ կյանքը, և քո բարութիւնը վարձատրվեցաւ... Այդ

նազելի հրեշտակը, երեի, չէ ճանաչում ինձ, եթե ճանաչեր, անպատճառ կզղվեր ինձանից: Ոչ, ես իմ ներկայությամբ չեմ պղծի մի սուրբ ամուսնութուն: Գնացե՛ք, տեր ընդ ձեզ, և տարեք ձեզ հետ իմ օրհնությունը, եթե աստված կընդունե օրհնությունը մի եղեռնագործի շրթունքներից: Իսկ ես Կայենի նման կթափառեմ աշխարհից աշխարհ, մինչև դժոխքը կխղճա իմ վրա և իմ առջև բաց կանե իր դռները...

Նա գլուխը քաշ գցեց, և նրա խիտ, ճերմակ ծամերը թափվեցան սոսկալի ճակատի վրա, ծածկեցին արտասուքը, որ գետի նման հոսում էր այն աչքերից, որոնք երբեք արտասովիտ սովոր չէին եղել:

— Դու կարծո՞ւմ ես, որ քեզ համար փրկություն չկա, դու կարծում ես, որ չե՞ս կարող մաքրել քո խիղճը,— հարցրեց Մուրադը խորին ցավակցությամբ:— Ապա ինչո՞ւ համար է քրիստոնեական ներողամտությունը, որ հաշտեցնում է մեղավորին սիրո և խաղաղության աստուծո հետ:

— Շատ անգամ փորձել եմ, բայց չէ հաջողվել,— պատասխանեց նա առանց գլուխը վեր բարձրացնելու:— Մեղքը միացել է իմ հոգու, սրտի և ամբողջ մարմնի հետ: Նա ամեն լուսն սնունդ է պահանջում: Չեմ կարող չկերակրել նրան: Նա ինձ հետ պետք է ապրե, որպես շարություն, միայն չար գործելու համար: Չեմ կարող բաժանվել նրանից: Մի՞թե կարելի է օծից խլել թույնը և կարիճին այնպես դաստիարակել, որ չխայթե...

Նա գլուխը վեր բարձրացրեց և ճակատի վրա թափված մաղերը մի կողմ ձգեց: Այժմ նրա ահեղի աչքերում, փոխանակ արտասուքի, նկատվում էր բարկության կրակը:

— Այո՛, չեմ կարող,— կրկնեց նա:— Ես մի չար դեի նման պետք է պատժեմ մարդկանց անիրավությունները միայն անիրավություններով... Մարդիկ իրանք են ստեղծել ինձ նման պատիժը իրանց համար... Ես նրանց մեղքերի հրեշավոր ծնունդն եմ... Նրանց վատ օրինակներով ես էլ մոլորվեցա:

— Հենց այդ գիտակցությունը բավական է, որ ուղղե և փրկե քեզ,— կտրեց նրա խոսքը Մուրադը:— Ես էլ այդ գիտակցությանը հասա և փրկվեցա:

— Հասկանում եմ: Բայց այդ փրկության մեջ կլինի և իմ մահը... Իսկ ես դեռ մեռնել չեմ ուզում... Սատանան պետք է անմահ մնա...

Նա միայն խմում էր բայց ոչինչ չէր ուտում: Մուրադը պատվիրեց մի նոր շիշ գինի ևս դնել սեղանի վրա:

— Երբեմն բարոյություն եմ գործում,— ասաց նա,— ինչպես մի-
գապատ երկնքի կամարի վրա ճեղքվում են թանձր ամպերը, և ընդհա-
պես դուրս են ցոլանում արեգակի կենսատու ճառագայթները: Բայց
այդ երկար չէ տևում. կրկին անցնում են սև ամպերը, և ամեն ինչ կըր-
կին նսեմանում է, մթնում է... Ես ուրախ կլինեի, որ կատարյալ շա-
րագործ լինեի, և իմ մեջ բնավ բարոյական սերմեր չլինեին: Այն ժա-
մանակ խիղճս ավելի հանգիստ կլիներ: Այն ժամանակ գուցե ամենեին
չէի զգա, որ ես չար եմ: Որովհետեւ, բարոյությունն է միայն զգալ տալիս մեր
չաբությունը, ինչպես սպիտակի վրա ավելի պարզ կերպով նշմարվում
է սևը: Կցանկանայի, որ իմ սրտի մեջ ամեն ինչ միագույն լիներ, կա՛մ
սև, կա՛մ սպիտակ, կա՛մ բարի, կա՛մ չար: Սատանաները նրա համար
միայն բախտավոր են, որ շատ չար են: Այնպես էլ բախտավոր են հրեշ-
տակները, որ զուտ բարի են: Իսկ ի՞նչ եմ ես... Մի այլանդակ խառ-
նուրդ: Ինչո՞վ կարող եմ ես բախտավոր լինել, երբ իմ սրտի մեջ միշտ
սլատերազմ կա, և մանավանդ, չարը ավելի զոքեղ է, քան թե բարին...

Նա վեր կացավ, ասելով.

— Ա՛խ, ինչո՞ւ եմ այդքան երկար խոսում: Դուք պետք է ճանա-
պարհ գնաք, իսկ ես ուշացնում եմ ձեզ:

Նա մոտեցավ իր ճանապարհորդական պարկին և, հանելով նրա
միջից մի ծանր քսակ, մեկնեց Մուրադին, ասելով.

— Ես կլնդրեի քեզանից, որ թեթևացնեիր իմ բեռը և ընդունեիր
այդ, գուցե քեզ հարկավոր կլիներ:

— Շնորհակալ եմ,— ասաց Մուրադը հրաժարվելով— Բժշկապե-
տը հոգացել է մեր ճանապարհի ծախքը:

— Դիտեմ... դու խորշում ես այդ ոսկիներից, որովհետեւ նրանք
շողախաված են արյունով... Բայց գիտե՞ս հին առակը: Հուդայի ստա-
ցած երեսուն արծաթի մեջ նույնպես արյուն կար: Այդ երեսուն ար-
ծաթով գնեցին մի ագարակ, որ կոչվեցավ «Աղեղաամա», որ նշանա-
կում է արյան ագարակ¹⁵: Ավանդութունն ասում է, որ այդ ագարակի
վրա մշակվում էին Երուսաղեմի ամենապաշտարներ ձիթենիները: Երբ դու
կհասնես քո հայրենիքը, այնտեղ քեզ մեծ աշխատություններ են սպա-
սում: Այդ ոսկիներով կգնես մի ագարակ և կսկսես նրա վրա մշակու-
թյուններ անել: Թող այդ ագարակը կոչվի «արյան ագարակ», փույթ
չէ, բայց քո աշխատությունը կբուսեցնե նրա վրա հայրենիքի ամենա-
պաշտարներ տունները: Ես իմ բոլոր արժեթղթերը նվիրեցի Համբին և
Ավաղախապետին: Այդ քո բաժինն էր, որ պահել էի քեզ համար: Այն

թղթերը նույնպես մաքուր վաստակ չէին: Բայց նրանք ընդունեցին, ասելով. «Հացը թող համեղ լինի, ի՞նչ փուլթ, որ ջհուղի թխած կլինի...»:

Մուրադը ընդունեց ոսկիները: Քալուր Պետրոսը շարունակեց.

— Դու կհանդիպես Համրի ու Ավաղակապետի հետ Օ... քաղաքում: Նրանք այնտեղ կսպասեն քեզ: Հետո միասին կգնաք մեր հայրենիքը: Նրանք երկուսն էլ լավ մարդիկ են: Խորհուրդ եմ տալիս քեզ՝ չբաժանվել նրանցից, միասին կսկսեք գործել ու աշխատել: Քաղցր է աշխատանքը հայրենի հողի վրա...

Բոլոր այդ խոսակցության ժամանակ Մուրադը նկատում էր և մի ավելի մեծ փոփոխություն քալուր Պետրոսի բնավորության, հայացքների և բարոյական հատկությունների մեջ: Առաջ նա գործում էր շարք միայն շարության համար, թեև նրա գործողությունները կատարվում էին որոշված, հաստատ և գիտակցական նպատակներով: Իսկ այժմ նա կարծես օրորվում էր այդ երկու մտքերի մեջ. մի՞թե ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ շարությունը բաժնայինք բարությանը, մի՞թե շարությունը շարությամբ արմատախիլ անելը դաստիարակության նույն եղանակը չէր լինի, երբ վարժապետը աշխատում է կրթել և բան սովորեցնել անպիտան աշակերտին ծեծի և պատիժների ուժով: Քալուր Պետրոսը հակված էր երևում դեպի զղջում, դեպի ուղղություն, բայց նրան կատաղեցնում էր այն միտքը, թե ինչո՞ւ ինքն առաջին քայլն անե և ուղղվի, թե ինչո՞ւ ինքը զիջումն անե ուրիշների շարության դեմ, մի՞թե զրանով իրան մի անբախտ զոհի վիճակի մեջ չի՞ դնի: Երբ մարդիկ խաբում են, նա էլ պետք է խաբե, երբ մարդիկ հարստահարում են, նա էլ պետք է հարստահարի:

Կառքի ձիաները փոխել էին, անիվները ձյութով օծել էին, և պատրաստ էր իջեանի բաղում: Նենեն զարթնել էր և, հոգնածությունից կաղ-դուրված, վաղեց նա կառքի մոտ, և, առանց Մուրադի օգնության, ինքը ցատկեց, նստեց նրա մեջ:

— Նենե, ձեռք տուր այդ օտարականին, դա իմ վաղեմի բարեկամն է,— ասաց Մուրադը:

Նենեն մեկնեց ձեռքը: Քալուր Պետրոսը բռնելով ասաց.

— Դուք երկուսդ էլ արժանի եք միմյանց: Նախախնամությունը, զանազան փորձանքների միջից անցկացնելով ձեզ, կրկին հանդիպեցեք միմյանց: Օրհնում եմ ձեր ամուսնությունը և բախտավորություն եմ ցանկանում:

Մուրադը ընկավ նրա դիրկը և, արտասուքը աչքերում, երկար աղաչում էր, խնդրում էր նրան, որ նստե իրենց հետ կառքը և միասին վե-

բաղադրանքներն իրանց հայրենիքը՝ Պարսկաստան։ Բայց քաղաքի Պետրոսը
զարժյալ մերժեց, ասելով.

— Դուք դնացեք, տեղը ընդ ձեզ, ես դեռ բռնաբերված չեմ վերջաց-
րել իմ դրոշմը... գուցե հետվից ավելի պիտանի կլինեմ ձեզ...

Մուրադը նստեց։ Կառքը շարժվեցավ։ Քաղաքի Պետրոսը բավական
տեղ ուներ զնաց նրանց հետ։ Հետո կրկին ձեռք տալով նենեին, կրկին
համբուրվելով Մուրադի հետ, բաժանվեցավ։ Նա երկար կանգնած նա-
յում էր նրանց հետևից, մինչև կառքը բռնաբերված անհետացավ նրա աչ-
քերից։ Այդ ժամանակ միայն դժբախտ թափառականը ճանապարհը
ծոկեց և սկսեց դիմել դեպի մի այլ կողմ։

Երեք ամիս անցել էր այդ օրից։

Պարսկաստանի Սալմաստ գավառում, Սալրա դյուղից ոչ այնքան
հեռու (որը Մուրադի հայրենի դյուղն էր) տարածվում էին հին ավե-
րակներ։ Սրաբական ճաշակով կառուցված մի հուշակալ մինարեթ միայն
կանգուն էր մնացել այդ տիրույթի ավերակների մեջ։ Նրա բարձր կամա-
րների ներքո թաղալորում էր մշտական ամառայնություն և խաղաղություն։ Զր-
գիկները և վայրենի աղավաղները միայն երբեմն աղմկում էին այդ ան-
բնակ մինարեթի գերեզմանական լուծվածքում։ Բայց մի գիշեր այնտեղ
լույս էր երևում։ Հաստակի վրա վառվում էր խարույկը, և նրա լուսա-
վերությունն մեջ շարժվում էին անորոշ ստվերներ։ Նվե մեր ընթերցողը
համարձակություն ունենար և, գաղափար կերպով մոտենալով մինարե-
թին, նրա կիսավեր դռնից նայեր ներսը, անպատճառ կտեսներ նույն
դեմքերը, որոնք ծանոթ են նրան, որոնց ճանաչում է նա, սկսյալ նրանց
պատանեկության հասակից։ Այնտեղ էին Մուրադը և Զալլադը (Ավա-
ղակապետը), երկուսն էլ զեյթունցու հագուստի մեջ կերպարանափոխ
եղած։ Այնտեղ էին Մուրադի մանկության երեք ընկերները՝ Կարոն, Աս-
լանը և Սադուն, մշտեց ծաղկալ հագուստով։ Այնտեղ էր պատանի Ֆար-
հադը, որ նոր էր ընկել այդ շրջանի մեջ։ Այնտեղ էլ էր միայն Համբը։

Մինարեթը շատ հեռու չէր այն վայրերից, այն այգիներից և այն
ձևապատկերներից, որոնց մեջ Մուրադը իր պատանեկության հա-
սակում, իբրև փախստական, ապաստան գտավ։ Որպես տեսանք այդ
հիշատակարանի սկզբում, այն ժամանակ նա վարում էր բավական կա-
կածավոր կյանք իր երեք ընկերների՝ Կարոյի, Ասլանի և Սադոյի հետ։
Այնուհետև աղետավոր հանգամանքները բաժանեցին այդ փոքրիկ սրի-
կաներին և ձգեցին կյանքի տարբեր ճանապարհների վրա։ Թափառ-

լով աշխարհից աշխարհ, ևրկրից ևրկիր և անցնելով զանազան դառն
փորձերի միջից, տասնևերկու տարվա անջատումից հետո, վաղեմի ըն-
կերենիւր կրկին հանդիպում են միմյանց միևնույն մինարեթի մեջ, որ
մանկության հասակում նրանց թաքստի տեղն էր, նրանց սիրելի ուրջն էր:
Երկու օր մնացին այնտեղ, իսկ հորոշող օրը մինարեթը դարձյալ դա-
տարկ էր, դարձյալ ամայի էր: Ի՞նչ եղան նրանք, ո՞ւր գնացին, այդ
կռեւենն ընթերցողը մեր այլ աշխատության՝ «Կայծերի» մեջ:

ԿԱՅՇԵՐ

«Առանց փայտի կրակը կհանգչի, և թե որ
բանասրկու չլինի, կոծվը կդադարի: Ինչպես
ածուխը գորություն է տալիս կայծերին ու
փայտը՝ կրակին, այնպես է և կուխսեր մարդը
վեճ բորբոքելու համար»:

Առաջ Սողոմոնի գլ. ԻԶ, 20—21 համ.

ՀԱՅՏՈՒ ՈՅՈՒՄԶՄԵՆ.

ՎԵՀԱՋՆՅԱ
ԱՐՏԻՂԵՐԻԱԿԱՆ ԳՆԴԱՊԵՏ
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԹՈՎՄԱՅԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՀԱՅԿԱԶՅԱՆՑԻՆ
ԽՈՐԻՆ ՀԱՐԳԱՆՔՈՎ ՆՎԻՐՈՒՄ Է ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Հարգելի բարեկամ
Ալեքսանդր Թովմայան

Գուցե մենք չէինք ունենա Խորենացու թանկագին պատմությունը, եթե Սահակ Բագրատունին չհորդորեր, չխրախուսեր ծերունի հեղինակին: Գուցե մենք զրկված կլինեինք Եղիշեի գեղեցիկ գրքից, եթե Մամիկոնյան Դավիթ երեցից նայաստ ու քաջալերություն չգտներ նա: Գուցե, իր ժամանակի մոլեռանդ կղերից հալածված, սովի և աղքատության մատնված Ղազար Փարպեցին չէր կարող գրել իր հիանալի աշխատությունները, եթե Մամիկոնյան Վահան իշխանը չօժանդակեր նրան: Նույնպես և Ագաթանգեղոսը, շատ կարելի է, չթողներ մեզ իր փառավոր պատմությունը, եթե Տրդատ թագավորը չհովանավորեր նրան:

Մեկենասները, որպես մեզ մոտ, նույնպես և ամեն ազգերի մեջ, եղել են միշտ գրականության ծաղկման գորավիզը և աղքատ հեղինակների բարերարները: Տարակույս չկա, որ շատ տաղանդներ, և մինչև անգամ շատ հանճարներ կարող էին անպտուղ մնալ, կարող էին կենսական հոգսերի ներքո ճնշվել, ոչնչանալ, եթե մեկենասներից օժանդակություն չգտնեին: Մեկենաս-

ները տվեցին հեղինակներին հաց, իսկ հեղինակները տվեցին աշխարհին մտավոր և հոգեկան սնունդ:

Իմ անմխիթար գրական ասպարեզում 'Էոսք առաջինը եղաք, հարգելի բարեկամ, որ ազնիվ հայրենասերի անկեղծ զգացմունքով հանձն առիք Ձեր ծախքով ի լույս ընծայել «Կայծերը»: Ուստի խորին երախտագիտությամբ սրարաք համարեցի սլսակել այդ գործի նակատը Ձեր սրայծառ անունով:

ԲՄ.ՅՅԻ

«Բայց այն Սերովբեներից մեկը թռավ
դեպի ինձ, և ձեռքումը կրակի կայծեր կային,
որ սեղանի վրայից ունեւիքով վեր էր առած,
և իմ բերանին դիպցնելով, ասաց. ամա այդ
քո շրթունքներիդ դիպավ, և քո անօրեմու-
թյուններիդ կվերացնե, և քո մեղքերը կսրբե
քաղսնից»:

Եւայի, գլ. 2, 6—7 համ.

Ա.

ԸՆՏԱՆԻՔ

Իմ մանկությունից շատ փոքր բան կարող եմ գրել, որովհետև
նա անցավ այնքան շուտ և այնքան դատարկ կերպով, որ շատը ես ինքս
չեմ հիշում:

Բայց երբ մտաբերում եմ անցյալը, իմ տխուր և հիմարություննե-
րով լի անցյալը, կրկին զարթնում են վաղեմի հիշողությունները, և,
որպես մի խավարի միջից, նկարվում է իմ առջև մանկությունը իր
անմեղ-երեսայական կերպարանքով:

Ահա՛ մինը մյուսի հետից երևան են գալիս ծանոթ պատկերները:

Ես տեսնում եմ հայրենի տեղեր իր հին, ժամանակի ավերմունքից
մաշված պարիսպներով: Դեռ նույն տերեւախիտ ծառերը հովանավորում
են նրան իրանց հսկայական հյուղերով, դեռ նույն ճնճղիկները երգում
են ոստերի վրա, ինձ թվում է, որպես թե ծանոթ լինեին նրանց խորա-
մանկ երեսիկները:

Կարծես, շատ ժամանակ չէ անցել, կարծես, հենց երեկ լինել այդ,
ևս տեսնում եմ իմ պառավ տատին, նստած իր սովորական տեղում,
մեր խրճիթի դռան հանդեպ: Դարձյալ նույն ընկուզենին պատսպարում
է ալեւոր գլուխը ամառային արեգակի կրակոտ ճառագայթներից: Նա
նստած է, որպես միշտ, լուռ և մտախոհ կերպով: Նրա ծնկների վրա
մրափում է իր մտերիմը՝ ահագին մազոտ կատուն, երեկ, քաղցր երազ-
ներ է տեսնում:

Սիրելի տատ, և այս բոլորիս քո երեսի մոլգ գեղնագույն խորշոմ-
ների մեջ ես տեսնում եմ նույն բարությունը, որպես առաջ, և այժմ
քո լի գթով աչքերը նայում են իմ վրա վաղեմի սիրով: Ինձ թվում է,

որպէս թի գեղ լսում եմ քո իմաստալից խրատները. «Ֆարհատ, որդի, բաց գլխով մութի մեջ ման չդաս, շարքերը կղարկեն գլխիդ... հորանջելու ժամանակ երեսիդ խաշ հա՛ն, որ սատանան շատնի փորդ... դիշերը մաստաք չծամես, մեռելները կնեղանան»... Այսպիսի շատ խրատներ տալիս էիր դու ինձ, զգուշացնում էիր, որ ավերակների մեջ չմըտնեմ... զգուշացնում էիր, որ գերեզմանատան մոտից մենակ չանցնեմ... ու սե կատվի հետ չխաղամ...

Տատս կոչվում էր Շուշան: Նա ժառանգիկ էր իր մոր անունը: Թի քանի՞ տարեկան էր՝ ես հիմա էլ չգիտեմ: Բայց նա ականատես էր եղած այնպիսի անցքերի, որոնց վրալից դարեր էին սահել: Այսուամենայնիւ, նա բոլորովին չէր կորցրիկ իր ժրուժանը: Կտեսնեիր, մի անվաստակի մեքենայի պէս, առավոտից մինչև երեկո, անդադար չարժման մեջ է: Նրա ամենատես աչքերը ամեն բանի վրա կնայէին և ամեն բան կգիտէին. նրա անհանգիստ լեզուն ամեն բանի մասին հարցմունքներ կաներ և անվերջ հաշիւ ու համարներ կազահանէր: Մինչև մահ նա չթողեց ձեռքից իր կառավարութեան գավազանը՝ ահագին փայտյա շերեփը, որով նա ընթրիքի և ճաշի ժամանակ կերակուր էր բաժանում: Մինչև նրա մահը մեր տան թե մեծը և թի փոքրը ամենայն խոնարհութեամբ հպատակում էին նրա հեղինակութեանը:

Տատս շատ աշխատասեր կին էր: Ես գեղ հիշում եմ, թի որպէս գիշերի մեծ մասը, նստած այծի մորթի վրա, դնում էր իր առջև մանկլու մեքենան և ոսկրացած ձեռքով, պտույտ տալով ճախարակի թեքը, բամբակից թել էր պատրաստում: Ինձ թվում է, թի գեղ վարկում է իմ ականջներին պառավի դողդոջուն մեղեդին իր տխուր, մեղամաղձական հնչյուններով. ինձ թվում է, թի գեղ լսում եմ նրա նահապետական մեքենայի խուլ ճռճոցը:

Մեր գյուղում տատս համարվում էր խելացի պառավներից մեկը, իսկ իր տան մեջ նրա իմաստութեանը հասնում էր անսխալականութեան: Զջմարիտն ասած, ես էլ փոքր ժամանակս հիացած էի նրա իմաստութեանով: Նա ամեն բան գիտեր: Նա գիտեր, թի ի՞նչ նշանակութեան ունեն այս և այն երազները: Նա գիտեր, թի ի՞նչ խորհուրդ ունեն, երբ մարդու մարմնի այսևայն մասերը «խաղում են»: Նա հասկանում էր կաշաղակի լեզուն, և բացատրում էր, թի ի՞նչ լավ խաբարներ է բերում նա, երբ մեր պատի վրա նստած կշիչում է: Նա լսել չէր կարող բուի շարագուշակ ձայնը, և պատվիրում էր ինձ՝ քարով սպանել նրան, երբ կնստեր մեր պատի վրա: Նա գիտեր, թի ինչո՞ւ Սողոմոն իմաստունը անիծեց ճնճղիկին, կամ ո՞վ գրեց հոպոպի գլխի վրա այն գեղեցիկ փետուրե սանդղը:

Այո՛, տատա շատ բան էր իմանում: Նա պատմում էր ինձ, թե ինչպես կհասնի աշխարհի վերջը, կամ երբ կհայտնվի Նեոն¹: Նա ասում էր, թե անփծյալ Նեոն կգա, մի ահագին էջի վրա նստած, թե նրա ավանակի ականջները այնքան երկար կլինեն, որ մի ականջի ծայրը կհասնի մինչև արևմուտք, իսկ մյուսինը՝ մինչև արևելք: Նա ասում էր, թե այն ժամանակ կհայտնվին «աջուջմաջուջները»², թե դրանք այնքան փոքրիկ թռչուններ են, որ իմ կոշիկները կարող էին նրանց համար բնակարաններ լինել:

Բայց ես ավելի սիրում էի տաաիս հեքիաթները:

Ես դեռ հիշում եմ մի քանի հեքիաթներ, որ գիշերները պատմում էր նա: Նրբեմն, մի անգամ սկսած հեքիաթը վերջացնում էր մի ամբողջ շաբաթվա ընթացքում: Ա՛խ, ինչպես լավ պատմում էր նա: Ես բոլորը, բոլորը հասկանում էի և միշտ ուշախոթյամբ էի լսում: Բայց երբ պատմում էր դեերի, սատանաների, գրողների և դժոխքի մասին՝ ես սարսափում էի, և ավելի շատ էի վախենում, երբ խոսում էր մեռելների մասին:

Իսկ երբ տատա մեռավ, նրանից չէի վախենում: Նա խիստ հանգիստ կերպով պատկած էր դադաղի մեջ, կարծես քնած լիներ: Նրա դեմքը էլի այնպես բարի էր, որպես առաջ: Ես մտածում էի, թե նա հրեշտակների մոտ կգնա, նրա համար, որ ինձ երբեք չէր ծեծում: Եվ նրան թաղեցին, ես շատ լաց եղա: Մայրս ասում էր, թե նա մի օր գերեզմանից կվերկենա. ես ուրախանում էի:

Իմ մորը կոչում էին Նիգշար: Դուք տեսե՞լ եք գեռ նոր բացված մի ծաղիկ, որ թառամել էր իր կոկոնի մեջ՝ այդ իմ մայրն էր: Խեղճ կնիկ, ես երբեք չեմ կարող մոռանալ քո միշտ տխուր և գունաթափ դեմքը: Ինչո՞ւ դու ուրախ լինել կարող չէիր... Ինչո՞ւ այնպես սպանված էին քո գեղեցիկ աչքերը, որոնցից արտասուքը շատ քիչ էր պակասում...

Մայրս մի բարձրահասակ կին էր, նիհար և թույլ կազմվածքով: Ոտքի վրա նա միշտ հիվանդ էր, բայց երբեք չէր պառկում: «Ո՞վ պիտի պահի իմ երկխաներին», պատասխանում էր նա, երբ նրան ասում էին, թե պետք է փոքր-ինչ հանգստանալ, թե պետք է փոքր-ինչ կաղզուրել սպառնալի ուժերը: Ամբողջ օրը դադարում չուներ: Նա էր թխում մեր տան հացը, նա էր կպում կերակուրները, նա էր լվանում մեր շորերը, նա էր կարում և կարկատնում մեր հագուստը: Բայց անային հոգսերը չէին, որ մաշում էին նրան, նրա ցավը սրտիցն էր... Ես այն ժամանակ չէի հասկանում, բայց հիմա հասկանում եմ...

Մեր գյուղում գովասանված էր մորս վարպետությունը կարելու և ձևելու մեջ, բայց շատ քիչ էին վճարում նրա աշխատությունների հա-

մար: Շարաթական մի բանի շահի հազիվ էր վատտակում, և նրանցով ապրում էինք: Տառիս մեռնելին հետո տան հոգսը բոլորովին մնաց մորս վրա: Քույրերս՝ Մարիամը և Մագթաղը, դեռ փոքրիկներ էին. դրանք ավելի խանգարում էին մորս, քան թե օգնում էին:

Մարիամը և Մագթաղը երկվորյակներ էին, այնքան նման միմյանց, որ ես շատ անգամ սխալվում էի մինը մյուսից որոշել: Մայրս նրանց հանաչելու համար կարել էր զանազան գույներով գդակներ: Մարիամինը կանաչ գույնով, իսկ Մագթաղինը կարմիր: Ես դեռ հիշում եմ այն անմեղ կոխվները, որ ծագում էին այդ երկու հրեշտակների մեջ իրանց գդակների մասին: Պատճառները շատ ծիծաղելի էին, օրինակ, երբ Մարիամին սիրում էին, Մագթաղը խլում էր նրա գդակը, դնում էր իր գլխին, որ ինքն էլ Մարիամ դառնա, և նրան էլ սիրեն:

Ես շատ անհանդիստ երեխա էի, բայց դարձյալ մայրս ինձ չէր ծեծում, որովհետև նրա մի հատիկ սղան էի: Մորս սերը հասնում էր մինչև այն թուլությունը, որ շատ անգամ ներում էր իմ անկարգություններին: Կատառահեր վաղ առավուտյան, ամենևին երեսս չվաճած ու մազերս շատնրած, տանից դուրս կգայի, և ամբողջ օրը կխաշայի, կթափառի գատարկաշրջիկ երեխաների հետ: Մայրս մասամբ գոհ էր լինում, երբ ես տանը չէի գտնվում, նրա համար որ, եթե տանը մնայի, անպատճառ կամ մի բան կկոտորեի, կամ մի բան կվիթեի, և եթե ոչինչ չէին, կսկսեի քույրերիս ծեծել: Խեղճ երեխաներ, ի՞նչպես համբերում էին շար կղբոր կեպտություններին: Կարծես նրանք զգում էին, թե իրանք աղջիկներ էին, իսկ ես՝ սղա, կարծես, մոռածում էին, թե ես շատ բանով բարձր էի՝ նրանցից, ուրեմն, իրավունք ունեի տանջելու: Եվ այսպես, մանկությունից պատրաստվում էին լինել աղամարդի ստրուկներ... Ո՞վ մտցրեց նրանց մեջ այդ զգացմունքը:

Մեր դրացիները հանգստություն չունեին ինձանից: Նրանց մեջ կաղմվել էր մի այսպիսի համեղմունք, թե մայրս ինձ ծնելու միջոցին, ոգիները դողացել էին նրա սղան և փոխարենը մի դե էին դրել: Բայց իմ և դեի մեջ ոչինչ նմանություն չկար. ես բավական գեղեցիկ երեխա էի, ի՞նչ անեք, որ շար էի: Բայց դարձյալ մայրս չէր հավատում այդ դրույցներին, նա ասում էր, թե մի այսպիսի բան լիներ, տատա կգիտենար: Նա դեերի հանգամանքները լավ էր հասկանում:

Իմ հորս հիշում եմ որպես մի երազ: Այսքանը միտքս է գալիս, որ նա մի շոր ու ցամաք մարդ էր, մորս նման բարձր հասակով և դեպի ցած կռացած մեջքով: Նրա գլուխը պատած էր տարածամ ալեորած, սպիտակ մազերով: Նրան կոչում էին Հայրապետի տղա Սհակ: Երեսուն-ալից տարեկան սղամարդ էր նա, բայց վաղահաս ծերությունը բոլո-

բովին փոխել էր նրա երիտասարդական դեմքը: Ինչո՞ւ այնպես շուտ ծերացավ նա. ինչո՞ւ մորս նման նա էլ միշտ տխուր էր, և երբեք ուրախ լինել կարող չէր:

Մեր տանը խիստ սակավ էի տեսնում հորս: Նա, որպես սովորաբար ասում են, դաշտի մարդ էր: Տարվա երեք եղանակներում՝ գարուն, ամառ և աշուն, նա մշակում էր իր հողերը և փոքրիկ այգին, իսկ ձմեռը իր ջուլհակի խորի մեջ կտավ էր գործում: Բայց դարձյալ մնում էր միշտ աղքատ: Հայրս շուտով մարդ չէր, ոչ արագ էր խմում, ոչ ծխում էր և ոչ էլ լավ ուտում կամ հագնվում էր: Ես դեռ չեմ մոռացել նրա բաղամյա հողաթափները, որոնք ստեպ կարկատվելուց այնքան ծանրացել էին, որ հազիվ կարելի էր շարժել: Նրա մորթի գդակը բոլորովին կորցրել էր իր մաղերը: Էլ ինչո՞ւ պետք էր բացատրել այդ խնայող և աշխատավոր մարդու դառն աղքատության պատճառները:

Լինում էր, շատ անգամ տանը հաց չունեինք ուտելու, քույրերս չաց էին լինում սովից: Եվ ահա՛, դիշերալին տարաժամ պահուն հայանվում էին հարկապահանջները: Սկսում էին դուռը զարկել: Կկոտրեին, և՛ իսկույն չբաց անեինք: Ներս էին թափվում մի խումբ կատաղի ֆեբրաշներ: Բոլորովին դժխք էր դառնում այն ժամանակ մեր տունը: Ամենքս սարսափում էինք: Հայրս մեռելի գույն էր ստանում, իսկ մայրս երկյուղից սկսում էր դողալ: Ես և քույրերս փախչում էինք ու մտնում մեր քնաշորերի մեջ, թեև երբեք քնել կարող չէինք, բայց սուս էինք կենում:

Ֆերրաշները հորս բռնում էին ու կապում մեր խրճիթի սյան վրա, այնքան պինդ, որ շարժել կարող չէր, կարծես ամբողջ մարմնով մեխած լինեք սյան հետ: Նրա մոտ դիզվում էր մի ահագին խորձ դալար ճիպտաների՝ սկսում էին ծեծել հորս: Նա մորմոքում էր, աղաղակում էր, աղաչանք էր անում՝ բայց ո՞վ էր նրա ձայնը լսողը...

Ֆերրաշները հարկ էին պահանջում: Եվ եթե մի փոքր ուշանում էր, սկսում էին հորս մերկ ոտների տակ կրակ լցնել, այդ բալակյան չէր, նրա մարմինը այրում էին տաքացրած շամփուրներով: Եվ սոսկալի տանջանքների ժամանակ ինչ որ իմ մոր դրոթյունն էր, աստված աղառե, ես անկարող եմ նկարագրել: Նա բոլորովին գժվում էր, նա կտրում էր իր գլխի և պարանոցի զարդերից ամենաթանկագինը և տալիս ֆերրաշներին: Նա աղաչում էր, պաղատում էր, որ չծեծեն հորս, որ չսպանեն նրան, որ սպասեն մինչև տալվոտ, մինչև լույսը ծագի, որ հայրս կարողանա մի տեղից պարտք անել և պահանջած հարկը վճարել:

Այս բոլորիս էլ իմ մարմնի վրա դող է ընկնում, երբ մտաբերում եմ այն սարսափելի դիշերները... Ֆերրաշները դալիս էին մեզ և դիշե-

բով, ինչպէս շար երեխաները միշտ գիշերային մթության ժամանակն են քանդում խեղճ ծառի բույնը, և գիշերով են բռնում նրան, որովհետեւ պիտին, որ ողորմելի թռչունը այն ժամանակ մի ուրիշ պատասպարան չունի, բացի իր օթեանը:

Զարհուրելի գիշերներ... Որքա՛ն արտասուքի և սրբա՛ն տանջանքների պատճառ էին դառնում նրանք մորս... Նա գիշերային այն մթին խավարի մեջ մենակ դուրս էր գալիս տնից, առնում էր իր հետ մի պղինձ կամ մի ուրիշ բան, և տանում էր պինետուն, որ պրավ դնէ և նրանց համար ըմպելիքներ բերէ: Նա մորթում էր մեր հովիւրը և նրանց համար կերակուրներ էր պատրաստում, բայց անողորմ հյուրերի ուռելուն և խմելուն չափ չէար:

Այսպիսի դեպքերը պատահում էին համարյա միշտ, որովհետեւ հարկերը վերջ ու սահման չունեին: Ամեն բանի համար պահանջվում էր, թե՛ ցանքի համար, թե՛ անասունների համար և թե՛ մեր ընտանիքը կազմող հոգիների համար: Հաշիվ չկար. հաշիվը կախված էր պահանջողի կամքից միայն: Վերջապէս հարկերը կարող էին ծագել հազարէւմեկ հանգամանքներից, և այնքան զանազան միմյանցից, որ շատերի անունները մոռացել էմ: Ո՞րտեղից պետք էր վճարել: Պետք էր տնից մի բան ծախել, մի բան պրավ դնել: Բայց մեր տանը ոչինչ չէր մնացել. մեր տունը նմանում էր մերկ գերեզմանի: Այդ կարո՞ղ էր հասկանալ ֆերրաշը: Նա ինքն էր ծախել տալիս մեր կովը, մեր եղը և մեր գոմէշը, ամենևին չմտածելով, թե վաղը մեր արորը կպաղարե գործելուց, և մի ամբողջ ընտանիք կզրկվի ապրուստի միջոցներից:

Հայրս վերջին ժամանակներում բոլորովին թողեց իր հողերի մշակությունը, որովհետեւ ստացած արդշունքը մինչև անդամ չէր լրացնում հարկերի վճարը: Բայց այսպիսով նա դարձյալ չազատվեցավ ֆերրաշներից, նրանց ալցելությունները դարձյալ շարունակվում էին:

Ի՞նչով պետք էր ապրել: Մնում էր մի բան, որ սոված չմեռնեմ՝ միշտ պա՛րտք և պա՛րտք անել... Բայց որքան ծա՛նր էին տոկոսները... Նա այն ժամանակ երեխա էի, իհարկե, հաշիվներ չէի կարող հասկանալ, բայց դեռ չեմ մոռացել մեր անիրավ վաշխառուի վայրենի գեմքը: Նրան կոչում էին Հաջի-Բաբա. դա մի հարուստ մահմեդական էր, բայց հոգեառ հրեշտակը ձեզ օրինակ, հրե հայտնվում էր տոկոսները հավաքելու: Նա գրեկ-կարդալ չէր խմանում և ոչ տված փողերի համար պարտամուրհակ էր պահանջում: Նրա պարտամուրհակը իր խղճմտանքն էր, իսկ ամսաթիվը կամ տարեթիվը հաշվում էր հղանակների փոփոխության վրա: Նա մի տոպրակի մեջ իր հետ ման էր ածում փայտի զանազան կտորներ, երկայն և կարճ, բարակ ձողերի նման, որոնց վրա

նշաններ էին արած գույնզգույն դերձաններով, դրանք նրա հաշվամատ-
յաններն էին: Ձողերի վրա կային շատ և փոքր թվով խաղեր, որ նշա-
նակում էին գումարների որքանություներ, իսկ գույնզգույն դերձանները
պարսականների անուններն էին որոշում:

Հաջի-Բարան դանգատ անելու սովորություն չուներ, երբ նրա պար-
տականներից մեկը իր ժամանակին փող չէր վճարում կամ ուշացնում
էր. նա իր դատաստանը իր ձեռքովն էր անում: Ամենին հայտնի էր
Հաջի-Բաբայի ահագին մահակը, որով նա ջարդում էր իր պատական-
ների ոսկորները: Նա մինչև անգամ իր հրամանով բանտարկում էր
շատերին և ծախել էր տալիս նրա տան կայքը:

Նա դեռ հիշում եմ անգուլթ վաշխառուի խոսքերը, երբ նա տոկոս-
ները առնելու համար մեր տունն էր գալիս: «Սհակ,— ասում էր նա քի-
հորը,— դիտե՛ս ո՛րքան է անցել, տե՛ս, այս ծառը դեռ նոր էր տեխ
բացել (նա ցույց էր տալիս մեր բակի ընկուղենին), հիմա կրկին կա-
նաչել է նա, ուրեմն, անցել է մի բոլորակ տարի: Թե զուգարը չես կա-
րող տալ, գոնե կաթը (տոկոս) տուր, թե չէ, այդ ջուխտ աղջիկներիդ
կտանեմ, կթուրքացնեմ»...

Մարիամը և Մազթաղը, երբ այդ խոսքերը լսում էին, կուշ էին
գալիս և, միմյանց գրկելով, սկսում էին լաց լինել: Անմե՛ղ արարած-
ներ, կարծես, նրանք հասկանում էին, թե ինչ սարսափելի բան է թուր-
քի հարմը...

Սհա այսպես էին անցնում մեր սև օրերը:

Հայրս, չկարողանալով հայրենի երկրում իր ընտանիքը պահել,
ստիպվեցավ դիմել դեպի պանդխտություն, օտար աշխարհներում
բախտ որոնելու: Մինք տարանք նրան մինչև գյուղից դուրս ճանապարհ
դեմք: Նա և քույրերս շատ ուրախ էինք, երբ նա գնում էր, կարծո՛ւմ
էինք, թե բաղարն է գնում, որ մեզ համար շամիչ կամ խուրմա բերե-
ր: Բայց մայրս լաց էր լինում: Տխուր էր և հայրս. մահվան չափ տխուր
էր նա: Նա մինչև այսօր չեմ մոռացել այն խոսքերը, որ բաժանման
բուրակում տեսցի նա մորս. «Ամանաթ քեզ որդիքս, Նիգյար, եթե կեն-
դանի կմնամ, թող չեմ տա, որ նրանք սոված մնան»... «Շուտ ե՛կ,
չո՛ւտ, հայրիկ,— կանչում էինք ես և քույրերս նրա ետևից,— մեզ հա-
րար շամիչ և փշատ բե՛ր»:

Բայց նա գնաց, էլ չվերադարձավ...

Տարի շանցավ, հորս մահվան լուրը մեզ հասավ: Այդ ցավալի մա-
հը, որի մանրամասնությունները ես կալատմեմ հետո, ամենատառեկ
հերքործություն ունեցավ մեր դժբախտության վրա: Այն ժամանակ
հայտնվեցավ Հաջի-Բարան, տիրեց մեր բոլոր կայքերին և մեզ մերկ

ու ոտաբոբիկ դուրս արեց հայրենական տնակից: Մայրս, բռնելով իմ և քույրերիս ձեռքից, զնաց քնոուս տունը, այնտեղ ապրելու: Միակ ժառանգությունը, որ մնաց մեր հոր հարստությունից, էին՝ Մըրոն՝ մեր ահագին շունը, և Նազլուն՝ տատիս մտերիմ կատուն, դրանք չբաժանվեցին մեզանից:

Բ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Պարսկաստանի Ատրպատական կոչված նահանգի ամենահարուստ գավառներից մեկն է Սալմաստը: Նա բռնում է Ուրմիո ծովակի արևմտյան ափերը և, շրջապատված լեռների անբարձր բարձրությամբ, կազմում է մի գեղեցիկ, բոլորակ հովիտ, որ ոռոգվում է Սոլա գետով: Այդ գետը Սալմաստա նեղոսն է, որի բազմաթիվ ճյուղերի վրա, մինը մյուսի մոտ, շարված են մեծ և փոքրիկ գյուղեր, որոնց գեղեցիկ երևույթը ամենեին չէ համապատասխանում աղքատ բնակիչների անմխիթար վիճակին:

Սալմաստը որպես հին ժամանակներում եղել է Հայաստանի բազմամարդ գավառներից մեկը, և այժմ Նրա բնակիչների մեծ մասն բաղկացած էին հայերից: Մնացյալ աղղաբնակություններին պատկանում էին թուրքերը, հրեաները, ասորիները և քրդերը, այդ բոլորը միասին վեր առած, հազիվ թե հայերի կես մասին էին հավասարվում:

Ամեն դար, սկսյալ խորին հեթանոսական ժամանակներից, թողել էր այդ գավառում իր տիրապետության հետքերը: Այստեղ դեռ տեսնվում էին հին Զարեհավանի հետքերը: Այստեղ ահագին մոխրաբլուրներ դեռ հիշեցնում էին մոզական ատրուշանները և սրբազան կրակի հաղարավոր տարիներով լափած նյութերը: Այստեղ բարձր մինարեթներ իրանց գեղեցիկ մուզայիկներով ցույց էին տալիս արաբացոց տիրապետությունը և հիշատակը այն ազգի, որը ուր և իշխում էր, տարածում էր արհեստ, դիտություն և արյուն: Այստեղ դեռ մնացել էին բեկորները այն ամրոցի, ուր մեծ Հուլավունը պահում էր իր գանձերը³: Այստեղ ղանաղան լեռների և բլուրների բարձրավանդակի վրա դեռ մնում էին փլատակները մեծամեծ բերդերի, որպես փշրանք ավատական իշխանների խորտակված փառքի, որոնք իրանց բռնակալության ներքո ճնշում և խեղդում էին ամեն կենդանի զորություն: Իսկ այդ բոլոր հնությունների մեջ իմ

ուշադրությունը դրավում էր մեկը. դա Փիրշավուշ լեռան ժայռերից մեկի վրա քանդակած պատմական մի անցքի տխուր նկարագիրն էր՝ Պարսպածե ժայռի հարթած մակերևույթի վրա դուրս էին բերված մի քանի ձիավորների հնադարյան հաղուստով և նույնպես նախնական գեներերով։ Մեկին գերի էին տանում։ Նա թագավոր էր։ Ոչ մի արձանադրություն չէր ցույց տալիս դրանց ո՞վ և ի՞նչ ժամանակի մարդիկ լինելը։ Միայն հայ ժողովրդի մեջ պահված էր մի ցավալի ավանդություն. գերին Արշակունյաց վերջին թագավոր Արտաշեսն էր, որից հետո Հայաստանը ընկավ պարսիկների իշխանության ներքո և կորցրեց իր թագավորներին։ Կարծես, այդ պատկերը, որպես մշտական նախատինք, իր քարածայրի բարձրությունից հանդիմանում լինեի հայերին, ասելով. «Ահա, ինձ նման միշտ գերի և ստրուկ կմնաք դուք, սրովհետև ձեր թագավորին գերության մատնեցիր»...

Նվ իրավ, հայ մարդու գերությունը և ստրկությունը խելուն նկատվում է այդ երկրում, երբ մարդ փոքր-ինչ խորին կերպով ծանոթանում է ժողովրդի կենցաղավարության հետ։ Երկրի արտաքին կերպարանքը խարուսիկ է, կարող է մինչև անգամ սխալանքի մեջ ձգել անփորձ հետազոտողին։ Երբ ջերմ, ամառային օրերում մարդ հեռվից նայում է Սալմաստա պայծառ արեգակի ճառագայթներով լուսավորված հովտին, տեսնում է դաշտերը, մշակված աշխատասեր ձեռքով, խոտանում են առատ հունձք. տեսնում է՝ ցորյանը, գարին, բրինձը, բամբակը և ընդհանների ամեն տեսակները, լեռնյ բեղմնավորությունը։ Ներկայացնում են խիստ զոհացուցիչ առատություն. տեսնում է՝ մրգաբեր ալյուրները լիացած են պտուղների ամենաազնիվ տեսակներով. տեսնում է՝ խոտավետ արոտամարգերի վրա արածում են տավարների նախիրներ և ոչխարների հոտեր, մի խոսքով, նա տեսնում է, որ բնությունը անխնա առատությամբ թափել է այստեղ իր հարստությունները։ Նա սկսում է մտածել. «Ո՛րքան բախտավոր ապրում են այստեղ մարդիկ»... Իսկ այդ ճոխությունները, բնության այդ պարզեցությունը չեն պատկանում այն բյուրավոր աշխատող ձեռքերին, որոնք դաշտերի վրա, արևի կրակոտ բոցերի մեջ քրտինք են թափում։

Ահա գյուղերում, այստեղ և այնտեղ բարձրանում են ամրոցներ, որոնք իրանց հպարտ աշտարակներով և ատամնավոր պարիսպներով իշխում են շրջակայքի վրա, նրանց մեջ բնակվում են «աղաները» իրանց ախտերով և մոլություններով, ահա նրանց է պատկանում երկրի բոլոր բեղմնավորությունը, նրանք են շռայլում մշակ մարդու աշխատավոր ձեռքի վաստակը։

Երեխայությանս ժամանակ, երբ ես որևիցե անկարգություն էի անում, տատս և մայրս ամեն մեկը իր առանձին հղանակն ունէր ինձ սպառնելու, որ վախենամ և հանգիստ կենամ: Տատս ասում էր. «Սա՛ւս, սո՛ւս, մարդագելը եկավ, բեզ կտամ կուտի»։ Մայրս ասում էր. «Ձենդ կտրի՛, թի չէ, ֆերրաշին կկանչեմ»... Թի առաջին և թի վերջին սպառնալիքը իմ վրա միօրինակ ազդեցություն էին գործում. ես ֆերրաշից նուշերան էի վախենում, որքան գայլից: Բայց երբ փոքր-ինչ մեծացու, «մարդագայլից» այլևս չէի վախենում, որովհետեւ հասկանում էի, թի մարդը դայլ չի դառնա, բայց ֆերրաշի երկյուղը երբեք դուրս չեկավ իմ սրտից... Ինձ թվում է, որ այս բուսելիս էլ լսում եմ նրա մտրակի ձայնը, ինձ թվում է, թի իմ ականջին զարկում են գյուղացու ցավալի հառաչանքները, և ես տեսնում եմ նրան թուլացած, ուշաթափ հղած հարկապահանջի անգութ զանահարությունից...

Քեռուս տունը, ուր տեղափոխվեցանք մենք մեզ հասած դժբախտությունից հետո, գտնվում էր Քոհնա-Շահարում: Քոհնա-Շահար նշանակում է հին քաղաք. այսպես կոչում էին նրան Սալմաստա նոր քաղաքից բերդիլու համար, որի անունը Դիլիման էր: Հին քաղաքը կորցրել էր իր անունը: Շատ հավանական է, որ դա լինի մեր Զարեհավանը կամ Զարեվանդը, որի անունով մի ժամանակ կոչվում էր ամբողջ գավառը⁵:

Այս քաղաքում բնակվում էին չորս ազգություններ՝ հայ, թուրք, ասորի և հրեա. յուրաքանչյուր ազգություն զետեղված էր առանձին թաղերում: Հայերը ունեին երկու եկեղեցի, իսկ ասորիները՝ մեկ: Հին քաղաքը արժանի էր իր կոչմանը, այստեղ, կարծես, մի քանի քաղաքներ շինված էին միմյանց մյուսի վրա: Նոր շինք կառուցանելու համար նյութեր պետք չէին. քանդում էին գետինը և հողի տակից դուրս էին բերում ահագին քանակությամբ աղյուս, կոփածո քարեր, և շատ անգամ բացվում էր մի ընդարձակ, ստորերկրյա բնակարան: Ո՛րքան փորձանքներ, ո՛րքան հեղափոխություններ պետք է կրած լինէր այդ քաղաքը. ո՛րքան աղբեր այնտեղ բնակվել և անհետացել էին. իսկ հայը, նրա նախնին բնակիչը, դեռ մնում էր: Արաբներից մնացել էր մի լայնատարած գերեզմանատուն միայն, գեղեցիկ զարդարած տապանաքարերով:

Քաղաքի բոլորովին սպառված մի անկյունումն էր գտնվում քեռուս տունը, մեծ հեղեղատի ամիլ մոտ: Այդ հեղեղատը դարնան անձրևների ժամանակ հորդանում էր և, քանդելով ավերակները, բերում էր իր հետ զանազան հնություններ: Ես շատ ուրախ էի լինում, երբ հեղեղը փոքրանում էր, որովհետեւ մեր զրացի երեխաների հետ գնում

էինք գետի ափերի մոտ և ավազներէ միջից գտնում էինք հին դրամներ, կանաչց դարդեր, և, վաճառելով հրեա ոսկերիչներին, փող էինք ստանում:

Հայերի տները թեև փոքրիկ էին, բայց հովանավորված պարտեզներով և ծառերով, գեղեցիկ տեսք ունեին: Բնակարանը, ասում են, խիստ խորին կապ ունի մարդու կյանքի ու բնավորութեան հետ: Այս մտքով, հայերի տների ձևը և նրանց ներքին ու արտաքին դիրքը, ոչ միայն մեծ նշանակութուն ունեին բնակիչների ճաշակի մասին, այլ առավելապես արտահայտում էին նրանց վիճակը և հասարակական դրութիւնը: Տները շատ սերտ և անմիջական կերպով կցած էին մինը մյուսի հետ, աշխատ, որ տանիքների վրայով կարելի էր հայոց թաղի մի ծայրից մինչև մյուսը գնալ: Բոլոր տները ունեին գաղտնի հաղորդակցութուն: Այդ հաղորդակցութիւնը պահպանվում էր զանազան ծակերի միջոցով, որ բացված էին մի տանից մյուսի մեջ: Ծակերը բացված էին աննկատելի տեղերում: Նրանցից շատերը այնքան նեղ էին, որ մի ձեռք միայն կարելի էր անցկացնել, և ծառայում էին ավելի բանավոր հաղորդակցութեան համար: Երբ պատահում էր մի անսովոր դեպք, մի քանի բոլակի մեջ թաղի մյուս ծայրում արդեն դիտեին: Ամեն մի լուր, ամեն մի խոսք, ծակերի միջոցով, կայծակի արագութեամբ տարածվում էր ամբողջ թաղի մեջ, առանց մի մարդ իր տանից դուրս գալու: Ծակերից շատերն այնքան մեծ էին, որ կարելի էր, մանավանդ վտանգի ժամանակ, մի տան կայքը թաքցնել կամ տեղափոխել մյուսի մեջ, և կամ հարեանի մոտ ապաստան գտնել: Բաքստի համար յուրաքանչյուր տան մեջ կային ստորերկրյա մասաններ, որոնց գաղտնի մուտքը միայն տան տիրոջն էր հայտնի:

Ասեցի, հայոց թաղի բոլորովին սպառված ծայրումն էր քեռու տունը, ուր մենք պատսպարան գտանք մեզ հասած դժբախտութիւնից հետո, այսինքն՝ այն օրից հետո, երբ հորս պարտատերերը մեզ արտաքսեցին հայրենական տնակից: Ամենօրյա երկյուղը, գողերի և ավազակների հարձակումների հաճախ կրկնութիւնը ստիպել էին կանգնել տան շրջապարիսպը, որքան կարելի է, բարձր և հաստ պատերով, որոնք անձրեկից և խոնավութիւնից ստացել էին մուգ-կանաչ գույն: Ժամանակի ավերող ձեռքը կիսով չափ մաշել էր շրջապարսպի վերին մասը, բայց նա տակավին այնքան բարձրութիւն ունի, որ կարող էր ընդդիմանալ ամենահանդուգն հարձակման: Պատերի քայքայված ձեղքերից բուսել էին մաքառներ՝ փշոտ ոստերով և մանրիկ տերեւներով, որոնց միջից կանաչ մոզեսները շատ անգամ դուրս էին նայում իրանց նեղ-գավոր աչիկներով: Բայց ևս մոզեսներից չէի վախենում: Երբեմն ձեռ-

քով բռնում էի նրանց. հս վախենում էի միայն օձերից, թեև նրանք այնքան ընտելացած էին մեզ հետ, որ երբեք չէին կծում: Քեռուս տան մեջ այդ օձերի մասին պահված էին խիստ հետաքրքիր ավանդույթներ. պատմում էին, թե նրանք թագավոր և թագուհի ունեն, թե երկուսի գլուխներն էլ զարդարած են ոսկի պսակներով, որոնք կրում են իրանց վրա աշխարհի ամենաթանկագին դոճարները: Ասում էին, թե իմ մեծ քեռին շատ անգամ տեսել էր նրանց, բայց չէր կամեցել խել նրանց պսակները, որովհետև այդ օձերի հետ մի դյուխական կապով կապված էր նրա տան բախտավորությունը:

Դիտավոր դուռը ներս էր տանում գեպի բավական ընդարձակ բակը, որ հովանավորված էր դարեւոր թթենիներով և կեռասնիներով: Բակի մեկ ճակատում արեւելյան ճաշակով շինված էին մի քանի մեծ և փոքրիկ սենյակներ, հնացած, քայքայված և միայն իրանց ծերության մեջ պահպանած հնության պատկառանքը: Այս տունը շինված էր այն ժամանակ, երբ քեռուս պապը քաղաքի նշանավոր և հարուստ բնակիչներից մեկն էր. հարյուրավոր տարիներից հետո նա տակավին պահպանել էր վաղեմի վայելչությունը: Ծառերի հետ փաթաթած խաղողի որթերը համարյա թե գրկում էին իրանց ծոցի մեջ այդ կիսանահապետական բնակարանը, որի նմանը անտառներում կամ լեռների խուլ ձորերի մեջ միայն կարելի էր տեսնել: Փողոցից հոսող վտակից բաժանված էր մի առվակ, որ անցնում էր բակի միջով և ոռոգում էր ոչ միայն պարտեզը, այլ պահպանում էր մի մշտական զովութուն, որ ազատում էր բնակիչներին ամառային տոթերից:

Առհասարակ այդ հնացած և մաշված տունը իր ընդարձակությամբ դարձյալ մեծ հարմարություն ուներ քեռուս հոյակապ ընտանիքի համար, որ կազմված էր բազմաթիվ անդամներից: Մեծ քեռիս, այսինքն՝ մորս հայրը, գեռ կենդանի էր. նրան բոլորը զառա (հայր) էին կոչում: Նա հինգ որդի ուներ, բոլորը ամուսնացած, բոլորը բազմաթիվ չափահաս և անչափահաս զավակների տեր էին: Մայրս իր եղբայրների միակ քույրն էր: Առհասարակ մի հատիկ քույրը միշտ սիրելի է լինում իր եղբայրներին, բայց մորս վերաբերությամբ ընդհակառակն էր պատահել: Մայրս այն հաղվապետ բնավորություններից էր, որին անկարելի էր չսիրել: Բայց ի՞նչ էր պատճառը, որ նրա և իր ազգատոհմի մեջ տիրում էր մի տեսակ խուլ սառնասրտություն, մի տեսակ ծածուկ անհամակրություն, որը իսկույն աչքի էր դարկում: Այստեղ մի դադառնիք կար, որ ինձ համար այն ժամանակ անհասկանալի էր, թեև հս չէի կարող չնկատել, որ քեռիներս խիստ անտարբերությամբ ընդունեցին իրանց բոռը ամուսնու մահվան ցավալի բոթը և կարծես ուրախ լինեին,

որ աստծու արդար դատաստանը վերջապես պատժեց նրան: Այդ էր պատճառը, որ մեզ պատահած դժբախտությունից հետո մայրս խիստ դժվարությունը հանձն առեց իր եղբայրների մոտ բնակվել, և եթե անհարությունն ու աղբատությունը շատիպնր նրան, գուցե այդ ծանր դե-
ջողությունը չէր անի:

Քեռուս տան այն մասը, ուր տեղավորեցին մեզ, բոլորովին դուրս էր ծառերից: Այստեղ գտնվում էր ախոռատունը, որի բակի մեջ էլ ար փոքրիկ խրճիթ՝ բաղկացած մի սենյակից և նախասենյակից, որ շինված էր ծառաների համար: Եվ որովհետև այժմ քեռիս ծառաներ չունեի, խրճիթը մնացել էր բոլորովին անբնակ. այնտեղ պահում էին տան կոտրատված և անպիտանացած կարասիքը: Այդ սթերքներին փոխա-
րինեցինք մենք, որ մեր վիճակով շատ չէինք տարբերվում: Նրանցից: Այնուամենայնիվ, մենք պահ մնացինք մեր բախտից, մաքրեցինք խր-
ճիթը իր հին ապականությունից, շինեցինք և սարքեցինք նրան, թեև հայքայված առաստաղը և խարխուլ պատերը բոլորովին անզոր էին անձրևի հոսանքի առաջը առնելու, կամ պահպանելու մեզ վատ եղա-
նակից:

Գ.

ՀԻՆ ՄԵՂՔԸ

Աշունը մոտենում էր իր վախճանին:

Այդ առաջին աշունն էր, որին հանդիպում էինք մենք քեռուս տունը տեղափոխվելուց հետո: Դաշտերը ստանում էին տխուր և գունաթափ կերպարանք. կանաչ մարդագետիկները, օրստօրն դեղնելով, մեռելա-
յին դեմք էին կրում: Անխղճաբար փչում էր սառը քամին և թափում էր մերկ ծառերի մնացած տերևները: Երկնքի խոժոռ և մոխրագույն դեմքի վրա գլորվում էին մթին ամպերի ահադին բեկորներ և արգելում էին արևի թույլ ճառագայթները: Խիստ տխուր եղանակով լսելի էր լինում կոռնկների խուլ կռնչյունը, որոնք բարձր եթերի միջով, եռան-
կյունի շարքերով, դիմում էին դեպի օտար աշխարհ: Ծիծեռնակներ ամենևին չէին երևում. նրանք վաղուց էին գաղթել: Միայն մրջյմները խիստ եռանդով էրում էին դեպի իրանց ամբարները ընդհանրների զա-
նազան տեսակներ: Ամեն արարած պատրաստվում էր ընդունել ձմեռը՝ իր անախորժ հյուրը:

Այս օրերը սակավ հոգսեր չպատճառեցին մորս Զմեռը, աղքատների թշնամին, մեզ պատժելու համար էր դալիս:

Մայրս իր հոր սունը աեղափոխվելուց մի քանի օրեց հետո հրաժարվեցավ կերակուրների ընդունել նրանց սեղանից և ապրում էր իր անկախ աշխատանքով: Նա շուտով հաշտվեցավ իր նոր վիճակի հետ, չկամենալով ծանրություն պատճառել իր եղբայրներին, որոնց շատ հաճելի չէր իրանց զերդաստանի վրա ընդունած նոր բեռը: Մայրս աղքատություն շատ էր կրած, բայց երբեք իր տան չքավորությունը օտարներին հայտնած չէր, թե ինչպես է ապրում, կամ ինչ միջոցներով է պահում իր երեխաներին: Նա բավական հպարտ կին էր: Նա ամեն հույս դրած էր իր աշխատող ձեռքերի և աստծու վրա: Բայց աստված շատ անգամ թույլ է տալիս, որ դժբախտությունը մինչև վերջին ծայր տանջե մարդուն: Այդ անում է նա, որպես ասում են, արաբածների համբերությունը փորձելու համար: Մորս համբերությունը երկաթի ամրություն ուներ: Բայց երկաթն էլ փշրվում է, երկաթն էլ խորտակվում է...

Նս երբեք չեմ կարող մոռանալ մորս արտասովալի աչքերը, երբ առաջին անգամ, ինձ և երկու քույրերիս իր հետ առնելով, զնացինք զաշտը, հնձած արտերից թափված հասկերը հավաքելու: Դա մուրացկանության առաջին քայլն է, որին ենթարկվում է պատվավոր աղքատը: Մենք մի ժամանակ արտեր ունեինք, հունձ ունեինք, և մեր հունձքը հավաքելուց հետո խորձերից ընկած հասկերը թողնում էինք աստուծու աղքատներին և երկնքի թռչուններին: Բոլորը կորցրինք, և այժմ ստիպված էինք ուրիշի արտերից հասկաֆաղ* անել... Արտերի կարճ խուղած տափարակի վրա մախաթների նման վեր ցցված ձողերի սուր ծայրերը ծակծկում էին իմ և քույրերիս բոլորովին մերկ ոտները: Բայց մենք ցավ չէինք զգում: Մենք շատ ուրախ էինք և խիստ հույսով կպանք գործին: Մարիամը և Մաղթաղը իրանց մանրիկ ձեռներով հավաքում էին ընկած հասկերը և ինձ վրա ծիծաղում էին, որովհետև ես ծույլ էի: Նրանք փունջեր էին կապում հասկերից, և երկու քույրեր մրցություն էին անում, թե որը շատ կհավաքե: Խեղճ երեխաներ, կարծես զգում էին, թե ձմեռը քաղցած կմնան, և թե այժմ պաշտոն չպատրաստեն: Մայրս նայում էր նրանց վրա և լաց էր լինում...

Նրեկոյան ժամուն մեղանից ամեն մեկը իր հավաքածը կապեց շալակին, դարձանք տուն: Մարիամը և Մաղթաղը իրանց բեռներով

* Մովսեսի օրենքով հրամայված էր արտերի եղերը չհնձել և թողնել աստծու աղքատներին: Հայերի մեջ այդ սովորությունը նվիրադրված է ժողովրդական ավանդությանը: Դա կոչվում է հասկաբաղ: Իսկ ճոթաբաղը, այսինքն՝ աղիների ձիւների հավաքում, նույնպես աղքատներին է պատկանում:

մի առանձին հայարտությամբ հանդիպեցին քեռուս երեխաներին, որ-
պէս անխոնջ մշակներ, որ դառնում էին դաշտից:

Այսպէս ամեն օր, վաղ-առաւոտյան դնում էինք դաշտ հասկաճալ
անելու և երեկոյան վերադառնում էինք: Մեր խրճիթի դռան առջև
կաղմվեցաւ մի փոքրիկ դեղ հաւաքած հասկերից: Այնուհետև սկսե-
ցինք մեր կալը կալսել: Բայց նա այնքան մեծ չէր, որ հարկաւոր լիներ
կալսել ջարջառով: Մայրս սկսեց իր ձեռքով մանրել հասկերը մի հաստ
փայտով, որը այնքան ծանր էր, որ ես դժվարությամբ կարողանում
էի բնրձրացնել: Երբ հարկը քամոն տվեցինք, մաքուր ցօրէնը հաւա-
քեցինք թաղարանի մեջ: Զմեռվա մեր հացի պաշարը արդեն պատ-
րաստ էր:

Դեռ մնում էր ամենահարկաւորը՝ վառելիքը: Մեր խարիւռը բնա-
կարանի համար պէտք էր բաւական տաքություն, մանավանդ որ ձմե-
ռը այս կողմերում խիստ սաստիկ է լինում: Մայրս այնքան դժաւբա-
ւոր էր, որ ամենակին ժամանակ շուներ հոգ տանելու վառելիքի մասին. այդ
պատճառով, այդ հոգսը մնաց իմ և քույրերիս վրա: Մայրս իր ձեռքով
հյուսեց երեք փոքրիկ կթոցներ, մեկը ինձ համար, երկուսը Մարիամի
և Մաղթաղի համար: Տեսնելու էր, թե ո՛րպիսի ուրախությամբ մենք
այդ կթոցները առնում էինք մեր ուսերի վրա և ամեն օր դնում էինք
դաշտը. այնտեղ հաւաքում էինք քակորներ, ծառերից թափված տե-
րևներ, փուշ և մացառներ, և բերում էինք ձմեռը մեր խրճիթը տա-
քացնելու համար: Ա՛խ, ո՛րքան լավ բան է եղել աշխատությունը: Ես
այնուհետև միշտ հարգանքով էի նայում այն քակորների կույտի վրա,
որ ինքս էի հավաքել, և բարկանում էի, թե ինչո՞ւ խնայողությամբ
չէին դործ ածում, թեև մորս խնայողությունը հասնում էր ժլատության:

Զմեռվա մեր ապրուստը բաւական ապահովված կլիներ, եթե մի
մեծ դժվարություն դեռ մնացած չլիներ: Մայրս պէտք է վճարեր հա-
կերի վերջին վեցամսյակը: Թեև մենք այժմ ոչ տուն ունեինք և ոչ տեղ,
ոչ հող ունեինք և ոչ ցանք, բայց հարկը դարձյալ պահանջում էին:
Պահանջում էին գլխավորապէս հորս գլխահարկը: Մայրս ցույց էր տա-
լիս այն նամակը, որ ստացել էր հորս մահվան մասին, և ասում էր,
որ մեռելի համար հարկ չեն վճարում: Բայց նրան չէին լսում, պա-
տասխանում էին, թե դուք խորամանկությամբ հնարել եք այդ նամա-
կը, որ հարկ չտաք, թե նա դեռ կենդանի է: Մայրս աղաչում էր, բո-
ւո՞ւր փոքր-ինչ ժամանակ տան, մինչև կարողանա փող վաստակել և նրանց
պահանջը լրացնել: Թեև ընդունվեցաւ խնդիրը, բայց շատ թանկ
նստեց այն մի ամիս ժամանակը, որ շնորհեցին մեզ, որովհետև առանց
կաշառքի չէր կարելի գրտվել հարկապահանջների բարկաբորտությունը:

Այնուհետև մայրս գիշեր ու ցերեկ հանգստություն չունիւր. ասեղը, ջահրեն և թիշին անդադար դորժում էին:

Բայց ի՞նչ կարող էր լինել մօրս աշխատանքը, մանավանդ մի այնպիսի երկրում, ուր տիրում էր ընդհանուր աղքատություն, ուր ամեն մարդ ինքն էր կատարում իր տան գործերը: Նա ընդունում էր երբեմն ապսպրանքներ հրեա մանրավաճառներից, որոնք մի շապիկ կամ մի արխալուզ կարելու համար վճարում էին խիստ շնչին վարձատրություն: Այդ նրա ցերեկվա պարապմունքն էր: Իսկ գիշերների մեծ մասը անց էր կացնում նա իր ջահրեով, կամ բամբակից թել էր պատրաստում և մանածը վաճառում էր ջուլհակներին և կամ թելիով բուրդ էր մանում շալ գործողների համար: Ճրագալույսի ծախսը դուրս գալուց հետո մնում էր այնքան վաստակ, որ հաղիվ բավական էր լինում շաբաթը մի անգամ, այսինքն՝ տոն օրերում, միս գնելու և տաք կերակուր ուտելու: Մնացած օրերը ապրում էինք համարյա ցամաք հացով:

Մեզ շնորհված մի ամիս ժամանակը անցավ ստվերի պես: Մայրս չկարողացավ մի ամսում պատրաստել պահանջված գումարը: Հարկահանները ծախեցին մեր կայքից ամեն բան, որ կարող էր փոքր ի չատի գին բերել, և նրանց թվում վաճառվեցավ ցորենի մթերքը, որ հավաքված էր իմ, Մարիամի և Մաղթաղի ձեռքով: Երեակոյեցեք մեր արտասուքը և մեր դրությունը այնուհետև: Աղքատությունը հասցրեց իր վերջին հարվածը, և շատ զգալի էր...

Այդ բոլորը կատարվեցավ իմ մեծ քեռու և իմ մոր հինգ եղբայրների աչքի առջև: Բայց նրանք այնքան աղքատ չէին, որ չկարողանային օգնել մեզ, որ չկարողանային աջատել մեզ մեր անտանիկ թըշվառությունից:

Ես հետո, շատ հետո հասկացա այն սառնասրտության պատճառը, որ տիրում էր իմ մոր և նրա աղկատոհմի մեջ և որը արդեն ատելություն կերպարանք էր ստացել: Մայրս, որպես վերևում հիշեցի, իր եղբայրների միակ քույրն էր, նա իր աղջիկ ժամանակը շատ սիրված էր լին եղբայրներից և թե հորից: Ամեն կողմից խնդրում էին մօրս ձեռքը, ոչ այն պատճառով միայն, որ նա շատ գեղեցիկ էր, այլ ամեն երիտասարդ մի առանձին բախտավորություն էր համարում լինել փեսա այն ընտանիքի, որ ամբողջ դավառի մեջ վայելում էր մեծ հարգանք: Փեսաների թիվը այնքան շատ էր, որ չգիտեին, թե որին պետք էր ընտրել, կամ որին պետք էր մերժել: Վերջապես ընտրեցին Մահլամ գյուղի մելիքի որդուն, իհարկե, առանց հարցնելու իմ մոր կամքը և առանց ստանալու նրա հաճությունը: Երբ կատարվում էր հարսանիքի հանդեսը, հենց այն գիշերը, երբ նորահարսին և փեսային սէտք է եկելը:

տանէին, հանկարծ դտան նորահարսին անհայտացած հոր տնից: Խայտառակութիւնը չափ ու սահման չունի: Չար լեզուները սկսեցին զանազան կերպով բացատրել նրա պատճառը. ոմանք ասում էին՝ թուրքերը գողացել են նորահարսին, ոմանք ասում էին՝ իրան սպանել է, ոմանք ասում էին՝ որ նա ծածուկ սիրում էր մի ուրիշին և նրա հետ փախել է: Այդ կարծիքներից արդյոք ո՞րն էր ուղիղ, այն ժամանակ դժվար էր ստուգել, իսկ ինչ որ ճշմարիտ էր, այն էր, որ իմ մայրը կորավ և կորաւ:

Անցան տարիներ, իմ մոր մասին տեղեկութիւն չկար: Նրա մայրը կսկիծից մեռաւ: Նա չկարողացաւ տանել իր աղքատ ցաւը: Մշուաները բոլորովին մեռացան նրան:

Հանկարծ հայտնուեցաւ նա իր ամուսնի և երեք զավակների հետ: Այն ժամանակ միայն ստուգուեցաւ, որ վերջին ենթադրութիւնը ուղիղ էր. արդարեւ, մայրս փախել էր իր սիրած տղամարդի հետ: Հասարակական կարծիքը սկսեց դատապարտել նրան: Նրան շներեցին հարազատ եղբայրները և մինչև անգամ՝ հայրը, չնայելով, որ նա արդեն տմուսին էր և երեք զավակների մայր: Բայց ինչո՞ւ էր մեղավոր հին հանցավորը, ինչո՞ւ էին մեղավոր նրա զավակները. մի՞թէ ծնողների հանցանքը տարածվում է որդիների վրա...

Իմ քեռիները զայրացան ավելի այն պատճառով, երբ տեսան, որ իրանց քույրը ամուսնացել է մի տղամարդի հետ, որին ասում էին, որի ազգատոհմի հետ ժառանգական թշնամութիւն ունեին, և, որ ավելի գլխավորն է՝ աղքատ էր: Այսպիսի ամուսնութիւնները մոռանալ են տալիս հին սխալութիւնը և բառնում են հին վրեժխնդրութիւնը երկու տոհմերի միջից: Բայց մայրս չկարողացաւ քափել այդ մեղքը, նրա ամուսնութիւնը չկարողացաւ կապել թշնամի տոհմերին միմյանց հետ: Մորս հայրը անիծեց նրան, և նա այնուհետեւ չհամարձակուեցաւ ոտք կոխել ծնողական տան շեմքի վրա, մինչև այն օրը, որ հորս մահը մի փոքր մեղմացրոց նրանց խստասրտութիւնը:

Այժմ պիտի խոսեմ այդ ցաւալի մահվան մասին: Հայրս, դիմելով դեպի պանդխտութիւն, նպատակ ուներ Կ. Պոլիս գնալ, ուր այն ժամանակ լինում էին հայ գաղթականները: Նա պետք է անցկենար էրզրումից: Այստեղ, մի օր, փողոցից անցկենալու ժամանակ, հանկարծ մի թուրք հարձակվում է նրա վրա և իր դաշույնի մի հարվածով կտրում է նրա պարանոցը և, գլուխը մի կողմ գլորելով, ուրախութեամբ գոչում է. «Ես տա՛րա... ես տարա՛»... Թուրքերի բաղմութիւնը հաւաքվում է նրա շուրջը, հետաքրքրութեամբ հարցնում են, թե ի՞նչը տարաւ. «Ընկերիս հետ վիճում էինք, — պատասխանում է եղևնադործը, — նա

ասում էր, թե իմ դաշույնը ավելի սուր է, իսկ ես ասում էի, թե իմն է ավելի սուր, Վճռեցինք փորձել այդ դավուրի պարանոցի վրա, դրադ պալով, թե մեկանից ով որ մի հարվածով էկտրի պարանոցը, մյուսը պետք է պարտավորվի իր հաշվով հյուրասիրել նրան մի ֆինջան քաղցր դահլիճով և մի նարդիլեով։ Այժմ ես տարա՞։ Բաղմությունը դովաբանում է սրիկայի քաջությունը, ասելով՝ «մաշալլա... մաշալլա»... և հեռանում է։ Իսկ սրիկան, իր ընկերի ձեռքից բռնելով, քարշ է տալիս դեպի դահլիճտուն, որ ստանա խոստացած մրցանակը։ Մի ամբողջ օր հորս դիակը մնում է հրապարակի վրա։ Մուսուլմանները ծաղրելով են անցնում նրա մոտից, թե ո՞րքան թույլ է եղել «դավուրի» պարանոցը, որ մի հարվածից կտրվի է, իսկ ոմանք զարմանում էին սրիկայի բազկի ղոբության և նրա դաշույնի սրության վրա։ Բայց տեղային հայերը երկյուղից չէին համարձակվել ցերեկով մոտենալ նրան և միայն գիշերով վեր էին առել դիակը ու թաղել։

Այդ սաբասափելի եղեռնագործությունը լուրը խիստ սառնասրտությամբ ընդունվեցավ մեր կողմերում, որպես թե, սովորական անցքերի կարգից դուրս մի բան չլինելու։ Մեր թշնամիները ուրախացան, իսկ մեր բարեկամները ավելորդ համարեցին տրտմել։ Ավելի հասկացող մարդիկ այսպես էին բացատրում, թե աստված նրա ճակատին այնպես էր դրած, պետք է այս տեսակ մահով վախճանվեր։ Իսկ իմ քեռիները ասում էին, թե աստված պատժեց նրան, որովհետև նա զողացել էր նրանց քրոջը հոր տանից, և մի այսպիսի մարդ չէր կարող բախտավոր լինել։ Մի սիրող սիրտ միայն խորին կերպով խոցված էր, դա իմ մոր սիրտն էր։ Այդ ողորմելին մինչև մահ չկարողացավ մոռանալ թշվառ ամուսնի կսկիծը։ Ես և իմ քույրերս ոչինչ չէինք հասկանում. մենք միայն անգիտակցաբար լաց էինք լինում, երբ տեսնում էինք, որ մեր մայրը լաց էր լինում։ Բայց երբ ես մեծացա, այն ժամանակ միայն հասկացա բոլորը, և դառն վրեժխնդրությունը, իմ հասակի հետ, սկսեց փոքր առ փոքր աճել...

Դրանից ավելի այլևս ի՞նչ կարող էր լինել, որ աղդեք որդու սրտի վրա, որ զուրկ չէր զգացմունքից, որ սկսել էր հասկանալ, թե ի՞նչ բան է բարբարոսությունը։ Իմ հոր պարանոցի վրա կատարվել էր մի սոսկալի փորձ, որը եթե գործ դրված լիներ մի հավի, մի այծի և մինչև անգամ մի շան պարանոցի վրա, անտարակույս, անսպառիժ չէր մնալու չարագործը։ Բայց հայ մարդը, դավուրը, ավելի ստոր էր այդ անասուններից։ Նա տեք շուներ, նա գլին շուներ. նրա հետ կարելի էր անել ամեն բան և անպատիժ մնալ...

Իմ քեռիները արհեստով զինագործ էին. այդ արհեստը ժառանգարար անցել էր նրանց տոհմի մեջ, և հարյուրավոր տարիների ընթացքում զարգացել և բավական կատարելագործվել էր: Պարսկաստանում, ինչպես և Տաճկաստանում, առհասարակ բոլոր զինագործները հայեր էին. նրանք զենք էին պատրաստում իրանց թշնամիների համար, որոնք թևե շինելը չէին խմանում, բայց գործածելու մեջ շատ հմուտ էին: Ես միշտ մի առանձին բարկոթյամբ էի մտածում այն աղետալի անցքի մասին, թե անպատճառ մի հայ արհեստավորի ձեռքով պետք է շինված լինեին այն զաշույնները, որոնցմով փորձ փորձեցին իմ հոր պարանոցի վրա:

Իմ քեռիները մեր գավառի նշանավոր զինագործներն էին, այդ պատճառով նրանց արհեստանոցը ամբողջ տարի միշտ գործ և աշխատություն ուներ: Արհեստաճոցը զետեղված էր տան պլնավոր մուտքի դավիթում և բաժանվում էր կանանցից առանձին բակով: Այստեղ միշտ կարելի էր տեսնել մի խառնիճազան թաղամայր, բաղկացած պարսիկներից, թուրքերից և քրդերից, որոնք բերել էին իրենց զենքերը շինել առևու: Հեռու կամ օտար երկրներից եկողները այնտեղ մոռում էին օրերով և շաբաթներով, մինչև կպատրաստվեն նրանց զենքերը: Այս վերջիններից շատերը կերակրվում էին քեռիներիս սեղանից և մինչև անդամ փող չէին վճարում նրանց աշխատության համար: Ես փոքր ժամանակ չէի կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչ նշանակություն ուներ այդ նահապետական հյուրասիրությունը՝ համ ձրի աշխատել, համ կերակրել, համ փող չստանալ: Հետո հասկացա, որ այդ հյուրասիրությունը ցույց էին տալիս ոչ բոլորին, այլ նշանավոր անձնավորություններին միայն: Խաների, բեկերի, սեիդների, շեյխերի և զանազան քուրդ ցեղապետների համար աշխատում էին ձրի: Դրանք մահմեդական ժողովրդի առաջնորդներն էին, դրանց պետք էր քաղաքավարի կերպով կաշառել, դրանց բարեարտությունը պետք էր գրավել, որպեսզի կարելի լիներ դրանց շնորհիվ հասարակ մահկանացուներից վարձատրություն ստանալ: Հակառակ դեպքում անհնար էր գործել, առաջնորդները կարող էին հրամայել, որ բոլորովին ձրի աշխատեցնեն արհեստավորներին կամ զանազան շառեր կսարքեին: Իսկ այժմ ոչ մի թուրք, ոչ մի պարսիկ և ոչ մի քուրդ չէր համարձակվում իր վճարը չհատուցանել, որովհետև դիտեր, որ պետք էր հարգում են, պաշտպանում են վարպետ Բաբային. այսպես էր իմ մեծ քեռու անունը:

Կար և մի ուրիշ բան: Մեր գավառում բնակվող զանազան մահմեդական ցեղերը, մանավանդ քրդերը, անհաստատաբնակ ժողովուրդ էին. զարման սկզբից սկսած մինչև աշնան վերջը իրանց հոտերով և

վրաններով թափառում էին լեռնային ամարանոցներում և ձմեռը միայն վերադառնում էին իրանց աները։ Թափառումների ժամանակ ամեն մի խումբ պետք է իր հետ ղինադործ ունենար, որովհետև զենքը նրանց ամենահարկավոր գործիքն էր։ Եվ այս մտքով ման էին ածում իրանց հետ ղինադործի շարժական արհեստանոցներ։ Իմ մեծ քեռու հինգ որդիներից չորսը մի-մի քուրդ ցեղի վարպետներն էին և իրանց աշակերտներով շրջում էին նրանց հետ։ Նրանք վերադառնում էին տուն։ ձմեռը, բերելով իրանց հետ բեռներով յուզ, պանիր, բուրդ և մեծ քանակությամբ ոչխարներ, կովեր, եղներ և այլն։ Քրդերը վճարում էին այն մթերքներով, որ ստանում էին իրանց անասուններից։

Մյուս որդիների բացակայության ժամանակ մեծ քեռուս մոտ մնում էր միայն կրտսեր որդին։ Ես, կարծես, հենց այս բուպկիս տեսնում եմ իմ աչքի տոջ և ծերունի արհեստավորին, նստած զնդանի առջև, կաշյա գոգնոցով, անդադար ուղղում էր քթի վրա դրած ահագին ակնոցները, և երկաթի կտորը ունեկիքով բռնած, կամ խառտում է, կամ հղկում է և կամ փոքրիկ մուրճով ծեծում է։ Նրա շուրջը լսելի են լինում ահագին կռանների դաշնակավոր ձայները. փութսերը դռում են, շիկացած երկաթը դուրս են բերում քուրայի միջից, դնում են զնդանի վրա և մեծ-մեծ կռաններով կռում են. յուրաքանչյուր հարվածի հետ դուրս է ցայտում կայծերի մի ամբողջ հեղեղ։ Չգիտեմ թե ինչո՞ւ այդ կայծերը իմ ամենափոքր հասակից միշտ մի առանձին կախարդական ազդեցություն ունեին իմ վրա. ես տեսնում էի նրանց մեջ մի անբացատրելի խորհուրդ, մի դաղտնիք, որը հասկանալ չէի կարող։ Նրկաթի մեջ թաքնված կայծերը դուրս էին ցայտում այն ժամանակ միայն, երբ սառն երկաթը սաստիկ ջերմացնում էին, և երբ սկսում էին ծեծել, հարվածել նրան։ Նրկաթի հանգիստ և խաղաղ դրություն ժամանակ կայծերը, կարծես, քնած էին լինում. հենց որ տաքացնում էին երկաթը, հենց որ զարկում էր առաջին կռանը, խսկույն շանթերի կոտորակների նման նրանք դուրս էին ցայտում և սփռվում էին գետի ամեն կողմեր... Ուրիշ երեխաներ կարող էին վախենալ, բայց ես միշտ մի առանձին զվարճությամբ էի նայում այդ հրեղեն տարափի վրա։ Ես մինչև անգամ սիրում էի մրրիկը, երբ երկինքը սարսափելի կերպով որոտում էր, երբ օդի մեջ տիրում էր մի սոսկալի ալեկոծություն և երբ կայծակը դուրս էր շողում մթին ամպերի միջից։ Ինձ երևում էր, թե այնտեղ, երկնքի բարձրության մեջ, կատարվում է մի սաստիկ պատերազմ. հսկաները ահագին կռաններով փշրում էին ամպերը, ես լսում էի նրանց հարվածների ձայնը և տեսնում էի, թե որպես կայծերը հրեղեն ձգերի նման դուրս էին ցայտում ամպերի միջից։ Ինչո՞ւ օդի խա-

դադ ճամանակ չէին հայտնվում նրանք, բայց երբ սկսվում էր փոթորիկը, երբ սկսվում էր տարերքի միմյանց հետ ընդհարումը, միմյանց հետ զարկվելը, այն ժամանակ միայն հայտնվում էին երկնքի կայծերը: Ինձ թվում էր, թե այնտեղ կատարվում էր միևնույնը, ինչ որ կատարվում էր իմ քեռու դարբնոցի մեջ...

ՈՐՍՈՐԴԸ

Անցան մի քանի ամիսներ այն օրից, երբ հարկապահանջները ծախեցին մեր տան կայքը, անցան մի քանի դա՛ռն և մահաբե՛ր ամիսներ...

Մեր շուրջը տիրում էր արդեն ձմեռ, որ սառն ձեռքով խեց դաշտերի և լեռների բոլոր գեղեցկությունները: Յուրաքանչյուր օրըստօրի սաստկանում էր, և մուգ-մոխրագույն երկնքի երեսը ավելի և ավելի խոժոռ էերպարանք էր ստանում: Արևդակը, կարծես, խռովել էր երկրից և չէր ուզում իր դեմքը ցույց տալ: Վերջապես եկավ ձյունը և թանձր պատանը տարածեց երկրի վրա:

Մուժ փոթորկային գիշեր էր: Դրսում քամին կատաղի կերպով մոնչում էր, և նորեկ ձյունի փխրուն տարափը ահագին քանակությամբ տարուբերում էր մի տեղից մյուս տեղ: Մեր խրճիթը դողդողում էր սարսափիլի մրրիկից: Մտածում էինք, ահա քո:Փանը հիմքից կիւլենբան⁷ և, խառնելով ձնալիճ լեռների հետ, կտանն հեռու և հեռու կփրշուկ դաշտերի մեջ:

Մայրս նստած էր յուզային ճրագի մոտ, կարում էր մի բան: Նա այնքան խորին կերպով ընկղմված էր իր մտածությունների մեջ, որ ամենևին չէր զգում, թե ինչ էր կատարվում դրսում: Մարիամը և Մադթաղը երկար լաց հղան, որ մի բան ուտեն, և երբ ոչինչ չգտան, այնպես քաղցած քնեցին: Ես նստած էի վառարանի մոտ և շուտ-շուտ դնում էի նրա մեջ ցամաք տերևներ և շոր մացառներ, որ քույրերիս հետ հավաքել էինք այգիներից: Նրանք հանկարծ բռնկվում էին, բոցավառվում էին և քանի ըոպեից հետո կրկին հանդչում, մոխիր էին դառնում: Այդ խաղը պատճառում էր ինձ ավելի զվարճություն, քան խրճիթի մեջ որևիցե տաքություն:

Դուռը սաստիկ զարկեցին: Մայրս չսից. հս պնացի բաց արի: Ներս վազեց սպիտակ գնդակի նման մի բան, երբ անցավ շեմքից, կատվի պես թնփ տվեց իր մարմինը, և ձյունը բամբակի գլուջների նման թափվեց ցած:

— Տո, Մարո, գետի՞նը մտնես, ո՞րտեղից եկար,— հարցրի ես: Փոքրիկ աղջիկը ոչինչ չպատասխանեց և իմ վրա ուշադրութեան անգամ չդարձրեց, միայն գցելով մորս մոտ թաշկինակի մեջ կտպած մի բան, վազեց դեպի վառարանը և սկսեց լրջացած՝ իր ձեռքերը տաքացնել արդեն մարած կրակով: Երբ նկատեց, որ ջերմություն չկա, գնաց մորս մոտ և գրկելով նրա պարանոցը, կպտվ կուրծքին:

— Հայրս ուղարկեց,— ասաց նա, ցույց տալով կապոցը:

Հետո դարձավ դեպի ինձ, կարծես նա չէր կարող համբերել, որ իմ կոշտ հարցմունքը թողեց առանց պատասխանի:

— Ես քեզ նման պառավ տատիկ չեմ, որ կրակի մոտը նստեմ ու տնից դուրս չգամ:

Մորս տխուր դեմքի վրա երևաց մի անսովոր ժպիտ, նա դրեց Մարոյի սառած ձեռքերը իր ծոցի մեջ և, գրկելով նրան, սկսեց տաքացնել: Նրա լեզուն բացվեցավ:

— Հարսի՛,— ասաց նա մորս մի ատանձին ուրախությամբ,— ա՛յնքան ձյուն է եկել, ա՛յնքան ձյուն է եկել, ուղիղ մի արշին, տես այսքան (նա ձեռքով չափեց իր ոտքից մինչև գլուխը) Ֆահրատ,— դարձավ նա դեպի ինձ,— առավոտյան ձնագնդի կխաղանք, այնպես չէ՞: Ո՞ւր է Մարիամը,— խոսքը փոխեց նա,— թո՛ղ լուսանա, հս նբա աչքը կհանհամ... Մագթաղին ձյունով չեմ խփի, նա լավ աղջիկ է: Բայց այդ սատկած Մարիամը, բերնումը ինչ որ դալիս է, դուրս է տալիս... Թո՛ղ լուսանա...

— Ես ինքս կծեծեմ Մարիամին, կպատվիրեմ, որ քեզ վատ բան չասե,— հանգստացնում էր նրան մայրս:

— Լեզուն կտրե՛, որ սուս կհնա:

— Կկտրեմ... — պատասխանեց մայրս ժպտելով:

Մարոն տեսնելով, որ պատիժը ավելի սաստիկ պետք է լիներ, քան այն վիրավորանքը, որ Մարիամը հասցրել էր նրան, հտ առեց իր խոսքը:

— Զէ, մի՛ կտրե, ասա, որ ինձ վատ բան չասի, թե չէ ծամերը մեկ-մեկ կփկտրեմ...

Մայրս սեղմեց նրան իր կուրծքին և համբուրեց:

— Հարսի,— առաջ տարավ շատախոս Մարոն,— ի՞նչ լավ է ձյու-

ներ... վաղու՜մ ես, վաղու՜մ, չես կշտանում... ընկնում ես, այնքան փափուկ է, որ կոշքդ չէ ցաւում... Հարսի, ե՞րբ կսառչի մեր լիճը:

Մարոյի վերջին հարցմունքը մեր տան մոտ դռնված փոքրիկ լճակի մասին էր, որը ձմեռը սառչելով, մեծ զվարճություն էր պատճառում խաղասեր երեխաներին: Մայրս այդ մասին ոչինչ չպատասխանեց, միայն հարցրույց, արդյոք չվախեցա՞ւ էա, որ այնպիսի մթին և վատ եղանակում մեր տունը եկաւ:

— Ինչի՞ց պիտի վախենամ,— տեսց նա մի առանձին հպարտությամբ,— դայլ չկա, սատանա չկա, բոլորը ցրտից փախել, մտել են իրանց ծակերը: Ես խո Մարիամը չեմ, որ վախենամ: Ո՛ւհ, սատկած, հիմա կքնե՞ն: Տես, ի՞նչպէս քնել է, մտիկ տո՛ւր, Ֆարհատ, մտիկ տուր, հարսի...

Վերջին խոսքերի միջոցին Մարոն այնպիսի մի հեղնական ծամաճեռություն գոգծեց իր սեռի դեմքի վրա, որ շէր կարելի առանց ծիծաղելու նրա երեսին նայել: Բայց հանկարծ նրա մեծ և գեղեցիկ աչքերը վառվեցան, էա դուրս թռավ մորս դրկից և վաղեց մահճի մոտ, ուր քնած էին քույրերս: Նա խոնարհվեցավ, համբուրեց Մաղթադի երեսը, բայց Մարիամի մազերից այնպես սաստիկ ձիգ տվաւ, որ խեղճ աղջիկը ծվաց, սարսափելով քնած տեղից վեր թռավ և, տեսնելով իր ոխերիմը կշտին նստած, գոչեց վրդովված ձայնով:

— Տո, սե սատանա, այստեղ ի՞նչ ես շինում:

Դեռ քնաթաթախ Մարիամը ջանք արեց, որ նրան բռնե, վրեժը առնե, բայց վայրենի Մարոյի ճարպիկ մատները պինդ սեղմվեցան նրա կոկորդին, և շնչասպառ աղջիկը գլորվեցավ բարձի վրա: Ես մոտ վաղեցի, որ աղատեմ քրոջս: Նույն միջոցին Մարոն կատվի արագությամբ դուրս թռավ և աներևութացավ գիշերային խաւարի մեջ: Մայրս չգիտեր՝ ծիծաղել թե ըրականաւ. նա տեսց ինձ, որ գնամ և այն «դե ծնունդին» հասցնեմ իրանց տունը, չէցե թե ճանապարհին փորձանքի հանդիպի: Ես դուրս վաղեցի, նա արդեն անհետացել էր, միայն փողոցում տեսա մի ահագին կերպարանք, որին մոտեցավ Մարոն: Դա նրա հայրն էր:

— Մի՞թե կտրելի է թողնել փոքրիկ աղջկան այս խաւարում, այս ձևերի մեջ, տնից դուրս գալ,— հարցրի նրանից:

— Թող սովորե՛... — պատասխանեց հայրը և հեռացավ:

Այդ սառն և խստասիրտ պատասխանը ինձ խիստ օտարոտի երեւաց: Ի՞նչ պիտի սովորեմ փոքրիկ աղջիկը: Դիշերային փոթորիկի ժամանակ, ձյունի և սառնամանիքի մեջ միայնակ ման գալ: Ես չէի հասկանում՝ դրանում ինչ միտք կամ նպատակ կարող էր լինել: Այդ ինչ

տարապայման կրթությունն էր, որ խստասիրտ հայրը ցանկանում էր տալ մանկահասակ աղջկան: Մաբոն առանց դրան ևս վայրենի բնավորություն ուներ: Ամեն անգամ, երբ մեր տունն էր գալիս, առանց մեկին կծելու, առանց մյուսին ճանկոկելու չէր հեռանա: Նա անպատճառ մեկ դավաճաղ պետք է սարքեր: Այս պատճառով վերջին անկարգությունը մեզ երևաց բոլորովին սովորական: Նա խիստ շար աղջիկ էր, բայց մենք ամենքս սիրում էինք այդ կյանքով լի և միշտ ուրախ փոքրիկին: Իսկ Մարիամի հետ նրա յոթակալությունը ուներ իր պատմական պատճառները. չգիտեմ մի տարի առաջ, թե երբ, մի անգամ Մարիամը նրան կոչել էր «բռնա». այդ վիրավորանքը Մաբոն երբեք չէր կարող մոռանալ, թեև քրոջս խոսքը բոլորովին հեռու չէր ճշմարտությունից, որովհետև Մարոյի մեջ կար շատ ինչ բռնայական: Մաբոն չէր կարող համբերել, երբ նրան հիշեցնում էին, թե նրա երեսը անուկ գույն ունի, թե նրա մեծ, կրակոտ աչքերը «ֆալ բացողի» (կախարդի) աչքեր էին, թե նրա մանր գանգոլներով թուխ ծամերը միայն արաբները կարող էին ունենալ: Հարկավոր չէր ուղղակի նկատողությունը, բավական էր ասել, թե Մարիամի երեսը ճերմակ է կամ նրա մազերը շեկ ոսկու գույն ունեն, այն ժամանակ Մաբոն իրանը հասկանում էր: Նա մինչև անգամ նախանձվում էր, որ Մարիամը միևնույն անունն է կրում, ինչ որ ինքն ուներ, և այս պատճառով ամենեկին չէր բարկանում, երբ նրան կրճատած կերպով Մարո էին կոչում: Ղրանով գոնե իր անունը զանազանվում էր:

Ինձ հետ Մարոյի հարաբերությունները նույնպես բարեկամական չէին. երբ ևս բարկացնում էի, նա պատրաստ էր պատահոտել ինձ, բայց զգալով իր ուժի անհավասարությունը, միշտ սպառնում էր, թե «գիշերը, իմ բնած ժամանակը, նա կգա և կխեղդի ինձ»: Մաբոն հաշտ էր միայն Մազթաղի հետ, որովհետև չափազանց փափուկ բնավորություն ունեցող Մազթաղը թեքվում էր նրա առջև և համարյա բոլորովին ենթարկված էր նրա ազդեցությանը: Այդ պատճառով Մազթաղի նույնպես ճերմակ երեսը և շեկ մազերը չէին բարկացնում նրան և չէին հիշեցնում, թե ինքը բռնայի դեմք ունի:

Մարոյի այն գիշեր բերած կապոցը այնպիսի սովորական բան էր, որ մենք առանց բաց անելու գիտենք նրա միջում ինչ կար: Դա որսի խորոված միս էր հացի հետ, որ երբեմն ուղարկում էր նրա հայրը, չնայելով, որ ինքն էլ ոչ սակավ աղքատության մեջ էր ապրում: Երբ Մարիամին հրավիրեցին ուտելու, նա հրամարվեցավ, ասելով, թե ինքը քաղցած կմեռնի և այն «սև սատոնայի» բերած ողորմությանը չի մոտենա: Բայց մայրս միշտ զոհությանմբ էր ընդունում բարերար ձեռքի

օժանդակությունը այն մարդկանց, որի հետ ամենեւին ծանոթություն չու-
ներ, որը մի անգամ ևս ոտքը ներս դրած չէր մեր շեմքից, թեև մեր
ամենամոտ զորացին էր Միայն Մարոն, որ հաճախ գտնվում էր մեր
խրճիթում, պատմել էր իր հորը մեր թշվառ դրությունը, և նա համար-
յա ամեն զիշեր չէր դադարում ուղարկել իր անուն գտնվածից մեր բա-
ժինը, և այնպես ծածուկ, որ ոչ ոք չէր հասկանում:

Մարոյի հորը կոչում էին Ավո, նրա խակական անունը ևս չգիտեի:
Նա, ահագին բարձրությամբ, մի վիթխարի տղամարդ էր, որ պարա-
պում էր որսորդությունով: Ավոն մեր քաղաքի բնիկներից չէր, բայց
մի քանի տարի առաջ, մի ստատիկ ձմեռային եղանակում նա հայտնը-
վեցավ մեր քաղաքում, բռնորովին միայնակ, որպես մի փախստական:
Հետո փոքր առ փոքր կազմվեցավ նրա ընտանիքը: Այդ ընտանիքը
շատ մեծ չէր, ինքը՝ որսորդը, իր միակ զավակի՝ Մարոյի հետ՝ ահա
բռնորդ: Դրանց թվում գտնվում էին՝ մի մշտական ծառա Մըհն անու-
նով, մի տնակալուչ կին, որին կոչում էին խաթուն, և մի պատանի,
որին կոչում էին Հասո: Այս վերջինը որսորդի որդեգիրն էր: Ո՞վքեր
էին դրանք և ո՞րտեղից եկան՝ հայտնի չէր: Միայն մեր քաղաքում որ-
սորդի մասին խոսվում էին շատ զարմանալի պատմություններ, իրր
թե նա տաճկական Հայաստանի արևելյան կողմերիցն էր, թե նա իր
հայրենիքում մի նշանավոր մարդ է եղել, թե նա շատ կոփմներ է ունե-
ցել քրդերի հետ և իր գլխի մազերի համբարքով մարդիկ է սպանել և
այն: Ո՞րքան ստույգ էին այդ զրույցները, մենք չգիտեինք, մեզ այս-
քանը միայն հայտնի էր, որ Ավոն մի բարի մարդ էր և մեր ամենալավ
դրացին, թեև ամենքն ատում էին նրան և խորշում էին նրանից, որպես
մի սարսափելի եղեռնագործից:

Ճշմարիտ է, որ Ավոն իր միշտ լուռ, միշտ տխուր և ծածկամիտ
բնավորությամբ մնաց ամենի համար սրպես մի մթին հանելուկ: Նրա
ճակատի վրա դրած խոր սպին իր ահալորությամբ մի առանձին ար-
տահայտություն էր տալիս դեմքի խոշոր, միկնույն ժամանակ ավա-
ղակալին գծադրությանը, որ հարուցանում էր նաչդի մեջ ահամա
երկյուղ և կասկած: Այսուամենայնիվ, նա շատ բարեսիրտ մարդ էր.
ևս, Մարիամը և Մագթաղը ամենեւին չէինք վախենում նրանից: Նրր
գնում էինք նրա տունը, նա առնում էր մեզ իր երկայն և ահագին ծընկ-
ների վրա, օրորում էր, և «պոչը կտրած մկան», «քոսոտ այծի» հե-
քիաթներն էր պատմում. մենք թուլանում էին ծիծաղելուց: Մարոն չէր
կարողանում համբերել, երբ տեսնում էր, որ իր հայրը Մարիամին
նույնքան սիրում էր, որքան Մագթաղին և ինձ: «Նա էլ քո քույրն է»,
ասում էր հայրը և խրատում էր նրան նախանձոտ շիինել: Ամեն ան-

գամ, երբ մենք գնում էինք որսորդի տունը, նա անսահման զվարճութուն էր պարգևում մեզ: Ավոն տալիս էր մեզ իր որսած թռչուններից, որը դեռ կենդանի էր մնացած. մենք կապում էինք նրա ոտը թևով և օրերով խաղ էինք անում նրա հետ:

— Ֆարհատ,— ասաց ինձ մի անգամ որսորդը,— դու շատ ևս չարչարում թռչուններին, եթե այսպես կվարվես, ևս մյուս անգամ քեզ ոչինչ չեմ տա:

Նս, սկսյալ փոքր հասակիցս, խոսքի ետևից ման եկողներից չէի խեղճն պատասխանեցի:

— Նս խո չեմ սպանում, բայց դու սպանում ևս թռչուններին ու ինձ ասում, թե ի՞նչու ևս չարչարում:

— Սպանելու և տանջելու մեջ մեծ զանազանություն կա,— ասաց նա ժպտալով,— վերջինը ավելի վատ է:

Ամեն անգամ, երբ մեր թաղի մեջ ձալն էր տարածվում, թե Ավոյի ծուղակի մեջ գալս, արջ կամ մի ուրիշ դադան է ընկել, ամբողջ թաղը թափվում էր այնտեղ տեսնելու: Նա իր ծուղակը կազմել էր քաղաքից դուրս, որ շատ հեռու չէր մեր բնակարանից: Դա մի բոլորակ վիրաս էր, բավական ճարտարությունը գետնի մեջ փորած, և քսան արշինի չափ խորություն, հինգ արշինի չափ լայնություն ուներ: Երեւակայեցեք ձեզ մի սամովար, որի ջուր լցնելու տեղը դատարկ է, իսկ կրակ լցնելու տեղը ամբողջ է. վիրասը մի ալյուրիսի ձև ուներ: Վիրասի մեջտեղում, ուր մի հաստ սյունի նման պինդ գետին էր բարձրանում, նրա վրա ամեն գիշեր դրվում էր մի գեշ, իսկ սյունի շորս կողմի դատարկությունը ծածկվում էր եղեգներով, այնքան թույլ կերպով, որ եթե մի հավանցնելու լիներ ծածկոցի վրա, իր ծանրությամբ կարող էր խեղճն ցած գլորվել: Դադանները, գեշի հոտը ատնելով, մոտենում էին նրան, բայց դեռ գեշին չհասած, ընկնում էին վիրասի մեջ:

Վաղ-առավոտյան հայանվում էր որսորդը Մըհեի հետ: Բաղմությունը հետաքրքրությամբ սալասում էր, թե ինչպես պետք է դուրս բերեն դադանին, որը կատաղած, զայրացած և անհանգիստ կերպով պտավում էր վիրասի մեջ, մռնչում էր, դարհուրելի ծայներ էր արձակում և փորձեր էր փորձում դուրս գալ, բայց չէր կարողանում: Այդ միջոցին վիթխարի Մըհեն, աջ ձեռքում մի ահագին երկաթի մահակ բռնած, իսկ ձախ ձեռքում բռնելով շղթաներով ամրացրած Բալափչեն*,

* Բալափչեն մի տեսակ երկաթից շինած գործիք է, որ անց են կացնում դադանների բերանը, նրանց զսպելու համար. այդ գործիքը մեր լեզվում կոչվում է «գալս»:

իջնում էր վերապի մեջ: Բազմությունը սարսափում էր կիսախեղազար որսորդի աներկյուղության վրա: Լինեք այնտեղ գայլ, արջ, վազր, ինձ, մի երկչոտ աղվես, միենույն էր Մըհեի համար: Նա բռնորդ գաղանների վրա նայում էր, որպես ոչխարների վրա:

Վերապի մեջ սկսվում էր գազանի և Մըհեի ստորերկրյա կռիվը: Մենք ոչինչ չէինք տեսնում, միայն լսում էինք գազանի բաբկացկոտ մոնչյունը, շղթայի ձայնը և երբեմն երկաթե մահալի ծանր հարվածները: Երբ գաղանը հաղթված էր, Մըհեն մի առանձին փաղաքշական հղանակով տեսնում էր նրան. «Հանգստացի՛ր, գառնուկս, ես քեզ երկար այստեղ չեմ թողնի»: Եվ իրավ, մի քանի րոպեից հետո հայտնվում էր Մըհեն, իր հետ դուրս քաշելով գազանին, որի գլուխը և բերանը կաշկանդված էին լինում ֆալաիշի մեջ, և այնքան ամուր կերպով, որ ոչ ոքին վնասել չէր կարող:

Խիստ սակավ անգամ էր պատահում, որ Մըհեն դուրս գար վերապից երեսը արյունաթաթախ, ճվռտված կամ մարմնի մի այլ մասը վիրավորված: Բայց երբեք չէր պատահում, որ նա չկարողանար զրսպել գազանին: Ես մինչև այսօր հիշում եմ, թե ո՞րպիսի անհոգություն էր այդ երկաթե մարդը ձեռքով սքրում էր իր երեսից արյունը, կարծես թե քրտինք էր սրբում:

Ավոյի պարապմունքի մեջ Մըհեն օգնում էր նրան ավելի, քան նրա բռնորդ որսորդական շները և բարակները: Նա զարմանալի ճարպկություններ և հասկացողություն ունեւ որսորդության մեջ: Անասունների բնավորությունը և նրանց սովորությունները նա այն աստիճան ուսումնասիրված էր, որ բավական էր տեսնել նրանց թաթերի ձյուռի վրա տպավորված հետքերը, այնուհետև նա գիտեր, թե ի՞նչ անասուն էր անցել, ո՞րտեղ կարելի է գտնել նրան կամ ի՞նչ հնարքով պետք էր որսալ:

Ավոն ուրիշ պարապմունք չուներ. նա ապրում էր որսորդությունով միայն: Մազոտ գազանների մորթների գործածությունը մահալիցանների համար պիղծ համարվելով, թուրքերը, պարսիկները և քրդերը նրանց որսորդությունով չէին պարասում, և այս պատճառով ասպարեզը մնացել էր միայն Ավոյին: Նրա տունը մի կատարյալ գազանանոց էր: Ամեն անգամ, ես այնտեղ դնալիս գտնում էի նրան զբաղված կամ գաղանները կերակրելով և կամ աղվեսի, կուղի, գայլի, արջի, վազրի և այլ այս անասնականների մորթիքը շրջանցելով: Հրեա և հայ վաճառականները իրանք գալիս էին և, զննելով մորթիքը, առնում էին հեռու երկրներ վաճառելու:

Մարոն այն աստիճան ընտելացած էր զազաճների հետ, որ ամենին նրանցից չէր վախենում: Մի անգամ նա ցույց տվեց ինձ մի ամհահի վարդ, ասելով.

— Տես, Ֆարհատ, ի՞նչ գեղեցիկ բծեր ունի:

Ես սարսափեցա, երբ փոքրիկ աղջիկը մոտեցավ և սկսեց փայփայել զազանի ահագին գլուխը:

— Ի՞նչու ես վախենում,— ասաց նա ծիծաղելով,— դա մի մեծ կատու է, և ավելի ոչինչ:

Այդ վաղրին մանուկ հասակից որսացել էր նրա հայրը, որովհետև Մարոն շատ սիրում էր նրան, այս պատճառով պահել, մեծացրել էին: Ինձ իշխում էր, որ Մարոն էլ այն գազանների ձողերից մեկը պետք է լիներ, որովհետև նրանցից չէր վախենում և նրանց շատ սիրում էր:

Ե

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ ԵՎ ՔԱՀԱՆԱ

Մայրս իմ փոքր հասակից հոգս էր տանում, որ դիր կարդալ սովորեմ և «լավ մարդ» դառնամ: Տասն տարեկան էի, երբ նա ինձ մեր թաղի քահանայի մոտ տարավ: Այն օրը հոգեգալստյան տոնն էր: «Հոգեգալուստը լավ օր է,— ասում էր մայրս,— եթե երեխան այս օրը վարժատուն մտնե, շատ բան կսովորի, նրա համար որ, հոգին սուրբ այսօր առաքյալներին լիզու տվեց»:

Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել այն խոսքերը, որ մայրս ինձ վարժապետին հանձնելու ժամանակ ասաց. «Տեր հայր, ծառա լինեմ սուրբ աջիդ, որդիս քեզ համար զուլ (ճորտ) եմ բերել, միսը քեզ, ոսկորը ինձ. ինչ ուզում ես արա, միայն թե երեխաս մի բան սովորի»...

Ես բոլորովին չհասկացա, թե ինչ էին նշանակում մորս խոսքերը, միայն լսեցի, որ տերտերը խոստացավ ինձ լավ ուսում տալ, բոլոր դրքերը կարդացնել, ավելացնելով, թե «հանգուցյալ հայրս» իր լավ բարեկամն է եղել, և «ներա իսթրու» ինձ վրա առանձին ուշադրություն կդարձնե և այլն:

Տեր Թողիկը, այսպես էր վարժապետիս անունը, իր ուսումը ստացել էր Աղթամարա անապատում: Թե ինչո՞ւ համար նա թողեց վանքը՝ այդ ևս չգիտեմ, միայն ասում էին, որ նա բերեց իր հետ գիտություն խիստ ահագին պաշար: Տեր Թողիկը մեծ համարում ունեւր ոչ միայն

մեր քաղաքի մեջ, այլ մեր ամբողջ գավառում հռչակված էր նրա իմաստությունը. Ով որ մի երազ էր տեսել, նրա մոտն էր վազում և նրանից բացատրություն խնդրում: Ում երեխան հիվանդ էր, նրան Նարեկ կամ Ավետարան էր կարդալ տալիս, որ առողջանա: Ով որ մի գործ էր կամենում սկսել, նրա «տերությունհայի» վրա էր փորձում իր բախտը: Մի խոսքով, նա մեր գավառի մարգարեն էր. ամեն մարդ նրա խորհրդին էր դիմում, ամեն մարդ նրանից խրատ էր ընդունում...

Աստված իմ, ինչե՛ր չէին պատմում նրա մասին... Ասում էին, տեր հայրը իր եղունգի վրա մի բան է գրում, և այն գրի ղորությամբ կնիկները իրանց առջև ծով են տեսնում և իսկույն տկլորվում են... Ասում էին, թե նա մի աղոթք է կարդում, և գարու հատիկները մրջեմի նման բարձրանում են դեպի տան սյունը, և ընդհակառակն, նրա խոսքով արագաշարժ կարիճը քարացած կանգնում է և բնաւ չէ շարժվում: Ասում էին, ծախի բերանը աղոթքով կապում է, և նրանք չին կարողանում արտերի ցորչանը ուտել: Ասում էին, դեերին, սատանաներին բռնում է, լցնում է ապակյա սրվակների մեջ և այնպես պահում է, որ մարդերին վնաս չտան: Այսպիսով շատ բաներ խոսում էին նրա մասին, ևս բոլորին, բոլորին հավատում էի: Սկզբում իմ վրա սարսափ էին բերում այս խոսքերը, բայց հետո այնքան ընտելացա, որ մտածում էի. «Տեր աստված, ե՞րբ կլինի, որ ես էլ այդ ամենը սովորեմ և իմաստուն մարդ դառնամ»...

Ի՞նչպես չհավատայի, երբ ամեն օր տեսնում էի նրա տունը լիքն էր հայի, թուրքի, ջհուղի և զանազան ազգերի կնիկներով: Որը տեր հոր համար ընծա էր բերել մի քանի հատ ձու, որը՝ մի աքաղաղ, որը՝ մի շիշ արաղ, որը՝ մի զույգ դուպա, վերջապես ոչ մի մարդ դատարկաձեռն ոտք չէր կոխում նրա շեմքի վրա: Ի՞նչ էր նրանց դարձր: Մեկը չբերք էր. տեր հայրը նրա համար մի բան էր գրում, որ երեխա ունենա: Մյուսի տղամարդը ուրիշին էր սիրում. տեր հայրը իր «Վեցհազարյակի» շնորհիվ նրա սերը սառեցնում էր՝ օտար կնկանից և իր կնոջն էր սիրել տալիս: Մեկ ուրիշը ուզում էր մարդի գնալ. տեր հայրը իր «Թիլիսմանների» ղորությամբ նրա բախտը բաց էր անում: Այսպիսի շատ բաներ անում էր նա, և ասում էին, որ բոլորը կատարվում է...

Իր եկեղեցական պաշտոնի մեջ տեր Թողիկը նույնպես իր ժողովրդի թե հոգևոր, թե բարոյական մխիթարությունն էր: Ամեն մարդ նայում էր նրան, որպես մի սրբության վրա: Նրբ սկսվում էր մեծ պատեր, մեր թաղեցիքը սովորություն ունեին կեսավուր ժամից առաջ հավաքվել եկեղեցու բակում մի խուցի մեջ: Վարժապետս գնում էր այնտեղ, նրանց համար կարդում էր և մեկնում էր մի դիրք: Ես մինչև

այսօր չեմ մոռացել այն ահագին մեծ դիրքը. նրան կոչում էին «Այս-մավուրք»⁹: Նա այնքան ծանր էր, որ հոգիս գուրս էր գալիս, մինչև տա-նում էի հեղեղեցու խուցը: Բե ի՞նչ էր գրած նրա մեջ, ես չգիտեի, բայց շատ անգամ դիրքը տանելու ժամանակ մտածում էի. «Ա՛խ, աստված ջան, ի՞նչ կլինի, որ այդ գրքի բոլոր գրվածները իմ գլխումը լցնես»: Հետո ինձ ու ինձ ծիծաղում էի. «Լավ, ասում էի, իմ պատիկ գլուխը ո՞նց կարող է այս ամեն բաները իր մեջ տանել»: Հետո էլի մտածում էի. «Վարժապետիս գլուխը հո իմից մեծ չէ, բա՛ ինչո՞ւ նա ամենը իմա-նում է»:

Թաղի ծերունիները հավաքված էին լինում հեղեցու խուցի մեջ, սպասում էին տեր հոր գալստյանը: Նա տանում էի գիրքը, դնում էի փոքրիկ գրակալի վրա և, ձեռքերս կուրծքիս վրա դրած, կանգնում էի այնտեղ: Նա գալիս էր: Ա՛խ, ի՛նչպես պատվով ընդունում էին նրան, մարդ չէր մնում, որ սուրբ աջը շամբուրի և նրա օրհնությունը շառնե: Նա նստում էր գրակալի մօտ, բաց էր անում գիրքը, կարդում էր և պատմում էր նրա միտքը: Նա մինչև այսօր չեմ մոռացել մի քանի բա-ներ, որ այն ժամանակ սովորեցա սուրբերի, ճգնավորների, աբեղաների հրաշագործությունների մասին, քե ի՛նչպես նրանք խորոված աղավ-նիներ էին թոցնում, ի՛նչպես հրեշտակների հետ էին խոսում, ի՛նչպես դե-րին բռնում էին և իբանց սպասավորություն էին անել տալիս, կամ ի՛նչպես շարաթներով ոչինչ չէին ուտում, բայց աստված նրանց հա-մար երկնքից մանանա էր ուղարկում: Ո՞վ է իմանում, հաղար ու մեկ այսպիսի բաներ էի լսում, որոնք լցնում էին իմ սիրտը մի սրբազան ջերմեղանդությամբ, և ես մտածում էի. «Թող տամ այս փուշ աշխար-հը, դնամ սարերը, մտնեմ քարերի մեջ, ճգնավոր դառնում, որ ես էլ հրեշտակների հետ խոսեմ. որ ես էլ երկնքի մանանայով կերակրվեմ»...

Երբեմն ծերունիներից ոմանք առաջարկում էին վարժապետիս խորին աստվածաբանական հարցեր: Նա բոլորի պատասխանը խիստ խելացի կերպով տալիս էր...

2

ԴՊՐՈՑԸ

Մեր գյուղը տեր Թոգիկի ավելորդ սենյակներից մեկն էր, անա-ստ: Նների ախոռին շատ մոտ և համարյա կպած նրա հետ: Այն նիզ և խեղդված խուցի մեջ լցված էին թլով մինչև քառասուն աշակերտներ.

բացի աշակերտներից, այնտեղ կապած էին տեր հոր նորածին հորթներից հրեքը: Ձմեռը շատ լավ էր այնտեղ, թեև վառելիք չունեինք, բայց ախոռից դասարան մեջ ծակված պատուհանները բաց էինք անում, և ջերմ գոլը մառախուղի պես ներս էր թափվում, մեր դասատունը դառնում էր տաք, որպես բաղնիք: Ո՛րքան ուրախանում էինք մենք... Թեև անասունների շնչառությունից գոլորշիացած ջերմությունը խեղդելու չափ ծանր էր: Ամառը շատ վատ էր այնտեղ, որովհետև ախոռի մեջ գտնված անմաքրությունների խմորվելուց՝ մի կողմից փչում էր անախոթ զարշահոտություն, մյուս կողմից գոյանում էին զանազան տեսակ զևռուներ, ուրեք, լ՛էրի հեռ: Խումբեր կաղմելով, ահագին բաղմունքամբ արշավանք էին գործում դեպի մեր դասատունը: Նրանք այնքան մանր էին, որ աչքը հազիվ էր տեսնում, բայց ո՛րպես սարսափելի կերպով խայթում էին, այդ միայն աստված գիտի:

Ամբողջ գարոցը բաղկացած էր մեկ դասաշահից. նրա միջումն էին ավանդվում թե բարձր և թե տարրական պիտությունները, սկսյալ այգեբենարանից, մինչև այն ահագին դիժքը, որ ես հազիվ էի կարողանում մինչև ժամատան խուցը տանել: Մեր դասատունը, թուրքի մեշիգի նման, բոլորովին մերկ էր. նստարան, աթոռ, սեղան կոչված բաները այնտեղ չկային: Աշակերտները ծալապատիկ նստում էին խոնավ հատակի վրա, առանց տախտակամածի, որ միայն պատած էր ճախնային բույսերից հյուսած հասիրներով: Վարժապետը միայն իր տակին փռած ուներ այծի մորթի, և մի քանի հարուստների որդիները նույնպես ունեին փռքրիկ օթոցներ, որ բերել էին իրանց տներից: Միակ առարկաները, որոնք հիշեցնում էին, թե այն մթին և գերեզմանի պես խոնավ սենյակը դպրոց էր, էին՝ ֆալախկան և մի խուրձ դալար ճիպտներ նրա մոտ դրած...

Ա՛խ, քանի՛, քանի՛ անգամ մենք գողացանք, քանի՛ անգամ կտրեցինք այն անիծված ֆալախկան, դարձյալ չկարողացանք ազատվել նրանից: Նա միշտ կար և կար... Նա միշտ անպակաս մնաց մեր դպրոցից... Նրբ ես շատ ուշ, վերջին ժամանակներում, կարգացի ինկվիլիցիայի հնարած զործիքների նկարագրությունը և նրանց տեսակները, զարմացա, թե ի՞նչպես էր պատահել, որ կաթոլիկ եկեղեցու հանճարը, որ այնքան զորավոր էր տանջանքի մեքենաներ ստեղծելու մեջ, բոլորովին ի նկատի չէր առել ֆալախկան՝ այգ, աշակերտի հոգին, մարմինը մաշող զործիքը... Աշակերտի մերկ ոտները գնել այդ պատժական մեքենայի մեջ, պտտեցնելով վեր բարձրացնել, հետո դալար ճիպտներով այնքան հարվածնել, մինչև ողորմելի գոհը բոլորովին թուլանա, ուշաթափ լինի, ահա այդ էր ֆալախկայի նշանակությունը:

Ամենատանեւին այն էր, որ պատժվող աշակերտին ծեծել էին տալիս նրա բարեկամի կամ ամենասիրելի ընկերի ձեռքով: Եթե այդ վերջինը հարվածները թուլացնում էր, կամ հրաժարվում էր ծեծելուց, նրան ևս ենթարկում էին միևնույն գանահարությանը:

Վաղ առավոտյան սկսվում էր դասատվութիւնը: Վարժապետը մի անկյունում նստած էր ընում, որպէս քուրմը իր խորին սրբազնության մեջ: Նրա առջև դրած էր փոքրիկ գրակալը, այդ նրա ամբիոնն էր: Աշակերտները հերթով մոտենում էին, վարժապետի աջը համբուրում էին, շոքում էին նրա առջև և, դասագրքերը դնելով գրակալի վրա, սկսում էին «համար տալ» (դասը ասել): Սովորաբար ամեն մի սխալի համար յուրաքանչյուրն ընդունում էր «խառախ» մի-մի սաստիկ զարկ իր ափի մեջ: Իսկ եթե դասը բոլորովին սերտած չէր, նրա համար պատրաստ էր անիծված ֆալախկան...

Այդ «խառախ» կոչվածը աստծո մի առանձին պատիժն էր. նա շինված էր ամենամուր փայտից և փոքրիկ թխալի ձև ունէր: Հին գրքերի մեջ գտնված բոլոր ասացվածքները, որոնք վերաբերում էին ծեծելու, գանահարության, փորագրված էին նրա վրա: Օրինակ, այսպիսի խոսքեր. «Որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիկամբ», «Մառա, որ ոչ դիտիցէ զկամս տեսառն ևւ արժան ինչ գանի գործիցէ, արքցէ գան սակաւ, իսկ որ գիտցէ ևւ մեղիցէ, արքցէ գան բազում», «Դառն է ծառ խրատու, իսկ պտուղ նորա՝ քաղցր»¹⁰... Երատեսիւ այդ գործիքն առանձնապէս պատրաստվում էր վարժապետների համար. և տեղ Թոգիկը իր ունեցածը, որպէս պատմում էր, ընծա էր ստացել իր վարժապետից, որպէս հիշատակ և որպէս նշան իր մեծաքայլ հառաջադիմության:

Պատիժների մեջ մինչև այսօր չեմ մոռացել մեկը, որը որքան ծիծաղելի, այնքան էլ սարսափելի էր: Աշակերտին կանգնեցնում էին ոտքի վրա և երկու ձեռքով բռնել էին տալիս մի աղյուս կամ ահաղին Այսմալուրքը: Նա ժամերով, հնդկական ֆալիլիի նման, այդ ծանր գիրքը պետք է պահէր զլիսից բարձր, երկու ափերի մեջ: Բռնելը հոգնում էին, չղերը թուլանում էին, բայց այդ ոչինչ: Գլխավոր տանջանքը նրանումն էր, որ հանցավորը պետք է կանգնէր մեկ ոտքի վրա. մյուս ոտքը գետին դնելու համարձակութիւն չունէր: Սովորաբար ընտրում էին ձախ ոտքը, իսկ աջը պետք է վեր բարձրացած պահէր: Մի աշակերտ մտրակը ձեռին կանգնած էր նրա մոտ, հսկում էր այդ անտանելի մարմնամարդության վրա: Երբ պատահում էր հանցավորին ոտքը գետին դնել, նա իսկույն մտրակով զարկում էր ոտին: Այդ սաստանալական պատժին ևս այն աստիճան սովորած էի, որ երկար կարողանում էի սազի նման մեկ ոտքի վրա կանգնած մնալ:

Մեր դպրոցն ունեւր իր ուրիշ խստությունները:

Վաղ առավոտյան պետք է դասատուն գայինք բոլորովին անոթի, առանց մի պատառ հաց անգամ բերան դնելու: Թեյի կամ սուրճի գործածութիւնը այն ժամանակ դեռ մեր երկրում մտած չէր: Իսկ եթէ մեր տներում գտնված թանից կամ մածունից նախաճաշիկ անկինք, դրա համար սաստիկ պատիժներ էին նշանակված: Վարժապետն ասում էր. «Կուշտ փորով չէ կարելի դաս սովորել, երբ մարդ մի բան ուտում է, խելքը պակասում է»: Եվ նա օրինակ էր բերում ճգնավորներին, յլարդապետներին, որոնք ոչինչ չէին ուտում, բայց իրանցից զրօքեր էին շարադրում:

Հիշյալ պատվերը մենք կատարում էինք ամենայն ճշտությամբ. զեղծումներ անել նրա դիմ անկարելի էր, որովհետեւ վարժապետը սատանայի պես իմանում էր, երբ աշակերտը մի բան կերած էր լինում: Ահա ինչպէս էր իմանում. նախ քան ուսման սկսիլը, վարժապետը, ո՛ր աշակերտի վրա կասկած ուներ՝ սկսում էր նրա լեզուն քննել, որ տեսնէ, արդո՞ր նա իր ծոմը լուծել էր, թէ ոչ: Հայտնի բան է, անսլաղ մարդու լեզուն ավելի սպիտակ գույն է ունենում. նրա մակերևութի վրա ճերմակ փառ է նստած լինում. իսկ երբ մի բան ուտում կամ խմում է, լեզուն մաքրվում է և ավելի կարմիր գույն է ստանում: Այդ պատճառով մենք ամեն առավոտ ոչ միայն ոչինչ չէինք ուտում, բայց մինչև անգամ վախենում էինք երեսներս լվանալու ժամանակ բերաններս մաքրել ջրով, որ շիցք թէ մեր լեզվի ճերմակութիւնը սրբվի, և վարժապետը ասէ, թէ ծոմը լուծել ենք... Եվ այսպէս, մինչև կեսօր մենք պարապում էինք բոլորովին սոված փորով. զլուխներս պտտվում էր. աչքներիս առջև սևանում էր քաղցածութիւնից, դարձյալ ոչինչ չէինք կարողանում սովորել:

Մեր ժամացույցը պատի ստվերն էր, որը գետնի վրա մինչև մի նշանակյալ խաղ հասնելը, դիտելիք թէ արդէն կեսօր է: Այն ժամանակ միայն թույլտվութիւն էինք ստանում ճաշելու Բայց ո՛րքան անհամբերությամբ սպասում էինք, մինչև սովերը հասնում էր խաղին... Կարծես, արեւն էլ մեր վարժապետի նման սիրտ չունէր. նա միշտ դանդաղ և դանդաղ էր գնում, և սովերը խիստ թույլ կերպով էր տարածվում...

Ճաշը ուտում էինք դասատան մեջ: Աշակերտները իրենց հետ էին բերում բոլոր պաշարը և անուշ պատառներից բաժին էին հանում տեր հոր համար, այնպէս որ, նրա մասը ավելի ճոխ էր լինում և բազմատեսակ, մինչև անգամ երեցկիւնն ու նրա օրդիքն էլ կերակրվում էին տեր հոր սեղանից:

Ճաշից հետո, թեև մենք ունեինք մի քանի հանգստության ժամեր, բայց սաստիկ արդելված էին խաղերը: Խաղը համարվում էր մեզ համար մի տեսակ շարություն, որ ընդդեմ էր համեստության և հանդարտության կանոններին: Աշակերտը պետք է լիներ լուռ, անշարժ, ամոթխած և խոնարհ: Այդ պատճառով սաստիկ պատժվում էր աշակերտը, երբ նրան նկատում էին խաղալիս, ամիլի վատթար, երբ նրա մոտ դառնում էին խաղալիքներ: Այդ մասին երբեմն դպրոցում անակնկալ խուզարկություններ էին լինում, աշակերտների գրպանները ոլորնում էին:

Հարուստների սրդիքը բացառություն էին կազմում դպրոցի խիստ կարգապահության մեջ. նրանց շատ բան ներվում էր. դասատան մեջ առաջին տեղումն էին նստեցնում, իսկ դրսում նրանք անսպառիժ էին մնում, երբ ծեծում էին իրանց աղքատ ընկերներին: Այսպիսիներից մեկն էր Ալո անունով մի տղա, որ մեր քաղաքի առաջին հարստի որդին էր. նրա հայրը արքունի փողերանոցի կապալառու էր: Այն ժամանակ Պարսկաստանի գլխավոր քաղաքներում դրամներ էին կտրում, և կտրելու իրավունքը կառավարությունը կապալով տալիս էր մասնավոր անձիքներին: Ալոյի հայրը Խոյ քաղաքի փողերանոցի պետն էր, և այդ արտոնությունը սերունդից սերունդ, որպես մի առանձնաշնորհություն, տված էր նրանց տոհմին: Այս պատճառով այդ տոհմը կոչում էին «զառարիներ»:

Ալոն մեր ամենաանպիտան աշակերտներից մեկն էր, ոչ ոք չէր սիրում նրան, բացի վարժապետից: Երբ պատահում էր աշակերտներից մեկին պատժել, Ալոն առաջինն էր լինում, որ խնդրում էր վարժապետից իրան թույլ տալ կատարելու դահճի պաշտոնը: Մեծել իր ընկերներին, նահատակել նրանց, դա զվարճություն էր պատճառում անսիրտ Ալոյին, և մեր վարժապետը երբեք չէր զրկում նրան այդ ուրախությունից... Ամեն օր կգար նա դպրոց, մի նոր գիրք իր հետ բերելով, ցույց կտար վարժապետին ու կասեր. «Հայրս ասաց, որ այս գրքից դաս տաք»: «Լավ,— կպատասխաներ վարժապետը,— դրա վրա կարդա»:

Մի անգամ ես չկարողացա համբերել, ասեցի Ալոյին.

— Դու մի կանոն Սաղմոսը դեռ հեղելով ես կարդում, այդ մեծ գիրքը ո՞նց պիտի կարդաս:

— Իմ հայրն էլ մեծ մարդ է,— պատասխանեց նա մի առանձին հպարտությամբ:

— Քո հայրը մեծ մարդ է, այդ ես իմանում եմ, բայց սրդին մեծ գիրք կարդալու համար պետք է դեռես մի քանի տարի սովորես:

— Ի՞նչ պիտի սովորեմ... հայրս ասաց, տար այդ գիրքը կարդա, որ դպրոցի մեջ տուաշին աշակերտը լինես:

— Որպես ինքը քաղաքի մեջ առաջին մարդն է,— պատասխանեցի ես ծիծաղելով:

Այդ միջոցին զգացի ապտակի մի սաստիկ հարված երեսիս վրա: Ես էլ պատասխանեցի նրան իմ զորեղ մուշտիով: Անպիտանը իսկույն վազեց վարժապետի մոտ և ինձ վրա դանգատվեց: Զեղ եմ թողնում երեսակայիչ այն աւետանելի պատիժը, որ ես ստացա իմ հանդգնության համար, ես համարձակվել էի իմ մուշտիով պատասխանել արքունի փողերանոցի ղլխավորի որդուն... այդ անկարելի բան էր: Բայց այն օրից իմ մեջ ծագեց մի սառնորդ ատելություն դեպի ամեն ինչ, որ արքունական էր, և դեպի ամեն մարդ, որ հարստացել էր արքունիքի շնորհիվ...

Հարուստների որդիների նախապատվությունը դպրոցի մեջ առանց պատճառի չէր. նրանք տոն օրերում վարժապետի համար ընծաներ էին բերում զինի, արաղ, յուղ, պանիր և դրանց նման բաներ: Նրանց հայրերը վարժապետին «խալաթ» էին տալիս, երբ որդիները մի գրքի կարդալը վերջացնում էին և սկսում էին մշուսը: Բայց ես աղքատ էի. մայրս զովարությանը կարողանում էր վճարել իմ ամսականը, խսկ ընծաների փոխարեն ես կատարում էի վարժապետիս տնային գործերը: Առավոտից մինչև երեկո հանգստություն չունեի. աղբյուրից խմելու ջուր էի բերում, կովերի համար ուտելու խոտ էի քաղում դաշտից, հորթները բռնում էի, մինչև երեցկիներ կովերը կթում էր, և եթե ուրիշ գործ չէր լինում, ճաշից հետո նստում էի վարժապետիս կողքին, ճանճեր էի քշում, որ նրա անուշ քունը տանի...

Պատահում էր, մեր թաղում մկրտություն էր լինում կամ թաղում. այն օրը վարժապետիս համար հարսանիք էր, իսկ մեզ համար՝ մահ: Աշակերտներից մի քանիսը, որոնք մեծ էին հասակով և տիրացություն անել պիտեին, վեր էին առնում տեղ հոր փիլյանը, մաշտոցը, բուրվառը և քահանայական այլ սպասները: Նրանք գնում էին խորհրդի տեղը: Այսպիսի դժպքերում, երբ կարող էինք մի փոքր ազատ շունչ քաշել, ավելի դառն էր լինում մեր վիճակը: Վարժապետը մտածելով, որ իր բացակայության ժամանակ մենք անկարգություններ կանենք, հնարել էր մի սատանայական միջոց մեզ հանդիստ պահելու համար: Նա մեզ նստացնում էր միմյանցից հեռու, մեր հագուստի լայն փնջերը տարածում էր գետնի վրա, նրանց վրա ածում էր մանր ավազ, հետո ավազը դրոշմում էր փայտյա կնիքով, որ հատկապես դրա համար պատրաստված էր: Նրեակայեցե՛ք մեր դրությունը, ամբողջ ժամերով

պետք է մեխած մնաս դետնի վրա, մի շարժում անգամ անել կարող չես, որովհետև իսկույն ավազը կխառնվի, կնիքը կլուծվի, և վարժապետը, այդ տեսնելով, հոգիդ կառնես...

Այսպիսի պատիժներին խիստ հաճախ ենթարկվում էի ես: Բարերար աստված, ի՞նչ պետք է անելի, խո մեռել չէ՞ի, որ անշարժ մնայի: Պատահում էր, կամ լուռ էր կծում, կամ ճանճն էր նեղացնում, կամ վերջապես մի ուրիշ հարկավորություն ունեիր... Վարժապետը դառնում էր տուն մի փոքր տաքացած գլխով. նա գտնում էր կնիքը լուծված, այն ժամանակ պատրաստ էր ինձ համար կամ անիծված ֆալախկան, կամ մերկ ծնկներով չոքել ալյուսի մանրած կտորների և կամ սիմինդրի հատիկների վրա: Դարձյալ պետք է անշարժ մնայի...

Լինում էին օրեր, որ պատիժը ընդհանուր էր դառնում. աշակերտները բոլորը միասին պատվում էին: Տարվա մեջ մի քանի անգամ մենք ունենում էինք արձակուրդներ: Մեծ արձակուրդները լինում էին զատիկի և ծննդյան տոների ժամանակ, յուրաքանչյուր տոնին մի-մի շաբաթ: Երբ տոներից հետո աշակերտները կրկին հավաքվում էին դպրոցը, մեր վարժապետը առանց խտրության աշակերտների ոտները դնում էր ֆալախկայի մեջ և բոլորին հավասարապես ծեծում էր: Ինչո՞ւ համար: Այդ նրա համար էր, դուցե աշակերտները արձակուրդի ժամանակ իրանց տներում կամ դրսում որևիցե անկարգություն արած լինեին, իհարկե, այդ կարծեցյալ անկարգությունը ստուգել անհնարին էր, ուրեմն պետք էր թե մեղավորին և թե անմեղին հավասարապես պատժել... Այս բարբարոսության մեջ մի ուրիշ միտք էս կար: Ինչպես լավ ձիավորները ձիու վրա նստածին պես առիս են նրան մի քանի մտրակի դարկ, որ թմրած անասունը զգաստանա, դրդովի, այնպես էլ մեր վարժապետը հանգստի օրերից հետո լարում էր մեր մտավոր ուժերը ճիպտաներով, որ սթափվինք, որ վայրենացած կյանքից կրկին ընտելանանք դպրոցական տաժանակիր կյանքին...

Մեր վարժապետը չարաոիրտ մարդ չէր, ընդհակառակն, նա շատ բարի էր: Այս բոլոր խտրությունները, այս բոլոր անպիթությունները առաջ էին դադիս նրա մանկավարժական հասկացողությունից: Նա համոզված էր, որ առանց ծեծի, առանց տանջանքի աշակերտը ոչինչ չի սովորի: Նա այնքան հավատում էր իր ֆալախկային, որքան հավատում էր իր թիչիսմաններին և կախարդական արարողություններին, որոնցմով հրաշքներ էր գործում...

Երբ պատմում էի մորս դպրոցում կրած իմ տանջանքները, նա էլ միեկնույնն էր հաստատում և սովորաբար պատասխանում էր. «Ուրդի, մինչև ծեծ չուտես, մինչև հեղություն չբաշխես, բան չես սովորի»: Ապա

ի՞նչու այնքան ծեծ էի ուտում, այնքան տանջվում էի, դարձյալ ոչինչ չէի կարողանում սովորել:

Ես հիմար տղա չէի, հստատեմբար արամիտ էի, երբ տատա մի հեքիաթ էր պատմում. հս միանգամից բոլորը սովորում էի. երբ մեր քաղաքում աշուղ էր գալիս, երգ էր երգում, վեպ էր պատմում, հս իսկույն սովորում էի: Իսկ դպրոցում ի՞նչու այնքան բխամտացա, ո՞րտեղ կորա՞վ իմ սրամտությունը...

Տատիս հեքիաթը, աշուղի երգը հասկանում էի, դրա համար շուտ էի սովորում, բայց վարժապետիս դաս տված բաներից ոչինչ չէի հասկանում. ինձ երևում էր, որպես թե նրանք հայերեն չլինեին: Գիշեր ու ցերեկ դասս սերտում էի ու սերտում, գլխումս մի բան չէր մտնում. հենց որ վարժապետիս աչքը ընկնում էր աչքիս, հս սարսափում էի, միտքս շփոթվում էր, գիտցածս մոռանում էի...

Ես մինչև այն աստիճան ընկած էի թե մոքով և թե հոգով, մինչև այն աստիճան սպանված էի իմ մեջ մանկական ուժերը, որ բուրբուլին հավատում էի, երբ վարժապետս բարկանալով ասում էր. «Սատանայի լակոտ, քեզանից մի օրինավոր բան չի դուրս գա»...

Առաջին անգամ վարժապետս ինձ տվեց սովորել այբբենարանը: Վարժես, այս բռաբիս էլ իմ աչքի առջևն է այն փոքրիկ տետրակը, տպած խոշոր տառերով: Նրա ճակատին նկարած էր մի մեծ խաչ, որի ներքև կային այս խոսքերը. «Խաչ, օգնյա՛ ինձ»: Մի քանի ամբողջ ամիսներ, երեսս խաչակնքելով, կրկնում էի այդ երեք բառերը: Վարժապետս ասում էր, եթե ամեն դասի սկզբում խաչից օգնություն չսրնդրես, ոչինչ չես կարող սովորել: Բայց երևում էր, որ խաչն էլ խոտվել էր իմ գլխին, նա ինձ խելք ու միտք տալու նպատակ չունի...

Ես մինչև այսօր չեմ կարող հեռացնել այն ծանր և անախորժ տպավորությունը, որ թողել է իմ վրա այդ-բենը... Նրա ամեն մի տառը, կարծես թե, ուղում էր վիշապի նման ինձ կուլ տալ... գիշերներն անդամ հանդիստ քուն չունեի... երազների մեջ նույնքան տանջվում էի, որքան դպրոցում... Ինձ երևում էր, որպես թե նոն, մեյմունի նման առջևս պալաժ, իր դղվելի ուսիք ծոմոնելով, ուղում էր վախեցնել ինձ... Ուն, մի մեծ մոդես դարձած, վաղում էր, որ ծոցս մտնի... Սմենից ավելի հս ասում էի նեն, նա միշտ երևում էր ինձ վիզը ծռած ելտի պես... հս շատ էի վախենում ուղտից: Բայց մի տառ, որին հս շատ սիրում էի, էր օն. հս նրան խիստ շուտ ճանաչեցի, որովհետև նա նման էր գեղեցիկ Սոնայի բոլորակ աչքերին...

Նազկի՛ Սոնա, քո աչուդը հիշելու ժամանակ հս բոլորը, բոլորը

մոռանում եմ, ինչ որ կրեցի այն դժոխքի մեջ... դու էիր իմ մխիթարությունը... դու էիր քաղցրացնում իմ տխուր ժամերի դառնությունը...

Սոնան վարժապետիս աղջիկն էր ևս իմ կյանքում չեմ տեսել մի այնպիսի բարի և անմեղ բնավորություն: Պատահում էր, երբ վարժապետս ծեծում էր ինձ, Սոնան մի թաքուն տեղ հասած լաց էր լինում: Եւ չէի աղջիկ, ի՞նչու էր լաց լինում նա...

Է

ՍԻՐՈ ԱՌԱՋԻՆ ԶԳԱՑՄՈՒՆՔԸ

Վարժապետիս ընտանիքը կազմում էին երեք հոգի՝ կինը, որդին և փոքրիկ Սոնան: Նրա կնոջը կոչում էին Գյուլ-Ջահան: Չնայելով իր գեղեցիկ անվանը, որ նշանակում է աշխարհի վարդը, երեցիկինը աշխարհի ամենաաշխատալի արարածներից մեկն էր: Այսուամենայնիվ տեր հայրը, եթե չասենք սիրում էր, բայց բավականին հարգում էր նրան: Թեև պատահած ժամանակ մանր հայհոյանքներ տալիս էր, բայց շատ սակավ էր սպառնում, որ ծեծեր նրան: Դա ուներ իր առանձին պատճառները. որպես մարդարևի առաջին երկրպագուն լինում է իր կինը, այսպես էլ «աշխարհի վարդը» տեր հոր ամենամոլեռանդ պաշտողներիցն էր: Նա էր հռչակում կանանց հասարակության մեջ, թե որպիսի հրաշալի ներգոյծություններ էին անում իր ամուսնի կախարհական թղթերը: Նա էր տարածում լուրեր, թե այսինչ և այնինչ տիկինը որպիսի բախտի հասավ տեր հոր կախարհությունների շնորհիվ: Այսպիսով ավելանում էր վարժապետիս հաճախորդների թիվը:

Որդին, Ստեփանը, վարժապետիս երեխաների անդրանիկն էր. դա մի սիրուն տղա էր, որ ամենեին նման չէր մորը: Միշտ լուռ, միշտ մոռնչ, գունաթափ գեմքով և մարած աչքերով Ստեփանը մի ապուշ երեխա էր: Չէր կարելի առանց խղճալու նայել նրա երկշտ երեսին: Նրա հետ խոսելու ժամանակ ես միշտ նկատում էի, որ առանց պատճառի ժպտում էր, ծիծաղում էր, արծակում էր մի քանի անմիտ, անկապ խոսքեր և իսկույն գծի նման փախչում էր, վախենալով, չիցե թե իբրան ծեծեն: Խեղճը ցնորված էր: Երբեմն ամբողջ գիշերներ անցուցանում էր նա անհանդիստ վառանցություն մեջ, շատ անգամ ընած տեղից վեր էր թռչում և անգիտակցաբար գնում էր, ուր որ հանդիպում էր: Այս պատճառով նրան կապում էին շոր բոլոր կախարհական հնար-

ները, որոնք ուրիշները վրա հրաշալի կերպով ազդում էին, բոլորովին անզոր մնացին գեղեցիկ Ստեփանի առողջությունը վերականգնելու, խեղճը մնաց միշտ խելագար: Որքան ճիշտ էր, ես չգիտեմ, միայն պատմում էին, թե նրա խելագարության պատճառը եղել էր նույնիսկ հայրը: Ստեփանը ինձ նման չար և անհանգիստ տղա էր. մի օր հայրը, բարկանալով նրա վրա, կամեցել էր «խրատել» և այս պատճառով կախ էր տվել ջրհորի մեջ, ասում էին, այն օրից Ստեփանին պատահել էր այդ դժբախտությունը: Պատմում էին, որ դեերը այնտեղ զարկել էին Ստեփանին, որովհետև ջրհորը միշտ լիքն է լինում դեերով: Բայց լինում էին օրեր, որ Ստեփանի խելքը գլխին էր դալիս, նա խիստ քաղցր և բարի հրեյսա էր դառնում. մենք ամենքս ուրախանում էինք և սիրում էինք նրան:

Աղջիկը, Սոնան, նույնպես լուռ երեխա էր և, շնայելով իր փոքրիկ հասակին, կատարում էր անային շատ դործեր: Սոնան կրում էր եղբոր հեղ, հանգարտ և մուգ-կոկեազույն աչքերը, այն զանազանությամբ միայն, որ քոջ աչքերը ավելի պայծառ և կենդանի էին, մինչդեռ եղբորը՝ բոլորովին կորցրել էին իրանց կենդանի փայլը: Սոնայի ծամերը նույնպես ավելի մուգ գույն ունեին, քան եղբոր շեկ, մետաքսանման մազերը, և ավելի խիտ էին, քան թե նրանը: Զարմանալին այն էր, որ այդ երկու երեխաներից ոչ մեկը նմանություն չուներ ոչ հոր հետ, որի կերպարանքի մեջ կային մի քանի ռոռ մոնղոլական գծեր, և ոչ նման էին մորը, որի դեմքը վախեցնելու չափ տղեղ էր:

Չնայելով որ տեղի թողիկը 700 ընտանիքից բաղկացած մի ամբողջ թաղի ավագ քահանան էր, չնայելով որ, բացի դրանից, նա վիճակալոր առաջնորդի դործակալի աշատեն էր կատարում և այդ բոլորից առատ արդյունք էր ստանում (էլ չեմ խոսում դպրոցի մասին), այնուամենայնիվ, նրա սպրտատը, նրա կեցությունը խիստ չքավոր էր: Մի քանի մթին սենյակներ, ծեփած սպիտակ կավով, նեղ բակ ցածրիկ շրջապարիսպով, այդ բոլորը կացուցանում էին նրա անշուք բնակարանը, ուր տիրում էր մշտական փոշի, ահա, խորին տխրության հետ: Դրացիները տեղի հոր այսպիսի չքավոր կեցությունը վերաբերում էին նրա անփառասիրությանը և նրա աշխարհի վայելչություններին չցանկացող բնավորությանը: Դա մասամբ իրավացի կլիներ, եթե ազահներն էլ այսպիսի հատկություններ չունենային: Ժլատները նույնպես անապատի մեջ են ապրում, որպես տեղի թողիկը իր մերկ ճգնաբանում: Դերվիշությունը առհասարակ գրավիչ է լինում և հրապուրում է ումկի սնահավատությունը, թեև դերվիշի քրքրված վերարկուի տակ շատ անգամ ծածկվում է մի շահասիր և հարստահարիչ ոգի...

Վերջին տարին հրում մայրս չկարողանալով վարժապետի ամսականը վճարել, ինձ բռնորոշ ծանրաբեռնեցին անային գործերով, այնպես որ ժամանակ չէի գտնում դասերս պատրաստելու։ Սմբողջ ցերեկը հողիս դուրս էր գալիս կամ երեցկեց, կամ տեր հոր պատվերները կատարելով։ Մնում էր պարապել միայն զիշերով, իսկ այդ ևս շատ անգամ չէր հաջողվում, որովհետև ճրագ և լույս չունենալու համար միշտ ստիպված էինք քնել շատ վաղ։ Քեռուս տան հետ ավելի հարաբերություններ չունեինք. մայրս իր եղբայրներից ոչինչ օժանդակություն չէր ստանում, և լեթ հնար չինք, նա կթողներ այն խնդրված խրճիթը, որ քեռիներս շնորհել էին մեզ բնակություն համար։ Մեր հույսը մնացել էր մեր բարերարի՝ որսորդ Ավոյի վրա։ Նա էլ դպրոցի վերաբերությամբ ինձ չէր օգնում, և մինչև անգամ խիստ անախորժ էր թվում նրան, որ ևս այնտեղ ուսում էի առնում։ Սա դեռ չեմ մոռացել այն խոսքը, որ մի օր հայրական բարեսրտությամբ որսորդը ասաց ինձ.

— Ֆարհատ, դուրս եկ այդ դժոխքից, դու բռնորոշ կբխանաս այնտեղ։

— Դուրս գամ ի՞նչ անեմ, ի՞նչ սովորեմ, — հարցրի ես։

— Մտի՛ր քեռիներիդ արհեստանոցը, ղենք շինել սովորի՛ր, — պատասխանեց նա։

— Մի՞թե ուսումը վատ է։

— Այդ ուսում չէ, որ դու սովորում ես։

Հետո նա սկսում էր երկար ու երկար բացատրել ինձ, թե ի՞նչ բան է ճշմարիտ ուսումը, բայց ես այն ժամանակ չէի հասկանում, միայն դարմանում էի, թե ի՞նչպես այդ կոշտ, կոպիտ մարդը, որ, անդադար գաղանների հետ պատերազմելով, գաղանի բնավորություն էր ստացել, այնքան լավ, այնքան հիմնավոր կերպով խոսում էր ուսման վրա...

Որսորդը շատ մոտ բարեկամ էր իմ քեռիներից մեկի հետ, որին կոչում էին Մինաս. դա բռնորոշ ձրի շինում էր, նորոգում էր որսորդի ղենքերը, երբ նրանց որևիցե մասը խանգարված էր լինում։ Այդ Մինասի հետ խոսել էր որսորդը, համոզել էր նրան, որ ինձ վեր առնեն իրանց արհեստանոցը որպես աշակերտ։ Նա սիրում էի այդ արհեստը, իմ սիրտը դողդողում էր ուրախությունից, երբ քեռիներիս արհեստանոցն էի մտնում և, ամբողջ ժամեր նստած այնտեղ, խորին հոգեզմայլությամբ նայում էի գեղեցիկ, փայլուն ղենքերին, որ դուրս էին գալիս քեռիներիս ճարտար ձեռքից։ Բայց մայրս սատանայի նման հակառակ եղավ և չթողեց, որ ես այդ արհեստը սովորեի։ Նա, ատելով քեռիներիս, ատում էր և նրանց արհեստը։ Նա կրկնում էր միևնույն խոսքերը, որ

ևս շատ անգամ լսել էի վարժապետիցս, թե բոլոր ղինագործները մեղավոր մարդիկ են, բոլորն էլ դժոխքը կզնան:

— Ի՞նչու, — մի անգամ հարցրի ես:

— Նրա համար, որ թուր, սուր, հրացաններ են պատրաստում, և այդ զենքերով մարդիկ միմյանց կոշորում են, — պատասխանեց նա:

Թե այսպես, թե այնպես, քնոխներին արհեստանոցը մտնելը ինձ չհաջողվեցավ. ես դարձյալ մնացի այն «դժոխքի» մեջ, որպես կոշում էր նրան որսորդը:

Բայց նույն «դժոխքի» մեջ ես ունեի մի մխիթարիչ հրեշտակ, որ թեթևացնում էր իմ կրած վշտերի դառնությունը: Դա Սոնան էր՝ վարժապետիս աղջիկը: Թե ի՞նչ զգացմունք էր այն, որ կապել էր իմ սիրտը այդ նազելի տրարածի հետ, ճշմարիտ, ես էլ չգիտեի և մինչև այսօր չեմ կարողացել հասկանալ:

Սոնան ինձ շատ էր օգնում, առավել այն աշխատությունների մեջ, որ ես պետք է կատարեի վարժապետիս տնտեսության մեջ: Երբ միասին գնում էինք այդին կովերի համար խոտ քաղելու, նա ասում էր ինձ.

— Ֆարհատ, դու նստիր, դասդ սերտիր, ես կքաղեմ խոտը:

— Դու մենակ չես կարող բոլորը քաղել, դու կհոգնես, — ասում էր նրան:

Նա ժպտում էր և իր հրեշտակային անմեղ բարեսրտությամբ ասում էր ինձ.

— Չէ, կարող եմ, ես չեմ հոգնի: Դու սովորիր, որ հայրս չծեծե քեզ:

Թեև Սոնան շատ էր ցանկանում միշտ օգնել ինձ, որ ես ժամանակ պահեի դասերս պատրաստելու, բայց չէր կարողանում, որովհետև վերջին օրերում նրան արդելեցին մտանոթալ ինձ, և ես այնուհետև միայնակ էի գնում այդուց խոտ քաղելու, և միշտ տխուր էի լինում, երբ նա ինձ հետ չէր:

Այսպես անցուցի ես յոթն բոլորակ տարիներ. մի խորհրդավոր թիվ, որի մեջ թաքնված են իմ մանկության սկզբնական տանջանքները... Այս յոթն տարվա ընթացքում ես անցա դիտության բոլոր աստիճանները, այսինքն, սովորեցա այնքան, որքան կարող էր սովորել այն ժամանակ մի բարձր ուսում ստացող աշակերտ: Ես կարողացել էի բոլոր զրգերը, որ հայտնի էին մեր երկրում՝ Սաղմոս, Ժամագիրք, Ավետարան, Հին Կտակարան, Նարեկ և մինչև անգամ այն ահագին դիրքը, որ ես փոքր հասակումս դժվարությամբ կարողանում էի վեր առնել: Ես կարողանում էի գրել և գրածս կարդալ, ես գիտեի և մի քանի կանոններ

Հայոց հին լեզվի քերականությունից: Բայց մի բան, որ չկարողացաւ ձեռք բերել եւ՝ դա էր վարժապետիս խորին գիտությունը ոգիներէի և կախարդություններէի մասին. այդ գիտությունը վարժապետս, պահում էր իր մոտ որպէս մի գաղտնիք, որին մասնակից լինելու համար պետք էք տասն-քսան տարի ծառայել նրան:

Նրա դպրոցում աշակերտները երկար տարիներով անշարժ մնում և ծերանում էին: Մորութեամբ, անմորութեւ, շափահաւ, անշափահաւ, երեխա և երիտասարդ, բոլորը խառնված էին միմյանց: Տասն տարեկան էի ես, երբ մտա այդ դպրոցը. այն օրից անցել էր ավելի քան տասնեակու տարի. դա փոքր ժամանակ չէ. այժմ ես բոլորովին հասուն պատանի էի: Բայց, շնայելով իմ հասակին, վարժապետս վարվում էր ինձ հետ, որպէս մի երեխայի հետ, դարձյալ նույն ֆալաֆաւն, դարձյալ նույն «խրատի» հարվածները ասիերիս մեջ, դարձյալ նույն մերկ ոտներով շոքելը աղյուսի կտորտանքի վրա... մի խոսքով, պատիժների թվից ոչինչ չէր պակասել: Բայց դարմանալին այն էր, որ ես այն աստիճան սովորած էի այդ պատիժներին, այն աստիճան մեղած էր իմ մեջ պատվի, հպարտութեան և անձնասիրութեան զգացմունքը, որ ես անտրտունջ կերպով համբերում էի բոլորին, որպէս էջը, եզը, ձին համբերում են իրանց տիրոջ անգութ հարվածներին: Բայց սի անգամ ընդհակառակը պատահեց:

Մեծ դատկի տոնն էր. աշակերտներից ոչ մեկը չկարողացավ պատրաստել «Դանիէլի գիրքը»¹¹ եկեղեցում կարդալու համար: Այդ գիրքը կարդում էին սովորաբար հարուստների որդիքը, և նրանց ծնողները մի նշանակյալ նվեր էին տալիս եկեղեցուն: Իսկ այն տոնին վարժապետը իր աշակերտների հառաջագիմությունը ժողովրդին ցույց տալու համար պահանջում էր, որ այդ գիրքը կարդալին անգիր: Բայց հարուստների որդիների մեջ ո՞րանդից էր այնքան ընդունակութուն, որ կարողանային ամբողջ «Դանիէլին» անգիր պատրաստել: Մեծ պատի սկզբից նրանք ամեն օր սերտում էին ու սերտում, բայց հենց որ մոտեցավ դատիկը, վարժապետը որից որ հարցրեց, չկարողացավ կարդալ: Էլ ուրիշ ճար չկար. վարժապետը ստիպված ինձ հանձնեց պատրաստել «Դանիէլին»: Այն օրը մեծ պատի վերջին ավագ ուրբաթ օրն էր՝ Հիսուս Քրիստոսի խաչելութեան և չարչարանքի օրը... մի այնքան շարժարանք պետք էր՝ մի օրվա մեջ «Դանիէլին» պատրաստելու համար: Ավագ շաբթի կեսօրին վարժապետը հարցրեց, ես կարողացաւ կարդալ երեք քառորդ մասը միայն: Գուցե մինչև երեկոյան պատարագի սկսվելը ես կարող կլինեի մնացածն էլ սերտել, բայց ես համբերել չկարողացավ, սաստիկ բարկացավ և նախատեց ինձ ամենակեղ-

տոտ հայհոյանքներով: Ես էլ համբերել չկարողացա, պատասխանեցի նրան մի քանի կոպտություններով: «Սատանայի լավոտ, ես քո հերը կանիծեմ»... գոռաց նա կատաղելով, և որովհետև ավելի ժամանակ չունեի, բանտարկեց ինձ ախոռատան մեջ և հրամայեց այնտեղ փակված սրահել, մինչև ինքը ճրագալույցի երեկոյան պատարագը կվերջացնի և, հկեղեցուց վերադառնալով, իմ հոգին կառնի...

Ոչինչ ինձ այնքան չէր տանջում, որքան այն զգացմունքը, որ ամբողջ քառասուն օր ծով ու պաս էի սրահել, առավոտյան, կեսօրին և երեկոյան ժամ էի գնացել, աղոթք էի արել, իսկ այս գիշեր, որ զատկի ճրագալույցի գիշերն էր, նույնպես պիտի հկեղեցի գնայի, պատարագ տեսնեի և «Սուրբ-սուրբը» երգելու ժամանակ պետք է մորս տված կարմիր ձուն տաճարին ցույց տայի ու այնուհետև պասս բաց անեի. այս բոլոր ջերմեռանդ ցանկություններս անկատար մնացին, բոլորից պրկվեցա... Կրոնական զգացմունքը վառ էր իմ մեջ, իմ հոգին լի էր ջերմ հավատքով: Եկեղեցու սամեն մի ծեսը, ամեն մի արարողությունը, սամեն մի պաշտամունքը ինձ համար սրբազան նշանակություն ունեի, և այս պատճառով մեծ ցավ էի զգում, որ այն օր զուրկ մնացի հկեղեցուց: Մյուս կողմից, ինձ տանջում էր մի սարսափելի նախաձեռն. ես մեր դպրոցի առաջին աշակերտն էի, իսկ ինձանից հարյուր անգամ ստոր ընկերներս այն գիշեր պետք է հկեղեցում «փոխ» ասեին, «գիրք» կարդային, շարականներ երգեին և իրանց ծնողներին ուրախացնեին, իսկ իմ խեղճ մայրը պետք է իր որդու ձայնը չսեի... Այս բոլոր մտածություններն այն աստիճան պաշարել էին ինձ, որ ես բոլորովին մոռացել էի վարժապետիս սպառնալի պատիժը, որ սպասում էր ինձ մի քանի ժամից հետո: Զարմանալի՝ հակասություն: Նա պիտի պատժեր ինձ, նա պիտի բարբարոսի նման նահատակեր ինձ, այն խոսքերից հետո, որ այսօր աստծո սուրբ սեղանից, իբրև քահանա, պիտի ավետեր աշխարհին՝ «Քրիստոս յարևալ ի մեռելոց. մահուամբ զմահ կոխաց և յարութեամբն իւրով մեզ զկենսս պարգեւեաց»¹²:

Իսկ իմ բա՞նտը... Ես իմ անձնամոռացության մեջ դեռ նրան ուշադրություն չէի առել: Զնայելով որ ապրիլ ամիսն էր, բայց շոգերը սկսվել էին արդեն: Գոմը, ուր բանտարկված էի ես, լիքն էր զանազան միջատներով, որոնք իրանց սուր խայթոցները խրում ու խրում էին մարմնիս մեջ: Մի կողմից անասունների հոտած աչքի արտաշնչությունը խեղդում էր ինձ, մյուս կողմից սիրտս թռչալսում էր քաղցածությունից: Ողորմա՞ծ աստված, ի՞նչ անեի, փախչել չէի կարող. դուռը ամուր կերպով փակած էր. իսկ համբերել այն տաքտարոսի մեջ, մահվան շափ սպանիչ էր...

Արեւը վաղուց արդեն մտել էր. խաւարը ավելի և ավելի թանձրանում էր դոմի մեջ: Ես բոլորովին կատաղեցա, ինձ տիրեց մի տեսակ խելագարութիւն: Երկաթե վանդակի մեջ նոր բռնված գաղանի նման, ես այս կողմ և այն կողմ էի թռչում, աշխատում էի մատներով քանդել սլափերը, խորտակել սյուները, ծակել առաստաղը, կտորել դուռը, լայնացնել նեղ լուսամտները, որ մի հնար դռնեմ աղատվելու Այդ կռիւլը տեկեց մի քանի ժամ, մինչև ես բոլորովին հոգնեցա, թուլացա և վեր ընկա հատակի վրա: Այդ միջոցին ինձ տիրեց երևակայութեան բորբոքումը և հրեշտակոր ցնորքների խառնափնթորութիւնը: Տատիս հեքիաթների մեջ լսած յոթնգլխանի վիշապները, եղջյուրավոր դեերը, պոչավոր սատանաները, ահագին խումբերով գալիս ու դնում էին աչքիս առջև: Մտածում էի՝ ահա խաւարը բոլորովին կպատե, և դրանք կխեղդեն ինձ...

Թե քանի՞ ժամ ես մնացի այդ տենդային դրութեան մեջ, չգիտեմ. միայն լսեցի, հանկարծ դուռը ճռաց: Ես ամբողջ մարմնով սարսափեցա: Բայց սոսկումն անցավ շուտով: Տեսնում եմ, ներս է մտնում Սոնան, մի այցելու հրեշտակի նման, ձեռքում բռնած յուզային ճրագը: Նա վեր բարձրացրեց ինձ ընկած տեղիցս, և նրա քնքուշ ձայնը բոլորովին սթափեց ինձ:

— Փախի՛ր, Ֆարհատ,— ասաց նա,— փախի՛ր, քանի հայրս տանը չէ...

Ես կամեցա դրկել, համբուրել իմ աղատչին, բայց նա ոգիների նման աներևույթ եղավ:

Ես դուրս եկա իմ բանտից, ես թողնեի դպրոցը, իմ մանկութեան, իմ տանջանքների «գոթիսը», և մշուս անգամ չվերադարձա այնտեղ...

Ը

ՀԻՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

Աղատվելով իմ բանտից, ես վճռեցի մշուս անգամ չվերադառնալ այնտեղ, և ոչ մեր տունը գնացի, որովհետև գիտիի, որ մայրս առավոտյան կրկին ինձ կտաներ տերտերի մօտ և, հանձնելով նրան, կասեր. «Միսը քիզ, ոսկորն ինձ»... Բայց ես այժմ հասկացել էի այդ սարսափելի խոսքի նշանակութիւնը, որ մայրս առաջին անգամ ինձ դպրոց տալու ժամանակ ասաց վարժապետիս:

Գիշեր էր, երբ հս գուրս հկա բանտից. չղիտի, թե ուր գնամ: Հուսահատությունը մինչ այն աստիճան տիրել էր ինձ, որ մտածում էի. «էլ ուրիշ ճար չկա, գնամ գետը ընկնեմ, գուցե ազատվեմ»...

Խորին վրդովմունքի մեջ ես անցա մեր ամբողջ թաղը. փողոցների մեջ ոչ ոք չէր երևում. դեպի ամեն կողմ տիրում էր խուլ լռություն: Ամեն ընտանիք, հկեղեցուց տուն դառնալով, ուրախ, զվարթ, բոլորել էր զատակահան սեղանի շուրջը և ընթրիք էր վայելում: Բայց ես, որպես փախստական, որպես մի թշվառ դատապարտյալ, տեղ և օթևան չունեի այս գիշեր: Տներից բուրում էր խնկի և կնդրուկի անուշահոտությունը. ամբողջ օդը լցված էր այդ սրբազան բուրմունքով: Նրբեմն իմ ականջին դարկում էին ուրախ բացականչություններ. «Քրիստոս հալածվ ի մեռելոց»... այո՛, հարյա՛վ սիրո և խաղաղության աստվածը... Բայց ո՞րտեղ էր սերը, ո՞րտեղ էր խաղաղությունը, ո՞րտեղ էր եղբայրությունը, ես իմ կյանքի մեջ այդ բաները ոչ մի տեղ չէի տեսել...

Իմ խռովությունը այժմ հասնում էր մինչև խեղադարություն. ես այժմ ոչինչ չէի լսում, ոչինչ չէի զգում: Ինձ մինչև անգամ անհասկանալի էին քաղցրաձայն տաղերգությունները, որ հնչվում էին այս և այն տան լուսամուտներից: Կարծես ամբողջ աշխարհը խլացել էր ինձ համար: Թե ի՞նչպես հայտնվեցա գետի ափի մոտ, մինչև այսօր չգիտեմ, միայն հիշում եմ, երբ հս պատրաստվում էի ընկնել գետի գալնան հեղեղներից հորդացած ալիքների մեջ, ինձ կանգնեցրեց մի ձայն.

— է՛յ, ի՞նչ ես անում:

Մի կողմից դիշերային մթությունը, մյուս կողմից իմ խռովությունը, թույլ չտվին խսկության ճանաչել նրան, բայց ինձ հրեաց, որ ձայնը բոլորովին ծանոթ էր:

— Ֆարհատ, չե՞ս ճանաչում ինձ...

— Ա՛խ, Կարո, սիրելի՛ ընկեր, մի՞թե դու ես... Չէ՛, չէ՛, դու մարոն չես... Որտեղի՞ց եկար... ո՞ւր էիր... քեզ համար ասում էին...

Այսպես, իմ շփոթության մեջ, սկսեցի հարցնել հին բարեկամիս, որ, զրկելով ինձ, խուլ ձայնով պատասխանեց.

— Ես եմ, ես Կարոն եմ...

Իմ ուրախությանը չափ չկար. ես երեխայի նման քարշ ընկա նրա պարանոցից, համբուրում էի կարոտայի աչքերը, համբուրում էի նրեւը, ձեռքերը և երկար չէի բաժանվում նրանից: Ես պատմեցի այն ավուր անցքը, իմ բանտարկությունը, իմ փախուստը և հայտնեցի, թե ո՞րպիսի դիտավորություն բերեց ինձ գետի ափի մոտ: Նա սկսեց ծիծաղել իմ միամտության վրա, ասելով.

— Եկեքդ կորցրե՞նք ես, ինչ է:

— Սպա ի՞նչ անեմ,— հարցրի ես:

— Գցի՛ր դետը այդ սատանայի կծիկը: Պրծավ գնաց...

Նա ցույց տվեց Դանիելի գրքի վրա, որը, չգիտեմ ինչպես էր պատահել, առել էի ինձ հետ: Նա առանց մտածելու գիրքը նետեցի գետի մեջ, ինձ այնպես երեաց, թե նրա հետ սրտիս բոլոր տանջանքները խորասուզվեցան սառն ալիքների մեջ...

— Դե՛, շատ լավ,— ասաց նա:— Հիմա գնանք:

Նա հետևեցի նրան, ամենևին չհարցնելով, թե ուր է տանում ինձ: Լուսնի եղջյուրը երեեցավ հորիզոնի ծայրից, և գիշերի թանձր խավարը փոքր-ինչ պարզվեցավ: Օդը իր հովասուն սառնություն բավականին կազդուրեց իմ բորբոքված գլուխը: Նա սկսեցի ազատ շունչ քաշել: Այժմ ինձ այնքան լավ էի զգում, կարծես, ոչինչ չէր պատահել ինձ հետ:

Կարո՞ն տասնևերկու տարի առաջ թողեց մեր դպրոցը և այնուհետև անհայտացավ: Նա դուրս եկավ մեր դպրոցից, առանց մի այբի կտոր անգամ իր հետ տանելու: Իսկ այդ տասնևերկու տարվա ընթացքում ո՛րքան փոխվել էր նա: Լղարիկ, փոքրիկ, վատառողջ Կարոն այժմ աճել, հասունացել, հսկայական ձև էր ստացել: Նրա համարձակ ընթացքը, հանդուգն կերպարանքն արտահայտում էին վեհություն, ուժ և անձնավստահություն: Կարոն չորս տարով միայն մեծ էր ինձանից, բայց ես, թեև բավական բարձր էի հասակով, դարձյալ իմ գլուխը հազիվ հասնում էր նրա ուսերին: Իմ երեսի վրա մադերի հետքեր անգամ չկային, իսկ նրա վերին շրթունքը դեռ նոր սկսել էր սևին տալ թուխ ընշացքով: Արևից այրված երեսը ստացել էր մուգ-դեղնափայլ ներքին, բայց սև աչքերը դեռ վառվում էին նույն բոցով, որպես տեսել էի առաջ: Ինձ երևում էր, թե այն գեղեցիկ աչքերը ավելի խոշորացել էին և կարծես մի կիսավայրենի բնավորություն էին ստացել:

Ճանապարհին նա խիստ սակավ խոսեց ինձ հետ. մի անգամ միայն հարցրեց. «Մի՞թե դեռ կենդանի է այն հրեշը»... Այդ հարցմունքը մեր վարժապետի, տեր Թոդիկի մասին էր: Նրբ և սկսեցի նկարագրել դպրոցի դրությունը, նա ինձ չէր լսում, իմ պատմությունը նրան չէր հետաքրքրում, կարծես նա բոլորը գիտեր: Նվ իրավ, ի՞նչ էր փոխվել տասնևերկու տարվա ընթացքում, որ նրան հետաքրքիր լինե՞ր բոլորը նույնն էր...

Ինձ հանգիպելը, որ սկզբում այնքան ուրախություն ազդեց Կարոյի մեջ, երևում էր, հետո պատճառ տվեց խորին տխրության: Նրա մտահույզ լուրջությունն ինձ առիթ էր տալիս այսպես կարծել: Բայց ո՛չ, ես սխալվում էի, Կարոն նույն ժամանակ բոլորովին ուրիշ բանի վրա էր

մտածում, և իմ ներկայությունը կարծես թի նրան նկատելի չէր: Նա մոռացավ ինձ... Ինձ խիստ անախորժ թվեց այդ սառնասրտությունը նրա կողմից, և ես, չկարողանալով համբերել, հարցրի.

— Ո՞ւր ենք գնում:

— Ա՛խ, մոռացա ասել... քեզ հիմա կտանեն մի տեղ, ուր կտեսնես քո երկու հին ընկերներին: Դու խո չե՞ս մոռացել Ասլանին և Սադոյին:

— Ասլանին և Սադոյի՞ն... — բացականչեցի ես, չկարողանալով դապել իմ ուրախությունը, որ այնքան օտարոտի էր երևում, համեմատելով իմ ուղեկցի սառնասրտության հետ: — Ո՞րտեղ են նրանք, շուտով կտեսնեմ:

— Շուտով, — պատասխանեց նա, շարունակելով իր ընթացքը:

Դիշերը լուսնկա էր: Ես պարզ որոշում էի շրջապատող առարկաները. քաղաքը բավական հեռու մնացել էր մեր ետևից: Խոսքովի աշգիները, դիշերային մառախուղի մեջ, երևում էին ծածկված արծաթի բողբոջով, որպես թե մրափում էին խորին անշարժությամբ: Խիստ ախորժ կերպով լսելի էր լինում առվակների խոխոջմունքը, որոնք հոսում էին կանաչ արտերի մոտով: Օդը, տոգորված բուսականների անուշահոտությամբ, ծավալվում էր իր թարմ, խոնավ արաաշնչության մեջ:

Մենք շարունակում էինք ճանապարհը միևնույն ուղղությամբ: Ինձ տակավին հայտնի չէր, թե ուր էինք գնում: Հանկարծ Կարոն ընդհատեց մեր մեջ տիրող լռությունը և դարձավ դեպ ինձ այդ խոսքերով.

— Ֆարհատ, դիտե՛ս ինչ կա. ես չէի ցանկանա, որ իմ ծանոթներից մեկը տեսներ ինձ, բայց դեպքը այնպես բերեց, որ մենք հանդիպեցինք մեկմեկու, ես հուսով եմ, որ մեր հանդիպումը կմնա որպես դադարիք:

— Ես չպիտի՞ դիտենամ պատճառը:

— Այժմ ոչ. հետո ինքդ կհասկանաս... քանի օրից հետո...

— Ես Զաքարիայի նման մտնե՞լ կմնամ¹³, երբ այդ ցանկանում ես դու:

— Հա, այդպես, ինձ հարկավոր է առժամանակ ծածուկ մնալ...

Նա կրկին խորասուղիեցավ իր մտածությունների մեջ:

Կարոյի ղզուշացուցիչ պատվերը չափազանց դարձացրեց ինձ: Մի մարդ, որ ամբողջ տասնևեփու տարի հեռացել էր հայրենի երկրից, որին ամենքը կորած էին համարում, որը այժմ մի հրաշքով կրկին հայտնվել էր, ցանկանում էր դարձյալ ծածուկ մնալ, ցանկանում էր իր ծանոթներին, բարեկամներին չհանդիպել: Ի՞նչ էր դադարիքը՝ այս հարցը սկսեց տանջել իմ միտքը:

Անցնելով ավելի քան կես մղոն ճանապարհ անապատի միջով, մենք հասանք այն տեղը, ուր անհիշելի ժամանակներից մնացել էին հին ավերակներ, որոնց մասին տառա պատմել էր ինձ այնքան շատ զարմանալի զրույցներ։ Փլատակների մեջ մի մինարեթ միայն մնացել էր ամբողջ և լուսնյակի լուսով նա ավելի գեղեցիկ էր, քան թե ցերեկով։ Նրա կապտադույն մոզալիկները այժմ փայլում էին կախարդիչ հրապույրներով։ Ինձ հրեում էր, որ այդ մինարեթը, որպես մի վիթխարի հսկա, փառալուր կերպով վեր բարձրացած փլատակների միջից, լի ռիսկալուծյամբ, սպառնում էր ժամանակներին. «Դուք ոչնչացրի՞ք իմ շրջակայքում բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր արհեստը և ճարտարությունը, բայց ես կմնամ, դեռ երկար կմնամ և կպատերազմեմ ձեզ հետ»...

Բայց ոչ, այսպիսի մտածություններ չէին դբաղեցնում իմ միտքը... այլ այն բողբոսում, հրե հասանք ավերակների մոտ, ինձ տիրեց մի անբասփելի խոտուկություն։ Երեսպայությունից լսածներս այն հին, խորհրդավոր ավերակների մասին մինչ այն աստիճան զրգուկ էին իմ սնահավատությունը, որ ես լույս-ցերեկով հրեք չէի համարձակվում մոտենալ նրանց. իսկ ա՞յժմ, դիշերո՞վ՝ դա զարհուրելի հանդիմություն էր։ Այդ պատճառով ես իմ մտքում խիստ դժգոհ մնացի Կարոյից, հրե նկատելի, որ ինձ այնտեղ է տանում։

Մոտենալով մինարեթին, Կարոն շվացրեց։ Մինարեթի միջից պատասխանեցին նույն զիլ և ձգական ձայնով։ Ես խորին անվստահությամբ ռաք կոխեցի նրա շեմքի վրա, հրե Կարոն հրավիրեց ներս մտնել։

Մինարեթի ներսը լուսավորված էր փայտակույտ խարույկով, որ վառվում էր հատակի մեջտեղում, տաբածելով իր կարմիր-ծիրանի լույսը խուլ դմբեթների մեջ։ Կրակի մոտ երկու հոգի միս էին խորովում, որ շարած էր հրացանի սուբբաների վրա, նրանցից ոչ այնքան հեռու դրած էր հաց և դինի։ Երեք հոգի ես մի կողմ քաշված, պառկած էին մերկ գետնի վրա։ Տեսնելով Կարոյին, նրանք մոտեցան և, հեռանալով դեպի մինարեթի մթին կողմը, սկսեցին անխելի ձայնով խոսել։ Այդ տեղից ավելի քան տասն բողբոս։ Ես մնացի աննկատելի. ոչ ոք ինձ վրա ուշադրություն չէր դարձնում։ Այդ բավական վիրավորեց իմ անձնասիրությունը։ Ես ոչինչ չհասկացա նրանց խոսակցությունից, միայն ինձ հրեաց, որ Կարոյի հաղորդածը շատ ուրախացի պետք է չլիներ իր ընկերներին, որովհետև իսկույն նկատեցի նրանց դեմքի վրա մի խորհրդավոր տխրություն։ Ես կարծում էի, թե խոսակցությունը իմ մասին էր։

Նրբ վերջացրին, նրանցից գլտրիկ հասակով, արագաշարժ մեկը դարձավ դեպի ինձ և, շիլ-վառվառն աչքերը ուղղելով իմ հրեաին, ասաց.

— Օ-հո... դու ո՞րտեղից դուրս ընկար:

Ինձ խիստ անախորժ հրեաց այդ կոպիտ հարցմունքը, և ես վեր-դովմունքից այնքան շփոթվեցա, որ ոչինչ չգտա պատասխանելու Կարոն, Կարծես, այժմ մտաբերեց ինձ և իմ փոխարեն պատասխանեց.

— Չե՞ս ճանաչում, Սադո:— Հեա դառնալով դեպի մյուսները, ասաց.— Ա՛խ, ես մոռացա ներկայացնել, տեսե՞ք, ի՞նչ լավ հյուր եմ բերել ձեզ համար:

Նա ցույց տվեց իմ վրա, և նրա խոսքերից հրեաց, որ դադարի խոսակցությունը իմ մասին չէր:

— Ես չեմ ասի, թե ով է,— շարունակեց Կարոն:— Տեսնեմ կճա-նաչե՞ք:

— Ես նրան ձվի միջում կճանաչեի,— խոսեց դարձյալ շիլ աչքե-րով պատանին, մոտենալով ինձ,— Ֆարհատը չէ՞: Քո տունը չքանդվի, Ֆարհատ, ի՞նչքան փոխվել ես դու, ի՞նչ լավ տղա ես դարձել:

Այս լսելով, մյուս ընկերը, որ հետաքրքրությամբ նայում էր իմ վրա, գրկեց ինձ և ուրախանալով ասաց.

— Ա՛խ, Ֆարհատն է, ի՞նչպես չճանաչեցի ես:

Կարոն ինձ ճանապարհին հայտնել էր, թե ես կտեսնեմ իմ հրեու ընկերներին՝ Ասլանին և Սադոյին. այդ պատճառով դժվար չէր ճանա-չել, որ ինձ այնքան սիրով գրկող պատանին Ասլանն էր, իսկ մյուս շիլ աչքերովը՝ Սադոն: Նրկուսն էլ իմ հին աշակերտակիցներն էին, որոնք փախան մեր դպրոցից ճիշտ այն ժամանակ, երբ Կարոն անհայտացավ: Բայց մի բան, որ դժվարացրեց սկզբից ճանաչել նրանց, այն էր, որ թե Կարոն և թե մյուս ընկերներս, բոլորն էլ հագուստները փոխած էին. նրանք չէին հագնված այն ձևով, որպես առհասարակ հագնվում են Պարսկաստանի հայերը, այլ կրում էին մի տեսակ զգեստ, որ հատուկ է Մշու կամ Բաղեշի կողմերի լեռնաբնակ հայերին, որը շատ չէ զանա-վանվում քուրդ էշիրաթների հագուստից:

Սադոյի իսկական անունը Սարգիս էր, բացի դրանից, մեր դպրո-ցում նրան կոչում էին «սատանայի եղունգ». այդ անունը ստացել էր նա իր չափազանց խորամանկության, ճարտկությունների և անհանգիստ բնավորության պատճառով:

Ինձ հրեաց, թե այժմ ես ավելի փոքրացել էր և համարյա դունդի ձև էր ստացել, թեև առաջ նույնպես բավական կարճահասակ տղա էր:

Նրա զեմքը բոլորովին կառավի կերպարանք էր կրում. անփութիւն էին մնացել միայն շիւ աչքերը, այն վաղեմի զիւլական աչքերը, որ միշտ արտահայտում էին եռանդ և մի առանձին կենդանութիւն:

Ասլանը շատ չէր փոխվել. նույն խաղաղ զեմքը իր բոլոր քնքշությամբ, նույն երկնազունն հեղ աչքերը, հովանաւորված խիտ թերթերունքներով, նույն անմեղ ժպիտը, բոլորը նույնն էր: Միայն նրա շեկ մաղերը այժմ ավելի մուգ դույն էին ստացել, և երեսի ճերմակ կաշին կորցրել էր իր վաղեմի սպիտակութիւնը: Մարմնի կաղմվածքը մնացել էր նույնպէս նուրբ, որպէս առաջ, միայն այժմ փոքր-ինչ կոշտվել էր նա, և հասակը ավելի զեղեցիկ և վայելուչ ձև էր ստացել:

Ասլանը միակ աշակերտն էր, որին ևս շատ էի սիրում. նա միշտ բարի էր դեպի ինձ, և քիչ չէր պատահում, որ սամբոյշ ժամերով պալատում էր ինձ հետ. նա մեր դպրոցի ընդունակ և հառաջադեմ աշակերտներից մեկն էր: Ի՞նչ պատճառով նա թողեց մեր դպրոցը, ևս հիմա էլ չգիտեմ, միայն նա թողեց մեծ ամբոսանքով, կարծես մի բան կապած լիներ նրա սիրտը այնքան «գծովաքի» հետ...

Մեր դպրոցում ևս, Կարոն, Ասլանը և Սագոն այնպէս սերտ կերպով կապված էինք միմյանց հետ, որ համարյա կաղմում էինք մի անբաժան շորրորդութիւն: Բայց երբ նրանք միասին անհայտացան մեր քաղաքից, ամենևին չհայտնեցին ինձ իրանց նպատակը, երեւի նրա համար, որ ինձ անհարմար գտան իրանց ընկերությանը, որովհետև ևս նրանցից հասակով շատ փոքր էի և բոլորովին անփորձ: Այնուհետև նրանց մասին ամենևին ստույգ տեղեկութիւններ չկային, միայն երբեմն խոսվում էին զանազան օտարօտի տեղեկութիւններ, լսվում էին զանազան սարսափելի համբաւներ, բռնեց ևս երբեք չէի հաւատում: Իսկ այժմ ի՞նչ բախտ էր, որ մեզ կրկին հանգիսեցրեց միմյանց տասններկու տարվա անշատումից հետո...

Երկու մշուս անձանքները, որոնք խարույկի մօտ խորոված էին պատրաստում, ամենևին չշարժվեցան իրանց տեղից, միայն երբեմն կատկածավոր աչքերով նայում էին ինձ վրա: Եվ Կարոն շատեց, թե նրանք եղբիւր են:

— Երևի, ուղիղ դպրոցի՞ց այստեղ,— հարցրեց Ասլանը ժպտիլով: Մինչև իմ պատասխանելը, Սագոն մեջ մտավ:

— Զե՞ս տեսնում, Ասլան, չե՞ս տեսնում, որ բոլորովին քացախել է ալբուբենի մեջ: Խեղճ տղա, հենց որ նայում ևս երեսին, աչտեղ կարդում ևս ալբ-ժե, ճե-ռա, խա՛... խա՛... խա՛... Այսպէս չէ՞, Յարհատ: Ա՛խ, ինչպէս աղատվեցաւ ևս... տասններկու տարի է, ինչ որ մեր

թոնրում ալրեցին այն անիծած դիրքը... թող սատանային փայ լինի... խա՛... խա՛... խա՛...

Սադոյի կծու և դառն կատակները ամենևին չվիրավորեցին ինձ, միայն հիշեցրին մեր աննախանձելի դպրոցական կյանքը, երբ այբ-ժեճ-ն-ռան մեր հոգին հանում էր, այնքան արտասուքի և տանջանքի պատճառ էր դառնում մեզ...

Այդ միջոցին լսելի հղալ կարոյի ձայնը.

— Տղե՛րք, ով քաղցած է, թող մոտ գա:

Շատախոս Սալոն վաղեց դեպի ընթրիքի սեղանը. հս և Ասլանը մնացինք մենակ:

— Ի՞նչպես է «նա»... — հարցրեց Ասլանը դողդոջուն ձայնով: Իսկույն հասկացա, որ Սոնայի մասին էր հարցնում:

— Այնպես, որպես էր առաջ. ժպտում է, կարմրում է հետը խոսելիս... փախչում է, երբ ուզում եմ դրկել... լաց է լինում, երբ իր հայրը սիրած աշակերտին ծեծում է... Ամենը էլի այնպես է, որպես տեսիլ եմ: Գլխավոր փոփոխությունը, որ հղել է քո ժամանակից հետո, այն է, որ հիմա ավելի գեղեցկացել է և ավելի հասունացել է...

Ասլանը ոչինչ չպատասխանեց, բայց ես նկատեցի, որ նրա մթին դեմքը ավելի մռայլվեցավ:

— Գնանք մի բան ուտենք, դու երևի քաղցած ես, — ասաց նա լուրջ կամքով խոսակցությանը հետո:

Խաղաղությամբ ու այնքան հեռու պատրաստված էր ընթրիքի սեղանը. ի՞նչ սեղան, մերկ դետնի վրա տարածել էին սփռոցի փոխարեն մի փալտի կտոր և նրա վրա դրած էր հաց, պանիր, սոխ և ավելի ոչինչ: Տղերքը բռնորոշ էին այդ նահապետական սեղանի շուրջը, ամեն մեկը իր վերարկուն օթոցի փոխարեն իր տակը ձգած ունենալով: Խորովածը հրացանի սումբաներից, որ շամփուրի տեղ էին դրածածում, տաք-տաք քաշում էին լավաշների վրա և այնպես արյունաթաթախ ուտում էին: Մի կողմում թավալված էր մի ահագին հղբուր, բրդի հոշոտում էին խորովածացու միսը: Նրա մոտ պառկած էր դինով լիքը տիճորը: Գավաթի տեղ դրած էին ածում մի մեծ դումբի կտրած կեսը, որի ներսույ՝ քը դուրս էին սված: Նույն գավաթից ամենքը խմում էին հերթով:

— Ինձ մոտ, Ֆարհատ, — ասաց Կարոն:

Ես նստեցի նրա մոտ: Այն օրվա բոլոր անցքերը, սկսյալ հայր Թողիկի բանտից մինչև խորհրդավոր միներթիվը, իրանց ուրախ և տխուր տալիսություններով մինչ այն աստիճան գրգռել էին իմ ջղերը, որ ես ամենևին ախորժակ չունեի մի բան ուտելու, թեև ամբողջ օրը քաղցած էի մնացել: Տասնեկերկու տարիներից հետո սիրելի ընկեր-

Ներիս հետ կրկին հանդիպելը թեև շատ ուրախալի է ինձ, բայց այն օրից, երբ նրանք անհայտացան, այնքան անհավատալի զրույցներ լսած էի նրանց մասին, որ բոլորովին չէի կարողանում ցրել հին նախապաշարմունքը: Այդ մանկահասակ, ծպտյալ, կերպարանափոխ եղած փախստականները երևում էին ինձ կասկածալի մարդիկ, մանավանդ երբ նկատում էի, որ նրանք ևս ոչ բոլորովին հավատարմությամբ վերաբերում էին դեպի ինձ: Ես տեսնում էի նրանց մեջ մի առանձին ծածկամտություն, խիստ զգուշավոր խորհրդապահություն, որպես թե մի բանից քաշվում էին կամ վախենում էին: Ինչո՞ւ չէին կարող անկեղծ լինել ինձ հետ: Ի՞նչն էր ստիպում նրանց, որ վերադառնալով հեռավոր երկրներից, փոխանակ իրանց բարեկամների և ազգականների մոտ գնալու, նրանք ընտրել էին այդ անմարդաբնակ ավերակները: Չէ՞ որ քաղաքը շատ հեռու չէր այնտեղից, այն քաղաքը, ուր նրանք ծնվել էին, ուր մի քանիսի ծնողքները դեռ կենդանի էին: Ինչո՞ւ չուրախացնել կարոտալի ծնողներին, մանավանդ զատկական մեծ տոնի ժամանակ, երբ հայրը, մայրը, զրկելով նրանց, «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոցի» փոխարեն պիտի ասեին. «Մեր որդին կորած էր, գտնվեցավ. մեր որդին մեռած էր, կենդանացավ»...¹⁴

Իմ մտատանջությունը, իմ նույն ժամուն տխրամած դեմքը չէր կարող աննշմարելի մնալ ընկերներիցս, մանավանդ Սազոյի արծվի տեսությունից, որ դարձավ դեպ ինձ այս խոսքերով.

— Կե՛ր, սիրտդ բաց արա՛, ի՞նչ ևս ռեխդ թթվացրել ձմեռվա երկնքի պես: Չլինի՞ թե մտածում ես, հիմա մայրս սպասում կլինի ինձ, հիմա նա ասում կլինի. «Ա՛խ, ի՞նչ եղավ, չեկավ որդիս, փլավը սառեց, ա՛խ, չեկավ, որ ուտե»... Իմ խեղճ մայրն էլ այս խոսքերը ասելով մեռավ, բայց սիրելի որդու երեսը շտկեցավ... խա՛... խա՛... խա՛... Դու էլ, Ֆահրատ, մյուս անգամ մորդ եփած փլավը չե՛ս ուտի...

Նա սկսեց դարձյալ ծիծաղել: Զատկական փլավը աղքատ ընտանիքի աղքատ զավակի համար մի այնպիսի բարիք էր, որ նա երբեք մեռանալ չէր կարող: Արեւելյան կերակուրների այդ թագուհին, որ հարուստները վայելում են համարյա ամեն պիշեր, աղքատի տանը մուտք է գործում տարին մի անգամ միայն, այն է՝ զատկական տոնի օրը: Բայց իմ ցավը փլավը չէր, ևս դիտելի, որ մեր տանը այն պիշեր փլավ չէր լինի և ոչ որևիցե զատիկվա կերակուր, որով մայրս և քույրերս կարողանային իրանց քառասուն օրվա սպասը բաց անել: Ինձ միայն դուր չեկավ Սազոյի վայրենի զգացմունքը դեպի մայրական դուժը. ևս

երևաս շուռ տովի նրանից և դարձա դեպի Կարոն, որ գինով լիքը ահագին գալաթը մեկնեց ինձ, ասելով.

— Խմի՛ր:

— Այսքանը չեմ կարող խմել,— պատասխանեցի ես հրաժարվելով:

— Խմի՛ր, կսովորես...— ասաց նա ժպտելով:

Ես դարձյալ հրաժարվեցա:

— Ես էլ առաջ գինու հոտը առնելիս հարբում էի.— մեջ մտավ Սադոն,— բայց հիմա՞..

— Հիմա ուրիշները քո հոտը առնելիս հարբում են...— վրա բերեց երկու անծանոթ երիտասարդներից մեկը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր:

Ես ընդունեցի Կարոյի ձեռքից գինու գալաթը և դատարկեցի մինչև կեսը. այդ առաջինն էր մինչև այնօր, որ միանգամից այնքան խմեցի:

Խոսակցությունը զնալով ավելի կենդանանում էր. գինու գալաթը արագությամբ պտտվում էր. լուռ էր միայն Ասլանը, թեև նա ես ընդունած բաժակը մինչև վերջին կաթիլը ցամաքեցնում էր:

Ինձ բոլորովին անծանոթ մնացին երկու երիտասարդները, որոնց մեկին կոչում էին Մուրադ, իսկ մյուսին՝ Ջալլադ: Ուլքե՞ր էին նրանք կամ ո՞րտեղացի, ես չկաբողացա դիտենալ. միայն ինձ երևում էր, որ Ջեյթունի կողմերից պետք է լինեին, և նրանց թե հագուստի ձևերը և թե բարբառը հաստատում էին իմ կարծիքը: Չգիտեմ, թե ինչո՞ւ ես այնպես հակակրուժյամբ էի վերաբերվում դեպի այդ երկու վիթխարի սղամարդիկը, որոնց թե խոսակցությունը, թե վարմունքը և թե դեմքերը արտահայտում էին կատաղի վայրենություն:

Ընթրիքը վերջացավ, երբ տեճորից գինին սպառվեցավ: Խարույկի վրա ավելացրին փայտ, և կրկին մեռարեթի մթին կամարները սկսեցին փայլել ծիրանի լուսով:

Այդ միջոցին նրանք սկսեցին խոսել ինձ բոլորովին անհասկանալի մի լեզվով: Խոսակցությունը, որ սկսվում մեղմ էր, հետզհետե սաստկանալով, հասավ տաք վիճաբանության: Ասլանը նույնպես սառն և հանդարտ կերպով վիճում էր, որպես ընթրիքի ժամանակ խմում էր: Սադոն չէր դադարում անընդհատ շատախոսելուց. նրա կատվի դեմքը բարկությունից բոլորովին լրջացել և ճակնդեղի գույն էր ստացել: Կարոն հանդարտ էր, որպես միշտ. բայց նրա ճակատի երակները հաստացել, և դեմքը ավելի խոշոր գծագրություն էր ստացել, ոչ այնքան շատ խմելուց, որքան ներքին վրդովմունքից: Երկու երիտասարդները, Կարծես, չէին խոսում, այլ արձակում էին մի տեսակ վայրենի: Հնչյուն-

ներ, որ ավելի նման էին գաղանների մոնչյունին: Ես սարսափում էի և միշտ սպասում էի, թե ահա վեր կկենան և միմյանց կկոտորեն:

Ես ոչինչ հասկանալ չկարողացա, բի ի՞նչ առարկայի վրա էր վիճարանությունը, միայն նկատեցի, որ Կարոյի հեղինակությունը հաղթեց բոլորին: Այժմ խոսակցությունը սկսեց մեղմանալ, և կրկին բոլորը հանգստացան: Ճշմարիտ առած, այդ աղմկալի տեսարանը, այդ տաք, կրակոտ վիճամունքները ոչինչ բավականություն չպատճառեցին իմ մեջ, և ես երկար նրանց լսել չկարողացա: Մի տեսակ տխուր ձանձրույթ տիրեց իմ սրտին, անսովոր խմելուց զլուխս սկսեց պտույտվիլ, և շուտով իմ աչքերը ծանրացան քնով...

Թ

ԿԱՐՈՅԻ ՄԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այստեղ ես ստիպված եմ մի փոքր կանգ առնել, թողնել ընկերներին խորհրդավոր միմարեթի մեջ և դառնալ դեպի Կարոն: Այդ անձնավորությունը, որ զլխավոր դերերից մեկը պիտի խաղա իմ պատմության մեջ, արժանի է առանձին ուշադրության:

Կարոյի իսկական անունը ես չգիտեմ, գուցե նա ինքն էլ չգիտեր, միայն հայտնի էր, որ դա մի մականուն է նրա ծագումը և ազգատոհմը թաքցնելու համար: Նա մեր քաղաքի բնիկներից չէր, ո՞րտեղացի էր, ոչ ոք չգիտեր, միայն ասում էին, մի անգամ հայտնվեցավ մեր քաղաքում մի անծանոթ կին և բերեց իր հետ փոքրիկ Կարոյին, որին կոչում էր իրա թոուր: Զուգուրդը, այսպես էր կոչոջ անունը, հմուտ էր ժողովրդական բժշկության, այդ արհեստով փող էր վաստակում, ապրում էր ինքը և անուցանում էր իր որբ թոռնիկին:

Կարոյի հետ ես ծանոթացա մեր դպրոցում. այնտեղ բոլորը, բացի վարժապետից, սիրում էին նրան, թեև նա խիստ չար և անհանդիստ երևիս էր: Զգիտեմ, ո՞րպիսի զգացմունք կապեց իմ սիրտը այդ վայրենի վաղրի ձագի հետ, որից ամեն օր մի փորձանք պակաս չէր լինում: Եվ ճշմարիտ, միշտ մի վերք կարելի էր տեսնել նրա մարմնի վրա. կամ ձեռքը վիրավորված էր լինում, կամ գլուխը կոտրած, կամ երեսը ճանկոած, վերջապես միշտ անդամներից մեկը փաթաթված էր լինում:

Թեև նա խիստ բարի սիրտ ուներ, բայց անկարելի էր բուլորովին մտերիմ լինել նրա հետ: Կարոն այն գաղափարներից էր, որին դժվար էր ընտելացնել: Այդ պատճառով, աշակերտների ակնածությունը դեպի նա ծաղկում էր ավելի հրկյուղից, որ ունենում են տկարները դեպի իրանցից հղերները: Եվ արդարև, Կարոն համարվում էր մեր դպրոցի մեջ խիստ սբառոտ, համարձակ և աներկյուղ աշակերտ:

Նա խիստ վատ էր սովորում, թեև ընդունակ և բնական ձիրքերով հարուստ տղա էր: Նրա անհամբեր, անհնաղանդ բնավորությունը շատ անգամ առիթ էր տալիս ղեղծումներ գործել դպրոցի խիստ կարգապահությունների դեմ: շատ անգամ ևս նա պատճառ էր դառնում աղմկալի խռովությունների: Գրողելով աշակերտներին, հարուցանում էր նա ընդհանուր ասպատակություն վարժապետի դեմ: Այսպիսի դեպքերում նրան շատ օգնում էին Ասլանը և Սադոն. առաջինը իր խելքով և խոհեմությամբ, իսկ երկրորդը՝ իր խորամանկությամբ, որ սատանայի պես մտնում էր աշակերտների դամարը և նրանց շուռ էր տալիս, որպես և ցանկանում էր:

Ես մինչև այսօր չեմ կարող երևակայել Կարոյի բնավորության դրույթները, թե ի՞նչպես նրան հաջողվում էր աղդել այն ապուշ, վարժապետի ճեշումներից հողով և սրտով սպանված աշակերտների վրա, որոնց երեսից երկուսը երբեք պակաս չէր լինում, որոնց վախկոտ աչքերի մեջ միշտ կարելի էր նշմարել կույր հնազանդություն և ստրկություն: Բայց մարդկային ուժը իր մեջ աստվածային դրույթուն ունի, որ ստիպում է տկարներին խոնարհվել իր առջև, որ իր անձը պաշտելի է կացուցանում: Կարոն ուներ այդ հատկությունները:

Կարծես երեխաների հասակում կատարվում է նույնը, ինչ որ կատարվել էր ընդհանուր մարդկության ազգայական հասակում: Աղգերի դյուցադուները, որոնց պաշտել է ամբոխը, որոնց անմահների կարգումն է դասել, եղել են նույն աղգի քաջ և հզոր տղամարդիկը, որոնք պատերազմում էին վիշապների և ամեհի գաղափարների հետ: Կարոն թեև այսպիսի քաջագործություններ չէր կատարում, բայց նա անում էր այն, որ մեր, երեխաներիս աչքերում ավելի մեծ նշանակություն ուներ:

Պատահում էին այսպիսի դեպքեր, և այդ դեպքերը կրկնվում էին խիստ հաճախ: Ամեն երեկո, երբ աշակերտները դպրոցից վերադառնում էին իրանց տները, մահմեդականների փողոցներից անց կենալու ժամանակ, հավաքվում էին թուրքերի, պարսիկների երեխաները և ծեծում էին հայ երեխաներին: Ես մինչև այսօր չեմ մոռացել մի երգ, որ հնարել էին նրանք և մեզ տեսնելու ժամանակ երգում էին: Նրա բովանդակությունը մոտավորապես այս էր. «Հայը աղբի ջրաղաց է,

պետք է դցնէ նրան տոպրակի մեջ և խփել պատին, որ երկու աչքերն էլ միասին կուրանան»... Մենք ուրախ էինք լինում, երբ մեր վիրավորանքը վերջանում էր այդ նախատական խոսքերով: Բայց նրանք ծեծում էին մեզ: Աշակերտները գանգատվում էին խրանց ծնողներին, բայց ի՞նչ կարող էին անել ծնողները: Մեծերը ծեծվում էին մեծերից, իսկ փոքրերը՝ փոքրերից...

Մի անգամ Կարոն ասաց մեզ.

— Գիտե՞ք ինչ կա, տղերք, այդ թուրքի լակոտները մեզ միշտ կծեծեն, քանի որ մենք նրանց առջևից կփախչենք: Պետք է մենք էլ ցույց տանք նրանց մեր ձեռքի զորությունը:

Աշակերտներից շատերը հակառակեցին, թե դա անկարելի բան է, թե ի՞նչպես կարելի է թուրքի, պարսկի երեխայի վրա ձեռք բարձրացնել:

— Նս չեմ ասում, որ մենք հարձակվենք նրանց վրա, բայց երբ որ մեզ վրա հարձակվելու լինեն, պետք է պաշտպանվենք:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց մեկը:

— Առաջ մեր մուշտիկներով,— ասաց Կարոն,— իսկ երբ այդ չի օգնի, սկսեցեք քարերով:

Դարձյալ աշակերտներից շատերը չհամաձայնվեցան. տասն հոգի միայն ընդունեցին Կարոյի առաջարկութունը, որոնց թվում գտնվում էինք՝ ես, Ասլանը և Սադուն:

Կարոն կաղմակերպեց իր փոքրիկ գունդը, ինքն առաջ ընկավ, Ասլանին և Սադոյին կարգեց վերջապահ, իսկ ինձ կանգնեցրեց մեջտեղում, երբեմն ամենից փոքրն էի: Մեր զրպանները լիքն էին քարերի գնդակներով: Այսպես սկսեցինք առաջ գնալ: Մեր ընկերներից մի քանիսը, որ չմիացան մեզ հետ, հեռվից հետևում էին մեզ, որ տեսնեն, թե ինչով կվերջանա այդ «հիմարությունը»...

Թուրքերի փողոցի մեջտեղումն էինք, երբ մի խումբ մահմեդական երեխաներ, մեզ տեսնելով, սկսեցին իրանց սովորական երգը: Դա կովի հրավերքն էր:

— Տղերք,— ասաց Կարոն,— չվախենաք, հենց որ նշան կտամ, սկսեցեք...

Մահմեդական երեխաների խումբը մոտեցավ, մեր ճանապարհը կտրեց:

— Թողեք, որ անցնենք,— ասաց Կարոն:

— Չենք թողնի, մինչև ձեզ մոտ գտնված սպիտակ թղթերը մեզ չտաք,— ասաց նրանցից մեկը:

— Ոչինչ չեք ստանա,— պատասխանեց Կարոն:

Մահմեդական երեխաները սովորություն ունեին մեր ձեռքից խլել մեր գրկու թղթերը և երբեմն հափշտակում էին մեր գրքերը։ Թեև այս վերջինները նրանց պետք չէին, բայց քանի օրից հետո դարձնում էին, փոխարենը ստանալով փեղ, կամ մի ուրիշ բան։ Մի անգամ իմ նոր կտակարանը, որ գերի էր ընկած մի թուրք երեխայի ձեռքում, ես կարողացա ավատել, նրան տալով իմ զմեկին։ Ո՞վ էր սովորեցրել նրանց, թե նրանք իրաւունք ունեին հափշտակելու հայ երեխաների իրեղենները...

Իսկ այս անգամ նրանց պահանջը հանդիպեց սաստիկ ընդդիմադրության։ Երբ Կարոն պատասխանեց, թե «ոչինչ չեք ստանա», այդ միջոցին մահմեդականներից մեկը վրա պրծավ և խլեց նրա գդակը։ Կարոն մի հարվածով ցած զլորեց անզգամին և խլեց գդակը։ Առաջին անգամն էր, որ մահմեդական երեխաները տեսան «գալուրի» հարվածը, և այդ հանգեցությունը սաստիկ բարկացրեց նրանց։

— Սպանեցի՞ք... — ձայն տվեցին միմյանց։

— Սկսեցի՞ք... — ասաց մեզ Կարոն։

Նա երբեք չէմ մոռանա այն փոքրիկ, երեխայական կոիվը, որ սկսվեցավ մեր և նրանց մեջ։ Սկզբում մահմեդականները փոքր էին թվով, բայց մի այնպիսի վայրենի ճիշ և ազադակ բարձրացրին, որ նրանց ձայնից մի քանի րոպեի մեջ հավաքվեցավ այնքան բազմություն, որի թիվը մեր կրկնապատիկը եղավ։ Բայց ես չգիտեմ, ի՞նչ էր պատճառը, որ կովի մեջ մեզ տիրեց մի այնպիսի կատաղություն, որ բոլորովին մոռացանք, թե մենք հայի զավակներ ենք, թե մեր բազուկները կապված են, թե մենք համարձակություն չի պիտի ունենանք մահմեդականի վրա բարձրացնելու մեր «պիղծ» և միշտ անգործության դատապարտված ձեռքը։ Կարոն, մի սարսափելի փոթորիկի նման, դեպի ո՞ր կողմը և դառնում էր, իր առջևից ցած էր զլորում թուրքի երեխաներին։ Նրա օրինակը մեզ սիրտ և խրախույս տվեց։ Ասլանը, ասլանի* ձագի նման, իր զորեղ ճանկերով բռնում էր նրանց և, ձեռքը կոկորդաներին դնելով, կիսախեղդ էր անում։ Փոքրիկ Սադոն իմ աչքում ավելի աճել և տվելի մեծացած էր երևում։ Նա դեի նման կովում էր իր մարմնի բոլոր անդամներով։ ձեռքով մուշտի էր խփում, ռաքով քացի էր տալիս, գլխով նազդա էր գալիս**, ատամներով կծում էր, եղունգներով ճանկում էր։ Ոչ սակավ քաջությամբ հանդիսացան և մեր մյուս ըն-

* Ասլան, թուրքերեն նշանակում է առյուծ։

** Նաղդա զալ, նշանակում է խոյի, գոմեշի, եղան և այլ եղջյուրավոր անասունների գլխով դարկելը։

կերները, որոնց ճարպկությունները մի առ մի նկարագրելը շատ երկար կլիներ: Միայն այսքանը կասեմ, որ բոլորից թույլը, բոլորից անվարժը կռվի մեջ էի հա... Նա այս բոլակիս էլ առանց ծիծաղի չեմ կարող գրել այս տողերը, թի ի՛նչով էի օգնում ընկերներիս. հա միայն գետնից ավերելով հող էի վեր առնում, ցրում էի թուրք երեխաների երեսի վրա, որ նրանց աչքերը լցնեմ հողով, որ նրանց կուրացնեմ, որ ոչինչ չտեսնեն, և այսպիսով հեշտացնեմ ընկերներին ջարդել նրանց:

Չնայելով, որ մահամեղական երեխաները մեղանից կրկնապատիկ թվով ավելի էին, այստամենայնիվ, նրանք խույս տվեցին կռվի դաշտից և սկսեցին հեռվից մեզ վրա քարեր արձակել:

— Դուք էլ քարերով... — ձայն տվեց Կարոն:

Մենք կատարեցինք նրա հրամանը: Այդ միջոցին վրա հասան մի քանի չափահաս մահմեդական պատանիներ, և մենք ստիպված էինք փախչել:

Մեր ընկերներից մի քանիսը վնասվեցան. մի աղա թեքի վրա դանակի վերք ստացավ, մի ուրիշի ատամները ջարդվեցան քարի հարվածից, իսկ իմ գլխի փոքրիկ սպին, որի նշանը մնացել է մինչև այսօր, այն օրվանից ստացված է:

Վերադառնալով տուն, մայրս սաստիկ բարկացավ, երբ լսեց մեր «հիմարությունը»: Նա պատրաստվում էր ինձ ծեծել, որ խրատվեմ, որ թուրք երեխաների հետ գործ չունենամ, բայց գլխիցս հոսող արյունը մի փոքր մեղմացրեց նրա բարկությունը: Նա չէր մեղադրում նրանց, որ իմ գլուխը պատառել էին, այլ մեղադրում էր ինձ, թե ինչո՞ւ ես մասնակցեցի կռվի մեջ: Այդ պատճառով սկսեց սաստիկ անիծել ինձ.

«Գեախներ մտնես... գրողը տանե քեզ... չար սատանա... պատանդ կարեմ... անիծված... նաշդ տեսնեմ»... և այլ այսպիսի խոսքեր:

Մյուս օրը ես դպրոց գնալ չկարողացա, որովհետեւ մի ամբողջ շաբաթ տանը հիվանդ պառկած էի: Այդ հիվանդությունը աղատեց ինձ մեր վարժապետի պատժից: Ինձ պատմեցին, թե բոլոր աշակերտները, բոլոր մասնակիցել էին կռվին, սաստիկ ծեծ կերան: Նրանք ծեծ կերան նրա համար միայն, որ թույլ չտվեցին մահմեդական երեխաներին իրանց ծեծել... Մի՞թե ինքը, դպրոցը, չէր պատրաստում մեզ ծեծվելու համար... մի՞թե նա չէր մտցնում մեր մեջ ստրկությունը...

Թեև խիստ թանկ նստեց մեր կատարած անկարգությունը, բայց նրա հետևանքը բավական օգտավետ եղավ մեզ համար: Այնուհետև մահմեդական երեխաները սկսեցին վախենալ մեղանից և ավելի հարգանքով վարվել: Նվ շատ սահավ էր պատահում, որ նրանց փողոց-

ներից անց կենալու ժամանակ մեր ընկերները ծեծվին, մանավանդ երբ խումբերով էին անց կենում և պատրաստ էին ընդդիմադրել:

Այդ անցքից հետո Կարոն նշանակութուն ստացավ իր ընկերների մեջ և համարյա բոլորին պաշտելի դարձավ: Ամեն մեկը խոնարհվում էր նրա հեղինակության առջև:

— Տեսա՞ք, — ասաց մեզ Կարեն մի քանի օրից հետո. — «շանք մինչև չծեծես, չի բարեկամանա»...

Այդ բոլորը «անկարգությունների խմբը» (տե՛ր Թոդիկի լեզվով) Կարեն էր: Վարժապետը վաղուց արտաքսած կլիներ այդ խռովարարին իր հիմնարկությունից, եթե մի քանի պատճառներ արգելք չլինեին: Որպես վերեում ասացի, Կարոյի տատը հմուտ էր ժողովրդական բժըշկության մեջ. իր արհեստով նա վաշխում էր քաղաքի ոչ միայն հայ հասարակության հարգանքը, այլև մահմեդականների մեջ մեծ պատիվ ուներ: Նրա պատվի համար Կարոյին ներում էին: Բացի դրանից, Զումբուղը իր բժշկական հնարներով ոչ սակավ օգնում էր միշտ հիվանդ տերտերակնոջը և ամենեին վարձատրություն չէր պահանջում: Մի դեպքի պատճառով ինքը Կարոն հեռացավ տե՛ր Թոդիկի դպրոցից:

Մեր դպրոցը ուներ մի վերակացու, ոբին կոչում էին Խալֆա-Թաթու: Այդ Գողիաթը կլիներ երեսուն տարեկան, այսինքն՝ հասակով տասնեհինգ տարի մեծ Կարոյից: Նա վախենում էր կարիճից, վախենում էր ամեն տեսակ պողոճներից և մինչև անգամ ճանճերից: Միակ արարածները, որոնցից չէր վախենում Խալֆա-Թաթուր, էին աշտկերուները: Նրեխալույթունից այդ ախտա՛նը ձրի ծառացում էր, սպասալուրդություն էր առնում տե՛ր Թոդիկի մոտ, երպեսզի նրա շնորհից, նրա դիտությունից մի մասն ստանա, որ ինքն էլ կարողանա քահանայական փիլոսոֆիայից զրկված ուսին և վարժապետական աստիճանին արժանանալ: Բայց խղճալին իր կյանքում մի անգամ միայն կարողացել էր եկեղեցում «Հույս ղվարթ» երգել և այն օրից միշտ պարծանքով էր հիշում այդ փառքը: Աշակերտները նրան կոչում էին «դպրոցի շուն», այն պատճառով, որ ամեն օր, ճաշից հետո, յուրաքանչյուր աշակերտի սեղանից ավելցած փշրանքը Խալֆա-Թաթուի: Կերակուրն էր: Բայց այնքան բազմաթիվ աշակերտներից ավելացած սլաշարը դարձյալ չէր բավականանում կշտացնելու շատակի: Խալֆայի անհաղ որկորը, որ պատմական Շարայի հետ կաբող էր սղատ մրցություն անել: Նա, բացի դրանից, ստանում էր կաշառքներ խեղճ աշակերտներից, որոնք ծածուկ տալիս էին նրան մի ամբողջ լավաշ, որ չծեծեր, կամ իզուր չպատժեր նրանց:

Խալֆա-Թաթոսը կոչվում էր «դպրոցի շուն» առավել այն պատճառով, որ ամենին կծում էր, ամենի վրա հաշում էր, աշակերտները հանգստություն չունեին այդ բարբարոսի ձեռքից: Կարոն սաստիկ ասում էր նրան. օր չէր անցնում, որ մի խայտառակություն չսարքեր նրա գլխին: Տեսնում ես, հանգստի ժամանակ նա ման է գալիս դպրոցի բակումը կարգ պահպանելու համար. աշակերտները երկյուղածությամբ նայում էին նրա վրա. Կարոն դեռ նման ծածուկ մոտենում է, քարշ է տալիս Խալֆայի ետևից մի աղվեսի պոչ: Նա ոչինչ չէ նկատում, շարունակում է ման գալ և աշակերտներին սպառնալ, որ հանգիստ լինեն, մինչդեռ աշակերտների մեջ տիրում է ընդհանուր ծիծաղ և հռհռոց...

Մի անգամ կեսօրից հետո վարժապետը գնացել էր քնելու. այդ ժամանակ, ամենալուր սուլորոթյան համեմատ, մեղ հավաքում էին և ածում դասատան մեջ, որ լուռ մնանք, շարժում չգործենք, որպեսզի վարժապետի քունը չխանգարվի. որովհետև նրա սենյակը կից էր մեր դասատանը: Մենք քարե արձանների նման նստած էինք: Խալֆան, երկար ճիպոտը ձևին, փառավոր կերպով անցուդարձ էր անում դասատան մեջ, որպես սուլթանն՝ իր պալատում: Տիրում էր գերեզմանական լուծյուն. ճանճի թռչկն անգամ լսելի էր լինում: Կարոն նայեց նրա վրա և, իմ կողքին խթանելով, ասաց.

— Տես, Ֆարհատ, այդ ավանակի ականջները եթե կտրես, մի ջուխտ լավ տրեխ դուրս կգա:

Վերակացուն, իհարկե, ոչինչ չլսեց, միայն Կարոյի սրախոսությունը Խալֆա-Թաթոսի ահագին ականջների մասին այնքան ճիշտ էր, որ ես չկարողացա իմ ծիծաղը դապել, որով Դարձրի իմ վրա ամբողջ դասատան ուշադրությունը:

— Չոքի՛ր,— գոռաց Խալֆան, ցույց տալով ականջները:

Ես պատրաստվեցա կատարել հրամանը:

— Դու չե՛ս չոքի, Ֆարհատ,— ասաց Կարոն:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց վերակացուն, ավելի բարկանալով:

— Նրա համար, որ ես ծիծաղեցրի նրան, նա մեղ չունի,— պատասխանեց Կարոն:

— Ուրեմն, երկուսդ էլ չոքեցեք,— ասաց վերակացուն, կրկին ականջներ ցույց տալով:

— Ոչ ես կչոքեմ, ոչ՝ նա,— պատասխանեց Կարոն վրդովված ձայնով:

Ես նկատեցի, Կարոն գունաթափվեցալ, նրա ձեռքերը սկսեցին դողդողալ. և աչքերը լցվեցան արյունով. դրանք նրա կատաղության

նշաններն էին: Չգիտեմ, վերակացուն այլևս ինչ խոսեց, միայն այն տեսա, որպես լավորը թռչում է փղի պարանոցի վրա և իր սուր ճանկերով բռնում է նրա կոկորդից, նույնպես և Կարոն բռնեց վերակացուի վզից և, մի քանի պտույտներից հետո, ահագին Գողիաթը գլորվեցավ գետին... Կարոյի երկաթե մատները սեղմվեցան նրա կոկորդի վրա, և ողորմելին սկսեց խռխռալ... Հետո թռչելով շնչասպառ հալֆայի կուրծքի վրա՝ Կարոն ասաց.

— Տե՛ս, ես այստեղ կշոքեմ...

Ամբողջ դասատունը հավաքվելով, հազիվ կարողացան աղատել թշվառ հալֆային Կարոյի ճանկերից, որը այնուհետև մինչև կես ժամ ուշաֆառ մնաց:

Կարոն, առանց մի խոսք խոսելու, նույն բոլորում. թողեց դպրոցը և կրկին շվերադարձավ այնտեղ...

Ժ

ԶԵՆՔԵՐ

Թողնելով դպրոցը, այնուհետև Կարոն վարում էր լի փորձանքներով թափառական կյանք: Շատերը նրան համարում էին ցնորված: Լինում էր, շատ անգամ Կարոյի տատը, բոլորովին հուսահատ, բոլորովին շվարած, մութ դիշերային պահուն, գալիս էր ինձ մոտ. «Ֆարհատ, էլի չէ երևում նա»... ասում էր խեղճ պառավը և թափում էր աչքերից ջերմ արտասուքը:

Ես գնում էի որոնելու նրան: Ո՞րտեղ ասես չէի պտրում, և գրտնում էի շատ անգամ պառկած բարձր, սարսափելի քարաժայռի վրա, և կամ լուռ մտախոհության մեջ, նստած հեղեղատի ափի մոտ, հափշտակված էր լինում, աստված գիտե, ո՞րպիսի ցնորքներով...

Ի՞նչ էր նրա դարդը, ի՞նչ էր, որ դուրս էր հալածում անբախտ պատանուն մարդկային բնակությունից: Ես չգիտեի, միայն նկատում էի, որ նա տանջվում էր ներքին, հոգեկան անհանգստությամբ, և կարծես, իր վշտերը մոռացության տալու համար փախչում էր դեպի սարերը, դաշտերը, անտառները, առանձնություն և ամայություն էր որոնում:

Ես նրանից չէի հարցնում պատճառը, որովհետև գիտեի նրա բնավորությունը, մի բան, որ նա ինքը հայտնեւ չէր ուզում, եթե հարցնեիր, իսկույն կսկսեր բարկանալ: Ես հարցրի Ասլանից: Նա Ասլանին ինձա-

նից ավելի խելացի էր համարում և շատ բաների մեջ նրա հետ խորհուրդ էր անում: Բայց Ասլանի հաղորդած տեղեկությունները այնքան մթին էին, որ կարոտ էին առանձին բացատրության:

— Ես էլ չգիտեմ,— ասաց Ասլանը,— թե ինչ սատանա է մտել նրա սրտի մեջ. սիրահարված լինել նա չէ կարող, որովհետև այդ հասակում սերը ջահիլ տղին չէ գովացնում:

Հետո նա պատմեց, թե սուրբ Հովհաննու մատուռի տոնախմբության օրը (մի ամիս անցել էր այն օրից) Կարոն էլ ուխտավորների թվումն էր: Այնտեղ հավաքվել էին Սալմաստա ամբողջ գավառից ոչ միայն հայեր, այլ բաղմաթիվ օտարազգիներ ևս: Տոների սովորական հանդեսների համեմատ կատարվեցան զանազան խաղեր: Բոլոր մըրցությունների մեջ, որ տղամարդիկ իրանց շնորհը ցույց տալու համար կատարում են այս տեսակ հանդեսներում, Կարոն նշանավոր դոնվեցավ: Զիարչավների մեջ նա բոլորին հաղթեց. քմրիշների մեջ իր հասակակիցներից մեկը չգտնվեցավ, որ նրա կողքը գետնին խփեր. մուշտեկոփի մեջ բոլորը փախչում էին նրա առջևից. վաղ տալու մեջ նա եղջերուից ավելի արագավազ էր, մի խոսքով, բոլոր խաղերի մեջ նա ցույց տվեց զարմանալի ճարպկություններ: Կարոյի այդ արիությունները նրա վրա դարձրին հանդիսականներից մեկի, որսորդ Ավոյի ուշադրությունը, որ համբուրեց նրա ճակատը և հրավիրեց իր մոտ ճաշ ուտելու: Այնտեղ հավաքված էին մի քանի անժանոթ, կասկածավոր մարդիկ: Կարոն նրանց մեջ չափազանց ուրախ էր, անդադար երգում էր, մինչև անգամ պար էր գալիս: Նա մնաց որսորդի մոտ ամբողջ գիշերը, բոլորովին մոռանալով Ասլանին, որի հետ միասին Սուրբ Հովհաննես ուխտ էին զնացած: Ահա բոլորը, ինչ որ կարողացավ հաղորդել ինձ Ասլանը և ավելացրեց.

— Այն օրից, երբ Կարոն հարաբերություններ սկսեց որսորդի հետ, նրա մեջ նկատվում են շատ փոփոխություններ:

— Երկա՞ր ժամանակ է, որ նա ծանոթություն ունի որսորդի հետ,— հարցրի ես:

— Դարոցը թողնելուց հետո,— պատասխանեց Ասլանը,— և այդ ծանոթությունը բոլորովին խելքից հանեց Կարոյին:

Ես այն ժամանակ չէի կարողանում հասկանալ, թե ի՞նչով որսորդը կարող էր Կարոյի խելքից հանել: Որսորդը մեր գրացին էր և ամենալավ գրացին, և երեսույթությունից ճանաչում էի նրան. նա մի այնպիսի մթին, լուռ, խորամիտ մարդ էր, որ հաղիվ թե կրացվեր մեկի հետ, ուր մնաց Կարոյի նման անսիրտ պատանու հետ: Նրանից անկարելի էր մի բան հասկանալ: Ես այսքանը միայն գիտեի, որ նա

շատ բարի մարդ էր, թեև ուրիշները նրան վատ էին համարում, և մի այսպիսի բարի մարդը ոչ սքին խեղճից չէր հանի, ոչ սքին շար ճանապարհի վրա չէր տանի:

Ինքս էլ էի նկատում, որ Կարոն խիստ հաճախ անգամ գնում էր որսորդի խրճիթը, երբեմն ևս էլ նրա հետ էի լինում, երբ օրը կիրակի էր, և դպրոցից ազատ էի: Որսորդը տալիս էր մեզ վառոդ, որպես երեխաներ, խաղ անելու համար. մենք նրանից շինում էինք ֆշանքներ և թուցնում էինք օգի մեջ. այդ մեծ դվարճություն էր պատճառում մեզ: Երբեմն իր հրացանն էր տալիս, մեզ վարժեցնում էր, թե որպես պետք էր լցնել, որպես պետք էր արձակել, կամ որպիս պետք էր նստատակին դիպցնել: «Սովորեցեք,— ասում էր նա,— մի օր ձեզ հարկավոր կլինի հրացանը»... Շատ անգամ Կարոյին տանում էր իր հետ որսի, երբ մոտ տեղ էր գնում, բայց ինձ ամենևին չէր տանում, որովհետև ևս շուտով հոգնում էի:

Ես սաստիկ սեր ունեի դեպի հրացան գործիքները. վառոդի խեղդող ծուխն անգամ Ես խորթ էի թվում ինձ: Բայց մենք այնքան լազաւտ էինք, որ ևս չէի կարող գնել երկաթից շինված հրացան զենքեր. ևս այսպիսի զենքերը ինքս էի պատրաստում հզան կամ ոչխարի ոտքերի ոսկորներից: Կտրելով ոսկրի մի ծայրը, և մյուս ծայրում մի ծակ բաց անելով, իմ թվանքի խողովակն արդեն պատրաստ էր. հետո խիստ հարտարությունը հագցնում էի նրան մի կտոր փայտի մեջ, որը ծառայում էր կոթի տեղ, և պինդ կապում էի թելով: Մինչև այսօր իմ աջ հոնքի ծայրին մնացել է փոքրիկ սալի, տեսնողը կմտածի, թե խենչարով ծակած են, բայց ոչ, իմ ոսկրյա հրացանը երբ պայթեց, նա թողեց երեսիս վրա այդ նշանը: Մայրս սաստիկ բարկացավ, երբ պատահեց ինձ այդ վերքը: «Գրո՞ղը տանի քեզ,— ասաց նա,— դու վերջը վառուդով պիտի մեռնիս»... և արգելեց զենքերի հետ խաղալ: Այդ պատճառով, երբ իմ քեռի Մինասը ընծայեց ինձ մի փոքրիկ հրացան, ևս մորս երկյուղից մեր տունը չբերեցի, այլ ծածուկ պահում էի Կարոյենց տանը, և գնում էի այնտեղ, միասին բանեցնում էինք:

Ես չեմ կարող ճշտություն բացատրել, արդյոք ինչի՞ց էր, որ ևս սիրում էի զենքեր. արդյոք նրա՞ համար, որ քեռիներիս արհեստանոցում միշտ զենքեր էի տեսնում. արդյոք նրա՞ համար, որ որսորդը միշտ հրապուրում էր ինձ իր վառոդով և հրացանով, թե նրա համար, որ իմ ընկեր Կարոն նույնպիսի սիրում էր զենքեր: Ո՛չ այս և ո՛չ մյուսը, այլ ևս կարծում ևմ, որ ամեն երեխայի բնության մեջ կա այդ սերը, նախքան մարդ լինելը նա ձգտում է զինվոր լինել. և եթե վերջը հանդ-

չում է նրա մեջ այդ զգացմունքը, դրա պատճառն է կյանքը և տարապայման կրթությունը...

Երբ վարժապետս առաջին անգամ տվեց իմ ձեռքը փևտուրե գրիչը, իմ մեջ ծագեց մի ծիծաղելի միայք. «Ի՞նչ լավ կլինեք, որ այդ գրիչը փոքր-ինչ հաստ ու պինդ լինեք, ես նրանից հրացան կշինեի, կոթ էլ չէր ուղենա»... Իմ մտածությունը թեև երեսնայակն էր, բայց համեմատությունը սխալ չէր, որովհետև փևտուրե գրիչն էլ հրացանի խողովակի ձև ունի։ Իսկ փայտից խենջար, թուր, սուր, աղեղն, նետ, նիզակ և այլ զենքեր շինելու մեջ ես կատարյալ վարպետ էի. այդ էր պատճառը, որ որսորդն աշխատում էր համոզել մորս, որ նա հանձնեք ինձ քեռիներիս արհեստանոցը, զենք շինել սովորելու։ Բայց մայրս չէր համաձայնում. նա մինչև անգամ մեղք էր համարում սովորելը այն արհեստի, որ պատրաստում է մարդիկ կոտորելու գործիքների։ Տեր Թոպիկն էլ միևնույնն էր կրկնում։

Բայց Կարոն ինձանից ավելի ազատ և ավելի բախտավոր էր, նա ոչ մայր ուներ, ոչ՝ հայր և ոչ էլ՝ վարժապետ. ոչ ոք նրան չէր արգելում հետևել բնության ձայնին. տատը չէր ճնշում նրան, և որսորդի ազդեցության ներքո նա դարձավ բոլորովին ուրիշ տղա, քան թե էին նրա բոլոր ընկերները։ Այն օրից, որ թողեց դպրոցը, ես ինքս մեծ փոփոխություն էի տեսնում նրա մեջ։ Ես լսում էի նրանից ինձ համար շատ անհասկանալի խոսքեր. մի անգամ ասաց նա.

— Ֆարհատ, մեր գյուղացիները շատ աղքատ են, կան ընտանիքներ, որ հաց չունեն ուտելու։

— Դու ի՞նչ գիտես, — հարցրի ես։

— Որսորդի հետ երեկ ման եկանք մի քանի գյուղեր. նա ինձ ներս տարավ գյուղացիների խրճիթները. ես տեսա սարսափելի չքավորություն։

— Ի՞նչ է պատճառը։

— Այդ մահմեդականները մեր գյուղացիների արյունը ծծում են։ Այդ խաները, բեգերը նրանց կյանքը բոլորովին մաշում են։ Որսորդը ինձ բացատրում էր, թե ինչ պետք է արած, որ գյուղացիները ավելի հանգիստ և ավելի կուշտ լինեն։

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. նա շարունակեց.

— Ֆարհատ, քանի օր առաջ տեսա, մի գյուղացու կապած, ծեծում էին նրա համար, որ չէր զնացել խանի համար ձրի բանելու։ Խեղճը իր ընտանիքի միակ աշխատող մարդն է, եթե նա միշտ խանի հա-

մար ձրի բանն, էլ ո՞վ կկերակրէ նրա երեխաները: Ֆարհատ, հենց որ տեսա, սիրտս այրւեց, էլ չկարողացա արտասուքս պահել...

Ահա այսպես, միշտ գյուղացիներ, միշտ գյուղացիներ, միշտ գյուղացիների մասին էր խոսում նա: Ես մտածում էի, թե խեղճ տղան ցնորւիլ է. նրան ի՞նչ փուլթ, որ գյուղացիները ուտելու հաց չունեն կամ նրանց տանջում են: Լավ չէ՞, ասում էի, որ իր փորի համար մտածե. ինքը ավելի բախտավոր չէ այն թշվառներից, որոնք գիշերները սոված են պառկում:

Իհարկե, այդ մեծ փոփոխություն էր Կարոյի բնավորության մեջ: Նա առաջ սովորություն ուներ խոսել Քորօղլիի, Ռուստամի, Զալի և դրանց նման հերոսների մասին, որոնց պատմությունը լսել էր աշուղների վեպերի մեջ, կամ խոսում էր գեղեցիկ աղջիկների վրա և ծաղրում էր նրանց այս և այն թուլությունները: Հանկարծ բոլորը մոռացաւ նա, սկսեց գյուղացիների մասին խոսել, նրանց վրա մտածել: Ո՞վ մտքրեց նրա մեջ այդ ցնորքը: Ես չգիտեմ, միայն Ասլանը վերաբերում էր որսորդ Ավոյին:

ԺԱ

ՂԱՐԱ-ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Մի անգամ Կարոն ինձ ասաց. «Ֆարհատ, տատս շատ հիվանդ է, ես մենակ եմ, գնանք մեր տուն, այս գիշեր մեզ մոտ կացի՛ր»:

Ես գնացի: Կարոյնց բնակարանը շատ հեռու չէր մեր տնից: Ես դատ Զումրուդին, արդարեւ, ծանր հիվանդության մեջ. խեղճ կնոջ միայն մորթն ու ոսկորն էր մնացել. շունչը հազիվ ելումուտ էր անում: Երբ մեզ տեսաւ նա, փոքր-ինչ հոգի առաւ, խնդրեց գլուխը վեր բարձրացնել և բարձիրը նեցուկ տալ մեջքին, որ կարողանա նստել: Կարոն կատարեց նրա ցանկությունը: Հնոցի մեջ վառվում էին մի քանի կտոր փայտեր, և կարմիր լույսը, ծավալվելով փոքրիկ խրճիթի մեջ, լուսավորում էր հիվանդի մաշված, դալկացած դեմքը:

Հիվանդը կանչեց Կարոյին, նստեցրեց իր մոտ և, նրա ձեռքը առնելով իր ոսկրացած ափի մեջ, ասաց թույլ և դողդոջուն ձայնով:

— Ես մեռնում եմ, Կարո, քանի որ բերանս փակված չէ, թող լեզուս բաց անե քեզ այն գաղտնիքը, որ այսքան տարի ծածուկ էր պահւում:

Նա պատմեց, թե ինքը Կարոյի ոչ տատն է, ոչ նրա ազգակա՛նը, ալլ սեղբու՛մ Կարոյի հոր տան աղախինն է եղել, իսկ հետո դարձա՛վ նրա դայակը: Նա պատմեց, թե Կարոյի հայրը կոչվում էր Միր-Մարտո, նա պատկանում էր Ղարա-մելիքների ընտանիքին, որ սերված էր հայոց մի հին իշխանական տոհմից: Դարերի ընթացքում այդ տոհմի բախտը հույնքան փոփոխության է ենթարկվել, որքան փոփոխական, հեղհեղուկ է եղել Հայաստանի դրությունը: Նա բարձրացել և խոնարհվել է իշխանության, աստիճանի բոլոր ելեէջների մեջ, երբեմն ախրող իշխան, երբեմն հասարակ տանուտեր, երբեմն տաժանակիր հողագործ, բայց երբեք չէ կորցրել իր ազնվապետական ոգին: Պարսից մարդպանների ժամանակ այդ տոհմը դեռ պահպանել էր հզոր նախարարի արտոնությունները, բայց արաբացոց արշավանքների ժամանակ նա բավական ընկավ, երբ այդ ցեղի նշանավոր իշխանները բռնվելով, տարվեցան Դամասկոս և այնտեղ գլխատվեցան: Նրա մի ճյուղը բռնորովին ոշնչացավ հունաց Կյուրապաղատների օրերում: Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ այդ ցեղից մի տղամարդ, որ իր թուխ գեղձի պատճառով ստացել էր թաթարների խանից «Ղարա-մելիք» կոչումը, կրկին դորացավ: Նրա անունով այդ տոհմի ներկայացուցիչները սկսեցան կոչվիլ Ղարա-մելիքներ:

Հայաստանի հեղաշրջումների փոթորիկների մեջ այդ տոհմը, անդադար արմատախիլ լինելով հայրենի երկրից, տարուբերվել է երբեմն Արարատ, երբեմն Վասպուրական, երբեմն Ատրպատական և երբեմն Փոքր-Հայքի կողմերը: Իսկ վերջին դարերում, երբ Վասպուրականի մեջ դորացան քրդերը, Ղարա-մելիքներից մեկը, Մարաշի կողմերից փախըստական գալով, հաստատվեցավ Վանա ծովափի հարավային ափերի մոտ: Քուրդ ցեղապետների հետ դաշնակցելով, նա հետզհետե ընդարձակեց իր իշխանությունը և տիրում էր ամբողջ Ռշտունյաց գավառի վրա: Դա էր Կարոյի հայրը՝ Միր-Մարտոն: «Միր» տիտղոսը ստացավ նա քրդերից, որ նշանակում է տեր, իշխան, պետ: Նրա հզոր ամրոցը գտնվում էր Ոստանի մոտ, մի լեռան անմատչելի բարձրավանդակի վրա, մի կողմից ծվում էր ծովակը, մյուս կողմից շրջապատած էր սարերի պարսպածև շղթաներով:

Միր-Մարտոն, որպես տեղային հայերի պետը, էր միևնույն ժամանակ ամենահարուստ մարդը ամբողջ գավառի մեջ: Նա ուներ մի առանձին սնահավատություն դեպի յոթնյակ թիվը և այդ պատճառով իր բոլոր հարստությունը բաժանած էր յոթն մասերի վրա: Նա ուներ յոթն ջրաղաց, յոթն ձիթհան, յոթն այգի, յոթն անտառ: Նրա տնից դուրս էր գալիս յոթն զբլիան, որ մշակում էին յոթն անգամ յոթանասուն օրա-

վար հողը նրա սեփական արոտատեղերում արածում էին յոթն հոտ ոչխարներ, յուրաքանչյուր հոտը միագույն, մեկը ճերմակ, մյուսը սև, երրորդը շիկագույն, չորրորդը խայտաճամուկ, հինգերորդը մոխրագույն և այլն։ Նույն խորհրդավոր թիվն ունեին նրա ձիերի, կովերի, գոմեշների երամակները։ Այդ բոլորը պիտի մնար որպես ժառանգություն նրա յոթն որդիներին, որոնցից ամենակրտսերն էր Կարոն։

Միր-Մարտոյի օրըստօրե զորանալը, նրա հաջողությունները մըշտական կոիվների մեջ, դրզուց մի հարևան քուրդ ցիղապետի նախանձը։ Նա չկարողանալով բացարձակ կերպով վնասել նրան, սկսեց դիմել խորամանկության։ Բարեկամություն հաստատեց Միրի հետ, ձևացրեց իրան նրա ամենամոտերիմ դաշնակից։ Եվ մի անգամ, խաբեությանմբ Միրին իր մոտ հյուր կանչելով, ընթրիքի ժամանակ հրամայեց նրան ցած զլորել իր բերդի բարձրությունից։

Կարոյի հայրը այսպես նենգությամբ սպանվելին հետո, նրա ամբողջ ընտանիքը զոհ հղավ քուրդ բռնակալի բարբարոսությանը, բոլորը արից անցան։ Ողջ մնաց միայն փոքրիկ Կարոն, որին իր դայակը, Զումբուղը, փախցնելով, թաքցրեց մի ասորու տան մեջ։

Հիվանդը վերջացրեց իր պատմությունը այս խոսքերով.

— Այն սարսափելի կոտորածի միջոցին, քո մայրը, Կարո, կուրծքից խենջարով խոցված, մի ձեռքով բռնել էր վերքը, մյուս ձեռքով քեզ հանձնեց ինձ, ասելով. «Ա՛ռ, Զումբուղ, եթե աստված կհաջողեալատել երեխայիս, սովորեցո՛ւր նրան վրեժխնդիր լինել»... Այդ խոսքերի հետ նազկի տիկինս ավանդեց հողին։

Բոլոր պատմության ժամանակ Կարոն հանդիստ էր. նրա դեմքի վրա ես նկատում էի մի տեսակ զարմացում, մի տեսակ ապշություն, որ առաջ էին դալիս անապան ինքնաճանաչության զգացմունքից։ Անտեր, անտուն, թափառաշրջիկ պատանին հանկարծ զգում էր իր երակների մեջ իշխանական արյան հոսումը։ Բայց երբ նա լսեց պառավի վերջին խոսքերը, նրա դեմքի արտահայտությունը իսկույն փոխվեցավ. շրթունքը սկսեց դողդողալ, աչքերի մեջ փայլեց կատաղի բարկություն։ Կարծես այն լուռ, զայրացած դեմքի վրա ես կարդում լինեի. «Նրդվում եմ իմ մոր սուրբ հիշատակով, որ ես անպատճառ վրեժխնդիր կլինեմ»...

— Ես չկարողացա ավելի վաղ հայտնել քեզ, Կարո, մորդ կտակը, — շարունակեց պառավը, — որովհետև դու շատ փոքր էիր։ Սպասում էի, մինչև մեծանաս, մինչև ավելի հասունանաս։ Ես ոչինչ չկարողացա սովորեցնել քեզ, Բայց քո հոր պատմությունը բավական է վրեժխնդրության դաս լինելու համար։ Ես մեռնում եմ հանգիստ սրտով, որովհետև դիտեմ, ինձանից հետո մի ավելի հմուտ, ավելի փորձված

ձեռք քեզ պիտի առնի իր պաշտպանութեան ներքո: Հսի՛ր նրա խրատ-
ները և ոգևորութեամբ ընդունիր, ինչ որ կներշնչի նա քո մեջ: Այդ աղ-
նիւմ մարդը քո հոր բարեկամն է և նրա պալատի հինգ տանտերերից
մեկը: Նա ևս ենթարկվեցաւ միեկնույն բարբարոսութեանն և, քո հոր
տունը բնաջինջ լինելուց հետո: Այդ պատմութեանը գուցէ նա ինքը
կհաղորդէ քեզ:

Պառաւիլի վերջին խոսքերը որսորդ Ալեքի մասին էին: Ուրեմն նա
հասարակ մարդ չէր. որսորդի ծպտյալ դիմակի տակ ծածկւած էր մի
խորհրդավոր անձնավորութեան: Այդ բոպից ևս հասկացաւ նրա առան-
ձին ուշադրութեան գաղտնիքը, որ ուներ դեպի Կարոն:

— Այժմ փակի՛ր իմ աչքերը, — շարունակեց հիւանդը, — զլուխը
ցած թողնելով բարձի վրա: — Նի՛ն կուզես կրկին ձեռք բերել քո հոր
խշխանութեանը, դու կգտնես այն փոքրիկ սնդուկի մեջ բոլորը, ինչ որ
քեզ հարկաւոր է...

Նա աշխատեց ձեռքը մեկնել դեպի պատուհանը, ուր դրած էր
փոքրիկ սնդուկը, բայց ձեռքը թուլացաւ, ընկաւ վերմակի վրա:

Նրա աչքերը կրկին բացվեցան և անշարժ նայում էին դեպի եր-
կինքը: Կարծես այնտեղ, վերին հրկնակամարի այն կողմը, նրա առջև
բացված լինէր հավիտենականի աթոռը, և նա շնորհ, զորութեան, հա-
ջողութեան էր մաղթում այն էակի համար, որին իր ձեռքով էր սնուցել,
իւր բազուկների վրա էր մեծացրել:

Նրա աչքերը զլուխը թեքվեցաւ, երեսի վրա երկացին մի քանի ցըն-
ցումներ, աչքերը դարձյալ փակվեցան...

— Նա մեռա՞ւ... — բացականչեց Կարոն, առանց մի կաթիլ ար-
տասութեան համ աչքից թափելու:

Սա զարմանում էի նրա քարասրտութեան վրա: Ո՛րպէս սառնու-
թեամբ լսեց այդ բոլորը: Կարծես, նա ամենը գիտէր, կարծես, դայակի
պատմածները նրա համար նոր բաներ չլինէին: Բայց նա ոչինչ չգիտէր
իւր ծագումի մասին, նա իրան միշտ համարում էր պառավ Զումրուդի
թոռը:

Սա սխալւում էի: Կարոն բոլորովին հանգիստ չէր: Նրա կերպա-
բանքի գունաթափ, միեկնույն ժամանակ խաղաղ կեղևի տակ բորբոք-
ւում էր մի սարսափելի կրակ, որ նմանում էր ծածկւած հրաբուխի:
Նրա սիրտը փոթորկւում էր կատաղի խռովութեան մեջ: Սա այն ժա-
մանակ չէի կարող հասկանալ նրա բնավորութեան բոլոր զորութեանը,
թէ որքան զգացմունք, որքան կամքի ուժ կար այն անշարժ հաս-
տանու մեջ, իսկ այժմ բոլորը հասկանում եմ, նա ծածկեց մեռնող
կնոջ երեսը և մի քանի բոպէ լուռ ու անշարժ նստած էր նրա մոտ:

Նա բաց արի աչն փոքրիկ արկղիկը, որը հիվանդը ցույց տվեց իր հոգեվարքի միջոցին: Նա լիքն էր զանազան հին, ցեց կերած թերթերով, որոնք դրված էին պարսից, արաբացոց, հունաց, թուրքաց և հայոց լեզուներով: Նրանց վրա դրոշմված էին մեծ և փոքր կնիքներ: Մագաչաթի դրվածքը դարերի ընթացքում բոլորովին գունատվել և մուգ-դեղին գույն էր ստացել: Կարոն խլեց իմ ձեռքից հրովարտակները և բոլորը միասին նետեց հնոցի մեջ: Կրակը բորբոքվեց, և Ղարա-մեկիք-ների սովի քան հազար տարվա տոհմային վկայականները մոխիր դարձան:

— Ինձ պետք չէ արտոնական իշխանությունը, որ իբրև ողորմություն շնորհված է հղել իմ պապերին,— ասաց Կարոն խորին վրդովմունքով:— Նա պիտի աշխատեմ չսովորել մոռացականություն: Եթե կհաջողվի ինձ կրկին ձեռք բերել աչն, ինչ որ կորցրել են իմ նախնիքը, այդ պետք է լինի իմ սեփական ջանքով: Սրով, բռնի ուժով խլածը պետք է սրով վերագարձնել: Բայց ինչ որ ամենաթանկագինն է ինձ համար, դա է իմ ծնողների արյունը: Ահա՛ ամենագլխավոր պահանջը, որ պիտի տուժել տամ մեր թշնամիներին...

Այդ խոսքերը զարթեցրին իմ հիմար գլխում մի միտք, որ մինչև այն րոպեն մնացել էր խուլ, անշարժ, անկերպարան: Մի՞թե իմ հոր արյունը նույնպես չէր բողբոքում արդարության ատյանի առջև, մի՞թե նա դերեզմանից չէր կոչում որդուն վրեժխնդիր լինել: Թուրքը թուրքի հետ դրազ եկավ և իր սրի ղորությունը փորձելու համար մի հարվածով կտրեց իմ հոր պարանոցը և ստացավ մի ֆինջան զահվի... Որքան նախատինք, որքան ցածություն էր այդ, իր կյանքով լինել առարկա մի այդպիսի բարբարոսական կատակի...

Հնոցի մեջ մագաղաթը դեռ այրվում էր. կապտագույն բոցերը դեռ պլալում էին:

— Տե՛ս, ալեւս ի՞նչ կա այնտեղ,— հարցրեց Կարոն ցույց տալով սնդուկը:

Հատակի վրա մնացել էր փղոսկրյա մի սոււի. ես բաց արի տուփը. նրա մեջ դրած էր մի փոքրիկ մեղալիոն, ոսկուց շինած և ադամանդներով զարդարած, որի վրա հմուտ ճարտարությունը նկարված էր մի գեղեցիկ կանացի գլուխ: Այդ Կարոյի մոր պատկերն էր: Նա առեց իմ ձեռքից մեղալիոնը, մի քանի վայրկյան նայեց նրա վրա, հետո թաքցրեց իր ծոցում: Այն ժամանակ միայն նկատեցի՝ նրա աչքերից զոռվեցան մի քանի կաթիլ արտասուք գունաթափ, տխուր դեմքի վրա:

Նա իսկույն սրբեց արտասուքը, որ ևս չտեսնեմ, դարձավ գեպի
ինձ, ասելով:

— Երդվի՛ր, Ֆարհատ, որ այդ բոլորը, ինչ որ լսեցիր, ինչ որ տե-
սար այստեղ, կմնան քեզ մոտ որպես զաղտնիք:

Ես երդվեցա:

Այդ անցքից երեք օր հետո Զումրուդին թաղեցին: Ամբողջ քաղա-
քը ցավեց նրա համար: Նա իբրև բժիշկ այնքան բարի էր, որ չկար մի
աղքատ, որ նրա օգնությունը վայելած չլիներ:

Նրա թաղումից հետո Կարոն այլևս չերևաց: Կարոյի հետ անհայ-
տացան մեր քաղաքից երեք հոգի՝ որսորդ Ալոն, Ասլանը և Սազոն: Ու՛ր
դեպքին, ոչ ոք չգիտեր...

ԺԲ

ՄԹԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔ

Դառնա՜նք գեպի մեր պատմությունը:

Վաղ առավոտյան, դեռ արևը չծաղած, ևս դարթեցա: Ես ինձ գտա
խորհրդավոր մի նարեթում, պառկած ցամաք տերևներից կաղնված
անկողնի վրա: Գլխիս տակին, բարձի փոխարեն, դրած էր մի խուրձ
խոտ: Կարոյի վերաբերում ծածկում էր ինձ վերմակի տեղ: Երևում էր,
ընկերներս խնամք էին տարել իմ հանգստության համար, որովհետև
դեռ չէի սովորած բացօթյա կյանքի խստություններին:

Երկու ղեկավարները չկային: Մյուսները՝ Կարոն, Ասլանը, Սազոն՝
դեռ քնած էին մերկ գետնի վրա, առանց ծածկոցների: Նրանց քունը
ծանր էր և խորին: Ինձ երևում էր, թե ամբողջ գիշերը արթուն էին մնա-
ցած. երևում էր, հենց նոր դարձել էին մի հեռու տեղից... որովհետև
նրանց տրեխների ցեխը դեռ թաց էր: Նրանք պառկել էին առանց հան-
վեթա՜ն, իրանց հաղուստով, մինչև անգամ ոտնամաններով: Նրանք կրած
ուճեթն և զինքեր, բայց գիշերը, թե ընթրիքի ժամանակ, թե վիճաբա-
նության միջոցին, նրանց վրա զենքեր չտեսա, բացի մի-մի դաշույնից:
Ուրեմն նրանք գիշերը այստեղ չէին մնացած, մտածում էի ևս, ուրեմն,
ինձ հարեցրին, քնացրին, որ չիմանամ, թե գեպի ո՞ր կողմն են ար-
շավանք դրածում...

Բայց ո՞րտեղ կորան այն երկու ծածկամիտ զեյթունցիները, ինչո՞ւ չմնացին այստեղ, ինչո՞ւ Կարոն չժանոթացրեց ինձ նրանց հետ և ոչ ասաց, թե նրանք ուղբեր են... Մի՞թե նա չի հավատում ինձ: Ահա այդ հարցերը գրադեցրին իմ միտքը, երբ առավոտյան զարթեցա խորհրդավոր մենարեթի մեջ:

Ինձ թվում էր, թե ես ընկած եմ մի կախարդված ամրոցի ավերակների մեջ, թե մի դյուրթական ձեռք ինձ բերեց այդ դիվարնակ ավերակներում, թե Կարոն, Սալանը, Սազոն, այդ բոլորը առաջոք և խաբեական պատկերներ էին: «Զէ՛, մտածում էի ես, թողնեմ, փախչեմ և հեռանամ այստեղից, գնամ մորս մոտ, հնազանդ գլուխս խոնարհեցնեմ նրա առջև և ասեմ. «Սա քեզանից չեմ հեռանա, միշտ կաշխատեմ քեզ համար և քույրերիս համար, միայն ինձ վարժապետն մի՛ ուղարկիր»:

Իսկ երբ վարժապետիս սարսափելի պատկերը աչքիս առջևն էր գալիս, իսկույն սթափվում էի, կրկին լուծվում էր դյուրթական թիլիսմանը, և ես զգում էի, թե իրականության մեջ եմ գտնվում, թե սոյս բոլորը, ինչ որ տեսնում էի, երևակայության ցնորքներ չէին: Իսկույն փոխում էի միտքս. «Զէ՛, ասում էի, երազ չէ իմ տեսածը և ոչ կախարդություն. դրանք իմ լավ ընկերներն են՝ Սալանը հրեշտակի սիրտ ունի, Կարոն հենց վարժարանում եղած ժամանակ սիրում էր ինձ, Սազոն նույնպես բարի տղա է, նրա սիրտը այն չէ, ինչ որ լեզուն է: Զէ՛, կմնամ այստեղ, դրանցից չեմ բաժանվի»...

Մինչ ես այսպիսի խորհրդածությունների մեջ էի, աչքս ընկավ սլաոկած ընկերներիս վրա. չգիտեմ ինչու ես հիշեցի մի զրույց, որ շատ անգամ լսել էի տատիս հեքիաթների մեջ: Ինձ երեաց, որպես թե, այդ երեք երիտասարդները երեք հսկանների ձագեր լինեին, որոնց մայրը կաթի փոխարեն կերակրում էր ադամորդու արջունով... Ո՞րտեղից ծագեց իմ մտքում մի այդպիսի օտարոտի համեմատություն...

Կարոյի քունը անհանգիստ էր. երևում էր, նա գտնվում է երազների սարսափելի խռովության մեջ, «Կսպանեմ, թե չտաս»... «Ո՞ր ես փախչում»... «Իմ գնդակը ավելի սրընթաց է, քան բո տոները»... «Ասլա՛ն, սատկացրու նրան»... «Սազո, զգույշ, մարդ շտեմանե»... «Նրանք այս կողմից փախան»... Ահա այսպիսի անկապ խոսքեր էին լսվում նրա բերանից: Նա խոսում էր խառն, զանազան արեւելյան լեզուներով:

Սալանի քունը հանգիստ էր, որպես երեսայի քուն: Երբեմն նրա գեղեցիկ շրթունքը ցնցվում էին թեթև ժպիտով: Նա լուռ էր: Մի անգամ միայն նա արտասանեց անունը «Սունա»: Խեղճ տղա, մտածում էի ես, նա ինձանից առաջ սիրում էր նրան... գուցե այժմ տակավին սիրում է...

Սադոն իր երազների մեջ նույնպես ծիծաղելի էր, որպես արթուն ժամանակը. մեկին ջիզրացնում է նա: Նրա դեմքի վրա նկատվում էին հեղնական ժամածուրթյուններ:

Արշալույսը սկսել էր շառագուռել: Ամեն կողմից լսելի էին լինում թռչունների ուրախ, ծլվլուն երգերը: Մինարեթի վերի հարկերում բուն դրած վայրենի աղալներն էր այս կողմ և այն կողմ էին թռչկոտում, և նրանց թևերի թափ տալուց աշտարակի կամարները լնդում էին խուլ որոտմունքով:

Ես ձանձրացա երկար պառկելուց, վեր կացա, մոտեցա Կարոյին և, նրա վերարկուն իր վրան ծածկելով, կանգնեցա նրա մոտ: Նա տարածված էր գետնի վրա, որպես մի ահագին պղնձե արձան, մթին, հսկայատիպ կերպարանքով: Նրա լայն կուրծքը անհանգիստ կերպով բարձրանում և ցածրանում էր: Երկար ևս խորին պատկառանքով նայում էի այդ վեհափառ պատկերի վրա, մինչև իմ սիրտը լցվեցավ մի ջերմ, եղբայրական ղզացմունքով. ևս խոնարհվեցա և մի համբույր քաղեցի այն շրթունքներից, որոնցից շատ անգամ լսել էի այդ խոսքերը. «Ֆարհատ, ես բեզ շատ եմ սիրում»:

Նա մի թեթև շարժում գործեց և կրկին խորասուզվեցավ ծանր քնի մեջ: Ես հեռացա:

Դեռ երկխալությունս ժամանակից այն ավերակները, որոնցով շրջապատված էի, այն մինարեթը, որի մեջ այժմ գտնվում էի, միշտ մի առանձին դուրթական տպավորություն էին գործում ինձ վրա: Ես լսել էի նրանց մասին շատ առասպելական զրույցներ: Բայց առաջին անգամն էր, որ գտնվում էի այնտեղ, թեև այդ ավերակներն ունեին մեր քաղաքից հալիվ քառորդ մղոն հեռավորություն: Մարդիկ, մի առանձին սնահավաստությամբ, վախենում էին մոտենալ նրանց: Բայց նույն ժամուն ինձ ևս անհասկանալի մի հետաքրքրություն քարշում էր իմ սիրտը դեպի վեր, դեպի այն հսկայական շինվածքի գագաթը. այնտեղից ևս ցանկանում էի նայել դեպի աստուծո գեղեցիկ աշխարհը:

Խորին երկչուղածությունս ևս ոտք կոխեցի առաջին սանդուղքի վրա, սկսեցի բարձրանալ: Ամեն տեղ տիրում էր դատարկություն. ամեն տեղ ոչ այնքան ժամանակը, որքան կույր խառնիճաղանջի մոլեռանդությունը ավերակ էր դարձրել ճարտարության այն հրաշալի գործը, համարելով նրան մի կախարդված մնացորդ «ջինների» թագուհու ամբողջից: Ես բոլորովին հոգնեցա, մինչև հասա մինարեթի գագաթը: Այն, որքան բարձր էր նա: Ամբողջ Սալմաստը, լուսավորված արեգակի առաջին ճառագայթներով, դրած էր իմ առջև, որպես մի գեղեցիկ պատ-

կեր, նկարած զանազան գույներով: Գյուղերը, այգիները, ձեռնատունկ անտառները, լավ մշակված դաշտերը, բոլորը միախառնվելով հանդիսացնում էին ամբողջ հովիտը իր կանաչազարդ, գեղագրական տարածություն մեջ: Ես ջնկում էի բոլոր ինձ ծանոթ տեսարանները:

Հեռու, բարձր ապառաժի վրա, տեսնում էի ես Ղարնի-Յարուղի ավերակները, ավերակները այն սուսապելական ամրոցի, ուր թափվել էր այնքան արյուն, այնքան արտասուք և սեր... ուր անօրեն թուրք իշխանի ձեռքը խլում էր ամուսնի գրկից կնիկների ամենագեղեցիկը... ուր տարվում էին ամենաբնտիր աղջիկները ամրոցը գավառից, և անբախտ զոհերի արտասուքը, ընտանիքի սրբությունը, ծնողների աղաչանքը չէին կարողանում ամոքել բռնակալի կրքերը... Դեպի աջ նայելով, ես տեսնում էի սուրբ Հովհաննու մատուռը, միայնակ կանդնած բլուրի գագաթին, որը մի ահադին շաքարի զլխի նման վեր էր բարձրացել ընդարձակ դաշտի միջից: Ո՞րքան քաղցր զգացմունքներով կապված էր այդ սրբաբանը իմ հիշողության հետ: Այնտեղ, տոնական հանդեսների ժամանակ, ուխտավորների աշխարհային զվարճությունները, ախտերը և կրքերը ես էին դալիս, բոբբոբվում էին, միախառնվելով կրոնական ջերմեռանդության հետ...

Վերջապես իմ աչքին ընկավ քաղաքը. նա թաքնված էր ծառազարդ այգիների մեջ, որոնք ձևացնում էին մթին բոլորակ տարածություն: Ես որոշեցի մեր թաղը, այնտեղ ես երկար և երկար որոնում էի «մեկին»... կարծում էի, թե կտեսնեմ նրան: Չդիտեմ ինչո՞ւ նույն բոսկում իմ աչքերը լցվեցան արտասուքով, ես այլևս չկարողացա նայել...

Ես սկսեցի իջնել ցած, կրկին նույն ուրբ-մուրր սանդուղքներով: Այն ժամանակ միայն նկատեցի, որ աշտարակն ուներ մի քանի գաղտնի պահաստներ և խորին մթերանոցների Հետաքրքրությունը հրապուրեց ինձ մոտեկ նրանցից մեկի մեջ: Նեղ պատուհանից ներս ցուլացած լուսով հաղիվ կարողացա որոշել հետևյալ իրեղենները. ղենքերի զանազան տեսակներ, ձիաների թամբեր իրանց պարագաներով, խուրջիներ՝ լիքը զանազան բաներով, որոնք այնքան ծանր էին, կարծես, ամբողջապես լցված լինեին մեռածներով: Ես ձեռքս տարա մեկի մեջ, տեսա, ուրիշ ոչինչ չկար, բայց միայն հրացանի փամփուշտներ, զնդակների կապոցներ և վառոդ: Այս մթերքը, անտարակույս, պատկանում էր այն երեք հոգուն, որ պառկած էին աշտարակի ներքին հարկում: Բայց ի՞նչ նպատակի համար էր այդ բոլոր պատրաստությունը: Այդ միտքը սկսեց տանջել ինձ: Այնտեղ կար պատրաստություն ավելի քան հիսուն հոգու համար: Բայց ո՞րտեղ էին այդ մարդիկ: Ես ոչինչ հասկանալ չէի կա-

րողանում: Երկուդը և կասկածը տիրեցին իմ սրտին: Այստեղ երևում էր ինչ-որ խորհրդավոր ծածկապահույթյուն...

Ես չուզեցի կասկածանքի պատճառ տալ ընկերներին, և առանց մյուս բաներին նայելու, իջա ցած: Տղերքը տակավին քնած էին նույն դրության մեջ, որպես թողել էի: Ես չկամեցա խանդարել նրանց հանգրստությունը, դուրս եկա մինարեթից մի փոքր թարմ օդ ծծելու համար:

ԺԳ.

ՎՀՈՒԿԸ

Արեգակը բավական բարձրացել էր հորիզոնից: Վաղորդյան ցողը դուրսվելու գոհարների նման շողշողում էր նորաբույս խոտերի, թփերի տերևների վրա: Օդի մեջ տիրում էր զարնանային առավոտի մեղմ զովությունը, թեև դեռ զարուն չէր:

Իմ սիրտը զգաց անսահման բերկրություն: Ինչո՞ւ: Ինքս էլ չգիտեի: Գուցե նրա համար, որ այստեղ ալատ էի, ոչ ոք չէր նկատեցնում ինձ, ոչ մորից, ոչ վարժապետից երկյուղ չունեի:

Փոքր-ինչ հեռանալով աշատարկից՝ ես սկսեցի դիմել դեպի ալեբաղները: Կիսակործան պարիսպների, խորտակած սյուների, մամուռապատ կամարների բեկորները մեծ մասամբ կորած էին վալրենի բույսերի մեջ, որ ճոխությամբ աճել էին այնտեղ: Ողնին, ահագին կրիաները, երկշոտ շախկալները համարձակ կերպով վաղվելում էին փլատակաների մեջ:

Իմ ախանջին զարկեց բուրի ձայնը: Ալեբաղների այդ թաղուհին իմ մանկության հասակից զրգուկ էր իմ անահալատությունը: Ես համոզված էի, թե նա էր այդ բոլոր կործանումների պատճառը: Կուսցա, գետնից մի քար վեր առի, նայում էի շորս կողմս, որ դռնեմ, սր սպանեմ նրան: Բուն չէր երևում: Ես քարը նետեցի ուղիղ այն կողմը, որտեղից լսելի եղավ նրա ձայնը: Բարձրացավ մի ճիչ, որ նման էր աղամորդու հառաչանքի: Ես սոսկացի: Փլատակների մեջ կծկվել էր մի պսուպ կին, փաթաթված հին, մուգ-կապտագույն սփածանելիքի մեջ: Ինձ երևաց, որպես թե, ալեբաղների մեջ բնակվող ոգիներից մեկը լինեմ նա, կամ այն կախարդը, որ հսկում էր այդ անմարդաբնակ անսպառախ վրա:

Նրա երկար, կիսով չափ կուսցած հասակը բոլորովին նման էր մի

այլանդակ կմախքի, որի ցամաք կաղմվածքի մեջ մնացել էին ոսկոր-
ները միայն: Միակ կենդանության նշույլը, որ նկատվում էին թուխ
դեմքի վրա, էին զույգ կրակոտ աչքերը, որոնք վառվում էին զիլակահ
խորամանկությամբ:

Նա խիստ մտերմապես մոտեցավ ինձ:

— Ո՞վ ես դու,— հարցրի ես:

— Դու Կարոն չե՞ս...— ասաց նա, առանց իմ հարցին պատաս-
խանելու:

Նա խոսեց աղավաղված թուրքերեն լեզվով, բայց արտասանությու-
նից իսկույն հրեաց, որ ինքը բոշա է, թեև նա չէր պատկանում բոշա-
ներին այն ցեղերին, որ ես հաճախ տեսել էի մեր կողմերում:

Նրեում էր, որ պառավը գործով եկած էր Կարոյի մոտ և սխալմամբ
ինձ նրա տեղ էր ընդունում, որովհետև աչքերի տեսություները սաստիկ
թուլացած էր: Սա կամեցա Կարոյին դարձնել. հետո մտածեցի. ի՞նչ
վնաս, առժամանակ ձեռնալ, որպես թե ես Կարոն եմ: Իմ վարմունքը
երկխոսական անմիտ հետաքրքրություն էր և ավելի ոչինչ:

— Հա՛, իմ անունս Կարո է,— պատասխանեցի ես:— Բայց ի՞նչ-
պես են կոչում քեզ:

Բոշան դարձանալով նայեց իմ վրա, կարծես, չէ՛ր հավատում իր
աչքերին և պատասխանեց պարսկերեն լեզվով.

— Կարոն ինչո՞ւ է հարցնում իր աղախնի անունը: Կարոն գիտե՞ս,
որ մարդիկ Սուսան են կոչում նրան: Կարոն բոլորը գիտե՞ս. Նրբ
Դին-
բուլի խանը կողոպտեց, կոտորեց մեր ցեղը, Սուսանը կապեց իր քա-
մակին Կարոյի երեսնան և մենակ անցավ Հերաթի անապատներից...
Ա՛խ, Սուսանի աչքերի լույսը... Այն անցքից հետո Սուսանը վատ է
տեսնում...

Այդ անկապ խոսքերը այն աստիճան մթին երևացին ինձ, որ ես
ոչինչ չհասկացա, մանավանդ որ բոշան խոսում էր հրեայի զեմքով:
«Կարոյի երեխա՞ն»... Մի՞թե Կարոն երեխա ունի, ո՞րտեղ է նա: Հե-
րաթի անապատներից աղաթել է նրան բոշան...

Այս բոլորը ինձ համար հանելուկներ էին: Միայն այսքանը հաս-
կացա, որ Կարոն և խորհրդավոր պառավը նախածանոթներ են եղել
Միջին Ասիայի խորքերում, Աֆղանիստանում, նրանք ունեցել են հա-
րաբերություններ: Բայց ի՞նչ դեպքով, ի՞նչ առիթով: Այդ մասին չհարցրի
պառավից, զգուշանալով, բոլորովին չմերկացնել ինձ, թե ես Կարոն
չեմ:

Ես աշխատեցի ուղղել իմ անտեղի հարցմունքի սխալը, ասելով.

— Սա բոլորը գիտեմ, Սուսան, դու այն ասա՛, թե ի՞նչ լուր ունեա՛ս:

Պառաւլը, որպէս թէ ինքն իր հետ խոսելով, ասաց.

— Սուսանը կասի, Սուսանը նրա համար եկավ, որ ասի: Սուսանը չկարողացավ իր արտասուքը պահել, երբ տեսավ խեղճ աղջկան: Նա աղաչում էր. «Ասա՛ Կարոյին, որ ինձ այստեղ չթողնեն. ես կմեռնեմ ցավից»: Խեղճ երեխա, ո՛րքան մաշվել էր նա: Կմեռնի՛, անպատճառ կմեռնի՛ նա, եթէ երկար այնտեղ կմնա: Երեսին դույն չես տեսնի, օրինակ քեզ՝ կտավ... Ախ, Սուսանը էլ շատ չի ապրի, թէ «ներա» գլխին մի փորձանք կգա...

Պառաւլը այլևս չկարողացավ խոսքը շարունակել, սկսեց դառն կերպով լաց լինել: Արտասուքը ավելի նսեմացրեց նրա աչքերի լույսը: Նա աշխատեցի մխիթարել նրան: Երբ մի փոքր հանգստացավ, հարցրի, ինձ բավական մոտեցած համարելով գաղտնիքի խսկությանը.

— Ինչպե՞ս դու մտար «ներա» մոտ:

— Ինչպե՞ս մտար...— կրկնեց պառաւլը հեղնական կերպով, և նրա ցամաք դեմքի վրա վաղեց մի վայրենի ծիծաղ:— Սուսանի ճանապարհը ո՞վ կարող է կտրել: Սուսանը ամեն տեղ մուտք ունի: Թե խանի քմրոցի, թէ աղքատի խրճիթի դռները նրա առջև բաց են: Սուսանը կարդում է մարդերի ճակատագիրը. Սուսանը գուշակում է նրանց շարն ու բարին: Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, գուշակեմ քեզ համար...

Կարծես նա մոռացավ առաջին տխուր զգացմունքը «խեղճ աղջկա» մասին. կարծես, նա մոռացավ, որ Կարոյի հետ էր խոսում: Այժմ տիրեց նրան այն, ինչ որ բողբոջական էր, ինչ որ վայրենի էր: Նրա առաջին արտասուքը և վերջին ծիծաղը մի ընդհանուր այնպես փոփոխակի կերպով հաջորդեցին միմյանց, որ պարզ երևաց, թէ ողորմելի կինը ցնորված էր:

— Լավ, այդ հետո, թող մնա գուշակելը,— պատասխանեցի ես:— Դու այն ասա՛, թէ ե՞րբ տեսար «ներան»:

— Սուսանը մտավ ամբողջը, երբ առավոտյան ցողը դեռ չէր բարձրացել խոտերից. աղախինները վաղեցին նրա առջև. «Եկ, մեզ համար գուշակի՛ր, Սուսան», ասացին. հետո տարան...

Պառաւլը չավարտեց իր խոսքը: Սույն միջոցին մինարեթի դռնից երևաց Կարոյի գիշերային անքնությունից գունաթափված դեմքը: Պառաւլը մի խոժոռ հայացք գցելով իմ վրա, խսկույն թողեց ինձ, ասելով.

— Դու Կարոն չես. դու խաբեցի՛ր Սուսանին...

Նրա խոռվյալ ձայնի մեջ կար և՛ սպառնալիք, և՛ բարկություն:

— Միեւնույն է, նա իմ եղբայրն է, Սուսան,— հանգստացրեց Կարոն, մոտենալով պառաւլին:

Նրանք առանձնացան մի կիսավեր պատի ետևի կողմը և երկար կանգնած խոսում էին ինձ անլսելի ձայնով Պատի վրա բուսած մացառների խտությունը դեռ չէր արգելում նրանց իմ տեսությունից: Կարոն, գլուխը քարշ գցած, լսում էր: Պառավը ինչ-որ պատմում էր նրան: Նայած մասամբ հասկանում էի, թե ինչ առարկայի վրա էր խոսակցությունը: Սուսանի մի ընկերացի և առաջ ինձ հաղորդած տեղեկությունները, որքան և մթին, որքան և կցկտուր լինեին, այսուամենայնիվ, ես նրանցից դուրս բերեցի հետևյալ հղրակացությունները. մի աղջկա, կամ մի կնոջ կյանքը վտանգի մեջ էր, նրա և Կարոյի մեջ կային գաղտնի կապեր. Կարոն աշխատում էր ազատել նրան. խորամանկ պառավը ծառայում էր այս ձեռնարկության մեջ որպես գործիք. աղջիկը կամ կինը գտնվում էր «ամրոցի» մեջ: Ո՞ր ամրոցում, ո՞ւմ էր պատկանում ամրոցը: Ահա այստեղ էր գլխավոր գաղտնիքը:

Ես երկար նայում էի կիսախեղագար Սուսանի վրա: Երբ նա իր պատմությունը վերջացրեց, հանկարծ մի տեսակ ձայն արձակեց, որ ճիշտ նման էր միևնույն բուռի ձայնին, որ լսել էի քանի ընկերացի առաջ: Սնահավատությունը կրկին տիրեց ինձ: Ես նկատեցի, մի փոքրիկ աղջիկ, խայտաճամուկ և ֆանտաստիկական հագուստներով, դուրս վազեց ավերակների միջից, մոտեցավ երկու խոսակիցներին: Կարոն գրկեց և համբուրեց նրան: Հետո պառավը փոքրիկ աղջկա հետ անհայտացան: Այս երևույթը այնքան հանկարծակի կերպով կատարվեցավ, որ ես բոլորովին ապշած մնացի: Ինձ թվում էր, թե փոքրիկ աղջիկը այն ոգիներից մեկը պետք է լինի, որ պառավ կախարդը պահում էր իր հրամանի ներքո, ման էր ածում իր հետ և ծառայեցնում էր իր հմայքների մեջ: Բայց ո՞րքան գեղեցիկ էր այդ նազելի արարածը: Ես նրա դեմքը տեսա մի սրբնթաց փայլակի նման, որ իսկույն չբացավ, բայց թողեց իմ սրտում անջնջելի տպավորություն... Բայց Կարոն ինչո՞ւ համբուրեց նրան. ո՞վ էր նա...

Ես կարծում էի, թե Կարոն չի թաքցնի, կասե ինձ բոլորը, թե ով էր այդ անծանոթ պառավը, թե ով էր այն փոքրիկ աղջիկը, որ հայտնվեցավ փլատակների միջից: Ես վճռեցի մինչև անգամ հարցնել նրանից, բայց չհամարձակվեցա, երբ նկատեցի նրա սարսափելի կերպով վերողոված դեմքը: Երևում էր, պառավի հաղորդած տեղեկությունները խռովության մեջ էին զցիլ նրան:

— Այն պառավը ցնորված էր, — հարցրի ես, երբ նա մոտեցավ ինձ:

— Ոչ... միայն եթե մյուս անգամ կպատահի քեզ հանդիպել նրան, խնդրեմ, չհիշեցնել իր անցյալը...

Հետո, խոսքը փոխելով, ասաց նա.

— Մենք պետք է հեռանանք աշտեղից, Ֆարհատ:

— Ո՞ւր,— հարցրի ես:

— Ինքս էլ չգիտեմ: Մենք այն թռչուններից ենք, որ միշտ միեկնույն ճյուղի վրա չեն նստում:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի:

— Դու երեկվանից միտքդ չե՞ս փոխել,— հարցրեց նա, իմ ձեռքից բռնելով և մի կողմ տանելով, որպեսզի խոսակցությունը իմ և նրա մեջ առանձին լիներ:

Ես դժվարացա պատասխանելու:

— Ինչո՞ւ չես խոսում:

— Ի՞նչ խոսեմ:

— Մենք պետք է հեռանանք աշտեղից: Դու չե՞ս ցանկանում դառնալ քո մոր մոտ:

— Ես ցանկանում եմ ձեզ մոտ մնալ:

— Թո՛ղ տուր մեզ, Ֆարհատ, պնա՛ մորդ մոտ, մխիթարի նրա անբախտությունը: Հեռացի՛ր մեղանից: Մենք գլխից ձեռք վեր առած մարդիկ ենք... Մեր նավը դեռ մորթիկների մեջ է գնում. ո՞վ է իմանում, ինչ կլինի նրա վերջը... Քեզ վիճակված է բախտի ավելի խաղաղ բաժինը, Ֆարհատ, դնա՛ պսակվի՛ր Սոնայի հետ, նա քեզ սիրում է, նրա հետ ուրա՛խ կերթա ձեր կյանքը: Սոնան լավ աղջիկ է:

Վերջին խոսքերը շարժեցին իմ սիրտը, և ակամա արտասուքը թափվեցավ իմ աչքերից: Կարոն այնպես ձեացրեց, թե չէ տեսնում և շարունակեց իր խրատները:

— Հիշում ե՞ս, Ֆարհատ, երբ մենք դեռ վարժատան մեջն էինք, շատ անգամ ասում էինք միմյանց. «Մենք եղբայրներ ենք, մենք պետք է միասին աշխատենք և միասին վայելենք մեր վաստակը»: Ես ունեմ այժմ մի փոքրիկ գումար, ահա այս քսակի մեջն է, ա՛ռ, քեզ եմ տալիս, նա ինձ պետք չէ: Այս գումարով դու կգնես քեզ համար մի կտոր հող, կսարքես մի արոր, քո ձեռքով՝ կմշակես քո հողը: Քա՛ղցր է վաստակը, երբ մարդ ստանում է իր սեփական հողից:

Ես ետ մղեցի քսակը, պատասխանելով.

— Հիշում եմ բոլորը, ինչ որ ուխտեցինք դեռ դպրոցում եղած ժամանակ: Բայց դու, երևի, մոռացել ես մի բան. մենք երգվեցինք և օգնել միմյանց ամեն փորձանքների մեջ մեր կյանքում: Այժմ ես ի՞նչպես կարող եմ հեռանալ քեզանից, երբ դու ինքդ ասում ես, թե «ձեր նավը մորթիկների մեջ է գնում»...

— Այդ ուղիղ է: Բայց ես ի՞նչ իրավունքով կարող եմ քեզ բարձ

տալ այն փորձանքների մեջ, որոնց ես ինքս պատրաստել եմ ինձ համար...

— Ինձ համար միեւնույն է, թե ով է պատրաստել:

— Բայց դու գիտե՞ս, որ ես այս աշխարհում կորցնելու ոչինչ չունեմ. իսկ քեզ կարոտ են մայրդ, քույրերդ և, վերջապես, Սոնան: Դու չե՞ս մտածում աղատել նրան, չէ՞ որ նա գերի է իր հոր, այն վայրենի հոր ձեռքում:

— Ես մտածում եմ... ևս մինչև անգամ խոստացել եմ ազատել նրան... Բայց ես նրան կաղատեմ, քեզանից չբաժանվելով:

— Լավ,— ասաց նա խոռովյալ ձայնով:— Այնուամենայնիվ, դու պետք է ընդունես այս քսակը. ուղարկիր մորդ, թող նա քաղցած չմնա. գուցե դու երկար բաժանված կմնաս նրանից...

Ես հրաժարվեցա, խնդրելով, որ նա ինքը կարգադրի որպես ցանկանում է:

Կարո՞ն համաձայնեցալ: Բայց ես նկատեցի, թե որպե՞ս վառվում էին նրա լի վրդովմունքով աչքերը և ի՞նչպես անհանգիստ կերպով բարախում էր նրա կուրծքը: Երևում էր, խիստ ծանր էր նրա այն համաձայնությունը, որ տվեց ինձ իր մոտ պահելու համար...

— Դու պիտի ընդունես մի քանի պայմաններ, Ֆարհատ:

— Ամեն բանի հոժար եմ ես:

— Լսի՛ր. քո աչքերը իբր թե ոչինչ չեն տեսնում, թեև շատ բաներ պիտի տեսնես:

— Ես ինձ կույր կձեացնեմ:

— Քո ականջները իբր թե ոչինչ չեն լսում, թեև շատ բաներ պիտի լսես:

— Ես ինձ խուլ կձեացնեմ:

— Քո լեզուն ոչինչ չպիտի խոսի, թեև շատ բաներ պիտի գիտենաս:

— Ես ինձ մուռջ կձեացնեմ:

— Դու սեփական կամքի տեր չպիտի լինես:

— Ես ամեն բանում կհնազանդվեմ քո կամքին:

— Եվ իմ ընկերների կամքին:

— Եվ քո ընկերների կամքին:

— Բավական է, տուր ինձ ձեռքդ:

Ես ձեռք տվեցի, նա սեղմեց ինձ իր կուրծքի վրա և համբուրեց: Այդ հղբայրական համբույրը կնքեց մեր ուխտը...

Ես խոստացա խուլ լինել, մուռջ լինել, խոստացա կույր գործիք լինել: Ես խոստացա անսիրտ, առանց կամքի մեքենա լինել...

Ես կատարեցի իմ խոստամունքը:

Պարսկաստանում այն ժամանակ դեռ նոր էր կազմվել մի գաղտնի հիմնարկություն, որ կոչվում էր «Ֆառմուշլաաֆա», այսինքն՝ մոռացության տուն¹⁵: Այս տան մեջ ընդունվելու գլխավոր պայմանը այն էր, որ յուրաքանչյուր անգամ այնտեղից դուրս գալուց հետո պետք է մոռացության տար բոլորը, ինչ որ տեսել, ինչ որ լսել էր այնտեղ: Այսինքն՝ պետք է պահպաներ սաստիկ ծածկամտություն: Թե ի՞նչ նպատակ ուներ այդ գաղտնի հիմնարկությունը, ես չգիտեմ, որպես չգիտեին նրա յուրաքանչյուր անդամները, թե ինչ է գործում իրանից բարձր աստիճանի վրա գտնվող անդամը: Կրտսեր անդամը ավադի հետ գործիքն էր, պետք է անպայման կերպով հնազանդվեր նրան, պետք է կատարեր ամեն բան, ինչ որ կհրամայեր նա, առանց գիտենալու, թե ինչ նպատակով էր գործում: Հիմնարկության բուն խորհուրդը պահվում էր նրա գլխավորների մոտ: Մյուսները անգիտակցական մեքենաներ էին միայն: Անդամների յուրաքանչյուր առանձին նշաններից կարող էր ճանաչել մյուսին, առանց գիտենալու նրա անունը, նրա ո՞վ կամ ինչտեղացի լինելը: Միայն որոշ խմբեր իրանց մեջ գաղտնիք չունեին, իսկ ամեն մի խումբ, առանձին վեր առած, միմյանց գործունեությունից տեղեկություն չունեին:

Կարծես, մի այսպիսի հասարակության մեջ էի ընկել ես: Ինձանից էլ խոստում առին, որ ամեն բան, ինչ որ կտեսնեմ, ինչ որ կլսեմ, մոռացության տամ: Ես կատարեցի իմ խոստամունքը: Իսկ այս տողերը, որ գրում եմ այժմ, գրում եմ ուղիղ հիստուն տարուց հետո, երբ այն անձինքը այլևս աշխարհի երեսին չեն մնացած, երբ նրանց գործունեությունը հաշտնվեցավ և անհետացավ մի կարճատև փոթորիկի նման...

Ժ.Ղ.

ՁԻ

Դեռ երեսնամյակներից ես ձի նստելու սաստիկ սեր ունեի. այն ժամանակ այս ցանկությունը լցուցանում էի, հեծնելով փայտյա երկայն ձողի վրա և ամբողջ ժամերով վազեցնում էի մեր բակում: Հետո, երբ փոքր-ինչ մեծացա, իմ փայտյա նստույկին փոխարինեցին կենդանի արաբածները: Մեր հորթերը հանգստություն չունեին ինձանից, և մինչև անգամ ահագին դաշանման Մըրոն, մեր շունը, երբեմն ստիպված էր

ծառայել իմ ղվարձություններին: Ես բռնում էի նրա երկայն ականջներին, թռչում էի մեջքի վրա, և խեղճ շունը բարեսրտությամբ ներում էր իմ հիմարություններին, դնում էր դեպի այն կողմը, ուր որ ես շուտ էի տալիս:

Երբ տասն շարեկան էի, ամեն երեկո անհամբերությամբ սպասում էի տավարների նախիրի արոտից վերադառնալուն: Հենց որ հեռվից նկատում էի մի ճանապարհի վրա փոշու ամպերի բարձրանալը, վաղում էի նախիրի առջև, բռնում էի ավանակներից մեկին, նստում էի նրա մեջքի վրա: Ա՛խ, ո՛րքան ուրախանում էի ես, երբ իմ Պեգասը վազում էր հեռու և հեռու¹⁶ դաշտերի մեջ... Իսկ հետո ավանակներին փոխարինեցին մատակ ձիաները: Առանց սարսափելու չէր կարելի նայել ինձ վրա, երբ ես, դեի նման բռնած վայրենի մատակի բաշից, մորրիկի պես պտտեցնում էի մերկ և առանց սանձի ձիուն: Հովիվները բարկանում էին, ղգուշացնում էին ինձ, բայց ի՞նչ ուշադրություն կդարձնեի նրա խոսքերին հանդուգն և ղվարձասեր մանուկը...

Բայց ո՛րքան անգամ վեր ընկա ես... ո՛րքան անգամ ձեռքս, ոտքս կոտրեցի... ո՛րքան անգամ երեսս ջարդված, արյունաթաթախ տուն են բերել ինձ... Մայրս լաց էր լինում, ասում էր՝ «որ ես ադամորդու դարձ չեմ», թե ես «սատանայի ծնունդ եմ», թե ես «մի փորձանքով պիտի մեռնեմ», կամ գետի մեջ կխեղդվեմ, կամ ծառից, կամ ժայռից վեր կընկնեմ, և կամ դաշտի գաղանները կուտեն ինձ... Մայրս գնում էր, վարժապետիս պատմում էր իմ անկարգությունները, բայց ոչ նրա «ֆալախկան», ոչ նրա «խրատը» և ոչ «աղյուսի կտորտանքը»՝ ոչ մեկը չկարողացան ղսպել ինձ մանկական խաղերից, որոնք այնպես սաստիկ կերպով արգելված էին աշակերտներին:

Նույնպիսի սեր ունեի ես դեպի հրացան գործիքները: Երեակայեցեք այն ուրախությունը, երբ իմ մանկական երկու ամենագլխավոր բաղձանքները իրագործվեցան. ես այժմ ունեի ձի և ղենքեր:

Նույն ավուր երեկոյան պահուն, որի առավոտյան ժամանակ ես ավերակների մեջ հանդիպեցի բոշա կնոջ հետ, կրկին հայտնվեցան երկու գեյթունցիները, որոնց մեկին կոչում էին Մուրադ, մյուսին՝ Զալլադ: Նրանք բերեցին իրանց հետ չորս ղեղեցիկ ձիաներ: Երևում էր, այդ ձիաները մեղանից փոքր-ինչ հեռու գտնված լեռների մեջ պահում էին, որովհետև ավերակների մոտ արոտ չկար: Կարոն ինձ իր մոտ կանչեց և, հանձնելով ձիերից մեկի սանձը, ասաց.

— Ահա քո ձին, ես դիտեմ, որ դու անվարժ չես լինի դրան ղսպելու մեջ:

Հետո, տալով ինձ մի հրացան, մի զույգ ատրճառակ և մի թուր, ավելացրեց.

— Ահա քո զենքերը, զրանց բանեցնելու մեջ դու նույնպես անվարժ չես մնա:

Նա ուրախությունից այն աստիճան շփոթվեցաւ, որ մի խոսք անգամ չգտա շնորհակալությունս հայտնելու, միայն երեխայի նման փաթաթվեցաւ նրա վզովը և սկսեցի համբուրել: Նա երևակայում էի, թե աշխարհի բոլոր թագավորութայունները ինձ են տված:

Կարոն տվեց ինձ և մի ձեռք շոր, պատվիրեց հագուստս փոխել: Իմ նոր հագուստի մեջ ոչ թե մայրս, ոչ թե տեր Թողիկը, այլ սատանան ևս չէր կարող ճանաչել ինձ: Նա այժմ իմ հագուստով բոլորովին նման էի ընկերներին:

— Դե՛, նստիր, — ասաց Կարոն, ինքն նույնպես իր ձին հծնելով:

Սուլանը և Սազոն արդեն ձիավորված էին: Մենք ճանապարհ ընկանք: Երկու ղեկավարները մնացին մինարեթի մեջ, երեկ, այն պատերազմական մթերքը սլահելու համար, որը ևս ցերեկով տեսել էի աշտարակի վերին հարկում:

Արեգակի վերջին շառավիղները դեռ խաղ էին անում մինարեթի կայույտ մողայիկների հետ, երբ մենք բաժանվեցանք այդ հսկա շինվածքից: Նա իմ ստացած նոր ընծաներով այնքան զբաղված էի, մինչև անգամ ընկերներուցս չհարցրի, թե ո՞ր ենք գնում: Իմ ղեկեցիկ նմույզը ընթանում էր արագ, որպես մարդու միտքը, իմ ղեկերը շողշողում էին փառավոր, սպառնական լուսով:

Կարոն շախավեցավ իր կարծիքի մեջ, այո՛, ևս այնքան հմուտ էի ղեկերի գործածության մեջ, որքան ձի հծնելում: Շատ քիչ էր պատահում, որ իմ գնդակը շեղվեր նպատակից, որովհետև ևս որսորդ Ավոյի թեև փոքրիկ, բայց լավ աշակերտն էի, աշակերտը այն մարդու, որի անվան հետ կապված էին այնքան սարսափելի պատմութայուններ... Բայց նա մնաց միշտ բարի դեպի ինձ և դեպի մեր ընտանիքը: Նրա անում միշտ գտնվում էր իմ համար մի ավելորդ հրացան, որով ևս փորձեր էի անում: Լեռաջին փորձը արեցի մեր հավերի վրա. մայրս ինձ շատ անհիմեց, երբ տեսավ, որ իր սիրելի վառչակներից մեկը թավալվում էր մեր բակի մեջ: Նա իսկույն վաղեց վարժապետի մոտ բողբոջում...

Իսկ երբ որսորդը իր ընտանիքով թողեց մեր քաղաքը, մայրս մասամբ ուրախ էր, որ աղատվեցավ մի այսպիսի զրացուց, որը, նրա կարծիքով, իր որդուն փշացնում էր, խեղճից հանում էր: Բայց ևս երկար չէի կարող մոռանալ բարեխիտ Ավոյին, որի պատմութայուններն

իր որսորդական կյանքից այնքան հետաքրքրում էին, այնքան ոգևորում էին ինձ...

Բայց սրբան մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ ճանապարհին Սազուն դարձավ ինձ այս խոսքերով։

— Գլխահա, ուր ենք գնում, Ֆարհատ։

— Ինձ ոչինչ չէ տեսել Կաբոն, — պատասխանեցի ես։

— Դու հիշո՞ւմ ես որսորդ Ավոյին, այն լուռ, միշտ խոժոռ մարդուն, որ մի ժամանակ ձեր դրացին էր. մենք գնում ենք նրա տունը։ Տե՛ս, այն սարերի մեջն է բնակվում նա։

Սազուն ձեռքը մեկնեց դեպի արևմուտք, կարծես, ես գիշերային խառնարի մեջ կարող էի տեսնել նրա ցուլց աված տեղը։

— Հիշում եմ, — պատասխանեցի ես մի առանձին բավականությունով։ — Հիմա բռնորոշին ծեղացած կլինի Ավոն, տասներկու տարի է, որ չեմ տեսել նրան։

— Հին վիշապները շուտ չեն պառավում։ Դու կտեսնես նրան շատ քիչ փոխված, — առաջ Սազուն իր սովորական հեգնական եղանակով։ — Բայց մի՛տդ է, Ֆարհատ, Ավոյի որդեգիրը՝ Հուսոն, որին մենք դպրոցում կոչում էինք «էշի փալան»։

— Որին մեր վարժապետը կոչում էր «սատկած», — ավելացրի ես, — որը ոչինչ չէր սովորում և շուտ հոգնում էր, երբ ման գալու էինք գնում. աշակերտները շատ անգամ ստիպված էին շալակել նրան և հտ բերել դաշտից։

— Հենց նա, գտար. բայց հիմա որ տեսնես, չես ճանաչի, այնքան հաստացել է, սարի արջ է դարձել. հրեյի, վրա եկավ լեռնային օդը։

— Ի՞նչ է շինում։

— Գրողը տանի նրան, հիմա տուն ու տեղի տեր է դարձել, վար է վարում, ցանք է անում. կնիկ ունի. ամեն տարի երկու հատ ծնվում են, տունը լիքն է հրեյաներով. ճանճերի նման վժվժում են։

— Էլի այնպես մաղձո՞ւտ է, որպես առաջ։

— Հիմա օրինավոր մարդ է դարձել. իստակ հոգի է տալիս, հրե նրա տունն ես մտնում. ուզում է՝ ինչ որ ունե, ինչ որ շունե, քեզ ուտեցնե ու այնպես ճանապարհ դնե։

— Ուրեմն հարո՞ւստ է։

— Գութան ունի, անասուններ ունի. հենց ես ու դուն մնացինք առանց ոչնչի, Ֆարհատ։

Ինձ ամենից ավելի հետաքրքրում էր Մարոն, որսորդի աղջիկը, ցանկանում էի նախքան տեսնելս նրա մասին որևիցե տեղեկություն ստանալ։

— Բայց Մարոն,— հարցրի ես:

— Մարոն...— կրկնեց Սազոն մի առանձին ողորություն,— այժմ այդ սև դեղեր իր թուխ աչքերով բոլորովին խելքից հանում է մարդուն: Սատանան տանի նրան, էլի այնպես կծում է... էլի այնպես ճանկատում է, որպես առաջ...

— Նա միշտ կատվի բնավորություն ունի:

Չգիտեմ ինչու Սազոն ընկավ խորին տրամոսյան մեջ, երբ Մարոյի անունը մեջ մտավ: Նա վառեց իր ծխաքարը, սկսեց ծխել: Հետո, երևի, առաջին խոսակցությունը մոռացության տալու համար, առաջարկեց ինձ ծխաքարը, ասելով.

— Առ, ծխի՛ր այդ «սատանայի բուրվառը»:

Ես հայանեցի, թե ծխելու սովորություն չունեմ:

— «Ղարաչիների օբաներում ճղնավորություն չեն անում»...— պատասխանեց նա ծիծաղելով:

Ես չհասկացա, թե ինչ էր ուզում ասել:

— Շատ հասկանալի է,— ասաց նա,— սոփիները, որ սկզբում չեն ծխում, հետո սկսում են ծխախոտ ծամել. ավելացնում են դրա վրա և աֆիոն ուտելը: Այսպես է լինում ամեն պահեցողների վերջը:

Ես ընդունեցի նրա ձեռքից ծխաքարը, ճշմարիտ, նա դուր եկավ ինձ, թեև առաջին անգամն էր, որ ծխում էի:

— Հա՛, այդպես,— ասաց նա մի առանձին հաճությամբ,— օրինավոր բան տեսար, մարդուն էլ է դուր դալիս, նրա ստեղծողին էլ:

Սազոն իր ծխաքարը ընծայեց ինձ, ասելով, թե ինքը երկու հատ ունի, և խնդրեց, իջևան հասնելու ժամանակ նրան հիշեցնեմ, որ ինձ ծխախոտ տա: Նա հավատացնում էր, որ առանց ծխախոտի, առանց արագի ճանապարհորդությունը կյանք չունի: Այդ պատճառով ես չգովարացա ընդունել նրա ձեռքից արալի շիշը, որ, մի փոքրիկ խորջինի մեջ դրած, քարշ էր տվել իր ձիու թամբի դաշից: Թեև իմ կյանքում ամենևին արագ խմած չէի, բայց մի քանի կաթիլ կուլ տալով, շիշը ետ տվեցի. ինձ երևաց, թե բերանս կրակով այրեցի: Սազոն բավական խմեց:

— Տաքացնում է,— ասաց նա,— այնտեղ, այն սարերի բարձրավանդակների վրա ցուրտ կլինի:

Եվ իրավ, քանի վեր էինք բարձրանում դեպի լեռան զառիվերը, գիշերային հովությունը այնքան զգալի էր դառնում: Մեր փոքրիկ քարավանը առաջ էր գնում ամենայն եռանդով: Զիկը այն աստիճան սովորած էին լեռնային անցքերին, որոնց միջով վայրենի այծերը դժվարությամբ կարող էին անց կենալ: Մեր ճանապարհը ընկած էր նեղ

կիրճերի միջով, ուր անհավասար, ալիքավոր դարուփոսերի և սարսափելի ելեէջների պատճառով, երբեմն ստիպւած էինք ցած իջնել ձիերից: Այդ սաստիկ հոգնեցրեց ինձ: Բայց Սազոն հոգնութուն չէր զգում. կարծես, ժայռերը, ապառաժներն իրանց սոսկալի պտույտներով ավելի ոգևորում էին նրան: Կարոն և Ասլանը զնում էին մեզանից մի քանի քայլ առաջ: Նրանք ինչ-որ բանի մասին տաք-տաք խոսում էին: Քամին, բո սկսեց փչել բարձրավանդակների վրա, չէր թողնում, որ նրանց ձայնը լսելի լիներ: Սազոն խոսում էր ինձ հետ առանց լռելու, զանազան խառն և անկապ առարկաների վրա: Բայց որքան էս աշխատեցի նրանից որևիցե տեղեկութուն դուրս քաշել իրանց անցյալ կյանքի մասին օտար երկրներում՝ նա մնաց միշտ զգուշ և ոչինչ չհաղորդեց ինձ:

Բայց ս՛րբան դյութական ազդեցություն ունի լեռը, այն ևս հայկական ահավոր, սքանչելի լեռը: Այդ ազդեցության ոգևորությունը էս իսկույն նկատեցի Սազոյի մեջ, երբ նա սկսեց իր դեղեցիկ ձայնով հզանակել մի փոքրիկ երգ:

ԺԵ

ՈՐՍՈՐԴԻ ՏՆԱԿԸ

Գիշերը մոտենում էր իր վախճանին, երբ հասանք Կ... դյուղը, որ գտնվում էր Դուշմանա լեռների մեջ: Անդադար հարձակումները այդ լեռներից Սալմաստ գավառի վրա՝ առիթ էր տվել տեղացիներին այսպես կոչել նրանց: Դուշմանա լեռներ նշանակում է թշնամու լեռներ:

Դյուղից դուրս, բլուրի վրա, միայնակ կանգնած էր փոքրիկ տնակ, որի պատուհաններից մեկը այն ուշ գիշերային պահուն լուսավորւած էր մոռյալ լուսով: Ազոտ լույսը քաշեց մեր քարավանը դեպի իր կողմը: Մենք կանգնեցանք մի քանի քայլ հեռու, միայն Կարոն մոտեցավ տնակին: Զգիտեմ նա ի՞նչ խոսեց, ի՞նչ ասաց, միայն այն տեսա, քանի բոսկից հետո բակի դռները բացվեցան, շեմքի վրա հայտնվեցավ մի ահագին կերպարանք՝ ճրագը ձեռին: Որքան և նսիմացած լինեի իմ հիշողությունը, դարձյալ էս այն կերպարանքի մեջ ճանաչեցի որսորդ Ավոյին:

Կարոն նշան արեց իր ընկերներին, բոլորը մոտեցան: Մեր առաջին հոգսը հղավ հանգստացնել ձիաները: Ախոռատան քնաթաթախ սպասավորին, երեւի, շատ հաճելի չեղավ տարածամ հյուրերի այցելու-

թյունը. նա մրթմրթալով դուրս եկավ իր դարանից. «Ո՞ր սատանան էս վախտը դուրս կգա իր բունից», խոսեց քնթի տակից և սկսեց ձիաները ներս քաշել դեպի փարախը: Դա իմ նախածանոթ Մըհենն էր, որ առաջ աջակցում էր Ավոյին նրա որսորդությունների մեջ, իսկ այժմ մի աստիճան ևս բարձրացել էր իր պաշտոնի մեջ, դառնալով անասունների վերակացու: Տղերքը այն աստիճան սովորած էին նրան, որ ամենեին ուշադրություն չգարձրին նրա դժգոհությանը և պատվիրեցին շատ դարձ և դարման տա ձիաներին:

— Մըհենն գիտե, ասել պետք չէ, քսան տարի է, Մըհենն ձիաների հետ գործ ունի,— պատասխանեց նա խռպուտ ձայնով և դիմեց դեպի մարազը:

Որսորդի տնակը, բացի ակոռատներից, բաղկանում էր մի քանի փոքրիկ սենյակներից, որոնցից մեկը պատրաստված էր հյուրերի համար. երբ ճրագ վառեցին, ամենքը հավաքվեցան այնտեղ: Շուտով հայտնվեցավ և տանուտերը, որ բաղում Կարոյի հետ մեղ անլսելի ձայնով խոսում էր:

— Դե՛, շուտ, Ավո, տղերքը ուտել են ուզում,— դարձավ դեպի նա Կարոն:

— Գալլի նման,— վրա բերեց Սադոն,— ինչ «հոգու բաժին» ունես, ամենը բե՛ր:

— «Տարածամ հյուրը իր բախտից պետք է դանդաղվի»,— պատասխանեց որսորդը թուրքերեն առածով:— Աստուծո տվածից ինչ ունեմ, կբերեմ:

— Ու՞ր են, ոչ մեկը չէ երևում,— հարցրեց Ասլանը:

— Հաստն դաշտումն է, նա իր անասուններն է պահում. անիծված բրդերը իստակ կատաղել են, հենց որ աչքդ հեռացնում ես, էլ ապրանքիդ տեղը չես: Մարոն քնած է, ես նրան կղարթեցնեմ:

Նա դուրս գնաց ընթրիք պատրաստել տալու:

Նա մնացի աննկատելի: Ընկերներիցս ոչ ոք չխոսեց որսորդի հետ իմ մասին. իսկ ես տմաշում էի, որ մոտենամ, նրա ձեռքը համբուրեմ ու ասեմ՝ ես քո Ֆարհատն եմ, դու միշտ սիրել ես ինձ:

Բայց ինչո՞ւ ես այնքան ուրախացա, երբ նա խոստացավ զարթեցնել Մարոյին, ինչո՞ւ իմ աչքերն այնպես անհամբերությամբ նայում էին դեպի դուռը, որտեղից նա պետք է ներս մտներ: Ա՛խ, ո՞րքան սիրելի է լինում մանկավայրն ընկերը, մանկության անմեղ բարեկամը:

Տղերքը մի կողմ գրեցին իրանց ղեկերը, նստեցին բրդից զործած թանձր օթոցների վրա, որոնցմով ծածկված էր սենյակի հատակը: Շատ շանցավ, ներս մտավ մի աղջիկ, որ ձեռքով երկու կողմից բռնած, բի-

բում էր մի մեծ սլոնձի սինի, որի վրա դրած էին՝ լավաշ, սլանիր, հղ-
ջերուի սառը միս, մածուն, կարագ և լեռնային դանադան բանջարներ:
Նա լուռ մոտեցավ, դրեց սինին հյուրերի առջև և նույնպես լուռությամբ
հեռացավ, քանց աչքերը այս կողմ կամ այն կողմ դարձնելու Տղեր-
քը բարեկեցին նրան մի քանի արախտություններով, բայց նա ոչ մեկին
չպատասխանեց:

Նա Մարոն էր:

Ամբողջ տասներկու տարի էր, որ չէի տեսել նրան: Ո՛րքան մեծա-
ցել էր նա, ո՛րպիսի ծանր կերպարանք էր ստացել այն մշտազվարթ,
սլոնադեմքը, որից մանկական ժպիտը երբեք պակաս չէր լինում:
Տարիները փոխել էին նրան, փոխել էին դեպի ավելի գեղեցիկը և ավե-
լի սքանչելին:

Մարոն կրկին վերադարձավ. այս անգամ ընկեց մի ահագին խե-
ցեղին ամանով գինի: Նրա աչքերը հանդիպեցան իմ աչքերին, և խա-
ղաղ դեմքի վրա երևաց խուլությունն նման մի բան: Նա իսկույն դուրս
վաղեց, երևի, հորը խմացում տալու իմ մասին:

Իմ ընկերները դեռ ինձ «մարդի» տեղ չէին դնում, և այս պատճա-
ռով նրանցից ոչ մեկը չմտածեց ներկայացնել ինձ: Իսկ որսորդը այն
առտինձան զբաղված էր իր հյուրերով, որ կամ չնկատեց ինձ, կամ տե-
սավ և չճանաչեց: Վերջինը ավելի հավանական էր:

— Ո՛ւր է, — ձայն տվեց նա, շփոթված ներս մտնելով: — Ո՛ւր է
Ֆարհատը:

Ես մոտեցա նրան:

— Ֆարհատ ջան, դո՛ւն ես, քո հոգուն մատաղ, — բացականչեց նա
ինձ գրկելով, և ուրախության արտասուքը ցողվեցավ աչիւսսն մորու-
քի վրա: — Տղա՛ս, աստծու աչքը վրադ լինի, ո՛րքան մեծացել ես դու...
Ի՞նչ շնորհալի տղա ես դարձել... Կարո, որտեղի՞ց գաար դրան: Ես չէի
ճանաչելու, եթե Մարոն չասեր:

Կարոն կարճ կերպով պատմեց, թե որտեղ և ինչ դրությամբ մեջ
գտավ ինձ: Որսորդը սկսեց ծիծաղել:

— Ես այդ սպասում էի, որ դու կփախչես այն անպիտանի մո-
տից, — ասաց նա, — բայց ափսո՛ս, որ երկար մնացիր այն «գժոխքի»
մեջ:

Դժոխք կոչում էր որսորդը տեղ Թոդիկի գալեռին: Այդ խոսքը
կրկին հիշեցրեց ինձ վաղեմի տանջանքները, որ առժամանակ մոռացու-
թյան էի տվել:

Գեղեցիկ Մարոն հեռվից նայում էր հոր գովանքին, կարծես, նա
եւ ուզում էր մոտենալ ինձ, կարծես նրա փակված շրթո՛ղքի մեջ պահ-

ված էին ինձ համար մի քանի քաղցրիկ խոսքեր. «Ես էլ ուրախ եմ, Ֆարհատ, շա՛տ ուրախ, քեզ տեսնելու համար»... Բայց ոչ, հայ աղջկա ամոթխածությունը երկաթի փականք էր դրել նրա լեզվին, և այս խոսքերը կարդում էի նրա ուրախությունից պայծառացած երեսի վրա:

Որսորդը սկսեց այնուհետև հարցնել մորս մասին, քույրերիս մասին, թե որպես ապրում են նրանք, ինչ վիճակի մեջ են գտնվում, ով է հոգ տանում նրանց անբախտությանը: Քաջալերեց ինձ, թե ևս կարող էի օգնել նրանց, մխիթարել մորս և մտածել քույրերիս բախտավորության մասին: Նա ավելացրեց, թե շատ ուրախ է, տեսնելով, որ ևս ընկել եմ Կաբոյի հասարակության մեջ, և թե այդ ընկերությունը կարող էր օգտավետ վախճանի հասցնել ինձ: Հետո նա դարձավ դեպի Մարոն.

— Դու ինչո՞ւ մոտ չես գալիս, չես հարցնում Մարիամի, Մազթաղի մասին: Չէ՞ որ նրանք քո հին քույրիկներն էին. ամեն օր մեկմեկու ծափեր էիք փետտում, մեկմեկու երես էիք ծվատում, էլի բարիչում էիք: Այդպես չէ՞, իմ կատվիկ, մոռացե՞լ ես, հա՛:

Ես հիշեցի այն գիշերը, այն ձմեռային սարսափելի գիշերը, երբ մորիկը դրսում կատաղաբար մոնչում էր, և ձյունը առատորեն մաղվում էր երկնքից: Մենք նստած էինք գերեզմանի պես ցուրտ խրճիթի մեջ: Մայրս կարում էր, ևս վառարանի մոտ քրքրում էի հանգած կրակը: Մարիամը և Մազթաղը քնած էին: Աշտանակի վրա յուղը սպառված ճրագը պլպլում էր, որպես մի շնչավոր, որ հոգեվարքի մեջ է գտնվում: Հանկարծ դեի նման ներս վազեց Մարոն, ճարպիկ, աշխույժով լի մի երեխա, որի անմեղ շարություններն անգամ սիրելի էին մեզ: Ես հիշեցի, թե որպես քարշ ընկած մորս պարանոցին, հիմար-հիմար շատախոսում էր նա և տաք-տաք համբուրում էր մորս երեսը: Նա ուրախանում էր, որ ձյուն է գալիս, և մի առանձին երեխայական ոգևորությանմբ ասում էր, վաղ առավոտյան կվազվել նրա մեջ: Ես հիշեցի, թե որպես նա հարձակվեցավ քնած Մարիամի վրա, իր փոքրիկ ճանկերով բռնեց նրա կոկորդից և կրկին կաթակի արագությանմբ դուրս փախավ մեր խրճիթից:

Կրկին տեսնում էի այն կյանքով լի, վայրենի երեխային, այժմ հասուն, վաշխուշ կաղմվածքով, կանգնած էր իմ առջև որպես մի լուսնային հրեշտակ: Նույն հրեղեն աչքերը և այժմ վառվում էին լի գեղեցիկ վրդովմունքով, նույն սևուկ երեսը իր դիվական ժպիտով և այժմ կախարդիչ էր:

Չնայելով հոր խոսքերին, Մարոն չմոտեցավ ինձ. միայն ծիծաղեց և սենյակից դուրս գնաց, հյուրերի համար մի նոր բան բերելու Ամոթխածությունը ավելի իմ կողմից էր, թե նրա կողմից՝ չեմ հիշում,

միայն երկուսիս լեզուն էլ պապանձված էր: Նա շգիտեի, ինչ խոսել նրա հետ, դրա համար շատ ուրախացա, երբ Մարոն իր հեռանալով դուրս բերեց ինձ իմ նեղ դրությունից: Նա այն ժամանակ միայն զգացի իմ անշնորհքությունը, թե ո՞ր աստիճան անկիրթ էի, թե որքան կոշտ և կոպիտ պատրաստել էր ինձ դպրոցը:

Տղերքը հավաքվեցան ընթրիքի սեղանի շուրջը: Ավոն նույնպես նստեց մեզ մոտ: Մարոն սպասավորություն էր անում, անդադար ուտելիքներ և ըմպելիքներ ներս բերելով և դուրս տանելով: Երևում էր, որ տանուտերը առաջուց պիտեր իր հշտրերի գալուստը և կանխապես պատրաստություններ էր տեսել նրանց համար: Գլուխակառն ամեն տեսակ բարիքներից, ինչ որ կարող է մատակարարել երկրագործի և խաշնարածի տնտեսությունը, գտնվում էր սեղանի վրա:

Ընթրիքի ժամանակ ես դեռ նոր զննեցի ծերունի որսորդի խորշումներով պատած դեմքը, նրա գլխի և մորուքի արևոտած մազերը, որոնք առաջ, իմ տեսած ժամանակը, բոլորովին թուխ էին, իսկ այժմ այն երկաթի մարգը ծերացել, շատ և շատ փոխվել էր: Նա պահպանել էր միայն իր վաղեմի աշխույժը, հռանդի կենդանությունը և հոգու անընդունելությունը, որպես մի բույս, որ թառամած, ցամաքած դրություն մեջ ևս պահպանում է իր անուշահոտությունը:

— Ֆարհատ,— ասաց նա ինձ,— երբ առավոտյան լույսը կծագի, կասեմ Մարոյին քեզ տանե մեր լեռների վրա ման ածե, և դու կտեսնես, թե ո՞րքան գեղեցիկ են մեր լեռները:

Իմ սիրտը թնդաց ուրախությունից, ես շատ էի սիրում լեռը. որպես դաշտային երկրի բնակիչ, լեռը միշտ ինձ վրա մի առանձին դուրսնալի տալավորություն էր գործում: Բայց իմ ուրախությունը կրկնապատիկ եղավ, երբ մտածում էի, թե Մարոն պիտի առաջնորդե ինձ իմ լեռնային զբոսանքի ժամանակ: Ա՛խ, ե՞րբ պիտի լուսանար այդ գեղեցիկ առավոտը: Համոզված էի, որ Մարոն երկար պիտի խոսեր ինձ հետ, շատ բաներ պիտի հարցներ քույրերիս մասին, մորս մասին, իր բոլոր հին ծանոթների մասին: Բայց դեռ բավական ժամանակ կար մինչև առավոտը. աքաղաղները դեռ նոր էին սկսել երկրորդ անգամ կանչել:

Կ. դյուղը, ուր բնակվում էր ծերունի չբսորդը, գտնվում էր Դուռմանա լեռների վրա, որոնք կաղմում էին մի շղթա, որ բաժանում էր Սալմաստը Հաղբակից: Վասպուրականի սարոտ գավառներից մեկն է Հաղբակը, որ իր երկարատե ձմեռով և հովասուն ամառով թեև ավելի հարմարություն չունի երկրագործության, բայց իր խոտավետ արոտներով խիստ նպաստավոր է անասնապահության, որը ժողովրդի զըլ-

խալթոր պարագմունքն է։ Ամենաջերմ ամառները միայն կարող են հալել մշտական ձյունը սարերի գագաթից. օդը տոգորված է կաղզուրիչ խոնավությամբ, և ձորերի միջով վազող վտակները և աղբյուրները երբեք չեն ցամաքում։

Հաղբակա սարերի վրա և ձորերի մեջ ցրված են հայոց բազմաթիվ դյուղեր, որոնք ներկայացնում են մարդու կեցության խորին-նախնական դրույթունը։ Գետնափոր տները՝ զանազան ուղու-մուր ուղղությամբ՝ տարված են հողի տակով և ձևացնում են կատարյալ լաբիրինթոս. նրանց մեջ իրանց անասունների հետ բնակվում են մարդիկ պարզ, խաղաղական կյանքով։ Ամենափորձյալ աչքն անգամ չէ կարող որոշել գետնափոր խրճիթները հողի տափարակ մակերևույթից, միայն վաղորդյան ծուխը, երգիկների ծակերից դուրս հոսվող ծուխը հիշեցնում է՝ թե այն ստորերկրյա խորշերի մեջ ապրում են մարդիկ...

Գարնան սկզբից բնակիչները իրանց հոտերի հետ դադիում են դեպի հեռավոր սարերի արոտները, այնտեղ ապրում են վրանների տակ մինչև աշնան վերջը։ Դյուղերը համարյա թե դատարկվում են աղամարդերից, գերդաստանի ծերունիքը միայն մնում են հսկելու տներին, որ ազատ պահեն նրանց չար ձեռքերի հրդեհելուց։

Բայի հայերից, Հաղբակա սարերի վրա թափառում են քրդերի զանազան խաշնարած ցեղեր, որոնք չունեն հաստատ բնակություն, այլ տարվա տաք ամիսները անցուցանում են բաց օդի տակ, իսկ ձմեռը զետեղվում են հայերի դյուղերում, և ամեն մի հայ ընտանիք պարտավորված է պահել մի քանի քուրդ գերդաստան նրանց անասունների հետ։ Ծանրությունը և նեղությունը, որ կրում են հայերը այդ ինքնակոչ հյուրերից, հասնում է վերին աստիճանի անախորժության։ Թողնենք այն, որ տանտիրոջ կացարանն իր համար ևս նեղ և անբավական է, ուր մնաց որ նա ավելորդ մարդիկ ընդունելու չուր խրճիթի մեջ։ Բայց անտանելին այն է, որ շատ անգամ ձմեռը տեսնում է ավելի երկար, քան թե սովորականը, քուրդը սպառում է իր պաշարը, այն ժամանակ հյուրերնկալը սլարտավոր է խնամել նորան և նրա անասուններին, մինչև սարերից ձյունը բարձրանա, խոտերը բուսնեն, և նա կարողանա այնուհետև ապրել աստուծո սեղանից։ Տանուտիրոջ մի փոքր ընդդիմադրությունը կարող է նրա կյանքը վտանգի մեջ գցել հյուրի կողմից, որի ղենքերը մարմնի անբաժան մասն են կաղմում, և նրանց իր կրքերին համաձայն դործածելը՝ չէ արգելում ոչ մի օրենք և ոչ մի իրավունք։

Այս կիսավայրենի աղզը, որ կառավարվում է իր բեկերով և շեյ-խերով, պահպանել է բոլոր բարբարոսական հատկությունները մի մո-

դուրդի, որ չէ խոնարհւում ոչ մի իշխանության և իր ազատությունը պահում է իր սրի և իր կռաւիտ բռնակալական ուժի մեջ: Իսկ նույն բռնության անբախտ զոհը է մի ազգ, որ վաղուց կերցրել է իր սուրը, որի մեջ վաղուց սպանւել է ազատության և ինքնապաշտպանության ոգին, եր իր գլուխը ամենայն հնազանդությամբ խոնարհեցնում է ամեն մի անիրավ ձեռքի ներքո...

ԺԶ

ՍԻՐԱՀԱՐԻ ԳԵՐԵՉՄԱՆԸ

Մյուս օրը ևս զարթեցա խիստ բւշտ Ճանապարհի հոգնածությունը, որ առաջին անգամն էր իմ կյանքում, բաշխել էր ինձ հանդիստ և երկարատև քուն: Ընկերներինցս ոչ մեկը չկար այնտեղ, ևս մենակ էի մնացել քնարանում: Իսկույն հագնւեցա և դուրս եկա, որ տեսնեմ՝ ո՞ր են զնացել նրանք:

Գեղեցիկ էր լեռնային առավոտը. ճնճղուկները տակաւին չըկըկում էին վարսագեղ ուռիների վրա, որոնցմով հովանավորւած էր որսորդի տնակը, և արևի առաջին ճառագայթներով լուսավորւած բակում հավերն ախորժանորք քաղում էին գետնից հունդերի հատիկները, որ ցրում էր Մարոն:

Դուրս գալով իմ սենեկից, ևս առաջին անգամ նկատեցի, որ Ավույի տնակը թե իր շինվածքով և թե մաքրությամբ համարյա մի պալատ էր, գլուղի մյուս խրճիթների հետ համեմատելով: Նա կանգնած էր գետնի մակերևույթից բավականին բարձր. պարունակում էր իր մեջ մի քանի փոքրիկ սենյակներ, նեղ պատուհաններով, ուր ապակու փոխարեն լուսամուտները պատած էին թղթով: Պատերը թե ներսից և թե դրսից ճեխած էին սալիտակ կավով, որոնք շատ կոկեկուց մի առանձին փայլ էին ստացել: Խրճիթի մեկ մասը բաժանած էր անասունների համար, այնտեղ զետեղւած էին՝ ախոռը, մսրաղը և ոչխարների գոմը:

Մարոն ինձ տեսնելով մոտ վազեց և, հեղնակաւ ժպիտը երեսին, առաջ.

— Տե՛ս, նրանք գնացին, քեզ այստեղ թողեցին, ի՞նչ տղա ևս, այսքան էլ կքնե՞ն. կասես թե, շատ ճանապարհ է եկել, մի օր և կես, այն էլ ձիով, դրա համար հոգնել է... Մո՛ւյլ, ես ոտով մինչև Բարդուղիմէոս գնացի, ինչքան հայրիկն առաջ, ձէն չնստեցի, ուխտ էի

արած: Եբր այնտեղ հասանք, չես հաւատա, Ֆարհատ, ողջ գիշերը չքնեցի, հենց պար էի գալիս և թռչկոտում... Ա՛խ, ի՞նչ լավ էր այն գիշերը, ամսոս այնտեղ չէիր, Ֆարհատ: Ուխտաւժորները հենց ածում էին, ածում, «շան գլուխում» ասում. ու խաղում էին մինչև լույս...

Որքան ինձ ասորթելի էր լսել Մարոյից նրա ուխտագնացութեան ուրախալի, միևնույն ժամանակ անկապ պատմութիւնը, այսուամենայնիւ՛ ևս անհամբերութեամբ նրա խոսքը կտրեցի, հարցնելով, թե ո՞ր գնացին տղերքը և ինչո՞ւ ինձ թողեցին:

Նա ասաց, թե տղերքը տեսնելով, ևս քնած եմ, թողեցին հանգըստանալ, իրանք գնացին որսորդութեան. թե նրանք պատմիրեցին Մարոյին հայտնել ինձ՝ եթե ևս ցանկութիւն կունենայի մասնակցել որսորդութեանը, կարող էի գտնել նրանց խանա-Սորի ձորի մեջ:

— Կուէ՞ս ասեմ, որ Մըհեն քո ձին թամբե, — հարցրեց Մարոն: — Դու մի բան չե՞ս ուտի, ճանապարհը հեռու է, մինչև խանա-Սորի ձորը շատ հեռու է, կքաղցես: Ես հիմա կաթը տաքացրի, սերը քել համար պահեցի: Կուտե՞ս բերեմ:

«Քեզ համար պահեցի...», այս խոսքերը հնչեցին իմ ականջին որպէս քրոջ խոսքեր՝ իրա՛նց բոլոր անուշահոտութեամբ: Նա դեռ մտերիմ էր ինձ հետ, որպէս առաջ, երբ դեռ երեխա էր, երբ իրանց տանից կերակուր էր բերում մեզ, որը բարի որսորդը բաժանում էր իր աղքատ զրացու հետ:

— Բե՛ր, կուտեմ, — պատասխանեցի ես: — Ինչո՞ւ հենց «ինձ հա-ար» սերը, — հարցրի հետո:

— «Լավ է նոր սատանան, քան հին քահանան», — ասաց նա ծիծաղելով: — Կարոն և Ասլանը էլ այնքան երեսի տեղ չունեն, Սազոն խոզահլա է տանում. ևս նրան համբերել չեմ կարող: Բայց մենք վաղվա ընկերներ ենք, այդպէս չէ՞, Ֆարհատ:

— Ես այդպէս չէի մտածում, ևս մտածում էի, երբ Մարոն ինձ տեսնե, կասե, դու իմ ընկերը չես, դու ինձ ծեծում էիր, երբ երեխա էի:

— Ի՞նչ անենք, ևս էլ Մարիամին ծեծում էի, մի օր երեսը ճանկըտեցի, արյուն դուրս եկաւ. հիմա այնքա՛ն ուղում եմ, այնքան ուզում եմ, որ նրան տեսնեմ: Նա հիմա ինձ չի կանչի «բոշա». նա հիմա խեղճացել է, չէ՞, Ֆարհատ:

— Ավելի, քան Մազթաղը: Բայց դու Մազթաղին շատ էիր սիրում:

— Մազթաղը խեղճ երեխա էր, Մարիամը գաղան էր. ա՛խ, աստ-ված, մեկ օր չէր անցնի, որ մենք մեկմեկու պատահելիս՝ չկուլենք: Ի՛նչքան հիմարներ էինք մենք...

Վաղեմի հիշողութիւնները ղարթնեցրին նրա մեջ տխուր զգացմունքներ, և ուրախ աղջկա պայծառ երեսը մռայլվեցաւ սև թախիծներով:

— Ա՛խ, ի՞նչ լավ էր Սալմաստը, Ֆարհատ, այն այգիները, այն պարտեզները... Այստեղ, այս սարերի մեջ, մանր թուփերից ավելի ոչինչ չես տեսնի: Ա՛խ, ի՞նչ լավ էր այնտեղ:

— Օ՛հ, ես իստակ մոռացա քո նախաճաշիկը... — ասաց նա և վաղեց դեպի մերձակա սենյակը:

Ես մտա քնարանը, որ միկնույն ժամանակ տանուտիրոջ հյուրանոցն էր: Խաթունը, ծերունի որսորդի տնակալուչ պառաւլը, արդեն հավաքել էր իմ քնաշորերը և սենյակը սարքել էր: Պառաւլի հնացած աչքերը չկարողացան ճանաչել ինձ. նա խիստ կարճատես կերպով նայեց իմ երեսին, ինչ-որ փնթփնթաց քթի տակից, և դողդոջուն քայլերով դուրս գնաց:

Քանի ընկալեց հետո, փոքրիկ փայտյա մատուցարանի վրա դրած, Մարոն ներս բերաւ իմ նախաճաշիկը, որ բաղկանում էր սերից խառն մեղրի հետ. ես սկսեցի ուտել սպիտակ լավաշներով: Մարոն կանգնած էր իմ մոտ և պտտացնում էր յուր «թեշին»: Կարծես, այն գեղեցիկ մատները չէին սովորել անգործ մնալ:

— Ֆարհատ, դու շուտով չես գնա մեր տանից. այդպես չէ՞, — հարցրեց նա շարունակելով «թեշին» պտտացնելը: — Ի՛նչ վատ բուրդ է, սատանան տանե, որքան աշխատում ես բարակ մանեկ, գլուխ չէ գալիս:

— Դու ուզո՞ւմ ես, ձեզ մոտ մնամ:

— Ինչո՞ւ չեմ ուզում: Բայց այստեղ լավ չէ գյուղումը. ես հայրիկին կասեմ՝ մեզ տանն «օրան», այնտեղ լավ է, շա՛տ լավ է շաղրների մեջ: Առաւոտյան վեր ես կենում, մտիկ ես տալիս չորս կողմդ, ամեն տեղ կանաչ է, ծաղիկները վառվում են ուլունքների նման, գառները, ոչխարները թրթռում են դեպի արոտները...

Սույն միջոցին հայտնվեցաւ Մըհեթի վիթխարի կերպարանքը, նա, կիսով չափ կռանալով, անցաւ դռնից և, կանգնելով շեմքի մոտ, ասաց.

— Զին հաղիւր է, — և ծուռ կերպով նայելով Մարոյի երեսին, դուրս գնաց:

Ես, հրացանս բաշ տալով ուսիցս, պատրաստվեցս ճանապարհ ընկնել:

— Դու ճանապարհն իմանո՞ւմ ես, — հարցրեց Մարոն:

— Զեմ իմանում, բայց կգտնեմ:

— Դժվար է: Նա քեզ կհասցնեմ մինչև «Ծակ-քարը», այնտեղից ուղիղ ճանապարհ կա մինչև խանա-Սորի ձորը:

— Հետո դու կարո՞ղ ես մենակ ետ դառնալ:

— Նա գիշերն էլ չեմ վախենում, երբ սարերի վերա մենակ ման եմ գալիս,— պատասխանեց նա ժպտալով:

— Բայց ինձ այն ասա՛, նրանք ձի՞ով զնացին:

— Չէ՛, ոտով:

— Նա ինչո՞ւ չեմ զնում ոտով: Մըհե, ձին պետք չէ:

— Ձի՛ն պետք չէ՛...— կրկնեց վիթխարին, դժգոհությամբ իմ երևալին նայելով:— Էդ պետք էր առաջ փիքը անել և սատանայի տանջանք չտալ մարդուն:

— Նա գի՞ծ է, ի՞նչ է,— հարցրի Մարոյից, երբ ծառան հեռացավ:

— Նա շատ լավ մարդ է, բայց կտրաքվի, թե մի բանի վրա չխոսե, երբ նրան դուր չէ գալիս:

Մի նեղ շավիղ, որ տանում էր դեպի Ծակ-քարը, ոլոր-մոլոր պտույտներով անցնում էր բլուրների միջով, անդադար դեպի վեր բարձրանալով և դեպի վայր իջնելով: Մարոն հաղած ուներ մի պարզ, խաչ-տաճամուկ զգեստ, որը կարելի էր տեսնել քուրդ հովվուհիների հագին: Նրա սև գանգուրները գեղեցիկ կերպով ծածանվում էին բարակ քամուց, որ փչում էր ծովակից: Ամենահամարձակ այծամն այնպես թեթև, այնպես հանդուգն չէր կարող թռչել այն քարածայուրի միջով, որպես Մարոն: Լեռնային օդը և շտապ ճանապարհորդությունը աղղեցին մանուկ օրիորդի երեսի վրա, և նրա արևից այրված թուխ-թավիշյա թշերը ստացան մուգ վարդագույն պայծառություն:

Նա բուրբուլին հիացած էի այն կիսավայրենի լեռնաբնակի սիրուն և վայելուչ կաղմվածքով, որ այնքան առածդական էր և թեքուն: Նա երբեք հրեակայել չեմ կարող այնպիսի գեղեցիկ աչքեր, մե՛ծ, սևորակ աչքեր, հովանավորված խիտ թերթերունքով, այնպիսի գեղազրական հոներ, որոնք միանում էին խոտորնակի գծերով: Ո՛րքան ինքնավստահություն կար նրա համարձակ շարժվածքների մեջ. ո՛րքան կյանք կար այն բնության աղստ և հավատարիմ դավակի մեջ: Նա իմ մաքրում նրան համեմատում էի գեղեցիկ Սոնայի հետ, որի ամեն մի դժբերից արտահայտվում էր ընտանեկան բռնությունից ճնշված և տանջված աղջկա երկչոտ ամոթխածությունը... Մե՛ծ տարբերություն...

Մի տեղ, ճանապարհի կողքին, կուտակված էր փոքրիկ բլուր, որ բաղկանում էր քարերի մանր կտորներից. հասնելով այնտեղ, Մարոն

առեց գետնից մի քար և նետեց նույն բլուրի վրա: Ես հարցրի այս խորհրդական գործողութեան պատճառը: Նա պատասխանեց, թե այս բլուրին ասում են «սիրահարի գերեզման», և պատմեց մի հին ավանդութիւն, որպէս թե, մի տղա և մի աղջիկ միմյանց շատ սիրելիս են եղել: Հայրը չէ ուղեցել յուր աղջկան այն տղային տալ: Նրանք միաբանւում են, և տղան մի գիշեր փախցնում է իր սիրուհին: Հայրն իմանում է, աղջկա ետնեն է ընկնում, և այս ձորի մեջ բռնելով՝ առանց մի խոսք ասելու իր խնջարը խրում է նրա սիրտը և սպանում է: Տղան, այս տեսնելով, չէ կարողանում համբերել իր կսկիծին, և մի ժայռի գլխից իրան վայր է գցում և մեռնում է: Մարտն ցույց տվեց բարձր ժայռը, որի մոտ նույնպէս կոտակված էին մանր քարերի կտորտանք: Աղջկան թաղում են այնտեղ, ուր թափվել էր նրա արյունը, իսկ տղային այնտեղ, ուր ընկած էր նա ժայռից: Այն օրից նվաճել էր դրվել, որ ամեն մի ճանապարհորդ, այնտեղից անցնելով, մի քար գցում է նրանց գերեզմանի վրա, ի նշան այն նախատինքին, որով այն աղջիկը մրտաց իր հոր և մոր անունը:

— Դու էլ այն աղջկան վա՞տ ես համարում, որ քարկոծում ես խեղճի գերեզմանը,— հարցրի ես:

— Մեկ աղջիկ, որ ուրիշ տղայի ետնեն է ընկնում, այդ վատ չէ՞,— հարցրեց նա պինդ ձայնով:

— Ապա ի՞նչ պետք է անեի, երբ սիրում է տղային: Սիրելն ի՞նչուլ է վատ:

Նա սկսեց ծիծաղել, որպէս թե լսում էր ինձանից մի հիմար խոսք:

— Աղջիկն ի՞նչպէս կարող է սիրել տղային, երբ հերն ու մերը ատում են: Հա՛ թող սիրի, այդ ոչինչ, նրա կամքով խո չէ՞, որ օտար տղայի ետնից թրե է գալիս: Ամոթ չէ՞:

Ես ուղեցի հորեկ նրա ասածը, բայց նա իմ խոսքը կտրեց և, մի կծու խոթողմունք գործելով յուր գեղեցիկ երեսի վրա, ասաց.

— Է՛հ, դատարկ բաներ մի՛ խոսի, գլուխս տանում ես...

Նա վաղեց առաջ:

Ճանապարհը Մարոյի համար սովորական լինելով, չէր զգում նրա երկարութիւնը: Ես համարյա թե հոգնեցաւ Բարձրանալով բլուրի գագաթին, նա կանչեց.

— Դիբո՛ւ, Դիբո՛ւ:

Նրա ղիլ և ձգական ձայնը արծաթե հնչյուններով տարածվեցաւ հեռու սարերի մեջ:

Հանդիսակաց բլուրի հոտից հայտնվեցան մի քանի փոքրիկ կեր-
սյարանքներ, որոնք, թռչկոտելով և ճիշ բարձրացնելով, վազեցին Մա-
րոյի առաջ։ Դրանք երեք կիսամերկ աղջիկներ էին, այնտեղ արածաց-
նում էին Կ. գլուղի ուկերը և դառները։ Մարոն բաժանեց նրանց հաց և
սկանիր, որ բերել էր իր հետ։ Փոքրիկ հովվուհիքն ուրախությամբ ըն-
դունեցին առատ նվերը բարերար ձեռքից և խսկույն սկսեցին ուտել։

Նա խոսեցրի մեկին, որին Մարոն կոչում էր Դիրո։

— Ի՞նչ կանես, եթե գալը քո գառներից մեկը գողանա։

— Սորոն չի թողնի,— պատասխանեց փոքրիկ հովվուհին, խո-
թո՞ւլած աչքերով նայելով իմ երեսին։

— Ո՞վ է Սորոն։

Նա փոխանակ պատասխանելու, երեսը շուռ տվեց և, մատները
բերնին դնելով, շվացրուց։ Ժայռերի հոտից հայտնվեցավ կաստաղույն
շուն, որ, մաղոտ սուշը թափ տալով, վազեց Դիրոյի մետ և խորին
մտերմությամբ սպասում էր նրա հրամանին։

Տեսնելով գազանին, ես ետ քաշվեցաւ։

— Մի՛ վախիր,— քաջալերեց ինձ Դիրոն։— Սորոյին կասեմ՝ քեզ
չկծե։

Ես ծիծաղեցաւ։ Մարոն դրկեց Դիրոյին, համբուրեց նրա այրված
թշերը։

— Այստեղից մենք կբաժանվենք,— դարձաւ ես դեպի Մարոն։

— Կուղև՞ս, քեզ կտանեմ մինչև Խանա-Սորի ձորը,— ասաց նա
ուրախ դեմքով։— Վախենում եմ ճանապարհը կորցնես։

Ես պատասխանեցի, թէ այդ խիստ գժվար կլիներ նրա համար,
որովհետեւ արեղակն արդեն սկսել էր այրել, և խնդրեցի միայն ցույց
տալ, թե ո՞ր կողմից պետք է դնալ։ Նա այնպիսի ճշտությամբ նկա-
րագրեց ճանապարհի ընթացքը, մինչև ես մտածում էի, թե աչքերս խփած
կարող եմ գնալ։ Նրեում էր, այն լեռների բոլոր շավիղները, իրանց
պտույտներով, իրանց ելեէջներով նրան ծանոթ էին։ Նա գիտեր յուրա-
քանչյուր ժայռերը, աղբյուրները, առվակները։ Նա ճանաչում էր մինչև
անդամ նշանավոր թռչիկները։

Ես հեռացաւ։ Մարոն, երկար կանգնած «Ծակ-քարի» գլխին, հե-
տադոտում էր իմ գնացքը, մինչև բլուրները թաքցւին իմ տեսությունից
նազելի դեմքը։

ԵՐԿՈՒ ՈՐՍ ՄԻԱՍԻՆ

Արեգակն արդեն բարձրացել էր յուր կեսօրյա տեղը, նրա այրող ճառագայթները, հանդիպելով սարերի հովուքյանը, թուլանում էին, կորցնում էին իրանց կրակոտ զորությունը: Քաղցր էր շնչել լեռնային օդը, տոգորված ծաղիկների անուշահոտությամբ: Անցնելով ամեն մի բլուրից, ամեն մի հովիտից, իմ առջև բացվում էր մի նոր տեսարան, այնքան հիանալի, այնքան հափշտակիչ, որպես մի գեղեցիկ պատկեր իր հրաշալի արհեստագործությամբ: Ուր և նայում ես, լեռնային երկրի կանաչ մակերևույթը ծածկված է բարձր և դալար խոտերով, նրանց միջից վառվում են ծաղիկների հաղարավոր տեսակներն իրանց հրապուրիչ պայծառությամբ: Տեղ-տեղ խուլ մրմունջով վազում են վտակներ, ամոթխածաբար թաքնված խոտերի մեջ, երբեմն նրանք նազելով ցույց են տալիս իրանց արծաթափայլ երեսիկները, և կրկին ժպտելով ծածկվում են խիտ եղեգնաբույսերի մեջ: Փոքրիկ ջրային ծտերը միայն ուրախ-ուրախ սավառնում են նույն վտակների վրա, և անդադար վերովայր թռչկոտելով, դիպցնում են իրանց կործրը բյուրեղային մակերևույթին, խլիղով ալիքների միջից մի անբախտ միջատ, որ տարվում էր անխնա հոսանքի հետ...

Աչք ես դարձնում դեպի Դուշմանա ձորը, և ահա՛ մերկ քարաժայռի գաղաթին դեռ կանգնած են կիսակործան աշտարակները մի հին ամրոցի: Աշտարակներից մեկի ատամնավոր վերնապարսպի զլխին միայնակ նստած է ահագին սև արծիվը և լուռ մտախոհությամբ նայում է դեպի խորին անդունդը, որ բացված է նրա առջև: Նա նստած է անշարժ և վահափառ կերպով, և նրա սրտոնս աչքերը որոնում են ձորի մթին խորության մեջ ցանկալի որսը...

Նվ ահամա հիշում ես հին ավանդությունը՝ արդյոք նա չէ՞ր մի ժամանակ այդ ավերակներին տիրապետող հսկան, որ շար կախարդի դյուլթելով արծվի կերպարանք ստացավ, որ ճնշում էր իր բռնության ներքո ամեն կենդանություն, որ ուր և գնում էր, իր ետևից թողնում էր անապատ և ամառություն... Նույն աշտարակի բարձրությունից, ուր այժմ նստած էր արծիվը, ամեն առավոտ մի զոհ գլորվում էր դեպի խորին անդունդը... մի զոհ, որից նույն գիշեր խլել էր ամրոցի իշխանը նրա կուսական անմեղությունը...

Այսպես, հաիշտակված երբեմն բնության գեղեցկություններով և երբեմն հին ավանդությունների հիշողությամբ, շարունակում էի իմ զնայքը: Իսկ բոլոր տպավորությունները հետզհետե անհայտանում էին, ևս ընկնում էի մի կախարդական ինքնամոռացության մեջ: Բայց մի բան մոռանալ կարող չէի, մի տպավորություն մնում էր իմ մտքում անջնջելի՝ այն էր Մարոյի գեղեցիկ պատկերը:

Բայց մի՞թե նրա մեջ սիրտ կար, ջե՛րմ և սիրող սիրտ, մի՞թե նա զգում էր, թե ինչ բան է սերը: Ոչ, նա այդ չէր զգում, նրա հոգու սրբաբանի մեջ երբեք չէր վառվել այդ կրակը, եթե ոչ, նա այնպես անդուր կերպով չէր քարկոծի «սիրահարի գիրեղմանը»...

Մարոն մի տեսակ ստրուկ էր, որպես Սոնան. նա ճնշված էր ծնողաց բռնակալության ներքո, իսկ Մարոն՝ վաղեմի նախապաշարմունքների, բայց վերջինն ավելի սարսափելի կերպով խեղդում է ամեն մի հագեկան թարմ և ընդաբույս զգացմունք...

«Հա՛, թող սիրե, — ասում էր նա, — այդ ոչինչ... աղջկա կամքով խո չէ»:

Եվ իրավ, մի՞թե հայ աղջիկը կամք ունի. մի՞թե նա իր զգացմունքների տերն է:

Տարուբերվելով այսպիսի մտախոհությանց մեջ, ևս բուլբուլին մոռացել էի Մարոյի պատվերը ճանապարհի ուղղության մասին: Ես հասկացա, որ մոլորված եմ, միայն այն ժամանակ, երբ իմ առջև բացվեցան մի ահագին կիրճ, որից անցնել անհնաբին էր: Ետ դառնալ եկած ճանապարհով չէի կարող, որովհետև ամենևին չէի հիշում, թե ո՞րպես հայտնվեցա այնտեղ, իսկ հառաջ գնալ անկարելի էր:

Ես բուլբուլին շփոթվեցա:

Արևն արդեն սկսել էր թեքվել դեպի դիշերային մուտքը, երևիոյան ցուրտը հետզհետե դառնում էր անտանելի: Մի կռճից ևս զգում էի հոգնածություն, մյուս կողմից քաղցը նեղում էր ինձ: Ո՞րքան երկար պետք է թափառած լինեի ևս, որ անցուցել էի այնքան ժամանակ. իսկ Մարոն ասում էր, թե կհասնեմ որսորդության տեղը ո՛չ հետո, քան կեսօրից երկու ժամ անցած: Իսկ այժմ երեկո էր: Արևի թեքված հառաքայթները լուսավորում էին սարերի զաղաթները միայն, որոնց ստվերը գնալով՝ ընդարձակ և հսկայական տարածություն էր ստանում:

Ես հիշեցի, Մարոն ինձ ճանապարհ դնելու ժամանակ դրեց իմ որսորդական մաղախի մեջ մի շիշ, դուրս բերեցի, նա լիքն էր գինով: Մաղախիս մեջ դտա և լավաշում փաթաթած սառն միտ: Իմ ճաշն արդեն պատրաստ էր: Նստելով փափուկ խոտերի վրա, ևս հագեցրի իմ

քաղցը, սպառնալից ուժերս կրկին վերադարձան, ես բուխրեցի հանդրա-
տացաւ: Այժմ ի՞նչ պետք է անել, դեպի ո՞ր կողմ գնալ՝ կրկին դարձե-
ցաւ իմ մէջ անհանգստութիւնը:

Աչք ածելով իմ շորք կողմը, ես հարմար համարեցի վեր ելնել
մերձաւոր սարի բարձրութիւնը և այնտեղից դիտել, թե՛ դեպի ո՞ր
կողմը կարելի էր գնալ: Այդ տեսք քառորդ ժամ: Բարձրավանդակից ես
տեսա՝ սարի մյուս կողմում դեպի աջ տարածվում էր մի նեղ տափա-
րակ, որի վրա տեղ-տեղ նկատելի էին լինում սև և շարժուն կետեր,
որոնց ամբողջ հովաքածուն նմանութիւն էր բերում արածող անա-
սունների նախիրին: Այդ տեսարանը խիստ ուրախութիւն պատճառեց
ինձ, ես մտածում էի՝ կէս նրանք հոտեր են, ուրեմն, կունենան իրանց
մոտ և հովիւներ, որոնք յույց կտան ինձ ճանապարհը գոնյա ետ դառ-
նալ Կ. դյուղը: Այս նպատակով ես սկսեցի վայր իջնել դեպի տափարակը
և, բավականին հառաջ գնալով, նկատեցի, որ իմ երևակայութիւնը խա-
բել էր ինձ, շարժուն կետերն անասուններ չէին, այլ թռիկներ, որոնք
տեղ-տեղ ծածկում էին անապատի անհարթ երեսը, որը հեռվից երևում
էր որպէս տափարակ:

Այժմ ի՞նչ պետք էր անել: Ես բուխրեցի ընկա հուսահատութեան
մեջ: Ես երկյուղ չունեի, որ զիշերը բացօթյա կմնամ լեռների մեջ, ես
երկյուղ չունեի ոչ ցրտից և ոչ գաղաններից: Ես միայն ամոթ էի կրում,
իմ հպարտութիւնը տանջում էր ինձ: Ես ամոթ էի կրում Մարոյից, որ
այնպէս հիմարաբար վարվեցաւ նրա ուղեցուցչութեան հետ: Ես ամոթ էի
կրում ընկերներիցս, որոնք առաջին քայլից կնկատեին իմ թուլութիւն-
ները և իմ անընդունակութիւնը...

Հանկարծ լսելի եղավ մի խուլ որոտմունք, որի արձագանքը կրը-
կընվեցաւ հեռավոր լեռների մեջ, նրան հետևեց երկրորդը և երրորդը:
Այժմ պարզ որոշեցի, թե՛ հրացանի ձայներ էին: Բայց ո՞վքեր էին նե-
տուները: Ընկերներս չէին կարող լինել, որովհետեւ իմ գտնված տեղը
շատ հեռու էր Խանա-Սորի ձորից: Ուրեմն, մտածում էի ես, կամ ուրիշ
որսորդներ պետք է լինեն, կամ ավաղակներ, որոնք թաղանում էին ոչ-
խարների հոտեր: Բայց ինձ համար միևնույն էր, ովքեր և լինեին, ես
միայն ուրախ էի, որ կհանդիպեմ մարդիկներին:

Ես սկսեցի դիմել դեպի այն կողմը, ուսկից լսելի եղան ձայները,
և որքան մոտենում էի, այնքան պարզ լսելի էր լինում ջների խառնա-
ձայն աղաղակը: Այժմ անտարակույս էի, որ կհանդիպեմ որսորդներին:
Բայց մինչև նրանց մոտ հասնելը, պետք էր անցնել մեկ բլուրի վրա-
յով: Դեռ նրա բարձրութեան կեսին չհասած, որոտաց մի կունչում, և

Ես տեսա՝ ինձանից քսան քայլ հեռու վազում էր ահագին ղարան (վա-
բաղ)։ Հրացանս ուսիցս վեր բերելը և նրան արձակելը երկու վայրկյանի
գործ եղավ։ Գնդակը թեև դիպավ յուր նպատակին, բայց հարվածը
մահաբեր չեղավ։ Նա անցավ ղաբանի աջ ոտքի աղդրից,
կենդանին, ամենևին չղզալով յուր վերքի ցավը, դարձավ դեպի ինձ։
Հարձակմունքը այնքան շուտափուլյթ եղավ, որ նա ամենևին միջոց
չտվեց կրկին լցնել հրացանը։ Զգնաժամը վճռական էր։ Կատաղի գա-
զանը, բարկացած, հրաբորբոք աչքերով արդեն մոտեցել էր ինձ... Նա
մի կողմ ձգեցի հրացանը և պատրոնը, որ ձեռքիս ունեի, իմ պաշտ-
պանություն միակ զենքը մնաց խենջարս, որ նույն ակնթարթում խըր-
վեցավ ղաբանի կողքում։ Նա արձակեց մի սարսափելի հառաչանք,
բայց դարձյալ չկորցրուց իր զորությունը։ Նա փորձ փորձեց գործ դնել
իր դուրս ցցված ժանիքները, բայց հարվածն անցավ անհաջող, որով-
հետև ես կայծակի արագություն մի սաստիկ թռիչք գործեցի դեպի
գազանի գավաղը, և նույն բուռնությամբ խենջարիս երկրորդ ղարկը խիստ
խորին կերպով անցավ նորա փորի մեջ։ Նա դեռ սարսափելի ընդդի-
մադրություն մատերազմում էր։ Այդ մահու և կյանքի ղարհուրելի
տաղնապի միջոցին, ինձանից ոչ այնքան հեռու, որոտաց մի հրացան,
զնդակն անցավ ուղղակի որսի գլխի մեջ։ Վիթխարին մի քանի անգոր
շարժումներ գործեց և զլորվեցավ գետին...

Նա ետ նայեցա, տեսնում եմ՝ Մարոն, հրացանը ձեռին, հեռու
կանգնած, ժպտում էր...

Ո՛վ կարող էր պատմել իմ ուրախությունը։ Նա բոլորովին թա-
թախված արշան մեջ, վաղեցի նրա մոտ և, գրկելով իմ ազատիչը,
պի՛նդ ճնշեցի քաջազնական կուրծք իմ սրտի վրա...

Մարոն պատմեց, թե բաժանվելով ինձանից, նա իսկույն շղարձավ
դեպի գյուղը, այլ բարձրանալով «Մակ-բարի» գլխին, այնտեղից հե-
տազոտում էր իմ ուղևորությունը։ Նա տեսավ, դեռ ճանապարհի կեսը
չհասած, ես խոտորվեցա ուղիղ շավղից, որ տանում էր դեպի Խանա-
Սորի ձորը։ Նա իսկույն վաղեց իմ հետից, միգուցե ես բոլորովին մո-
լորվեի լեռների մեջ։ Մի քանի ժամ նա կորցրեց ինձ իր տեսությունից
և, երկար որոնելով, կարողացավ գտնել այնտեղ, ուր հայտնվեցավ
ղաբանը։ Նա շատ անգամ կանչեց ինձ, զգուշացրեց, բայց ես, տա-
քացած լինելով պատերազմի խռովության մեջ, չկարողացա լսել նրա
ձայնը։ Նվ իմ առաջին անհաջող նետումից հետո, երբ ես մի կողմ ձգե-
ցի հրացանը և պատրոնը, նա օգուտ քաղեց այդ դեպքից, իսկույն
լեցրուց հրացանը նույն պատրոնով, իսկ հետևանքը՝ արդեն հայտնի էր։

Այս խոսակցության միջոցին մենք չէինք նկատում, որ շորս հոգի, կանգնած բլուրի դադաթին, դիտում էին այն տեսարանը, որ հանդիսացավ քանի բոսի առաջ: Նրանք մոտեցան մեզ. մեկը որսորդ Ավոն էր, մյուս երեքը՝ իմ ընկերներն էին: Ծերունին առեց յուր գրկի մեջ ինձ և իր դուստրը, համբուրելով ապաց.

— Դուք երկուսդ էլ արժանի եք որսորդ Ավոյի որդիք կոչվելու...

ԺԸ

ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹՅԱՆ ԽՆՁՈՐԸ

Լեռների մերկ գագաթները պատեց երեկոյան ստվերը, իսկ ձորերի մեջ լույսը հետզհետե աղոտ գույն էր սառնում, միայն ոսկեգույն ամպերը, որոնք ահագին բեկորներով գլորվում էին օդի բարձրության մեջ, դեռ արտափայլում էին հանգչող արեգակի վերջին ճառագայթների ծիրանի շառավիղներով:

Գեղեցիկ երեկո էր, լեռնային երեկոների այն ժամը, երբ քաղցր հնչում են հովիվների երգերը, երբ ախո՛րժ է լսել արոտից դարձող ոչխարների խառնաձայն բառաշմունքը և ձիերի երամակների ուրախ խրխիռնքը, որոնք կայտոհլով վազում են դեպի իրանց գիշերային օթևանը: Նույն ժամուն թևթև քամին նաղելով քաքալում է քո երեսին և բարակ մեկոդական հնչումներով մրմնջում է՝ «շնչի՛ր լի կուրծքով անուշահոտությունը, որ ես խլել եմ հաղարավոր ծաղիկներից»:

Բայց ինձ դգալի չէին այս ձայները, ես չէի լսում ոչ զեփյուռի մեղեդին և ոչ հովվի երգը, ինձ գրավել էր միայն Մարոն, միշտ նրան էի տեսնում և նրա ձայնը լսում, թեև նա ամենևին չէր խոսում:

Մեր վերադարձը դեպի Կ... գյուղը տեևց բավականին երկար, որովհետև այժմ բոլորովին այլ ճանապարհով էինք գնում: Մութը վաղուց պատել էր, և ամառային գիշերի աստղերը վառվում էին հիանալի փայլողությամբ:

Խոսակցության առարկան նույն ավուր որսորդությունն էր. ծերունի Ավոն հանաքներով ծաղրում էր Ասլանի և Սադոյի անճշտությունը, որոնց երկուսի նետումները դաբանը սպանելու համար անցել էին իլուր: Սադոն աշխատում էր յուրյան արդարացնել ղանաղան պատճառներով. իսկ Ասլանը ոչինչ չէր պատասխանում, նա ընկած էր, որսիս երևում էր, խիստ տխուր մտատանջության մեջ: Սովորականից ուրախ էր Կա-

րոն. նա խորին հղբայրական բարեարտությամբ ձեռքը դրեց իմ ուսին, ասելով.

— Դու առանց սրտի չես, Ֆարհատ, քեզանից մի բան կդուրս դա...

Մարոն գնում էր մեզանից առաջ յուր հոր հետ: Նա բռնորովին լուռ էր. կարծես, նրա հպարտությանը ընդդեմ էր լսել ա՜յն գովեստները, որոնք թափում էին նրա վրա. և կամ նա չէր ուզում հիշեցնել, թե որպիսի դժվար դրությունից ազատեց ինձ. նա աշխատում էր, որ այդ դեպքի վրա խոսացվի որքան կարելի է սակավ:

Նա բավականին հոտ մնացի իմ ուղեկիցներից, խոսում էի կարոյի հետ: Սադոն մոտեցավ մեզ, և առանց որևիցե առիթի մեր կողմից, որպես ինքն իրան խոսելով, ասաց.

— Զարմանալի՜ է այդ բախտ ասած բանը, ասում են, նա մի հրեշավոր կնիկ է, երկու երես ունի, մինը առջևից, մյուսը հետից: Առջևի երեսը թարմ և զեղեցիկ է՝ միշտ ժպտող աչքերով, նրանցով նայում է իր սիրելիներին միայն: Նույն երեսը հնացած է, լի խորշոմներով, որպես մի զզվելի պառավի դեմք. մի հատիկ աչք միայն ունի մոռացու հակատի վրա, այն ևս կույր... Նա մի՞շտ դարձնում է դեպի ինձ այդ չաքանեհ գեմը իր սարսափելի խորշոմներով, և ես միշտ լսում եմ նրա ցամաք և գունաթափ շրթունքների միջից այդ խոսքերը՝ «Դու ինձանից ոչ մի բարիք մի՛ սպասիր»...

Նա րոպեական լուսությունից հետո շարունակեց, իսկ այժմ ավելի խռովյալ ձայնով.

— Ասում են՝ մեր ժամանակներում հրաշքներ չեն լինում, հրաշք չէ՛, բա ի՞նչ զահրումար է, միանգամից երկու որս...

Այժմ հասկացա, որ կիսախեղագար Սադոյի խոսքերը կծու ականարկություններ էին դեպի ինձ և դեպի Մարոն:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, — հարցրի ես:

Նա պատասխանեց ավելի վրդովված կերպով.

— Հա՛, երկու որս, մինը զաբանը, մյուսը՝ Մարոյի սիրտը...

Նա արտասանեց այս խոսքերը այնպիսի մի հանգով, որ իսկույն դրդեց իմ բարկությունը: Նա, առանց ուշադրություն դարձնելու, շարունակեց.

— Ախար Մարոն էլ փոքր զաբան չէ... նրան որսալը՝ ահա այդ է քաջությունը:

— Նթե դու կշարունակես այսպիսի հիմարություններ դուրս տալ, դու կդառնաս երրորդ որսը... — ասացի ես, և արդեն մերկացուցած խենչարը իմ ձեռքումն էր:

— Մի՞թե արժի կուլել այն վայրենի կատվի համար,— մեջ մտաւ Ասլանը, որ նույն բոպկին մոտեցաւ մեզ։

— Աս', երեւի քեզ էլ է ճանկոտիւ...— դարձաւ ես դեպի Ասլանը ավելի բարեկությամբ։

Նա ոչինչ չպատասխանեց։

— Պետք է կատվի հետ կատու լինել և նրա ճանկերից աղաւթ մնալ...— պատասխանեց Սազոն բոլորովին վրդովւած կերպով։

— Նիկ ոչ, շան հետ մնում է նա միշտ անհաշտ...

— Ամո՞թ է, տղերք,— ծայն տվեց Կարոն և կայծակի արագությամբ խեց իմ ձեռքից խնջարը։

Ասլանը ամենին շարժվեցաւ յուր տեղից և ոչ ձեռքը տարաւ դեպի իր սուրը, նրա մի այսպիսի արհամարհանքը ավելի վիրավորեց ինձ։ Իսկ Սազոն, հեռու կանգնած, ծիծաղում էր։ Նա բռնեց Ասլանի ձեռքից, և, մի կողմ քաշելով, ասաց։

— Գնանք, չարժե երեխայի հետ գործ ունենալ...

Ես և Կարոն մնացինք մենակ։ Ծերունի որսորդը, յուր դստեր հետ, մեղանից շատ առաջ լինելով, չհասկացաւ, թե ի՞նչ անցաւ մեր մեջ։

Կարոն սկսեց խոսել, թե իմ վրդովմունքը բոլորովին անտեղի էր. ես իզուր վիրավորեցի իմ ամենալավ ընկերներին, որոնք այնքան սիրում էին ինձ, որքան ինքը՝ Կարոն։ Նա ասաց, որ ես ոչ միայն Ասլանին հաղթել կարող էի, այլ նույնիսկ փոքրիկ Սազոն այնպես ճարպիկ էր կուլի մեջ, որ անպատճառ ինձ կսպաներ, միայն նրանք խնայեցին ինձ։ Նվ, երկար խրատներ կարգալուց հետո, նա ավելացրուց, թե Սազոն մեզ չունեւ, որովհետեւ մի քանի տարի է, որ նա սիրահարւած է Մարոյի վրա, թեկ օրիորդը չէ համակրում նրան։

Ահա՛, այսքան հասկացաւ ես Կարոյի խոսքերից, որոնց մեծ մասն իմ նույն բոպկի խոռովության մեջ բոլորովին անըմբռնելի էին։ Ես ամբողջ մարմնով դեռ գողում էի, իմ լեզուն, կարծես, կապւած էր, և ոչինչ պատասխանել չկարողացաւ։

— Դու դեռ ջահել ես, Ֆարհատ, քեզ ես չեմ մեղադրում,— ավելացրեց նա։— Քո ընկերները լավ մարդիկ են, նրանք դարձյալ կսիրեն քեզ և կներեն։

Դառնալով դեպի Կ... գյուղը, մեր ճանապարհն ընկաւ այն կողմից, ուր գտնւում էր ծերունի որսորդի որդեգրի՝ Հասոյի ագարակը։ Գիշերից բավական անցել էր, երբ հասանք այնտեղ։ Տղերքը վճռեցին գիշերել Հասոյի ագարակում։ Այնտեղ ծերունի որսորդի որդին շինել էր հշուղներից հյուսած մի տաղաւար, որ խիստ հարմար օթեան էր գարնան գիշերների համար։

— Մնացե՛ք այստեղ ու քեփ արե՛ք, — ասաց ծերունին, Հետո ավելացրեց.

— Իմ հին ոսկորներն էլ չեն դիմանում գիշերվա ցրտին, ես կերթամ տուն ձեզ համար գինի ու հաց կուղարկեմ, խորովածի համար միս ունեք. իմ կենացն էլ կխմեք, խոսք չկա Հասո, լավ պատվիր հյուրերիդ Գնանք, Մարո:

Նրանք դեռ չէին բաժանվել մեղանից, երբ Մարոն մոտեցավ ինձ և հագվել լսելի ձայնով շնջաց իմ ականջին.

— Դու կմրսես, Ֆարհատ, այստեղ ցուրտ է լինում. ես տանից քեզ համար քնելու շորեր կուղարկեմ:

Գիշերային մթնոլթյան մեջ ոչ ոք չնկատեց մեր խոսակցությունը, ես շնորհակալություն արեցի օրիորդին նրա բարեսրտության համար, և հայտնեցի՝ թե ես փոքր-ինչ սովորած եմ առանց ծածկոցի ես քնել, որովհետև մեր տանում երբեք անկողին չեմ ունեցել, իմ վերմակը եղել է հորս մաշված վերարկուն, իսկ դոշակս՝ սառն հասիրը:

— Դու դոշադ տղա ես, Ֆարհատ, դու չես մրսի, — ասաց նա ուրախ ձայնով և, իր ձեռքով մի թեթև դարկ տալով իմ ուսին, փախավ ինձանից, երբ երկրորդ անգամ խավարի միջից լսելի եղավ ծերունի որսորդի ձայնը.

— Ո՞ւր ես, Մարո, գնա՛նք, բալաս:

Հասոն իսկույն վառեց ահագին խարույկ տաղավարի առջև, չոր փայտերը բորբոքվեցան, և լույսը տարածվեցավ հեռու մեր շրջակայքում: Այն ժամանակ միայն կարողացա լավ տեսնել վաղեմի ընկերիս, Հասոյի, վերանորոգված կերպարանքը, որը վարժատան կյանքից հետո այնքան շատ փոփոխությունների էր ենթարկվել: Մաշված և ուժից ընկած «էշի փալանը», որպես կոչում էին նրան, այժմ առողջ և խիստ ժիր տղա էր դարձել: Ահա՛ ինչ է նշանակում տեղադրել այժ-բեռը և երկրագործությունը... առաջինը մաշեց տրորեց նրա մանկությունը, առանց որևիցե մտավոր սնունդ տալու նրա գլխին... իսկ վերջինը վերանորոգեց նրա սպանված ուժերը և լեցրուց ծերունի հոր տունը հացով...

Իսկ այս կոշտ-կոպիտ մշակի մեջ չէին երևում ոչ հոր բարեսրտությունը և ոչ քրոջ աշխուժությունը: Հասոն, եթե կարելի է այսպես կոչել, խստասիրտ և մոռացուտ արարածներից մեկն էր: Բոլոր ժամանակը նա մի քանի անգամ միայն խոսեց ինձ հետ, և նրա խոսքերը խիստ կարճ և անգույն էին: Սաղոն խիստ ճշտությամբ նկատեց՝ թե «Հասոն քաղցրախոս է միայն իր եղևների հետ, որոնք նրա արորը քաշում են»:

Այստամենայնիվ, ես միշտ համակրությամբ էի վարվում նրա հետ, որովհետեւ նա Մարոյի եղբայրն էր...

Գյուղը շատ հեռու չէր ագարակից, մենք շուտով ստացանք ծերունի որսորդի խոստացած պաշարը՝ առատ պինի և հաց։ Ղաբանի մսից պատրաստված խորովածները արդեն եփված էին, իսկույն կազմվեցավ ընթրիքի սեղանը։ Տղերքը, չափազանց սոված լինելով, նստեցին ուտելու. ես հրաժարվեցա սեղանից, հայտնելով, թե ակորժակ չունեմ և ինձ ոչ այնքան աւողջ եմ զգում։ Եվ իրավ, գլուխս սաստիկ ցավում էր, և ճանապարհի անախորժ անցքից հետո ես գտնվում էի մի տենդային դրդման մեջ, որ դնալով ավելի և ավելի վրդովում էր ինձ, քանի մտաբերում էի իմ անպատշաճ վարմունքը Ասլանի և Սադոյի հետ, Իսկ նրանք, կարծես թե, մոռացել էին բոլորը, և ոչ մի կերպով, և ոչ մի թեթև ակնարկությամբ անգամ չէին հիշեցնում անցածը, այլ ընդհակառակն, պատմում էին Հասոյին՝ իմ և Մարոյի կռիվը զաբանի հետ, և գովասանում էին մեր քաջասրտությունը։ Իսկ նրանց մի աշապիսի ներողամտությունը ավելի ծանր էր ինձ համար. ինձ բոլորովին վիրավորական էր թվում վշտացնել մեկին և, առանց փոխադարձ բավականություն տալու, վայելել նրա ներողամտությունը։ Այդ մի տեսակ ողորմություն էր, իսկ ողորմություն խնդրել ես չէի ուզում։

Ընթրիքի սեղանը կազմվել էր տաղավարի մեջ, տղերքը հավաքվել էին այնտեղ. ես պառկել էի տաղավարից դուրս, խոտերի վրա, մի քանի քայլով միայն հեռու նրանցից, այնպես որ, նրանց խոսակցությունը լսելի էր ինձ։

— Զջմարի՞տ հիվանդ է նա,— հարցրուց Հասուն։

— Զէ՛, նա ուրիշ փորացավ ունի...— պատասխանեց Սադոն և մոտեցավ ինձ պինով լիքը երկու բաժակներ ձեռին և երգելով մի գեղեցիկ երգ՝ Տաղավարի միջից միաձայն հնչեցին ամբողջ խորով նրա շարունակությունը։

Գիշերային լուսյան պահուն, երկրագործի մենավոր տաղավարի մեջ, մանկահասակ պատանիների ջերմ և անկեղծ սրտերից դուրս բխած հնչյունները այնքան հոգեշարժ և ոգևորիչ էին, որ ներգործեցին իմ վրա ընկերասիրության բոլոր սուրբ և կենսագործող զորություններ։ Իմ սիրտը լցվեց մի սրբազան խաղաղությամբ, և դադարեց մրրիկը, որ այնպես սաստիկ կերպով խռովում էր ինձ։ Ես չկարողացա պահել իմ արտասուքը, և ընդունելով Սադոյի ձեռքից բաժակը, միասին մոտեցանք խմբին։ Նրանք նույնպես մի-մի բաժակ ձեռքերին, կանգնած, բոլորել էին սեղանի շուրջը։ Կարոն խիստ հանդարտ և ծանր եղանակով կարդաց մի փոքրիկ ճառ։ Բայց նրա խոսքերը, որոնք այնպես աղղու

և զորեղ կերպով դուրս էին հոսում, մինչ այն աստիճան ներգործեցին իմ վրա, որ ես մինչև այսօր չեմ մոռացել, թեև այն օրից անցել է հիսուն տարի, այո՞, հիսուն տարի, դա քիչ չէ...

«Սիրելի՛ ընկերներ, մենք այն աղբի որդիքն ենք, որ, զրկվելով հայրենական հողից, ցրված է աշխարհի զանազան բնակչուններում: Մենք մի այնպիսի ժողովրդի ծնունդ ենք, որ ապրում է մի երկրում, ուր նրա խրճիթի օջախը շատ քիչ անգամ տաքանում է կրակով, որովհետև նա վառելիք չունի, որի տան մեջ լույս չկա արևը մտնելին հետո, որովհետև նրա ճրագի յուղը վաղուց սպառվել է, որի որդիքը գիշերը քաղցած են քնում, որովհետև նա տանը հաց չունի: Արևն այրում է նրա զավակների մարմինը, ցուրտը սառեցնում է, անձրևը թրջում է, որովհետև նրանց հաղուստներն այնքան քրքրված են, որ չեն կարողանում պահպանել անբախտներին հղանակների խստությունից:

Իսկ այդ ժողովուրդը ծուլ չէ. նա անդադար աշխատում է, նա աշխատում է ալիլի, քան թե կներկր մարդի ուժը: Նրա կինը, նրա աղջիկը, նրա փոքրիկ երեխաներն անգամ զործակից են լինում պերդաստանի հոր աշխատությանը: Դուք տեսել եք կանայք, որոնք հնձում են արտերը և իրանց հունձը, իրանք շալակած, բերում են կալը ծեծելու համար: Դուք տեսել եք աղջիկներ, որոնք մեծ հուանդով մաքրում են մշակության ցանքերը ալիլորդ խոտաբույսերից: Դուք տեսել եք երեխաներ, որոնք, արտի լծերի վրա նստած, քշում են հղները և օգնում են հոր գործին:

Այո՞, այդ ժողովուրդը ծուլ չէ, նա աշխատում է, նա ամբողջ տարին հանգստություն չունի, բայց դարձյալ ապրում է աղքատության մեջ, դա՞ն, ցավալի աղքատության մեջ...

Ի՞նչ է պատճառը:

Հողը, որի վրա նա ապրում է, թեև մի ժամանակ իր նախնիքներին էր պատկանում, բայց այժմ դարձել է օտաք աղանձի սեփականությունը: Նա մշակում է օտաքի հողը: Իսկ աղայի պայմանները մշակի հետ այնքան ծանր են և անշահավետ, որ նրա երկրագործության բերքը և նրա վաստակը մեծ մասամբ վայելում է կալվածատերը. մշակի համար մնում է այնքան, որով չէ կարողանում յուր կենսական ամենատանհրաժեշտ պիտույքներին անգամ բավականություն տալ:

Գյուղացու կեցության մյուս պայմաններն ևս դրա նման են. նրա խրճիթը դրվում է աղայի հողի վրա, նրա համար հարկ է վճարում: Նրա անասուններն արածում են աղայի արտաներում, նրանց համար հարկ է վճարում: Ինքը պոռկացին, նրա ընտանիքը ապրում են աղայի հողի վրա, այնտեղ ման են գալիս, նրա ջուրն են խմում և իրանց գլուխները պահպանելու համար հարկ են վճարում: Մի խոսքով, գյուղացին,

բացի իր աշխատող ձեռքերից, ուրիշ ոչինչ չունի, նրան շրջապատող ամբողջ բնությունը պատկանում է աղային, և նրա մեջ գործելու համար նա պետք է ղեհի իր աշխատության ամենամեծ մասը:

Ահա՛, այդ է պատճառը, սիրելի ընկերներ, որ մեր ժողովուրդը, հայրենի հողի վրա սնունդ չգտնելով, պաղթում է, անդադար զաղթում է և օտար երկրներում բախտ է որոնում: Բայց դառնում են գաղթականները: Ո՛չ, Դուք դիտեք, քանի՛ հազարավոր ընտանիքներ մնացել են առանց աղամարդերի, քանի՛ հազարավոր օջախների կրակը հանգել է, որովհետև աղամարդիկը մեռել են պանդխտության մեջ...

Մենք, որ բոլորել ենք այս սեղանի շուրջը, դուրս ենք եկել նույնպիսի ընտանիքներից. մեր մեծ մասը հայր, մայր, տուն, աղգականներ չունի, բոլորը կորած են անհայտության մեջ: Ուրեմն, մեզ ավելի հասկանալի է, թե ի՞նչ է կրում այս երկրում մշակ մարդը, որովհետև մենք երեսայությունից փորձել ենք այն ամեն դառնությունները, որովհետև մեր ամեն մեկի սրտում դեռ մնացել են անբժշկելի այն վերքերը, որ ստացել ենք բռնության կոպիտ ձեռքից:

Ընտանիքը չկարողացավ մեզ, յուր որդիներին, այնպես դաստիարակել, այնպիսի մի ուղղություն տալ, որ ձգեինք մեր վզից աղայի լուծը և աղատ մնայինք նրա հարստահարություններից: Նա չկարողացավ մեզ սովորեցնել կյանքի և ապրուստի հաստատ պայմանները, որ մեզ համար աշխատինք, մեզ համար գործեինք, և մեր վաստակը օտարը չխլեր մեր ձեռքից: Ընտանիքը չկարողացավ այդ անել, որովհետև ինքը ստրկացած էր, և ավելի ցավալին այն է, որ ստրկությունը դարձել էր նրա մեջ բնավորություն: Նա չէր բողոքում բռնության դեմ: Նա մտածում էր՝ թե աստված հենց այսպես ստեղծել էր նրան, թե նա գոհ պետք է լինի իր վիճակից, որովհետև ճակատագրից մի տառ անգամ փոխել կարող չէ...

Դպրոցը, որի աշակերտներն ենք այստեղ կանգնածներս, ավելի հաստատեց մեր մեջ ստրկությունը. դպրոցը սպանեց մեր մեջ ինքնագործունեության ուժերը: Քահանա վարժապետը մտցրուց մեր մեջ կույր հնազանդություն, խոնարհվել և հպատակել ամեն իշխանությունների, որքան ծանր և անտանելի լինեին նրանց մեզ վրա դրած լուծը: Որովհետև ինքը վարժապետը նույնպես էր վարվում մեզ հետ: Նա ասում էր մեզ, թե այս աշխարհի կյանքն ունայն և անցավոր է. որքան ցավալի լինի նա, որքան ճոխ լինի նա տանջանքներով, այնքան ավելի վարձատրություն կգտնե մարդ մյուս կյանքում, որ սպասում է մեզ գերեզմանը մտնելուց հետո...

Բայց գտնվեցավ մի ձեռք, որ խեղ և դուրս բերեց մեղ դպրոցի բարոյապես և մտավորապես փտեցնող մթնոլորտից: Նա կանգնեցրուց մեղ ուղիղ ճանապարհի վրա: Նա սովորեցրուց մեղ կյանքի այն պայմանները, որոնցով կարող է մարդ հանգիստ և ապահով ապրել: Նա սովորեցրուց մեղ օգնել և մեղ նման անբախտներին, որ նրանց կյանքն էլ հանգիստ լինեիր, որ նրանց ապրուստն էլ ապահոված լինեիր: Եվ մենք նվիրեցինք մեղ ժողովրդի բարօրության գործին...

Խմենք, հղբայրներ, այն մաքուր կենացը, որ մտցրուց մեր մեջ այդ ողին, խմենք այն զործի հաջողության համար, որը մեր սուրբ ուխտն է»:

Բաժակները զարկվեցան մեկմեկու և խմեցին որսորդ Ավույի կենացը, բոլորը միաձայն զոչելով՝ «կեցցե՛ք բարի գործը»...

ԺԹ

ԵՐԱԶ

Դարձյալ նույն հին հրգը, մտածում էի ևս Կարոյի ճառը լսելու միջոցին, նույն հրգը, որ նա երազում էր տասներկու տարի առաջ գյուղացիների և նրանց աղքատության մասին:

Կարոյի և նրա կուսակիցների նպատակը թվում էր ինձ ոչ միայն անգործադրելի, այլ որպես ցնորք, որպես հիվանդոտ երևակայության դառանցություն: Մի՞թե կարելի է գյուղացուն հանգստություն տալ, ազատել նրան աղայի ճանկերից, որի մեջ կա այնքան ուժ, որը վայելում է այնքան արտոնություններ: Եվ ինչու՞, որպե՞ս ապահովել մշակի ապրուստը, երբ ոչ մի օրենք չէր սահմանափակում աղայի կամայականությունը. երբ կառավարության ֆիրմաներն ևս մնում էին անզոր և չէին կարողանում աղաների բռնության առաջն առնել: Նսգիտելի հարյուրավոր օրինակներ, որ ժողովրդի բարօրության մասին շնորհած արքունի ֆիրմաները մնում էին անգործադրելի. խաները և բեկերը Բարձրագույն Դռան հրովարտակը ստիպեցնում էին բերողին ծամել և կուլ տալ, կամ, պատռելով և ծեծելով բերողին, այնպես ճանապարհ էին դնում նրան, ասելով՝ «դնա՛, Թագավորիդ խաբար տա՛ր»: Եվ այսպիսի դադանները, որոնք ժողովրդի արյունն էին ծծում, առանց խոնարհվելու որևիցե իշխանության, մնում էին միշտ անպատիժ:

Այժմ Կարոն, ողևորված մի մոլի հուանդով, յուր անձնազոհ ընկերների հետ, աշխատում էին հեղափոխել հին դրությունը, աշխատում էին փշրել ստրկության շղթաները, որոնք դարբնվել էին այնքան շատ դարերով: Եվ ինչո՞ւ, ո՞րպես...

Ինքը Կարոն խիստ ճիշտ նկատեց իր ճառի մեջ, թե «ստրկությունը դարձել է ժողովրդի մեջ բնավորություն»: Մի՞թե հեշտ է փոխել բնավորությունը, դարերով ամբոխի հոգու մեջ արմատացած բնավորությունը: Ի՞նչ օգուտ, երբ մի քանի եւուանդոտ անձինք վարթել էին, հասկանում էին ժողովրդի շարն ու բարին և աշխատում էին դարման տանել նրա խղճություններին, երբ այդ մի բանի անձանց բոլոր ջանքերը կորչելու, ոչնչանալու էին ընդհանուր անտարբերության մեջ: Նրանց բարբառը լինելու էր անապատում հնչող ձայն, և նրանց գործակցությունը, որպես մի համերաշխություն գերեզմանատան բնակիչների հետ, չէր հասնելու որնիցե օգտավետ վախճանի: Կարոն ինքը շատ լավ գիտեր այդ, որ ամբոխը գտնվում էր այն վիճակի մեջ, ինչ վիճակում լինում են խեղագարները կամ հարբածները. նրանք ընկնում են ցեխերի մեջ և ամենեկին շեն նկատում իրանց կեղտոտությունը. նրանք իրանց զուլսը պատերին են դարկում և ամենեկին ցավ շեն դրում, թեև ճակատից արշուն էր հոսում. նրանք փողոցներում թավալված ժամանակ ամեն անցնող հրեխան տոքով խփում է, թքում է նրանց վրա, բայց նրանք հանգիստ պառկած են և վիրավորանք չեն դրում: Կարոն պիտե՞ր այդ բոլորը: Նա գիտեր, որ ժողովուրդը տանջվում էր նյութապես, ուտելու հաց չունեի և հագնելու՝ հագուստ, բայց համբերում էր: Նա գիտեր, որ ժողովուրդը տանջվում էր բարոյապես. շատ անգամ նրա կինը, աղջիկը, սղան զոհվում էին աղայի կրքերին, բայց նա համբերում էր: Համբերում էր, որովհետև իր թշվառությունը, իր անպատվությունը չէր համարում կարգից դուրս բաներ, այլ մտածում էր, թե այլ կերպ լինել կարող չէր, թե ինքը հպատակ է, թե աղան ինչ որ ուզե, այն պետք է անե:

Ե՛կ, դու փոխի՞ր դարեւոր նախապաշարմունքը: Ի՞նչ կարող ես անել, երբ ամբոխը ինքը չէ բողոքում իր թշվառությունների համար, երբ ամեն անբախտություններ տանում է նա համբերությամբ և, որպես Կարոն հիշեց իր ճառի մեջ, տալիս է նրանց մի վերին և աստուծո նախասահմանությամբ կարգադրած օրենքի նշանակություն: Ի՞նչ պետք է անես:

Մի՞թե այսպես էին իմ դատողություններն այն ժամանակ, մի՞թե այսպես էի մտածում ես: Ո՛չ: Ես ինքս շատ հեռու չէի նույն նախապաշարմունքներից, որոնք տիրել էին ժողովրդին, որովհետև նրա հա-

վատարիմ զավակն էի: Ես միայն ծիծաղում էի Կարոյի ցնորքների վրա, որպես տասնեակերկու տարի առաջ, երբ նա գեռ նոր էր փախել հայր Թոգիկի ուսումնարանից և աշակերտում էր մի նոր դպրոցի, սրսորդ Ս.Վոյի, վարդապետությանը, վարդապետությանը այն խորհրդավոր մարդու, որի ծագումը, հայրենիքը հայտնի չէր, որ ծածկված էր հասարակ որսորդի դիմակով, որը ներշնչեց կրակոտ պատանիների մեջ նոր հոգի և նոր միտք...

Ընթրիքը թեև վերջացավ խիստ զվարճալի կերպով, բայց ես ամենևին ուրախ չիսնել չկարողացա, այդ պատճառով շատ զոհ եղա, երբ տղերքը շուտով պառկեցին քնելու: Բայց ես քնել չկարողացա և, դուրս գալով առավարից, երկար թափառում էի դիշերալին մթության մեջ: Կարծես, հազար ու մեկ սատանաներ պտույտ էին գալիս իմ զխում. երբեմն մտածում էի՝ զնամ Սալանին ու Սագոյին խեղդեմ իրանց քնած տեղում: Հետո ինձ ու ինձ փռչմանում էի, ասելով՝ «չէ՞ որ նրանք մոռացան բոլորը, նրանք ներեցին ինձ»: Բայց ես կարող էի ներել նրանց, որ այնպես անվայելուչ կերպով խոսում էին Մարոյի մասին... Այսպիսի խառն մտածմունքներով լցված էր իմ հիմար զուլսը, երբ ես կլրկին դարձա տաղավարի մոտ և պառկեցի նրանցից փոքր-ինչ հեռու, խոտերի վրա:

Ետ ընկած լուսինը կամաց-կամաց վեր բարձրացավ սարի հսկից, և լեռները լցվեցան արծաթի լուսով: Գեղեցիկ տեսարանը ամենևին չաղղեց իմ վրա: Իմ զուլսը գեռ լիքն էր սև մտածմունքներով. իմ սիրտը գեռ անհանգիստ խռովության մեջ էր: Զգիտեմ, ինչո՞ւ այնպես վրդովված էի ես. չգիտեմ ի՞նչ էր, որ այնպես տանջում էր ինձ: Միայն այսօրանն եմ հիշում, որ շուտով իմ աչքերը լցվեցան ջերմ արտասուքով, ես սկսեցի լաց լինել, երկա՜ր լաց լինել...

Գիշերն ես անցուցի տենդային ջերմության մեջ: Առավոտյան լուսաբացի պահուն ինձ տիրեց մի թմրություն. այն ժամանակ ես խառն երազները սկսեցին անհանգիստ անել: Ողորմած աստված, ի՞նչեր չէին գնում և գալիս իմ աչքերի առջև, սատանաներ, հրեշտակներ, դժոխք, արքայություն, մի խոսքով, հարյուրավոր ախուր և ուրախալի պատկերներ, մինը մյուսից հետո կամ զվարճացնում էին ինձ և կամ սարսափեցնում... Բայց երբ զարթեցա, բոլորը մոռացա, մի երազ միայն մնացել էր իմ մտքում, նրան հիշում եմ և այսօր:

Ինձ երևում էր, թե Սուլալի հեղեղատը հորդացել էր, որպես ամեն տարի գարնան ժամանակ բարձրանում էին նրա ջրերը: Իսկ այժմ շատ էր բաղմացել ջուրը, խիստ շատ: Կատաղած գետը գոռում էր, փրփրում էր և հսկայական վիշապի նման սարսափելի պտույտներ էր գործում:

Նրա պղտոր հորձանքները տանում էին իրանց հետ ամենը, ինչ որ հանդիպում էր։ Ես տեսնում էի, թե ի՞նչպես ալիքների մեջ լող էին տալիս տնային կարասիք, տեսնում էի խեղդված մարդերի դիակներ, այլև հրեխաներ, կապած օրորոցների մեջ... Մտածում էի՝ ո՞րքան սներ պետք է քանդած լինի, ո՞րքան ընտանիքներ պետք է ոչնչացրած լինի սարսափելի հեղեղատը... Անբախտ զոհերն երբեմն բարձրանում էին ալիքների հետ, երբեմն կորչում էին նրա պտույտների մեջ. երբեմն մոտենում էին դետի եզերքին. ձեռքդ մեկնի՛ր և ահա՝ կաղասես, մտածում էի ես։

Ես տեսնում էի Կարոյին, Ասլանին և Սազոյին, նրանք այնպես փոքրիկներ էին, որպես առաջ, երբ դեռ հրեխա էին, երբ հեղեղատի ջուրը նստելու ժամանակը գնում էինք միասին նրա ավերից հավաքում էինք զանազան հնություններ, որոնց նա բերել էր իր հետ, քանդելով Քոհնա-շհարի ավերակները։ Իսկ այն երազ չէր։

Իսկ այժմ տեսնում էի ընկերներիս նույն հասակում, որոնք ցույց էին տալիս խեղդվող մարդիկներին և ասում էին ինձ՝ «տե՛ս, Ֆարհատ, ի՞նչպես տարվում են այդ անբախտները հոսանքի հետ, դնանք, աղա-տենք նրանց»։

Երբ աչքս կրկին դարձրի դեպի գետը, ալիքների մեջ տեսա մի քանի ինձ ծանոթ երեսներ՝ Մարիամին, Մազթաղին, իմ հորը, իմ մորը։ Իմ աչքերի առջև մթնեցավ, վաղեցի դեպի ավի, որ օգնություն հասցնեմ։ Հանկարծ գետի խարխուլ ելըը փուլ եկավ, ես զլորվեցա ցած... Ինչպես մի թեթև փետուր՝ ես տարվում էի պղտոր հոսանքի հետ... կառատադի ալիքները շատ անգամ խորասուշ էին անում ինձ դեպի հատա-կը, շատ անգամ դուրս հանում. կրկին տեսնում էի սիրելի պատկեր-ները սարսափած և գունաթափ երեսներով... Աշխատում էի ավին մոտենալ, հնարք չէր լինում, իմ թևերի ուժը հետզհետե թուլանում էր, և ես խեղդվելու մոտ էի... Ես կանչում էի Կարոյին, Ասլանին և Սազոյին, որ նրանք աղատեն ինձ. բայց երբ աչքս դարձրի դեպի հոսանքի ընթացքը, տեսա, նրանք էլ տարուբերվում են ալիքների մեջ...

Հանկարծ հայտնվեցան երկու կերպարանքներ, որոնք, ձեռքները մեկնած, աշխատում էին աղատել ինձ, նրանցից մեկը տխուր էր դեմ-քով, և աչքերումը արտասուք կար, մյուսը ուրախ և պայծառ էր երե-սով և հրեղեն աչքեր ուներ։ Ինձ երևաց, թե նրանք երկու հրեշտակներ էին, որոնք իջան երկնքից. իսկ հետո ճանաչեցի՝ մեկը Սոնան էր, մյուսը՝ Մարոն, հետո՛, երբ ես թաղվեցա ջրի տակ և մյուս անգամ դուրս չեկա...

Երբ ես զարթեցա, Կարոն կանգնած էր իմ մոտ։

— Դու հիվանդ ես, Ֆարհատ,— ասաց նա խռոված կերպով։— Քո երեսը մեռելի դույն է ստացել, դու այնպես սարսափելի բաներ էիր խոսում քնիդ մեջ...

Նա պատասխանեցի, թե քունս անհանդիստ էր, և ես ոչ բուրբուլին առողջ եմ դդում ինձ. դուլիս սաստիկ ցավում է, անդամներս ջարդվում են, որպես թե ամբողջ մարմինս սանդի մեջ ծեծած լինեի։

Կարոն հայտնեց ինձ, թե իրանք պետք է գնան Բարդուղիմեոս առաքելո վանքը «մի գոբժի» համար և կվերադառնան մյուս օրը Կրեկոյան, և խորհուրդ տվեց ինձ մնալ ծերուկ որսորդի տանը, ավելացնելով, թե զիշերը տաղավարից դուրս բացօթյա քնելով, մրսած կլինեմ, պատվիրեց տաք բան խմել և քրտնել, որով շուտով կանցնեի տկարությունը։

Երբ նրանք նստեցին ձիաները, կամենում էին հեռանալ, Սադոն մոտեցավ ինձ և խուլ ձայնով ասաց.

— Գնա՛ տուն, բախտավոր, գեղեցիկ Մարոն կբժշկե քեզ...

Ի

ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԵՎ ՀՈՂ

Արևը նոր սկսեց ծագել։

Հասոն տաղավարում չէր. տղերքը դնալուց հետո ևս մենակ մնացի այնտեղ։ Ի՞նչ անեմ, ո՞ւր գնամ։ Գնամ տուն, հին բարեկամիս տունը, այնտեղ «Մարոն կբժշկե ինձ...»։ Զէ՛, չեմ գնա, Մարոն թող շտևանե, որ իմ առողջությունը վատ է, նա փափուկ սիրտ ունի, նա լաց կլինի... Զէ՛, դնամ մի փոքր ման դալու, գուցե վաղորդյան օդը կկաղզուրեր ինձ։

Առավոտյան ցողը դեռ չէր բարձրացել խոտերից, և արեգակի առաջին ճառագայթները, խաղալով մաքարոտյա կաթիլների հետ, արտափայլում էին ծիածանի դույներով։ Օդը, տոգորված փափուկ խոնավությամբ, հովաքնում էր իմ բութեղված երեսը։ Հեռավոր լեռները դեռ պատած էին ճերմակ ու թափանցիկ մշուշով։

Իմ թուլացած անդամները բավականին զվարթացան վաղորդյան հովությունից, բայց տակավին սիրտս խռովության մեջ էր։ Նա դնում էի լուռ և մտախոհ կերպով. ո՞ւր էի գնում, ինքս չէի իմանում, միայն մի բան ինձ քաշում էր հեռու մարդկային բնակությունից։ Գիշերվա

երազն ամենեկին դուրս չէր գալիս իմ մտքից. նույն ղարհուրելի տեսա-
րանները ներկայացնում էին իմ երևակայության մեջ: Ի՞նչ էր նշանա-
կում այն սարսափելի հեղեղատը: Ի՞նչ էր նշանակում պղտոր ալիքների
այնպես փրփրելով, դուռալով կատաղի հոսանքը, որ տանում էր իր
հետ այնքան անբախտ զոհեր, որոնց թվում գտնվում էին և այն ան-
ձինք, որոնք այնքան մոտ և սիրելի էին իմ սրտին...: Վերջապես ի՞նչ
էր նշանակում Սոնայի և Մարոյի իմ օգնությանը հասնելը. մի՞թե
նրանց ձեռքումն էր իմ փրկությունը, մի՞թե նրանք կարողացան աղա-
տել ինձ: Ո՛չ, մինչև նրանց հասնելը ես արդեն ջրի խորքումն էի, այն
սառը և թաց գերեզմանի մեջ թաղված..

Մի՞թե մեր կյանքը մի այսպիսի երազ չէր... մի՞թե մեզ ևս իր
հետ չէր տանում աշխարհային հոսանքը իր կատաղի ալեկոծության
մեջ...

Ես գնում էի մի հովտի միջով, ուր մշակված դաշտերը խոստանում
էին առատ հունձք. մի տեղ դեռ նոր էին վարում հողը, մի տեղ ցանում
էին, մյուս տեղ արածացնում էին ոչխարների հոտերը, մի խոսքով, որ
կողմ և նայում էի, եփ էր գալիս աշխատություն, ամեն ինչ շարժողու-
թյան մեջ էր, ամեն տեղ երևում էր կյանք և դործունեություն: Այո՞,
«ծուլ չէ այդ ժողովուրդը...», հիշեցի Կարոյի խոսքերը, և մի այդպիսի
ժողովուրդը անբախտ է...

Հանկարծ իմ ահանջին ղարկեց մի երգի ձայն, նա խիստ քաղցր
և դանակով հնչվում էր առավոտյան հովության մեջ, ես պարզ որոշում
էի հետևյալ խոսքերը.

Ահա ծագեց կարմիր արև,
Տաք և պայծառ է օրը,
Դե՛, քաշեցե՛ք, սիրուն եղներ,
Հառա՛ջ տարե՛ք արորը:

Վարը վարենք, ահոս փորենք,
Խո՛ր ափոսներ հողի մեջ,
Սերմը ցանենք, որ հունձ հնձենք,
Ցորյան դիզենք կալի մեջ:

Կգա ձմեռ, մենք վախ չունենք.
Ուրա՛խ կանցնի մեր օրը,
Ուտելու միշտ պաշար ունենք,
Լի և կուշտ է մեր փորը:

Դե՛, քաշեցիք, սիրտուն եղներ,
Շուտով վարենք արտերը,
Թող չասեն մեր դրացիքը՝
Մույլ են Հասոյի եղները:

Երգողը Հասոն էր, որ փոքր-ինչ հեռու վարում էր իր արտը: Նա մոտեցա նրան և տեղացին սովորության հարմար ասեցի:

— Բարի հաջողություն:

Նա ընդունեց իմ ողջույնը և շարունակեց իր դործը: Նա հարցրի՝ արդյոք նրա երգի պարունակությունը համապատասխանում էր իր դրությանը, նա ձմեռը հաց կունենա՞ր ուտելու, և իր անասունները կարո՞ղ էին կուշտ ապրել: Նա պատասխանեց, թե մենք միշտ հրգում ենք այն, ինչ որ իսկապես շունենք կամ բնավ չենք ունեցել... և ավելացրեց, թե լավ է աշխատել առանց վաստակի, քան թե անպործ մնալ, և չգործունեությունը մեռելներին է պատկանում:

— Այս արտը աղայի մուլք չէ,— ասաց նա:

— Բա՛ր ո՞ւմն է:

Նա ասաց, թե իր հայրը գնել էր այդ հողը մի քուրդ բեկի այրի կնոջից, որը, փողի սառստիկ կարոտության մեջ լինելով, ստիպվեցավ վաճառել իր կալվածքը, և իբրև իրանց սեփականություն, նա ազատ էր աղայական տուրքերից: Իմ կարծիքին, թե լավ կլիներ, որ ամեն դյուղացի իր սեփական հողն ունենար, Հասոն պատասխանեց. լավ կլիներ, եթե թողնեին... և ավելացրուց, թե գյուղացիք փող չունեն հող գնելու համար, և եթե գնեին ևս, աղաները նրանց հետ թշնամանում են, սկսում են նեղացնել, կամ ջուր չեն տալիս, կամ սովորացնում են իրանց մարդիկներին՝ նրանց ցանքերը փչացնում են, կալը կամ հունձքի գեղերը հրդեհում են, վերջապես, ամեն միջոցներ գործ են դնում, որ գյուղացին չվստահանա կալվածատեր լինելու, այլ միշտ մնա այն կարծիքի մեջ, թե ինքը առանց աղայի օգնության, առանց նրա հովանավորության, որեկեց միջոցով ապրուստ ճարել կարող չէ:

— Քո բարի աչքերով տեսնում ես,— շարունակեց նա,— հորես պատկույմս խրած են մի ջուխտ թափանչա. այնտեղ լծան վրա կապած է թվանքը. ինչո՞ւ համար են դրանք. ևս այստեղ վար եմ վարում. ո՞ւմ հետ կռիվ ունեմ, բայց էլի հարկավոր են. թշնամին ամեն ժամ մեր վրի էտեհն կանգնած է: Մեկ էլ տեսար, երկու քրդի ձիավոր, մզրախ-նեքը ձեռներին, լո՞-լո՞ կանչելով, ձորի մեջեն դուրս եկան, եղները կարձակեն և կտանեն. աչքերդ բաց-բաց պեռք է կանգնես և մտիկ տաս. շատ-շատ կսկսես քո գլուխը թակել, որ տարան սիրուն եղներդ,

էգուց արտորը վարող չես ունենա... Բայց քանի սրանք իմ մոտ են,— նա ձեռքը դրեց ատրճառակների վրա,— ինքը սատանան չի կարա մոտենալ Հասոյի եղներին...

— Միկնույնը կարող է պատահել և այն մշակների հետ, որոնք վարում են աղայի արտերը:

— Ձէ, աղաներն իրանք են թալանում իրանց բանվորներին, բայց թող չեն տալիս ուրիշները մոտենան իրանց խոնարհ ծառաներին: Ամեն զաւան իր որսը պահպանում է մեկի զաւաններից:

— Այդ միկնույն է, թե իրանք և թե օտարները, երկու դեպքում ևս մշակը կոզոպտւում է:

— Միկնույնը չէ: Դու խո գիտես այն հավի առակը, որ ամեն օր մի-մի ոսկի հավկիթ էր ածում իր տիրոջ համար: Մշակը մի այնպիսի հավ է աղայի համար, աղան մեկ անգամից չէ սպանում հավին (մշակին), որ նրա փորից խազինա (գանձ) դուրս բերե. նա թողնում է, որ նա ապրե, որ ոսկի հավկիթը շարունակ ստանա: Բայց ավաղակները նրա կյանքին չեն ամիսոսում, ուղտւմ են մեկ անգամից հարստանալ և սպանում են...

— Քանի՞ օրումը կվերջացնես այս արտի վարիչը,— հարցրի ես, կամենալով փոխել խոսակցությունը, որ խիստ տխուր տպավորութուն դործեց իմ վրա, երբ մտածում էի, թե ինչով է ապահոված երկագործը, որ միշտ իր զենքով պետք է պահպանի իր անասունները և իր մշակության բերքը ավաղակների հարձակմունքներից: Բայց մի՞թե յուրաքանչյուր մշակ կարող է որսորդ Ավոյի որդին լինել և զենք բանեցնել... Ի՞նչ կարող է լինել այն խեղճերի դրությունը, որոնք մի հասարակ դանակ ևս չունեն իրանց պապանում:

Հասոն չլսեց իմ հարցմունքը, և ես մյուս անգամ կրկնեցի, թե քանի օրում նա կարող էր վարել իր արտը:

— Եթե տերը հաջողութուն կտա, ինչ մեծ բան է նրա վարիչը: Դեպի ա՛ջ, Մարալ, դու այսօր հենց թե խելքումդ չես,— այս ասելով՝ նա բղեց կարմիր եղան կողքը:— Տե՛ս, «Գութանը» այնտեղ էր կանգնած,— նա իր վարոցով ցույց տվեց երկինքը,— իստակ այնտեղ, երբ ես լծեցի արտը. հիմա, աստուծո օգնությունով, տեսնո՞ւմ ես որքան վարել եմ: Վաղվա դործը օրհնած է, թե չէ, երբ արեւը բարձրացաւ, այն ժամանակ ոչ թե մեղավոր մարդուն, այլ անբան անասուններին էլ մեղք է բանեցնելը, իստակ էրում է արեւը, չես կարող շունչ բաշել: Դեպի կսրք, Զեյրան, ի՞նչ ես հոգիդ տալիս,— այս անգամին նա բղեց մոխրագույն եղան կողքը:

Կարծես նրա եղները, Մարալը և Զեյրանը, հասկանում էին իրանց

տիրոջ նկատուածութեանն եւ այնպէս խելացի կերպով տանում էին գործը: Բայց Հասոն տեսնելով՝ հա երկար զբաղեցնում եմ նրան իմ հարցութործով, ուղեց ինձ, որպէս ասում են, «իր գլխից ռադ անել» և այս մտքով ասաց:

— Դու սիրո՞ւմ ես, Ֆահրատ, առավոտյան խիար (վարունգ) ուտելը, դա սրտի համար լավ է, դնա՛, այն խոտերի մէջ մի քանի հատ թաքցրել եմ, որ սառն մնան, կտրե՛ ու կե՛ր, թե դանակ չունես, ես կտամ:

Ես շնորհակալութեան արեցի, հայտնելով, թե սովորութեան չունեմ անոթի որեւիցէ միրգ ուտել և, մնաք բարյալ ասելով, հեռացաւ աշխատասեր մշակից:

Կրկին զարթեցան իմ մէջ նոր և նոր մտածմունքներ, երբ ես հիշեցի Հասոյի խոսքը՝ «լավ է աշխատել առանց վաստակի, քան թե անգործ մնալ, անգործունեութեանը մեռելներին է պատկանում»: Ես այն ժամանակ չկարողացա հասկանալ, իսկ այժմ հասկանում եմ այս խոսքերի իմաստը: Աշխատութեանը, որքան և անշահավետ լինէր գործողի համար, վաղ թե ուշ կարող էր վարձատրութեան գտնել, օգուտ բերել, նա ուներ իր փառավոր ապագան: Իսկ անգործունեութեանը, իրավ որ, մեռելութեան է, նրա սկիզբը և վախճանը մահ է: Որքան և իզուր թափված լինէր մշակի քրտինքը, որքան և հուսահատական լինէր նրա դրութեանը, դարձյալ նա կենդանի մարդ է, նա գործում է, նա պատերազմում է իր գոյութեանը ոչնչացնող դժվարութեանների հետ. նրա մէջ մեռած չէ ինքնապահպանութեան զորութեանը: Եվ այս՝ կյանքի և մահու կռիւի մէջ՝ նա իրան պատրաստում է մի օրվա համար, երբ կտիրեն իրավունքը և արդարութեանը, երբ կաղատվի աղանձելի հարստահարութեանից: Այն ժամանակ կգա մշակ մարդու արքայութեանը, այն մարդու, որ գործ ունի արդար և հավատարիմ բնութեան հետ, որ չէ մտածում իր նման մարդերի քրտինքից իր համար ապրուստ քամել...

Այո՛, այս ճշմարտութեանն անհասկանալի էր ինձ այն ժամանակ, ե՛ս, ե՛ս միայն էի անգործ արարածը այն ընդարձակ տարածութեան մէջ, ուր ամեն մարդ զբաղված էր իր աշխատանքով: Ո՞վ զցեց ինձ այն մոլորութեան մէջ, ո՞վ սպանեց իմ մէջ աշխատասիրութեան եռանդը: Ես մտաբերեցի հայր Թողիկի վարդապետութեանը, որ նա մեկնում էր իր աշակերտներին իր բուն բառացի իմաստով. «Մարդը պետք է երկնքի թռչունների նման ապրե, որոնք ոչ վարում են, ոչ ցանում են և ոչ հնձում են, բայց միշտ կուշտ են, և աստված հասցնում է նրանց կերակուրը»: Այդ խոսքերը նա իր գլխից չէր դուրս տալիս, դրանք զրբից առած խոսքեր էին: Հիմնվելով հիշյալ բնաբանի վրա, տեր հայրը

ընդարձակում էր այն միտքը. «Թե պետք չէ հոգ տանել այս աշխարհի կյանքի համար, նա ունայն և անցավոր է, թե յուրաքանչյուր մարդու համար աստված նշանակել է նրա օրական պարենը (ապրուստը), մեկին շատ, մեկին քիչ. նույնը կհասցնեն նա անընդհատ կերպով և չի թողնի իր արարածը քաղցած մնալ: Մարդից, իրանից, ոչինչ կախված չէ, բոքան և ջանք գործ դնել, դարձյալ նա չէ կարող մի մաղաչափ ավելացնել, կամ պակասացնել ապրուստի այն չափից, որ նշանակել է նրա համար աստված»:

Քահանայի վարդապետությունը և Հասոյի խոսքը ծնուցին իմ մեջ երկու միմյանց հակառակ գաղափարներ. մեկը՝ անհոգություն և հույս դնել աստուծո նախասահմանություն վրա. մյուսը՝ գործունեություն և հույս դնել իր աշխատող ձեռքերի վրա: Ո՞րն էր դրանցից ճշմարիտը. ևս որոշել կարող չէի, միայն մտածում էի՝ թե քահանայի ասածը պետք է որ ուղիղ լինի, որովհետև տեսնում էի՝ մարդիկ այնքան աշխատում էին, կաշուց դուրս էին գալիս, դարձյալ մնում էին աղքատ: Երևի, ասում էի ևս, նրանց ապրուստը այնպես քիչ է նշանակած, որ նրանք երբեք չեն կարող լինել ապահոված: Իսկ ադամ կմնա միշտ աղա, որովհետև նա ոչ վարում է, ոչ ցանում է, ոչ հնձում է, և նրա սեղանը միշտ լի է և ճոխ...

Հիմնվելով վերահիշյալ մտախոհությունների վրա, Կարոյի և իր ընկերների նպատակը ինձ երևում էր բոլորովին երևակայական, և ևս խիստ ասիուոսում էի, որ նրանք ընկած էին այնպիսի անելանելի մոլորություն մեջ...

Ես միայն չէի, որ այսպես էի մտածում, բոլոր ժողովուրդը այսպես էր մտածում, որովհետև նրանք նույնպիսի տեր թողիկների աշակերտներ էին, որպես ևս:

Եվ Կարոն աշխատում էր մի այսպիսի նախապաշարված ժողովրդի բարօրության համար...

ԻԱ

ՆԱԽԱԳՈՒՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Արեգակն սկսել էր արդեն այրել. կեսօրվա տոթից դժվարանում էր մարդի շնչառությունը: Բաժանվելով Հասոյից, ևս գնում էի մի նեղ շավիղով, որ տանում էր դեպի փոքրիկ վտակը ձորի մեջ. այնտեղ արծաթափայլ ջրի կանաչ ափերը հովանավորում էին մի խումբ ծառեր,

որոնք տարածել էին իրանց ստվերը մետաքսի պէս փափուկ խոտերի վրա: Եւ շտապեցի այնտեղ փոքր-ինչ ազատ շունչ քաշել: Մառերը նվազեցան էին մի փոքրիկ մատուռի, որի կիսավեր փլատակները դեռ վայելում էին իրանց սրբազնական հարգանքը բարեպաշտ ժողովրդից: Մատուռի մի քանի ուղջ մնացած կամարները, որոնք ազատվել էին ժամանակի մաշող ձեռքից, թաքնվել էին, միմյանց հետ խիտ փաթաթված թռվիների և մացառների մեջ, իսկ նվիրական ծառերը, բարձր տարածելով իրանց ազատ ճյուղերը, զրկել էին իրանց ծոցում այն հինավուրց սրբարանը:

Մառերից մի քանիսի ճյուղերի վրա փաթաթված էին դույնդույն թիւեր և շորերի կտորտանքներ: Տառս վաղուց մեկնել էր ինձ այսպիսի ծառերի նշանակութունը. նա ասում էր՝ «երբ սուրբ ծառի ճյուղին մարդ կապում է իր հագուստից մի կտոր, իր բոլոր ցավերը անցնում են այն ծառի վրա»: Իմ սիրտն էլ լի էր ցավերով... Եւ էլ տանջվում էի ախուր և հոգեմաշ զգացմունքներով... չլիքեմքնե՞լ արդյոք այս անախորժ բնույթ... Եւ դուրս քաշեցի իմ արխալուղի կարվածքից մի թիւ և զոռոն ձեռքերով կապեցի նվիրական ծառի ճյուղին:

— Այս բավական չէ՞, — լսելի եղավ մի ձայն:

Եւ սոսկացի. տեսնում եմ՝ նույն ծառի բունի ետե կծկվել է մի կին: Սատանան իր բոլոր հրեշավոր այլանդակությամբ չէր կարող այնքան զարհուրելի լինել, որպէս այն մուսլուտ կերպարանքը:

— Բն ուղում ես լավը, Սուսանը կտա քեզ մի թիւիսման, այն ժամանակ ամենը կերթա՝ ինչպէս եղն ու մեղր...

— Ա՛խ, Սուսան, դո՞ւն ես, — կրկնեցի եւ ուրախանալով: — Այստեղ ի՞նչ ես ջինդում, ո՞րքան վախեցա ես, Սուսան, ասա՛, տեսա՞ր «ներան», թե չէ՛:

— Դուն Կարոն չես, — պատասխանեց բոշան, ամենեւին չչարժվելով իր տեղից: — Դուն Սուսանին էլ չես կարող խաբել...

Բոշան դեռ չէր մոռացել իմ խորամանկութունը, որ գործ զրի նրա հետ արաբական մինարիթի մոտ. բայց ես, կամենալով փոքր-ինչ մեղմել իմ՝ նրա վրա թողած վատ տպավորութունը, պատասխանեցի.

— Դու խո գիտես, որ ես Կարոյի ընկերն եմ, նրա լավ ընկերը, Կարոն ինքն ասաց քեզ: Մոռացիլ ես, Սուսան:

— Սուսանը չէ մոռացել, նա այդ գիտէ:

Եւ խիստ մերձ նստեցի խորհրդական կնոջ մոտ, որ այն նվիրական ծառերի հովանու տակ ինձ երևում էր որպէս գերբնական արաբածներից մեկը, որոնք միշտ կերպարանփոխ են լինում: Եվ իրավ, Սուսանը այսօր այն չէր, որ տեսել էի առաջին անգամ արաբական

աւլերակներում. նա ինձ այժմ չէր երևում այն շոր ու ցամաք, այլանդակված սլառաւր, որի վրա չէր կարելի նայել առանց զարհուրանքի։ Այլ, ընդհակառակն, այսօր նրա աղոտ կերպարանքի մեջ եւ նշմարում էի հետքերը վաղօրո՞վ թառամած դեղեցկության։ Նրա մաշված երեսը դեռ պահպանել էր իր աղղու, համակրական արտահայտութիւնը, և սևորակ աչքերը նայում էին խորին տխրութեամբ, որպէս հայելիներ, որոնց մեջ արտափայլում էին կոտորած և վշտահար սրտի բոլոր տանջանքները։

— Դու այն օրից հետո տեսե՞լ ես Կարոյին, Սուսան,— հարցրի ես, մտեղմարար նրա երեսին նայելով։

— Այսօր դեռ մարդիկը ճաշ չէին կերած, Սուսանը տեսաւ Կարոյին։

— Բայց «ներս», այն աղջկա մասին, որ ամբողջումն է... ի՞նչ խտրար տվիր Կարոյին։

— Այդ մի՛ հարցրու. Սուսանը չի ասի քեզ։

— Դու գիտես, որ Կարեն ինձանից ծածուկ ոչինչ չունի։

— Խո՞ղ նա ասե քեզ։

Նս տեսա, անկարելի էր այդ դադաւիքը դուրս քաշել ծածկամիտ կնոջից, թողեցի հարցութորձը։ Նույն ժամուն Սուսանը իր նուրբ, շահանակի էկզէի գույն ունեցող շրթունքներից դուրս հնչեց մի օտարոտի ձայն, որ աւելի նման էր թռչունների ճլլլոցին, և իսկույն ոչ այնքան հեռու գտնված թուփերի միջից լսելի եղավ նույնպիսի ձայն։ Բոպե չէր անցել, երբ այնտեղից դուրս վազեց փոքրիկ երեխա, որ, գալով Սուսանի մօտ, կպաւ նրա կուրծքին և իր արեւից այրված մերկ թեքերով գրկելով նրա պարանոցը, սկսեց համբուրել նրան։

Այս տեսարանը խիստ հոգեշարժ էր և իմ սնահավատութեան վրա աղպեց մի դուրթական զոբութեամբ. ես մտածում էի՝ փոքրիկ երեխան չէ՞ արդյոք այն ոգիներից միւնը, որի միջնորդութեամբ Սուսանը կատարում է իր կախարդական արաբողոթյունները։ Իմ կարծիքին աւելի ուժ էր տալիս այն դուրթական հագուստը, որ խիստ սաղ էր դալիս նրա վայելուչ կաղմվածքին, որի յուրաքանչյուր գծերից երևում էր վայրենի դեղեցկութիւնը իր պարզ և անկեղծ հրապուրանքով։ Դա նույն երեխան էր, որ մի անգամ եւ երեցել էր ինձ արաբական աւլերակներում, երբ առաջին անգամ տեսա Սուսանին։

Նրբ նա տեսաւ ինձ, թողեց Սուսանին և ժպտալով վաղեց իմ մօտ, կարծես, ես նրա վաղեմի ծանոթը լինեի։

— Գնի՛ր, պարոն, այս թիլիսմանը, Հյուբբին իր ձեռքովն է շինել,— ասաց ինձ։

Նա կրկին ժպտեց և սև փայլուն աչքերով սկսեց նայել իմ երեսին, տալով ինձ սաթից շինած մի տափակ-քառանկյունի բան: Այն մի հմակակ էր՝ նախշած զանազան նշանադրերով, որի նմանը շատ անգամ տեսել էի կանանց պարանոցեն քաշ ընկած: Ես տվեցի իմ մոտ գտնված միակ արծաթի դրամը և գնեցի փոքրիկ կախարդից թիլիսմանը: Նա գլուխ տվեց և կրկին վազեց Սուսանի մոտ:

— Հյուբբի, երգի՛ր մի բան պարոնի համար, նա քեզ ավելի փող տվեց, քան թե կարծեր քո թիլիսմանը,— ասաց նրան պառավը:

Փոքրիկ աղջիկը, առանց քաշվելու, խիստ համարձակ կերպով եղանակեց մի թեթև երգ ինձ բոլորովին անհասկանալի լեզվով: Միայն նրա ձայնը իր թարմ և քաղցր հնչյուններով բավականին ակորթ տալով որոթյուն գործեց իմ վրա: Վերջացնելով իր երգը, նա կրկին վազեց իմ մոտ:

— Տո՛ւր ձեռքդ, թող Հյուբբին գուշակե քեզ համար,— ասաց նա՝ իմ աջը բռնելով իր փոքրիկ ձեռքերով:

Ես թույլ տվեցի: Նա նստեց ինձ մոտ: Ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ, թե որպիսի խորհրդական ծանրությամբ փոքրիկ մարդարեուհին սկսեց իր գուշակությունները, իմ աջ ափի գծերի մեջ կարգալով իմ ճակատագիրը: Նրա խոսքերը թեև անկապ էին, որպես քրմուհու առեղծվածներ, բայց դուրս չէին իմաստից. ես կարող եմ կազմակերպել այսպես.

«Քո կյանքի ճանապարհը փուշերով է ծածկված. ամեն մի քայլում դրած են քո առջև որոգայթներ. դու կընկնես նրանց մեջ, դարձյալ դուրս կգաս, միշտ քաջությամբ հաղթելով բոլոր դժվարություններին: Այդ կռիվը քո կյանքի մեջ կտես երկար, մինչև քո գլխի սև մազերը ճերմակ դույն կստանան, այն ժամանակ կղարկե քեզ համար խաղաղության ժամը, և քո բախտի արևը, որ այժմ ծածկված է սև ամպերով, կրկին կծագե իր բոլոր պայծառությամբ»:

Նա կանգ առեց և բոպեական լուծությունից հետո շարունակեց. «Դու սիրում ես երկուսին, երկուսն էլ գեղեցիկ են, որպես դրախտի անմահ աղջիկներ. նրանք խիստ տաք սրտով կատված են քեզ հետ, բայց նրանցից և ոչ մեկը...»:

— Բավական է,— կտրեցի ես նրա խոսքը.— գիտեմ ինչ պետք է ասես...

Նա տխուր կերպով նայեց իմ երեսին և թողեց ձեռքս, երևի վիրավորվեցա՞մ, որ ես արհամարհեցի նրա արհեստը, ասելով.

— Հյուբբի, դու խո ամենի համար այսպես ես գուշակում:

Նա բավականին հպարտ անձնասիրությամբ պատասխանեց.

— Հյուբբին սուտ չի ասի. Հյուբբին խոսում է այն, ինչ որ հայտնում է նրան «գերագույն ոգին»:

Մեր խոսակցությունը բոլոր ժամանակ, թե Սուսանի և թե մանուկ գուշակողի հետ, պարսկերեն էր: Բայց նրանց կանոնավոր արտասանությունից երևում էր, որ նրանք չէին պատկանում բոշաների այն ցեղերին, որոնց շատ անգամ հանդիպել էի ես Պարսկաստանում: Նրանց երեսների թե զծագրության նրբությունը, թե կաշու գույնը, որ ավելի սև չէր, թե բնավորության մեղմությունը, որ զուրկ չէր նույն ցեղին հատուկ կրքոտ աշխուժությունից, բոլորը ցույց էին տալիս նրանց բոշաների մի ավելի աղնիվ և առանձին ցեղին պատկանելի: Բայց ինձ զարմացնում էր փոքրիկ աղջիկը: Սուսանը նրա մայրը լինելու համար բավականին հասակաւոր էր. ուրեմն ո՞վ պետք է լիներ. նա՛ւ Ես հարցրի պառավից. մինչև նա իր բերանը բացելը, Հյուբբին պատասխանեց զարմանալի արագախոսությամբ.

— Հյուբբին Սուսանի թոռն է, Հյուբբին անբախտ աղջիկ է. նրա մայրը կորած է. Հյուբբին պտրում է իր մորը, և նրա հայրը...

Պառավը շնողեց նրան վերջացնել իր խոսքը և ինձ անծանոթ մի լեզվով սաստիկ բարկացավ նրա վրա. խեղճ աղջիկը իսկույն սուս կացավ: Ես չհասկացա, թե ինչ ասաց Սուսանը, միայն նրա խոսքերից որոշեցի պարսկերենին շատ մոտ բառը՝ «լռե՛»:

Նրեում էր, Հյուբբի անզգուշությունը սաստիկ խուժումն պատճառեց պառավի մեջ. նա վեր կացավ և նույն լեզվով մրթմրթաց աղջկան մի քանի խոսքեր. երկուսը միասին ճանապարհ ընկան: Սուսանը ամենեւին չեայեց ինձ և ոչինչ շատաց, միայն Հյուբբին մի քանի քայլ հեռանալով կրկին դարձավ և, փայլուն աչքերը իմ երեսին ձգելով, ժպտեց և գլուխը թափ տալով շարունակեց իր թեթև քայլերը խորհրդական պառավի հետ: Քանի ըստից հետո նրանք աներևութացան մերձակա լեռների մեջ:

«Հյուբբին անբախտ աղջիկ է... նրա մայրը կորած է... Հյուբբին պտրում է իր մորը, և նրա հայրը»... Ո՞վ էր նրա հայրը. այդ խոսքը խորամանկ պառավը շնողեց գեղեցիկ երեխային վերջացնել: Նրեի, մի աւուտ գաղտնիքով վարագործված էր փոքրիկ գուշակողի ծագումը, որը նա անզգուշությամբ պետք է երևան հաներ. եթե ոչ, ի՞նչու պետք է Սուսանը այնպես վրդովվեր, ի՞նչու իսկույն պետք է հեռանար ինձանից: Նա վախեցավ՝ չիցե թե երեխան մի նոր անզգուշ խոսք գորս թոցնե իր բերնից և հեռացրեց նրան: Անպատճառ այստեղ մի գաղտնիք կար, որ պետք էր գիտենալ, բայց ո՞րպես գիտենալ: Խորամանկ պառավը

դնաց, կորալ անհայտ ուրվականի պիտի Ո՞րտեղ կարելի էր տեսնել նրան մյուս անգամ: Բայց ի՞նչ է նշանակում նրա ստեպ տեսակցությունները Կարոյի հետ: Կարոն ի՞նչ գործ ունի այն մոլաշրջիկ թափառականի հետ. և նրանց հարաբերությունների հետ կապ ունի մի երրորդ անձնավորություն՝ «ամբողջի աղջիկը», ահա գաղտնիքի գլխավոր մասը, որ ծածկված էր խավարի մեջ...

Բայց իմ մտքից չէր դուրս գալիս փոքրիկ գուշակողի պատկերը, ևս առաջին անգամ տեսնում էի այնպիսի սիրուն երեխա, որի մեջ կար այնքան համարձակ անմեղություն, որի սիրտը այնքան տաք և զգայուն էր: Ես հավատում էի նրա խոսքերին, որոնցմով նա կարդաց իմ անբախտ ապագան. ևս հավատում էի, որովհետև «գերագույն ոգին» այնպիսի անկեղծ արարածներին միայն կհայտնե մարդկանց ճակատագրի գաղտնիքները: Ահա՛, առում էի ևս, հավատարիմ դատերբ բնության, որոնք ապրում ևն երկնքի թռչունների նման, «ո՛չ վարում ևն, ո՛չ ցանում ևն և ո՛չ հնձում ևն», բայց նրանք էլ աղքատ ևն և ապրում ևն ողորմությունով...

Կրկին տիրեցին ինձ սև մտածությունները, կրկին իմ սիրտը ընկավ անհանգիստ խռովության մեջ: Ես պառկած էի սրբազան ծառերի հովանու ներքո, բայց շուշացավ քունը, նա վերջ տվեց իմ անհանգրստությանը:

ԻՐ

ՆԱԽԱԶԳՈՒՇՈՒԹՅՈՒՆ

Երբ զարթեցա, գիշեր էր: Ո՞րքան ժամանակ անցել էր օրից, ճանի՞ր ժամ ընկել էի, ևս չկարողացա գիտենալ: Փափուկ և տաք գիշեր էր: Ո՞րքան գեղեցիկ վառվում էր ամառային երկինքը իր փայլուն դոհարներով. ո՞րքան մեղմ և մտախոհ կերպով սահում էր կիսալուսինը պարզ եթերի միջով:

Ես պառկած էի դալար խոտերի վրա և խիստ ախորժ ծուլությամբ թավալվում էի մի կողքից դեպի մյուսը: Ականջ էի դնում: Ամեն տեղ տիրում էր խորին լռություն, բոլոր՝ հանգստանում էին: Արթուն էր միայն վտակը, որի ափի մոտ պառկած էի. ևս լսում էի նրա խուլ-մեղամաղձական խոխոջմունքը, նա անգաղար վազում էր և վազում, նա քուն և հանգստություն չունի: Ահա, հովասուն զեփյուռը փափուկ

Թերը քսեց իմ հրեական և շվացնելով անցավ. կարծես, ուզում էր ասել՝ «տե՛ս, ես էլ արթուն եմ»:

Աչքս դարձրի դեպի աստղադարձ երկինքը: Նայում եմ: Այո՛, գեղեցիկ են աստուծո լուսավորները: Որոշում եմ նրանց մեջ իմ աստղը, երկա՛ր որոնում եմ, բայց չեմ գտնում: Ահա՛ երկու աստղեր. նրանք ծանոթ են ինձ, ես շատ անգամ տեսել եմ նրանց, համբուրել եմ... շատ անգամ նրանք նայել են ինձ վրա ջերմ քնքշությամբ... Նա ճանաչում եմ ձեզ, սիրուն աստղեր, դուք նմանում եք Սոնայի տխուր և արտասովալի աչքերին, որպես այն վերջին գիշերը, երբ նա բաց արավ իմ բանտի դուռը և ասաց՝ «փախիր, Ֆարհատ»: Ահա երկու աստղեր ես, ինչպես հսկարտ և ինքնահավան կերպով փայլում են նրանք. նմանվում են նրանք Մարոյի լի կրակով աչքերին, երբ նա, հրացանը ձեռին կանգնած, ժպտում էր այն սարսափելի բռնկում, երբ ես շաղախված էի դարանի արշուճով:

Սիրո՞ւմ եմ ձեզ, գեղեցիկ աստղեր: Ահա՛ անցավ մի սև ամպ և ծածկեց իմ տեսությունից նազելի աչիկները...

— Ա՛խ, Սոնա... ա՛խ, Մարո...

— Ի՛նչ է,— լսելի եղավ մի ձայն, և իմ առջև նկարվեցավ մի սլառ-կեր, որպես կերպարանքը գիշերային ուրվականի:

Մի սալսուռ վազեց բոլոր մարմնիս մեջ:

— Նա եմ, Ֆարհատ:

— Ա՛խ, Մարո...

Երեակայեցեք իմ ուրախությունը, ուրախությունը լի վառված կրքերով մի սլառանի, որ գիշերային լուսյան մեջ, հեռու մարդկային բնակչությունից, գտնում է նրան, որին սիրում է:

Մարոն նստեց իմ մոտ, իմ ձեռքը առեց իր երկու ափերի մեջ և դրեց իր ծնկի վրա: Նա ուրախ, որպես միշտ, սկսեց սլառմել, թե առավոտյան իր հորից իմացավ, որ իմ առողջությունը վատ էր. նա վաղեց դեպի եղբոր ագարակը, տեսավ, ես այնտեղ չկայի: Այնտեղից շտապեց դեպի արտը, Հասոյի մոտ. եղբորից այսքանը իմացավ, թե նա տեսել էր ինձ կեսօրից առաջ, բայց չգիտեր, ո՞ր կամ ո՞ր կողմը գնացի: Նա երկար որոնեց ինձ, մինչև արևը մտավ, և օրը մթնեց. հեռու նրան հանդիպեց մի բոշա կին, որն ասաց, թե տեսել էր ինձ «քանդված մատուռի» մոտ:

— Դու ճանաչում ե՞ս այն կնկան, — հարցրի ես:

— Երկրորդ անգամն է, որ տեսնում եմ նրան, — սլառասլառեց Մարոն:

— Առաջին անգամն ե՞րբ էր:

— Երկու տարի առաջ: Ես տեսա նրան միևնույն հագուստով, որպես այսօր, էլի այն փոքրիկ երեխան իր հետն էր, որին այսօր տեսա: Ի՞նչ լավ երեխա է, Ֆարհատ, այնքան սիրոտ սիրեց նրան, որ բռնեցի երեսը պաշարի: Ախար մե՞ղք է անօրենի երեսը պաշանելը. նրա ճակատին մեռոն չէ քսած. բայց ես նրան պաշարի. նա այնպես լավ երեխա էր:

— Ո՞րտեղ դու տեսար նրան երկու տարի առաջ:

Մարոն նկատելով, իր պատմությունը հետաքրքրում էր ինձ, շարունակեց.

— Ես տեսա նրան այս ձորի մեջ, այս մատուռի մոտ. նա խոսում էր Կարոյի հետ: Ի՞նչ էր խոսում, ես չիմացա, նրա համար, որ նրանց լեզուն չէի հասկանում: Քանի օրից հետո Կարոն անհայտացավ մեր տանից. մենք չիմացանք, թե ուր գնաց: Քանի տարի էր նրանից ոչինչ լուր չունեինք: Կարոյի գնալուց հետո այն կիներն էլ չերևաց: Այս անգամին, երբ Կարոն կրկին լուս ընկավ, բոշան էլի ման է գալիս մեր կողմերում:

— Այն ժամանակ Ասլանը և Սադուն Կարոյի հետ էին:

— Չէ՛, նրանք չկային: Այս անգամ ես դարձան միասին: Երկու շաբաթ է, ինչ որ եկել են:

— Դու այսօր Կարոյին չե՞ս տեսել:

— Ես քեզ ասացի, որ տանից դուրս եմ եկել առավոտյան. մինչև հիմա էլ սար, ձոր չեմ թողել, բո ետնեն ման եմ եկել: Հիմա ի՞նչպես է քեփդ, դու ողջ օրը հաց չես կերել. ի՞նչ գիծ տղա ես, Ֆարհատ:

— Կարոն լավ տղա է, այնպես չէ՞:

— Լավ տղա է, բայց...

Նա կտրեց իր խոսքը և բողբոջաբան լուսնից հետո շարունակեց.

— Դիտե՛ս, Ֆարհատ, քանի օրից հետո Կարոն իր ընկերների հետ գնալու են մի տեղ, դու նրանց հետ չգնաս:

— Ինչո՞ւ չպետք է գնամ:

— Այնպես... մի գնա... ես չեմ կարա ասել... հայքս ինձ կսպանեն, թե ասեմ... Աղաչում եմ, Ֆարհատ, մի՞ գնա նրանց հետ:

Այդ խոսքերի միջոցին բարեախրտ օրիորդի աչքերը լցվեցան արտասուքով. նա պինդ կպած իմ կուրծքին, գրկել էր ինձ, երկար և երկար աղաչում էր, որ ես չմասնակցեմ Կարոյի և նրա ընկերների արշավանքին: Բայց ի՞նչ արշավանք էր այդ, դեպի ո՞ր կողմը և ի՞նչ նպատակով, դրանց մասին ծածկամիտ Մարոն ոչինչ չհայտնեց:

— Ա՛խ, Կարոն... նա սիրտ չունի... նա դադա՞ն է, մարդ չէ... Երա համար մի աղամորդուն սպանելը այնպես է, ինչպես խեղճ հավի

վիղը կտրելը... Ես սուտ չեմ ասում, Ֆահրատ, ես իմ աչքով եմ տեսել... Ա՛խ, հեռու կա՛ց այս մարդից, Ֆարհատ, չբարկացնես նրան... նա աստված չունի... Նա բարեկամ, ընկեր՝ այս բաները չէ իմանում...

Այսպես խոսում էր Մարոն արտասովախառն հեկեկանքով, բայց ինձ բողբոջվին անհավատալի էր երևում մտածել Կարոյի մեջ մի այնպիսի վայրենություն, որպես նկարագրից նրան Մարոն։ Մի այնպիսի տղամարդ, որ բոլոր սրտով նվիրել էր իրան մարդասիրության գործին, չէր կարող գաղան լինել։ Ես Կարոյին լավ էի ճանաչում, ճանաչում էի նրան երեսօրյությունից, բայց մի՞թե փոխվել էր նա։

— Ես չեմ հավատում, Մարո։ Կարոն այդպես չէ, — կտրեցի ես օրիորդի խոսքը։ — Ես նրանից չեմ բաժանվի, ուր որ գնա, ես էլ կգնամ նրա հետ։

Մարոն հայտնեց, թե ո՞րպես նա մի գիշեր սպանեց իր ամենալավ ընկերներից մեկին, մի հնդկացի հայ երիտասարդի, որի վրա փոքր-ինչ կասկած ուներ, թե կհայտնե իր գաղտնիքը. և ավելացրուց, թե կարող էր մինչև անգամ նրա դիակը ցույց տալ ինձ, որովհետև այս անցքը պատահել էր մի քանի օր առաջ։ Միայն ինքը, Մարոն, չէր կարող ամեն ինչ բացարձակ ասել ինձ, որովհետև վախում էր իր հորից։

— Ես միշտ հավատարիմ կմնամ Կարոյին, ես դավաճանություն չեմ գործի նրա դեմ, — ասացի ես։

— Հա՛, սիրելիս, նրա հետ պետք է այսպես լինել, — պատասխանեց Մարոն փոքր-ինչ հանգստանալով։ — Ես չեմ ասում նա վատ տղա է. նա վատ է միայն վատերի հետ, ով որ նրան հակառակ է։ Բայց նրա քարե սիրտը հանկարծ փափկանում է, երբ մի խեղճ մարդ է տեսնում. քանի՜ անգամ ես տեսել եմ նրան, որ մտել է աղքատ գյուղացիների խրճիթը և նրանց փող է բախշել. նա իր բերանի պատառը ուրիշին է տալիս, երբ տեսնում է, որ նա քաղցած է։

— Բայց Ասլանը և Սազոն ի՞նչպես են։

— Ասլանը լավ տղա է, բայց Սազոյին չեմ սիրում, նա լավ տղա չէ՛։ Գիտե՞ս, Ֆահրատ, մի օր նա ի՞նչ ասաց ինձ. մեր բակումը նրա հետ մենակ կանգնած էինք. խոսում էինք մեր գյուղի աղջիկների վրա. մեկ էլ տեսնեմ, այն աղվիսը... ախար նրա երեսը աղվիսի նման է, հա՛, Սազոն ձեռքը գցեց իմ վզովը ու ասաց. «Խո՛ղ, Մարո, պաշ անեմ քեզ»։ Ես հետ քաշվեցա, մի լավ ապուսակ՝ շրթիկ նրա երեսին. քիչ էր մնացել խեղճի շիլ աչքերը քոռանալին։

— Իսկ եթե ես ասեմ՝ ինձ մի պաշ տո՛ւր, ի՞նչ էլ ապուսակ կտաս։ Նա սկսեց ծիծաղել և ոչինչ չպատասխանեց։

Ես գլուխս խոնարհեցրի նրա կուրծքի վրա, երկար մեր շրթունքները չէին հեռանում միմյանցից։ Մենք ոչինչ չուխտեցինք մեկմեկու հետ. մենք չխոստացանք միմյանց մշտական սեր, հավատարմություն, այսպիսի բացատրություններ չեղան մեր մեջ։ Միայն սրտի խուլ լեզուն խոստացավ շատ և շատ, այն, որ ամենասրբազանն է և աստվածային, այն, որ միայն սիրտը կարող է հասկանալ։

— Գնանք, — ձայն տվեց օրիորդը, որպես թե զարթնելով խորին հոգեզմայլությունից։

— Գիշերի ո՞ր ժամանակն է, — հարցրի ես։

Նա նայեց դեպի երկինքը և պատասխանեց։

— Տե՛ս, «Բաղումբը» երբ այն աստղի մոտ է հասնում, գիշերը կես է լինում։ Ուղիղ կեսգիշեր է։ — Մենք վեր կացանք։

Մենք գնում էինք զանազան ոլոր-մոլոր ճանապարհներով. թե ի՞նչպես էի անցել ես այդ լաբիրինթոսը, ամենևին չէի հիշում։ Ի՞նչ կլինեիր իմ վախճանը, մտածում էի ես, եթե Մարոն ինձ չգտներ. ես ոչ միայն գիշերով, այլ լույս ցերեկով ևս չէի կարող գտնել Հասուլի ազարակը։

Մարոն կպած էր իմ կողքին, և մանկահասակ աղջկա դաշար և թևքուն հասակի ամեն մի շարժմունքը էլեկտրապես աղդում էր իմ վրա։ Բոլոր ժամանակը նա առանց լռելու խոսում էր, թռչելով մեկ մտքից դեպի մյուսը. երբեմն նա ասում էր, թե որքան լաց կլինեիր, եթե ինձ չգտներ, թե նա բոլոր գիշերը կսպռեր ինձ, մի՛շտ կսպռեր։ Հայտնում էր՝ թե իմ պառկած տեղը շատ վատ տեղ է, և նա ուրախ է, որ վտանգ չէ պատահել ինձ. ասում էր, թե այն ձորը կոչվում է Ղանլի-դարա (արյունոտ ձոր), որովհետև քիչ չէ պատահում, այնտեղ գտնում են սպանված մարդերի դիակներ։ Բացի դրանից, ավելացնում էր նա, այնտեղ դաղանները շատ անգամ պատահոտում են մարդկանց, երբ նրանք պաշտպանվելու ղենք շունեին իրանց հետ։ Հանդիմանում էր իմ անհոգությունը, թե ինչո՞ւ ես ղենք չէի կրում, թե գոնյա պետք էր ունենալ իր մոտ մի ջուխտ տարճանակ և խենջար։

— Ապա դու ի՞նչպես առանց ղենքի չվախեցար այն ձորը մտնելը, — հարցրի ես։

— Մի՞թե գիշերն առանց ղենքի մահն են գալիս, — պատասխանեց նա, ծիծաղելով իմ պարզամտության վրա և ցույց տվեց մի ջուխտ տարճանակներ, որ թաքցրած ուներ իր գոտիի մեջ։

Եթե ցերեկ լիներ, Մարոն կնկատեր, թե ո՞րպես կարմրեցաւ ես ամոթից...

ՆԵՐՔԻՆ ԿՌԻՎ

Հասնելով ծերունի որսորդի տունը, մենք գտանք բոլորին քնած։ Մըհեն, որ բաց արեց դուռը, հայտնեց, թե իր աղան տանը չէր, և ոչ նրա հյուրերը դարձել էին իրանց «գնացած տեղից»։ Ես մտածեցի, անպատճառ մեկ արգելք պետք է պատահած լինի, որովհետև Կալոն և նրա ընկերները խոստացան, թե մինչև երեկո կվերադառնան։ Հասնելով իր ագարակումն էր։ Նա տան երես չէր տեսնում, քանի իր մշակության գործերը վերջացած չէին դաշտերից. ձմեռվա ձյունները միայն մի քանի ամիս նրան քշում էին դեպի տուն։

Մարոյի առաջին հոգսը եղավ պատրաստել ինձ համար մի բան ուտելու։ Ընթրիքից հետո նա պեցեց իմ քնելու շորերը և, ցանկանալով ինձ բարի գիշեր, ինքն ևս պնաց հանգստանալու։

Առավոտյան ևս ղարթեցա խիստ ուշ. երկար քունը բավականին կապոտեց էր իմ առողջությունը. ևս զգում էի ինձ վշարթ և նորոգված ուժերով։ Սիրտս էլ սովորականից ավելի ուրախ և հանդիստ էր, որպես թե, ևս դռնվում էի մի անսահման բավականության մեջ, լույս աշխարհում ոչինչ պակաս չէր մնացել ինձ, բոլորը, բոլորը լրացրել էր այն արարածը, որին սիրում էի ևս, որը սիրում էր ինձ։

«Գեղեցիկ Մարոն կրժշկե քեզ... ասաց Սադոն. նրա խոսքը ճշմարիտ էր, թեև նա արտասանեց այնպիսի դառն, հեղձական ժպիտով։

Ես կրկին գլուխս դրեցի բարձի վրա և նայում էի պատռահանից ներս ծագած շողին, որի մեջ խաղում էին միլիոնավոր մանրիկ փոշիներ գույնզգույն փայլումներով։ Ահա՛ ինչ է նշանակում լույսը, մտածում էի ևս, չէ՞ որ այս սենյակի ամբողջ բովանդակությունը պարունակում է իր մեջ այսպիսի փոշիների մի ծովակ, բայց նրանք չեն երևում օդի աղոտության մեջ, իսկ լույսի այս նեղ ժապավենի մեջ բոլորը երևում են։ Բայց եթե խավար լինեիր, ես ոչինչ չէի տեսնելու, մինչև անգամ ամենախոշոր առարկաները։ Ա՛խ, ինչ լավ բան է լույսը, որպես բաց է անում նա մարդի աչքերը և զորություն է տալիս նրա տեսությանը։ Չէ՞ որ միևնույնն է լինում և կյանքի մեջ, մի ժողովրդի, մի ազգի և ամբողջ աշխարհի կյանքի մեջ։ Երբ որ տիրում է մտավոր խավարը, մարդիկ չեն տեսնում իրանց ամենախոշոր թերությունները. նրանք չեն նշմարում այն ճանապարհի ուղղությունը կամ ծռությունը, որով գնում են. նրանք չեն նկատում այն խոշընդոտները, որ ամեն անգամ նրանց ոտքին է

դիպշում և ճակատի վրա վայր է գցում. նրանք ոչինչ չեն տեսնում, միայն խարխափում են մոլորություն մեջ...

Հիշյալ մտախոհությունները ինձ հասցնում էին այն եզրակացությանը, թե բոլորովին անհաջող կանցներ Կարոյի ձեռնարկությունը. նա չէր կարող մի ժողովուրդ, որ ապրում էր խավար մթնոլորտի մեջ, կանգնեցնել շիտակ ճանապարհի վրա և նրա ընթացքին անմոլոր ուղղություն տալ: Պետք էր նախ և առաջ փարատել խավարը, և ժողովուրդն ինքն իրան կգտներ իր ճանապարհը...

Արդյոք այսպե՞ս էի մտածում ես. մի՞թե այս ճշմարտություններն էի կարդում արևի այն լուսավոր ժապավենի մեջ, որ ներս էր շողացել իմ քնարանի պատուհանից: Ո՛չ, ես ոչինչ չէի տեսնում նրա մեջ, բացի փոքրիկ փոշիներից. նրանք ես շուտով ձանձրացրին ինձ: Երեսու շուտ տվի, իմ ուշադրությունը դրավեց ախտաբորբոք ճնճղովը, որ իր վուլգի հետ պատուհանից ներս թռան սենյակի մեջ: Նրանք մի քանի շրջաններ գծեցին իմ դատարկ քնարանում, հետո նստեցին միմյանց մոտ, սկսեցին քաղցր սիրախոսություններ անել: Մինչ այս զվարճության մեջ էին, ներս թռավ մի այլ ճնճղով՝ արու, նա մոտեցավ նախկին հերոսի սիրուհուն. նորեկի կողմից մի այսպիսի լրբությունը շարժեց սիրահարի նախանձը: Կոխվը սկսվեց: Մի փոքր խեղդեցին մեկմեկու, մի փոքր քաշեցին միմյանց փետուրները: Մինչ նրանք այս պատերազմի մեջ էին, էզը օգուտ քաղեց խոտլությունից և դուրս փախավ: Կրուվողները թողեցին մենամարտությունը, վազեցին իրանց երկպառակության առարկայի ետևից:

Մի՞թե միեկնույնը չպատահեց իմ և Սադոյի մեջ: Չէ՛, մտածում էի ես, նրա փոքրիկ գլուխը կջարդեմ, եթե մյուս անգամ նա կհամարձակվի Մարոյի անունը հիշել. ես ավելի թույլ չպետք է լինեմ, քան այն ճնճղովը, որ իր կյանքով պաշտպանում էր սիրո դադափարը:

Նույն րոպեին, կարծես, ես լսում էի մի հեկեկանք, կարծես, մի դառն լացելու ձայն զարկում էր իմ ականջներին: Ինձ թվում էր, թե ես դպրոցումն էի, տեղի թողիկը չոքեցրել էր ինձ մանրած աղյուսի կոտորտանքի վրա. ես տեսնում էի Սոնային (դասատան պատուհանից երևում էր նա) միեկնույն ծառի սավերի ներքո, ուր միշտ նստում էր, և այժմ նստած էր: Նա գլուխը քարշ էր պահել իր ծնկների վրա և ձեռքով բռնել էր իր աչքերը. լաց էր լինում, և ես լսում էի նրա ցավալի հեկեկանքը: Ինչո՞ւ էր լաց լինում նա, ո՞ւմ համար էր լաց լինում, ինչո՞ւ միշտ լաց էր լինում նա այն ժամանակ, երբ նրա հայրն ինձ ծեծում էր կամ դետնի վրա չոքեցնում էր, իսկ մյուս ժամանակներում միշտ

ուրախ էր, ինչպէս աղջիկ, ո՛րքան լաց կլինես դու, եթե հիմա՛, հիմա՛ տեսնես ինձ...

Այս կիսաքուն, կիսաարթուն երազների մեջ էի ես, հանկարծ լսելի եղավ մի սաստիկ դղրդոց. որպէս թե մի ծանր բան վայր ընկավ գետին: Աչքս բաց արի, տեսնեմ՝ իմ մահճի մոտ կանդնած էր վիթխարի Մըհնէն և ինքն իրան մըթմըթում էր.

— Հաղար անգամ ասել եմ, էսպիսի հիմար բաներ մի տվեք իմ ձեռքը. ինքը սատանան կմոլորվի, էնքան թեթեւ է, հենց շունչ ես քաշում, թռչում է ձեռքիցդ:

Վայր ընկած բանը փոքրիկ փայտյա մատուցարանն էր, որի վրա Մըհնէն ինձ համար նախաճաշիկ էր բերում. նրա կարծիքով, յուր կուպիտ ձեռքերի համար անպատճառ մեկ ծանր բան պետք է լիներ, որ կարողանար տանել: Նա թողեց թափված ամաններն առանց հավաքելու և ուղում էր դուրս գնալ, երբ Մարոն ներս մտավ:

— Ո՛ւֆ, քուռանամ ես, այդ ի՞նչ արեցիր, սարսաղ,— դարձավ նա դեպի ապշած սպասավորը և սկսեց հավաքել թափված ամանները:— Ե՛րբ պետք է դու մի բան սովորես:

— Ես ոչ մի ժամանակ չեմ սորվի այսպիսի սատանայական բաները, թո՛ղ կնիկներն անեն,— պատասխանեց նա կոշտ կերպով.— Դի՛ր իմ շալակին մեկ եղան բեռը ցորեն, ասա՛, Մըհնէ՛, տար ջաղացը, կտանեմ, մի հատ էլ չի թափվի: Երբ սայլը թաղվում է ցիխի մեջ, գոմեշները կաշուց դուրս են գալիս, չեն կարացի տեղից շարժել, ասա՛, Մըհնէ՛, դուրս քաշի սայլը ցիխից, Մըհնէն կանի այդ, բայց սատանայական բաների նա զուլիս չունի...

— Կա՛վ, լա՛վ, Մըհնէ՛, քո հոգուն մատաղ, ես այս գիտեմ, ես չէի ուղում քեզ բարկացնել,— ասաց Մարոն, յուզելով կատաղած ծառայի զուլիսը:— Դու գիտես, որ խաթունը տանը չէ, դրա համա քեզ նեղություն տվի:

— Էդ ուրիշ բան է...— ասաց նա և դուրս գնաց:

Մարոն երկար ծիծաղում էր նրա գնալուց հետո. նա պատմեց ինձ մի քանի հատկություններ Մըհնէի բնավորությունից:

— Զարմանալի բնավորություններ ունի այդ անասունը, նրան ասա. «Մըհնէ, դու գիտես, որ այնինչ մարդուն պետք է սպանել», նա իսկույն կսպանի. նրան ասա. «Մըհնէ, դու գիտես, որ այնինչ մարդու երեսին մի ասլտակ պետք է տալ». նա իսկույն կկատարի քո կամքը. մի խոսքով, ամեն գործ պատրաստ է նա կատարել, երբ ասես «դու գիտես»: Միայն գործը պետք է բավականին ծանր լինի և խոշոր, թեթեւ բանի համար զուլիս չունի Մըհնէն:

Մարոն ավելցրուց, թե Մըհն յուր ամսականը ստանալու միջոցին երբեք չէ կարող ընդունել արծաթի կամ ոսկի դրամներ, ասելով, թե նրանք շատ մանր են, և նա չէ սիրում թեթև դրամներ, այլ միշտ պահանջում է պղնձե մեծ դրամներ, թեև յուրաքանչյուր ոսկու փոխարին կտային նրան մի-մի հատ պղինձ: Այսուամենայնիվ, կիսախելագար Մըհն շատ հավատարիմ էր և ուներ օտարոտի բարեսրտություններ: Նա ծեծում էր իր կնոջը, երբ նա իր երեխային դարկել կամ լացացրել էր. ծեծում էր և երեխային, երբ մորը բարկացնում էր: Բայց նա միակ մաբդն էր, որ սիրում էր Հասույի եղները այնպես, որպես նրանց տերը: Այդ պատճառով Հասուն միշտ դոհ էր նրանից և փարախի լիակատար իշխանությունը տվել էր նրան, ուր նա, անասունների հետ միասին, բնակվում էր իր ընտանիքով:

Բացի Մըհնից, ծերունի որսորդի տան սպասավորների թվում էր պառավ հաթունը. դեռ նրա մանկության ժամանակ, երբ նա տասնևհինգ տարեկան էր, Ավոն գնեց նրան դաջարի սարվաղներից, երբ շատ հայկանանց հետ հաթունին գերի էին բերում վասպուրականի կողմերից: Այնուհետև թեև որսորդը ազատություն շնորհեց նրան և շատ անգամ առաջարկեց դառնալ իր հայրենիքը, բայց հաթունը չուզեց հեռանալ այն տնից, ուր այնքան սիրում և պատվում էին նրան: Բացի դրանից, միերջին ժամանակները նա իմացավ, որ հայրենիքում իր ազգականներից և ոչ մեկը չէր մնացել. մեծ մասը նույն գերության դարում սպանվել էին պարսիկներից, մնացածները ոչնչացրել էր խուերան:

Մարոն դեռ երեխայության ժամանակ որը մնալով մորից, փոխարինեց նրան բարեսիրտ հաթունը, որ խնամք էր տանում փոքրիկ աղջկան մայրական բոլոր գթասրտությամբ: Բայց գտնվելով ավելի հոր ազդեցության տակ, հաթունի աշակերտուհին ընդունեց նրա դաստիարակության այն հոգին, որ ուներ ավելի քերմեռանդ և կրոնական բնավորություն: «Ծն որսորդ եմ,— ասում էր Ավոն,— իմ աղջիկը եթե որսորդ ևս չլինի, գոնյա պետք է սիրե արյուն և հրացան»: Այդ պատճառով Մարոյի խիստ վաղ մանկությունից սկսվեցավ նրա և հաթունի մեջ մի խուլ հակառակություն: Մարոն շատ անգամ ծիծաղում էր, երբ մոլեռանդ հաթունը իր ձեռքն ընկած բոլոր փողերը հավաքում էր և տերտերներին էր տալիս և, բացի պարտադիր պասերը, ավելորդ պասեր էր պահում և սուրբ Սարգսի շաբաթում երեք օր ոչ ուտում էր և ոչ խմում: Իր գերությունից հետո, կարծես, մի ծանր ապաշավանք էր նստած նրա խղճմտանքի վրա, որը միշտ աշխատում էր քաշել կրոնքի և քահանայի միջնորդությամբ...

Հասոյի կնոջը ես մի քանի անգամ միայն տեսա, այն ես ծածկված երեսով. իր երկրի սովորութեանը հետևելով, նա շխտսեց ինձ հետ և ոչ մի բառ. առհասարակ նա խիստ հաղիվ էր երևում, ավելի զբաղված էր իր երեսաներով, որոնց թիվը, ընտանիքի մյուս անդամների համեմատութեամբ, բազմութիւնն էր կազմում: Մի բարի բախտով, աղջիկները, դեռ հարս չդարձած, վայելում էին այն արտոնութիւնը, որ կարող էին երեսները առանց ծածկոցի մօտ գալ և տղամարդերի հետ խոսել, եթե ոչ, միևնույնը կսլատահեր իմ և Մարոյի հետ, ինչ որ պատահեց Հասոյի կնոջ վերաբերութեամբ:

Ինչ որ ավելի աչքի էր ընկնում ծերունի որսորդի դրութեան մեջ, այն էր, որ նա այժմ չէր երևում այնպես աղքատ, որպես էր Սալմաստում բնակված ժամանակ: Արտոնիքի մեջ արածում էին ավելի քան հարյուր ոչխար, տասը հատ ընտիր կովեր ամեն օր քշում էին դեպի նախիրը, արորը իր ամբողջ պարագայքով գործում էր սեփական արտերի մեջ, տունը լի էր աստուծո ամեն բարութիւնով: Հասոյի խորշումած ձեռքերը վաստակեցին այս բոլորը: «Այն ժամանակ միայն մշակը կարող է կուշտ փորով հաց ուտել, երբ նրա քրտինքը թափվում է իր սեփական հողի վրա», այսպես էր խոսում ծերունի որսորդը:

Որսորդ Ավոն, որպես նկատեցի ես, Հաղբակա ժողովրդի կողմից վայելում էր մեծ հարգանք. նա էր միանգամայն այն երկրի խաղաղութեան ոգին. նրա մի խոսքը փարատում էր շատ վիճելի երկպառակութիւններ գյուղացիների մեջ: Նրա վրա նայում էին գյուղացիները, որպես իրանց նահապետի կամ պատրիարքի վրա: Թեև Ավոն այժմ պաշտոնապես ստացել էր «միր» տիտղոսը և համարվում էր տեղային հայերի պոլիս կամ ներկայացուցիչ և շեյխերի մեջլիսում ծնկի տեղ ունեն, այնուամենայնիւ, նա չէր թողել իր պարզ, անփառասեր հարաբերութեան ձևը հասարակ ժողովրդի հետ: Նա իր վարվեցողութեան մեջ ոչ մի բանով չէր ցույց տալիս, թե ինքը պաշտոնական մարդ է, թե նա մի բանով բարձր է, քան հասարակ ամբոխը, այլ նայում էր ժողովրդին, որպես գերդաստանի հայրը իր ընտանիքին: Նա մինչև անգամ չէր թողել իր հին սովորութիւնները, իր հին պարապմունքը. շաբաթը մի քանի անգամ, հրացանը ուսից քարշ գցած, նա կերթար որսորդութեան. և այդ անում էր նա ոչ թե զվարճութեան համար, այլ իր սիրելի արհեստը պատվելու համար:

Ավոն այս երկրում ես գաղթական էր, որպես Սալմաստում. ի՞նչու էր թողել իր բնիկ հայրենիքը, կամ ո՞րտեղացի էր նա, այդ մի գաղտնիք էր, որ սաստիկ կերպով պահվում էր նրա ընտանիքի մեջ: Բայց շատ անգամ ծերունի որսորդի թաղամաղ հոնքերը խոժոռվում էին,

շատ անգամ նրա բարի գեմքը պատում էր տխրության մոայլը, երբ հարցնում էին նրա անցյալից, երբ խոսք էր բացվում նրա հայրենիքի մասին: Երևում էր, նրա անցյալը թողել էր խիստ տխուր հիշողություններ, որոնց մտաբերելը ոչ միայն անախորժ էր թվում, այլ մինչև անգամ սարսափ էր ազդում այդ անբախտ մարդու վշտահար սրտին...

ԻԴ

ՄԻ ՓՈԳՐԻԿ ՅՈՒՅՑ

Ծերունի որսորդը դարձավ տուն մյուս ավուր երեկոյան պահուն: Կարոն և իր ընկերները չհայտնվեցան: Նա ասաց, թե մի անակնկալ գեպք առիթ տվեց տղերքին մի օրով հա ընկնել այն գործից, որի պատճառով պետք է դնային մի տեղ: Ի՞նչ գործ, ո՞րտեղ՝ այդ մասին նա ոչինչ չխոսեց: Ես խնդրեցի նրանից պատմել գեպքը: Նա ասաց, որ շատ հոգնած է, պահանջեց մի բան ուտելու և խոստացավ ընթրիքից հետո պատմել բոլորը: Մարոն մի քանի բոպիում կատարեց հոր պատվիրը. հա շմտեցա սեղանին, որովհետև ամենևին անխորժակ չունեի: Ես միայն նայում էի Մարոյին, որ, նստած հոր մոտ, մատների աննըշմարելի արագությամբ գործում էր գուլպաներ և առանց լռելու խոսում էր, թե ինչ դրություն մեջ նա գտավ ինձ «քանդված մատուռի» մոտ, թե մտածում էր նա «իմ դլխին մի օյին խաղալ», ամենևին չցույց տալ, թե ինքը Մարոն է, և կողոպտել ինձ, որովհետև հա քնած էի, շատ անդգա կերպով քնած էի. այն դրության մեջ նա կարող էր իմ ձեռքերը, ոտքերը կապել և միանգամայն «պլուկել» ինձ: Հետո նա իր ճարակությունը կհայտնեի Կարոյին և ինձ կամաչացներ նրա ընկերների մոտ և այլն: Ի՞նչ թեև շատ անխորժ չէի լսել այս բոլորը, որով վիրավորում էր նա իմ հպարտությունը, բայց դարձյալ հա չէի կարողանում զսպել իմ ծիծաղը, երբ նա խիստ հեգնական սրախոսություններ էր անում իր պատմության մեջ: Հայրը նույնպես ժպտում էր և, շոյելով դստեր մաղերը, ասում էր՝ «փոքրիկ ավազակ»: Բայց Մարոն ծովեց դեպի իմ ականջը, կամաց ասաց.

— Դու խո չե՞ս բարկանա իմ հանաքներով, Ֆարհատ:

Ընթրիքից հետո որսորդը գտնվում էր հոգու լավ տրամադրության մեջ. նա սովորականից ավելի ուրախ էր և, ծխելով իր չիբուխը, ան-

դադար խոստում էր այն անցքի վրա, որ այնօր պատահել էր: Ահա նրա պարունակութունը:

Կարոյի խումբը ծերունի որսորդի առաջնորդութամբ գնում էին Բարդուղիմեոս առաքելո վանքը, ուր վանահօր հետ պետք էր մի քանի կաբլոտ իրեքի մասին խորհրդակցել: Նրանք անցնում են Հասքատան: սարերով, ուր արածում էին հոտերը մի հայաբնակ գյուղի, որ շատ հեռու չէր արոտատեղից: Հանկարծ լսում են աղմուկ, աղաղակ, և հո-վիվները կոտրած գլուխներով, արյունաշաղախ, վազում են նրանց մոտ, հայտնում են՝ թե քրդերը թալանեցին հոտերը, և խնդրում են օգ-նության հասնել: Կարոն իր ընկերների հետ շտապում են դեպի այն կողմը, որ ցույց են տալիս հովիվները: Բայց, դեռ հոտերին չհասած, տեսնում են՝ գյուղացիք հա եւ դառնում, բոլորովին հուսահատած և իրանց կայքը կորցրած: Նրանք հայտնում են, թե ամենայն ջանք իզուր էր, որովհետեւ ավաղակներն իրանց ավարով արդեն անցել են այս և այն սարը, որոնցից մյուս կողմը հեռամուտ լինել անկարելի էր, որով-հետեւ նրանք արդեն գտնվում էին իրանց սահմանի մեջ, որ բոլորովին անմատչելի էր: Կարոն հովիվներից տեղեկացած լինելով, թե որ ժա-մին սկսվեց թալանը, հայտնում է ոչխարների տերերին, թե դեռնս հույս կա ավարը հա դարձնելու, որովհետեւ ավաղակները ոչխարների դանդաղ քայլերով չէին կարող անցնել այնքան ճանապարհ մի այն-պիսի կարճ միջոցում: Եւ ավելացնում է, թե իրան, Կարոյին, լավ ծա-նոթ էր այն սարերի դիրքը, նա դիտել մինչև անգամ ամենաանշան շավիղները և խոստանում էր տանել նրանց կարճ ու կտրուկ ճանապար-հով, համոզում էր գյուղացիներին իր հետ գնալ: Իսկ այդպիսի դեպքեր խեղճ գյուղացիների կյանքում, առաջին անգամը չլինելով, նրանք չեն համոզվում և արտասովալի աչքերով դիմում են դեպի իրանց տները:

— Ես չեմ մեղադրում ավաղակներին, որոնք կողոպտել են ձեզ, նրանք հավատարիմ են մնում իրենց արհեստին,— ասում է Կարոն վրդովվելով:— Ես մեղադրում եմ ձեզ, որ դուք չգիտեք պահպանել ձեր կայքը: Շատ ուղիղ է ասում քուրդը, թե «հայը մի կույր հավի սիրտ չունի»...

— Տղերք,— դառնում է նա դեպի իր ընկերները,— վնանք մենք և ցույց տանք քրդերին, թե ամեն հայ այնպես չէ, որպես նրանք կար-ծում են:

Կարոն հայտնում է իր ընկերներին, թե ավաղակները, մինչև իրանց տեղը հասնելը, անպատճառ պետք է անցնեն այնինչ կիրճը. թե նրանք ոչխարների համրաշարժ ընթացքով հագիվ թե մինչև կեսը կհասնեն այնտեղ, ուրեմն ժամանակ դեռ շատ կար: Իրանք կարող

էին մի ուրիշ, ավելի կարճ ճանապարհով, կեսօրից կես ժամ առաջ հասնել հիշյալ կիրճի մօտ և փակել անցքը. այդ կլինէր միևնույնը, որպէս փակել որսը որսգայթի մէջ:

Եւ իրավ, Կարոյի տարած ճանապարհը լինում է ավելի կտրուկ, թեև նա անցնում էր ամենավտանգավոր սարավանդների և դժվարին քարաժայռերի միջով: Այն ճանապարհով անհնար էր ձիովոր մարդուն անցնել, ուր մնաց ավազակներին իրանց ավարով, այդ պատճառով նրանք զանց էին արել մոտավոր ուղին:

Ճիշտ Կարոյի նշանակած ժամին աղերքը հասնում են հիշյալ կիրճի մօտ. նա լինում է մի նեղ փապար, որի միջով հազիվ կարող էր անցկենալ մի ձիավոր: Փապարի մի կողմում բարձրանում էր ապառաժյա ահագին պատ, մյուս կողմում ընկած էր խորին անդունդ, մի սխալ քայլ բավական էր գլորվելու ճանապարհորդին դեպի այն վիճը: Ավազակները, թվով ավելի քան հիսուն ձիավոր, հասնում են այնտեղ: Կարոն իր խումբը բաժանում է երկու մասի, ինքը Ասլանի հետ կտրում են կիրճի մուտքը, իսկ ժերունի որսորդը Սազոյի հետ բռնում են նրա ելքը: Կարոն պատվիրում է իր ընկերներին՝ սպանություն չգործել, միայն երկյուղ տալ ավազակներին, որ նրանք թողնեն ավարը: Որովհետև սպանությունը կարող էր ենթարկել խեղճ գյուղացիներին ավազակների վրեժխնդրությանը:

Եւ այսպէս էլ լինում է:

Կարոն իր դարանից ձայն է տալիս ավազակների գլխավորին, որ թողնեն ավարը, եթե ցանկանում էին կենդանի անցկենալ կիրճից: Նա պատասխանում է արհամարհանքով և հրամայում է քշել հոտերը:

Կարոն կրկին ձայն է տալիս, թե նա դեռևս խնայում է պարոն ավազակապետի գոռոզ գլխին և փորձում է իր գնդակի զորությունը նրա գդակի վրա: Այդ խոսքերի հետ Կարոյի հրացանը որոտում է, և ավազակապետի գդակը թռչում է գլխից:

Նա դարձյալ մնում է իր համառության մէջ:

Կարոն մյուս անգամ ձայն է տալիս՝ երևի պարոն ավազակապետի դգակը մեծ կորուստ չէր իր համար, բայց նա դարձյալ խնայում է նրա անձին, և այս անգամին իր գնդակը դիպցնում է նրա ձիու աջ ականջին: Հրացանը երկրորդ անգամ որոտում է, և ավազակապետի ձին գլորվում է դետին, իր տիրոջն ևս իր տակովն առնելով:

Կարոյի օրինակին հետևում են նրա և մյուս ընկերները. Ասլանը իր հրացանի գնդակին նպատակ է ընտրում մեկի մտրակը, որ վայր է գցում առանց տիրոջ ձեռքը վնասելու: Սազոն խփում է մեկի ձիու

Թամբի դաշին: Մերունի որսորդը խիստ ճարպիկ կերպով թուցնում է մեկի նիզակի ծայրը:

Ավաղակների կողմից ամենայն ջանք անցնում է իլուր, որովհետև Կարոն իր ընկերների հետ սլաութաբաշված են լինում ժայռերի ետևում, բրտնք բարձր կանգնած էին կիրճի վրա: Կոփելը տեսնում է կես ժամ: Ավաղակները դեռ չեն կամենում անձնատուր լինել:

— Տղերք,— ասում է Կարոն,— պետք է մի փոքր ճանկոտել դրանց:

Եվ սկսում են այնուհետև իրանց գնդակները դիպցնել մեկի ձեռքին, մյուսի ոտին, երրորդի ականջին, մի խոսքով, մարմնի այն մասերին, որոնց վերքը մահացուցիչ չէր կարող լինել:

Ավաղակները ստիպվում են թողնել ավարը:

Կարոն հայտնում է, թե նրանք պետք է թողնեն իրանց ձիերից չորսը, որովհետև ինքն իր ընկերների հետ ոտով եկած են և բավականին հոգնած են, և թե, ոչխարներն իրանց տերերին հասցնելն հետո, ինքը Կարոն խոստանում է հա դարձնել նրանց ձիերը, որոնց կպտնեն այնինչ տեղում, որ նշանակում է Կարոն: Ավաղակները հոժարվում են և այդ առաջարկությանը:

Այնուհետև Կարոն հայտնում է, թե ավաղակները պետք է այնքան ժամանակ մնան կիրճի մեջ, մինչև իր ընկերները հոտերը կդարձնեն և բավականին կհեռացնեն այնտեղից: Ավաղակներն ընդունում են և վերջին պայմանը:

Կարոն ծերունի որսորդի հետ մնում են պահելու կիրճի ելքը, իսկ Ասլանը Սագոյի հետ հեծնում են ավաղակների թողած ձիաները և դարձնում են հոտերը: Երբ նրանք բավականին հեռացած են լինում, Կարոն բաց է թողնում ավաղակներին:

Հոտերը հասցնում են գյուղը այն ժամանակ, երբ բոլորովին մթնած է լինում: Գյուղացիք անպատմելի ուրախությամբ վազում են նրանց առաջ և զանազան օրհնություններով հայտնում են իրանց շնորհակալությունը: Կնիկները համբուրում են նրանց ղենքերը, ասելով.

— Ձեր ոտերի հողը թող մեր տղամարդերի գլխին լինի...

Որքան խնդրում են, որ տղերքը այն զիշերը մնան գյուղում, հյուր լինեն, նրանք չեն ընդունում, միայն Կարոն պատվիրում է, որ առավոտյան իրանց նստած ձիերը տանեն և կապեն այնինչ տեղում, որովհետև ձիերը պատկանում են ավաղակներին:

Ավարտելով իր պատմությունը, ծերունի որսորդը ավելացրուց.

— Տեսնո՞ւմ ես, որդի, «մարդ կա, որ հաղար մարդու արժե. հաղար մարդ կա, որ մի մարդ չարժե»: Կարոն, Ասլանը և Սագոն էլ մար-

դիկ են, այն գյուղացիքն էլ մարդիկ են: Բայց ի՞նչպես: Երկուսի մեջ այնքան ղանադանություն կա, որքան առյուծի և կառվի մեջ: Հայ գյուղացին մի քուրդ տեսնելիս փախչում է, իր տունն է մտնում, դռները փակում է, որ զոնյա իր գլուխն ազատի. ապրանքը թողնում է դրսում, թշնամին թալանում ու տանում է: Իսկ Կարոն իր երկու ընկերների հետ ապրանքը հտ են խլում: Այդ ինչի՞ց է: Չէ՞ որ երկուսն էլ մի հոր զավակներ են. չէ՞ որ երկուսի դամարներումը միևնույն արյունն է վազում:

Ասում են այստեղ մեղավոր է ստրկությունը, — առաջ տարավ որսորդը: — Ո՞վ կարող է մարդից խլել նրա ազատությունը, ո՞վ կարող է ստրկացնել նրան, եթե ինքը, մարդը, ցանկություն չունի, եթե նա չէ պատրաստել իրան մի այսպիսի անբախտ վիճակի համար: Մարդն ինքն է թույլ տալիս ուրիշներին նստել իր շլինքի վրա: Եվ այդ շատ ձեռնտու է բռնավորի համար. նա էլ այդ է ցանկանում: Այո՞, մարդն ինքն է պատրաստում իր համար ստրկությունը, և նրա արմատը դրած է ընտանիքի մեջ: Այն օրից, երբ երեխան աչք է բացում, նրա ձեռքը, ոտքը կապում են և դնում օրորոցի մեջ, այդ ստրկության սկիզբն է: Առաջին խոսքերը, որ մայրը խառնում է օրորոցի երգերի մեջ, լինում են հողին թուլացնող, եռանդը մաշող, կամքը և միտքը սպանող և հախապաշարմունքներով լի խոսքեր, դա ստրկության առաջին դասն է: Հետո մեծանում է մանուկը, նա միշտ ընդունում է ծնողների ապտակը, միշտ զգում է նրանց կռախտ վարմունքը, միշտ լսում է նրանցից սպառնալիք, սարսափեցնող, բթամտացնող և մանուկի ուժը, զորությունը խլող խոսքեր: Դպրոցի մասին հս չեմ խոսում, որովհետև այդ դու ինքդ փորձել ես, սիրելի որդի: Բայց ավելի քան դպրոցը, մեծ շարիք է դործում քահանան, այն ևս աստուծո անունով: Ի՞նչ մեղ ունի խեղճ գյուղացին, նրան սովորեցնում են լինել ստրուկ: Նա ամեն օր տերտերից այդ խոսքերն է լսում՝ «ով որ քեզ կծեծի, դու նրան խոնարհություն արա, ով որ քո վերարկուն կխլե, դուն շապիկդ էլ տուր. եթե ձախ երեսիդ զարկեն, աչն էլ դարձրու, ամենեկին սուր չբանեցնես, որովհետև սուր բանեցնողը սրով կմեռնի, դրա համար էլ մեր տերը Պետրոսի ձեռքից սուրը խլեց»: Ո՞վ է իմանում, հազար ու մեկ այսպիսի հիմարություններով լցնում են խեղճ մարդու գլուխը, և նա դառնում է ոչ թե մարդ, այլ «կույր հավ», որպես քուրդն է ասում:

Իսկ մեր կարգացվորներն այդ հիմարությունները կոչում են կրթություն, դաստիարակություն...

Բայց քուրդը, պարսիկը, թուրքը, որոնք մեր հացը մեր ձեռքից խլում են, որոնք մեր արյունը ծծում են, նրանք բոլորովին ուրիշ եղա-

նակով են դաստիարակվում: Ընտանիքի մեջ աճում, զարգանում են նրանք, ինչպես վայրենի ծառը մայր հողի վրա արմատ է պցում, ազատ, արձակ ճյուղեր է բարձրացնում, և ոչինչ չէ ճնշում, ոչինչ չէ նվազեցնում նրա աճելուձյունը: Դպրոցի մեջ նրանց կարգացած գրքերը մեր Այսամավուրքը և Նարեկը չեն. նրանք սովորում են իրանց ազգի հերոսների պատմությունը, ոգևորվում են իրանց բանաստեղծություններով, որը մեծ մասամբ նվիրված է զանազան հսկաների, փհհհվանների քաջագործություններին: Նրանց կրոնքը և կրոնական գրքերը մինչև անգամ բանաստեղծություն են, որոնց մեջ շնչում է պատերազմական ոգին: Որովհետև սկսյալ Մուհամմեդից մինչև խալիֆաները, իմամները և այլն, բոլորը պատերազմող մարդիկ էին: Լսի՛ր, ի՞նչ է բարոյում մահմեդականի մոլլան՝ «ով որ քեզ կծեծե, դու էլ՝ նրան ծեծիր. նա, որ քեզանից չէ, նրա ապրանքը քեզ հալալ է, կոխվ տո՛ւր թշնամուդ հետ, այն կովի մեջ թե սպանես, դրախտը կերթաս, թե սպանվես, դարձյալ դրախտը կերթաս»: Բոլորովին հակառակն է խոսում նա, ինչ որ ասում է հայի տերտերը մեզ:

Մուհամմեդը տվեց իր ժողովրդին սուր, բայց Քրիստո՛սը՝ խաչը. ահա զանազանությունը մեր և մահմեդականների մեջ:

Արյուն թափելը, ուրիշի ապրանք խլելը՝ վատ բաներ են. բայց շատ հաճելի էլ չէ, որ մարդ թույլ տա իր արյունը թափեն, իր ապրանքը խլեն, իր զավակները հացից զրկեն: Ամբողջ աշխարհը մեկ կովի դաշտ է, ուր զորեղն անզորին կլանում է, ոչնչացնում է. թե ուզում ես ուրիշի կերակուր չդառնաս, պետք է քո զուխը պահելու ճարը գիտենաս: Մի՞թե գայլի հետ կարելի է դառն դառնալ. գազանի հետ պետք է գազան լինել, որ կարողանաս զուխդ պահել: Շունը, որ շուն է, երբ նրան փոքրինչ նեղացնում ես, կծում է: Կատուն որ կատուն է, թե նեղացնես, կճանկոտե, նրա համար, որ նրանց հայրն ու մայրը, նրանց վարժապետները չեն սովորեցրել համբերել: Բայց մեր գյուղացիներին այսքան նեղացնում են, կաշին մաշկում են, հոգին հանում են, նրանք դարձյալ համբերում են, որովհետև երկխաչությունից սովորել են համբերել...

Բայց Կարոն և իր ընկերներն ուրիշ տեսակ մարդիկ են, իստակ այնպիսի մարդիկ, որպես պետք է լինի մարդը: Նրանք հորից և մորից որք են մնացել, այդ պատճառով ընտանիքը չէ փշացրել նրանց: Քահանա-վարժապետից շուտ հեռացան, և դպրոցը չկարողացավ բոլորովին մեռցնել նրանց մեջ մանկության կենդանությունը: Ընկնելով այլ շրջանի մեջ, օրինավոր մարդկանց ազդեցության տակ, տարուրերվելով աշխարհի փոթորիկների մեջ, նրանք ստացան բոլորովին այլ բնավորություն: Եթե հայոց զավակների դոնյա մի փոքր մասը այնպես լիներ,

որպէս կարոն և նրա ընկերները, այդ ազգը շատ բախտավոր կլինէր։
Հայերը այս երկրի աղգարնակչության մեջ բաղմոթյուն են կազմում. բայց քուրդը, որ ավելի սակաւ է թվով, տուն-տեղ շունեցող, թափառական քուրդը տիրում է հային, նրա վրա աղայութուն է անում։ Ի՞նչ է պատճառը, այն, որ քուրդը կենդանի մարդ է, իսկ հայը՝ մեռած։ Բանը շատության ու քշության մեջը չէ, գլխավոր բանը սրտի մեջն է. ի՞նչ կարող է շինել մի մարդ, երբ որ սիրտ չունի։ Այսօր ևս իմ աչքով տեսա, թե որպէս երեք հոգի հայ տղերք կովեցան ավելի քան հիսուն ձիավորի հետ. բայց ևս այն ավաղակներին ճանաչում եմ, նրանց գլխավորը Մուրադ-բեկն էր, որ իր խումբով մի ամբողջ երկիր կարող է թալանել։

Հիմա լսիր, որդի,— ծերունի որսորդը խոսքը դարձրեց գևալի ինձ.— թե ուզում ես այս աշխարհում ապրել, պետք է գայլի հետ դաշ դառնաս. գառան հետ՝ գառն. գլուխդ մի՛ խոնարհեցրու, թե չէ, ծեծողներ շատ կգտնվեն, ուղորմած եղիր գևալի քեզանից տկարները, բայց թշնամուդ մի՛ խնայիր. սրբիւր անբախտի արտասուքը, մխիթարե նրան, եթե այդ կալահանջեր մինչև անգամ քո կյանքը, քո արշունը։

Ծերունի որսորդի այս երկար քարոզի միջոցին ևս ոչ այնքան լսում էի նրա խոսքերը, որքան նայում էի Մարոյի վրա. իմ բոլոր ուշադրութունը դրավել էր նրա երեսը իր շարժուն և զգայուն բացատրութուններով։ Հոր խոսքերը, երեւում էր, թափանցում էին նրա սրտի խորքի մեջ, որպէս բարեբեր սերմը պատրաստված հողի մեջ։ Նրա աչքերն ավելի և ավելի վառվում էին, բարակ շրթունքները դողում էին. թշերի կարմրութունը բոլորովին թռավ, մնաց միայն մուգ-դեղնութունը, որ տալիս էր նրա դեմքին պղնձի դույն։ Ի՞նչ էր, որ այնպէս վրդովեց կիսավայրենի աղջկա սիրտը։ Մի՞թե նրան ևս տանջում էր հայի թշվառութունը...

ԻԵ

Ի՞ՆՉ Է ԲՈՒՐԴԸ, ԵՎ Ի՞ՆՉ Է ԹՈՒՐԲԸ

Ծերունի որսորդի վարդապետութունը որքան և անմարդասիրական լինէր, որքան և ունենար վայրենի, անխաղաղասեր բնավորութուն, դարձյալ նա մի բողոք էր իր ժամանակի բարբարոսության և հարստահարության դեմ։ Մի մարդ, որպէս էր ծերունի որսորդը, բռնության կոպիտ ձեռքից այնքան դառն հարվածներ կրած մարդ, չէր կարող այլա-

պէս մտածել: Ինքը կյանքը, իրան շրջապատող հանգամանքները մտցրել էին նրա մեջ այն սարսափելի վրեժխնդրութիւնը դեպի ամեն անարդարութիւն, որ խլում է խաղաղասեր երկրագործի բարին, որ զրկում է նրան օրական ապրուստից և մինչև անգամ սրբապղծում է նրա ընտանեկան պատիւը:

Ծերունի որսորդի տնակը կանգնած էր այն լիճնագոտիի վրա, որ կազմում էր բնական սահման, բաժանելով Տաճկաստանը Պարսկաստանից: Յուրաքանչյուր բաժինը պարունակում էր իր մեջ երկրի ընդարձակ տարածութիւն, բնակեցրած մեծ մասամբ հայերով: Պարսկաստանի մասնում գտնւում էր Ատրպատական նահանգը իր զանազան գավառներով. իսկ Տաճկաստանի մասնում՝ Վասպուրականի, Տարւնի և Արզրումի նահանգներն իրանց գավառներով: Ես կգրեմ յուրաքանչյուրի մասին որքան հիշում եմ, որքան վերաբերում է իմ պատմութեանը:

Սարսափելի էին այն ժամանակները...

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Տարոնը և Վասպուրականը թեև Տաճկաստանի մի մասն էին կազմում, բայց քրդերի զանազան ցեղերը, օգուտ քաղելով սուլթանի պետութեան թուլութիւնից, տիրում էին Հայաստանի այդ երկու ամենամեծ նահանգներին, սկսյալ Սև ծովի հարավարևելյան կղերքից, Եփրատ գետից, մինչև Միջագետքի և Պարսկաստանի սահմանները:

Հիշյալ նահանգները պարունակում էին իրանց մեջ հետևյալ գավառները՝ Հաբարի, Բայազեդ, Հաղբակ, Վան, Բաղնշ (Բիթլիս), Մուշ, Շատախ, Սասուն, Խիզան, Մոգաց երկիր, Չարսանջակ, Քեղու և այլն: Այդ գավառներին տիրում էին քրդերը:

Մնացյալ ազգաբնակչութիւնները, բացի քրդերից, էին՝ հայեր, ասորիներ, հրեաներ, թուրքեր, եղիդիներ և զանազան թափառաշրջիկ ցեղեր: Հայերն իրանց թվով բազմութիւն էին կազմում և, համարյա, բաղկացնում էին ամբողջ ազգաբնակչութեան կեսից ավելի մասը:

Որպեսզի դիտենալ, թե ինչ դրութեան մեջ էին այն ժամանակ հայերը, պետք է նախ ծանոթանալ տիրող ազգի՝ քրդերի բնավորութեան և նրանց քաղաքական կազմակերպութեան հետ:

Քրդերը բաժանւած էին զանազան ցեղերի, որոնց գլխավորներն էին՝ Մուքուրի, Թակուրի, Միլանցի, Հայտարանլի, Շավի, Զալալի, Ռավանդ, Բիլբաստ, Մամբանլի, Հարթոշի, Շիկակ, Հարքի, Եզլիդի: Դրանք շատ քիչ էին զանազանւում հատկութիւններով և սովորութիւնով. խոսում էին մեղական լեզվով, որ յուրաքանչյուր ցեղի մեջ որոշվում էր բարբառների առանձնութեամբ: Կրօնով մահմեդական էին՝ սուննի

աղանդից: Եղիգիները միայն բաժանված էին կրոնով, որոնք պաշտում էին շար և բարի ոգիները, երկրպագություն էին տալիս անային օջախին: Դրանք գուցե միացորդներ էին Արամազդի և Արհմնի հին երկըրպագուններից¹⁷, որոնց մեջ մինչև այսօր երևում են մոգական ծեսեր:

Քրդերը չունենին դիր և գրականություն. շեյխերը (ղենպետները) միայն գիտեին արաբերեն կարգալ, որով ավանդում էին ժողովրդին իրանց կրոնի հրահանգները, որոնք բովանդակվում էին մի քանի պաբլ և Բեթե, արաբերեն ծիսակատարությունների մեջ: Միակ բանը, որ գիտեր ամեն քուրդ իր հավատքի հանդանակից, էր նամաղը, որը նա մեքենաբար և ճիշտ կերպով կատարում էր նշանակյալ ժամերում, առանց հասկանալու, Բե ինչ էին նշանակում իր այնքան ջերմեռանդությամբ արտասանած արաբական բառերը: Բացի դրանից, քուրդը գիտեր մեծ մարգարի՝ Մուհամմեդի անունը, և նրա նախկին խալիֆաների՝ Օմարի, Օսմանի, Աբու-Բաքրիի անունները¹⁸ և ավելի ոչինչ:

Բայց ժողովրդական անգիր բանաստեղծությունը կենդանի էր քրդերի մեջ. նա, ծաղկելով ամբոխի իսկական կյանքից, ուներ նույն բնավորությունը և ոգին, որով ապրում էր ինքը ամբոխը: Հովվերգությունը և քաջադնական հաղներգությունը գլխավոր տեղն էին բռնում նրանց բանաստեղծության մեջ, առաջինը, որպես մի խաշնարած ցեղի կյանքի առշնչություն, երկրորդը, որպես նրա պատերազմական ոգու արտահայտություն: Հովվական երգերը տխուր էին և մեկամաղձոտ, նրանք խիստ մեղմ կերպով ներդաշնակվում էին հովիվի սրինգի խուլ և ձգական հնչյունների հետ: Իսկ պատերազմական երգերը կրակոտ, վառվռուն և խրոխտ էին, նրանք լիահնչուն համարձակությամբ որոտում էին Բըմբուկների ձայնի հետ:

Ոչ մի նշանավոր երեսվթ չէր կորցնում իր հետքը քուրդի կյանքի մեջ. ժողովրդական ոգին իր տաղերով կամ փառաբանում էր մեկի քաջագործությունը, կամ պարսավում էր մյուսի Թուլասրությունը: Ծածկվեցավ մեկը Բշնամուց կամ խուլս տվեց նա կովի դաշտից, մյուս օր կանայքը և աղջիկները հորինում էին նրա մասին ղանաղան կծու պարսավներ, և երգը արագ Թռչում էր ամեն երեխայի, ամեն շափահասի բերանից:

Թուրը, մի ջուխտ ատրճանակ, վահանը և նիզակը քրդի մարմնի անգամներն են, որոնք միշտ մնում են նրանից անբաժան. հրացանը նա դործ է ածում մեծ կոխմների մեջ: Թամբած ձին, որ միշտ պատրաստ է նրա չափրի առջև, քրդի հավատարիմ ընկերն է. նրան սիրում է տերն ավելի, քան իր կնոջից, ավելի, քան իր որդիներից: Քուրդը իր չափրի մեջ հյուրասեր էր որպես Աբրահամ¹⁹, բայց նա չի խնայելու

կողմնակից նույն հյուրին, եթե նա կհանդիպեր մեկ մղոն հեռու իր շաղ-
րից: Արշալույսն ընկած լինող ժամանակ, որպես ամեն կիսավայրենի ցեղերի
մեջ, նույնպես քրդի մեջ, անցնում է սերունդից սերունդ: Սպանվածը
հանգիստ չէ իր գերեզմանի մեջ, քանի որ նրա արյան փոխարենը չէր
առնվել սպանողից կամ նրա մոտ աղբականներից: Սպանողը այն ժա-
մանակ միայն ազատ է մնում ընկած լինողներից, երբ գնում էր իր
ոստիի տունը, իր սուրբ գեղում է նրա ոտքի տակ և ներողություն է
խնդրում: Բայց հազիվ կգտնվեր մի քուրդ, որ խոնարհվեր մինչ այն
աստիճան ստորություն: Քեզը քինախնդիր է և ոխերիմ. նա մինչև
մահ չէ մոռանում ընկած լինողներին կամ անպաշտությունը, քանի որ դեռ
լիակատար բավականություն չէր ստացել: Նա միևնույն ժամանակ շատ
հանգամանքներում հպարտ է և առնիվ: Քուրդը՝ դադարեցնում է իր
կոնվեր, երբ հակառակ կողմից միջամտություն են դրած կանայք: Նա
իրան չէ ստորացնում, պատերազմելով իրանից թույլ արարածների հետ.
թեև քրդի կինը կովի ասպարեզում նույնքան կառաղի է և քաջասիրտ,
որքան իր ամուսինը:

Կրկին անգամ ամուսնանալը, մեռած կամ սպանված տղամարդից
հետո, քուրդ կնոջ համար համարվում է նախատինք: Նա մնում է միշտ
այրի, մխիթարում է իրան այն քաղցր հիշողություններով, թե իր այրը
մի «լավ ավազակ» էր, թե նա մնաց միշտ մաքուր երկշտություն արա-
տից, թե նա երբեք իր թիկունքը չբարձրուց թշնամու դեմ, թե նա սի-
րում էր իր ամուսնին, որքան սիրում էր իր արաբական նոյնզին, և
երբեք նրա սիրտը չգրավեց ամենագեղեցիկը իր ցեղի աղջիկներից: Եվ
մայրն երեխայությունից պատմում էր իր զավակներին հոր գործերը,
խրատում էր՝ հետևող լինել նրան և կրկին բարձրացնել հանգուցյալի
հիշատակը խոր գերեզմանից:

Մանկությունից քուրդը կրթվում է ձիան սանձ կառավարելու, զենք
գործածելու, մարմնամարզության և այլ ճարպկությունների մեջ: Նա
քաջագործություն է համարում գողանալ, հափշտակել ամեն ինչ, որ
պետք էր իր ապրուստի համար: Նա մինչև անգամ գողանում էր իր
հարսնացվին: Բախտավոր է համարվում ամուսնությունը, երբ տղա-
մարդ-հերոսը առևանգել էր իր սիրուհին հոր ընտանիքից: Կինը այս-
պիսի դեպքերում մի առանձին հպարտությամբ է նայում իր ընկերու-
հինների վրա:

Քրդի ամենամեծ երգումը քալախի վրա է լինում. նա առնում է
մի քար և նետում է, ասելով՝ «թող իմ թալախին այս քարի պես գցած
լինի, եթե այսպես, կամ այնպես անեմ»: Թալախը նրա ամուսնական
կապն է, նա լուծված է համարվում, երբ նրանով երգում ուտողը

երդմնագանց է լինում: Այսպիսի երդումները պահանջվում են, երբ պետք էր բրեխեց գործի մեջ ամենահաստատ հրավական մի մարդու հավատարմության մասին: Եվ այդ լինում է այն ժամանակ, երբ գործը վերաբերում էր ընդհանրության ամենակարևոր մեկ հարցին:

Որպես բնության ազատ ուղի, նվիրելով իրան անհոգ և պարզ կյանքի, քուրդը բավականանում է իր անասուններով: Նա հովիվ է: Նա չունի տուն և հաստատ բնակություն. նրա օթեանը իր շաղրն է, որը կազմում է աշնտեղ, ուր կարող է իր անասունների համար ճարակ գտնել: Չմեռալին ձյուները միայն քշում են քուրդին իր սիրելի սարերից, այն ժամանակ ևս մի հայի տուն միշտ պատրաստ է ընդունել ինքնակոչ հյուրին: Այնտեղ քուրդն իր անասունների հետ անցուցանում է ձմեռը, մինչև դարունը կրկին կոչում է նրան դեպի լեռների գիրկը:

Քրդի կերակուրն է՝ իր անասունների կաթը, մածունը, պանիրը, սիրը, կարագը և յուղը. նա չէ դիպչում նբանց մսին: Քրդի հագուստն, ոտքից մինչև գլուխ, կազմված է իր անասունների բուրդից և կաշուց, իսկ այդ բոլորը պատրաստում է նրա կինը: Տղամարդը տնտեսության մեջ ավելի չէ խառնվում. նա պատերազմական մարդ է: Երկրագործությունը, արհեստը քրդի համար ստոր պարապմունքներ են, որոնց նա արհամարհում է, համարելով ռաջայի գործ: Վաճառականությունը նրա մեջ դեռ պահպանել է իր հին նահապետական ձևը: Նա տալիս է, օրինակ, քսան ոչխար և դնում է մի ձի. նա փոխում է իր յուղը, պանիրը, բուրդը երկրագործի ալյուրի հետ կամ արհեստավորի շինած այս և այն գործիքի հետ: Եվ այս բոլորը կատարում է նա շափազանց միամտությամբ. ամեն առևտուրի մեջ խաբվում է նա. ամեն փոխարինության մեջ որսում է նրանից հայ կամ հրեա մանրավաճառը իր շահերը: Որովհետև այսպիսի հարաբերությունների մեջ քուրդը գործ չէ դնում իր սուրը և մարմնական ուժը, որ նրա մեջ շատ զարգացած են, այլ նա բանեցնում է իր հմտությունը և խելքը, որոնք նրա մեջ խիստ թույլ են:

Քուրդը խաբեբա չէ. նա հավատարիմ է իր խոստմունքը կատարելու մեջ: Նա մնում է միշտ ճիշտ իր պարտքը վճարելու մեջ, վճարել այն, ինչ որ պարտքով էր առած, և կողոպտել ուրիշի սեփականությունը՝ երկուսն էլ միօրինակ սուրբ են նրա համար: Առաջինի մեջ նա պահպանում է իր պատիվը և խոսքը, իսկ երկրորդի մեջ՝ իրավունքը և արդարությունը: Որովհետև քրդի համար ոչինչ ընդգեմ չէ իրավունքի և արդարության, երբ նա սեփականացուցած էր սրի և հաղթության ուժով: Սուրը և հաղթությունը արդարության կշիռն է նրա և իր հակառակորդի մեջ:

Այսպես է վարվում ամեն մի ավազակ. այսպես է վարվում ամեն մի հասարակություն, որ նույն բնավորությունն ունի. այսպես է վարվում մի ամբողջ պետություն, որ ավազակի դեր է խաղում...

Այսքանը բավական համարելով քրդի բնավորության և ընտանեկան կենցաղավարության մասին, դառնանք այժմ դեպի նրա քաղաքական կյանքի կազմակերպությունը:

Քրդի ցեղերը կառավարվում էին իրանց էլ-աղասիների (ցեղապետների) և շեյխերի (զենպետների) գլխավորությամբ:

Ցեղապետը, որ կոչվում է «միր» (աիւր), չէ նշանակվում ընտրողական սկիզբներով. նա, որպես ցեղի նահապետը, սերունդից սերունդ, տիրում է ժառանգաբար: Ամբողջ ցեղը հպատակվում է նրա իշխանությանը խոնարհ, որդիական հնազանդությամբ. նրա սուրը, նրա ձեռքը, նրա կյանքը միշտ պատրաստ են ծառայելու պետի կամքին և հաճույքին, սրբան և չար կամ բարբարոսական լինեին նրանք: Ցեղապետն է վճռում իր ժողովրդի վեճերը, նա է բաժանում ավարը հափշտակողների մեջ, նա է առաջնորդում իր ցեղին կովի ժամանակ, նա է ուղարկում խումբերը ավարառության համար: Ցեղապետը ամեն առավոտ, իր շաղրի մեջ նստած, ընդունում է ցեղի նշանավոր տղամարդերին, որոնք իրանց ղինվորական ամբողջ կազմվածքով ներկայանում են նրան, լսելու պետի պատվերները: Այնտեղ ծխում են հյուրասիրության չիբուխը, խմում են մի-մի ֆինջան դառն դահլի: Մի այսպիսի «սալամը» կատարվում է ամեն առավոտ իր բոլոր ճշտությամբ:

Իսկ շեյխերը նշանակվում են գլխավոր զենպետից. նրանք ունեն իրանց մուֆթիները և զազլիները: Շեյխերը կատարում են ցեղի կրոնական պահանջները, որպիսի են՝ ամուսնություն, թլպատություն և հրապարակական նամաղ: Իսկ կոփլների մեջ նրանք մասնակցում են որպես ղինվոր, բայց ավարառությանց մեջ՝ որպես ավազակապետ: Այսուամենայնիվ նրանք վայելում են ցեղի համակրությունը նույն չափով, որքան ջերմ էր կրոնական զգացմունքը մի պարզ և կիսավայրենի ժողովրդի մեջ, որպես էր քուրդը:

Տարոնի և Վասպուրականի ամբողջ նահանգները բաժանված էին բրդերի զանազան ցեղերի մեջ: Իսկ յուրաքանչյուր ցեղի մեջ երկրի բաժանմունքը ամենախոշոր մասներից հասնում էր իր ամենափոքր մանրերորդին: Այսինքն, սկսյալ մի գավառից, մի փոքրիկ վիճակից և մինչև անգամ մի գյուղից և մի ընտանիքից, յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին տերեր ունեին, և յուրաքանչյուր բաժինը հավասարվում էր տիրոջի զոբության բարձր կամ ստոր աստիճաններին:

Ռայան՝ հայատակը, վճարում էր այլևայլ հարկեր հողի մշակության համար, իր անասունների համար, իր արհեստի համար, իր բնակության տեղի համար, իր գլխի համար, մի խոսքով, ամեն բանի համար, որ վերաբերում էին նրա կյանքի և սպրտատի անհրաժեշտություններին: Հարկերի չափը և նրանց քանակությունը ոչ կշիռ ունեին և ոչ՝ սահման. դա կախված էր առնողի խղճմտանքից: Ռայայի տեր լինելու և հարկեր պահանջելու արտոնություն վայելողները կոչվում էին խաֆիւր կամ դաւաբէյիներ: Դրանք ցեղի մեջ որեւից անշահութուն ունեցող աղնվական մարդիկ էին: Օրինակ, գլխավոր ցեղապետը ունի իր ազգակիցները կամ պաշտոնակալները, նրանց սպրտատի համար տալիս է մի կամ ավելի գյուղեր, որոնց հասույթով պետք է կառավարվեն նրանք. այսպիսիները ստանում են խաֆիրության իրավունք: Նույնիսկ պաշտոնականները կամ ցեղապետի ազգակիցներն ունեն ծառաներ՝ կամ սպասավորներ. նրանց ռճիկի փոխարեն տալիս են իրանց ստացած գյուղերից մի կամ շատ ընտանիքներ որպէս ծուխ, և այն ծառան վարվում է նույն ընտանիքների հետ, որպէս իր սեփականության կամ հայատակների հետ: Ահա՛ պատճառը, որ երկրի բաժանմունքը, սկսյալ ամենախոշոր կոտորներից, հասնում էր մի ընտանիքի:

Որպէս իշխանությունը, սկսյալ ցեղապետից, սատիճանաբար իջնում էր մինչև վերջին սպասավորը, նույնպէս և սեփականության իրավունքը, սկսյալ երկրի խոշոր կոտորներից, հասնում էր նրա ամենափոքր մասին:

Բայց երկիրը ազանների (խաֆիրների) տոհմային կամ կալվածական ժառանգությունը չէր, այլ նա սեփականացուցած էր սրի ուժով. այս պատճառով, նա անդադար անցնում էր մի տիրապետողից դեպի մյուսը, որի սուրն ավելի զորություն էր ստանում:

Եվ այսպէս, պատերազմը տիրողների մեջ դառնում էր մշտական, անընդհատելի:

Պատերազմների ժամանակ յուրաքանչյուր հակառակ կողմերի, թէ հաղթության և թէ հաղթվելու միջոցին, բնակիչների վիճակը սարսափելի էր: Օրինակ, մի ցեղ կամենում է խլել մյուս ցեղի ձեռքից երկրի այս կամ այն մասը, նա կամ հաղթելով տիրում է, կամ ավար առնելով, թալանելով ամեն հանդիպածը, ետ է դառնում: Այսպիսի դեպքերում ժողովուրդը թողնում է իր տունը, տեղը, մշակության դաշտերը և, իր գլուխը միայն ապաստելու համար, պատսպարվում է լեռների անմատչելի տեղերում, կռիվը տեւում է երկար: Անասունները, անտեր մնալով, թշնամին կողոպտում է. հանձքը, անխնամ մնալով, չորանում է,

ոչնչանում է, և կոիւններից հետո վրա է հասնում մի նոր, ամենասարսափելի թշնամի՝ սովը:

Ժողովուրդը միշտ գտնվում էր անվերջ երկյուղի և հուսահատության մեջ: Նա չգիտեր, թե էպուց կարո՞ղ է հանգիստ լինել, որովհետև թշնամին միշտ կանգնած էր, որպես ասում են՝ նրա քամակին: Կոիւնների փոթորիկների մեջ եթե մի անգամ զրկվեցան նրա մշակութունները բերքից, մյուս օրը նա ուտելու հաց չուներ: Որովհետև նա ապագայի համար պաշար չէ պահում, նախ, որ ապահով տեղ չունի պահելու, երկրորդ, ավելորդ ծանրութիւնը միշտ արգելում է նրա փախուստը թշնամու ձեռքից, երբ նա աշխատում է աղատել իր դուխը միայն:

Կոիւնները, ժողովրդի անդադար անցնելը մեկ տիրապետողից դեպի մյուսը, սպառնում էին բնակիչների կյանքը սրով, կրակով և սովով:

Հանկարծ երկրի նախկին տիրապետողն իրան հաղթված է համարում. որպեսզի նա հաղթողի համար շահվելու ոչինչ չթողնէ, հրդեհում է ամբողջ գյուղերայքը, ավերում է քաղաքները, կրակ է տալիս հասունացած հունձերին, և բոլորովին անապատ դարձնելով երկիրը, որ պատկանում էր իրան, այնպես թողնում է և հեռանում: Այսպիսի համաճանքներում քուբը կորցնելու ոչինչ չունեն, որովհետև նա մի ժամանակավոր հյուր էր. իսկ այն բոլոր կրակի նյութ դարձած շինութիւնները պատկանում են հայ կամ օտարազգի բնակիչներին. այն բոլոր մշակությանց արդյունաբերութիւնը նրանց ձեռքերի վաստակն է: Նույն բարբարոսությամբ վարվում էր և հարձակվողը, երբ տեսնում էր, թե տիրելու անկարող է: Նա խույս էր տալիս կովի դաշտից, իր հետքից թողնելով ավերակներ և ամայնութիւն:

Ժողովուրդը միշտ գտնվում էր նույն դրության մեջ, որպես մի թռչուն, որի բույնը քանդված էր շար երևիսայի ձեռքով. նա նստած է միշտ օրորվող տերևի վրա և չգիտէ ի՞նչ անել: Բնակիչը սիրտ չունէր կրկին նորոգելու իր խրճիթը, որովհետև մտածում էր՝ արդյոք երկա՞ր կարող է բնակվել նրա մեջ. սիրտ չունեն մյուս անգամ ցանել իր արտը, որովհետև հույս չունեն, թե կհաջողվի իրան քաղել իր հունձը: Նրա տան շարժական իրեղենները միշտ թաղված էին հողի մեջ կամ նրանց համար հատուկ շինված ստորերկրյա պահարաններում, որպեսզի փախուստների ժամանակ թշնամու ձեռքը չընկնեն: Բայց հաջողվե՞ւմ էր նրան մյուս անգամ դուրս բերել իր կայքը գերեզմանից՝ խիստ հազիվ, որովհետև շատ անգամ թաքցնողը, հանգիստելով թշնամուն, զերկվում էր կյանքից և իր պահարանի գաղանիքը տանում էր դեպի մյուս աշխարհը: Այս է պատճառը, որ Հայաստանում մինչև այսօր գետինը փորելու ժամանակ գտնվում են այնքան շատ պղնձի, երկաթի իրեղեն-

ներ, կանանց զարգեր, դրանք պատերազմների միջոցներում թաքցրած կայքեր են, որոնց տերերն իրանց հետ իջել էին գերեզման:

Այսպես էր այն ժամանակ հայի վիճակը Տարոնի և Վասպուրականի մեջ, նրա դժբախտությունն ավելի նրանում էր կայանում, որ տիրող բռնավորը, քուրդը, երկրի տերը չէր, այլ զանազան թափառական ցեղերից բաղկացած մի ամբոխ, որ կատաղի մորթիկի նման տարտերվում էր երկրի մի կողմից դեպի մյուսը, ոչնչացնելով ամեն կենդանություն, ամեն ինչ, որ արդյունաբերել էր արհեստը և մարդու աշխատասիր ձևերը:

Քուրդը պետական փառասիրություն չունի, և ոչ հասկանալի էր նրան աշխարհակալության հպարտությունը: Նա նայում էր իր նվաճած ժողովրդի վրա, որպես այն սարերի խոտերի վրա, ուր աճածում էին նրա անասունները: Մեկը, ժողովուրդը, մատակարարում էր իրա՝ քրդի պիտույքները, մյուսը՝ սարերի խոտերը ճաբակ էին տալիս նրա հոտերին, որպես վերջինի աճեցնելու և մշակելու համար նա հոգ չէր տանում, նույնպես և ժողովուրդը խնամելու մասին նա չէր մտածում: Քուրդը վստահ էր, թե աշխարհի մեջ ամեն տեղ բաց է նրա անուղղակի, ամեն տեղ կարող է գտնել այս տեսակ արոսներ, քանի իր սուրը կտրում է, քանի իր թեքը շարժվում է:

Վասպուրականի և Տարոնի նահանգներում, բացի ներքին խռովությունները քրդերի կողմից, լինում էին և հարձակումներ արսաբքին թշնամիներից: Քիչ չէր պատահում, պարսիկներն արշավանքներ էին դործում և բաղմաթիվ բախտախոյր հրոսակներով թափվում էին այն երկրների վրա: Պատերազմը վերջանում էր կրակով, արյունով, գեղեվարություններ և ավարառություններ: Այսպիսի դեպքերում վտանգը հասնում էր դարձյալ բնիկ ժողովրդին, որովհետև քրդերը, եթե թշնամուն ընդդիմանալու կարողություն չունենին, թողնում էին երկիրը, քաշվում էին դեպի լեռների անմատչելի տեղերը և սպասում էին մինչև թշնամու հեռանալը:

Քիչ չէր պատահում, և օսմանյան պետությունն ուղարկում էր զորքեր՝ խաղաղացնելու իր տերության սահմանադուլները և նվաճելու ապստամբ քրդերին: Եվ տաճկի սուկերը վարվում էր նույն բարբարոսությամբ, որպես պարսիկները: Որովհետև տաճկի տիրապետիլը կամ իսպառ չէր հաջողվում, կամ եթե հաջողվում էր, լինում էր ժամանակավոր, և ասկերը, դատարկաձևոն ետ չդառնալու համար, հափշտակում էր ամեն հանգիստը:

Ահա՛, այսպիսի դրության մեջ էին այն ժամանակ Արդրումի, Բալաղեղի, Հաղբակա, Վանի, Բաղեղի, Մուշի, Շատախու, Սասնո, Խի-

զանու, Մոգաց, Չարսանջախու, Քեզվա գավառները, իրանց բաղմախիւ
հայ բնակիչներով: Նրանց տիրում էր մի ավազակ ցեղ, որի աջ ձեռքը
իր սուրն էր, որի ոտքերը իր նժուշգն էր, որի տունը՝ իր թեթև շաղրը,
որի հայրենիքը՝ ամեն տեղ, որի հունձքը՝ թշվառ մարդկությունը, որի
օրենքը և իրավունքը՝ իր կամքը, որի կյանքի նպատակը՝ փշրել, խոր-
տակել և ոչնչացնել, որի զործեղ ոգին՝ իր երկաթի սիրտը, վայրենի կա-
տաղությունը և դադանական հանդգնությունը...

ԻՁ

ԻՆՉ Է ՊԱՐՍԻԿԸ

Այսքանը բավական է Վասպուրականի և Տարոնի մասին, դառնանք
այժմ դեպի Ատրպատականը, այսինքն՝ Պաքսկաստանի մասը:

Ես կհիշեմ Ատրպատական նահանգի այն գավառները միայն, ուր
հայեր էին բնակվում. դրանք էին՝ Սալմաստ, Խոյ, Մազու, Գունեյխա-
տան, Մարանդ, Ուրմի, Սուլղուզ, Սուլուխբուլախ, Դուխարդան, Մարա-
ղա, Թաբրիզ, Ղարադաղ, Արդաբիլ, Բացի հայերից, հիշյալ գավառնե-
րում բնակվում էին Ղզըլբաշ կոչված թուրքերը, որոնք կազմում էին
ժողովրդի մեծ մասը, և այստեղ ու այնտեղ ցրված էին՝ հրեաներ,
ասորիներ, քրդեր, բոշաներ:

Տիրող աղբը պարսիկն էր, որոնց մեջ նույնպես կային ցեղեր, որ-
պես էին՝ լաքերը, ավշարները, թաթերը և Ղարադաղի զանազան էլաթ-
ները, որոնք ընդհանրապես խիստ հազիվ էին որոշվում միմյանցից
թե տիպերով, թե սովորություններով և թե բարբառներով: Խոսում էին
թուրքերեն լեզվով, որ շատ տարբերվում է օսմանյան տաճկերենից.
կրոնքով մահմեդականներ էին և պատկանում էին շիա աղանդին:
Նրոնքի հոգևոր ներկայացուցիչներն էին մուլաները, չափազանց խո-
րամանկ, փառասեր և կեղծավոր մի հասարակություն, որ արտաքին
բարեսպաշտությամբ, ծածկված ավելի ճգնավորական դիմակով, գրա-
վել էին ժողովրդի խորին հարգանքը, միևնույն ժամանակ մտցրել էին
նրա մեջ կույր սնահավատություն և խավար մուլեռանդություն: Նախա-
պաշարմունքները մուսուլմանների մեջ, մահմեդականության չպատ-
կանող ազգերի վերաբերությամբ, հասնում էին խելագարության: Ինչ
աղգ չէր հետևում իսլամին, նա համարվում էր պիղծ, զրկված թե այս
աշխարհի և թե հանդերձյալ կյանքի երանություններից, որոնց պատ-

բաստել էր ալլահը միմիայն Մուհամմեդի շիաների համար: Այս պատ-
ճառով մահմեդականը ոչ միայն առելությամբ էր նայում դեպի ալլա-
հրոնները, այլ իրան մեղք էր համարում սերտ հարաբերություններ
ունենալ նրանց հետ: Մահմեդականը չէր ուտում կերակուրը, որ պատ-
րաստված էր ալլահրոնի ձեռքով, նա չէր հագնում հագուստը, որ պործ-
ված էր ալլահրոնի ձեռքով, նա իր տան մեջ չէր բանեցնում կարասիք,
որոնց արհեստագործել էր ալլահրոն մարդը. մի խոսքով, նա պիղծ էր
համարում բոլոր արգյունաբերությունը, որ դուրս էր գալիս մահմեդա-
կանության շարժականող աղբերի ձեռքից: Նա պիղծ էր համարում և
ալլահրոնների անձը. օրինակ, մի հայ, մի հրեա, մի ասորի անձրեային
օրերում, թաց հագուստով չէին կարող քսվել մահմեդականին. այս
համարվում էր սրբապղծություն, և անզղույշ հանցավորը կրում էր իր
պատիժը: Ահա այսպիսի և դրանց նման շատ խտրություններ, որոնց
դրել էր մահմեդականությունը մուսուլմանների մեջ, ոչ միայն քրիս-
տոնյաներին և հրեաներին ենթարկում էին իսլամի հալածանքին, այլև
զրկում էին նրանց շահվել իրանց արգյունաբերությունից և վնասում
էին իրանց տնտեսությունը: Դա էր զլխավոր պատճառը հայերի, հրեա-
ների և ասորիների աղքատություն:

Մոլլաները, բացի իրանց ժողովրդին հոգևոր ուղղություն տալուց,
էպատարում էին և շառիաթի գործադրությունը, այսինքն, նրանց ձեռ-
քումն էր օրենքը և արդարությունը, որ ավանդել էր ալլահը Մուհամ-
մեդի միջնորդությամբ: Ամեն գործ, թե քրեական, թե քաղաքական,
վճռվում էր նրանց ձեռքով: Այստեղ ևս ալլահավանները զրկվում էին
շատ իրավունքներից, որ վայելում էին մահմեդականները: Օրինակ, մի
քրիստոնյա ունե զատաստանական գործ մահմեդականի հետ. գործը
քննում է մոլլան. քրիստոնյան իր իրավունքը հաստատելու համար չէր
կարող ներկայացնել վկաներ իր հավատակիցներից, որովհետև քրիս-
տոնյայի վկայությունն ընդունելի էր դատարանում այն ժամանակ
միայն, երբ նա աված կլիներ հօգուտ մահմեդականի, իսկ ընդդեմ
մահմեդականի վկայելու նա իրավունք չուներ: Այսպիսի դեպքերում
պահանջվում էր քրիստոնյայից մահմեդական վկաներ. բայց ոչ մի
մահմեդական չէր ցանկանա քրիստոնյայի օգտի մասին վկայել, որով-
հետև այդ կհամարեր իր համար մեղք: Ուրեմն թե առաջին և թե վեր-
ջին դեպքերում քրիստոնյան զրկվում էր վկաներ ներկայացնելուց և,
իհարկե, տարվում էր գործը մի այնպիսի դատարանում, ուր գործերը
վճռվում էին ըստ մեծի մասին հիմնվելով վկաների ցուցմունքների
վրա:

Գատարաններում փաստաբան լինելու իրավունք ունեին միայն մահմեդականները, իսկ մահմեդական փաստաբանը չէր կարող պաշտպանել քրիստոնյայի դեմքը, երբ հակառակ կողմը մահմեդական էր։ Քրիստոնյան ստիպված էր ինքը խոսել իր դործի մասին, մի այնպիսի դատարանում, որի օրենքները բոլորովին անծանոթ էին նրան։ Այս պայքարում ևս նա պրկվում էր իր իրավունքը պաշտպանելուց, և հետևանքը լինում էր դործի տարվելը։

Ես չեմ ուզում մանրամասնաբար գրել, թե որպես խորամանկ շառիաթը սահմանափակում էր իսլամը չգավանող ազգերի իրավունքները և զրկում էր նրանց բարոյական և նյութական բավականությունից, միայն այն կասեմ, թե որպիսի որոգայթներ էր լարում նա ուրիշ ազգություններից որսալ գեպի մահմեդականություն։ Աղջիկներ, տղաներ զողանալ, հափշտակել նրանց և բռնությամբ մահմեդականություն ընդունել տալ՝ դա ամենօրյա և սովորական դործ էր։ Բայց կային և այլ հնարներ, որոնք գրավում էին քրիստոնյայի հաճությունը թողնել իր կրոնքը։ Մահմեդականություն ընդունող քրիստոնյան, բացի նրանից, որ բավականին օժանդակություն էր ստանում իր նոր հավատակիցներից, բացի նրանից, որ նա գրավում էր նրանց հարգանքը և վրեժխնդիր էր լինում իր հին կրոնակիցներից, եթե ուներ մեկի հետ ոխ կամ թշնամություն, այլև, նա տեր էր լինում բոլոր թե շարժական և թե անշարժ ժառանգությանը, որ պատկանում էր նրա ազգակիցներին։ Այլ խոսքով, որևիցե գերդաստանի անդամներից մեկը, մահմեդականություն ընդունելով, իրավունք էր ստանում տիրել բոլոր կալքերին, ինչ որ պատկանում էր նույն գերդաստանին։ Մի այսպիսի արտոնությունը կարող էր գրավել շատ անբարեխիղճ քրիստոնյաների շահասիրությունը, մանավանդ երբ նրանք ընտանեկան անբավականություններ ունեին միմյանց հետ։ Եվ օրինակներ պատահում էին ոչ սակավ։

Բացի հիշյալ աշխարհային արտոնություններից, որ ստանում էր նոր մահմեդականություն ընդունող քրիստոնյան, նա օրենքով վայելում էր մի ավելի մեծ արտոնություն մյուս աշխարհում՝ նրա որդիքը մինչև յոթ սերունդ երկնքի դատաստանի առջև ազատ էին մնում ամենայն պատասխանատվությունից իրանց մեղքերի մասին, որպիսի և հանցանք գործած լինելին նրանք, նրանցից հարցուփորձ չէր լինելու...

Քրիստոնյաների կրոնական արարողությունները իրանց կատակի և ծաղրածության առարկա դարձնելը մահմեդականների գլխավոր զվարճություններից մեկն էր։ Քիչ չէր պատահում, երբ խաները հարսանիք ունեին, կամ իրանց տոների ժամանակ, ուրիշ շատ կատակերգություն թվում, բերել էին տալիս և հայոց քահանաներ իրանց եկե-

ղեցական սպասով, ստիպում էին պատարագ մատուցանել կամ այլ ծեսեր կատարել: Ես հրբեք չեմ կարող մոռանալ, երբ այսպիսի հանդեսներից մեկի մեջ խանը հրամայեց քահանային սաղավարտը դնել իր շան գլխին, շուրջառը պցել նրա վրա և ստիպել տերտերին իր բուրվառով խնկարկել շանը: Տերտերը իհարկե չկատարեց հրամանը: Ողորմելի քահանային: շան հետ միասին գցեցին մի սոսորակի մեջ, բերանը կապեցին և սկսեցին բաղմության առջև փայտով ծեծել: Քահանայի հառաչանքը, շան կնձկնձոցը, միախառնվելով միմյանց, դարձյալ զվարճություն էին սլառճառում անգութ բարբարոսներին:

Մահմեդականները շունիին զորանոցներ: Հայոց վանքերը և եկեղեցիները միշտ ունեցել են և ունեին օփեաններ, և պատերազմների ժամանակ նրանք դառնում էին մահմեդական ղինվորների բնակարաններ. իսկ սուրբ տաճարը, որովհետև ավելի ընդարձակ էր, գործ էին դնում որպես տխու ձիաների համար: Իհարկե, միևնույն ժամանակ կողոպտում էին ինչ որ գտնվում էր տաճարի մեջ: Շատ անգամ ևս վանքերը և եկեղեցիները ծառայեցնում էին որպես ոչխարների ձանձոնոցներ: Ի՞նչ հայ կարող էր ընդգլխմանալ, ո՞վ կարող էր մի խոսք ասել, նրա լեզուն իսկույն կկտրեին:

Քանզված վանքերը, եկեղեցիները կրկին նորոգելու կամ կարկատելու իրավունք չկար: Շատ անգամ պատահում էր, տաճարի կոտորը ծակվում էր կամ ճեղքվում էր. ձյունը, անձրևը ցած էր թափվում: Որմնադիր հրավիրել անկարելի էր: Վարդապետները, քահանաները, եթե միջոց էին գտնում, շինում էին դադանի, այն ևս դիշերով: Ծա՛նր էր մի այսպիսի հանցանքը, եթե հայտնվեր նա. պատիժը վերջանում էր ամենասարսափելի կերպով: Նոր վանքեր կամ եկեղեցիներ շինելու թույլտվություն չկար. այդ կարող էր հաջողվել այն ժամանակ միայն, երբ մի մեծ գումարով քրիստոնյաները կդնեին այս և այն իշխանի հաճությունը: Իսկ դանդակի ձայն ամենևին չէինք լսում. դանդահարությունը արդենված էր:

Մահմեդականների հալածասիրությունը ոչ միայն բռնաբարում էր քրիստոնյաների կրոնական աղատությունը, ոչ միայն սրբապղծում էր ամեն ինչ, որ նրանց համար նվիրական և աստվածային էր, այլև արատավորում էր նրանց ընտանեկան պատիվը: Ես դիտեմ հարյուրավոր և հազարավոր օրինակներ, թե որպես հայ կինը, հայ աղջիկը զոհվում էր մահմեդականի անբարոյական կրքերին: Ես հրբեք չեմ կարող մոռանալ, այս պատահեց մեր քաղաքում, երբ խանի սպասավորները եկան իրանց տիրոջ համար տանելու մի աղջիկ. հայրն երկար աղաչում էր, որ չխնն

իր աղջիկը: Նրբ հոր արտասուքը չկարողացավ շարժել նրանց գույքը, նա առեց մի դանակ և, խրելով իր դատեր կտրծքի մեջ, ասաց՝ «հիմա տարեք այս դիակը»: Նույն օրը խեղճի առունը հրդեհեցին, և ինքը մեռավ բանտի մեջ: Ես գիտեմ մի օրիորդ, երին խանի որդին դաշտում հանդիպելով, ասել էր՝ «աղջիկ, ի՞նչ լաւ էն քո աչքերը»: Մյուս օրը, երբ եկան նույն աղջկան տանելու խանի որդու համար, գտան երկու աչքով ևս կույր: Օրիորդն ինքն էր կտրացրել իր աչքերը, գուցի դրանով կարողանա աղատել իր պատիվը: Իսկ այսպիսի օրիորդ և այնպիսի հայր շատ քիչ էին գտնվում. մեծ մասը ենթարկվում էր կատաղի բռնաբարության... Կորուստը մեծ էր, որովհետև մի անգամ մահմեդականի հարեմիանայում ներս տալած հայ կնոջը էլ այնտեղից դուրս չէին թողնում: Խանը իր հաճությունը կատարելուց հետո ամուսնացնում էր նրան իր սպասավորներից մեկի հետ, ինչպես նա իր հնացած հագուստը պարգևում էր այս և այն ծառային որպես խալաք:

Թե բռնի և թե կամավոր կերպով, մի անգամ մահմեդականությունը ընդունող մարդը, շատիաթի օրենքով, կրկին վերադառնալ գեպի իր նախկին կրոնքը չէր կարող: Եթե տղամարդ էր նա, ամեն մի մահմեդական նրան հանդիպելիս իրավունք ուներ սպանելու, իսկ եթե կին էր, պետք է դնեին նրան բանտում և այնքան տանջեին, մինչև էրկին խոստովաներ, թե ընդունում է իսլամը:

Ղզըլբաշ-թուրքերը աղգային գրականություն չունեին, բայց արաբական և սլաւոնից դպրությունը շատ ծաղկած էր նրանց մեջ: Գյուղերը և քաղաքները լիքն էին մզկիթներով, յուրաքանչյուր մզկիթին կից կար մի վարժատուն: Բացի մոլլաներից, աշխարհական մարդը դաստիվություն անելու իրավունք չուներ. այս պատճառով ուսումը և դաստիարակությունը ժողովրդի մեջ ընդունել էր կրոնական բնավորություն: Հին սերունդը մոլորված էր կրոնի ֆանատիկոսության մեջ, այն կրոնքի, որ բացի իրանից չէր համբերում ուրիշ դավանություններին: Նոր սերունդը ընթանում էր նույն ուղղությամբ, որովհետև առաջնորդող անձինքը մոլլաներն էին: Այստեղից հասկանալի է թուրքերի և պարսիկների հալածասիրությունը այլադավանների վերաբերությամբ:

Հալածանքներին վիճակակից էին բացի հայերից և ասորիները, հրեաները և բոշաները:

Բացի մոլլաներից, կային և սելիդներ, նրանք համարվում էին մեծ մարգարեի որդիներ: Ժողովրդի այս դատարկապորտ, ծույլ և անգործ դասը ապրում էր տառապնորդներով, որ ամեն մի մահմեդականի պարտավորությունն էր վճարել նրանց: Ոչ մի օրենք չէր սահմանափակում նրանց բռնությունները, որովհետև նրանք օրենք տվողի, Մուհամմեդի,

անմեղանշական որդիքն էին: Ոչ միայն այլադավանները, այլ իրանք մահմեդականները չափազանց նեղված էին սեփդներից, որոնք գործում էին, ինչ որ կամենում էին: Աշխարհի դատարանները պատժի ենթարկել նրանց չէին կարող. ստոր մահկանացուն իրավունք չունեի դատել երկնքի որդիներին, և դրա համար սեփդներն անձնատուր էին եղած իրանց անսանձ կամայականությունը: Այս բուպիս էլ սարսափում եմ ես, երբ մտաբերում եմ այն բոլոր շարագործությունները, որ անում էին այդ անիրավները. ո՞րքան ավերմունքի, ո՞րքան արյան, ո՞րքան ընտանիքների աղքատության պատճառ էին դառնում նրանք...

Ատրպատականը Պարսկաստանի մեկ մասն էր, բայց նա, իբրև ֆեոդալական երկիր (մուքը թավաիֆ), բաժանված էր զանազան խաների, բեկերի, շահզադանների և այլ աղնվական տների մեջ: Նրանք կոչվում էին աղաներ: Աղաները համարվում էին Բարձրագույն Դռան կամ շահի վասալներ: Բացի աղաներից, կալվածական բաժիններ ունեին մեծ մուլաները, որպես հողեռականության ներկայացուցիչներ և սեփդներ, որպես մեծ մարզարեի որդիներ: Վասալները երբեմն վճարում էին շահին իրանց կալվածների հասույթից մասնավոր սուրբ, պատերազմի ժամանակ օգնում էին նրան, իսկ շատ անգամ, ապստամբվելով, ոչ առաջին պարտավորությունն էին կատարում և ոչ՝ վերջինը: Քիչ չէր պատահում, որ նույնիսկ խաները, բեկերը, շահզադանները միմյանց դեմ պատերազմում էին հարուցանում, հարձակվում էին միմյանց երկրի վրա, ավերում էին, հրդեհում էին, թալանում էին և գերիներ էին տանում: Գերին նրանց համար նույնպես մի ապրանք էր, որպես տնային կալքը, որովհետև հետո վերադարձնում էին, նրա փոխարեն փրկանք ստանալով: Այս պատճառով կռիվը և թշնամական հարաբերությունը ֆեոդալական իշխանների մեջ մնում էին անխզելի:

Եվ այսպես, բոլոր գյուղորայքը բաժանված էին աղաների մեջ. շատ տեղ մի գյուղը ուներ մի քանի աղաներ: Բայց թե կառավարության ձևը, թե աղաների հարաբերությունները կամ նրանց պայմանները գյուղացիների հետ այստեղ այնպես չէին, ինչպես որ էր Վասպուրականի և Տարոնի նահանգներում, ուր տիրապետում էին քրդերը: Ատրպատականում աղան համարվում էր կալվածատեր: Հողը՝ մի ժամանակ նրան շահից շնորհված, որպես աղբյուր իր վասալի ապրուստը բավականացնելու սերունդից սերունդ անցնելով և, պատմական փոփոխությունների պատճառով, դարձել էր նրա սեփականություն: Նա իրավունք ուներ դրավ դնելու իր հողը, վաճառելու և ամեն կերպ նրանից շահվելու: Բայց քրդերը կալվածատերեր չէին. նրանց մեջ աղաներից մեկը սեփականացնում էր սրի ուժով մի կտոր հող, մյուս աղան,

ալելիի զորեղ գտնվելով, խլում էր նրա ձեռքից, և այսպես հողը անդա-
դար անցնում էր մի աղայից դեպի մյուսը:

Աղայի հարաբերությունները և նրա պայմանները, հողի մշակու-
թյան մասին, ուսյաթի (հպատակի) հետ, ամեն տեղ միակերպ չէին:
Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ իր առանձին օրենքները և պայմանները:
Մշակության բերքերից ստացվելու տասանորդները մի տեղ գյուղացիք
վճարում էին հարյուրին տասն, մյուս տեղ՝ տասնհինգ, այլ տեղ՝ քսան,
երեսուն, քառասուն: Շատ տեղերում աղան կես էր կիսում բերքը, մի
մասն ինքն էր վերառնում, մյուս մասը տալիս էր գյուղացուն: Ոմանք
աղաներից բերքի երեք քառորդ մասն իրանք էին ստանում, մի քառոր-
դը միայն տալիս էին մշակին: Ընտանի անասունների ամեն տեսակ-
ների համար հարկ էր վճարվում. հարկից աղատ էին միայն այն անա-
սունները, որոնք գործում էին մշակության դաշտի մեջ, օրինակ, եղը,
արու գոմեջը, որձ ձին. էդերը բոլորը հարկ էին վճարում: Աղատ չէր
հարկից ինքը մշակը. նա ալելի անբախտ էր, քան՝ իր եղը: Հարկեր
վճարում էր և թռչունների համար. տասն հալ ունեցողը հինգ հատը տա-
լիս էր աղային. նա պարտավոր էր ամեն տարի տալ և մի քանի տաս-
նյակ ձվեր իր հավերի բերքից: Տուրքերի տեսակներն այնքան շատ էին,
որ երկար, շատ երկար կլինեիր միջատմիտջե թվել. միայն այսքանը կա-
սեմ, որ գյուղացու ամեն մի աշխատությունը, ամեն մի պարապմունքը,
թե արհեստ, թե երկրագործություն, թե վաճառականություն, բոլորը
ենթարկված էին հարկերի տակ: Եվ հարկերի ծանրությունը կամ թե-
թևությունը վանաղանվում էր այլևայլ տեղերում այն չափով, որքան
տարբերվում էին միմյանցից աղաներն իրանց լավ կամ վատ հատ-
կություններով:

Բացի հարկերից, ալելի անտանելի էին վանաղան տեսակ մաքսե-
րը: Յուրաքանչյուր բերք, որ ստացվում էր հողից, միեևույն երկրի մեջ
վաճառվելու ժամանակ մաքս էր վճարվում: Արհեստավորների ամեն
մի արդյունաբերությունը, օրինակ ջուլհակի գործած կտավը, կոշիկակա-
րի կոշիկները, դարբնի ձեռագործը և այլն, աղատ չէին մաքսերից:
Մաքս էին վճարում և վանաղան գործարանները, որպիսիքն էին ներ-
կարարության, կաշեգործության, չիթ շինելու, արաղ քաշելու, գինե-
գործության, ձիթահանության և այլն:

Բացի աղաների բաժինը, որ ստացվում էր մշակության բերքից,
բացի հարկերից, որ վճարվում էր աղաներին, բացի մաքսերից, կային
և արքունի տուրքեր, որ ստանում էին տերությունից գավառներում նշա-
նակված կուսակալները: Արքունի տուրքը կառավարությունից որոշված
էր ամեն մի գյուղի վրա նշանակվալ գումար: Բայց կուսակալները,

ուշագրություն չդարձնելով կառավարութեան կարգադրութեանը, առնում էին որբան և ցանկանում էին: Պատճառն ի՞նչ էր: Կառավարութեանը դավառների ամբողջ տուրքը տալիս էր կուսակալներին կապալով: Կուսակալները իրանց կողմից դավառի այս և այն մասը, այս և այն գյուղը նույնպես կապալով տալիս էին ուրիշներին. և այսպես կապալառութեանը ձեռքից ձեռք անցնելով, ամէլի և ամէլի թանկանում էր, իսկ շահը դուրս էր գալիս դարձյալ գյուղացու քսակից: Այդ էր պատճառը, որ գյուղացին վճարում էր ամէլի հարկ, քան այն գումարը, որ կառավարութեանից նշանակված էր նրա գյուղի վրա, որպես արքունի տուրք:

Գյուղերի աղաները իրավունք ունեին դատել գյուղացիներին, ենթարկել նրանց պատիժների և տուգանքների, բանտարկել նրանց, վճաել նրանց մեծ ծաղած վեճերը, մի խոսքով, վարվել նրանց հետ, որպես իրանց ամենախոնարհ և հնազանդ հպատակների հետ: Եվ այս բոլորի մեջ կառավարող ոգին չէր օրենքը, իրավունքը կամ ճշմարտութեանը, այլ՝ աղայի կամքը և նրա հաճույքը: Իսկ բարձրագույն կառավարութեանը, որքան և ցանկանում էր, բայց չունէր այնքան ուժ աղաների, այսինքն՝ խաների, բեկերի, շահադանների, մուլանների, սեիդների, բլանակալութեանց սահման դնելու:

Ահա՛ այս դրութեան մեջ էին այն ժամանակ՝ Սալմաստա, Խոջի, Մաքվա, Գունեյստանի, Մարանդի, Ուրմիի, Սուլդուլի, Սուվուխուլա-իի, Դուխարղանու, Մարաղայի, Թաբրիզի, Ղարաղաղի, Արզաբիլի՝ բաղմաթիվ գյուղերի բնակիչների վիճակը:

Եվ այսպես, Պարսկաստանում Ատրպատականի բնակիչների կյանքը, իսկ Տաճկաստանում Տարոնի ու Վասպուրականի բնակիչների կյանքը ներկայացնում են հրկու միմյանց շատ հակառակ պատկերներ: Պարսկաստանի մասում տիրում են պարսիկները, զըլըրաշ-թուրքերը, իսկ Տաճկաստանի մասում՝ քուրդերը: Պարսիկ աղան, որպես ֆեոդալական կալվածատեր, սեփականել է հողը, և իր կառավարութեան բոլոր խորամանկութեամբ, շարունակ կերպով քամում է գյուղացու ձեռքի վաստակը: Քուրդը հափշտակել է հողը և ժամանակավոր կերպով միայն շահվում է նրանից: Պարսիկը, որպես կրոնական նախանձով ոգևորված աղդ, լի մոլեռանդութեամբ հալածում է այլադավաններին, չէ համբերում ուրիշ կրոնքների, ամեն միջոցներ գործ է դնում իր հալատակ աղդերին մտցնել մահմեդական մզկիթը: Քուրդը, բնութեան ազատ որդին, դեռ վարակված չէ կրոնական նախանձով: Պարսիկը նենգավոր է, խարդախ է, կեղծավոր է, նա խայթում է օձի պես, դետնի վրա սողալով: Քուրդը վայրենի հերոս է. նա որպես դադան չէ մեղանշում իր բնութեան դեմ. նա գործում է առանց նենդութեան. նա իր զո-

հերի վրա նայում է, որպես իր կերակուրի վրա Պարսիկը, որպես մըշտական երաշտություն, հաջորդաբար ցամաքեցնում է, շորացնում է ամեն կենդանություն, մինչև անսպասելի դարձնում երկիրը՝ Քուրդը անցնում է կատաղի հեղեղատի պես, բռնացնում է բոլոր հանդիպածը, բայց երբ կրկին ցամաքում է գետինը, և հողը ետ է ստանում իր բույր, այն ժամանակ կրկին բուսեցնում է բոլոր սերմերը, որ դրած էին նրա արգանդի մեջ:

Մեկը խորամանկ հարստահարող է, մյուսը մեծաբիրտ աշխատկուհի երկու դեպքումն էս տանջվում է, սպառվում է անբախտ գյուղացու կյանքը...

Կարոն բացատրում էր ինձ այս բոլորը, նա ասում էր՝ թե գյուղացու վիճակը կարող է ավելի բարվոք լինել, եթե հասարակությունը ուրիշ ձևով կազմակերպված կլինի: Նա ասում էր, թե այն ժամանակ շարություն չի լինի, բոլոր մարդիկը բարի կլինեն, ամենի ապրուստը ապահովված կլինի. աղաների դարը կանջնե, կտիրե միայն արդարությունը և իրավունքը: Նա երկար ու երկար մեկնում էր, թե ինչ ձևով պետք է հասարակությունը կազմակերպել, որ զորեղն անգործ չճնշե, որ մշակ մարդու աշխատության վաճառակը չխլեն, և նա միշտ իր տանը ուտելու հաց ունենա, և ամենի վրա տիրե հավասարությունը...

Կարոն ուրիշ շատ բաներ ասում էր ինձ, բայց ես հիմար էի, շատ հիմար, նրա խոսքերը իմ գլխումը չէին մտնում, ես ոչինչ չէի հասկանում և սկսում էի նրա մտքերի դեմ հակառակել: Նա միայն ասում էր՝ այս բոլորը աստուծո կամքովն է լինում. մարդը չէ կարող իր տիրոջ կամքին հակառակել. եթե աստված ուզենա, ինքը ժողովրդին հանդըստություն կուղարկե, ինքը կուղղե նրա ճանապարհը: Նրան աստված չէ կամենում, որ ժողովուրդը իր անբախտ գոյությունից դուրս գա, որովհետև այս նրա սլատիժն է:

Կարոն շատ էր տխրում, երբ ես այսպիսի մտքեր էի հայտնում: Բայց ես հետո հասկացա, որ նա իր դատողությունների մեջ ուղիղ էր: Հասկացա, բայց խիստ ուշ...

Ի՛նչ

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՍԵՐԸ

Բայց ի՞նչ էր, որ կապում էր հայերին մի այնպիսի երկրի հետ, որ նրա կյանքը հանապազօրյա վտանգի մեջ էր, ուր նրա կյանքը ապահովված չէր, ուր նրա ապրուստը խառն էր արյան ու քրտինքի

մեջ, ուր նրա ընտանեկան սրբությունը արատավորվում էր, ուր նրա կրոնքը և ամեն ինչ, որ նվիրական էր նրա համար, սրբապաշտվում էր: Ի՞նչ էր, որ կապում էր հայերին այսպիսի երկրի հետ. Հայրենիքի սերը:

Հայրենիքը լի էր անթիվ հիշատակարաններով, որոնք ասում էին հային՝ «դա քո երկիրն է, այստեղ էին ապրում քո նախնիքը, և այստեղ մեռան նրանք, դու էլ պետք է այստեղ մեռնես և քո ոսկերքը խառնես նրանց ոսկերքի հետ»:

Վանա բերդի պարսպաքարերի վրա և Վասպուրականի մեջ՝ բլուրների դադաթին՝ հայը տեսնում էր անթիվ արձանագրություններ, իրանց սեպաձև բեկռագրերով, որոնք հազարավոր տարիներ պատերազմելով ժամանակի հետ, պահել էին հայոց հին, շատ հին թագավորների հիշատակարանները: Այն անբարբառ և խուլ նշանագրերի մեջ հայը կարգում էր իր վաղեմի մեծությունը:

Նույն երկրում հայը դեռ չէր մոռացել իր հին աստվածներին, որոնց հետ այնքան շատ դարեր ապրել էր նա միշտ հաշտ կերպով, որոնց նվիրել էր իր զոհերը, որոնցից խորհուրդներ և պատգամներ էր հարցրել իր գործերի մասին:

Դեռ Աստղիկը, Աշտիշատի գեղեցիկ դիցուհին, իր վաղեմի սովորություն համեմատ, ամեն օր վաղ առավոտյան, լողանում էր Մուրադ գետի (Նփրատի) ալիքների մեջ²⁰:

Նույն ժամուն հայոց երիտասարդ դուստրուհիները հավաքվում էին Տաղոնաց սարի գլխին, այնտեղից դադունագողի կերպով դիտելու գեղեցիկ աստվածուհու մարմինը: Բայց Աստղիկը Մշու դաշտի ամբողջ երեսը և նրա լեռները պատում էր թանձր մշուշով, և անթափանցիկ օդեղեն վարադույրները անտեսանելի էին կացուցանում նրա լողարանը անհամեստ աչքերից: Դեռ Արշակա ծովակի մեջ բնակվում էին հայոց ջրային հավերժահարսուհիքը: Եվ հայ պատանին, լի ախտաբորբոք կրքերով, լուսնկա գիշերներում թափառում էր լճի ափերի մոտ «հրեղեն աղջիկներ» որսալու համար: Դեռ հայոց ամենահին և ծերունի աստվածը, Արեղը²¹, հրալին-լուսափայլ ճաճանչներով, ամեն գիշեր հանգստանում էր Վանա ծովակի մեջ, որի հատակի վրա դրած էր նրա ոսկեղեն անկողինը: Այնտեղ ջրային կույսեր իրանց գողտրիկ երգերով անուշեցնում էին ցորեկվա հոգնած լուսատուի բունը: Դեռ Լեզք կոչված բլուրի վրա ապրում էին Հարալեզ դիք²², որոնք լիզելով կյանք էին շնորհում պատերազմի դաշտում ընկած հայոց քաջերին:

Այն երկրում, Հայոց ձորով անցնելու ժամանակ, հայը միշտ հիշում էր իր նախահոր՝ Հայկ դուստաղին, այն մեծ հսկայի կռիվը ատանների հետ: Ցույց էր տալիս իր դավակներին նամբուլա սարը, ուր

մեր Հայկ պապը վեր հանեց Ներսիսի դիակը, նրան սպանելն հետո։ Եվ իր աշխարհին ցույց տալու համար պոռոզ վիթխարիի ամբարտաշանութունը, նույն սարի բարձրության վրա մեխեց նրա դիակը և հետո այրեց նրան։ Մինչև այսօր մնում են նույն սարի մոտ Ներսիսի քարավանի ուղտերը, երկար քարացած շարքերով, որոնք նրա ղինվորների համար պաշար էին կրում և հայոց աստուծո հրամանով քար դարձան։ Եվ հայը միշտ պարծենալով է հիշում իր նախահոր՝ Հայկ դուցազնի հաղթությունը, և հպարտանում է, որ ինքը մի այնպիսի մեծ մարդու սերունդ է, որ շառավիղում էր աստվածների արշունից։

Այն երկրում դեռ չէին ցամաքել չորս գետերը, որոնք բխում էին աստուծո դրախտից, և Բինգյուլի ծաղկավետ դաշտին նայելով, հայը ասում էր իր որդուն. «Տես, տես, այստեղ էր մեր նախահոր և նախամոր բնադալառը»։ Նա ցույց էր տալիս «կայենի ծառերը», որոնց հովանու տակ հանգստանում էր առաջին երկրագործը։ Նա ցույց էր տալիս «Ղամեքա բերդը»՝ այն քաջ որսորդի ամրոցը, որը սպանեց Ադամի անդրանիկ, բայց դատապարտյալ որդուն։ Նա ցույց էր տալիս դաշտերը, ուր առաջին խաշնարած Աբելը արածացնում էր իր ոչխարները։ Իսկ Մարանդի մեջ գտնում էր նա Նոյի կնոջ՝ Նոյեմդարի գերեզմանը։

Հայի որդին տեսնում էր, որ առաջին հոր և առաջին մոր ժամանակից ինքն անբաժան է մնացել այն երկրից, ուր բնակվում էր մարդկության նախաստեղծ զույգը։

Ջրհեղեղը մինչև անգամ իր աշխարհավեր ստանամունքով չկարողացավ դուրս մղել հային հայրենի երկրից։ Գրգուռ սարին նայելով, նա միշտ հիշում էր այն ավանդությունը, թե Նոյի տապանը այս սարին քաղելով, անցավ դիպի Սիփան լեռը, խնդրեց նրանից ընդունել իրան իր գաղաթի վրա։ Սիփանը համեստությամբ պատասխանեց, թե ինքը հայոց լեռների ամենակրտսերն է և ցույց տվավ դեպի իր անդրանիկ եղբայրը՝ հսկա Արարատը, ասելով. «Գնա՛ ի Մասիս, որ բարձր է քան ղիս»։

Ահա՛ այսպիսի պատմական հիշատակներով էր կապված հայի սրտի հետ հայրենիքը, ուր սկսյալ ամենախորին հեթանոսական դարերից, ժողովրդի մեջ կենդանի մնացած ավանդությունները հիշեցնում էին նրան իր հին առասպելա-վիպական անցյալը։

Այս հիշատակները պահպանել էին հսկայական լեռները, որոնք ստեղծվել էին ժամանակի հետ և ապրում էին, քանի որ նա կար։ Այս հիշատակները պահպանել էին ահագին գետերը, ծովակները և լճերը, որոնց կյանքը տևում է անթվելի դարերով։ Այս հիշատակները պահպանել էր վերջապես ժողովրդի ոգին, որ երբեք չէ մեռնում։

Հայը չէր ուղում բաժանվել հայրենիքից, Հայրենիքը նրա սրբությանն էր: Այնտեղ ամեն մի քար, ամեն մի ավերակ հիշեցնում էին նրան իր վաղեմի մեծությունը: Դեռ բոլորովին չէին անհետացել բերդերի, ամրոցների փլատակները, ուսկից մի ժամանակ նրա ազդի պետերը տարածում էին իրանց իշխանությունը: Դեռ մնում էին հին քաղաքների ավերակները, որոնց փշրանքի մեջ երևում էր հայ մարդու արհեստը և ճարտարությունը, որոնք քարոզում էին, թե որքան հանգիստ էր քաղաքացու կյանքը, որքան զարգացած էր նրա մեջ դիտությունը: Դեռ բոլորովին չէին անհետացել հետքերը բազմաթիվ ջրանցքների, ստորերկրյա խողովակների, որոնք ցանցատեսակ հյուսվածքով տարածվել էին ընդարձակ դաշտերի վրա, անցնում էին ամենադժվարին լեռների և բլուրների միջով, որոնք ցույց էին տալիս, թե որքան ծաղկած էր մշակ մարդու գործը, որքան նա սերտ կերպով կպած էր բնության և երկրի հետ:

Իսկ այժմ տիրում էր անապատ և ամայություն...

Մի բան, որ մնացել էր անջնջելի թե ժողովրդի սրտի մեջ և թե երկրի վրա, դա էր կրոնքը և նրան արտահայտող հիշատակարանները: Ամեն տեղ, անմարդաբնակ և խուլ ձորերի մեջ հանդիպում էին հսկայակալ վանքեր, ուր սոնական հանդեսների ժամանակ միայն հավաքվում էր ուխտավորների բազմությունը, իսկ այնուհետև նրա շեմքը չէր կոխում աղոթողի ոտքը: Միայն միաբան արեղանիքը ամենայն շերմեռանդությամբ կատարում էին սովորական ժամերգությունները: Բլուրների վրա, լեռների խորին ծոցերում, ցրված էին անթիվ մատուռներ, որոնք կրում էին իրանց մեջ այս և այն ճգնաժողովի մարմնի փշրանքը: Սարերի անմատչելի տեղերում տեսնվում էին մթին քարանձավներ, ուր միայնակյացները, հեռանալով աշխարհի աղմուկից, նվիրել էին իրանց աստծուն: Այս քարանձավները, երևի, մի ժամանակ նախնական մարդիկների բնակարաններ էին, որ հետո դարձան ճգնաժողովների ապաստանարան: Քիչ չէր այն հիշատակարանների թիվը, որոնք կոչվում էին «խաչքար» կամ «թուխմանուկներ». դրանք կանգնած էին զանազան քարածրափանդակների վրա, ուր մի նահատակ թափել էր իր արյունը հավատքի համար, կրոնական հալածանքների ժամանակ: Ժողովուրդը ջերմեռանդությամբ հարգում էր սուրբի հիշատակը և ծխում էր այնտեղ իր խոռնկը: Իսկ եկեղեցիները ոչ թիվ ունեին և ոչ՝ համար: Յուրաքանչյուր դյուղ, որ բաղկանում էր մի քանի գետնափոր խրճիթներից, ուներ մի փառավոր եկեղեցի: Իսկ այն հոյակապ տաճարը շատ հին ժամանակների գործ էր, երբ դյուղի ժողովուրդը բազմաթիվ էր և հարուստ, և ոչ այնպես աղքատ և փոքրաթիվ, որպես այժմ:

Եւ մոռացել եւմ բոլոր վանքերի անունները, որոնք գտնուում էին իմ նկարագրած գավառներում, բայց մի քանիսը դեռ հիշում եմ: Մագվա գավառումն էր սուրբ Թադեոս առաքելո վանքը, որը, մեր Արգար Բագավորի խնդրելով, ուղարկվեցավ Հայաստան և այստեղ նահատակվեցավ: Նույն գավառումն էր և սուրբ Ստեփաննոս Նախավիպի վանքը: Այստեղ էր պատմական Արտաղը, Ավարայրն, Տղմուտը, ուր հայոց քաջերը այնպես եռանդով պատերազմեցին Հաղկերտի և նրա մոզերի հետ կրոնքի ու հայրենիքի պաշտպանության համար: Վանա ծովակի կղզիներումն էին՝ Լիմ, Կաուց և Աղթամար անապատները իրանց խրատակյաց արեղաներով: Հաղբակումն էր սուրբ Բարդուղիմեոս առաքելո վանքը, որը սուրբ Թադեոսից հետո Հայաստան եկավ և այնտեղ նահատակվեցավ:

Վանքերը, ոչ միայն իրրեւ կենտրոն հայերի կրոնական կյանքի, պահպանում էին իրանց մեջ ազգի սրբությունները, այլև ամփոփում էին իրանց մեջ նախնյաց մտավոր վաստակները, հին մագաղաթների վրա, ժամանակից դեղնած և դունառված առուներով: Վանքերի մեջ դրած էին և շիրիմները հայոց մեծ մարդերի: Օրինակ՝ Աշտիշատա եկեղեցին Մուշի մեջ կրում էր Սահակ Պարթևի գերեզմանը, այն մեծ քահանայապետի, որ այնքան երկար տարիներ պատերազմելով պարսից արքունիքի և Բյուզանդիոնի խորամանկ քաղաքականության հետ, պահպանեց Արշակունիների այն ժամանակ խաղաղ գահը: Սուրբ Ղազարոս կամ Առաքելոց վանքը, Մուշի մեջ, ուներ Մովսես Խորենացու գերեզմանը, որը մտցրուց Հայաստան հունական գիտությունը, որ ալեց հայերին իրանց նախնյաց պատմությունը, որպես Նհովլայի Մովսեսը ալեց Իսրայելին Հին Կտակարանը²³: Նույն վանքում էր Դավթի, «անհաղթ» փիլիսոփայի գերեզմանը, Խորենացու աշակերտակցի, որ նույնպես Աթենքից բերավ Հայաստան հունաց դպրությունը և սովորեցրուց հային իմաստասիրություն և առողջ մտածություն: Այնտեղ էին և Հովհան և Ղազար Թարգմանիչների գերեզմանները: Վանքն Ոստանա, Ռշտունյաց երկրում, ուներ Նղիշեի գերեզմանը, այն ոգելից բանաստեղծի, որ այնքան եղերական կերպով երգեց հայոց քաջերի նահատակությունը Ավարայրի դաշտում: Վանքն Նարեկա ուներ Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը, որի դիրքը յուրաքանչյուր հայ մարդու սրտի սրբազան բուրվառն է, որով ծխում է նա իր ջերմ օրհներգությունը դեպի հավիտենականի աթոռը: Հոգվոց վանքը, Անձեացյաց երկրում, ուներ Տրդատ Մեծի գերեզմանը, այն հզոր Թագավորի, որ մտցրուց Հայաստանում Ավետարանի լույսը: Վարագա վանքը, Վանի մոտ, ուներ Սենեքերիմ Արժրուհու գերեզմանը. այնտեղ էին դրած և Խոշոշ Թադուհու և Պետրոս Գե-

տաղարձի գերեզմանները: Վանքն Կոփա, Մուշի մուշ, ուներ Դանիել Նրջանիկի, Լուսավորիչի թոռան շիրիմը: Վանքը Բասենու կամ Հասան-կալեի՝ Գրիգոր Մազիսարոսի գերեզմանը: Վանքն Խեկայ՝ Հայոց ձորում՝ Աբրահամ Խոստովանողի գերեզմանը: Տարոնի սուրբ Կարապետի վանքը՝ Մուշեղի և Գայլ-Վահանի գերեզմանները: Իշխանապամ գյուղի եկեղեցին՝ Վարդ Պատրիկի գերեզմանը:

Բայց կային վանքեր և եկեղեցիներ, որոնք պահում էին զանազան սուրբերի մարմնի փշրանքները, անփոփած ոսկու և արծաթի մեջ: Օրինակ՝ Վանա սուրբ Վարդանի եկեղեցումն էր Մամիկոնյան Վարդանի մեկ մատը: Մշո սուրբ Կարապետա վանքումն էր սուրբ Ղևոնդա մասունքները: Կային վանքերում և այլ սրբություններ, որպես Ռատանա վանքը պահում էր իր մեջ այն խաչը, որ Սահակ Պարթևը տվեց իր թոռին՝ Վարդանին, և Քրիստոսի այդ խաչակիր զինվորը, Ավարայրի դաշտում ընկած ժամանակ, արձակեց իր պարանոցեն պսպենակա՛ն նվերը և, Նղիշեին աալով, ասաց. «Այս եմ թողնում քեզ իմ վերջին հիշատակ, առ, թող պարսկի ձեռքը չգիպչի դրան»...

Վանքերը և եկեղեցիները շատ ունեին այսպիսի սրբություններ, որոնք ամփոփում էին իրանց մեջ այս և այն ճգնավորի, առաքյալի, մարտիրոսի և եկեղեցու հարց մարմնի մասունքները: Նրանք պատած էին արծաթով և ոսկով, զարդարած էին թանկագին քարերով և պահվում էին նույնպես թանկագին արկղների մեջ: Նթե ավելացնենք դրանց վրա արծաթի բուրվառները, սկիհները, աշտանակները, արծաթակաղմ ավետարանները և աղնիվ մետաղներից կաղմված այլ եկեղեցական անոթները, կարելի է ասել, որ ազգի հարստությունը կենտրոնացած էր այդ ժամանակ եկեղեցիների և վանքերի մեջ: Այդ հարստությունները շատ անգամ գրավում էին մահամեղական ավարառուների շահասիրությունը, և քիչ չէր պատահում, որ վանքերի սրբությունները գերի էին ընկնում: Քուրդերը հարզում էին իրանց ձեռքը ընկած սրբությունները և չէին ոչնչացնում նրանց: Քուրդի համար քրիստոնեական տաճարի սրբությունը նույն նշանակությունն ուներ, որպես իր շեյխի տված թխլիսմանը, որը նա կապում էր աջ թևին թշնամու ղենքերից անխոցելի մնալու համար: Քուրդը զարձնում էր սրբազան կողոպուտը, միայն ծանրագին փրկանք ստանալեն հետո: Պարսիկները և թուրքերը այն ակնածությունը շունեին գեպի քրիստոնյաների սրբությունները. նրանք կոչնչացնեին, եթե տեսնեին, որ նրանցից գոյացած ոսկին ու արծաթը կարող էր ավելի գին բերել, քան թե այն գումարը, որ ստանալու էին իբրև փրկանք: Իսկ փրկանքը լինում էր միշտ ավելի բարձր, քան սըր-

բության արժեքը՝ Օրինակի համար ես կհիշեմ մի դեպք, որը սլատա-
հեց իմ ժամանակում: Բարգուշիմեոս առաքելու աջը, որ գտնվում էր
Հաղրակա նույն անունով վանքում, գերի ընկավ պարսիկների ձեռքում:
Ժողովուրդը վճարեց սուրբ աջի ծանրության չափով տասն անգամ ոս-
կի և փրկեց գերին: Ամբողջ փառաբանական շարժման իրանց ոսկի
և արծաթի վարդերից: Նրանք իրանց մատանիները, քամարները, գլխի
սլաճուճանքը և պարանոցի մանյակները թափում էին վանահոր մոտ,
որպեսզի հայոց առաքյալի սուրբ աջը՝ «իրանց երկրի պաշտպանը»,
գերի չմնա «անօրենների և անհավատների» ձեռքում:

Ես մինչև այսօր հիշում եմ նույն սուրբ աջը, նա մի հսկայական
բազմաթիվ մեծություն ուներ. սա անգամ նրա ծանրությամբ ոսկին՝
այդ սարսափելի քանակություն էր աղքատ ժողովրդի համար: Բայց
նա զուհեց բոլորը, միայն թե իր սրբությունից չզրկվեր, որովհետև նրա-
նից կախված էր իր ներկա և հանդերձյալ կյանքի բախտավորությունը,
իր հոգու և մարմնի փրկությունը...

Ես դեռ չեմ մոռացել, երբ երաշտություն էր լինում կամ մարախ
էր գալիս, ժողովուրդը դիմում էր վանահորը, որ «անդաստան» անն:
Վանահայրն առնում էր սուրբ աջը, և խաչերով, խաչվառներով, բոլոր
եկեղեցական սպասով դիմում էին դեպի դաշտերը և սուրբ թափորը,
ժողովրդի անհուն բազմության հետ, հանդարտ և դանդաղ ընթացքով
շրջում էին մշակության դաշտերում և իրանց արտասուքով, խնկար-
կությամբ, ողբալի շարականներով աղերսում էին երկնքի հաշտությու-
նը, միջնորդ ունենալով սուրբ աջը, որ ամբոխը տանում էր իր առջե-
վից, որպես Իսրայելը «տապանակ ուխտին»:

Եվ այսպես, վանքերի և եկեղեցիների ամեն մի սրբությունը ուներ
իր հրաշագործ հատկությունները: Մեկը նշանավոր էր որպես դիվա-
հարներին աղատող, մյուսը հռչակված էր որպես անդամալուծները
բժշկող, երրորդը՝ որպես ջերմախտի փրկարար և այլն: Եվ ժողովուրդն
ամենայն ջերմեռանդությամբ դիմում էր դեպի սրբությունները իր հի-
վանդություններից բժշկություն գտնելու համար: Հրաշագործ էին և
վանազան ավետարաններ, նարեկներ, որոնք գրված էին սուրբ մար-
դերի գրիչով: Այս մագաղաթյա գրքերը, ոսկենկար պատկերներով, զար-
դարած թանկագին կաղմով, պահվում էին փաթաթած մետաքսյա և զառ
թաշկինակների մեջ և բոլորովին անմերձենալի էին ժողովրդին: Նրանց
բաց էր անում միայն շատ անհրաժեշտ դեպքերում վանահայրը, երբ
հարկավոր էր նույն գրքերով մի գլուխ ավետարան կարդալ որևիցև հի-
վանդի վրա:

Եւ բոլորովին անօրեն և անհավատ էի համարում Կարոյին, երբ նա ասում էր ինձ, թե. «Վանքերի սրբությունները մեր աղբի տունը քանդեցին, թե նրանք մի պատրաստի առարկա էին դարձել մեր թըշնամիների և նույնիսկ մեր վարդապետների շահասիրությանը»։ Նա ասում էր, եթե հնար լիներ, ինքը պատրաստ էր բոլորը ոչնչացնել, որովհետեւ նրանց վրա գտնված ոսկին և արծաթը իր համար շատ հարկավոր էին...

Կարոյի անպատկառ խոսքերը մինչ այն աստիճան գրգռում էին իմ բարկությունը, որ մի օր մտածեցի՝ խնջարս խրեմ նրա սրտի մեջ, ուր ամենեւին չկար ոչ աստուծո՞ւ երկյուղը և ոչ ակնածություն դեպի եկեղեցու սրբությունները։ Բայց ես ուշ հասկացա, շատ տարիներից հետո, որ իմ կարծիքը Կարոյի մասին բոլորովին սխալ էր, հասկացա, որ մի շատ բարի նպատակի համար Կարոն ցանկանում էր գործ դնել վանքերի ոսկին և արծաթը...

Թեև վանքերը և եկեղեցիներն ունեին գաղտնի պահեստներ, ուր խռովության միջոցներում թաքցնում էին սուրբ տաճարների հաբստությունները, բայց շատ անգամ վանահայրը կամ եկեղեցու ավագ քահանան, չդիմանալով ավարառուների տված չարչարանքին, հայտնում էին պահեստի տեղը։ Գտնվում էին եկեղեցականներից և այնպիսիները, որոնք ավելի հեշտությամբ ավանդում էին իրանց հոգին, քան թե՝ պահեստի գաղտնիքը։

Վանքերի և եկեղեցիների սրբազան սպասները, արդարև, որպես Կարոն ասում էր, դարձել էին շահասիրության առարկա։ Թողչալ այն, որ վարդապետները նրանց շնորհիվ բավականին արծաթ էին քամում ժողովրդի աղքատ քսակից, թողչալ այն, որ ժողովուրդը շատ անգամ ստիպված էր փրկել իր սրբությունները գերությունից, պատահում էր, որ երկրի իշխանը, իհարկե, չնչին պատճառի համար, վանքը, եկեղեցին կամ ամբողջ հայոց գյուղորայքը տուգանքի էր ենթարկում։ Պատճառները հնարում էին իրանք՝ իշխանները։ Օրինակ, լուր էին տարածում, թե հայոց քահանաները մի մահմեդական երեխա գողացել և մկրտել են, կամ պցում էին վանքի գավթումը մի մահմեդականի սպանված դիակի։ Այս բավական էր՝ գրգռելու մահմեդականների կատաղությունը։ Նրանք կամ կողոպտում էին քրիստոնյաների գյուղերը և կամ սպանվածի արյան փոխարեն նշանակում էին մի մեծ տուգանք։ Ժողովուրդը պատրաստի փող չունեւր. նա ստիպված էր վեր առնել պարտքով։ Եվ այնպիսի ծանր տոկոսներով վաշխառուն միշտ սլափափում էր փող տալ, մանավանդ որ նա ստանալու էր խիստ անպահով գրավական, այսինքն՝ վանքի սրբությունները։ Հրեա կամ մահմեդական

վաշխառուն գլխեր, որ իր պարտականը եթե կինը, աղջիկը, տղան
գրավ դնե, եթե ժամանակին չկարողանա վճարել, կասե՛ տիրե գրավ-
ներիդ, իսկ իր եկեղեցական սրբությունը նա երբեք չի թողնի օտարի
ձեռքում:

Նրբեմն այսպիսի դժբախտությանց պատճառ դառնում էին վա-
նահայր արեղաները կամ վիճակավոր առաջնորդները: Նրանցից շա-
տերը կաշառքներով իրանց կողմն էին գցում քուրդ, թուրք կամ պար-
սիկ իշխաններին և նրանց օգնությամբ խլում էին միմյանցից վանքեր,
աիրում էին թեմերի: Այսպիսի հափշտակությունները խիստ թանկ էին
նստում: Վանահայրը կամ առաջնորդը գրավ էր դնում վանքի սրբու-
թյունները, պարտք էր անում իր խոստացած կաշառքը վճարելու հա-
մար: Բայց ո՞վ էր թափում գրավները: Դարձյալ ժողովուրդը:

Ես հիշում եմ մի այսպիսի դեպք, որ պատահեց իմ ժամանակում:
Վանա ծովակի կղզիներից մեկում գտնվում էր Աղթամարա անապա-
սը. այնտեղ նստում էին կաթողիկոսներ, որոնց մեկը իր կողմը ձգե-
լով Շատախու, մյուսը Սասնո կիսավայրենի հայ լեռնականներին, ան-
դադար միմյանց ձեռքից խլում էին հայրապետական աթոռը: Այսպի-
սով ծագել էր ժողովուրդի մեջ հրկու կուսակցություններ, և խռովությու-
նը հասավ մինչև արյունահեղության: Կաթողիկոսներից մեկը տարավ
հաղթությունը քուրդ իշխանի օգնությամբ: Պաշտպանությունը արժեց
նրան մի քանի տասնյակ «քիսա» արծաթի, որը նա պարտք առավ,
իհարկե, ամենատառտով գրավականով՝ վանքի սրբազան սպասներով:
Հաստատվելով իր աթոռի վրա, նորին վեհափառությունը ուղեց թափել
գրավականները, և այս նպատակով պատրաստեց նա նվիրակների մի
խումբ, որ գնացին թեմերից ժողովք անելու: Միաբաններից մի ծերու-
նի արեղա առաջարկեց, թե նա կարող էր նույնիսկ վանքից գոյացնել
ցանկացած գումարը, եթե նորին վեհափառությունը կընդուներ իր
աված խորհուրդը: Կաթողիկոսը մի օր բոլոր արեղաներին կանչեց իր
մոտ ճաշի, հացկերույթը վերջանալին հետո հրամայեց փակել նրանց
նույնիսկ սեղանատան մեջ: Հետո ինքը վեհափառը, մտնելով արեղա-
ների խուցերը, բաց անել տվավ «աշխարհից հրաժարված» արեղաների
փոքրիկ արկղիկները, և հիրավի, հայտնվեցան ավելի, քան կաթողիկոսի
ցանկացած գումարը, ոսկի և արծաթ: Ո՞վ կկարծեր, որ աշխարհի հա-
րժատությունից հրաժարված ճգնավորները, որոնք իրանց վանքում կին
ուխտավորներ չէին ընդունում, որոնք հագնում էին կոշտ մաղից զգեստ-
ներ, որոնք մերկ ոտքերով էին ման գալիս, որոնք աղ ու հացով էին
կերակրվում, որոնք արծաթից այնպես էին վախենում, որպես դեղի,
ունենային իրանց սնդուկների մեջ այնքան ոսկու և արծաթի մթերք:

Մերունի արեղայի հնարագիտութիւնը, որ երեւան հանեց այս գաղտնիքը, վարձատրվեցաւ նրանով, որ քանի օրից հետո գտան նրա խեղդված դիակը ծովակի ափում...

Զնայելով, որ վանքերում այժպիսի եղեռնագործութիւններ էին պատահում, դարձյալ ժողովրդի ջերմեռանդութիւնը դեպի իր սուրբ աթոռները մնում էր տաք և իր բոլոր բարեպաշտական ոգևորութեան մեջ: Նա ինքը, ժողովուրդը, իր տանը հաց շուներ ուտելու, նրա որդիքը նոթի և կիսամերկ էին, նա իր աղքատ դրութեան մեջ դարձյալ հագցնում էր և կերակրում էր իր հոգևոր հայրերին, որպէս իր վանքերի պաշտօնյաներին, որպէս աստուծո տան սպասավորներին, որոնց աղոթքովն էր ապրում ինքը, որոնք հաշտեցուցիչ կապ էին իր և երկնքի մեջ... Ժողովուրդն իր հունձքից մասն էր հանում արեղաների համար, իր անասունների յուղից և պանրից նրանց բաժին էր տալիս, ինքը և իր արորը ձրի աշխատում էին վանքապատկան կալվածքների մեջ, մի խոսքով, նա վճարում էր իր արեղաներին ալիւրի, քան թե իր կարողութիւնը ներում էր:

Ահա ինչ էր, որ կապում էր հային իր հայրենիքի հետ:

Բայց Կարոն ասում էր, թե վարդապետները նույնպիսի հարստահարողներ են, որպէս քուրդ և թուրք աղաները: Սա բարկանում էր...

ԻԸ

ՆՇՈՒՅԼՆԵՐԸ ԵՐԵՎՈՒՄ ԵՆ

Թեև ծերունի որսորդը միշտ ցավակցական արհամարհանքով էր խոսում հայերի մասին, ասելով՝ թե նրանք հոգով և մարմնով բոլորովին ընկած և սպանված ժողովուրդ են, բայց եւ նրա նկատողութիւնը իրավացի էի դառնում միայն Պարսկաստանի հայերի վերաբերութեամբ, այսինքն՝ նրանց, որ բնակվում էին Ատրպատական նահանգում: Ընդհակառակն, Տաճկաստանի հայերը, Տարոնի և Վասպուրականի մեջ, համեմատելով իրանց ատրպատականցի համառգայինների հետ, բավականին աշխույժ և կենդանի մարդիկ էին:

Դա ուներ իր տեղական և կլիմայական պատճառները:

Ատրպատականի գավառները, բայցի լեռնային և անտառապատ Ղարաղաղից, մնացածները տափակ երկիրներ էին և ալիւրի տաք կլիմայով: Երկրագործութիւնը, որ միակ աղբյուրն էր ժողովրդի ապրուս-

տի, խիստ սլինդ կերպով կապել էր բնակիչներին հողի հետ, և հետևաբար շատ նեղ կերպով սեղմել էր նրանց հողատիրոջ՝ աղաների ճանկերի մեջ:

Աղաների ճնշումն էր հաջորդաբար և տեղական: Մի այսպիսի կեցության մեջ մարդը կորցնում էր իր ազատությունը և նրա հետ՝ մի մտավոր և հոգեկան կենդանությունը: Նա դառնում է կրավորական էակ: Արձակ դաշտը, տափակ երկիրը շինում է նրան ավելի ընտանեկան, ավելի խաղաղասեր, միևնույն ժամանակ՝ երկշտ: Մինչդեռ լեռը, անտառը պահպանում են մարդու մեջ նրա սկզբնական վայրենությունը և, հետևապես, նրա սրտի ամբողջությունը և քաջությունը:

Ստրկությունը սկսվել է և շարունակվել տափակ երկրների վրա և ավելի տաք կլիմայի մեջ: Տափակ երկիրը տալիս է մարդուն տափակ բնավորություն, զարգացնում է նրա մեջ թեթևելու ընդունակությունը: Բայց լեռնային երկրի բնակիչը նույնպես ուղղաձիգ, նույնպես բարձրադիրտակ է, որպես իր շրջապատող սեպածե ժայռերը: Հարթ-հավասար անապատը չէ տալիս փախուստի միջոց և պատասպարան իր նեղյալներին: Մինչդեռ սարերը և անտառները միշտ ունեն իրանց ծոցի մեջ ապահով ապաստարան ապավինողի համար:

Ատրպատականի գավառները, բոլորած լեռների շղթաներով, ընդարձակ հովիտներ էին հարթ-հավասար մակերևութով: Ժողովուրդը խիստ խորին կերպով արմատ էր գցել երկրի մեջ, նա ուներ հաստատ առն և բնակություն. նա ուներ այգիներ, պարտեզներ և կաջ: Ուր և թշուր էին նրան, որքան և հալածում էին, նա դարձյալ չէր բաժանվում իր բնակության տեղից: Նա կանգնած էր միևնույն կետի վրա և համբերում էր իր վիճակի թշվառությանը: Նա համբերում էր, որովհետև նրան դժվար էր բաժանվել մի երկրից, ուր պետք է թողնել իր շատ տարիների աշխատության պտուղը: Նա մեխված էր գետնի հետ, որպես իր անկած ծառերը, իր շինած տունը և իր ցանած բույսերը, որովհետև նրանց գոյության հետ կասկած էր իր կյանքը: Թեև աշտեղ ժողովուրդը աշխատում էր մեծ մասամբ աղաների համար, բայց նրանք թողնում էին այնքան, որ մշակը կարողանար շարունակել իր կենդանությունը, որ նրա ձեռքերը կարողանային գործել: Բայց իսպառ խել մշակից կյանքը, դա աղայի համար ձեռնառու չէր, որպես ձեռնառու չէր նրան սպանել իր աշխատող անասուններին:

Ատրպատականի հայր միշտ երևում էր զինվորված իր երկրագործական գործիքներով. նրա ձեռքում միշտ տեսնվում էր բահ, բրիչ, մանգաղ և անասունները քշելու խարաղան: Արջուն թափող և անձնապաշտպանության անոթների մասին նա գաղափար անգամ չուներ: Նա այն-

քան վախենում էր արյունից, որքան դեից և սատանայից, Տաք կլիման թուլացրել էր նրա ուղեղը, նրա կենսական ուժը, Տափակ երկիրը շինել էր նրան մի անփախչելի որս աղայի ձեռքում, Իսկ հողազործությունը պահպանում էր նրա մեջ անասնական բթամտությունը և եղի համբերությունը:

Տարոնը և Վասպուրականը ավելի լիոնոտ և սառն երկիրներ էին: Շատ տեղ սարերը ծածկված էին անտառներով: Նրկարառն ձմեռը, անդադար անձրևները, իսկ տարվա ջերմ եղանակներում երաշտությունը՝ կացուցանում էին հողը անհարմար ցանքերի համար: Ի բաց առյալ Վանա ծովակի շրջակա ցած երկիրները, և Ասորեստանի սահմանակից հարավային կողմերը, մնացյալ գավառները լեռնային բարձրավանդակներ էին, որոնք միայն տալիս էին ճոխ մարգեր խաշնարածության համար: Այս պատճառով բնակիչների գլխավոր պարապմունքը անասնապահությունն էր:

Հայերը առավելապես բռնել էին այն տեղերը, ուր կարելի էր և վարուցանքով պարապվել. իսկ այդ չէր կացուցանում նրանց ապրուստի գլխավոր աղբյուրը, նրանք միևնույն ժամանակ և երկրագործ, և հովիվներ էին: Ձմեռը անցուցանում էին նրանք գետնափոր խրճիթներում, իրանց գյուղերի մեջ, իսկ առավա մնացած ամիսները չադրներում, լեռների բարձրավանդակների վրա:

Այստեղ հայերի մի այսպիսի կիսաշվական և կիսահաստատաբնակ կեցությունը ավել էր նրանց բնավորությանը երկակենցաղ կենդանիների հատկություններ: Նրանց գետնափոր խրճիթներն, իրենց ստորերկրյա ուղոր-մուղոր խորշերով, ավելի նման էին սողունների որջին, և դա մտցրել էր բնակիչների մեջ օձի նեղությունը և նրա ոխերիմ շարամտությունը. նա պատրաստ էր խայթել, եթե հարմար միջոց գտներ: Նրանց հովվական չադրները, կաղմված լեռների բարձրավանդակների վրա, բաղմագող ջրվեժների մոտ, շրջապատած հսկայական ժայռերով, որոտի և կայծակի ահեղ սպառնալացք ներքո, ավել էին նրանց բնավորությանը ավելի կիսավայրենի և կիսագաղանային հատկություններ:

Հովվական կյանքը իր նահապետական պարզության հետ ունի և իր վայրենի կատաղությունը: Մշակական կյանքը իր աշխատասեր հոգու հետ պահպանում է թուլասրտություն և երկչոտություն:

Հայը իր հայրենի լեռների թև և հարազատ, բայց փշացած ուղին էր: Քուրդը նրա մտերիմ որդեգիրն էր: Հայը ոչ կատարյալ երկրագործ էր և ոչ՝ կատարյալ հովիվ: Քուրդը հավասարիմ էր մնացել իր պա-

բաղադրուներին. նա հոգով և սրտով Ջովիվ էր, այդ բառի բուն նշանակութեամբ: Այս պատճառով նա տիրում էր:

Հովիվները միշտ տիրում են, որպես իրանց հոտերին, նույնպես և մերձավոր ժողովուրդներին: Մարդկութեան առաջին տիրապետողները եղել են հովիվները: Մեր Հայկ նահապետը նույնպես մի քաջ հովիվ էր:

Տարոնի և Վասպուրականի հայր և հովիվ էր, և երկրագործ. նա վարում էր որպես չվական, նույնպես և հաստատաբնակ կյանք: Իր գյուղում, գետնափոր խրճիթների մեջ նա ապրում էր որպես գաղանը իր սրբում. իր արտերի մեջ նա զինվորված էր բահով և մանգաղով. իր լեռների արոտներում նա զինվորված էր հրացանով և թրով: Այսպիսի երկակենցաղ ապրուստը տվել էր նրան երկերեսանի բնավորություն, նա միևնույն ժամանակ նվաճյալ ժողովուրդ էր հպատակի բոլոր համբերութեամբ, և միևնույն ժամանակ կատաղի ապստամբ էր, եթե միջոցները կնպաստեին նրան:

Այս էր պատճառը, որ Կարոն շատ անգամ ասում էր՝ «այս ժողովրդից կարելի է մի բան սպասել. նա բոլորովին մեռած չէ. նա մի օր կպցե իր պարանոցեն քրդի լուծը»:

Կարոյի գուշակությունը անհիմն չէր: Շատախի, Սասնո և Մոկաց երկրի հայերը, որոնք իրանց կենցաղավարութեամբ չէին զանազանվում քրդերից, բոլորովին ազատ էին և ինքնակա: Նրանք շատ անգամ միանալով քրդերի հետ, թալանում էին այս և այն երկրները. և վարմանալին այն է, որ չէին խնայում մինչև անգամ իրանց աղգայիններին: Սասնո հայր երբեք իր պատյանը չէ դնում մերկացրած խենջարը՝ առանց նրան թաթախելու հակառակորդի արյան մեջ: Նա շատ դժվարութեամբ է դուրս քաշում իր սուրը, իսկ երբ սուրը մերկացավ պատյանից, գործը վճռված է. նա պետք է կոտորե:

Այս երկրում, որքան էս նկատում էի, յուրաքանչյուր հայի սիրտը նմանում էր կիսահանգած օջախի, որքան քրքրում էս մոխիրը, նոր և նոր կայծեր են հայտնվում. մի փոքր վառելու նյութ, մի բորբոք՝ և ահա բռնկեց կրակը...

Վերքն այնքան վտանգավոր չէ, երբ վիրավորը զգում է նրա ցավը. դա կենդանության նշան է: Տարոնի և Վասպուրականի հայր իսպառ թմրած չէր, նա իր սրտի մեջ զգում էր վերքերը, հասցրած նրան բռնության կոսիտ ձեռքից: Այս պատճառով նա միշտ սնուցանում էր իր սրտի մեջ վրեժխնդրության դառն թույնը: Ոչ այնքան հայրենասիրությունը, ոչ այնքան անձնասիրությունը դրդում էր նրան դեպի մի այսպիսի միտք, որքան իր եկեղեցու, իր սրբությունների հալածանքը մահմեդական աղգերից: Հայր ամեն բանի համբերում է, ամեն թշվա-

ռություն տանում է, բայց նա համբերել չէ կարող, երբ բռնաբարվում է նրա եկեղեցին, նրա միակ սրբարանը՝ Եկեղեցին հայի կյանքի նպատակն է և նրա բարձրագույն իդեալը:

Կարոն լավ էր հասկացել հայի սրտի այս ամենազգալի կողմը, և նրա տեսությունը Բարդուղիմեոս առաքելո վանքի վանահոր հետ ուներ մի գաղտնի խորհուրդ, որ կապված էր իր նպատակների հետ: Նա այս չէի գիտենալ, եթե մի դեպք առիթ չտար ինձ կիսով չափ տեղեկանալ նրա դիտավորությանը:

Կարոն, որպես հայտնի է մեր ընթերցողին, իր ընկերների հետ գնաց Բարդուղիմեոս առաքելո վանքը, խոստանալով, թե կվերագառնա ոչ ավելի, քան մի օրից հետո: Բայց ահա մի շաբաթ անցավ այն օրից, նրանից ոչինչ չուր չկա: Ծերունի որսորդը այս մասին խիստ անհանգստության մեջ էր, չգիտեր՝ ինչ բան արգելք եղավ նրանց վերագարծին: Մի գիշեր դեռ նոր էր պատել մութը, հայտնվեցավ մի դրամբր, բոլորովին քրդի ձևով հագնված, նա տվեց ծերունի որսորդին մի նամակ: Նա այն ժամանակ հասկացա, թե նա գիտեր կարգալի Իմանուելով, որ նամակը Կարոյիցն է, նա անհամբեր կերպով սկսեց կարգալի: Նա նստած էի նրա մոտ: Նամակի պարունակության մասին նա ինձ ոչինչ չհայտնեց, կարծես բոլորովին մոռացավ իմ գոյության մասին: Միայն վերջացնելով ընթերցումը, նա խսկույն հրամայեց Մըհեին իր ձին թափել և ասաց Մարոյին՝ շուտով իր զենքերը բերե: Այսպիսի երևույթները ծերունի որսորդի տնակում սովորական լինելով, Մարոն ամենայն հանդարտությամբ գնաց հոր զենքերը բերեց, և մինչև անգամ չհարցրուց՝ հայր, ո՞ւր ես գնում, երբ նա նստեց ձին և բակից դուրս էր գնում: Այդ ժամանակ միայն ծերունին տեսավ ինձ և ասաց.

— Նա կվերագառնամ մի քանի օրից հետո:

Գրաբերը գնաց որսորդի հետ:

Երբ ես մտա սենյակը, Մարոն սովորական ժպիտը երեսին ինձ ասաց.

— Մենք էլի՞ մնացինք մենակ...

Բայց ես այնքան խռովված էի ծերունու անակնկալ հեռանալով, որ ոչինչ չպատասխանեցի Մարոյի ուրախ ժպիտին: Նա, երևի, վիրավորվեցավ իմ սառնասրտությամբ և, մի գեղեցիկ խոժոռ գործելով իր սիրուն երեսի վրա, ասաց.

— Դու չա՞ր մարդ ես, Ֆարհատ:

Մարոն էլ չնայեց իմ վրա, ծիծաղելով սենյակից դուրս վաղեցի: Նա մնացի միայնակ: Իմ խռովությունը հետզհետե սաստկանում էր: Ծերունի որսորդի վարմունքը չափազանց տանջում էր ինձ, որ նա ար-

ժան չհամարեց հաղորդել և ոչ մի բառ Կարոյի նամակի պարունակութ-
յունից, լավ գիտցած լինելով, որ ամենայն տեղեկություն նրա մա-
սին որքան իր համար, նույնքան և իմ համար ուրախալի էր: Ինչո՞ւ նա
զրկեց ինձ այդ ուրախությունից: Ինչո՞ւ չգիտենալ ինձ, թե ո՞ւր մնաց
այն մարդը, որին ոչ միայն հարգում էի ես, այլև սիրում էի:

Մինչ ես այս վրդովմունքի մեջ էի, աչքս դարձրի գեպի այն կող-
մը, ուր նստած էր ծերունի որսորդը. տեսա մի թուղթ ընկած էր այն-
տեղ, մոտենում եմ՝ նույն նամակը:

Ծերունին, սաստիկ շտապելով, մոռացել էր իր հետ վեր առնել
նամակը: Իմ ուրախությանը սահման չկար. ես մի քանի րոպե միայն
երեսայի հրճվանքով շրջում ու շրջում էի ձեռքումս երկծալ թերթը, որի
շորս երեսների վրա սպիտակ տեղ չէր մնացել: Ամբողջապես գրված էր:

Կարոն տեր Թոգիկի դպրոցից փախչելու ժամանակ այնքան չէր
ստվորած, որ գրել գիտենար: Իսկ այնուհետև ո՞րտեղ ուսել էր նա: Ես
առաջ չէի կարդում նամակը, միայն նայում էի նրա վրա: Երևում էր,
գրիչը խիստ ճարպիկ և համարձակ կերպով վազել էր տողերի վրա, ուր
տառերի յուրաքանչյուր գծերից երևում էր մի հաստատուն ձեռքի ամ-
բոլթյուն, որ գիտե տիրապետել գրչին, որպես իր սրին:

Որքան կարդում էի նամակը, այնքան ավելի գրգռվում էր իմ հե-
տաքրքրությունը: Կարոն նույնն էր մնացել իր գրության մեջ, ինչ որ
էր իր խոսակցության ժամանակ: Նա խոսում էր խիստ պարզ, առանց
գեղաբանության և հասարակ լեզվով: Նրա պարբերությունները շատ
կարճ էին, միևնույն ժամանակ հասկանալի և խորախորհուրդ: Իր նա-
մակի մեջ մնացել էր նա միևնույն ոճով: Ինձ առաջին անգամ պատա-
հում էր տեսնել, որ մարդը գրում է այնպես, որպես խոսում է: Բայց
ինչո՞ւ իմ վաթսայետը չէր գրում այնպես, որպես մարդիկ խոսում են:
Նրա գրածն ինձ համար մնում էր միշտ հանելուկ, չէր կարելի հասկա-
նալ, կարելի էր միայն գուշակել, թե ինչ էր ուզում ասել:

Կարոյի նամակի մեջ ես մի քանի տեղեր մնացին ինձ անբա-
ցատրելի. նրանց մթին այլաբանական ձևը, որպես երևում էր, պարու-
նակում էր իր մեջ մի գաղտնիք, որ հայտնի էր միայն այն մարդուն,
որի անունով ուղարկված էր նամակը:

Ես կրեբեմ մի քանի կտորներ նույն նամակից, որ մինչև այսօր
չեմ մոռացել, որ և երբեք մոռանալու չեմ:

«Բարգուղիմեոս առաքելո վառահոր հետ տեսնվեցաւ: Ես գտա նրան
այնպես, որպես հուշս ունեի: Ամեն ինչ պատրաստ էր: Այս արեղային
կարելի է կոչել մարդ, որ իր խոսքի տերն է, և ո՛չ՝ վարդապետ: Հազ-
վագչո՞ւտ բացառություն: Մի ամիս առաջ նա սկսել էր ծախել վանքի

ավելորդությունը, որպես պատվիրել էի ես, և գոյացած գումարը բավականացել էր դնելու զոհոթիֆենդին: Խեղճ գյուղացիներից շատերը սոխ կոտորեխու դանակ անգամ շուննին իրանց տանում. այժմ նրա վիճակի մեջ ամեն աղամարդ ղենքեր ունի: Բոլորը վանահոր շնորհիվն է: Վանքը կլինի գլխավոր ամրոցը. նրա դիրքը և ամրությունը հարմարություն ունեն այդ կոշմանը: Ինքը վանահայրը կառաջնորդե իր վիճակի հաղթակեցիներին: Հասքիստանու կոչում նա արդեն ցույց տվեց, թե ինքը ընդունակ է այս գործին»:

Հասքիստան կոչվում էր Բարգուղիմեոս առաքելո վանքի մոտ մի դաշտ, ուր քանի տարի առաջ պատահեց մի արյունահեղ կռիվ հայերի և քրդերի մեջ արոսամարգերի սահմանների պատճառով: Քրդերի մի նոր ցեղ, որ գաղթել էր այստեղ Մար գավառի կողմերից, չէր թողնում հայերին արածացնել իրանց հոտերը Հասքիստանում, որ սկզբանե հայերի սեփականություն էր: Վեճը վճռվեցավ սրով, և հաղթությունը մնաց հայերի կողմը:

Մի քանի տողերից հետո Կարոն շարունակում էր.

«Վանահոր հետ, դարձյալ Բարգուղիմեոս առաքելո, մեր խորհրդակցությունից հրեցավ, որ հակառակ կողմի ուժը ավելի զորավոր է, քան թե մենք կարծում էինք: Նրկու եղբայրներ՝ Օմար և Օսման աղաները, որոնցից յուրաքանչյուրը Զալալիների ցեղի գլխավորությունը հափշտակելու պատճառով թշնամացել էին, կրկին հաշտվել են: Զալալիների բաժանված կուսակցությունները միացել են: Շիկակների Մահմուդ աղան, իր աղջիկը հարսնության տալով Ռավանդների Ղադիր աղայի որդուն, երկու ցեղերի մեջ բարեկամական հարաբերությունները նորից սկսվել են: Մյուս կողմից, Մուքրիների և Մամբքանների մեջ հին թշնամությունը նորոգվել է: Ռաշիդ աղայի կինը, երկար սպասելով, թե իր սպանված ամուսնի եղբայրները չկամեն անել նրա արյան վրեժը, քանի օր առաջ ծպտյալ հագուստով հանդիպում է իր տղամարդի սպանողին, և ինքը կինը վրեժխնդիր է լինում: Դու գիտես, որ այդ երկու ռոսխները հիշյալ երկու ցեղերի գլխավորներն են»:

Սա զարմանում էի, թե Կարոն ինչո՞ւ է ուրախանում քրդերի դանազան ցեղերի միմյանց հետ թշնամական հարաբերություններ ունենալու մասին, և կամ ինչո՞ւ է տխրում, երբ նրանք հաշտվում են: Բայց վերջին դեպքի մանրամասնություններն իմացա ես հետո: Ռաշիդ աղան Մամբքանների ցեղապետի որդին էր: Նրա իսկական անունն էր Կրպո. կոչվեցավ Ռաշիդ (քաջ) իր զարմանալի քաջագործությունների համար: Նա սպանվեցավ Մուքրիների ցեղապետի որդու նենգությամբ: Ռաշիդի կինը ուխտել էր չվեր առնել իր երեսից սգավորի սե քողը, մինչև իր

ամուսնի դերեղմանը չհանգստացնեւ: Դա նշանակում է քրդի լեզվում՝ մինչև սպանվածի արյան վրեժը չառնվի: Այս նպատակով նա սնուցանում էր իր տասներկու տարեկան որդուն, որ առնե հոր վրեժը և կատարե մոր ուխտը: Որդին մեռնում է կարճատև հիվանդութունից հետո: Մայրը մի քանի օր անհետանում էր իր շահրից: Նրան գտնում են իր տղամարդի դերեղմանի մոտ այն ժամանակ, երբ իջնում է իր ձիուց և, ոսոխի կտրած գլուխը դնելով ամուսնի շիրիմի վրա, ասում է՝ «այժմ թող հանգստանան քո ոսկերքը»...

«Վերջին օրերումս Ուշնիի մեջ պատահած անցքը բավականին երաշխավորում է ասորոց կաթողիկոսի դաշնադրությունը մեզ հետ,— շարունակում էր նամակագիրը: Այնտեղի շնչիւր քանդել է տվել մի հին ասորոց վանք, նրա քարերը իր բաղնիքի շինվածքի համար գործածելու: Այդ այն վանքն է, ուր նեստորականները վաղեմի ժամանակներից սովորություն ունեին իրանց եպիսկոպոսների մարմինները թաղելու: Կաթողիկոսը, որպես լսում եմ, բոլորովին կատաղած է այս բարբարոսության պատճառով: Այսօր նրա սուրհանդակը ինձ մոտ եկավ: Կաթողիկոսը կանչում է ինձ: Առավոտյան ճանապարհ կընկնեմ դեպի Ճուլամերիկ: Հարմար առիթ... պետք է օգուտ քաղել դրանից»...

Ասորոց կաթողիկոսը նստում էր Ճուլամերիկի Կոճանիս կոչված գյուղում, որ սահմանակից էր Հաղբակին: Ասորոց մի ցեղ, որ կոչվում էր Զուլո, անհիշելի ժամանակներից, պատսպարվելով Ճուլամերիկ լեռների մեջ, պահպանել էր իր անկախությունը, որպես լազդիները Դադեստանում: Կաթողիկոսը, որ կոչվում էր Մար-Շիմոն, էր իր ցեղի քահանայապետը, միևնույն ժամանակ նրա մարմնավոր իշխանը: Նա ուներ մինչև երեսուն հազար զենք բռնող տղամարդիկ, մի խոսքով, նրա ժողովուրդը բոլորը պատերազմողներ էին: Կաթողիկոսը ինքը սուր էր կրում: Ճուլամերիկը, ղեկավարված Կորդվաց լեռների մեջ, մի փոքրիկ, փակվալ Զինաստան էր, որի մուտքը կապված էր օտարների համար: Այնտեղ բնակվում էին միայն ջուլոններ և հայեր: Եթե ուրիշ մարդ այնտեղ մտներ, առանց կաթողիկոսից թուղթ ունենալու իր ձեռքում, ամեն պատահող ջուլոն պատրաստ էր նրան սպանելու: Բոլոր ժողովուրդը անասնապահներ էին. նրանց կյանքի պետքերը գոյանում էին իրանց հոտերից: Զուլոներն ամենևին հարաբերություններ չունեին դրսի հետ, նրանք կենտրոնացած էին իրանց երկրի մեջ: Զուլոն հայտնի է իր դյուրագրգիռ, բարկացկոտ և հանդուգն բնավորությամբ. նա միևնույն ժամանակ քաջ և բարի մարդ է: Բայց Կարոն ի՞նչ գործ ուներ միանալու այդ վայրենիների հետ. ի՞նչ դաշնադրություն էր, որ նա կապում էր ասորաց պատրիարքի հետ...

«Այստեղ (Բարդուղիմեոս առաքելո վանքում) ես ստացա մի քանի նամակներու Ն. Կ. Վ. դրում է Վարադա վանքից, թե գործերը այստեղ վատ են. քրդերի մի նոր արշավանք թալանեց Հայոց-Ձորը: Արտամեսո գյուղը իր ընդդիմադրութեան համար մոխիր դարձավ: Հրձիգութիւնը թշնամիների կողմից պատահել է գիշերով: Ավելի քան հարյուր հոգի, ծերունիներ, երեխաներ, փախչելու կարողութիւն չունեցող մարդիկ, այրվել են կրակի մեջ: Այս, թեև խիստ տխուր, լուրը ինձ ուրախութիւն պատճառեց: Հայոց-Ձորը գոնյա այժմ կլզա իր սխալը... նա երկար չէր ուղում մասնակից լինել ընդհանուր զոհին... Բժշկութեան մասին մտածում են այն ժամանակ, երբ հիւանդն ընկած է»...

Վերջին տողերը կարդալու ժամանակ ես սարսափեցա: Կարոյի խստասրտութիւնն անցնում էր չափից: Ավելի քան հարյուր ծերեր, երեխաներ այրվում են հրդեհի բոցերի մեջ, նա ուրախանում է, որովհետև այս դեպքից կարող էր նա օգուտ քաղել իր դիվական նպատակների համար, իսկ նպատակը, դեռ ինձ հայտնի չէր:

«Մուշի և Բաղեշի կողմերից ոչինչ լուր չկա: Դատւանի ռայիսը (տանուտերը) դրում է. «Այստեղ ամեն ինչ պատրաստ է»: Շատախում նոր վրդովմունք է ծագել ժողովրդի մեջ: Հոգիաց վանքի վարդապետը չէ դադարում իր վաղեմի նենգութիւններից: Ի՞նչ պետք է անել այդ Վասակի հետ. ուղարկեցե՞ք այնտեղ Մըհին, իմ կարծիքով, նրա գործն է հանգստացնել սեպուխ սատանային»...

Մըհին, ծերունի որսորդի գնացած գիշերի մյուս առավոտը, էլ չերեցավ: Քանի օրից հետո մենք լսեցինք՝ Հոգիաց վանքի վարդապետին իր խուցի մեջ սպանել են: Երկու օր շանցած, այս լուրը մեզ հասնելեն, կրկին հայտնվեցավ Մըհին:

«Ասլանին ուղարկեցի Բաղեշի և Մուշի կողմերը այնտեղի դրութիւնը իմանալու համար: Սաբոն կանցնի ինուսից դեպի Արդրում, Բաջաղեղ և կվերադառնա ինչի ճանապարհով: Զալլաղը և Մուրադը գնացին Մոգաց և Սասնո կողմերը: Յուրաքանչյուրի համար նշանակվել է մի ամիս ժամանակ, իրանց ճանապարհորդութիւնը, հետադրութիւնները և կարգադրութիւնները վերջացնելու համար: Ամեն մեկին ես տվել եմ հարկավոր հրահանգները: Այսօր հուլիսի քսանն է, կնշանակեմ, մինչև օգոստոսի քսանը բոլորը կրկին կհավաքվեն Բարդուղիմեոս առաքելո վանքումը, իրանց գործունեության համարը տալու»:

Զալլաղը և Մուրադը այն երկու քրդստանցի տղամարդիկն էին, որոնց ես առաջին անգամ տեսա արաբական մինարեթում: Դրանք այն օրից անհայտացած էին, իսկ այժմ երևում էր, որ դարձյալ խառն էին Կարոյի գործերի մեջ:

«Իսկ դու, ծերունի ընկեր, այս նամակը քեզ հասածին պես, կգնաս եղիգիների ցեղապետ Միր-Մասունի մոտ. դա քո հին բարեկամն է, այս պատճառով որոշվեցավ, որ դու կապես նրա հետ հարկավորած սլայմանները: «Անտառը կտորորդ կացինի կոթը փայտից են շինում»: Բուրդը քրդի դեմ՝ մի լավ գործիք է մեր ձեռքում»...

Եղիգիները, եթե ընթերցողը հիշում է, քրդերի այն ցեղն էին, որ կրոնքով տարբեր էին իրանց մահմեդական ազգայիններից և միշտ հալածված նրանցից: Այդ միակ ցեղն էր, որ հաշտ էր հայերի հետ և ավելի բարեկամ, թեև նա ուներ իր ազգի բոլոր ավազակային հատկությունները: Մահմեդական քրդերը համարում էին եղիգիներին հեթանոսներ և խիստ ատելությամբ վարվում էին նրանց հետ: Եղիգիները ներկայացնում էին մարական ցեղի սկզբնական տիպը, մնացած իր մոգական սովորություններով: Կարգալով Կարոյի գրածները եղիգիների մասին, ես այժմ դիտեի ծերունի որսորդի ճանապարհորդության նպատակը:

Մի քանի տողեր նամակի մեջ վերաբերում էին ինձ:

«Ցարհատի մասին անհանգիստ եմ, ես նրան թողեցի հիվանդ, չգիտեմ ի՞նչպես է այժմ նրա առողջությունը: Իհարկե, նրա մասին ինձ տեղեկություն կտաք: Խնամեցեք այդ մանուկ վագրին, նրա մեջ շատ հարուստ, բայց դեռ չմշակված ուժեր կան»...

Վերջին տողերը կարդալու ժամանակ արտասուքը սկսեց թափվել իմ աչքերից, ես չկարողացա շարունակել ընթերցումը:

ԻԹ

ՄԸՀԵՒ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Կարոյի իսկական նպատակը դարձյալ մնում էր ինձ համար մթնոթյան մեջ: Ես չգիտեի՝ ի՞նչ էր կամենում անել նա. ինձ հասկանալի չէր՝ ինչո՞ւ համար նա իր ընկերներին այս կողմ և այն կողմ էր ուղարկում: Եվ իր՝ Կարոյի, ասորոց կաթողիկոսի, այն կիսավայրենի ղինվորի և քահանայապետի, մոտ զնալը արդյոք ի՞նչ խորհուրդ ուներ: Կարոն այն մարդերից չէր, որ օգի մեջ ամբողջ կառուցանե կամ դատարկ ցնորքների ետևից ընկնե: Նա կցաններ այնտեղ, որտեղից հաստատ գիտեր, թե հնձել կարող է: Իսկ այդ բոլոր ղզուշավոր և գաղտնածածուկ նախապատրաստություններից ի՞նչ օգուտ պետք է քաղեր նա:

Ահա մտքեր, որոնք ինձ պաշարեցին նամակի ընթերցումից հետո:

Կարոյին ես ճանաչում էի այն ժամանակ, երբ նա մի լուռ, մտախոհ, միևնույն ժամանակ, գեպի ամեն վատություն ոխերիմ պատանի էր: Երբ նա մեր դարոցից անհայտացավ, այնուհետև նրա մասին ոչինչ չգիտեի, թե ո՞ւր գնաց նա, ի՞նչով էր պարապում այնքան ժամանակ և ի՞նչ առիթով կրկին վերադարձավ: Միայն հասարակական կարծիքը նրա մասին լավ չէր խոսում. նրան համարում էին մի համարձակ սրիկա, և ավելի ոչինչ:

Բայց մի մարդ, որ միշտ անբախտի և թշվառի բարօրության համար էր մտածում, մի մարդ, որ աշխատում էր նեղյալի հանգստության համար, կարո՞ղ էր սրիկա լինել:

Ներքին ձայնը պատասխանում էր՝ ոչ:

Իսկ միևնույն ժամանակ Կարոյի անսահման բարեմտության հետ խառն նկատվում էին արարմունքներ, որոնք բարի մարդու գործեր չէին: Մարոյի հայտնած զաղտնիքը «քանդված մատուռի» մոտ, Ղանլի-Ռարայի մեջ, այն նվիրական ծառերի հովանու տակ, թե որպես Կարոն սպանել էր իր ընկերներից մեկին, մի հնդկացի երիտասարդի, ամենափոքր կասկածանքի պատճառով, այս սարսափելի եղենագործությունը ես տակավին մոռացել չէի: Իսկ այժմ իր նամակի մեջ նա ծերունի որսորդին առաջարկում էր մի ուրիշ չարագործություն՝ «հանգստացնել» Հոգվոց վանքի վարդապետին, կտրել մի օծյալ գլուխ, և կիսախեղագար Մըհեն պետք է կատարեր դահճի պաշտոնը:

Բայց կմասնակցե՞՞ ծերունի որսորդը մի այսպիսի արյունոտ գործին, մտածում էի ես:

Ներս մտավ Մարոն ծիծաղելով, նա ձեռքը սեղմել էր իր կուրծքի վրա, կարծես աշխատում էր պահել իր ծիծաղը, թեքթեքվում էր, ուղում էր խոսել, բայց դարձյալ զսպել իր ծիծաղը չէր կարողանում. այնպես ծիծաղելով ընկավ օթոցի վրա, համարյա թե մարեցավ:

— Ի՞նչ է պատահել, — հարցրի ես:

Նա չկարողացավ պատասխանել:

Հանկարծ դռները շառաչմամբ ետ գնացին, լսելի եղավ Մըհենի ձայնը.

— Ո՞ր սատանան տարավ իմ տրեխները:

Վիթխարի կերպարանքը հայտնվեցավ սենյակի մեջ, որպես մարմնացած կատաղություն: Նա իր ձեռքում բռնած ուներ մի ահագին լախտ, որի գնդաձև գլխի վրա մեխել էր իր կյանքի մեջ գտած բոլոր բեռները:

Մարոն սկսեց հավատացնել Մըհենին, թե ինքը նրա տրեխների կորուստի մեջ հանցավոր չէ, թե նա շատ ցավում է, որ այսպես էր պատահել: Եվ ավելացրուց, տրեխները բոլորովին հում կաշուց շինած լի-

նելով, և որովհետեւ ինքը Մըհեն չէր հագնում նրանց, այլ քարշ տալով ախոռի պատից, պահում էր դատիկ օրվա համար, տրեխները բռնողովին շորացել և կծկվել էին։ Երբ Մըհեն դրեց նրանց ջրի մեջ, որ փափկեն, լայնանան, որ կարողանա հագնել, անիծված շունը, օդուտ քաղելով Մըհեի բացակայությունից, դողացավ տրեխները, և ինքը Մարոն այս բոսկիս տեսավ, որ նա, բակի մեկ անկյունում նստած, դեռ վայելում էր իր անուշ ընթրիքը։

Մարոն այս բոլորը պատմեց մի այնպիսի հեգնական ոճով, որ ավելի շարժեց Մըհեի կատաղությունը և ավելացրուց։

— Դու խո գիտես, Մըհե, որքան ես սիրում եմ քեզ։ Ես այնպես բա՞ն կանեմ քո տրեխների հետ։

— Ես գիտեմ... — քրթմնջաց վիթխարին և, իր վայրենի աչքերը ուղղելով սիրուն օրիորդի երեսին, դուրս գնաց սենյակից։

— Իմանո՞ւմ ես, Ֆարհատ, ավարտ այդ հիմարը սիրահարված է իմ վրա, — դարձավ Մարոն դիպի ինձ։

— Ձե՛ կարելի քեզ տեսնել ու չսիրահարվել։

Նա որպես թե չսեց իմ խոսքը։

— Խեղճ տղա, նա մինչև այսօր պահում է իր ծոցի մեջ իմ հին գուլպաների մի հատը։ Քանի՞ տարի է։ Շատ անգամ տեսել եմ, ինչպես հանում է նա ծոցեն, մտիկ է անում, ուրախանում է ու սեղմում է շրթունքի վրա։ Մի անգամ հիվանդ էի ես. ձմեռ էր, խեղճը նստում էր իմ սենյակի դռանը, ամբողջ գիշերը չէր քնում. դռան ճեղքից ականջ էր դնում, թե ինչպես շունը եմ քաշում ես, որպես հոգոց եմ հանում։ Շատ անգամ ես լսում էի, նա լաց էր լինում. մի այնպիսի գաղանը լաց էր լինում։ Դու գիտե՞ս, Ֆարհատ, իմ սենյակի դուռը բացվում է ուղիղ բակի մեջ. նա նստում էր ձյունի և սառի տակ։

— Երևի, նա երբեմն քաղցրիկ խոսքեր է ասում քեզ։

— Ոչ, չէ ասում։ Նա միայն մտիկ է անում իմ երեսին, խորին կերպով մտիկ է անում, ուրախանում է, երբ ես նրան ուշունց եմ տալիս։

— Երևի, դա նրան զվարճություն է պատճառում։

— Հա՛, մի այդպիսի բան։ Լսիր, մի անգամ նա ինձ ասաց՝ «Մարո, բե՛ր ձեռքս քսեմ քո մազերին»։

— Դու բարկացա՞ր։

— Չբարկացա։ Եթե մի այսպիսի խոսք Սադոն ասեր, ես կբարկանայի, բայց Մըհեն ինչ որ ասե, ես չեմ բարկանա. նրա սիրտը իստակ է, նա չէ հասկանում ինչ բան է սերը։

— Դու հասկանո՞ւմ ես։

Մարոն ոչինչ չպատասխանեց, որովհետեւ նույն րոպեում լսելի եղավ շան խորին կնձկնձոցը և իսկույն լռեց գիշերային մթության մեջ:

— Վա՛հ, այս ի՞նչ արեց, երեւի այն հիմարը շանը սպանեց,— ձայն տվեց Մարոն և ճրագը խլեց, դուրս թռավ:

Ես էլ գնացի նրա հետ: Եվ իրավ, շունը անմոռնչ կերպով ընկած էր բակի մեջ. ճրագի լուսով մենք տեսանք՝ նրա գլուխը Մըհնի լախաւի մի հարվածից բոլորովին փշրվել էր, և ուղեղը դուրս թափվել:

— Թաղե՛մ քո սարսաղ գլուխը, ինչո՞ւ սպանեցիր շանը,— ասաց Մարոն ցավալի կերպով:

Մըհնն, որ դեռ կանգնած էր իր զոհի մոտ, ոչինչ չպատասխանեց, մոտեցավ բակի դռանը, ոտքով մի կողմ գլորեց ահագին քարը, որ գրած էր դռան ետևը փականքի տեղ, և, լախաւը իր ուսին դնելով, լուռ ու մունջ դուրս գնաց:

— Ո՞ւր է գնում նա,— հարցրի ես Մարոյից:

— Աստված ոչ գիտե նրա գլուխը: Նա երբ որ իր մահակը վեր առավ, արևխները հաղավ, կնշանակե հեռու տեղ ունե գնալու: Թե չէ ողջ տարին նա բորիկ ոտքերով է ման գալիս. ոտնամանը մի ծանրութուն է նրա համար:

— Նա հիմա էլ ոտնաման շուներ:

— Նրա համար, որ շունը կերավ: Փախիր դուրս, Ֆարհատ:

Ես մոտեցա դռանը. այն քարը, որ Մըհնն մեկ ոտքով հեռու գլորեց որպէս թեթև տաշեղ, ես հաղիվ կարողացա երկու ձեռքով իր տեղը դնել: Մարոն, տեսնելով այդ, սկսեց ծիծաղել:

— Այնպէս խո ես էլ կարող էի մոտ մղել քարը:

— Դե՛հ, փորձիր:

Եվ իրավ, Մարոն ավելի թեթև կերպով, քան թե ես, վեր առավ ահագին քարը և բարձրացրուց դետնից:

— Դու ուժեղ ես, Մարո, դրա համար էլ Մըհնն քեզ սիրում է, որ իր պէս ուժեղ ես:

— Սատկի՛ Մըհնն, ես նրան էլ չպետք է սիրեմ,— պատասխանեց նա, երբ կրկին տեսավ սպանված շանը, որի ահագին դիակը պառկած էր բակի մեջ:

Մյուս շները հավաքվել էին և լիզում էին իրանց բարեկամի վերքը: Կարծես, ուղում էին բժշկել նրան:

Մենք գնացինք սենյակը:

— Ես գիտեմ Մըհնն ուր գնաց, Մարո:

— Ո՞ւր գնաց:

— Չեմ ասի, վախենում եմ ուրիշին ասես:

— Ես խո երեխա չեմ:

Ես հայտնեցի Մարոյին, ինչ որ գիտեի Մըհեի ճանապարհորդության նպատակի մասին: Նրա դեմքն ընդունեց խիստ աղուտ արտահայտություն, և խոսեց բարկացկոտ, դողդոջուն ձայնով:

— Ես հավատում եմ, նա կանե, նա պատրաստ է ամեն բան անել, երբ հայրս հրամայում է նրան: Ա՛խ, հայրս...

Նա խեղդեց իր ձայնը և չշարունակեց խոսքը:

Բռպեական լռությունից հետո նա ասաց.

— Դու գիտե՞ս, Ֆարհատ, Մըհեն մարդասպան է:

— Ո՞րպես:

Մարոն պատմեց, թե Մըհեն հաղբակեցի չէ, ինչ որ երկրից է, որի անունը մոռացել է, բայց այն երկիրը շատ հեռու է: Թե նա, Մըհեն, ունեցել է մի քույր, որպես ինքն է ասում, գեղեցիկ աղջիկ: Նրանց գյուղի աղայի տղան աչք է ունեցել Մըհեի քրոջ վրա: Քույրը հայտնել է եղբորը: Աղայի տղան հայ չէ լինում, «անօրեն» պարսիկ է լինում: Մի օր քույրը մենակ գնում է դաշտից խոտ քաղելու, աղայի տղան նրան բռնում է, չարչարում է... Մըհեն վրա է հասնում և իր զանակով նրա վիզը կտրում է, ու հետո թողնում է այն երկիրը, փախչում է:

Ես Մարոյին պատասխանեցի, թե այս գործի մեջ Մըհեն շատ հանցավոր չէ, թե ես ինքս այնպես կվարվեի, եթե մեկը համարձակվեր անպատվել իմ քրոջը:

— Ես ինքս կսպանեի մի այնպիսի տղին և չէի թողնիլ, որ եղբայրս մեջ մտներ, — պատասխանեց Մարոն: — Բայց Մըհեն այստեղ էլ շատ բաներ է արել...

— Ի՞նչ բաներ:

— Չեմ կարող ասել, մի՞ հարցրու: Հայրս պատվիրել է, որ ոչ մի մարդու չասեմ:

— Ի՞նչ էլ:

— Քեղ էլ:

Ես տեսա, որ անկարելի էր Մարոյից խոսք դուրս քաշել այս դադտնիքի մասին, որովհետև Մարոն միամիտ աղջիկներից չէր: Նվհարցրի.

— Ինչո՞ւ հայրդ պահում է իր մոտ մի այնպիսի մարդասպանին:

— Նրա համար, որ նա մարդասպան է:

— Կա՞վ է մարդ սպանելը:

— Վատ մարդուն, իհարկե:

— Ուրեմն դու ինչո՞ւ Մըհեի վրա բարկանում ես:

— Նրա համար, որ նա սպանեց շանը:

— Շունը մարդից լա՞վ է:

— Շատ մարդերից, սրտն է վատ են, ինչպես քրդերը: Շունը մեր տունը պահում էր: Բայց քրդերը մեր տունը քանդում են:

«Իսկ և իսկ իր հոր կտերն է»... ասեցի ես իմ մտքում:

— Գիտես, Ֆարհատ, ո՞րքան գող են քրդերը. նրանց երեսաներն էլ գող են. հենց որ օրորոցից դուրս են թռչում, գողություն են անում: Անցյալ տարի մեր հավերի ճուտերից ամեն օր մեկը պակասում էր, էնպես որ տասներկու ճուտից մնաց երեքը: Ո՞վ է տանում, տեր աստված, Հայրս ասում էր՝ քորքորան (ուրուրը) է տանում: Մըհեն ասում էր՝ աղվեսն է գողանում: Նա բալի բոլոր ծակերը բռնեցի, որ աղվեսը ներս չմտնի. մի ծակ միայն բաց թողի, որ դալու ժամանակ բռնեմ նրան: Գիշերը նստում եմ, մտիկ եմ անում, մտիկ եմ անում, աղվեսը չկա: Ցերեկով մտիկ եմ անում, ագռավն էլ չէ թռչում մեր կտուրի վրայով: Բա՞ ո՞վ է տանում ճուտերը: Մի օր տեսնեմ, մեր հարեան քրդի աղջիկը, Գյուլին, մեր տան դռնիցը անց կացավ, մտավ մարագը, կանչեց՝ ճո՛ւ, ճո՛ւ: Ճուտերը նրա ձայնին սովորած էին, իսկույն դուրս վազեցին: Նա կուտ գցելով, ճուտերին հեռացրուց, տարավ մինչև մեր տան մոտի խրամը, իջավ փոսի մեջ: Ի՞նչ սատանա է: Նա վրա հասա, տեսնեմ՝ ճուտերից մեկը բռնել է, ուզում է տանել: «Տո, սատկած Գյուլի, ո՞ւր ես տանում մեր ճուտը», ասում եմ ես ու բռնում նրա ծամերից: Նա մատները գցեց, ուզում էր իմ երեսը ճանկոտել: Նա բռնեցի բողազից (շնչափողից), դրի տակս, խեղդում եմ, խեղդում, մինչև աչքերը դուրս թռան: Ափսո՛ս, որ Հասոն եկավ, ձեռքիցս առեց:

— Մե՞ծ էր այն աղջիկը:

— Տես, այսքան բարձր էր ինձանից:— Նա ձեռքը տարավ դեպի գլուխը և կես արշինի չափ վեր բռնեց:— Մինչև այսօր էլ Գյուլին ինձ հետ ոխ ունի, ասում է՝ քեզ մի օր պետք է սպանեմ: Հո՞ղեմ նրա սարսաղ գլուխը, լա՞վ մարդու է սպանում... Ի՞նչ նրա ատամների խարջն եմ...

Վերջին խոսքերը Մարոն արտասանեց մի առանձին հպարտությանմբ: Նա շարունակեց.

— Ախար, քրդերը ամենն աշպակ են, հենց որ նրանցից վախենում ես, գլխիդ նստում են: Մի անգամ ձեռքիդ ուժը ցույց տվեցիր, էլ մոտ չեն գալ: Այն օրից մեր հավերից և ոչ մեկը չի կորել: Է՛հ, ինչքան խոսեցի ես... հիմա դու կասես՝ կոտորած ջաղացի պես չխկըխկում է...

— Չէ՛, ես աշպակ չեմ ասի. ես կասեմ՝ դու շատ լավ աղջիկ ես:

— Դրո՞ւստ:

— Քո արեւը դիտենա:

— Բա՛ւ քե՛ր ահանջիդ մի բան ասեմ:

Նա ականջս մոտ տարա նրա բերնին. նա ինչ-որ փսփսաց, և ես ղգացի, որ ջերմ շրթունքները կպան իմ երեսին...

Լ

ՔՐԴՈՒՀԻՆ ԵՎ ՀԱՅՈՒՀԻՆ

Առաւիտոյան ես զարթեցա խիստ վաղ: Իմ սննյակի պատուհանից տեսա, կովերը բախումը կանգնած էին, Մարոն կթում էր նրանց: Նրա շապիկի թևերը ծալած էին, և ձեռքերի բազուկները մինչև արմունկը մերկ էին: Ի՞նչ գեղեցիկ էին այն լիճքը, կլորիկ բազուկները: Նա ադաճ աչքերով մտիկ էի անում: Գոգնոցը կապած չէր, և շապիկի օձիքի ճեղքից երբեմն դուրս էր նայում սիրուն կուրծքը: Նա վարսակալի նման մի սև բան կապել էր բաց գլխին, և նրա տակից խիտ ծամբը փռու-
փրոտում էին առաւիտոյան հովի հետ: Մարոն երբեք չէր երևացել ինձ այնքան հրապուրիչ, որպէս այն առաւիտ: Նա իր կարմիր շապիկի մեջ, որ իջնում էր մինչև ոտքերը, ներկայացնում է հովվական կյանքի մարմնացած անմեղությունը:

Նա վերջացրեց իր դարձը և սկսեց կովերը քշել դեպի նախիրը:

Նախունը, ձերունի որսորդի տնակալուչ պառաւիլը, դբաղված էր թոնիր վառելով: Հասոյի կինը, որսորդի հարսը, ծածկյալ ուրվականի նման, լուռ և մունջ, պառտում էր թոնրի շուրջը, պառտվի զանազան պատվերները կատարելով: Այնքան ժամանակ ևս չկարողացա տեսնել այս կնոջ երեսը կամ լսել նրա բերանից մի խոսք: Նա ոչ ոքի հետ չէր խոսում, բացի Մարոյից և բացի իր ամուսնից, այն ևս այն ժամանակ, երբ երկուքը միասին էին, և երրորդ անձն չկար նրանց մոտ:

Տանեցիկներից ուրիշ մարդ չէր երևում:

Միայն Հասոյի երեխաները, քարշ ընկած մոր փեշերից, ճշվում էին, պահանջում էին մի բան ուտելու: Մայրը խփում էր նրանց գլխին, պառավիրում էր, որ սուս կենան և համբերեն:

Ես նկատեցի, Մարոյի խոսքը բոլորովին ուղիղ էր, որ նա ասաց ինձ իր հորը ճանապարհ դնելեն հետո՝ «մենք էլի մնացինք մենակ»...

Եւ իրաւ, ծերունի որսորդը գնաց եղիգիների ցեղապետի մոտ։ Մըհեն սատանայի պէս անհայտացաւ։ Հասոն իր ազարակից տուն չէր դառնում. նա պարապած էր իր դաշտային գործերով։ Պառաւ խաթունը, թոնիրը վառեւէն և կերակուրները եփեւէն հետո, նստում էր շար՝ գախի տակ, այն հով տեղում բուրդ էր մանում։ Հասոյի կինը հանգըստություն շուներ իր երեսանների ձեռքից, էլ ո՞վ էր մնում, ես ու Մարոն, որ բաւականին ազատ ժամեր ունեին, խոսի՛ր, ծիծաղի՛ր, որքան բեֆօ է։ Մարոն շուտ դարձաւ նախիրից։ Նա մոտեցաւ, իմ սենյակի պատուհանից նայեց, որ իմանա ես զարթե՞լ եմ, թե ոչ։ Երբ տեսաւ ինձ հագնւած, ներս մտաւ։ Նրա գեմքը բաւականին տխուր էր։

— Դիտե՞ս, Ֆարհատ,— ասաց նա,— երբ կովերը հասցրի նախիրին, ետ դառնալու ժամանակ անցա գյուղի միջով։ Ամեն տներից գալիս էր գաթայի ու նաղուքի հոտը, ամեն տեղ հաւքա էին շինում։ Բոլորը պատրաստուում են ուխտ գնալու։

— Ո՞րտեղ։

— Չե՞ս իմանում։ Այսօր հինգշաբթի է, էգուց ուրբաթ, մյուս օրը...

— Շաբաթ։

— Հա՛, Շաբաթ օրը սուրբ աստվածածնի ուխտի օրն է։ Ողջ Հաղբա-կը այնտեղ կլինի։

— Սալմաստն էլ այնտեղ կլինի,— պատասխանեցի ես։

Իրաւ որ, նրա տոնին այնտեղ հաւաքւում էր մեծ բաղմություն սալմաստեցի և հաղբակեցի ուխտավորների։ Չգիտեմ ինչո՞ւ աստվածածնի անունը հիշեցրեց իմ մանկությունը։ Այնտեղ ամեն տարի տա-նում էր ինձ մայրս, քույրերիս հետ, տոնական հանդեսների ժամանակ։

— Բա՛, ամենը գնան, ես մնա՞մ,— հարցրուց Մարոն։

— Դու էլ գնա։

— Ո՞ւմ հետ։ Հայրս տանը չէ։ Մըհեն կորաւ։ Եղբայրս աշախատի բաների գլուխ շունի։ Ո՞վ կտանն ինձ։

— Ես։

— Դու հանաք ես անում, Ֆարհատ։

Ես հաւատացրի Մարոյին, որ իմ խոստմունքը կատակ չէր, թե ես բոլորովին մոռացել էի, որ այս շաբաթ աստվածածնի տոնն է, հիմա որ իմացա, ես ինքս մեծ ցանկություն ունեմ այնտեղ գնալու, որովհետեւ գիտեմ, ուխտավորների թվում կլինեն մեր քաղաքացիներից շատերը, գուցե նրանց մեջ կգտնեմ իմ բարեկամներին, որոնցից այնքան ժա-մանակ բաժանւած էի։

— Կարելի է տեսնես մորդ և քույրերիդ։

— Շատ կարելի է։

— Լալլ, Հիմա ինչ եմ ուզում անել, Ֆարհատ,— շարունակեց Մարոն ծանր կերպով։— Առանց եղբորս կամքին ես չեմ կարա գնալ, դու պետք է խնդրես Հասոյից, որ ինձ թող տա քեզ հետ գալու Դու ասանքան, թե ինքդ ուզում ես ուխտ գնալ, ինձ էլ տանում ես քեզ հետ։ Հասոն քո խաթրը շատ ունի, քո խոսքը չի կտորի։ Այսպես կասես, հա՛:

— Հա՛, այդպես։ Ես այս բոսկիս կերթամ Հասոյի մոտ, քեզ համար հրաման կառնեմ։

Մարոն փաթաթվեցաւ ինձ որպէս երեխա, որին խոստանում են բազարից քիշմիշ բերելու Նա թողնեց ինձ և դուրս վաղեց, ասելով։

— Սպասի՛ր, մի քիչ կաթ բերեմ խմի՛ր, քաղցած մի՛ գնա։

Նա շուտով բերեց մի մեծ թասով կաթ և մի կտոր հաց։ Նախաճաշիկս անելին հետո ես դիմեցի դեպի Հասոյի արտը։

Հասոն սկզբում շատ դժվարացաւ մեր ուխտ գնալու մասին, ասելով, թե տունը բոլորովին կմնա անտեր, թե տունը առանց տղամարդի հսկողութեան թողնել չի կարելի, որովհետեւ ամեն գիշեր գողութեաններ են պատահում. թե նա, Հասոն, պետք է ստիպւած լինի թողնել դաշտը և գնալ տանը պառկելու. այն ժամանակ նրա ցանքերը կմնան առանց հսկողութեան։ Նա ավելացրուց, թե անիծած քրդերն իստակ բարբարոսներ են, որքան կարողանում են վեր առնել՝ գողանում են, իսկ մնացածը փչացնում են և այնպես հեռանում։ Եվ նա այս պատճառով ամբողջ գիշերը չէ քնում, հենց հրացանը գոգին դրած, նստում է և բաց աչքերով հսկում է. աչքդ խփեցիր, բոլորը կտանեն։ Եվ վերջացրուց, թե իր հայրը, ծերունի սրսորդը, կամ Մըհեն եթէ հեռացան, նրանք հույս ունենին իմ վրա, հիմա որ ես էլ գնամ, գիշերները տանը ո՞վ պետք է նայե և այլն։

Ես պատասխանեցի, թե մեր գնալ և գալը կանե ոչ ավելի քան թե մի շաբաթ, և այս միջոցում դժվար չէր լինի մի մարդ վարձել և դնել տանը որպէս պահուստի։

Այնուհետեւ Հասոն շատ խուլ կերպով ակնարկեց, թե հասարակութեան կարծիքը վատ բացատրություն կտար մի այսպիսի նոր, և իրանց երկրում դեռ օրինակը չտեսնւած, երևույթի մասին, երբ մի շափահաս աղջիկ մի քանի օրով ուխտ է գնում իր մոտ աղգականը շնորհ օտար տղամարդի հետ։

Հասոյի ակնարկությունը թեև բոլորովին ճիշտ էր, բայց ես կամեցա հերքել, ասելով՝ թե Մարոն ինձ համար նույն նշանակությունն ունի, որպէս իրան, Հասոյի համար, նա մեր երկուսիս բույրն է։ Մենք ամենքս երկխալութեանից մեծացել ենք միասին, որպէս միևնույն գերդաստանի զաւակներ։

— Դրուստ է քո ասածը, Ֆարհատ,— պատասխանեց նա — Բայց դու տեսն՞չ ես, որ մեր երկրում մի քույր չի եղբոր հետ հեռու աեղ ուխտ զնար:

— Չեմ տեսել:

— Էլ ի՞նչ ես խոսում: Կովը կովի մոտ են կապում, հորթը՝ հորթի մոտ, եղը՝ եղան մոտ: Այսպես էլ են մարդիկը:

Հասոն սովորություն ուներ իր խոսակցության մեջ ամեն օրինակները վերառնել անասուններից: Դասավորել աեսակը աեսակի հետ՝ դա նրա համար օրենք էր:

— Նա կգնամ մենակ, առանց Մարոյին իմ հետ տանելու:

Նա ոչինչ չպատասխանեց, մտածության մեջ ընկավ:

— Նա գուցե կրկին չիմ վերադառնա,— ավելացրի ես:

Հասոն նկատեց, թե որսխաի վիրավորական հանդու՜ հայտնեցի իմ վերջին և վճռական խոսքը, որ դրեց նրան խիստ դժվար դրության մեջ: Նա գիտեր, որ իր հայրը ցանկանում էր ինձ իր մոտ պահել. այժմ հոր բացակայության ժամանակ առիթ տալ ինձ հեռանալու, դա զցում էր Հասոյին պատասխանատվության ներքո:

Հասոն անկեղծ էր. նա շուներ խորամանկ մարդու ձևերը: Նա հայտնեց, թե Կարոն ինձ հանձնել էր նրա հորը, իսկ հայրը դնալու ժամանակ պատվիրեց Հասոյին, որ վարվի իմ հետ եղբայրաբար, որպեսզի որսորդի տունը ինձ ձանձրալի չլինի, և ավելացրուց, մի փոքր հանաքի ձև տալով իր խոսքերին:

— Դու երեխայությունից իրասածի (համառ) աղա էիր, Ֆարհատ: Նա գիտեմ, եթե քեզ կարողանամ հանդստացնել, Մարոյին ամենեին չեմ կարող. նա ավելի կասլը կտրած է: Գնացեք, ինչպես ուզում եք, այնպես արեցեք, ես էս գործից ձեռքերս լվանում եմ...

— Մարոն ուզում է, որ քո կամքովն լինի:

— Ուրեմն, թող խաթունին էլ իր հետ վեր առնե:

— Դարձյա՞ն «կովը կովի հետ»...

Հասոն ծիծաղեց: Ծիծաղը նրա բարի երեսի վրա փոխվեցավ ժպիտի, և նա ասաց.

— Քույրս քեզ շատ է սիրում, Ֆարհատ:

— Ի՞նչ գիտես:

— Նա ինքն ասաց ինձ:

— Թող սիրե, ավելի լավ:

— Բայց դո՞ւ:

— Ե՛ս... Մենք սիրում էինք մեկմեկու, երբ դեռ երեխա էինք:

— Այն սերն ուրիշ էր:

— Սերը միշտ սեր է. նա չի փոխվում:

— Դու կարդացողի գլուխ ունես, Ֆարհատ, քեզ հետ դժվար է խոսելը, — ասաց Հասոն և բարձրացրուց իր խաբաղանքը, սկսեց քշել արորին լծած էղները:

Ես հեռացա:

Ջարմանալին այն էր, որ մի քանի շարականներ սովորած լինելով, այն ժամանակ ևս ուսումնական էի համարվում: Իհարկե, Հասոյի աչքում ամեն տիրացու կշիռ ուներ. թեև ևս ինքս այժմ ծիծաղում եմ իմ այն ժամանակվա դիտությունն իրա:

Հասոյի արտը բավականին հեռու էր գյուղից: Ես շտապում էի շտապուն հասնել, հայտնել Մարոյին և զբոս համաձայնությունը. այդ պատճառով ընտրեցի թեև դժվարին, բայց ավելի կտրուկ և կարճ ճանապարհը: Հարկավոր էր միայն իջնել ձորը, անցնել մի քանի բլուրներ, վերջին բլուրի վրա արդեն կանգնած էր ծերունի որսորդի տունը:

Արեգակը թեև մի ժամ առաջ ծագել էր, բայց չէր երևում: Օրը մառախլապատ էր, և մռայլոտ ձորի խլությունը տալիս էր նրան գերեզմանի նմանություն: Այստեղ մի հազիվ նշմարելի շավիղ ոլոր-մոլոր դնում էր ձորի միջով, տեղ-տեղ թաքնվում էր խոտերի մեջ, իսկ երբեմն ծածկվում էր փուլ եկած ժայռերի բեկորներով: Այս դառիվայր և դառիվեր ճանապարհով կարող էին շրջել միայն եղջերուները:

Խորասուզված մտածությունների մեջ, համարյա աննկատելի էր ինձ ճանապարհի դժվարությունը, ինձ պաշարել էր աստվածածնի ուխտագնացության ուրախությունը: Մտածում էի, այնտեղ ուխտավորների թվում կտեսնեմ մեր քաղաքացիներից շատերին. դուցե մայրս, Մարիամը և Մագթաղը նույնպես նրանց հետ կլինեն: Մայրս ամեն տարի կատարում էր աստվածածնա ուխտը: Ո՛րքան կուրախանա նա, ո՛րքան կուրախանան քույրերս, երբ որ ինձ կտեսնեն: Երեկ նրանք իմ մասին շատ տխուր են, ինձ բոլորովին կտրած են համարում...

Եվ վերջ ի վերջո ևս մտածում էի, դուցե կտեսնեմ և Սոնային. նրա հայրն որպես քահանա կգա գյուղացիների հետ (նրա հունձի օրն է), Սոնային ևս կբերե իր հետ: Ի՞նչ կասե Սոնան, երբ կտեսնե ինձ:

Մերունի որսորդի տունը գալեն հետո առաջին անգամ ջերմ կարոտով ևս հիշեցի մեր խրճիթը, հայրենական երկիրը և այն մարդիկներին, որոնց ճանաչում էի, որոնց հետ սնվել ու մեծացել էի:

Երեցավ մի բարակ վտակ, որ, խաչաձև կտրելով իմ ուղին, թափվում էր փոքր-ինչ հեռու ձորի խորություն մեջ: Նա այնքան հստակ էր, որպես բլուրեղ: Երբ թեքվեցա ջրերը խմելու, տեսնում եմ, վտակը բերում է իր հետ խիստ մանր ավազներ, որ անկարելի էր խմել: Ես դի-

մեցի դեպի ջրի աղբյուրը, որ երևում էր շատ հեռու չափաք է լինի։ Մի աղոտ բան անորոշ կերպով խլրտվում էր, թեև մոտ էր նա, բայց վաղորդյան մառախուղը թույլ չէր տալիս պարզ տեսնել։ Երբեմն կծկվում էր նա, երբեմն բաժանվում էր, և ամեն մի մասը տնկվելով գետնի վրա, մարդու մուգ կերպարանք էր ընդունում։ Նրանք դարձյալ միացան և կազմեցին մի սև շարժուն գունդ։ Ի՞նչ պետք է լինի։ Մոտենում եմ։ Երկու արարած, միմյանց փաթաթված, աշխատում էին մինը մյուսին տալով անել։ Նրանք կանաչ էին։ Մեկի ձեռքում փայլեց դանակը։ Ես մոտ հասա։ Մարոն տարածել էր գետնի վրա մի աղջկա, և, նրա բազուկը պինդ բռնած, աշխատում էր ձեռքից խլել դանակը։ Սարսափելի մի տեսարան էր այդ։ Երկու կատաղած առյուծուհիք մենամարտում էին։ Մարոյի հակառակորդը բրդուհի էր։ Ես վրա հասա և բաժանեցի նրանց։

— Ես քեզ դարձյալ կստկացնեմ, դու իմ ձեռքից չես պրծնի,— ասաց բրդուհին, որի գեղեցիկ, սևորակ աչքերը նույն թուպում ընդունել էին դադանի աչքերի նմանություն։

Մարոն ոչինչ չասաց, նա այնքան վրդովված էր, որ խոսել չէր կարողանում։ Նա պատասխանեց իր արհամարհական նայվածքով։

Բրդուհին ավելի գեղեցիկ է իր կատաղության թուպում։ Նրա հողին և արտաքին կերպարանքը կազմակերպում են այն ժամանակ մի ամբողջ պատկեր, որի մեջ նա երևում է իր բոլոր քաջաղնական բնավորությամբ։

Ես չէի կարող առանց համակրության նայել լեռների այն աղատ դստեր վրա, թեև մի թուպ առաջ նա ուղում էր սպանել Մարոյին։

— Ինչո՞ւ էիր սպանում այս աղջկան,— հարցրի ես բրդուհից։

— Դու չգիտես, աղա,— նա ինձ համարում էր թուրք,— ի՞նչպես սատանա է այս աղջիկը, կարծես թե ֆրլա (հայի նախատական կոչումը բրդի լեզվում) չլինի։ Նա համարձակվում է ձեռքը բարձրացնել իմ վրա։ Մի օր ուղում էր խեղդել ինձ։ Ո՞ր հայը այսպես կանի։

— Հայը ի՞նչ է. որ չկարողանա այսպես անել։

— Հայը շո՞ւն է, հենց որ հաշե, գլխին խփի՞ր, ձենը կկտրե...

Արյունը վազեց դեպի իմ դուխը, ձեռքերս դողացին։ Բայց ի՞նչ մեղ ուներ բրդուհին, երբ անարդում էր մի ազգություն, որ ինքն իր ստորությունամբ առիթ էր տվել իր մասին կազմել մի այսպիսի վատ կարծիք...

Բայց Մարոն համբերել չկարողացավ։ Նա կրկին հարձակվեցավ բրդուհու վրա և մի հարվածով գլորեց նրան գետին։ Ես դժվարությամբ կարողացա աղատել նրա ճանկերից ոչ սակավ կատաղած զոհը։

— Թո՛ղ տեսր խեղդեմ դրան,— ասում էր Մարոն:

— Շո՛ւն,— գոռում էր քրդուհին:

Այն ժամանակ միայն նկատեցի, որ Մարոյի ձեռքից արյուն էր հոսում: Երբ առաջին անգամ քրդուհու բազուկը բռնած նա աշխատում էր խել նրանից դանակը, մտառ վիրավորել էր և իր խոռվության մեջ չէր զգում ցավը: Ես ուղեցի փաթաթել վերքը, բայց նա թող չտվեց, ասելով, թե ինքն ևս կարող է փաթաթել: Նա մոտեցավ աղբյուրին, սկսեց սառն ջրով լվանալ արյունը:

Քրդուհին դեհ իր ուսին մի տոպրակ, որի մեջ դրած էր մի գառն, և իր քայլերն ուղղեց դեպի գյուղը:

— Ո՛ւր ևս տանում այս գառը,— հարցրի նրանից:

— Տանում եմ «աստծու մարդու» համար,— պատասխանեց նա հանդարտ կերպով:

— Ո՞վ է «աստծո մարդը»:

— Նա գրում է թիլիսմաններ, և որ տղային սիրում է աղջիկը, նրան բերում է այն աղջկա համար:

— Ուրեմն դու սիրո՞ւմ ես մեկին:

— Ահմեհի որդի Սաֆույին: Նա մի քաջ որսորդ է:

— Իսկ այդ գառը քո հոր հոտի՞ցն է:

— Ես նրան գողացա ճանապարհին գալու ժամանակ:

— Երեի, հայերի ոչխարներից: Այդպես չէ՞:

— Բա՛ր ո՞րտեղից: Քրդի գառը ես չեմ գողանա:

— Հեռո՞ւ է քո հոր շահրը:

— Խանա-Սորի այն կողմը: Ես այնտեղից գուրս եկա, երբ լույսը դեռ չէր ծագել: Հայրս չիմացավ:

Ավելի քան երեք մղոն ճանապարհ էր եկել քրդուհին: Նա նայեց դեպի վեր, անսնկու, թի արեւ որտեղ էր կանգնած, և շարունակեց իր ճանապարհը, ասելով.

— Ես հեռու պետք է գնամ. «աստծո մարդը» կենում է այստեղից շատ հեռու. տե՛ս, այն կապույտ սարերի մեջ: Թե մի օր կսպառհի քեզ անցնել Խանա-Սորի ձորով, հարցրու այնտեղ Գյուլիի հոր շահրը, նրան կոչում են Ռահմանի որդի Ռահիմ. նա Բիլբասների ցեղապետն է: Գյուլին շատ սիրեց քեզ, դու օգնեցիր նրան: Քո աչքերը նմանում են նրա Սաֆույի սուրմայած աչքերին: Գյուլին հանգստություն կտա քեզ իր հոր շահրում, մի ամսական դառը կմորթի քեզ համար:

Ես կամեցա գեղեցիկ քրդուհու քաղցրախոսությունը պատասխանել նույն ոճով և ասացի.

— Բայց Դյուլին նմանում է քյաֆար դյուլի (մուդ-ծիրանի դույն ունեցող վարդի)։

Քրդուհի օրիորդի դորշ, բայց սիրուն դեմքի վրա փայլեց մի ժպիտ, նա երեսը շուռ տվեց, շարունակեց իր ճանապարհը, ասելով։

— Աստված կտա՜ ինձ մի օր, որ կսպանեմ այն սատանայի քածին... — Նա ցույց տվեց Մարոյի վրա և հեռացաւ։

Մարոն լվացել և փաթաթել էր իր վեբքը, երբ ես մոտեցա նրան։

— Դիտե՛ս ով էր այն աղջիկը, — հարցրեց նա։

— Դյուլին։ Այդ աղջիկը գնում էր կախարդի մոտ, որ նրա թիլիս-մաներով զրավե իր սիրականին։

— Ո՞վ ասաց քեզ։ Դու աբդեն նրա անունն էլ գիտես...

— Նա ինքն ասաց։

— Բայց դու, Ֆարհատ, բավականին սիլի-բիլի արեցիր նրա հետ... Շա՛տ խորամանկ ես...

— Դրուստն ասեմ, ինձ շատ դուր եկավ Դյուլին։

— Նրա համար, որ իմ մատը կտրեց, հա՛։

Մարոյի աչքերում ցոլաց նախանձի կայծը։

— Դրա համար չէ։ Նա սիրուն աղջիկ է։

— Սարսա՛ղ...

— Ես քեզ ուղեցի բարկացնել, Մարո։

— Առանց դրան էլ բարկացած եմ։

— Ի՞նձ վրա։

— Հա՛։ Ինչո՞ւ չթողեցիր սատկեցնեի նրան։

— Դիտե՛ս ինչ կաննին քեզ քրդերը։

— Կսպանին։ Թող սպաննին։ Մի օր պիտի մեռնեմ. բոլորը մեկ է։

— Հետո ես կմնայի առանց Մարոյի։

Նա ոչինչ չպատասխանեց և բռնակալան լռությունից հետո հաբց-րուց։

— Հասոն ի՞նչ ասաց։

Նա պատասխանեցի, բի Հասոն համաձայնեցով մեր ուխտագնաց-ցության համար, միայն ասաց, որ խաթունին պետք է մեզ հետ տա-նենք։ Նա հարցրի, արդյոք ձեռքի վերքն արդեն չէ՞ր լինի։

— Այդ ոչինչ, կտրածը շատ չէ, — պատասխանեց նա։ — Ո՞րտեղից պատահեց այն անիծածը։ Դիշերը վատ երազ էի տեսել, հիմա կա-տարվեց։

— Նա գնում էր կախարդի մոտ իր սիրականի համար թիլիսման գրել տալու։

— Հո՞ղը նրա պիսիւն, նրա հայրը քողերի մեծավորն է, բայց ինքը սիրում է մի աղքատ որսորդի, նրա համար միայն, որ այն տղան լավ խաղ է ասում և սիրուն աչքեր ունի:

— Ի՞նչպէս եղաւ, որ դու եկար այստեղ և հանդիպեցար նրան:

Մարոն ասաց, ինքը անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ ինչ լուր կբերեմ ես Հասոյից, և այս ճանապարհով եկաւ իմ առաջ լսելու եղբոր խոսքը: Գյուլին նստած էր աղբյուրի մոտ հանգստանալու համար, հենց որ տեսաւ իրան, դանակը հանեց և հարձակվեցաւ:

— Բայց ինչո՞ւ է նա քեզ հետ թշնամացել,— հարցրի ես:

— Դա հին բան է,— պատասխանեց Մարոն,— մի տարի Գյուլիի հոր ցեղը եկաւ մեր գյուղում ձմեռելու, Գյուլին մեր տան մոտն էր էկնում: Ամեն օր մենք տեսնում էինք, որ մեր հայերից մեկը պակասում էր, ո՞վ էր տանում, չէինք իմանում: Հայրս ասաց, կարելի է աղվեսն է հողանում: Ես մի օր նստեցի մաքազի դռանը, հսկում էի, որ աղվեսը գա, և նրան բռնեմ, հայերի վրեժն առնեմ: Տեսնում եմ՝ Գյուլին գնի պէս հայտնվեցաւ: Նա կուղեկուղ մտեցաւ, մաքազի դուռը բաց աբաւ: Ես թաքնւած էի, նա խնձ շտեպաւ: Չայն չհանեցի, մինչև մտաւ մարազը: Հայերից երկուսը բռնեց, հենց որ դուրս էր գալիս, բռնեցի ծամերիցը, դցեցի գետին, խեղդում էի, բայց այդ միջոցին Մըհեն վրա հասաւ, չթողեց, Հիմա այն օրից ինձ հետ թշնամութիւն ունի:

— Դու այսօր էլ նրան կխեղդեիր, եթէ ես վրա չհասնէի: Բայց Գյուլիի պատմութիւնը մի անգամ էլ քեզանից լսած եմ:

— Բայց դու ոչ ոքին չասես այսօրվա անցքը, Ֆարհատ:

— Իսկ քո ձեռքի վէ՞րքը:

— Ես կասեմ՝ ինքս վիրավորեցի, Էրբ դանակով սոխ էի կտտորում:

— Կաւ:

— Դե՛, դնանք:

ԼԱ

ՌԻՍՏԱՎՈՐՆԵՐ

Մարոյի ձեռքի վերքն այնքան թեթեւ չէր, որքան նա կամենում էր ցույց տալ. դանակը կտրել էր բթամատի պտղուցը կես եղունդի հետ: Բայց նա դրա վրա ուշադրութիւն չէր դարձնում և ողջ օրը զբաղւած էր ուխտագնացութեան պատրաստութիւններով: Ես տեսնում էի, թէ

որպէս նա մի ձեռքով հունցում էր խմորը նաղուքներ և յուշով հացեր թխելու համար, որպէս երանգով պատրաստում էր մեղրալի հալվանները:

Պառավ խաթունը նույնպէս ոչ սակաւ վրազմանց մեջ էր. նա ինքը վաղեց խունկ և մոմ դնելու դյուլի մանրալաճառից իր սեփական արծաթով, որ ետ էր գցել այսպիսի հոգեշահ բաների համար: Նա աշխատում էր վերջացնել իր գործած գուլպանների երկրորդ ջուխտը, որ պատրաստել էր վանահօրն ընծայելու, որպէսզի նա իրան հիշի իր աղօթքների մեջ:

Այդ բոլորը կատարվում էր խիստ ջիւղ և բարեպաշտական ոգևորությամբ:

Տխուր էր միայն Մարգարիտը, այդպէս էր Հասոյի կնոջ անունը, նա չէր կարողանում համբերել, որ Մարոն և խաթունը ուխտ էին դնում, իսկ ինքը մնում էր: Ինչու՞ չէին թողնում նրան, մի՞թե նա հոգի չուներ, մի՞թե նա չէր ուզում վանքի սրբությունները համբուրել: Վերջապէս նրան ևս պետք էր որսորդի փակված խրճիթից դուրս գալ և արծառի աշխարհ տեսնել: Մարոն կապը կտրած հորթի նման, ուր որ ասես, դնում էր, բայց ինքը պետք է տանից դուրս չգա, նրա համար, որ Մարոն դեռ աղջիկ էր, իսկ ինքը՝ հարս... Նրեի աշխատէր մտածում Մարգարիտը, երեի, այսպէս էր բողբոջում նրա լռության դատապարտված լեզուն իր սրտի խորքում:

Նվ իրավ, հայ ընտանիքի մեջ խիստ տարբեր էր հարսի և դեռ չամուսնացած աղջկա վիճակը: Աղջիկը վայելում էր բավականին ազատություն: Նա, ում հետ ուզում էր, խոսում էր. նա կարող էր ոտքը շատ հեռու դուրս դնել հոր տան շինքից, գնալ դրացիների տները, գնալ արաբ, դաշտը, ուր որ ուզում էր ման գալ, իհարկէ, պահպանելով համեստության բոլոր պաշտանքը: Նրա երեսը ծածկված չէր քողով, և լեզուն արձակ էր: Իսկ այն օրից, երբ նա նշանվեցավ մեկի հետ, նա իր բոլոր հարաբերությունները կտրում էր դրսի աշխարհի հետ. նա դառնում էր իր տղամարդի սեփականությունը. նրա աշխարհը լինում էր ամուսնի տան շուրջ պատերը: Նրա բերանը փակվում էր. ոչ ոքի հետ խոսելու իրավունք չունի, նրա երեսը ծածկվում էր թանձր քողով, ոչ ոքին ցույց տալու իրավունք չունի: Նա ապրում էր իր ամուսնի համար, որպէս նրա ծածկյալ և վարագործված սրբությունը, որի ներսը նայելու օտար ոք կարող չէր:

Այս վիճակի մեջն էր գտնվում խեղճ Մարգարիտը:

Իր փակված դրությունը հարուցել էր նրա մեջ նախանձի նման մի բան՝ դեպի ուրիշների ազատությունը, դեպի Մարոն, որ դեռ մանուկ

աղջիկ էր, և դեպի պառավ խաթունը, որ կյանքի համար անպիտանացած էր: Մանկություն և զառամություն՝ երկու հակառակ ծայրեր, որոնք ավելի չէին ենթարկվում ընտանեկան խստությունների պահանջներին:

Նույն ավուր երեկոյան պահն էր, որի մյուս առավոտը մենք պետք է ճանապարհ ընկնեինք դեպի վանքը: Ես գնացել էի ակոռատունը՝ ձիս նայելու և պատանի Ատոյին, դա Մըհիի օգնականն էր, պատվիրելու, որ Մարոյի և խաթունի նստելու ձիաների սարքը պատրաստեր, վաղ առավոտյան դարին տար, որ հովով ճանապարհ ընկնեինք: Դարձա, իմ սենյակի մոթը բավականին թանձրացել էր: Մարոն ամեն օր այս ժամուն ճրագ էր ներս բերում. այսօր, երևի, այնքան ղբաղված էր, որ մոռացել էր, թե ես նստած եմ խավարի մեջ: Մեծ հղավ իմ զարմանքը, երբ տեսա՝ փոխանակ Մարոյին հայտնվեցավ Մարգարիտը ճրագը ձեռին: Մոր փեշից բռնած, ներս մտավ և փոքրիկ Սալբին, Հասոյի անդժանիկը, և մի այնպիսի վախկոտ երես էր շինել չորս տարեկան երեխան, կարծես երկյուղ ուներ՝ չիցե թե մորը խլեն իր ձեռքից:

Մարգարիտը ձգած ուներ կարմիր քողը գլխին, որ առջևից ծածկում էր նրա երեսը մինչև գոտին, իսկ հտեկից՝ բոլոր մեջքը: Նա, առանց քողը բարձրացնելու, լուռ գլուխ ավել և դրեց ճրագն իր տեղում: Ինձ երեաց, որ նա չէր ուզում հեռանալ, որպես ասում են՝ ոտքը քարշ գցեց, կարծես ուզում էր մի բան ասել ինձ: Նա կանգնեց ինձանից փոքր-ինչ հեռու, դռան մոտ, իսկ Սալբին տնկվեց մոր առջևը: Մայրը խթեց դստեր կողքը, գուտորն իր փայլուն աչքերը դարձրուց դեպի նա և հարցրուց.

— Ի՞նչ աշեմ:

Մայրը թեքվեցավ, Սալբիի ականջին փսփսաց մի խոսք:

— Աշա՛, ախպիր, ախար եշ էլ խեղճ եմ...

Սալբին շփոթվեցավ, նա մոռացավ մոր ասած պարբերության կեսը: Մայրը կրկին խթեց նրա կողքին և փսփսաց այս անգամ փոքր-ինչ լսելի ձայնով.

— Խորա՛ծ, էսպես չեն ասի:

Թարգմանը կրկնեց նրա խոսքերը.

— Խորա՛ծ, էշպեշ ցեն աշի:

Մայրը, բարկանալով անհմուտ թարգմանի տգիտության վրա, այս անգամին ավելի սաստիկ խթեց նրա կողքին: Սալբին օրորվեցավ, ուզում էր ընկնել գետին, բայց հաղիվ կարողանալով պահել իրան փոքրիկ ոտների վրա, տհաճությամբ հարցրուց.

— Բա՛, ի՞նչպեշ աշեմ:

— Գլուխդ թա՛ղեմ, գիժ սատանա, տե՛ս, էդպես ասա՛, ախպեր, բա ես խեղճ եմ՞, ամենը պնում են ուխտ, ես մնում եմ տանը:

Սալբին հաղորդեց ինձ.

— Գլուխդ թափում, գիշ շատանա...

Մայրը բամփեց դստեր գլխին, փոքրիկ թարգմանը լաց ելավ և, ձգելով իր անախորժ սաշտոնը, դուրս փախավ:

— Նա հասկացա, քույրս,— ասեցի Մարգարիտին:

Նա անշարժ և լուռ մնաց իր տեղում, սպասելով իմ վերջին խոսքին:

— Դու ուզում ես Մարոյի հետ ուխտ գնալ, այդպես չէ՞:

Նա գլուխը շարժեց հավանական եղանակով:

— Ինչո՞ւ Հասոն չէ ուղարկում և քեզ:

Նա այժմ շարժեց ուսերը, որ նշանակում էր, թե ինքն էլ չփախ:

— Դու ցանկանում ես, որ ես խնդրե՞մ Հասոյից:

Նա գլուխ տվեց, իբր թե շնորհակալ կլինի:

Նույն միջոցին ներս մտավ Մարոն: Նրա երեսի վրա երևեցավ զարմացման նման մի բան:

— Դո՞ւ այստեղ ինչ ես շինում,— հարցրուց Մարգարիտից:

Հարսը ձեռքով ցույց տվեց ճրագը, իբր թե ճրագն էր բերել:

— Մարգարիտն ուզում է դալ մեզ հետ,— ասեցի ես Մարոյին:

— Թող գա, ավելի լավ: Բայց Հասոն ի՞նչ կասե:

— Նա Հասոյից կխնդրեմ:

Մարոն ուրախացավ և, դառնալով դեպի Մարգարիտը, ձեռքը տարավ դեպի նրա քույրը, բարձրացնելով ասաց.

— Ումնի՞ց ես երեսդ ծածկում, Ֆարհատի՞ց, ինչո՞ւ չես խոսում, քույրն եղբոր հետ չի՞ խոսի: Ֆարհատը ինչպե՞ս իմ, աչնպես էլ քո եղբայրն է:

Մարգարիտը թեև շուտով քույր քաշեց երեսին, բայց ես կարողացա տեսնել նրա դեմքը. նա նմանում էր մի խամրած, դալկացած ծաղիկի, որ երկար սլահվել էր ծածկոցի տակ:

Մարոն կրկին ձեռքը տարավ դեպի նրա քույրը: Մարգարիտը չկարողանալով դիմանալ նրա հանաքներին, մի բան ասաց Մարոյի ախանջին և դուրս վազեց: Մարոն սկսեց ծիծաղել:

— Ի՞նչ ասաց նա:

— Ասաց՝ «մեղք չէ՞, որ դու ասում ես՝ Ֆարհատն իմ եղբայրն է»:

— Ինչո՞ւ է մեղք:

— Տղան և աղջիկը երբ մեկմեկու հետ քույր ու եղբայր են դառնում, նրանք էլ...

— Չեն սլսակվում:

— Հա՛, Մեր գլուխում մի տղա ու աղջիկ կային, խաչ-Ալիտարան

համբուրեցին, քույր-եղբայր դարձան. հետո նրանց հերն ու մերն ուղեցին պսակել նրանց. նրանք չպսակվեցան, ասեցին՝ մեղք է. թեև մինչև հիմա էլ սիրում են մեկմեկու:

— Պսակվելու ժամանակ էլ խաչ-Ավետարան են համբուրում:

— Բայց քույր-եղբայր չեն դառնում:

— Բա ի՞նչ են դառնում:

— Է՛հ, դու չե՞ս իմանում...

— Իմանում եմ: Դու շատ շար աղջիկ ես, Մարո, ի՞նչու այնպես արեցիր, երեխ Մարգարիտը բարկացավ, որ նրա երեսը ինձ ցույց տվեցիր:

— Նա չի բարկանա: Մարգարիտը լավ սիրտ ունի. նա քեզ շատ է սիրում. երբ գնանք Աստվածածին, ես ճանապարհին նրան քեզ հետ կխոսացնեմ: Այնտեղ քույր-եղբայր դարձեք, Ֆարհատ: Հետո նա քեզ հետ միշտ կխոսի, երեսը չի թաքցնի, բայց հիմա կարգ չէ, ամաչում է:

— Դու երբ ու հարս կդառնաս, դո՞ւ էլ երեսդ կծածկես, մարդու հետ չե՞ս խոսի:

— Բա ինչպե՞ս. դրա համար են հարս դառնում:

— Այդ բլբլացող լեզուդ ի՞նչպես պետք է լուռ պահես:

— Կսովորեմ: Ախար աղամարդը կծեծե, երբ կնիկը իր երեսը ուրիշին նշանց տալու լինի:

— Ես չեմ ծեծի...

Մարոն ծիծաղեց.

— Ուրիշներն ի՞նչ կասեն, չե՞ն ասի՝ անամոթ հարս է:

Ներս մտալ Հասոն: Նա իմանալով, որ մենք վաղ առավոտյան պետք է գնանք. եկել էր տան համար կարգադրություններ անելու:

Թեև խիստ դժվարությամբ, այնուամենայնիվ ես կարողացա Հասոյին համոզել, որ Մարգարիտին ես մեզ հետ ուղարկի: Այժմ դժվարությունը մնում էր մի ուրիշ բանում: Ուխտավորների թվի վրա երկու հոգի ես ավելացավ՝ Մարգարիտը և փոքրիկ Սալբին, որ լսելով մոր գնալը, լաց եղավ, թե ինքն էլ է ուզում սուրբ Աստվածածինը տեսնել: Ուրեմն մեր ամբողջ քարավանը կազմվում էր հինգ հոգուց: Նրանց թվի համեմատ գրաստները չորս հատ էին՝ իմ և Հասոյի նժույգները, մի մատակ ձի և մի ավանակ: Ավանակը որոշված էր մեր պաշարները բառնալու համար. խեղճի բեռան վրա ավելացրին և Սալբին: Հասոյի նժույգը և մատակ ձին Մարոյի և Մարգարիտի մեջ բաժանելով, պառավ խաթունը մնում էր առանց երիվարի: Գյուղից գրաստ վարձել անկարելի էր, որովհետև գյուղացիներից և ոչ մեկը, բացի ծերունի որսորդից, ձիաներ և ավանակներ չունեին: Այս խնդիրը վճռեց ինքը խա-

թունը. նա ասաց՝ եթե գրաստ ևս գտնվեր, ինքը դարձյալ ոտով կզնար, նրա համար, որ ուխտ է դրել յոթն անգամ հետիոտն սուրբ Աստվածածին գնալ. վեցը կատարել է, մնում է մեկը: Թեև խիստ դժվար էր պառավի համար երեք օրվա ճանապարհը անցնել ոտով, բայց նա հավատացրուց, թե կկատարե առանց նեղացնելու իրան և ընկերներին: Մենք մեր կողմից խոստացանք՝ երբեմն վայր իջնել մեր երիվարներից և տալ պառավին, որ նստե հանգստանալու համար:

Ոչ սակավ տեղք վեճը Մարգարիտի և Մարոյի մեջ. նրանցից յուրաքանչյուրն ուզում էր հեծնել Հասոյի նժույգը. հաղթությունը տարավ, իհարկե, Մարոն. մատակ ձին որոշվեցավ Մարգարիտի համար:

Մարոն ուներ իր փոքրիկ փառասիրությունը. նա ուզում էր հայտնել ուխտավորների մեջ նստած գեղեցիկ նժույգի վրա և ցույց տալ Հաղբակա աղջիկներին, թե ինքը նրանց երկրի «միրի» դուստրն է: Տղամարդերի մասին չէր մտածում. նա կամենում էր զբոսել իր ընկերուհիների նախանձը և նրանց ուշադրությունը գրավել:

«Միրը» մեծ նշանակութուն ուներ հասարակության մեջ. նա ժողովրդի գլխավորը և ներկայացուցիչն էր, Հաղբակա հայերի «միրի» պաշտոնը վարում էր Մարոյի հայրը: Ամենքը կճանաչեին նրան, որպես դուստր այն մարդու, որ հասարակական գրության մեջ բռնել էր բարձր տեղ: Այդ պատճառով Մարոն աշխատում էր իր արտաքին փայլը հավասարեցնել իր հոր կոչման հետ: «Միրի» աղջիկ, մեծ բան էր Հաղբակում: Նա ոչ սակավ հոգ էր տանում և իր հագուստի ու պաճուճանքի մասին: Նրա վարդարանքները բաղկանում էին գույնզգույն հուլունքներից, քթի և ականջների օղերից, մատանիներից, պարանոցի մանյակից, գլխի արախշիներից, նախշած ոսկի և արծաթի դրամներով, և արծաթյա քամարից: Վերջինը խիստ գեղեցիկ կերպով սաղ էր գալիս բարակ մեջքին:

Նա մտածում էր և իմ մասին: Երեկ, չէր ուզում, որ ես հայտնվեի ամբոխի մեջ իմ արդեն հնացած հագուստով: Այն օրից, որ ես փախա տեր Թողիկի գյուղոցեն, ես չէի փոխել իմ հագուստը, որովհետև ուրիշը չունեի: Գիշերից բավական անցել էր, երբ Մարոն, բռնորովին հոգնած, իմ մոտ եկավ: Նա հայտնեց, թե ինքը չէ ցանկանում, որ ես երևնայի ուխտավորների մեջ հնացած շորերով, ասաց, որ իր եղբայրը ունի մի ձեռք հագուստ բռնորովին նոր, որոնց ամենեկին չէ հագել և ընծայեց ինձ հագնելու համար:

— Հասոյի շորերը իմ վրա չեն կարող նստել,— պատասխանեցի ես.— Հասոն ավելի հաստ է և հասակով կարճ. ես նրանից բարակ եմ և երկայն:

— Ես չեմ քնի, այս գիշեր կնստեմ, բոլորը կդրստեմ քո հասակի համեմատ:

Նա շափեց ի՞նչ հասակը և հեռացավ:

Հաղբակեցի կինը իր տան դերձակն է: Նրանց հագուստներն այնպես էին ձևված, որ մեծից փոքրի համար և փոքրից մեծի համար փոփոխելու միշտ հնար կար:

Հայերի համար շատ թանկ էր նստում ուխտագնացությունը: Մի քանի գյուղի բնակիչները հավաքվում էին միասին, կազմում էին ամբողջ քարավան, շատ անգամ բաղկացած հարյուր, երկու հարյուր հոգուց: Մի այսքան բաղմունքուն դարձյալ չէր կարող առանց վտանգի կատարել իր ճանապարհորդությունը. նրանք վարձում էին քրդի ձիավորներ, որ իրանց պաշտպանեն ավաղակների հարձակումներից և մարդազուլուս վճարում էին մի նշանակյալ արծաթ: Բայց քիչ չէր պատահում, որ նույնիսկ պահապան քրդերի անհայտ ընկերները հարձակվում էին և կողոպտում էին ուխտավորների քարավանը: Պահապանները թեև ընդգրկվում էին գործում, բայց միայն ցույց տալու համար, թե իրանք ավաղակների հետ առաջուց հարաբերություն չունեին:

Ուրբաթ օրը մենք ճանապարհ ընկանք վաղ առավոտյան, առանց քուրդ ձիավորների պահպանության, և ոչ խառնվեցանք գյուղացիների հետ: Մի այսպիսի համարձակությունը թեև հանդգնություն էր մեր կողմից, բայց նախ, իմ սնափառությունը չէր ներում ապավինել քրդերի պահպանությանը, երկրորդ, ծեղունի որսորդի անունը, որ այնքան հարգված էր Հաղբակա մեջ, բավական էր նրա ընտանիքը քրդերի հարձակմունքից դերձ պահելու համար:

Քուրդը գիտե պատվել մեծությունը. նա ժողովրդի պետի վրա նայում է որպես աստուծո ձեռքին, որը հովանավորում է ժողովրդին: Ծեղունի որսորդը Հաղբակա հայ ժողովրդյան գլուխն էր:

ԼԲ

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱՄՈՐ ՎԱՆՔԻ ՏՈՆԱԽՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շաբաթ ավուր երեկոյան պահուն մենք հասանք վանք:

Իմ առաջին հոգսն եղավ՝ մեր վրանը կազմել մի հարմար տեղում, որ ուխտավորները հանգստանան: Մարգարիտը և Խաթունը շատ հոգ-

նած էին. նրանք հենց որ տեղ հասան, դիակի պես վայր քնկան: Մարտչի հպարտությունը թույլ չէր տալիս ցույց տալ իր հոգնածությունը, նա օգնում էր ինձ վրանը կանգնեցնելու միջոցին և ծիծաղում էր Մարգարիտի վրա: Փոքրիկ Սալբին, իր ավանակից իջնելուն պես, վաղեց դեպի վանքը, ասելով.

— Նշ գնում եմ աշվաճաճինը տեղնեմ:

Համաձայն Մարտչի ցանկության, ես վրանը կաղմեցի մի երեկելի տեղում: Քառորդ ժամից հետո ամեն ինչ սարքված էր:

Սուրբ Տիրամոր վանքը գտնվում էր Վանա ծովակի ափին, կի՛մ անասպատի հանգեպ, Կորդվաց լեռների մեջ: Հայաստանի վանքերից համարյա ամեն մեկը սեփականել է մի առանձին հրաշագործ զորություն և ժողովրդի մեջ հռչակված է որպես այս և այն բժշկությունների մասնագետ: Կորդվաց երկրի սուրբ աստվածամայրը նշանավոր էր որպես բորոտության, քոստության և տեսակ-տեսակ խոցերի բժշկող: Նա ոչ միայն սրբում էր հուսով իր դուռը դիմող ուխտավորներին հիշյալ ախտերից, այլ բոլորովին առողջ մարդերի մեջ պատճառում էր նույն ախտերը, եթե նրանք բարկացնեին իրան, եթե անհնազանդ կգտնվեին դեպի իր վանականները, և կամ չէին լրացնի նրանց պահանջները: Այս պատճառով, ժողովրդի մեջ բորոտությունը, քոստությունը, մի քանի տեսակ խոցեր և կերցավը՝ կոչվում էին «Տիրամոր շարա», այսինքն՝ «Տիրամոր վերք կամ խոցեր, որոնք հայտնվում են որպես պատիժ մարդիկների հանցանքի համար աստվածամոր կողմից:

Կորդվաց երկրի աստվածամայրը խստասիրտ էր և վրեժխնդիր: Նրա բարկությունը մարդիկներից անցնում էր և անասունների վրա: Ընտանի կենդանիներից ամեն պիսակավորը համարվում էր նրա վանքին նվիրական, որովհետև սուրբ Տիրամայրը դրել էր նրա վրա իր «նշանը»: Տերն իրավունք չունեի իր պետքերի համար գործածել իր կովը, եղը, գոմեշը, ձին և այլ շորքոտանին, եթե նրանց վրա գտնվում էր «Տիրամոր նշանը», որը մի ուրիշ բան չէր, եթե ոչ մի քանի պիսակների անասունի մարմնի որեիցե տեղում: Նա կամ պետք է ինքն իր անասունը ուղարկեր վանքը, և կամ սպասեր, մինչև վանքի «մղգսիքը» դալին և տանեին: Ամեն տարի վանքի «մղգսիքը» պատում էին գավառներում և հավաքում էին այսպիսի անասուններ: Ոչ մի հայ իրավունք չունեի զնել կամ վաճառել նրանց, որովհետև վանքի սեփականություն էին:

Վանքի մոտ կար մի գյուղ, որ կոչվում էր «վանքի դյուղ», նրա բնակիչները բոլորովին ծուլ և ախմար մարդիկ էին, ուրիշ սլարապ-

մունք չունենին, միայն ծառայում էին վանքին և կոչվում էին «Տիրամոր մզկախ»։ Նրանց ապրուստի աղբյուրը վանքն էր։

Առանց ցավելու չէր կարելի նայել, երբ մի ամբողջ գյուղի ողորմելի բաղմոթյունը նվիրել էր իրան միայն վանքի սպասավորությանը, դառնալով կույր գործիք նրա միաբանության ձեռքում։ Տիրամոր «մզկախն» գրագետ մարդ չէ։ Բայց նա գիտի Ավետարանից ամբողջ գլուխներ, երգում է շարականներ, կարգում է եկեղեցական ընթերցանություններ, երբ նա, առած իր հետ վանքի սրբություններից մեկը, ման է գալիս գյուղից գյուղ, բաղաբից բաղաբ, մտնում է ամեն ջիր-մեռանդ հայի տուն, վանքի սրբությունը բաց է անում, մաղթանք է կատարում, համբուրել է տալիս և ողորմություն է հավաքում։

Տիրամոր «մզկախների» մուրափիկ թափառականները կարելի էր տեսնել ամեն տեղ։ Նա դեռ հիշում եմ, երբ նրանք մեր տունն էին գալիս, բաց էին անում վանքի «սուրբ նշանը», նա լինում էր՝ կամ մի խաչ, կամ մի որևիցե սուրբի մարմնի մասունքը, որը դնում էին մաղի վրա, նրա շորս կողմից ձեռքով բռնում էին և սկսում էին զանազան բաներ կարդալ։ Մայրս ինձ, Մարիամին և Մազթաղին նստեցնում էր մաղի տակ, որի վրա դրած էր «սուրբ նշանը»։ Այդ անում էր այն մտքով, որ մաղի ծակերից «սուրբ նշանի» օրհնությունը թափվեր մեր գլխին։ Հետո նրանք «խաչալվա» էին անում, մեր հրեսխին օրհնած ջուր էին քսում և շատ ուրիշ բաներ էին անում, որ այժմ մոռացել եմ։ Մայրս փող չէր ունենում, բայց դարձյալ Տիրամոր մզկախներին առանց մի բան տալու ճանապարհ չէր գցում։ Նա կտրում էր իր պարանոցի կամ գլխի վարդերից մի արծաթ և տալիս էր նրանց։

Վարդապետները վանքի սրբությունները տալիս էին մզկախներին, ժողովրդի մեջ ման ածելու, զանազան պայմաններով՝ երբեմն վարձով, երբեմն կապալով, իսկ երբեմն այն դաշամբ, որ հավաքած գումարի մի մասը տալին վանքին, մյուս մասը իրանք, մզկախքը վեր առնեին։

Բայց քիչ չէր պատահում, որ մզկախները, օգուտ քաղելով ժողովրդի միամտությունից և նրա սնահավատությունից, դեպի շարն էին գործ դնում վանքի հավատարմությունը։ Նրանցից շատերն ունեին իրանց տներում խաչեր և կեղծ, հնարած «սուրբ նշաններ», դրանց ման էին ածում վանքի սրբությունների անունով։

Սուրբ Տիրամոր հրաշագործությունը, զանազան բորոտություններ, խոցեր և այլ փոխանցիկ հիվանդություններ բժշկելու մասին, ամեն տեղ հռչակված լինելով, ամեն կողմից բերում էին նրա վանքը այսպիսի ախտավորներին։ Նրանք մտնում էին այնտեղ տարիներով, իհարկե, քչերին էր հաջողվում առողջանալով իրանց տունը վերադառնալ, իսկ

մեծ մասը, անխնամ մնալով, ոչնչանում էին։ Ես հիմա եմ հասկանում վնասակար հետեանքը մի այսպիսի սնահավատության, որ մտցրել էին ժողովրդի մեջ վանքի արեղաները։ Հիվանդություններից շատերը փոխանցական լինելով, ուխտավորները վարակվում էին և տարածում էին ժողովրդի մեջ։ Այս էր պատճառը, որ երբեմն բոլորովին առողջ ուխտավորը վերադառնում էր իր տունը ախտավորված. նա համարում էր այդ մի պատիժ, որ տվեց նրան տիրամայրը, դուցե իր մեղքերի համար...

Նույնիսկ վանքի գյուղացիները, անդադար հարաբերություններ ունենալով հիվանդների հետ, վարակվում էին։ Ոչ մի տեղ չէ կարելի տեսնել այնքան բորոտներ, մարմնով և զեմքով այլանդակված մարդիկ, որքան վանքի գյուղում։ Մի քանի տեսակ հիվանդություններ դարձել էին նրանց մեջ ժառանգական, անցնում էին սերունդից սերունդ, որպես էր հաշմանդամությունը։

Մովսես առանձին օրենքներ դրեց բորոտների և վնասված փոխանցական հիվանդություններ ունեցողների մասին։ Եվ մինչև այսօր արևելքի իրանց բնակությունից դուրս են քշում նրանց։ Բայց սուրբ Տիրամոր «մղզախն» ուրախ է լինում, երբ նրա կինը ծնում է մի զավակ բոլորովին ալանդակված կերպարանքով, այլ խոսքով ասած, դարդարված «Տիրամոր նշաններով»։ Մի այսպիսի հրեշավոր ցուցանքը բերում է հոր համար բավականին արդյունք։ Նա դնում է իր որդին ավանակի վրա, ման է ածում երկրից երկիր, ցույց է տալիս աստուծո մոր սքանչելիքը, շարժում է մարդկանց մեջ երկյուղ և ջերմեռանդություն՝ փող է հավաքում...

Հիշյալ հիվանդությունները ունեցող թշվառները կոչվում էին «Տիրամոր խեղճեր»։ Դրանց ման ածելը ժողովրդի մեջ՝ սարսափ էր տարածում և ավելի էր շարժում տեսողների հավատքը դեպի վանքը և հետևապես բազմապիսի էր ուխտավորների թիվը։ Այս պատճառով վարդապետները ամենևին չէին արգելում մղզախների խաբեությունները, որովհետև նրանց հետ կապակից էին վանքի շահերը։

Հայերի մեջ անեծք է դարձել ասելը՝ «Տիրամոր յարան (խոցը) ընկնի բո վրան»։ Եվ առանց սարսափելու ոչ ոք չէ հիշում Կորդվաց լեռների սուրբ Աստվածածինը... Նա վրեժխնդիր է և խոտասիրտ...

Ես էլ այն ժամանակ նույն մոլորության մեջն էի, ես էլ սոսորդված էի նույն սնահավատության ախտով... Ես էլ հավատում էի այս բոլորին... Բայց երբ կարդացի հայոց պատմությունը, այն ժամանակ հասկացա, որ Տիրամոր վանքի այս ավանդությունները և սովորությունները խիստ խորին կապ ունենին մեր պատմական անցյալի հետ,

այն ժամանակների հետ, երբ ներսես Մեծը Տիրանի որդի Արշակի օրերով Հայաստանում հիմնեց բաղմաթիւ վանքեր, նրանցից շատերը ծառայում էին որպէս բորոտների և հաշմանդամների պատասպարաններ²⁴։ Ժողովրդից հեռացրած այդ ախտավոր հասարակութիւնը ապրում էր առանձին վանքերի մէջ, ուր նրանց խնամք էին տանում։ Բայց այդ մարդասիրական սովորութիւնը, ժամանակների հետ փոխվելով, ստացաւ բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն, և ժողովրդի սնահավատութիւնը տվեց նրան մի այլ կերպարանք։ Բայց 15 դար առաջ, այսինքն՝ Ներսէս Մեծի օրերով, այսպիսի հիմնարկութիւնների նպատակը բոլորովին ուրիշ էր, բոլորովին մարդասիրական էր։

Տիրեց մթին գիշեր։ Ուխտավորներից՝ ոչ ոք դեռ քնած չէ։ Վանքի շուրջը ընդարձակ տարածութիւն պատած է վրաններով, նրանց առջևից քարշ ընկած գույնզգույն լապտերները տալիս են այն ընդհանուր լուսավորութեանը կախարդական բնավորութիւն։ Վրանների ամեն մեկի մէջ դետեղված են ուխտավոր գերդաստաններ, իսկ շատերը մնացել են բացօթյա, իջևանելով բաց երկնքի տակ։ Այս խառնիճաղանջ ամբոխի մէջ կարելի էր գտնել ամեն երկրի հայեր, սկսյալ Փոքր Ասիայից մինչև Պարսկաստան, մինչև Արարատի գավառները։ Իսկ Հաղբակա, Վանա, Մուշի, Բաղեշի բնակիչների մեծ մասն այնտեղ էին։

Ես դուրս եկա մեր վրանից տեսնելու, թե սալմաստեցիներից ովքեր էին եկած։ Մարոն ցանկութիւն հայտնեց ինձ հետ գալու։ Մարգարիտը և Խաթունը չափազանց հոգնած էին, մնացին վրանում։ Փոքրիկ Սալբին արդեն քնած էր։ Երկար ես ման էի գալիս Մարոյի հետ ուխտավորների բանակի մէջ։ Ամեն տեղ շարժողութիւն կար, խառնվում էին, ամբոխվում էին, ամեն տեղ լսելի էր լինում երգ, աղաղակ, ծիծաղ, անեծք, աղոթք, և երբեմն մանուկ շրթունքների ջերմ սիրախոսութիւններ...

Կարդալով վերջին ժամանակներում Հունաստանի պատմութեան մէջ օլիմպիական, դելֆյան Ապոլլոնի և սպանդարամետական տոների մասին, միշտ ես հիշում էի իմ ուխտագնացութիւնը և սուրբ Տիրամոր վանքը։ Ես հիշում էի նրա տոնախմբութիւնը, ուր սկսյալ խորին հեթանոսութեանից, ժողովրդի հոգու մէջ մտած նախապաշարմունքները արտահայտվում էին իրանց բոլոր նախնական կերպարանքով։ Ես երեւակայում էի իմ մտքում միշտ մի այսպիսի պատկեր՝ քրիստոնեութիւնը հայտնված քուրմի զգեստով...

Ոչ մի նոր վարդապետութիւն բոլորովին չէ կարողանում ջնջել, անհետացնել ժողովրդի սրտից այն, որ թողել է անցյալը։ Հեթանոսութեան ծեսերը, արարողութիւնները, պաշտամունքը դարերով արմատացել էին հայի հոգու մէջ, նրանք միացել էին նրա բնավորութեան

հետ: Քրիստոնեությունը միանգամով սրբել Հայաստանը հին նախա-
պաշարմունքներից կարող չէր, մինչև ժամանակը և կրթությունը չտար
նրան մի նոր ձև և կերպարանք:

Մենք ման էինք գալիս ուխտավորների բանակի մեջ, ուր յուրա-
քանչյուր քայլում հանդիսանում էր մի նոր տեսարան: Մարտն լուռ էր.
նա խիստ սակավ էր խոսում: Նա վազում էր մի տեսարանից մյուսը՝
որպես անհանդիսատ թիթեռնիկը թռչում է մի ծաղկից դեպի մյուսը:
Կարծես նրա հետաքրքրությունը ոչ մի բանի մեջ չէր կարողանում բա-
վականություն գտնել. նա բոլորից էլ շուտով ձանձրանում էր:

Մի տեղ՝ աշուղը սաղը ձեռին հանդես է մտել. նա իր նվագարանը
սեղմած կուրծքին, ածում է, հրգում է և պատմում է մի հին վեպ: Հե-
քիաթ սիրող բազմությունը, շրջապատած նրան, խորին ուշադրությամբ
լսում է և քաջալերում է իր գովեստներով և ընծաներով ժողովրդական
վիպասանին:

Մի տեղ հանդես են մտել երկու աշուղներ: Նրանք մրցություն են
անում միմյանց հետ: Որպես մի զույգ համարձակ մենամարտողներ,
տաքացած, բորբոքված կովում են: Դա հանճարի և մտավոր ճարտա-
րության կոխ է: Նրանցից մեկը հրգով առաջարկում է մի հարց, մյու-
սը պետք է իսկույն պատասխանի նույնպես հրգով: Նրկուսի երգեցո-
ղության հանգերը, չափերը և եղանակը պետք է միաձև լինեն: Հարցը
և պատասխանը կատարվում է դարմանալի արագությամբ, հանպատ-
րաստից: Նա հաղթված է համարվում, երբ պատասխանում է անճիշտ
կամ խիստ անազան: Հաղթողը խլում է իր հակառակորդի սաղը, մու-
զաների նրան պարգևած քնարը՝ դա բանաստեղծի մրցանակն է:

Նա հետո շատ անգամ մտածում էի, երբ մինչև այսօր վանքերի
տոնախմբությունների ժամանակ հայտնվում են աշուղները, որպես ժո-
ղովրդական բանաստեղծներ, ցույց տալու իրանց հանճարը և մրցա-
նակ ստանալու, չէ՞ որ դա միևնույն հին սովորությունն է, որ մնացել
է կռապաշտական դարերից, երբ մեր երգիչները հայտնվում էին մե-
հենական տոներում: Բայց ո՞րտեղ մնացին նրանց ստեղծագործության
պատուհները:

Մի այլ տեղ սազանդաբներն ածում են զուռնա և նաղարա: Նրանք
կանգնած են տափարակի վրա: Այնտեղ հավաքվել է զվարճասեր բազ-
մությունը: Պար են բռնել. դա կոչվում է յալլի կամ գուանդ: Տղամար-
դիկ, կառնայք և աղջիկներ, միմյանց ձեռքից բռնած, կազմել են մի բոլո-
րակ շղթա: Նվագածուները կանգնած են բոլորակի կենտրոնում: Խայտա-
ճամուկ շղթան պտտվում է նրանց շուրջը: Կնիկների երեսները քողարկած
են, իսկ աղջիկներինը՝ բաց են: Մի տղամարդ, դույնզույն թաշկինա-

կը ձեռքում, դրոշակի նման փռվեալացնելով, տանում է պարագլուխը։ Նա սկսել է մի ջանգնուլում և ամեն անգամ երգում է մի տուն, ամբողջ խորը կրկնում էր նրա խոսքերը։

Բակ երբեմն երգում են հերթով։ Այն ժամանակ մրցութուն է լինում աղամարդերի և աղջիկների մեջ։ Նրանք պատասխանում են միմյանց զանազան սրախոսութուններով։

Պարի եղանակը կամ ձևը պահպանվում է ոտքերի զանազան տեսակ շարժվածքներով։ Երբեմն շվթայի բոլորակ շարքը ստանում է ոլոր-մոլոր ձև, այն ժամանակ կազմվում է մի կատարյալ լաբիրինթոս։ Բայց երբեք խաղացողները չեն խառնվում միմյանց։

— Կուղե՞ս մենք էլ պար բռնենք, — հարցրի Մարոյից։

— Զե՛, գհանք ուրիշ բանե՛ր մտիկ անելու, — պատասխանեց նա։

Պատահելով խառնված ամբոխը, մենք անցանք վաճճի գավիթը. այստեղ հանդիսանում էր մի այլ տեսարան։

Մարոն սարսափեցավ։

Այստեղ բազմությունը շրջապատել էր մի նորահաս կնոջ, որ ուշաթափ եղած, մոլեգնաբար թափալվում էր գետնի վրա։ Նրա բերանը փրփրում էր, աչքերը վառվում էին վայրենի կրակով. մարմնի անզամները դողդողում էին, և կատաղի կերպարանքը ցույց էր տալիս, որ սպես թե նա տանջվում է մի անհրեույթ դրոշմանից։ Նա երբեմն իր դողդոջուն շրթունքի միջից արձակում էր խուլ, մթին և անկասկած խոսքեր. նրան կոչում էին «ընկավոր»։

Մի վարդապետ փոքրիկ խաչը ձեռին կանգնած էր «ընկավորի» մոտ։ Նրա մորուրի և շրթունքի ցնցողությունից երևում էր, թե աբեղան աղոթում է։

«Ընկավորը» կրկին ուշաթափ եղավ, մտալորապես հափշտակվելով մի վերին աղեցությունից։ Քանի բուպե նա մնաց անշարժ, նվազ սկսեց արձակել խորին հառաչանքներ, արտասանել կցկտուր բառեր և կոչել հրեշտակների, դեերի, սատանաների, սուրբերի անուններ։

Վարդապետը դրեց «ընկավորի» բերանում փոքրիկ խաչը։ Նա ազահ ախորժակով խաչը ներս է կլանում։ Քանի բուպեից հետո վարդապետը ձգում է շվթայից, որին կապված էր փոքրիկ խաչը և դուրս է բաշում։

«Ընկավորը» փոքր-ինչ սթափվում է։ Բայց տակավին նրա երեսը զարհուրելի է, և աչքերն արտահայտում են սարսափելի վրդովմունք։

Վարդապետը դարձյալ նրա բերնումն է դնում խաչը և այս գործողությունը կրկնվում է երեք անգամ։

«Ընկավորը» բավականին զգուստացած, ձայն է տալիս։

— Վանեցի Շուշան-Խաթունը թող այստեղ հրամայե, «աղան» (աստվածամայրը) կանչում է:

Շուտով երեան է լինում Շուշան-Խաթունը լի ահ ու դողով: Դա մի հարուստ վաճառականի կին է, որ, ավելի քան տասն տարի ամուսնացած լինելով, տակավին զավակ չունի:

«Ընկավորը» սկսում է բարբառել:

— «Եղիսաբեթն ավետիս տվեց... Կույս Մարիամը հղացավ... Գարբիելը ուրախացավ... որդին արգանդումը ցնծացավ... Ո՞վ է, որ բաց է անում ամուսնյան կապը... սուրբ տիրամայրն է այն... Գոհացե՛ք, ժողովուրդներ... Ուրախ եղե՛ք, ուխտավորներ... Աստուծո առջանը բացվել է... Կույսը վերելից կաթել է... Երանի՛ տեսողին... երանի՛ խողին...»:

Վարդապետը սկսում է բացատրել «ընկավորի» խոսքերը. ասում է Շուշան-Խաթունին, թե «աղան» այսինքն՝ աստվածածինը, ընդունեց նրա խնդիրքը, թե նրա ամուսնյան կնիքը ջնջվեցավ, և նա կծնե մի որդի, որը մինչև յոթը տարի պետք է նվիրված լինի վանքին, ամեն տարի նրա տոնախմբությունների ժամանակ կատարելով Տիրամոր ուխտագնացությունը և ողորմություն տալով նրա «խեղճերին»:

Շուշան-Խաթունը ուրախանում է և, արձակելով իր պարանոցն ծանրազին շղթան, վարդաբաժ ոսկի դրամներով, ձգում է «ընկավորի» առջև:

Մարգարե կինը դարձյալ ընկնում է մտավոր հափշտակության մեջ: Նրա բերանը սկսում է փրփրել. երեսի վրա երևում են զարհուրանքի նշաններ: Նա մրմնջում է, որպես թե խոսելով մի աներևույթ էակի հետ: Վարդապետը դործ է դնում խաչի ներդրածությունը: Նա, փոքր-ինչ ուշի գալով, ձայն է տալիս.

— Մշեցի Գրիգոր աղային կանչեցե՛ք:

Հայտնվում է Գրիգոր աղան:

«Ընկավորը» կարդում է պատգամը.

— Անարժանի վարձն է դաժան... Սե հավեր, կարմիր կատու... նա թո՛ղ լինի ինձ վարձատու... Քո սիրտն ի՞նչու չէ ցնծում... չցանած տեղից դու չես հնձում... Ալաք... բալաք... ա՛ռ... չորս կողմը զառ... մեջն աբրեշում... Դնա բե՛ր... Ուրախացի՛ր...

Վարդապետը բացատրեց պատգամախոսի գուշակություններն այսպես.

— «Ուրախացի՛ր»... վերջն էլի լավ եկավ, վերջն ուրախություն է:

Եվ նույն րոպեում աբեղայի խորամանկ դեմքի վրա երևաց մի կեղծ ժպիտ: Նա շարունակեց.

— «Ալաք, բալաք» նշանակում է գուլնդգուլն կամ զուլ-զուլ, այսինքն՝ կերպաս, աբրեշումի կերպաս, եզերքը դառով զարդարած: Դա տաճարի վարագույրն է: «Աղան» պահանջում է ձեզանից, — արեղան դարձավ զեպի մշեցի Գրիգորը: — Դուք այսուհետև կուրախանաք, ձեր խնդիրքը կկատարվի: «Աղայի» տաճարի վարագույրը հնացել է:

Գուշակությունները մինը մյուսի հակից շարունակվում էին: Զարմանալին այն էր, որ «աղան» իր պատգամախոսի բերանով կոչում էր ամեն երկրից եկած նշանավոր և հարուստ ուխտավորներին: Իսկ նրանք խորին երկյուղածությամբ լսում էին իրանց դատավճիռը:

Հետո գուշակողը քնկնում է բոլորովին ուշադնացության մեջ: Վարդապետները տանում են նրան, հավատացնելով, թե նույն դրության մեջ նա կմնա մի քարայրի մեջ մինչև վաղից տոնախմբության օրը:

— Խեղճ, — ասաց Մարոն, — ի՞նչպես պետք է մնա այնտեղ, բա չի՞ մեռնի: Ֆարհատ, ես կուզեի, որ «ընկավորը» մի բան էլ ինձ համար տեսեր: Դու չե՞ս հավատում:

— Հավատում եմ, — պատասխանեցի ես:

Իրավ որ, հավատում էի: Իսկ եթե Մարոն ա՛յժմ հարցներ ինձանից, նրան կասեի՝ այն ժամանակ, երբ մարդիկ կուռք էին պաշտում, Պյութիաս քրմոհին, իր հոռտանիի վրա կանգնած²⁵, այսպիսի պատգամներ էր կարդում: Դա ևս Հայաստանի հեթանոսական դարերից մնացած հին սովորությունն է:

Մենք անցանք եկեղեցական մարդարեությունից զեպի Ժողովրդական մարդարեությունը:

Հեռու, մի քարաժայռի վրա, նստած էր փոքրիկ աղջիկ: Նրա նիհար և բարակ երեսը, օծված ընկույզի յուղով, փայլում էր ջահի լուսով, որ վառվում էր նրա մոտ: Նա հագած ուներ մի տեսակ խաչտաճամուկ և կախարդական զգեստ: Մանուկ օրիորդների բաղմոթյունը շրջապատել էր նրան: Նա նույնպես գուշակում էր:

Մենք մոտեցանք:

— Դա այն աղջիկն է, — ասաց Մարոն:

— Հյուբբին: Այսպես կոչում են նրան:

Հյուբբին ճանաչեց թե ինձ և թե Մարոյին:

— Եկեք, գուշակեմ ձեզ համար, — նա դարձավ զեպի մեզ ժպտելով: — Զեղանից փող չեմ առնի:

— Ե՞րբ եկար այստեղ: Ո՞ր է քո մայրը, — սկսեցի ես շփոթեցնել նրան զանազան հարցերով:

Դեռ նա պատասխան չտված, հայտնվեցավ Սուսանը, կասկածա-

վոր կերպով նայեց իմ երեսին, մոռաց դեպի Հյուսիս մի քանի ան-
հասկանալի խոսքեր: Փոքրիկ վհուկը վայր թռավ ժայռից, որի վրա
նստած էր, և երկուսը միասին անհայտացան գիշերային խավարի մեջ:

— Ինչո՞ւ նրանք փախան, երբ տեսան մեզ,— հարցրուց Մարոն:

— Չեմ իմանում: Պատավ կախարդը միշտ զգուշանում է, որ
Հյուսիսին ինձ չհանդիպե, — պատասխանեցի ես:

— Իստակ սատանա է այդ աղջիկը, — ասաց Մարոն:

— Նա հավատացնում էր, թե իր մայրը գողացել է նրան դեերի
օրորոցից, — մեջ մտավ մի աղջիկ, որ կանգնած էր մեզ մոտ: — Դուռս
է ասում, եթե դեիկ չլինի, մի այնքան պատիկ երեխան կարո՞ղ է ամեն
բան զիտենալ: Նա ասաց ինձ բոլորը, ինչ որ կար իմ սրտում, ինչ որ
ես արել էի...

Երբ հեռացանք բազմությունից, Մարոն ինձ ասաց.

— Կամ Կարոն, կամ նրա ընկերներից մեկն այստեղ պետք է լինի:

— Դու ինչի՞ց ես իմանում:

— Այդ կախարդ կինը և փոքրիկ վհուկը միշտ հետևում են նրանց:
Որտեղ որ Կարոն լինում է, դրանք այնտեղ խելույն հայտնվում են:

— Ես չեմ հասկանում, Կարոն և իր ընկերներն ի՞նչ դորձ ունեն
այդ բոջաների հետ:

— Ես էլ չեմ հասկանում, — պատասխանեց Մարոն: — Բայց մի
բան տեսնեմ քեզ, Ֆարհատ, այն փոքրիկ վհուկը, որին կոչում են Հյուս-
բի, հայերեն խոսում է և խոսում է ինչպես մի հայ:

— Բոջաներն ամեն լեզվով խոսում են:

— Դա նրանց նման չէ: Մի անգամ ես ասեցի՝ Հյուսբի, ե՛կ մեր
տանը մնա՛, ես քեզ կպահեմ, ինձ քույր կշինեմ: Նա ինձ ասաց. «Չէ,
ես մորս մոտ պիտի գնամ, մայրս ինձ շատ է սիրում»: Այս խոսքերը
նա ասաց հայերեն լեզվով, բայց պառավը հենց որ լսեց, բարկացավ,
շուտով հեռացրուց Հյուսբիին:

— Նա մի կորած մայր է պարում, Մարո, բայց ո՞րտեղ է, հայտնի
չէ, խեղճը միշտ հիշում է նրան:

— Այդ ես էլ իմանում եմ, — պատասխանեց Մարոն:

Դառնալով դեպի մեր վրանը, մենք անցանք «փորձության ձորի»
միջով: Այնտեղ էր «վիճակի ժայռը»: Նա կոչվում էր «վիճակի ժայռ»
այն նշանաբանով, որ նրա վրա ուխտավորները փորձում են իրանց բախ-
տը: Նրանցից յուրաքանչյուրը մոտենում է ժայռին, առնում է գետնից
քարի փոքրիկ կտոր և կպցնում է ժայռին: Եթե քարի կտորը մնա նրա
վրա կպած, նշանակում է, որ նրա ուխտը ընդունելի է եղած: Իսկ եթե

սոյն դալով քարը վայր ընկավ, վիճակափորձը տխուր դիմքով հեռա-
նում է խորհրդական ժայռից:

Մարոն մոտենցավ փորձելու իր բախտը, բայց այնքան բաղմունքուն
թափված էր այնտեղ, որ չկարողացավ տեղ գտնել: Մենք թողեցինք
այդ մի ուրիշ ժամանակի:

ԼԳ

ԲՈՂՈՔ ՎԱՆԱԿԱՆ ՍՐԲՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Դիշերից բալական անցել էր, երբ դարձանք մեր վրանը: Պառավ
խաթունը անքուն պահապանի նման հսկում էր: Մարգարիտը քնած էր,
փոքրիկ Սալբին սեղմած ունենալով իր գրկում: Քնի մեջ նա մոռացել
էր իր քողը, երեսը մնացել էր բաց: Պառավը, տեսնելով իմ ներս մըտ-
նելը, նրա երեսը ծածկեց: Մարոն սկսեց ծիծաղել, որ ոչ սակավ բար-
կունքուն պատճառեց պառավի մեջ:

— Դու ոչ ահն ես իմանում, ոչ՝ ամոթը, Մարո, միայն աստված
դիտե, թե քո վերջն ինչ կլինի... — ասաց նա ծանր կերպով:

Մարոն ժպտեց և ոչինչ չպատասխանեց:

Մարոն թեև խոստացավ, թե կաշխատե, որ ճանապարհին Մար-
գարիտին խոսափես ինձ հետ, կամ նրան իր երեսը բաց անել կտա ինձ
մոտ, բայց հնար չեղավ: Մարգարիտը մնաց ինձ համար միշտ լուռ և
վարագուրյալ կուռք:

Առավոտը պետք է լուսացներ տիրոջ կյուրակեն՝ տոնի մատաղ
կտրելու օրը: Ահա այդ պատճառով, կեսգիշերից սկսած, ամեն մի ուխ-
տավորի վրանի առջև, գետնում փորած հնոցի մեջ վառվում էր կրակ,
և նրա վրա դրած կաթսայի մեջ հիփ էր գալիս մատաղի խաշաման:
Շողին կաթսաների արտաշնչությունից լցրել էր օդը ախորժ-բարեպաշ-
տական հոտով: Մի քանի տեղերում դեռ նոր էին մորթում զոհերը:
Վանքի մզզսիները փութաջան եռանդով պտտում էին ուխտավորների
բանակի մեջ, կատարելու նրանց պահանջները: Մզզսիներն էին վաճա-
ռում մատաղացու ոշխարները և մատուցանում էին ուխտավորներին ինչ
որ նրանց պետք էր: Եվ դրանց մեջն էր վանքի սպասավորների օգու-
տը: Ամեն մի կտրած մատաղի աղյուր մզզսիների սեփականությունն
էր, իսկ մորթը պատկանում էր վանքին: Եվ վարդապետների թիվը
մզզսիներից պակաս չէր, որոնք հավաքում էին մորթիները:

Պառաւ խաթունը վաղուց դնել էր մեր մատաղացու ոչխարը, մի սպիտակ, անարատ խոյ:

— Ի՞նչ եղաւ, ուշացաւ վարդապետը,— տսում էր անդադար պառավը:— Չեկաւ, որ աղը օրհնէ:

— Ի՞նչ պետք է օրհնած աղը,— հարցրի ես:

— Կարծես, հայ-քրիստոնյայի տղա չլինի,— պատասխանեց պառավը կծու կերպով.— այսքանն էլ չէ իմանում, բայց հինգ տարի վարժառուն է գնացել, գիրք է կարդացել...

Մարտն տաաց, թե օրհնած աղը նրա համար է, որ ուտացնում են մատաղին, նախքան նրան զոհելը:

Վերջապէս հայտնվեցաւ վարդապետը: Նա այնքան զբաղւած էր, որ հաղիւ ժամանակ ունեցաւ առնել իր ափի մեջ մի քիչ աղի փշրանք, որը մոտեցրուց իր բերանին, անլսելի ձայնով փրփրթաց նրա վրա մի քանի խոսքեր, իհարկե աղոթք պետք է լիներ, և ապա տվեց աղը պառավ խաթունին: Պառավը առեց աղը, վարդապետի աջը համբուրելով, և միևնույն ժամանակ կոխեց նրա ափի մեջ մի բան: Վարդապետը շնորհակալություն հայտնեց, օրհնեց և հեռացաւ, ասելով՝ «ընդունելի մատաղ լինի, սուրբ աստվածածնի օրհնությունը ձեզանից անպակաս լինի» և այլն:

Ադն ուտացրինք ոչխարին, խեղճ անասունը այնպէս ախորժանորք կերաւ, ամենեին շմտածելով, թե այնուհետև որպիսի դառն վիճակ էր սպասում նրան:

Թեև ես երկար թափառեցի ուխտավորների բանակի մեջ, բայց տակաւին իմ նպատակին հասած չէի. սալմաստեցիներից ոչ մեկին չտեսա: Վանքի մղղսին հայտնեց, թե նրանց քարավանը իջեանել է բլուրի մյուս կողմում, որովհետև սալմաստեցիք, ուխտավորների վերջինները լինելով, վանքի մոտակայքում տեղ չգտան: Նրբ ես տվեցի նրան երկու ղուրուշնոցը, նա հանձն առաւ տանել ինձ և ցույց տալ նրանց տեղը:

Եւ իրաւ, յուրաքանչյուր երկրի ուխտավորների քարավանը իջեանել էր մի առանձին տեղում: Ամբողջ կես ժամ մենք անց էինք կենում այն ընդարձակ և խուռն բանակի միջով, դեռ վերջ չկար: Բայց մղղսի Թորոսը, այսպէս էր իմ առաջնորդի անունը, դեռ գոհ չէր վանքի այն տարվա «հունձքով»՝ նա գտնում էր ուխտավորների թիւը շատ պակաս, անցյալի հետ համեմատելով:

— Վատացա՞ն ժամանակները, աղա,— ասում էր նա խորին կերպով հոգւոց հանելով:— Առաջ լա՛ւ էին տարիները. կտեսնեիր, այստեղ սար, ձոր, դաշտ, ասեղ դցելու տեղ չկար, ամենը բռնած կլիներ

ուխտաւորներով: Հիմա նրա կեանք, կեսի կեսը չկաւ էլ ինչո՞ւ պետք է ապրես: Տասներկու դուրս քուլֆաթ կա իմ տանը, ամենից պատիկը հինգ տարեկան է: Հաց կուղեն, հալաւ կուղեն, ո՞րտեղից բերես: Ինչ էլ որ ուխտաւորներից ձեռքդ է դալիս, մեծ բաժինը մեր հայր սուրբերը խլում են. թե չտաս, վանքի գյուղից դուրս կանեն: Ի՞նչ պետք է անես նրանից հետո...

Մի քանի րոպե տխուր լռությունից հետո մղդսին շարունակեց.

— Իմ աղերքը իմ բախտից բախորն էլ մարմնով ողջ դուրս եկան, դոնյա մեկն էլ «խեղճ» չեղաւ, որ հոր դարդին դարման աներ...

Ես սարսափեցաւ, լսելով հոր մի այսպիսի անգուլթ ցանկությունը, որով կամենում էր, որ իր զավակներից մեկը «խեղճ» լիներ, այսինքն՝ սուրբ Աստվածածնի հրեշտակներին մեկը լիներ, մարմնով այլա՛նդակլմած, որ կարողանար «հոր դարդին դարման անել»...

— Դու կուղեիր, որ մեկը «խեղճ» լիներ, — կարեցի ես մղդսու խոսքը:

— Ի՞նչպես չուղես, աղաւ «խեղճին» ամեն անգամ զանազան երկրներ պտտացնելիս կտար ինձ ավելի քան հինգ հարյուր դուրուշ. դա բավական էր իմ տանը մի տարւէա համար: Հիմա ի՞նչ բանի են պետք մեկեկները, որ ողջ են, որ ձեռք և ոտք ունեն: Նրանցից խեր (օգուտ) չկա...

— Ի՞նչու ես դու ցանկանում, որ «խեղճը» անպատճառ քո որդիներից մեկը լիներ. այս վանքում խո շատ կա, որին ուղենաս կարող ես տանել, ման ածել և փող հավաքել:

— Կարող եմ: Բայց դու կարծում ես, որ մեր հայր սուրբերն իրանց հոր հոգու համար կտա՞ն ինձ «խեղճին» ման ածելու Զէ՛, եղբայր: Դրա համար նրանք կվերառնեն ավելի՛ քան թե ես կհավաքեի: Ինձ կմնար իմ շարշարանքը: Օրինակ քեզ, մղդսի Հակոն այս տարի տարաւ «խեղճերից» մեկին Վանա երկրում ման ածելու. նա բերեց հազար դուրուշից ավելի. բայց հարյուր դուրուշ չմնաց իր ձեռքում: Բայց երբ «խեղճն» իմ մօից և արյունից կլինի, այն ժամանակ վարդապետները չեն կարող պարպել իմ քսակը...

Այժմ հասկանալի էր ինձ մղդսու ցանկությունը. նա կամենում էր շահվել իր «խեղճից», որպէս իրան պատկանող սեփականությունից, և չէր ուզում վարձել վարդապետներից իր համար անօգտաւիտ պայմաններով: Թողյալ այդ, ես մղդսի Թորոսի խոսքերի մեջ նկատում էի ոչ միայն բողոք դեպի վանական արեղանների հարստահարությունը, այլ մի դառն ատելություն դեպի նրանց սրբազան անձնավորությունը, որը չպետք է լիներ առանց իրական պատճառների:

— Երևում է, վարդապետները քեզ հետ այնքան լավ չեն, մզպսի
Քերոս:

— Վարդապետանե՛ր... — կրկնեց նա խորհրդական ձայնով: — Ի՞նչ կաեսո, եղբայր, դրանք մարդիկ չեն, խառակ սև սառանաներ են... Դրանք քան մղզմուն հաց կաան, որ նրանց ամեն ասածին պատասխանե՛հ «Գա՛մ» Բայց մղզմի Թորոսը մեկ զբուսա մարդ է, նա չէ՛ կարող վատ բանին «Գա՛մ» ասել...

Առհասարակ եւ նկատում էի, որ մաքդիկ այն ժամանակ միայն
 ջերմեւորեալ են դեպի վանքերը և վանական արեւմեները, երբ նրանցից
 հեռու են: Որի բնդհակառակն, եւ տեսնում էի, որ վանքերին մերձաւոր
 ժողովուրդը չափազանց զգլած էր նբանցից: Ի՞նչ էր դրա պատճառը,
 եւ շղիտէի. միայն երևում էր նրանց մնջ մինչն անգամ թերահաւա-
 ւումթյուն այն սրբազան տեղերի մասին, սրտնջ նվիրական էին ամեն
 մի հայի համար: Շատ անգամ մի գործաբանի կատաւարչի վատումթյու-
 նը ծնուցանում է հաճախորդների մնջ ատելություն դեպի նույնիսկ գոր-
 ծարանի հիմնարկությունը: Արդոյք այս օրինակը չէ՞ր վերաբերում և
 մեր արեւմեներին և մեր վանքերին:

Ես Երեխայությունից ունեի փոքրիկ խորամանկություն, ստատանայի պես մտնել մարդու դամարում և, որպես ասում են, նրա ուղեղը թափ տալ, Լսելով մղդսի Թորոսի վերջին խոսքերը, թե վարդապետները այն ժամանակ միայն վարձատրում են վանքի սպասավորներին, երբ նրանց կամքին հլու ծառաներ են դառնում, սրտեք նրանց չուրաքանչյուր խոսքին, որքան և վատ լինեի նա, կպատւախա՞նեն՝ «այո՞», ես սկսեցի ավելի հետաքրքիր լինել, թե ի՞նչ էր պատճառ ավել մղդսու դժոհությունը։ Նա թեև խիստ դժվարությունը, այսուամենայնիվ պատմեց.

— Մենք երկու եղբայրներ էինք. իմ պատիկ եղբայրը պսակվեց, մի ամիս չանցավ, մեռավ: Նրա հարսը մնաց տանը աշրի: Մեկ օր մեր կարապետ հայր սուրբն ինձ կանչեց իր մոտ, առաջ. «Մղդսի Ռուբոս, քո հղբոր կնիկը ի՞նչ կանես տանը»: Ես պատասխանեցի. «Հալո սուրբ, ծառա եմ աջիդ, ի՞նչ պետք է անե, իմ երեխեքին շոբեր կ'կարե, կ'կարկրտե, թոնիր կ'վառե, հա՛, աշտակա տան բռներ կ'անե: Իմ կնիկը հիմա՛նդ է, իմ երեխեքը նա կ'պահե»: Վարդապետն առաջ. «Այդ բաներից քեզ ի՞նչ խեր, դու քո եղբոր կնիկն ուղարկիր, թող գա վանքի ուխտարները կ'թի, այս գործից քեզ համար շատ շահմունք կ'լինի. եղից, պանրից, բուրդից իր համար «քալաֆուր» կ'անե: Քեզ էլ սուրբ Սքանչեւադործի մատունքը կտամ, կերթաս Թաբրիզու կողմերը, կ'պտտես»: Ես ուրախացա, այն ժամանակ մի քանի հարյուր ղոշուշ պարտք ունեի, մատմեցի, հա՛, առաջած ողորմաց, պարտքերս կտամ: Մեկ էլ միտք արի՛

լա՞վ, իմ եղբոր կնիկը մէկ ամսվա ջահել հարս է, հալա իր մեռելի սեկ մեջն է, ես ի՞նչպես թողնեմ, որ նա դնա վանքի ոչխարները կթեւ Կասեա թե, սատրճանն ինձ խելքից հանեց, աւեցի՜ ի՞նչ կա, մեր մղղոսիների շատերի կնիկներն, հարսները վանքին ծառայություն կանեն, միաբանների համար հաց կթխեն, նրանց շորերը կլվան, կկարկատեն, վանքի պանիրը կմակարդեն, յուղ կհանեն, բուրդը կմանեն, ի՞նչ գլուխդ ցավեցնեմ՝ վանքի համար տանտիկնություն կանեն։ Ու այն կնիկների տղամարդիկն ալիւի պատիւ ունեն հայր-սուրբերի մոտ։ Լավ ուտում են, լավ խմում են, լավ հագնում են։ Ինչո՞ւ մղղոսի Թորոսը նրանցից պակաս մնա։ Ես Կարապետ հայր սուրբի հրամանը կատարեցի։ Իմ եղբոր կնիկը գնաց վանքի ոչխարները կիւլու, ես էլ առա սուրբ Սքանչելագործի մասունքը, գնացի դեպի Բաբրիշու երկիրը։ Իմ ժողովարարությունը քաշեց ալիւի քան կես տարի։ Երբ դարձա տուն, տեսնեմ հարսը չկա։ «Ո՛ւր է մեր հարսը», հարցնում եմ իմ կնիկանից։ Նա պատմեց, թե՝ «հարսն ամեն օր կգանգատվեր, չէր ուղի վանքը գնալ, հայր սուրբը մարդ կուղարկեր, կտաներ։ Հայր սուրբը կասեր՝ «քեզ մղղոսի Թորոսն է ալիւ, որ վանքի ոչխարները կթեւ, դու բո խզմաք պետք է կատարես, մինչև նրա գալը»։ Մեկ օր տեսանք՝ հարսը չկա, արևը մտավ, գիշերն անցավ, նա տուն չեկավ։ Առավոտյան գնացինք սարը պտուեցինք, ձորը պտուեցինք, չկա ու չկա։ Ո՞րտեղ կորավ, աստված։ Գնացինք ծովի ափը։ այնտեղ տեսանք հարսի մարմինը ծովի դալղաները պցել էին դուրս։ Նա խեղդված էր... Մորեն ոչ այնքան հեռու ընկած էր մի նորածին տղա, որին դաշտի գաղանները պատռեր էին»...

Մղղոսին ձեռքը տարաւ դեպի երեսը, ինձ երեաց, որ նա սրբեց աշքերի արտասուքը, և ապա ձեռքը մեկնեց դեպի բլուրի ստորոտը, ասելով.

— Այստեղ են սալմաստեցի ուխտավորները։

Ես բաժանվեցա, ինձ հետ տանելով նրա պատմության տխուր տպավորությունը...

ԼԴ

ԿՐԿԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆ

Մեծ եղավ իմ ուրախությունը, երբ սալմաստեցի ուխտավորների թվում գտա իմ մորը և քույրերիս։ Նրանք եկել էին իմ քեռի Պետրոսի հետ, որը իր ընտանիքով նույնպես ուխտ էր եկած։ Մորս վրանը կաղմ-

ված էր քեռուս վրանին կից: Իմ հայրենակիցներից մեկը ինձ այնտեղ տարավ:

Մինչև այնօր երբեք չէր պատահել ինձ այնպես ջերմ կերպով զգալ մայրական սերը և բոլոր սրտի գործովական քնքշությանը, որպես այն բոսիւմ, երբ ես գտա իմ մորը և քույրերիս: Սկզբում նրանք մնացին բոլորովին ապշած, խոսք չէին գտնում խոսելու և իրանց կարոտությունը հայտնում էին համբույրներով, զրկախառնությամբ և արտասուքով: Ես էլ չկարողացա պահել իմ սրտի զեղմունքը, և իմ աչքերում հայտնվեցավ արտասուք:

— Փա՛ռք քեզ, աստված, չմեռա և կրկին տեսա որդուս... քեզ մատաղ, բալաս... Ինչպե՛ս դու թողեցիր մեզ, իմ աչքի լույս... ես ո՞վ ունեմ բայց քեզանից, Ֆարհատ ջան, դու որ չլինես, ինձ թող տանեն ողջ-ողջ գերեզմանը դնեն... Ի՞նչ էի արել քեզ, Ֆարհատ ջան, ինչո՞ւ հեռացար մեզանից...

Այսպես մրմնջում էր մայրս, մերթ ուրախանալով և մերթ լալով, իսկ քույրերս, Մարիամը և Մագթաղը չէին ուզում ինձ բաց թողնել իրանց զրկից:

Մայրս եկած էր ուխտ, որպես հիշեցի, իմ քեռի Պետրոսի ընտանիքի հետ: Այդ մարդն իմ հոգեւոր հայրն էր, միևնույն ժամանակ մեր թաղի տանուտերը: Քեռի Պետրոսը Սալմաստի մեջ համարվում էր շատ փորձված, խոհեմ և խելացի մարդ. նա նշանավոր էր իր երկար ճանապարհորդություններով զանազան երկրներում:

— Ո՞ւմ հետ ես եկել, Ֆարհատ,— հարցրուց մայրս:— Դու ի՞նչ գիտեիր, որ մենք այստեղ ենք:

Ես պատասխանեցի, թե եկած եմ որսորդ Ավույի ընտանիքի հետ, հայտնեցի, թե ովքեր են նրանցից եկածները: Մարիամը և Մագթաղը շատ ուրախացան, երբ լսեցին, թե Մարոն էլ ուխտավորների թվումն է:

— Ֆարհատ ջան, տար մեզ տեսնենք Մարուին,— ասաց Մարիամը:

— Դու խո կթողնե՞ս, մայրիկ, գնանք Մարույին տեսնենք,— ավելացրեց Մագթաղը:

Ես առաջարկեցի և մորս դալ ծերունի որսորդի ընտանիքի վրանը և նրանց հետ միասին լինել մինչև տոնախմբության վերջը: Մայրս պատասխանեց, թե անհարմար կլիներ քեռի Պետրոսի ընտանիքից բաժանվել, գուցե կվիրավորվեին նրանք: Բայց երեխերքը, որ ցանկանում էին Մարույին տեսնել, կարող էին գնալ, միայն պետք է գիշերը չմնան նրանց մոտ, այլ շուտով վերադառնան. իսկ ինքը առավոտյան պատարագից հետո կգա խաթունին և Հասոյի նշանածին տեսնելու ել ավելցրուց, թե ինքը միշտ գոհ է եղել ծերունի որսորդից և համարում է որ-

սորդին շատ բարի մարդ. և նա փոքր-ինչ հանդիստ էր իմ մասին նրանով միայն, որ գիտեր, թե ես գտնվում եմ որսորդի տանը:

— Դու ո՞րտեղից գիտեիր, մայրիկ:

— Ինքը որսորդը մարդ էր ուղարկել ինձ մոտ, քո մասին իմացում տալու:

— Եվ դու գիտե՞ս, թե ինչպես հայտնվեցա ես այնտեղ:

— Կարո՞նք քեզ տարալ: Ես բոլորը գիտեմ...

Վերջին խոսքը արտասանելու միջոցին մորս ձայնը դողաց: Զգիտե՞մ ինչո՞ւ Կարոյի անունը նրան վրդովմունք պատճառեց:

— Կարոն շատ լավ տղա է, մայրիկ:

— Լավ է, բայց... Թող մնա, ես հետո կխոսեմ նրա մասին...

— Հայտնվեցա՞վ փախստականը, — լսելի եղավ քեռի Պետրոսի որսոացող ձայնը, որ նույն միջոցին ներս մտավ մորս վրանը, ուր նըստած էինք մենք:

Ես կանգնեցա և, պահպանելով այն ժամանակի քաղաքավարության ձևը, համբուրեցի քեռուս ձեռքը: Նա համբուրեց իմ ճակատը և նստեցրուց իր մոտ:

Քեռի Պետրոսը գտնվում էր իր հոգու խիստ ուրախ տրամադրության մեջ. ինձ երեաց, որ նա փոքր-ինչ հարբած էր: Նա տարել էր իր գերդաստանը ման ածելու և դառնում էր զբոսանքից: Նա դարձավ դեպի ինձ այսպիսի անկապ խոսքերով.

— Ի՞նչ ես շինում դու, լա՞վ ես, ի՞նչ է անում հին աղվեսը... մարդիկ այստեղ հոգու համար են գործում, իսկ «նա» այնտեղ եղիդիների իշխանի մոտ, աստված ոչ գիտե, ի՞նչ սատանայական որոգայթներ է լարում... և իր «ճտերին» երկրի զանազան կողմերն է ուղարկում... Ինչի՞ համար, ի՞նչ դուրս կգա այս հիմարություններից... Եվ դու, քա՛մի փշող ընկեր, լա՞վ տեղն ընկար, ինչպես մուկը մկնորսակի մեջ...

Ինձ պարզ հասկանալի էր, թե քեռի Պետրոսի հեգնական ակնարկություններն ումն էին վերաբերում: Նա խոսում էր որսորդ Ավոյի և նրա հյուրերի՝ իմ ընկերների մասին: Բայց ո՞րտեղից գիտեր նա, թե որսորդը կամ նրա խոսքով՝ «հին աղվեսը» գնացել էր եղիդիների իշխանի մոտ. այդ մի գաղտնիք էր, որ ես նույնպես չէի կարող իմանալ, եթե Կարոյի նամակն իմ ձեռքը չընկներ: Եվ ո՞րտեղից հայտնի էր նրան, թե ծերունի որսորդի «ճտերը», այսինքն՝ Կարոն իր ընկերների հետ, գնացել էին զանազան կողմեր: Եվ ի՞նչ կասկածավոր մի բան կար նրանց վարմունքի մեջ, որը, որպես երևում էր, ընդդեմ էր քեռի Պետրոսի համակրությունը: Այս հարցերն ինձ համար բոլորովին հանելուկներ էին: Այնուամենայնիվ, ինձ խիստ անհաճո երևեցավ քեռի Պետ-

րոսի արհամարհական խոսքերն այն մարդկանց մասին, որոնց ես շատ պատվում էի: Ես ուզեցի, որպէս ասում են՝ նրա բերնի համը տալ, բայց այն միջոցին ներս մտաւ վանքի արեղաններից մեկը: Դա Կարապետ հայր սուրբն էր, այն վարդապետը, որ այնպէս անխիղճ կեցելով անբախտացրել էր մղղսի Թորոսի հարսին, և երկու թշվառ զոհերի մահվան պատճառ էր դարձել...

Մարիամը և Մաղթաղը վաղուց ինձ աչքով լուռ նշաններ էին անում, որ շուտ վերջացնեմ քեռի Պետրոսի հետ: Նրանք շատ ուրախացան, որ արեղալի հայտնվելն ընդհատեց մեր խոսակցությունը, և ես դուրս եկա վրանից:

— Դու էլի կդա՞ս մեր մոտ, Ֆարհատ,— հարցրուց քեռի Պետրոսը:

— Իհարկե,— պատասխանեցի ես:

— Կա՛մ, դնա:

Արեղան և քեռի Պետրոսը նստեցան միմյանց շատ մոտ և մեկ բոլորովին անլսելի ձայնով խոսում էին:

Մայրս նույնպէս վրանից դուրս եկաւ ինձ հետ: Նա ասաց, թե շատ կցանկանար, որ ես նրա մոտ մնայի, բայց որովհետեւ ձերունի որսորդի ընտանիքը եկած են առանց տղամարդի, չէ ուզում ինձ բաժանել նրանցից, միայն ցանկանում է, որ ես զոնյա ցերեկներն անցուցանեմ նրա մոտ, իսկ զիշերները Մարուլի և Մարգարիտի մոտ մնամ, չիցի թե նրանց մի վտանգ պատահի, որովհետեւ ուխտավորների մեջ շատ սնկարգություններ էին լինում:

— Բայց թող քույրերս այս զիշեր մնան ինձ մոտ,— խնդրեցի մորիցս:

— Հա՛, մայրիկ, մենք կմնանք Մարուլի մոտ,— ասաց Մարիամը:

— Կա՛մ, մնացեք,— ասաց մայրս,— և, կրկին ինձ համբուրելով, ճանապարհ դրեց:

Երբ փոքր-ինչ հեռացանք սալմաստեցի ուխտավորների իջևանից, ևս քույրերիցս հարցրի, թե մեր քաղաքացիներից ո՞վքեր են եկած:

Նրանք հայտնեցին մի քանի անուններ, իսկ Մարիամը ավելացրուց.

— Գիտե՞ս, Ֆարհատ, Սոնան էլ եկել է մեկ հետ. նրա հայրն էլ, եղբայրն էլ եկել են: Հիմա ի՞նչ կասի, երբ որ տերտերը քեզ կտեսնե:

— Ինչ պետք է ասի,— պատասխանեց Մաղթաղը ծիծաղելով.— Կրճնե ականջներիցը ձիգ կտա ու կասն՝ Ֆարհատ, ինչո՞ւ փախար վարժարանից:

— Նա չէ կարող, հիմա ես նրա ականջներից ձիգ կտամ,— պատասխանեցի ես:

— Վա՛յ, մեղք չէ՞, ախար նա տերտեր է:

— Ֆարհատը հանաք է անում,— խոսեց Մարիամը:

— Սոնան գիտե՞, որ այստեղ եմ,— հարցրի ես:

— Նա չի իմանում, նա այսօր առավոտյան ինձ ասում էր՝ «էրնե՛կ Ֆարհատն այստեղ լիներ»: Նա շատ ուզում էր քեզ տեսնել: Ինչո՞ւ էր ուզում, Ֆարհատ,— հարցրուց Մարիամը:

— Չեմ իմանում... Բայց ո՞րտեղ են վեր եկել նրանք:

— Չտեսա՞ր դու, նրանց չադրը կապած էր մերին: Նրանք էլ քեզ չտեսան, չեմ իմանում, ուր էին գնացել, այնտեղ չէին,— ասաց Մարիամը:

Քույրերս պատմեցին մեր քաղաքից մի քանի նորություններ, որոնց թվում հայտնեցին և վարժապետիս կնոջ՝ ողորմելի Գյուլ-Ջհանի մահը: Ես մի կողմից ուրախացա, որ խեղճ կինը ազատվեցավ իր տանջանքներից, որով չարչարվում էր նա այնքան շատ տարիներ, խիստ հազիվ բաժանվելով հիվանդության մահճից: Բայց ինձ վրա խիստ տխուր տպավորություն դրժեց, երբ Մագթաղը ասաց, թե մեր քաղաքում այնպես լուր էր տարածվել, իբր թե տերտերակնոջ մահվան պատճառն եղել է տեր հոր սաստիկ ծեծը, որին արժանացրել էր քահանան իր կնոջը նրա մահվանից մի քանի օր առաջ: Ես առանց երկբայության հավատացի, մտաբերելով, թե ո՞րպես բարբարոսաբար ծեծում էր նա ինձ և իմ ընկերներին: Եվ մի այսպիսի մարդը, որպես վարժապետ և քահանա, առաջնորդում էր մի ամբողջ քաղաքի ուխտավորներին դեպի աստուծո մոր տաճարի երկրպագությունը...

Որպես իմացա քույրերիցս, տեր Թողիկը, բացի Սոնայից, բերել էր իր հետ և իր որդի Ստեփանին: Խեղճ տղայի խելացնորությունը, վերջին օրերում ավելի սաստկացած լինելով, հայրը բերել էր նրան սուրբ Աստվածածնի վանքը այն մտքով, որ թողնե. Ստեփանին մնալու վանքի «խեղճերի» մեջ, այնտեղ բժշկվելու համար: Նա այժմ համարում էր Ստեփանի խելացնորությունը տիրամոր պատիժներից մեկը: Որքան ճիշտ էր այդ կարծիքը, ես չգիտեի, բայց ես գիտեի մի բան, թե ո՞րպես Ստեփանի հայրը շարաշար կերպով վարվում էր նրա հետ, ո՞րպես նրա երեխայության ժամանակ, իբրև պատիժ, կախ էր տվել խեղճ տղային ջրի հորի մեջ, նա մնացել էր այնտեղ կես ժամ, և այնուհետև Ստեփանի խելքը տեղը չեկավ: Նա միշտ ցնորվում էր, երբ ջուր կամ հոր էր տեսնում... Այս ես գիտեի...

Ես շատ ուրախ էի, որ գնալով մորս մոտ, քեռի Պետրոսի վրանը, չհանդիպեցա վարժապետիս: Ինձ խիստ անտանելի էր մյուս անգամ

տեսնել այն մարդու երեսը, որը այնքան դառն ցավերի պատճառ էր եղել ինձ:

Հասնելով մեր վրանը, գտանք պառավ խաթունին և Մարգարիտին քնած. Մարոն արթուն նստած սպասում էր ինձ:

Նս չեմ կարող նկարագրել այն ուրախությունը, ոյով Մարոն հանգիպեց իր երեխայության երկու ընկերուհիներին, նրանց միմյանց հետ փաթաթվելը, նրանց պարզ ու անմեղ սրտերի արտահայտությունը, նրանց անկեղծ շրթունքների մրմունջը բարձր է գրչի զորությունից. այդ միայն պետք է տեսնել և զգալ:

Հայկական աղջկա սրտի մեջ կա մի բան, կատարյալ հրեշտակային, որ մնում է միշտ անհասկանալի հասարակ մահկանացուների համար: Նա այնպես մաքուր և սրբազան է, որպես մի անարատ աստվածություն. նա արտափայլում է իր ջերմ լուսով, նա բուրում է իր անուշ հոտավետությունը, բայց միշտ մնում է անշոշափելի...

ԼԵ

ՔՈՒՐԴԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՍՐԲԱՐԱՆԻ ՄԵՋ

Աստուծո լույսը բացվեցավ: Օրը կյուրակի էր: Առավոտյան մայրս եկավ մեզ մոտ, և մենք բոլորս միասին զնացինք վանքը ժամ: Մեր վրանումը մնաց միայն պառավ խաթունը, մատաղն եփելու համար:

Ուխտավորների բանակը գտնվում էր իր ջերմեռանդ-բարեպաշտական վրդովմունքի մեջ: Ամեն տեղ երևում էր շարժողություն, ամեն տեղ եփ էր գալիս բորբոքված հավատքը, իր բոլոր աստվածային կարողությամբ: Բաղմությունը շտապում էր դեպի վանքը պատարագ տեսնելու և սուրբ Տիրամոր գերեզմանը համբուրելու: Այն խառնիճաղանջ ամբոխի մեջ կարելի էր տեսնել ամեն երկրի հայեր, ամենատեսակ զբոսարկներով, սկսած օսմանլիի ֆեսից, քրդի ապարոշից, մինչև պարսկի երկայն, մորթն զգակները: Կանայքը նույնպես զանազանվում էին տեսակ-տեսակ հագուստներով. ամեն երկրի կինը ընդունել էր տիրող ազգի կանանց զգեստի ձևերը:

Հայը միշտ սիրում է նմանել: Նա չէ պահպանում իր ինքնուրույն, հատկանիշ առանձնությունները:

Ուխտավորների մեջ լեզուները մինչև անգամ բաժանված էին բարբառներով. մեկի խոսակցությունը մյուսին համարյա անհասկանալի

էր: Յավալին այն էր, որ շատերը խոսում էին այն ազգի լեզվով, որի լծի տակ ապրում էին, բոլորովին մոռանալով մայրենի խոսքը: Ինձ երևում էր, իբր թե այն բազմազան ամբոխի մեջ ազգային ամբողջությունը իսպառ քայքայվել էր, և քանդվել էին նրա մեջ միավորիչ հոգերը...

Բայց մի կապ, որ դեռ պահպանվել էր, մի կապ, որ միավորում էր այն խորտակված ամբողջության զանազան կտորտանքը, մի կապ, որին չէր կարողացել խզել բռնակալի սուրը, դա էր՝ կրոնքը և եկեղեցին:

Բայց կարող էր պահպանվել այս կապը միշտ անխզելի, իր աստվածային ամուր հաստատություն մեջ, երբ նրա հոգատարներն էին՝ Կարապետ հայր սուրբի նման արեղաներ և տեր Թողիկի նման քահանաներ...

Եվ այժմ դառն մտածմունքներ պաշարում են ինձ, երբ ծագում է իմ գլխում այդ հարցը...

Սուրբ Տիրամոր տոնախմբությունը մի կատարյալ տոնավաճառ էր, ուր զլխավորապես երկու դաս վաճառականներ հանդես էին հանել իրանց մթերքը և, կարծես, աննկատելի կերպով միմյանց հետ մրցություն էին անում:

Վաճառականների մի դասը բաղկացած էր վանեցի առևտրականներից, իսկ մյուսը՝ վանքի արեղաներից:

Վանեցիին դարսել էր հրապարակի վրա զանազան տեսակ մանրուքներ, կանանց հասարակ զարդեր, գուլջնդգուլջն փարչաներ, մի խոսքով, այնպիսի խաչատաճամուկ ապրանքներ, որոնք կարող էին հրապուրել գնողներին, և մինչև անգամ ամենախնայող ժլատի քսակից դուրս բաշելով մի քանի դուրուշներ: Ծախողը կանգնած էր իր մթերքի մոտ և բարձրաձայն գովարանում էր իր վաճառքի լավ հատկությունները:

Անցնելով վանեցիներից, դալիս է արեղա-վաճառականների կարգը, և քո առջև բացվում է մի ահագին հիմնարկություն՝ վանքը: Դա բովանդակում է իր մեջ մի հանդիսարան...

Մտնում ես վանքի գավիթը: Այստեղ, վանքի դռան երկու կողմերից սկսած, մինը մյուսի մոտ զուգահեռաբար նստած են «խեղճերը»: Նրանց երկու կարգ շարվածքի միջով բացվում է մի քուշա, որ տանում է դեպի վանքի դուռը: Նույն քուշայով անցնում են ուխտավորները: «Խեղճերի» այլանդակված կերպարանքները բերում են անցորդի վրա զարհուրանք, միևնույն ժամանակ լցնելով նրա սիրտը մի պատկառելի երկչուղածություն քեզի մեծ աստվածուհու վեհությունը, որ ցույց էր տվել իր նշանները այն թշվառների վրա:

Երբ մենք անցնում էինք «խեղճերի» միջով, մի պատանի, մաշված և գունաթափ երեսով, գեղեցիկ երկնագույն աչքերով և շեկ-մետաքսանման մազերով, վեր թռավ տեղից և գրկեց ինձ, ասելով.

— Ֆարհատ, ես վախում եմ զրանցից...

Պատանին ցույց տվեց «խեղճերին», որոնց կարգում նստացրել էին և իրան:

Ես ճանաչեցի. նա տեր Թողիկի որդին՝ Ստեփանն էր:

Մինչև իմ խոսելը, շուտ վրա հասավ արեղաններից մեկը, որ կանգնած «խեղճերի» մոտ պատմում էր անցորդներին, թե նրանցից յուրաքանչյուրն ինչ հանցանքի համար ենթարկված էր Տիրամոր պատժին: Արեղան, ինձանից հեռացնելով Ստեփանին, ստիպեց նստել իր տեղը: Պատանին ողորմելի կերպով նայեց մեզ վրա և գլուխը քարշ պցեց: Ես չէի տղա, ընտանիքը, որ անբախտացրել էր նրան, բավական չէր, որ չէր գտնում իր բարբարոսությունը, այժմ բոլորովին դուրս էր գցել թշվառ զոհին իր միջից...

Ահա մտանք վանքի մեջ: Այստեղ տաճարի սուրբ սեղանի վրա կարգով շարած էին արծաթի և ոսկու մեջ պատած սրբոց մասունքներ և զանազան տեսակ մեծ և փոքր խաչեր: Ուխտավորները հերթով մոտենում էին, համբուրում էին և դրոմ էին նրանց մոտ դրած թասերի մեջ փողեր:

Համբուրելով սուրբ մասունքները, մենք անցանք երկրպագություն տալու աստուծո մոտ գերեզմանին:

Ամեն տեղ դրած են գանձանակի թասերը, որոնց մեջ ուխտավորները դրում են իրանց նվերները: Արեղան, կանգնած գանձանակի թասերի մոտ, պատմում է սրբությունների հրաշալի դորությունը, շարժում է ուխտավորների ջերմհոանդությունը և ուժ է տալիս նրանց առատաձեռնությունը:

Այս բոլորն ինձ վրա այն տպավորությունը չէր գործում, ինչ որ այժմ գրում եմ. դա վերջին ժամանակներում, շատ տարիներից հետո, հին տպավորությունների այլակերպված արտադրությունն է: Իսկ այն ժամանակ ես էլ, նախապաշարմունքներով լի, նույն սնահավատ ուխտավորներից մեկն էի: Ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ այն ուրախությունը, երբ Մարոն, տալով ինձ Մարգարիտի ձեռքը, ասաց.

— Հիմա համբուրվեցեք և քույր-եղբայր դարձեք:

Ես և Մարգարիտը միասին համբուրեցինք սուրբ մասունքները և այն օրից ուխտեցինք մնալ միմյանց հետ որպիս քույր և եղբայր: Մարոն համբուրեց Մարիամի և Մազթաղի հետ, իսկ մայրս՝ պառավ հաթունի հետ, որ, վերջացնելով իր գործը, եկել էր ժամ:

Տիրամոր վանքի ներսի կաղամկերպությունը ուներ նույն ձևը, որը տեսնվում է այս կողմերում այն վանքերի մեջ, որոնց շինության հնությունը հասնում է մինչև հինգերորդ դարը, այսինքն՝ տաճարը բաժանված է նախադավիթից, որ կոչում են դաքսաա: Ժողովուրդը կանգնած է դարպասի մեջ, իսկ տաճարում կատարվում է ժամերգությունը, այնպես որ, հանդիսականները դպիրներին չեն տեսնում: Մի դուռ միայն առաջից բացված է դարպասի մեջ, որտեղից պատարագիչը երբեմն դուրս է երևում, խորհուրդը կատարելու ծեսերին համաձայն:

Տաճարի մեջ կատարվում էր սուրբ սեղանի խորհուրդը, թեև պատարագիչը չէր երևում, բայց ես իսկույն նրա ձայնից ճանաչեցի վարժապետին՝ տեղի թողիկին: Թույլ տալ մի օտարերկրյա քահանայի պատարագ մատուցանել վանքի բնմի վրա, այն ես մի այնպիսի հանդիսավոր օրում, դա մեծ շնորհ էր վանահոր կողմից դեպի տեղի թողիկի անձնավորությունը: Դա ուներ և իր նյութական օգուտը, որովհետև, ո՞րքան բազմաթիվ ձեռքերից նա այնօր նվերներ ընդունելու էր նրանց անունները սուրբ սեղանի վրա «հիշելու» համար...

Այս իրողությունը դարձրուց իմ առանձին ուշադրությունը դեպի տեղի թողիկը:

Մի այլ երևույթ, որ ոչ սակավ գրավեց իմ ուշադրությունը, այն էր, որ այնտեղ, ուր բնմի վրա շարած էին վանքի սրբությունները համբուրելու համար, վարդապետների թվում կանգնած էր մի քուրդ և հըսկում էր նվերների վրա, որ համբուրող ուխտավորները ընծայում էին: Մի այլ քուրդ ևս նույն պաշտոնով կանգնած էր տիրամոր գերեզմանի մոտ:

Ինձ ասացին, թե քրդերը Հեյդար աղայի մարդիկն են, որոնք պահպանում են ուխտավորներից նվիրված արծաթը, որ վարդապետները անհավատարիմ կերպով չվարվեն նրա հետ, և աղան կարողանա ամբողջությամբ ստանալ իր մասը, որ նշանակված է նրա համար տոնի եկամուտից: Եվ ասացին, թե ինքը Հեյդար աղան գտնվում է վանքում և վանահոր մոտ հյուր է:

Ինձ վրա խիստ դառն տպավորություն գործեց, որ քրդի ոտքը անցնում էր մինչև անգամ քրիստոնեական սրբարանի շեմքից, և նա միջամտություն էր գործում եկեղեցականի տնտեսության մեջ:

Մինչ ինձ խոսվում էր այս մտածությունը, զգացի, որ իմ ետևից մեկը հանդարտ կերպով փեշս քաշեց: Շուտ եկա, տեսնեմ՝ Սոնյան կանգնած էր իմ մոտ, խոսում էր Մարոյի հետ: Բազմությունն այնքան սեղմված էր մինը մյուսի վրա, որ Սոնայի տարամունքը մնաց աննկատ:

տելի: Նա իր հոնքի շարժմունքով նշան տվեց և շարունակեց խոսել Մարոյի հետ: Ես հասկացա. նա ինձ զգուշացրուց, որքան կարելի է ինձ հեռու պահեմ նրանից, որովհետև նրա մոտ կանգնած էր իր մորաքույրը: Ի՞նչ էր նշանակում այդ:

Բայց ես չկարողացա առանց հիացմունքի տեսնել նրա տխուր և գունաթափ դեմքը, որ իր դալկության մեջ ավելի դեղեցիկ էր:

— Ասում են, սարիցը մի ճգնավոր են բռնել,— խոսում էր Սոնան:

— Ես էլ լսեցի,— պատասխանեց Մարոն:— Ասում են, բերել են վանքը, գցել են մեկ խուցի մեջ, դուռը փակել են, մյուս օրը գնացել են, դուռը բաց են արել, տեսել են ճգնավորը խափանվել է: Հիմա չեն իմանում արդյոք ճգնավոր՞ էր, թե սատանա:

— Մեղք է, այդպես չեն խոսի, Մարո,— ասաց Սոնան:— Սատանան ո՞րն է. ախար ճգնավորն էլ խափանվում է. տեսնում ես, աչքիդ առջև կանգնած է, մեկ էլ տեսար՝ էլ չկա:

— Ասում են, այստեղ մի այդպիսի վարդապետ կա, այնտեղ սարումը ճգնում է, որը երբեմն երևում է, իսկ երբեմն աներևույթ է լինում,— մեջ մտավ Սոնայի մորաքույրը:

— Գնանք տեսնենք,— ասաց Մարոն:

— Ես կվախենամ,— պատասխանեց Սոնան:

— Վա՛, ճգնավորն էլ մարդ է, խո դե չէ, ինչո՞ւ ես վախենում,— ասաց Մարոն:

— Ես մեր Ստեփանիցն էլ վախեցա, հենց որ տեսա՝ նա նստած էր «խեղճերի» մեջ:

Քույրը վախենում էր եղբորից, որոնք միասին մեծացել էին, որոնք հազար անգամ համբուրվել էին. վախենում էր, որովհետև եղբայրն այժմ գտնվում էր այն հասարակության մեջ, որոնք ողիների հետ հաղորդություն ունեին...

Ուխտավորների բաղմոթյունը հետզհետե ամբողջվում էր վանքի մեջ. տեղի նեղությունից արձակ շարժմունք գործել անկարելի էր. մարդ զժվարանում էր ազատ շունչ քաշել: Աբեղաների ահագին խումբը իրանց աղաղակներով, խրատներով և մինչև անգամ հայհոյանքներով, չէին կարողանում կարգ պահպանել բաղմոթյան մեջ: Խռովությունը գնալով սաստկանում էր: Ես առաջարկեցի մերայիններին դուրս գնալ. սկսեցինք դռով պատահել ամբոխը, մինչև կարողացանք հասնել վանքի դռանը: Նույն միջոցին Սոնան թեքվեցավ դեպի ինձ և խուլ կերպով ասաց՝ «արեք մտնելեն հետո ե՛կ «Կարնադրյուրի» մոտ»...

ԽՈՐՀՐԴԱՎՈՐ ԱՔԵՂԱՆ

«Կաթնաղբյուրի» մոտ... Հիմա ես հասկանում եմ, թե ի՞նչու Սո-
նան այնտեղ նշանակեց տեսության համար: «Կաթնաղբյուրն» այն աղ-
բյուրներից էր, որոնք ժողովրդի մեջ վայելում են սրբազան նշանա-
կություն: Նրան կոչում էին «Կաթնաղբյուր» այն պատճառով, որ ժո-
ղովրդի մեջ պահպանվել էր մի այսպիսի ավանդություն, իբր թե այն
աղբյուրի մեջ ծորեցրել էր Տիրամայրը մի կաթիլ իր սուրբ կաթնից:
Նրա ջուրն ուներ բժշկական զորություն ոչ թե իր մեջ դրանոված հանքա-
յին բաղադրությանց պատճառով, ոչ, ջուրը հասարակ մարդու ջուր էր,
այլ նա ուներ գերբնական հատկություններ: Նրա մեջ լվացվողը փրկե-
վում էր իր ցավերից, նաև կատարվում էին նրա սրտի այս և այն ցան-
կությունները: Կողացողն ընտրում էր այնպիսի ժամանակ, որ ոչ ոք
չխռովեր նրա հանգստությունը, ոչ ոք չխանգարեր այն խորհրդական
պայմանները, որ նա պետք է կատարեր լվացվելու ժամանակ:

Ա՛խ, ս՛րպիսի անհամբերությամբ սպասում էի այն օր արևի մըտ-
նելուն: Կարծես Հեսուի ձեռքը մեխել էր նրան երկնքի վրա²⁶, անդիցը
չէր շարժվում: Ես համբերել չկարողացա և գնացի ավելի շուտ, քան
Սոնայի նշանակած ժամանակը:

Վանքի պարիսպների մոտ, երկայն գերանների գլխին կապած չվա-
նի վրա խաղում էր մի մանկահասակ լարախաղաց. նա իր գունդգունդ,
խաչտաճամուռի զգեստով և զարմանալի ճարպկություններով հափշտա-
կել էր ռամկի հիացմունքը: Ուխտավորների բաղմությունը, տաքացած
կրոնական զգացմունքներով, շրջապատել էին ջամբազին. նրանք օրհ-
նում էին «Մուշի սուլթան Սուրբ Կարապետի» հրաշագործությունը, որ
տվել էր նրան այնքան շնորհ և ճարպկություն:

— Լա՛վ ժամանակ է ընտրել Սոնան, — մտածում էի ես, — հիմա
«Կաթնաղբյուրի» մոտ ոչ ոք չի լինի, բոլորը այստեղ են:

«Կաթնաղբյուրը» գտնվում էր նեղ ձորի մեջ, մի ահագին քարա-
ժայռի ներքո, որ գոգավորվելով, կաղմել էր մի լայն քարանձավ, որ-
տեղից բխում էր ջուրը, և նույն քարանձավի մեջ հավաքվելով, առաջ
էր բերում մի փոքրիկ ավազան: Այս նվիրական ավազանի մեջ լողա-
նում էին ուխտավորներն, ավելի բժշկության և հոգևոր շնորհների ստա-
նալու հույսով: Քարանձավի մուտքը այնքան լայն բացվածք ուներ,
մինչ կիսով չափ երևում էր նրա ներսույքը:

Նա մտածում էի, թե Սոնան դեռ եկած չի լինի, որովհետև նշանակել էր տեսնվել ինձ հետ արևը մասնելուց հետո, իսկ ես, անհամբերս, եկել էի մի ամբողջ ժամ առաջ։ Բայց երբ ես հեռվից նայեցա քարանձավի մեջ, ինձ երևացին հանված հագուստներ, որ դրած էին նրա մուտքի մոտ։ Հետաքրքրությունս ստիպեց ստուգել՝ արդյոք ա՛յր մարդ էր լողացողը, թե կին։ Մտածում էի՝ մի՞ գուցե նույն ինքն Սոնան լիներ, որ ինձ դիտմամբ տեսություն նշանակեց արևը մտնելուց հետո, որպեսզի ինքը վերջացրած լինի իր լողանալը։

Նա սկսեցի հեռվից նայել դեպի քարանձավի ներսը. մանուկ մարդիկ այսպիսի անսպասելի հետաքրքրություններ շատ ունեն։ Հանկարծ ջրի մակերևույթից դուրս բարձրացավ մի գեղեցիկ մարմին։ Հրաշալի՜ մի մարմին էր նա։ Գլխի արձակված գիսակները սքողել էին դեռ նոր վարդացած կուրծքը։ Նա երկխոսյալան անմեղ զվարճությամբ թրթռում էր, խաղ էր անում ավազանի ալիքների հետ։ Արևի վերջին ճառագայթներն ընկած էին նրա գեմքի վրա։ Ո՛րքան հրապուրիչ էր ջրի մանրիկ կաթիլներով ցողված այն կուսական գեմքը։ Բայց նա երեսը շուտ տվեց, կարծես, չէր ցանկանում, որ արեգակն իր լուսեղեն շրթունքներով շոշափեր նրա անմեղ կուրծքը։ Նույն ժամուն նա երեցրուց մի լիքն և հրաշալի թիկունք։

Դա մի ընդհանուր երևույթ էր։ Մարմինը կրկին անհետացավ ջրի մակերևույթի տակ։

Այսպես երևում են «հրեղեն կուսանքը» վանա ծովափի միջից, այսպես հրապուրում են նրանք պատանիներին, որոնք, լի սիրահարական ցնորքներով, իրանց պցում են ալիքների մեջ, և ջրային աղջիկները հափըշտակում, տանում են իրանց որսին դեպի ծովափի անդունդը և այնտեղ՝ իրանց բյուրեղային սլաշատներում, զվարճացնում են նրան...

Ջրային հավերժահարսը կրկին հայտնվեցավ։ Այս անգամ նա հանգիստ էր. այս անգամ նա չէր թռչկոտում այս կողմ և այն կողմ։ Նա, կիսով չափ նստած ջրի մեջ, սանդղում էր իր երկայն գիսակները։ Նա ինքն էր, Սոնան էր։ Նա վաղուց ճանաչում էի այն խարսյաշ մետաքսանման գիսակները, ինձ ծանոթ էր այն հրեշտակային կերպարանքը, որ իր մերկության մեջ ավելի սքանչելի էր։

Նույն միջոցին ինձ տիրեց մի զգացմունք. դա նմանում էր այն սարսափելի զգացմունքին, որ տանջում է մի եղեռնագործին, որը մեղանչել էր մի որևիցե սրբության դեմ։

Զարհուրելի՜ է խղճի խայթն, երբ նա սկսում է ծակոտել մի սիրտ, որ դեռ ոչ բոլորովին կորուսել էր իր կենսական զորությունը... «Նա սիրում էի այս անմեղ աղավնյակին... — մտածում էի ես, — բայց Մա-

րոն, կիսավայրենի Մարոն խլեց այն սիրտը, որ պատկանում էր Սո-
նային»...

Իմ մտածությունները ընդհատեց մի մարդ, որ, ձորի միջով գալով,
ինձ երևաց, թե ուղիղ դիմում էր դեպի քարանձավը: Նա ոտքից ցվուխ
հագած ուներ սև զգեստ կոշտ մազի շալերից: Նրա բոլոր կերպարանքից
հայտնի էր, թե անապատական արեղա պետք է լինի Նա ընթանում
էր հանդարտ և հաստատուն քայլերով և մեղմ ձայնով եղանակելով մի
սխուր մեղեդի:

Նա իսկույն վազեցի դեպի նրա կողմը և առաջը կտրեցի, ասելով.

— Հեռվից անցեր, չմոտենաք քարանձավին, այնտեղ լողանում է
մի օրիորդ, որ իմ աղբականն է:

— Նա դեպի այս կողմն եմ գնում,— պատասխանեց արեղան,
ցույց տալով ծովակը և, մի քննողական հայացք ձգելով. իմ երեսին,
անցավ:

Բայց ի՞նչ խորհրդական մարդ էր դա. ես մտածում էի, անտարա-
կույս նույն լեռների մեջ առանձնացած ճգնափորներից մեկը պետք է
լիներ: Նրբ ավելի հեռացավ, նա փոխեց երգի եղանակը. այժմ նրա
ձայնը լսելի էր լինում ավելի բարձր հնչյուններով: Նա բոլորովին զար-
մացա. այն մի հոգեւոր մեղեդի չէր, այնպիսի երգեր միայն կարելի է
լսել Սրարիայի դաշտերում, երբ բեզմինը միայնակ անցնում է անա-
պատի միջով:

Նույն միջոցին ինձ զարմացրուց մի այլ երևույթ էս. ես տեսա, որ
կախարդ Սուսանը իր փոքրիկ վհուկ ընկերի հետ դուրս վազեցին թփե-
րի միջից և միացան արեղայի հետ: Արեղան գրկից Հյուբբին, համբու-
րեց, և ապա միասին անհետացան բլուրների հետքում:

Ի՞նչ դադունիք էր այդ. ի՞նչ գործ ուներ արեղան կախարդ պառավի
հետ օրվա մի այնպիսի տարածամ պահույն: Նրա երգն անգամ, որպես
և հասկացա, իր խորհրդական հնչյունների մեջ ուներ մի ծածուկ նշա-
նակություն, որ դուրս կանչեց կախարդին իր թաքստյան տեղից: Նվ
ի՞նչ լեզվի երգ էր այն:

Այս մտածություններն ինձ այն աստիճան զբաղեցրել էին, որ ես
ամենեւին չէի նկատել, թե արեղ վաղուց մայր էր մտել, և ձորի մեջ
մութը բավականին թանձրացել էր, իսկ Սոնան հագնված դուրս էր
եկել քարանձավից:

Նրբ ես մոտենում էի նրան, իմ գլխում պտտվում էին խիստ քաղցր
ցանկություններ. ես հույս ունեի, թե Սոնան ինձ կգրկե, կհամբուրե,
կհայտնե իր կարոտությունը ինձ երկար ժամանակ շտեմնելու համար
և շատ գեղեցիկ խոսքեր կասի: Բայց դրանցից և ոչ մեկը չեղավ:

— Ֆարհատ, — ասաց նա խիստ սառն կերպով, — որոնի՛ր մի ծածուկ տեղ, ուր մեզ չտեսնեն, ես մի քանի խոսքեր ունեմ քեզ ասելու:

Մենք բարձրացանք դեպի մերձակա բլուրի զառիվերը, որ պատած էր վայրենի նշենիններով, և նստեցինք մի սեպացած ժայռի մոտ: Այնտեղից գիշերային մթության մեջ տեսնվում էր ուխտավորների բանակը, որ լուսավորված էր գույնզգույն լապտերներով, որ բռնել էր ընդարձակ տարածություն վանքի շորեր կողմում, և մինչև այնտեղ լսելի էին լինում զանազան նվագածությանց ձայներ: Բայց Սոնային ոչինչ չէր գրաւում. տխուր էր նա, մահվան պես տխուր էր նա: Խեղճ աղջիկ, ես երբեք նրան ուրախ չէի տեսել...

Սոնայի առաջին խոսքերը բոլորովին ընտանեկան էին, վերաբերում էին իր վիճակին: Նա ասաց, թե, զրկվելով մորից, իր միակ մխիթարությունն էր Ստեփանը՝ իր սիրելի եղբայրը: Եվ շնայելով, որ Ստեփանը վերջին ժամանակներում բավականին ուղղվել էր, այսուամենայնիվ նրա հայրը, Ստեփանի խեղագրությունը Տիրամոր պատիժ համարելով, բերեց նրան և վանքի «խեղճերի» մեջ պցեց: Նա պատմում էր, թե ինքը շատ աղաչեց հորը, որ այս անգթությունը շանե, Ստեփանին թողնե տանը, թե ինքը խոստանում է միշտ խնամել, պահպանել նրան, բայց հնարք չեղավ, հայրը չընդունեց: Այս պատճառով Սոնան ստիպվեցավ Աստվածածին ուխտ գնալ, որովհետև չէր ուզում շուտով բաժանվել իր եղբորից: Եվ այժմ ամեն օր աղաչում է, պաղատում է հորը, որ Ստեփանին «խեղճերի» մեջ չթողնե, որ նրան վանքից ևս առնե և կրկին տուն տանե և այլն:

Այս բոլորը նա պատմեց խիստ ցավալի և դառն եղանակով, բայց առանց մի կաթիլ արտասուքի: Խեղճ աղջիկ, այնքան անբախտ էր, որ լացել ևս չէր կարող...

Այնուհետև նա ինձանից երգում առեց և սկսեց պատմել մի դադտներ:

Նա ասաց, թե որսորդ Ավոյի և նրա հյուրերի, այսինքն՝ Կարոյի և նրա ընկերների դեմ սարքվում է մի մեծ դավադրություն: Պատմեց, թե իր հոր մոտ մի քանի անգամ եղել են դադտնի ժողովներ, ուր հավաքվում էին Տիրամոր վանքի վանահայր Կարապետ հայր սուրբը, իմ քեռի Պետրոսը, մի մեծ քուրդ իշխան և ուրիշ մի քանի մարդիկ, որոնց չէ ճանաչում: Հայտնեց, թե ինքը մի քանի անգամ ծածուկ լրտեսել է նրանց խոսակցությունը, թեև բոլորը չէ հասկացել, բայց այսքանը իմանում է, որ նրանք խոսում էին որսորդ Ավոյի, Կարոյի և նրա ընկերների մասին «շատ վատ բաներ», և մտածում էին, թե ի՞նչ հնարքով նրանց բռնել տան, ոչնչացնեն, որ «երկրի խռովությունը հանդարտվի»...

— Լավ, նրանք ի՞նչու՞ են մեղավոր,— կտրեցի ես Սոնայի խոսքը, բոլորովին շփոթվելով։

— Ես չեմ իմանում, Ֆարհատ,— պատասխանեց Սոնան նույնպես վրդովված ձայնով։— Ասում են՝ նրանք չար մարդիկ են, ավաղակներ են, ուր որ գնում են, այնտեղից արյունը և կոտորածը պակաս չէ լինում...

— Ես չեմ հավատում, Սոնա։

— Ես էլ չեմ հավատում, բայց ի՞նչ անես, ասում են, չես կարող ասողի բերանը բռնել։ Ես երբ որ այս խոսքերը լսեցի, շատ տխրեցի, մտածում էի, որ դու էլ նրանց հետ ես, քեզ էլ կարող է մի վտանգ պատահել։

Սոնայի աչքերը այդ միջոցին լցվեցան արտասուքով։ Նա հեկեկալով շարունակեց.

— Ես հենց որ լսեցի, գնացի քո մոր մոտ, բոլորը պատմեցի, որ նա քեզ ասեր. մայրդ ժամանակ չգտավ։ Բայց ո՞րքան տխրեց մայրդ, Ֆարհատ, «որդիս կորավ»... ասում էր նա։

Իմ վրդովմունքը հետզհետե սաստկանում էր. ես չէի կարողանում հասկանալ, թե այս ի՞նչ բան է, որ հայոց վարդապետը, որ հայոց քահանան և իմ քեռի Պետրոսի նման մարդը, միացած քուրդ իշխանի հետ, դավադրություն էին հնարում մի քանի բարի և խեղճ ժողովրդի արտասուքը սրբող երիտասարդների դեմ։ Նրանք ավելի բարվոք էին համարում քուրդ իշխանի անտանելի լուծը, այն իշխանի, որի սրբապիղծ ձեռքը մուտք էր գործել մինչև հայոց տաճարի ներսը, որն, ինչպես իմ աչքով տեսա, կանգնած սուրբ սեղանի մոտ, տաճարի դանձանակի վրա էր հսկում...

Բայց Սոնայի երկյուղը միայն իմ մասին չէր. նա ավստոսում էր և Կարոյին, և նրա ընկերներին։ «Նրանք լավ տղերք են,— ասում էր նա, ես նրանց ոչ մի ժամանակ չեմ մոռանա»։ Եվ նա խորհուրդ էր տալիս բոլորը հայտնել նրանց, զգուշացնել, որ վտանգի չհանդիպեն։

Մութը բոլորովին պատել էր, երբ մենք վերադարձանք ուխտավորների բանակը։ Թե Սոնան և թե ես այն աստիճան խռովված էինք, որ մեր մեջ ուրիշ խոսակցություն չեղավ։ Լուռ իմ կողքով գնում էր Սոնան։ Խեղճ աղջիկ, նա միանգամից կորցնում էր երկու մխիթարություն՝ իր հարազատ եղբորը, որին պետք է թողնեի վանքի «խեղճերի» մեջ, և այն աղամարդին, որին սիրում էր, որի ձեռքը բռնած գնում էր այժմ։

Երբ մենք մոտեցանք ուխտավորների բանակին, նա ասաց.

— Դու ինձ հասցրու մինչև մեր տիրացու Թաթոսի վրանը և հեռացիր։

— Նա՞ էլ այստեղ է,— հարցրի ես:

— Այստեղ է, ուխտ է եկած իր կնոջ և ազգականների հետ:

— Մի՞թե նա այժմ կին ունի:

— Մի քանի ամիս է, ինչ որ պսակվել է, միտք ունի շուտով քահանա դառնալու:

— Հենց ես մնացի առանց կնոջ, ամենքը պսակվեցան...

— Քեզ էլ աստված ողորմած է... — պատասխանեց Սոնան, խորհրդավոր ձայնով. և այն ժամանակ միայն ես նկատեցի, որ ժպտի նման մի բան շողաց նրա տխուր դեմքի վրա:

Տիրացու Թաթոսն արդեն ծանոթ է մեր հիշատակարանի մեջ նրա սկզբից: Այս տխմարը մի ժամանակ մեր դպրոցի վերակացուն էր, աշակերտները նրան կոչում էին «դպրոցի շուն»։ այժմ նա ամուսնացած էր և շուտով պետք է քահանա դառնար... արդյոք, արժա՞ն էր այդ պատվին...

Հասցնելով Սոնային տիրացու Թաթոսի վրանը, ես հեռացա:

ԼԵ

ԴԻՄԱԿԸ ՊԱՏՌՎՈՒՄ Է

Դիշերից բավական անցել էր. ես իմ մտածելությանց մեջ բոլորովին մոլորված, չգիտեի թե ուր գնամ: Սոնայի հաղորդած տեղեկություններն ինձ բոլորովին շփոթել էին: Մեկ էլ տեսնեմ, առաջս կտրեց իմ քեռի Պեռոսը:

— Ե՛կ,— ասաց նա ծանր կերպով,— ե՛կ, մոլորյալ ոչխար, գնանք ինձ մոտ, քեզ հետ խոսելիք ունեմ:

Ես հետևեցի նրան ամենայն խոնարհությամբ, որովհետև երկխոսությունից սուղորած էի նրան խորե հայր մանաչի: Նա ինձ տարավ իր վրանը, կնոջը և մյուսներին հրամայեց գնալ դրացիների մոտ և առանձին ինձ հետ սկսեց խոսել: Նրա խոսքերը դարձյալ վերաբերում էին ծերունի որսորդին, Կարոյին և նրա ընկերներին, և ավելի բացատրում էին Սոնայի ինձ հաղորդած գաղտնիքների ճշտությունը: Բայց ինչ որ նոր և հետաքրքրական էր քեռի Պետրոսի խոսքերի մեջ, դա վերաբերում էր ծերունի որսորդի երիտասարդական կյանքին և նրա ազմեկալի անցյալին:

Քեռի Պետրոսն ասում էր, թե ծերունի որսորդը մի ծպտյալ անձ-
նավորություն է, որ ծածկված է հասարակ որսորդի կերպարանքում.
Թե նա Մոզաց և Սասնո երկրից փախստական անցել էր Պարսկաստան,
այնտեղ առժամանակ իրան թաքցնելու համար։ Թե նրա անունը առա-
ջուց Ալի չէ եղել, այլ նա կոչվում էր իր երկրում Մեկիբ-Միսաք և ամ-
բողջ Սասունի և Մոզաց երկրի իշխանն է եղել։ Նա ուներ այնտեղ իր
սեփական ամրոցը, հարուստ կալվածքներ և իր ձեռքի տակ բազմա-
թիվ քաջ պատերազմողներ։ Ամբողջ Սասունը և Մոզաց երկրի կիսա-
վայրենի ժողովուրդը դողում էին նրա զորությունից։ Նա իր իշխանու-
թյան ներքո զսպել էր ոչ միայն տեղացի հայերին, այլ բոլոր նույն
երկրում բնակվող քուրդ և օտարազգի ցեղերին։

Մեկիբ-Միսաքը իր կառավարության մեջ նույնն էր, ինչ որ է մի
երեւելի քուրդ իշխան իր բոլոր միապետական զարհուրանքով։ Նա նույն-
պես արշավանքներ էր գործում հակառակ ցեղերի վրա, կոտորում էր,
հափշտակում էր, ավարներ և գերիներ էր բերում։ Այսպիսով նա իր
իշխանության ներքո խոնարհեցրել էր բացի հայերից և մի քանի քրդ-
դերի ցեղեր։ Վերջիններն այնպես սերտ կապված էին իրանց հայ Մեկի-
բի հետ, որ, առանց խտրություն դնելու, մասնակցում էին և այն ար-
շավանքների մեջ, որոնք տարածվում էին հակառակ կողմի քրդերի
վրա։

Այստեղ ես կտրեցի քեռի Պետրոսի խոսքը, հարցնելով.

— Քրդերը նույնը չէի՞ն անում հայերի վերաբերությամբ։

— Անում էին,— պատասխանեց նա։— Բայց հային ի՞նչ կվայելե
ավաղակ քրդից օրինակ առնել։

Ես մտաբերեցի այն խրատը, որ լսել էի ծերունի որսորդից, և պա-
տասխանեցի նույն ոճով.

— Ավաղակի հետ պետք է ավաղակ լինել. ավաղակի հետ չէ կա-
րելի ճգնավորի պես վարվել։ Երբ որ քուրդն իր սրով և նիզակով դի-
մում է մեզ վրա, երբ որ նա գալիս է մեր տունը քանդելու, մեր կայքը
հափշտակելու, մեր ընտանիքն անպատվելու, մեզ պետք չէ խաչով և
ավետարանով դուրս գալ նրա առաջը, այլ մեզ պետք է նույնպես սրով
պաշտպանել մեր պատիվը։

— Վարակվե՞լ է թշվառականը... — ասաց քեռի Պետրոսը գլուխը
շարժելով։— Այսպես կարող է խոսել միայն ծերունի որսորդի հառա-
ջադեմ աշակերտը։

— Ուղիղ է, ես առաջ այսպես չէի մտածում, ես կարծում էի, թե
աստված հային ստեղծելու ժամանակ նրա ճակատին գրել է, որ նա

միշտ խեղճ լինի, օտարի ձեռքի տակ դերի լինի, ինքն աշխատե և ուրիշին ուտացնե, գլխին ծեծեն՝ լուռ կենա, երեսին թքեն՝ լուռ կենա, մի խոսքով, աշխարհի բոլոր անպատվություններին պետք է համբերե նա: Բայց հիմա ես հասկանում եմ, որ աստված չէ ցանկանում, որ հայր թշվառ լինի, և եթե նա թշվառ է, ինքն է պատճառը...

— Դու վարակվել ես... խեղճ տղա,— պատասխանեց քեռի Պետրոսը ցավակցական հղանակով:— Դրանք այն երեկի ավազակապետի (ծերունի սրսորդի) խոսքերն են, որ դուրս են թափվում քո բերանից: Դրանք այն «հին գայլի» խոսքերն են, որի համար աղամորդու կյանքը մի ճանճի կյանք է, որն իր գլխի մազերի համբարքով մարդիկ է կոտորել, որը հազարավոր տուններ է քանդել, որի սիրտը գութ և խիղճ կոչված բաների հետ երբեք ծանոթ չէ եղել:

Վերջին խոսքերն ավելի զայրացուցին ինձ, նրանք խիստ կեղտոտ հայհոյանք էին մի մարդու դեմ, որն այնքան բարեսիրտ էր և մեծահոգի, որը թշվառի հայր էր և կարոտյալի բարերար: Ես պատրաստ էի խկուշն վեր թռչել, բռնել քեռուս կոկորդից և խեղդել նրան, բայց մի հանկարծակի այցելութուն արգելեց իմ կատաղությանը:

— Ողջույն,— լսելի եղավ մեր ետևից, և վրանի մեջ հայտնվեցավ իմ վարժապետը՝ տեր Թոդիկը:

— «Անառակ որդին» երևաց,— տալիս նա ինձ տեսնելով:— Բայց արդյոք զղջացե՞լ է նրա սիրտը:

— Ընդհակառակն, ավելի խստացել է,— պատասխանեց քեռի Պետրոսը:

Ես լուռ էի:

Տերտերը եկավ նստեց:

Քեռի Պետրոսը մասնավորապես պատմեց նրան այն վիճաբանությունը, որ անցել էր մեր մեջ, և խիստ սև զույներով նկարագրեց իմ համառությունը և մոլորությունը:

Տերտերը իր հատուկ կրոնական փիլիսոփայությամբ սկսեց կըշտամբել իմ ցնորքները, ասելով.

— Մեր, տիրոջ մեղավոր ծառաներիս, ձեռքումը ոչինչ չկա. մենք ոչինչ չենք կարող անել: Ամեն ինչ, որ լինում է, աստուծո կամքովն է լինում. առանց նրա կամքին տերեն անգամ ծառից ցած չէ գալիս: Աստված է ստեղծել բոլոր արարածներին, և նա է նշանակել բոլորի վիճակները: Օրինակ, եղին ստեղծել է, որ մարդու վարք վարե, ոչխարին ստեղծել է, որ մարդուն կաթ, կերակուր և հագուստ տա, ձիուն ստեղծել է, որ մարդու ծանրությունները տանե, այսպես ամեն մեկին

մի բանի համար է ստեղծել աստված: Բայց մարդը գայլից չէ կարող կաթ և բուրդ ստանալ, առյուծին չէ կարող ստիպել, որ իր վարը վարե, և արջին կարող չէ հրամայել, որ իր ծանրությունները տանե: Դրանք գաղաններ են. դրանց մյուս անասունների համար որպես պատիժ ստեղծել է աստված: Դրանք պետք է հափշտակեն, կեղեքեն, մյուսների մոտ և արյունով կերակրվեն:

Ես դարձա դեպի վարժապետս, ոչ աշակերտի երկշտությամբ, այլ համարձակ կերպով հարցրի.

— Ի՞նչ համեմատություն կա ձեր ասածների և մարդու մեջ:

— Համեմատությունը նույն է,— պատասխանեց տերտերը.— Մարդիկ էլ այնպես են ստեղծված. մեկը ոչխարային բնություն ունի, մյուսը՝ գազանային:

— Մենք, հայերս, ո՞ր մեկիցն ենք:

— Մենք աստուծո զառնուկներն ենք,— պատասխանեց նա՝ ավելացնելով ավետարանական խոսքը. «Արածեա՛ր զոչխարս իմ», ասաց տերն մեր Հիսուս Քրիստոս Պետրոս առաքյալին. դրանից երևում է, որ մենք գաղան քրդերի նման չպետք է լինենք:

Ես տերտերի խոսքերի մեջ մի նոր բան չգտա, դարձյալ նույն քարոզներն էին, որ հազար անգամ լսած էի, բայց այժմ նրանք իմ գլխում չէին մտնում, այժմ ես հասկանում էի, թե ո՞րքան վնասակար էին նրանք:

Բայց ինձ նույն թուլեում տանջում էր մի այլ միտք, ես շատ դժգուհ էի, որ տերտերը եկավ և խառնեց իմ և քեռի Պետրոսի մեջ սկսված խոսակցությունը: Նրա պատմությունը ծերունի որսորդի անցյալի մասին մնաց անկատար. ես ջանկանում էի մինչև վերջը լսել այս գաղտնաժածուկ մարդու կյանքի պատմությունը:

Քեռի Պետրոսը ինքն առիթ տվեց շարունակելու ընդհատված պատմությունը:

— Տեսա՞ր, որդի,— ասաց նա,— տերտերն էլ նույնն է խոսում, ինչ որ ես էի ասում քեզ. հեռացի՛ր այս մաքդերից, եթե չես կամենում կորցնել քեզ:

— Ես ուզում եմ ավելի լավ ճանաչել նրանց, քեռի, պատմեցեք, թե ի՞նչպես ընկավ Մելիք-Միսաքը իր փառքից և ի՞նչ առիթ տվեց նրան հասարակ որսորդի կերպարանքով հայտնվել Պարսկաստանում:

— Դա մի երկար պատմություն է, որի մանրամասնություններն ինձ ևս հայտնի չեն,— ասաց նա:— Միայն այսքանը գիտեմ, որ Մոգաց և Սասնո երկրներում մի քանի ուրիշ հայ իշխաններ և մի քանի

տանուտերնեք հակառակ կուսակցութիւնն էին կաղմում Մելիքի դեմ: Նրանք միացան տեղային հայոց առաջնորդի հետ և, մի քանի վարդապետներ էլ իրանց կողմը դրելով, գրգռեցին ժողովուրդը Մելիքի դեմ: Նրանք ասում էին, թե մենք չենք ուզում, որ մեզ վրա «հայ» տիրեն, մեզ համար լավ է քուրդը, «հայից բեկ (իշխան) լինել չէ կարող»:

Այնուհետև քեռի Պետրոսը խիստ արհամարհական կերպով նկարագրեց Մելիքի անկումը: Ես նրա խոսքերից միայն այսքանը կհիշեմ:

Ամեղիայի մեջ այն ժամանակ նստում էր մի քուրդ իշխան. նա մի քանի ցեղերի գլխավորն էր և ուներ իր ձեռքի տակ բազմաթիւ պատերազմող տղամարդիկ: Քուրդ իշխանը Մելիքի դուրսից թշնամիներէից մեկն էր: Հայոց առաջնորդը մի քանի տանուտերների հետ ծածուկ դնում են նրա մոտ, հայտնում են, թե որպէս իրանք, նույնպէս և ժողովրդի մեծ մասը Մելիքից գոհ չեն և ցանկանում են նրա լուծը իրանց վրից գցել: Այս պատճառով հրավիրում են քուրդ իշխանին հանձն առնել իրանց վրա տիրապետելը: Եւ առաջնորդը իր տանուտերների հետ խոստանում են, որ ամեն կերպով կօգնեն և ձեռնառու կլինեն քուրդ իշխանին Սասունը և Մոզասը երկիրը տիրելու գործի մեջ:

Ես կտրեցի քեռի Պետրոսի խոսքը՝ հարցնելով.

— Առաջնորդը ի՞նչ մի առանձին օգուտ ուներ հայ ժողովուրդը քուրդ իշխանի ձեռքում մատնելու մեջ:

— Շատ օգուտ, — պատասխանեց նա. — եթե Մելիքը մեջտեղից վերցվեր, միայն առաջնորդը կմնար որպէս ժողովրդի հոգևոր և մարմնավոր ներկայացուցիչը: Բայց Մելիքի ստիկի տակ նա ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ մի բարձր հոգևորական:

Այս հետո, խիստ հետո ևս հասկացա հայոց հոգևորականութեան մշտական կոիւլը մարմնավոր իշխանութեան դեմ: Այս այն ժամանակ հասկացա, երբ կարգացի մեր աղգի պատմութիւնը և ծանոթացա նրա թշուառ անցյալի հետ...

Քուրդ իշխանի վաղուց փափագած բարձանքը հենց այն էր, ինչ որ առաջարկում էին հայոց առաջնորդն և տանուտերները: Դավադրութիւնը սահմանվում է, իսկ գործադրութիւնը նշանակվում է զատիկ ավագ շաբաթի գիշերը: Նույն գիշերը, երբ Մելիքը իր ընտանիքով բուլոբել էին ճրագալուցի սեղանի շուրջը, հանկարծ նրա ամբողջը պաշարվում է բազմաթիւ քրդերով: Մի քանի րոպեում հրդեհը շորս կողմից սկսվում է տարածվել դեպի ներսը. ամբողջը կորչում է ծուխի և բոցերի մեջ: Պարիսպները խորտակվում են, և ներս է թափվում կատաղի ամբոխը: Սկսվում է սարսափելի կոտորածը: Մելիքը երկար քաջու-

Թյամբ կռվում է, բայց, շատ վերքեր ստանալով, վերջապես ընկնում է նա։ Մըհին կրակի, սրերի և գնդակների միջից հափշտակում է իր, դեռ ոչ բոլորովին անշնչացած, ափրոջը։ Բայց նրա բոլոր որդիքը, աղջիկները, ծառաները և աղախինները կոտորվում են։ Աղատվում է միայն Մելիքի մի հատիկ աղջիկը՝ փոքրիկ Մարոն, որին ստնտուն փախցնում է։

Բայց դրանով բոլորը չէ վերջանում։ Ժողովրդի մեծ մասը չէր ցանկանում զրկվել իր գլխավորից, որ այնքան սիրելի էր բոլորին, որ միշտ հոր պես խնամել էր նրանց կյանքը և պատիվը թշնամիներից։ Ժողովուրդը ոտքի է կանգնում, սկսում է ընդդիմանալ քուրդ իշխանին։ Բայց ի՞նչ կարող է անել մի անգլուխ ժողովուրդ, որ առաջնորդող չունի։ Մի բանի ամբողջ շարափներ Սասունը և Մոգաց երկիրը դարձել էին արյան և կոտորածի ասպարհ։ Մելիքը վիրավորված առյուծի նման հեռվից մոնչում էր, բայց ոչնչով չէր կարող օգնել։ Քրդի սուրն անխնա կոտորում էր, և նույն սրին ուժ և զորություն տվողներն էին նույնպես հայեր, չա՛ր և եղենոնագործ եկեղեցականներ...

Ժողովուրդը վերջապես նվաճվում է օտարի լծի տակ... քուրդ իշխանը տիրում է...

Այնուհետև հալարավոր մարդիկ սրոնում էին Մելիքին, որովհետև նրա դիակը ամբողջի կոտորածի մեջ չգտնվեցավ։ Բայց նա Մըհեի հըսկայական ուսերի վրա, անմատչելի լեռներից և ձորերից անցնելով, արդեն փոխադրվել էր Պարսկաստան։

Քեռի Պետրոսի պատմությունը ինձ վրա սարսափելի տպավորություն գործեց. ես բոլոր մարմնով դողում էի, և մանավանդ ավելի եղավ իմ բարկությունը, երբ տերտերն, այս բոլորը լսելուց հետո՝ ասաց առածի ձևով.

— «Չարը միշտ չարով կսասանվի»։ «Սրի հետ խաղացողը միշտ սրով կմեռնի», — և ավելացրուց, — այսպիսի մարդիկ ոչ միայն իրանց անձի կորստյան պատճառ են դառնում, այլ ժողովրդին էլ արյան և կրակի մեջ են դրում։

— Բոլորովին ուղիղ է ձեր խոսքը, տեր հայր, — ասաց քեռի Պետրոսը։ — Մելիքը, Պարսկաստան գալուց հետո, նա երկար ժամանակ իր գաղտնի նպատակներով կարողացավ թաքնված մնալ որսորդի անվան տակ, բայց երբ որ նկատեց, թե այնտեղ ես պետք է մերկացվի ինքը, նա թողեց Սալմաստը և անցավ Հաղբակ։ Ժողովուրդն այնտեղ ռամիկ էր և կիսավայրենի, իսկ մի այսպիսի ժողովուրդ պետք էր նրան։ Նա շուտով կարողացավ գրավել ռամիկն և բոլորի հավանությունը նույն գավառի «Միր» ընտրվեցավ։ Այնուհետև խռովությունը այս երկրից

պահպան չէ: Հասարակականութիւնը իր հաջողութեամբ խրախուսւոյ տալեց նրան. այժմ նա իր նպատակին մասամբ հասել է և կամենում է Հաղթակա՝ լեռների վրա այն խաղը խաղալ, ինչ որ խաղում էր մի ժամանակ Սասնո մեջ:

— Այսպիսի մարդիկ ժանտախտ են, ուր և գնում են, իրանց հետ տանում են մահ և կոտորած,— ասաց տերտերը:

— Եթե ծերունի որսորդի միտքն այն է,— պատասխանեցի ես,— որ հայը ազատված լինի օտարի լծից, որ նա իր տունը, իր երկիրը ինքը կառավարե, դրա մեջ ես մի վատ բան չեմ տեսնում: Եւ ես ինքս կլինեմ առաջինը, որ կնւլիրեմ իմ արջունը նրա նպատակին:

— Եւ դու ինքդ կլինես առաջին խելագարը... — լսելի եղավ մի նոր ձայն:

Սա մինչ այն աստիճան խռովութեան մեջ էի, որ ամենեւին չէի կարողացել նկատել, որ մի վարդապետ ներս էր մտած քեռի Պետրոսի վրանում և ահանջ էր դնում մեր խոսակցութեանը: Դա միեւնոյն արեւմտեան էր, որին ցերեկով տեսած էի «Կաթնաղբյուրի» ձորում: Նա եկավ նստեց, Քեռի Պետրոսի և տեր Թողիկի ընդունելութեան ցուցցերից երեւում, որ շափաղանց հարգանք ունենի դեպի հայր սուրբը: Ճրագի լույսով ես ամէլի լաւ կարողացա զննել նրան: Նա մի մարդ էր ալեխառն մորուքով և նույնպէս դեռ նոր ճերմակած երկայն մազերով: Հազուադէպ խիստ անշուք էր, այնպէս հաղնվում են միայն անապատական ճգնաւորները: Ինչ որ նշանաւոր էր նրա կերպարանքի մեջ, դոքա էին կենդանի և կրակոտ աչքերն, որոնք իրանց առույգութեամբ մի հայտնի բացառութեան էին կազմում նրա զառամյալ հասակի մեջ:

Նա, առանց ինձ վրա ուշադրութեամբ դարձնելու, սկսեց խոսել քեռի Պետրոսի և տերտերի հետ: Քանի բոսկից հետո ես ինձ բոլորովին ավելորդ զգացի նրանց հասարակութեան մեջ, մանավանդ երբ նշմարեցի, որ իմ ներկայութեանը նրանց հաճո չէր. ուստի, բարի գիշեր ասելով, հեռացա:

* Մեր հիշատակարանի մեջ բազմիցս հիշված Հաղթակը Վասպուրականի Փորր Հաղթակ կոչված գավառը հասկանալու է, որն այժմյան Վանա փաշայիկի գավառներից մեկն է: Փորր Հաղթակը իր լեռնային դրութեամբ կազմում է մի բարձրավանդակութեան, որ իր սառը կլիմայի պատճառով ավելի հարմար չէ երկրագործութեան համար, բայց ունի ճոխ արոտամարդիք, որ շատ նպաստաւոր են խաշնարածներին:

ԲԱՐԿԱՑԱԾ ՄԱՐՈՆ

Դուրս վաղեցի քեռի Պետրոսի վրանից: Ես երկար չէի կարողանում մոռանալ անապատական ճգնաւորին: Այս աբեղան ինձ երևում էր որպէս մի կախարդական անձնավորութիւն: Քանի ժամ առաջ ես տեսա նրան «Կաթնաղբշտի» ձորում. նա անցավ այնտեղից որպէս մի անբջային ուրվական, մեղմ կերպով եղանակելով մի արարական երգ: Նրա ձայնը թփերի միջից դուրս կանչեց կախարդ Սուսանին: Նա գրկեց Հյուբերիին և անհետացավ բլուրների մեջ: Այժմ կրկին ես տեսա նրան երկու մեծ դավադիրների վրանում: Ի՞նչ դործ ունիւր Սուսանի և Հյուբերի բարեկամը Կարոյի և ծերունի որսորդի թշնամիների մոտ. այդ ես հասկանալ չէի կարողանում:

Այդ մտածողութեան մեջ ես անցա ուխտավորների բանակը: Հասնելով մեր վրանը՝ տեսա այնտեղ բոլորը քնած էին. արթուն էր միայն Մարոն. նա, դէի պէս նստած վրանի մուտքի մոտ, սպասում էր ինձ:

— Ո՞րտեղ կորար դու,— հարցրուց նա, երբ տեսաւ ինձ:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի, և տեսնելով, որ վրանի մեջ կանայք քնած են, ներս չմտա, այլ նստեցի դրսում կանաչ խոտերի վրա: Բայց իմ լուսնիւնը ավելի շարժեց Մարոյի բարկութիւնը:

— Շատ հարկավոր է,— ստաց նա ինքն իրան խոսելով,— չի էլ ուզում պատասխան տալ, կարծես ինձ համար կարմիր հարս է դարձել, սպասում է, որ ես դրան «բերանբացուկ»^{*} պետք է տամ:

Այս խոսքերը մի այնպիսի հեղնական եղանակով արտասանեց Մարոն, որ անկարելի էր չծիծաղել: Բայց ես մտածեցի ծանր երեացնել ինձ, այս պատճառով երեսս շուռ տվի, որ նա շտեմնէ իմ ծիծաղը:

Մարոն նստած էր վրանի դռանը ներսի կողմից. ես նրանից փոքր-ինչ հեռու էի:

— Ն՞րք դու կգաս ինձ մոտ, այն ժամանակ քեզ հետ կխոսեմ,— ասացի ես:

— Շատ հարկավոր չէ,— պատասխանեց նա արհամարհանքով:— Ի՞նչ մեծ տղա է դարձել, պետք է նրա սպասին գնալ, ո՞նց չէ:

* Հայաստանում դեռ շատ տեղերում մնացել է այս սովորութիւնը, որ նորահարսը, ատաջին անգամ փեսայի տունը գնալով, արհասարակ ոչ մեկի հետ չի խոսում, բացի իր ամուսնի փոքրիկ բույրերից և փոքրիկ եղբայրներից: Նա և իր փեսայի հետ չի խոսի առաջին գիշերում, մինչև շտապա նրանից մի ընծա. այս ընծան կոչվում է «բերանբացուկ»:

Ես նկատեցի, որ Մարոն բարկացած էր իմ վրա, պետք էր դիտե-
նալ պատճառը. դրա համար ես մոտեցաւ և նստեցի նրա մոտ:

— Դու այսօր շատ ես խռաացել,— ասաց նա այժմ ավելի ծանր
կերպով.— լավ է, որ դնաս քննա, դիտեմ, հոգնած կլինես:

— Ի՞նչ դիտես,— հարցրի վարմանալով:

— Ես դիտեմ... Բայց դու լավ ընկեր չես, Ֆարհատ, ամո՞թ քեզ
համար,— փոխեց նա իր խոսքը.— Քեզ հետ ժամագիր եղող աղջիկը
այնքան շտապեց, որ թողեց «Կաթնաղբջուրի» մոտ իր սանդղը. բայց
դու այնքան անշնորհք գտնվեցար, որ չկարողացար նկատել: Ա՛ն, քեզ
եմ տալիս, տար, առաջնության իրան տո՛ւր, գլուխդ գովի՛ր, ասա՛, ես
դա, թող երեսդ սպիտակի:

Այժմ ես հասկացա, թե ինչու էր Մարոն բարկացել իմ վրա: Նա
ավելի ինձ մի սանդղ. դա Սոնայի սանդղն էր, որ մոռացմամբ խոզել էր
«Կաթնաղբջուրի» մոտ լողանալու ժամանակ: Բայց ո՞րտեղից էր ընկել
Մարոյի ձեռքը:

— Ո՞վ ավելի քեզ այդ սանդղը,— հարցրի ես:

— Ես ինքս գտա այնտեղ:

— Դու մեզ տեսա՞ր:

— Կուլք չէի, որ չտեսնեի:

— Բայց մենք ինչո՞ւ չտեսանք քեզ:

— Ես շատ անգամ դեի պէս աչքի չեմ երևում,— պատասխանեց
նա ծիծաղելով:

Մարոյի խորամանկությունները ես վաղուց դիտեի. այդ պատճա-
ռով իսկույն չկարողացա հավատալ նրան և ասեցի.

— Դու սուտ ես խոսում, այս սանդղը ուրիշ կերպով հասել է քո
ձեռքը:

— Զե՛ս հավատում ինձ,— պատասխանեց նա պինդ ձայնով.—
Կուղե՛ս, բոլորը կպատմեն. ես աղբջուրի մեջ լողանում էր. դու հեռվից
ապուշի պէս նայում էիր. հանկարծ անցավ ձորի միջով ճգնափորը. ես
երգում էր մի տխուր մեղեդի: Հետո հայտնվեցան Սուսանը ու Հյուբ-
բին, իսկ դուք բարձրացար բլուրի վրա, նստեցիր նշեհինների թփերի
մեջ: Թե կուղես, կպատմեմ դուք ինչ խոսեցիք:

— Հիմա հավատում եմ:

Մարոն մտածության գնաց և ըոպեական լուսնից հետո խոսեց.

— Խե՛ղճ Սոնա, ո՛րքան անբախտ է ես... իմ սիրտը չգիմացաւ,
երբ ես այնպէս ցավալի կերպով խոսում էր իր մոր մահվան մասին և
իր եղբոր կորստյան մասին: Իմ սիրտը չգիմացաւ, և ես, թաքնված
թփերի մեջ, լաց էի լինում, Ֆարհատ:

Վերջին խոսքերի միջոցին ևս նկատեցի Մարոյի աչքերում արտասուք:

— Դու հիմա էլ լաց ես լինում,— ասացի նրան:

Նա ոչինչ չպատասխանեց: Բայց հանկարծ մի կատաղի ցնցում փոխեց նրա հեղ, ցավակցական դեմքը, և նա խոսեց լի սպառնալիքով:

— Ֆարհատ, աստված վկա, ես նրա հորը շան պես կսատկացնեմ, թո՛ղ նա տերտեր լինի, մեղքից չեմ վախենա, գիտեմ, որ նա սատանա է:

— Բայց նա Սոնայի հայրն է:

— Ղորդ է, ևս Սոնային շատ եմ սիրում, նա լավ աղջիկ է, եթե ես մի քույր ունենայի, նրանից ավելի չէի սիրի, բայց իմ հորը ավելի եմ սիրում...

Մարոյի կատաղության պատճառը հայտնի էր. բայց նրա վրդովմունքը ինձ ծիծաղելի էր թվում, և ես փորձեիլու համար հարցրի.

— Տերտերն ինչո՞ւ է մեղավոր:

— Դու կարծում ես, ես չլսեցի՞,— պատասխանեց նա.— ես բոլորը իմանեմ եմ, թե ո՞րպիսի խոր է ուզում տերտերը փորել իմ հոր, Կարոյի և նրա ընկերների համար: Նրանք ի՞նչ են արել, ինչո՞ւ են մեղավոր:

Նա աշխատեցի հանգստացնել կատաղած Մարոյին, որից ամեն բան սպասելի էր:

— Չէ՛, Մարո, այդ լավ չէ, ինչ որ դու մտքիդ դրել ես: Չձմարիտ է, քո հոր դեմ դավադրություն կա, բայց մենք պետք է խոհեմ լինենք, մենք պետք է շտապենք շուտով վերադառնալ տուն և բոլորը հայտնել քո հորը:

— Շտապել պետք չէ, նա մի օրից հետո բոլորը կիմանա,— պատասխանեց Մարոն անփութ կերպով:— Բայց ես իմ ուխտածը պետք է կատարեմ...

— Այդ թող մնա՛, ինչ որ դու ուխտել ես: Բայց դու ինձ այն ասա՛, թե քո հայրն ո՞րտեղից կարող է իմանալ:

— Նա նրա մոտ մարդ ուղարկեցի:

— Ե՞րբ, ո՞ւմը:

— Մըհենն կես ժամ առաջ այստեղ էր. նա, այս կողմով անցնելով, եկել էր սուրբ Աստվածածինը համբուրելու: Նրան ասել էին, թե մենք ևս ուխտավորների թվումն ենք. տեսա՛՛ ուրախ-ուրախ գալիս է: Ո՞րտեղից էր գալիս, նա ինձ շտապ, բայց շատ ուրախ էր: Նա պատմեցի նրան իմ լսածները հորս մասին: Նա բարկացավ և էլ չսպասեց, որ

գնա սուրբ Աստվածածինը համբուրն, իսկույն վեր առավ իր ահագին լախտը և շտապեց հորս մոտ:

— Բայց նա իմանո՞ւմ էր, հայրդ որտեղ է:

— Իմանում էր: Ասաց. «էդ ի՞նչ սատանայական բան է, ես մի օրից հետո բոլորը կպատմեմ որսորդին»: Թեև հայրս այժմ Շատախի մեջն է գտնվում, որ այստեղից մի քանի օրվա ճանապարհով հեռու է, բայց ես դիտեմ, որ Մըհեն բամուռը ավելի արագ է գնում, նա էգուց չէ՝ մյուս օրը հորս մոտ կլինի:

Մըհեն չէր ասել Մարոյին, թե ո՞րտեղից է գալիս, բայց ես դիտեի, թե ուր էր գնացել նա և որտեղից էր վերադառնում: Նա եկել էր իր արյունոտ շրթունքով Աստվածածինը համբուրելու... Զարմանալի՞ է, կրոնական զգացմունքը գտնվում է և ամենակատաղի եղևնագործի մեջ... Բայց մի՞թե կարելի էր նրան եղևնագործ համարել...

Մարոյի կարգադրությունները թեև բավականին հանգստացրին ինձ, բայց ես դարձյալ պնդեցի, թե մեզ պետք է շտապել շուտով տուն վերադառնալու: Նա դարձյալ ընդդիմացավ ինձ:

— Ես չեմ գնա, մինչև ասածս չկատարեմ, ես այս գիշեր պատրաստվել էի, բայց...

Հեռվից լսելի եղավ մի մեղմ երգեցողության ձայն, նույնիսկ եղանակով, որ ես լսել էի այսօր «Կաթնաղբյուրի» ձորում: Մարոն, լսելով ձայնը, փոխեց իր խոսքը:

— Այդ «ճգնալուրն» է, որ երգում է,— ասաց նա,— ի՞նչպես լավ երգում է, լսի՛ր, Ֆարհատ:

Եվ իրավ, գիշերային լուսության մեջ երգը հիանալի էր: Մարոն, երկար ափանջ գնեկուց հետո, հարցրուց.

— Դու գիտե՞ս նա ով է, Ֆարհատ:

— Ես նրան չեմ ճանաչում, այսօր առաջին անգամ տեսա նրան «Կաթնաղբյուրի» ձորում, և նա երգում էր միևնույն այս երգը: Իսկ հետո երեկեցավ նա իմ քնուի Պետրոսի վրանում:

— Ո՞րքան միամիտ ես, Ֆարհատ:

— Ինչո՞ւ:

— Նրա համար, որ դու չկարողացար ճանաչել քո վաղեմի ընկերին:

— Ո՞վ էր նա:

— Ասլանը:

— Զեմ հավատում, դու ինձ վրա ծիծաղում ես, Մարո:

— Վեր կա՛ց, զնանք, նա մեզ կանչում է. ես հասկանում եմ նրա

երդի միտքը, գնանք, մի՛ ուշացիր. նրան մեկ էլ կտեսնես ու կհա-
վաւասու:

Բեկ այս խոսքերը Մարոն արտասանեց խիստ սլինդ համոզմուն-
քով, այստամենայնիւ էս չէի կարողանում հավատացնել ինձ, թե մի
զառամյալ անապատական աբեղա կարող էր Ասլանը լինել: Բայց Մա-
րոն հաստատեց իր խոսքը մի ուրիշ փաստով, որ շատ հավանական
էր: Նա հիշեցրուց ինձ այն նկատողությունը, որ արեւ էր նա, երբ առա-
ջին անգամ տեսաւ պառավ կախարդին և փոքրիկ Հյուբբին, որ, նըս-
տած ժայռի վրա, ուխտավորների համար դուշակում էր: Նա այն ժա-
մանակ ասաց. «Կարոն կամ նրա ընկերներից մեկը պետք է այստեղ
լինի». և ավելացրեց, թե «այս պառավն իսկույն հայտնվում է այնտեղ,
սւր նրանք լինում են»: Եւ էս այնօր մի՞թե չէի տեսել միեւնույնը, երբ
«Կաթնաղբյուրի» ձորում ծպտյալ արեղան միացաւ պառավ կախարդի
հետ և համբուրեց Հյուբբին:

Իմ տարակույսը փախաւած էր. ևս հոժարվեցաւ դնալ և գտնել
«Ճգնաւորին», բայց մտածում էի մեր վրանը անտեր և առանց տղա-
մարդի չթողնել: Երբ այդ մասին հայտնեցի Մարոյին, նա պատաս-
խանեց.

— Սուրբ աստվածածինը իր ուխտավորներին կպահէ, գնա՛նք:

Ես չհամոզվեցաւ: Նա խնդրեց ինձ փոքր-ինչ դրսում սպասել, իսկ
ինքը մտաւ վրանի ներսը: Մինչև նրա դուրս գալը, էս գտա վանքի
գյուղացիներից մեկին և, նրան մի քանի ղուրուշ տալով, պատվիրեցի
հսկել վրանին մինչև մեր վերադարձը:

Քանի ըտպեից հետո դուրս եկաւ Մարոն. ևս հաղիւ կարողացաւ
ճանաչել նրան. նա փաթաթված էր մի լայն վանա աբայի (վերար-
կուի) մեջ և գլխին քրդի ձեռով ապարոշ էր կապել:

— Դա ո՞ւր է, — հարցրուց նա, տեսնելով գյուղացուն:

— Ես պատվիրեցի նրան հսկել վրանին մինչև մեր վերադարձը:

— Խաթունը արթուն է: Կալ, գնանք:

Երբ փոքր-ինչ հեռացանք, նա ասաց.

— Դու չես իմանում, Ֆարհատ, նա ինքը կդողանա: Այստեղ բո-
ւորն էլ ավաղակներ են:

— Վանքի սպասավորն երկյուղած կլինի, — պատասխանեցի ևս:

— Զէ՛, այդպէս չէ, էս իմ աչքով տեսա, ինչպէս մի վարդապետ
գողացաւ և գրպանը դրեց իմ գցած դանձանակը: Նրանք մեղ խաբում
են, Ֆարհատ, նրանք այն չեն, որպէս դրսից երևում են... հայրս շատ
է պատմել ինձ նրանց գործերի մասին...

— Քո վերարկուի տակից դենքի ձայն է լսվում, Մարո:

— Հայրս պատվիրել է ինձ, երբ գիշերով հետու տեղ ես գնում, պետք է միշտ ղենք ունենաս:

Ճանապարհին ես Մարտիկի հարցրի, թե ո՞րպես նա կարողացավ ճանաչել ծպտյալ «ճգնավորին»:

— Սկզբում ես չկարողացա ճանաչել, երբ տեսա նրան «Կաթնաղբյուրի» ձորում, — պատասխանեց նա: — Բշլառականը մի այնպիսի մորուք և ծամեր էր շինել, որ ինքը սատանան չէր կարող հնարել, երբ կամենում է ծերի կերպարանը ընդունել: Երեսը ներկել էր և պառավի գույն էր տվել, մինչև անգամ խորշոմներ կային: Բայց աչքերը մնացել էին անփոփոխ: Ո՞վ չէ կարող ճանաչել Ասլանի գեղեցիկ աչքերը, եթե մի անգամ տեսել է նրան:

— Բայց ո՞ր դեր բերեց բեղ այնտեղ, «Կաթնաղբյուրի» ձորում:

Մարոն բոլորովին անկեղծաբար խոստովանեց, թե նա հենց այնօր Տիրամոր տաճարի մեջ նկատել էր, երբ Սոնան մոտեցավ և շնչաց իմ ականջին, նշանակելով տեսություն «Կաթնաղբյուրի» ձորում. թե այն շշուռնը ծնուցել էր նրա սրտում կասկած և նախանձ... և ինքը չկարողացավ համբերել, եկավ այնտեղ...

— Եվ քո կասկածանքը փարատվեցա՞ւ, — հարցրի ես, երբ նա վերջացրուց իր խոսքը:

— Դեռ ոչ բոլորովին... Բայց ինձ համար միևնույն է... Սոնան լավ աղջիկ է... ես սիրում եմ նրան. դու էլ պետք է սիրես...

Այս խոսքերը Մարոն արտասանեց կտրատելով, կարծես, նրա լեզուն այրում էին: Բայց նա մեղավոր չէր, նախանձը տիրում է բոլոր կենդանիների սրտին, որոնց մեջ զգացմունք կա:

Հեռվից այժմ ավելի պարզ լսելի եղավ «ճգնավորի» երգի ձայնը:

— Այս կողմով գնանք, — ասաց Մարոն, նրան կդանենք այն լեռների մեջ:

ԼԹ

ԾԱԾԿԱՄԻՏ ԱՍԼԱՆԸ ԲԱՑՎՈՒՄ Է

Մենք գտանք «ճգնավորին» վանքից բաժականին հետու, լեռների մեջ, որ մոտ էին ծովեզրին: Նա նստած էր մի քարանձավի մեջ, որի մուտքը նայում էր դեպի լիմ անապատը: Լուսավորված լեռների արծաթափայլ շղթերով, այդ փոքրիկ կղզին երևում էր ծովակի մեջ մի

մոռաց բժի նման: Քարանձավը, որի մեջ գտանք «ճգնավորին», մի հին միայնակյացի բնակարան էր, որի հատակի վրա դեռ մնացած փոսիկների մոսխին տակավին կային կենդանի ավանդություններ, թե նրանք տուաջ էին եկել իր անձը աստծուն նվիրած մարդու ստեպ ծնրադրությունից: Այնտեղ ճրագ շկար, բայց մի անկյունում վառվում էին մի քանի կոոր փայտեր, ոչ թե տաքացնելու համար, այլ լույսի համար:

Մի կողմում խորին քնի մեջ պառկած էր պառավ կախարդը: «Ճըգնավորն» արթուն էր. նա, իր փառահեղ մորուքով նստած, մտածում էր: Նրա ծնկների վրա գլուխը դրած, ննջել էր փոքրիկ Հյուրբին: Հրաշալի մի տեսարան էր այդ:

Երբ մենք ներս մտանք, «ճգնավորը» խիստ զգուշությամբ փոքրիկ վհուկի գլուխը դրեց իր վերարկուի վրա, որ նրա անուշ քունը չխանդարե, և վեր կացավ: Նա գրկեց առաջ ինձ և համբուրեց, հետո գրկեց և Մարոյին: Մարոն չընդդիմացավ նրան, որովհետև ոչ մի աղջիկ չէր կարող մերժել այն անմեղ շրթունքը, որ այնպես եղբայրաբար մերձեցան սիրելի օրիորդի շրթունքին:

Այնուհետև «ճգնավորը», ոտքից մինչև գլուխ ղննելով ծայտյալ և զինվորված Մարոյին, ասաց.

— Ահա այդպես լավ է. այդ սիրում եմ ես:

Մենք նստեցինք:

— Այժմ ես կխլեմ իմ դիմակը,— ասաց նա,— բարեկամներիս մոտ պետք չէ ինձ թաքնված մնալ:

Նա առեց իր կեղծամբ, մորուքը, և մեր առջև ներկայացավ Ասլանը իր բնական կնքարանքով:

Ես մի քանի խոսքերով հայտնեցի մեր դալու նպատակը. այնուհետև պատմեցի այն բոլորը, ինչ որ լսել էի Սոնայից «Կաթնաղբյուրի» ձորում, այլև հաղորդեցի նրան՝ ինչ որ ասել էին ինձ քեռի Պետրոսը և տերտերն իրանց վրանում: Այնուհետև ավելացրի, թե որպիսի դավադրություն է պատրաստվում ծերունի որսորդի և նրա բարեկամների դիմ: Իսկ Մարոն իր կողմից հայտնեց իր արած կարգադրությունները, թե Մըհմեդի ձեռքով նա արդեն բոլորը իմացում տված է իր հորը:

— Շնորհակալ եմ ձեր հոգածության մասին,— ասաց նա տխուր կերպով:— Բայց այդ բոլորը ես արդեն գիտեի: Իմ արեղայական կերպարանքը առիթ տվեց ինձ մտնել դավադիրների ժողովների մեջ որպես խորհրդակից: Բայց նրանց ճիշդ անդոր է...

Որպես երևում էր, Ասլանը շատ տխուր էր, և մեր այցելությունն այնքան հաճելի չէր նրան: Գուցե նա չէր ցանկանում, որ իր կերպարանափոխությունը մերկացվեր մեր մոտ, գուցե նա մեղ այնքան ան-

փորձ էր համարում, որ չէր կարող հավատալ մեզ իր գաղտնիքները, որ նա պետք է ծառայեցներ մեզ բոլորովին անհայտ նպատակներին:

Առժամանակ մտածելուց հետո նա խոսեց.

— Նա չեմ վարմանում դորժերի այսպես լինելու մասին, այլ ցա-
վում եմ, որովհետեւ ամեն ժամանակ, երբ հայի համար որեիցե դավա-
ճանություն է պատրաստվում, նրա մեջ խառն է լինում դարձյալ հուշն-
իսկ հայի մատնիչ ձեռքը: Դա մի պատմական եղեռնապորժություն է,
որ սկսյալ ամենահին դարերից, խիստ հաճախ կրկնվել է մեր ազգի
կյանքում: Դա հայի վա՛ր հատկություններից մեկն է...

Նա առաջին անգամ տեսնում էի Ասլանին երկար խոսելիս. նա առ-
հասարակ լուռ և ծածկամիտ երիտասարդ էր: Բայց նրա խոսելու ձևը
շատ տարբեր էր Կարոյից: Կարոն ժողովրդի որդի էր. նրա խոսքերն
անտաշ էին և պարզ, բայց նրանց մեջ ուժ և զորություն կար, նրանք
ազդում էին ավելի մարդու սրտի վրա: Ասլանը ժողովրդի կրթված որ-
դին էր, նրա խոսքերը կոկված էին և գեղեցիկ, ազդում էին ավելի մար-
դու մտքի վրա:

Նա շարունակեց.

— Թե ի՞նչ հետևանք կունենա մեր ձեռնարկությունը, մենք այժ-
մեն նախագուշակել չենք կարող, միայն վստահ ենք նրա հաջողության
մեջ, որովհետեւ մենք հետևում ենք բնության ընդհանուր օրենքներին:
Թե բնության մեջ և թե մարդկային կյանքում ոչինչ բան առանց պատ-
ճառի չէ կատարվում: Մենք տեսնում ենք, ամեն մի ճնշված և սահ-
մանափակված զորություն որքան ավելի սեղմվում է, այնքան ավելի
դարդանում է նրա մեջ ընդդիմահարության ուժը: Այնուհետև նա պի-
տի պայթի, նա պիտի խորտակե իրան սահմանափակող պատվարը և
իր բնական ազատ ծավալականությանը պիտի հետևի: Ժողովուրդը,
ամբոխը նույնպես մի զորություն է: Նա երկար չէ կարող համբերել
իրան ճնշող և ստրկացնող կռախ առաջին: Նա վերջապես պիտի
խլրտի, պիտի խորտակե իր շղթաները և պիտի թոթափե բռնակալի
լուծը: Բոպեն հասել է... այս դրության մեջն է այժմ մեր ժողովուրդը:

— Քեռի պետրոսները, տեր թողիկները,— շարունակեց նա,— ժո-
ղովրդի անհարազատ որդիքն են. նրանք կտրված են ընդհանրությու-
նից, որովհետեւ իրանց հսակա՜ն շահերին են ծառայում: Նրանց թիվը
փոքր չէ, և ավելի ցավալին այն է, որ նրանք ժողովրդի առաջնորդող
մասն են կազմում: Ահա այստեղ է մեր դժբախտությունը:

— Ի՞նչ առանձին շահեր պետք է ունենան,— հարցրի ես:

— Քեռի Պետրոսը մի երեկելի բուրդ իշխանի տան «շահբանդան»
է. նա մատակարարում է բոլոր պիտույքները, ինչ որ կհարկավորվի

նրա տանը: Նա այնպիսի ընդարձակ իրավունքներ ունի իշխանի տընտեսություն մեջ, որ, առանց նրա հաճությունը ստանալու, առանց նրանից հարցնելու, կատարում է բոլոր խնդիրները, բոլոր ապսպրանքները՝ ինչ որ տանեցիք պահանջում են իրանից: Սկսած ուտելիքներից, հագուստից, մինչև ամենամանր բաները նա է տալիս: Վաճառականությունից անսեղյակ քրդի հետ ցանկալի է այսպիսի առևտուր ունենալ: «Շահբանդան» ինքն է գնահատում, ինքն է գրում իր տետրակների մեջ իր տվածը և տարեգլխին հայտնում է մի ահագին գումարի պահանջ: Միամիտ քուրդն ընդունում է, բայց նա փող չունի, որ պարտքը հատուցանի, բացի դրանից, նա զուտ արծաթով պարտք վճարելու սովորություն չունի: Նա իր ստացած նյութը փոխարինում է ուրիշ նյութով: Այս վերջինը նա ունի: Բավական է միայն, որ իշխանը բարեհաճեր մի արշավանք գործիլ գեպի երկրի որևիցե կողմը, և ահա նա վերադառնում է ոչխարների, ձիերի, կովերի, գորգերի ու կապերտների ահագին ավարով: Մի մարդ պետք է, մի վաճառականության գլուխ ունեցող մարդ, որ այս մթերքը տանի և մի հեռու երկրում արծաթի հետ փոխել: Եվ ահա ճեռի Պետրոսը պատրաստ է. նա ամեն տեղ ունի իր գործակալները գողացած ապրանքը «սաղացնելու» համար: Նա իշխանից արծաթի պահանջ ունի և փոխարենը ստանում է այդ տվարը: Իսկ գողացած ապրանքը միշտ էժան է լինում...

— Քեռի պետրոսները, — շարունակեց նա, — մի տեսակ ավազակներ են, միայն վաճառականի էերպարանքով: Ամեն մի քուրդ իշխան ունի դրանցից մի-մի հատ: Քեռի պետրոսներին ցանկալի է, որ իրանց իշխանը միշտ հոստատուն մնար իր անսահման իշխանություն մեջ, թեև նրանք գիտեն, որ իրանց ստացած մթերքը հափշտակված է հաղարավոր թշվառ հայերից: Բայց փուշը չէ նրանց հայի արտասուքը, բավական է, որ իրանք շահվում են...

Ասլանը խոսում էր մեղմ և անվրդով կերպով, որպես թե շատ հասարակ առարկայի վրա լինելը նրա խոսքը: Բայց նա խոսում էր առանց լռելու, որովհետև նրա սիրտը լցված էր: Այդ ժամանակ ես չէի կարողանում առանց սարսափելու նայել Մարոյի երեսին. նրա շրթունքները գողում էին, դույնը ստեպ-ստեպ փոփոխվում էր, և երեսի բոլոր արտասանության մեջ երևում էր խիստ կատաղի բարկությունը:

— Պետք է ոչնչացնել այս բոլոր քեռի պետրոսներին, — տասց նա երկար լռությունից հետո:

— Դա մի առանձին օգուտ չի բերի, — պատասխանեց Ասլանը իր սովորական սառնությունը: — Ոչնչացնելով մի հասարակության միջից ավազակներին, մենք դրանով ավազակությունը ոչնչացրած չենք լինի:

Դա ասիական կոշտ միջոց է շարությունը բառնալու համար: Մարդկային կյանքի մեջ ոչ մի երևույթ՝ առանց նույն հասարակությանը հատուկ պատճառների՝ երեան չէ գալիս: Վեր առնենք մի ավազակ, մի մարդասպան, մի ստրուկ և քննենք նրանց կյանքի պատմությունը, կտեսնենք, որ նրանց կյանքն այնպիսի պայմանների մեջ է դրված եղել, որ ավազակը պետք է ավազակ լիներ, մարդասպանը՝ մարդասպան և ստրուկը՝ ստրուկ: Փոխի՛ր նրանց կյանքի պայմանները, և դու կտեսնես, որ նրանք օրինալոր մարդիկ կդառնան: Եվ այսպես, մենք միայն պիտի ցավենք, որ մեր մեջ հաստնվում են անպիտան մարդիկ, բայց դատապարտել նրանց չենք կարող, որովհետև մեր հասարակությունը իր փոսած կաղմակերպությամբ ինքն է ծնել այն մարդիկն երին: Եվ եթե մենք ցանկանում ենք, որ շարագործությունը բառնանք, պետք է աշխատենք նախ ուղղել հասարակության վատ կաղմակերպությունը, և այն ժամանակ նրա անդամները բոլորը լավ մարդիկ կլինեն:

— Ես ձեր ասածները չեմ հասկանում,— պատասխանեց Մարոն,— թե ինչու մարդիկ այսպես կամ այնպես են լինում: Ես գիտեմ միայն, որ պետք է օձի գլուխը ջարդել, երբ տեսնում ես, որ նա պատրաստվել է քեզ խայթելու: Ես երգվել եմ սառեկացնել քեռի Պետրոսին նրա համար, որ նա իմ հոր թշնամին է, և այս գիտալորությունը արդեն հայտնել էի Ֆարհատին:

— Բո նպատակը շատ մասնավոր է,— առաջ Ասլանը,— դրանով շատ չես օգնի «ընդհանուր դործին»: Եթե այստեղ լինեիր մեր ընկեր Կարոն, նա գուցե կհամաձայնեիր քեզ հետ, բայց ես համարում եմ այդ մանուկ սրտի բորբոքում և ավելի ոշինչ:

Առժամանակյա մտածությունից հետո նա դարձյալ խոսեց.

— Եթե օձը մի հատ լիներ, որպես դու ասացիր, պետք էր նրա գլուխը ջարդել, այսպիսով մենք ազատված կլինենք դոնե մի շարագործից, բայց դժբախտաբար նրանց թիվը շատ է: Ես եղել եմ Ասիական Տաճկաստանում, Կոստանդնուպոլսում, Եգիպտոսում, մի խոսքով, ամեն տեղ, ուր կան հայեր: Ես բավականաչափ ուսումնասիրած եմ մեր ազգի թե ներկա և թե անցյալ կյանքը: Ես տեսել եմ, որ սկսած ամենատար քուրդ իշխանի դոնից, սկսած նահանգական կուսակալ փաշաների դոնից, մինչև վեզիրների դոները, մինչև սուլթանի բարձրագույն դուռը, բոլորը բռնված են քեռի պետրոսներով: Եվ որքան մեծ անձի մոտ է նրանց ծառայությունը, այնքան մեծ է և նրանց վնասակարությունը: Նրանք բոլորն էլ շատ նման են միմյանց. բոլորն էլ ավազակներ են. դանաղամտությունը միայն գողության տեսակի մեջն է:

— Բայց գողը այնքան վնասակար չէ, երբ մեկի ոչխարը, մյուսի ավանակը գողանում է. իմ ասածները այնպիսի գողեր են, որ նրանց վնասը հասնում է մեկ/ամբողջ ժողովրդին: Նրանք խիստ հարմար գործիքներ են մեր բռնակալների ձեռքում: Նրանք ճնշում են, ոչնչացնում են ամեն զորութիւն, որ գործ էր դրվում թշվառ ստրուկին հանգստութիւն պարգեւելու համար: Եւ այդ գողերը, այդ ավազակները, որպէս ասեցի, մեր հասարակութեան առաջնորդող անձինքն են...

— Թողնենք մանր քեռի պետրոսներին, անցնենք դեպի խոշորները: Սուլթանի դասն համարյա ամբողջ տնտեսական և գանձային կառավարութեանը հայ առաջնեքի ձեռքումն է: Նրանք կրում են ավելի բարձր տիտղոսներ. կոչվում են ամիրաներ: Տեսեք ի՞նչ է ամիրա սեղանավորի (սառաֆի) պաշտոնը. կառավարութեանը տալիս է գաւառների հարկահանութիւնը՝ միեւնոյն ժամանակ նրանց դատավարութեանը փաշաներին կապալով: Բայց նա փաշայի վրա վստահութիւն չունի, թե նա իր ժամանակին կներկայացնէ նշանակած տուրքը: Փաշան պետք է մի երաշխավոր տա: Ամիրա սեղանավորը միշտ պատրաստ է այս երաշխավորութեանը իր վրա ընդունելու, որովհետեւ նրա մեջ մեծ շահեր ունի, որովհետեւ փաշայի կապալառութեան վաստակի մի մասն էլ ինքն պիտի վայելի: Բայց որտեղի՞ց է գոյանում վաստակը, Բյուրավոր թշվառ հարստահարլածների քրտինքը: Փաշան սարսափելի անպթութիւններով համոզում է իրան հանձնված վիճակից տերութեան հարկը և ուղարկում է երաշխավոր սեղանավորին, իսկ սեղանավորն իր կողմից պետք է արծաթը ներկայացնէ տերութեան գանձարանը: Բայց նա զուտ արծաթ չէ տալիս, այլ փողի փոխարեն ետ է դարձնում դանձաբանին թղթեր (փուտուլաներ), որոնց ինքը նույնպէս փողի տեղ ընդունել էր գանձարանից: Այսպիսով նա «սաղացնում է» իր ձեռքի թղթերը:

— Բայց ո՞րտեղից ընկան նրա ձեռքը այդ թղթերը, — հարցրի ես, չալ չհասկանալով Ասլանի վերջին խոսքերը:

— Սեղանավոր ամիրան, — պատասխանեց նա, — զանազան առևտրական հարաբերութիւններ ունի բարձրագույն դռան հետ. կամ նա ընդունել է զորքը կերակրելու և հազուստ մատակարարելու պարտավորութիւնը և կամ նա իր ձեռքում ունի, օրինակ, հարեմի տնտեսութիւնը: Աշխարհի ամենապատվական դահարներով զարդարում է նա սուլթանի բազմաթիւ կնիկներին, և աշխարհի ամենաթանկագին փառլաները մատակարարում է նրանց հազուստի և պաճուճանքի համար: Այս բոլորի փոխարեն նա չէ ստանում, որպէս ասում են, «նաղդ փող», նրան առաջին և թղթեր միայն: Ահա նույն թղթերն է, որ նա կրկին ետ

է դարձնում զանձարանին իր երաշխավորութեան պարտավորութիւնը կատարելու ժամանակ:

— Հիմա դուք տեսա՞ք,— շարունակեց նա,— որ ամիրա սեղանաւորը, բարձրագոյն դռան տնտեսը, զորքի և հարկերի կապալառուն նույնպիսի ավազակներ են, որպէս քուրդ իշխանի «շահբանդան», որպէս քեռի Պեարոսը: Բայց նույն «ամիրաներն» են մեր ազգապետները, նրանք են դարձնում մեր ազգի կառավարութեան սանձը զեպի ամեն կողմ, որ կողմը որ իրենց հաճելի է... Այժմ ի՞նչ հույս կարող ենք ունենալ նրանցից, մեր արջունը ծծողներից, մեր աշխատութեան վատակը մեր ձեռքից խլողներից: Նրանց համար միշտ ձեռնառու է մի անկարգ և բռնակալ կառավարութիւն, որի պղտորութեան մեջ կարողանում են որսալ իրանց շահերը: Հայի արտասուքը և թափված արջունը նրանց չէ ազդում. նրանք իրանց քսակը հարստացնելու համար են միայն մտածում...

— Եւ այսպէս, մեր ժողովրդի դրամատերերը, այսինքն՝ այն անձինքը, որոնց ձեռքում կա նյութական կարողութիւն, փոխանակ օգնելու, որ մշակը և գյուղացին հաց և հանգստութիւն ունենան, ավելի իրանք են մաշում նրանց կենսական զորութիւնը, ավելի իրանք են ամբարցնում նրանց ստրկութեան շղթաները: Թեև նրանց գործողութիւնները կատարվում են անուղղակի կերպով, բայց միևնույն է՝ լինել ավազակ, կամ ավազակի ձեռքում՝ գործիք: Բայց ազգը, միամիտ և տգետ ազգը պարծենում է իր «ամիրաների» փառքով, խոնարհվում է նրանց առջև, և խորին հարգութեամբ մատուցանում է իր խոնարհ երկըրւպագութիւնը...

— Բայց ի՞նչպէս է լինում, որ այսպիսի վատ մարդիկ մեծամեծ պաշտոնների են հասնում,— հարցրի ես:

— «Հայը հավատարիմ է,— ասում է թուրքը,— նա լավ ծառայել գիտե»... Այո՛, հավատարիմ է նա, և նրա հավատարմութիւնը հնար է տալիս նրան վայելել կառավարութեան վստահութիւնը: Բայց հավատարմութիւն բառը բռնակալի լեզվում ունի բոլորովին այլ նշանակութիւն, նույն իսկ նշանակութիւնը, որպէս ավազակապետը իր ձեռքի տակ եղող սրիկաներին իր հավատարիմ պաշտոնյաներ է կոչում:

— Հայ դրամատերերի այս տեսակի «հավատարմութիւնը» մի կողմից առիթ տվեց նրանց իրանց գործունեութիւնը նվիրել կառավարութեան պիտույքներին, մյուս կողմից, զրկեց նրանց մի ավելի հաստատուն և ընդարձակ ասպարեզից, այն է՝ արդար և խղճմտանքով վաճառականութիւնը: Այս ասպարեզը մնաց հույներին: «Հույնը անհավատարիմ է», ասում է թուրքը, և նրա վրա վստահութիւն չունի, նրան

գործ չէ հանձնում: Դա իրավ է: Որովհետև հույներ այնքան մեծամիտ է, որ նա չէր կարող հայի պես իրան այնքան ստորացնել, որ կարող լիներ հաշտվել իր ատելի թշնամու հետ, իր երկիրը տիրողի և իր ազգակիցներին ստրկացնողի հետ: Այս պատճառով հույն դրամատերերը չուղեցին ամիրաներ, սառաֆներ և տերության կապալառուներ դառնալ. նրանք ձեռք առին ազատ վաճառականությունը, սկսեցին երկրի արդյունաբերությունը դուրս հանել և դրսից ներս բերել: Եվ ահա այսօրվա օրում Տաճկաստանի ընդարձակ վաճառականությունը նրանց ձեռքումն է:

— Բայց հայերը բոլորովին զուրկ չեն վաճառականությունից, — կտրեցի ես Ասլանի խոսքը:

— Այն քո տեսածը վաճառականություն չէ, — պատասխանեց նա, — այն մի տեսակ վաշխառություն է, որով պարապում են և հրեաները: Վեր առնենք, օրինակ, Վանա նահանգը, որը ձեզ փոքր ի շատե ծանոթ է, քննելով այստեղի վաճառականների գործունեությունը, դուք կտեսնեք միևնույնը, ինչ որ անում են մայրաքաղաքներում մեր խոշոր դրամատերերը: Զանազանությունը միայն նրանումն է, որ դրանք մանր հարստահարողներ են, այլ խոսքով, փոքրիկ ավազակներ են, իսկ նրանք՝ մեծ: Մեր գյուղացիները միշտ փողի կարոտություն ունեն հարկեր վճարելու համար և այլ կենսական պահանջների համար: Փողը նրանք ստանում են վաճառականից, իհարկե, ծանր տոկոսներ վճարելով: Գյուղացիները նույնպես պարտքով գնում են վաճառականից իրանց տան, հագուստի և այլ հարկավորությանց վերաբերյալ իրեղենները: Գալիս է պարտքը վճարելու ժամանակը. գյուղացին փող չունի, որ տա, վաճառականը հափշտակում է նրա բոլոր երկրագործական արդյունքը կես գնով: Այսպիսի ավազակները կցանկանա՞ն, որ գյուղացու վիճակը բարվոքվի, կցանկանա՞ն, որ նա փողի կարոտություն չունենա: Ավելացնենք դրա վրա քրդի, թուրքի, տերության հարկահանների հարստահարությունները. խեղճ գյուղացին ինչո՞ւ կարող է այս բոլորին բավականություն տալ: Նրա երկրագործությունը դեռ իր նահապետական ձևի մեջն է, ավելի արդյունք չէ տալիս: Նա արհեստ չգիտե, որ իր ձեռքի արդյունաբերությունը մշակված կերպով վաճառահան գեպի օտար երկրներ: Այլևս ինչո՞ւ կարող է նա իր ընտանիքը պահել, երբ իր աշխատության այն փոքրիկ վաստակն ևս ձեռքիցը խլում են: Ահա այստեղից է ծագում այն տխուր երևույթը, որ մեր ժողովուրդը հայրենի հողի վրա իր տարուստը ճարելու հնարներ չունի: Նրա աշխատության արդյունքը նրա ձեռքից խլում են. նա մնում է միշտ աղքատ և միշտ առանց հացի, և այդ պատճառով ստիպված է թողնել

հայրենի հողը և օտար երկրներում բախտ որոնելու Եվ քանի՞ հազար թշվառ ընտանիքներ այժմ մնացել են առանց տղամարդների. միայն Կոստանդնուպոլսում այժմ 40 հազար հայ պանդուխտներ կան, և նրանց մեծ մասը վանեցիկներ են: Ի՞նչ անե խեղճ պյուղացին, որ չգաղթի: Թող-յալ այն, որ նրան կողոպտում է թուրքը, բուրդը և տերության պաշտոն-յան, նույնիսկ իր արյունակիցը, իր կրոնակից հայը նրա կյանքի զո-րությունը ծծում է, նրան խեղճության և թշվառության մեջ է պցում: Տաճկաստանի բոլոր քաղաքները լցված են հայ մշակներով կամ հայ համալներով, բայց դրանք մեր երկրի գլխավոր ուժերն են, որ մաշ-վում են և ոչնչանում են պանդխտության մեջ:

Դուք տեսաք, — շարունակեց նա, — որ հայ դրամատերերը, հայ վաճառականը՝ մեր հասարակության բոլորովին ավերված և վնասակար մասն է. նրանցից մենք ոչինչ բարիք չենք սպասում: Նրանք պաշտում են իրանց քսակը և ավելի ոչինչ: Վաճառականը աղք և հայրենիք չու-նի, նրա հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ են նրա շահերը: Եվ այս տեսակ վաճառականությունը (եթե կարելի է վաճառականություն կոչել) ավե-րի վտանգավոր է դառնում, երբ նա ներքին կապ ունի կառավարության պաշտոնակալների և նրանց անիրավ գործունեության հետ: Դուք շատ անգամ և շատ տեղ տեսած եք այս բանը. օրինակ, պատ-րաստի արծաթ չուռի և հարկի փոխարեն տալիս է իր արդյունաբերած նյութի մի մասը. հարկահանը չէ ընդունում և ոչ ժամանակ է տալիս նրան, որ կանոնավոր կերպով վաճառե և հարկը լրացնե: Դուք տես-նում եք, որ իսկույն հայտնվում է հայ վաճառականը և, օգուտ քաղե-լով՝ պյուղացու նեղ դրությունից, խոստանում է հարկահանի փողը տալ և խիստ չնչին գնով առնում է պյուղացու դառն աշխատության պտու-ղը: Հիմա տեսնո՞ւմ եք, դրանք բոլորն էլ քեռի պետրոսներ են, միայն զանազան կերպաբանքներով... Քեռի պետրոսներին միշտ ձեռնտու է միանալ քուրդ իշխանների հետ և դավադրություն մեքենայել մեր դեմ...

Ասլանի ասածները ես բոլորը հասկանում էի, որովհետեւ իմ փոր-ձած և տեսած բաներ էին: Կարծես թե, ես բոլորը առաջուց գիտեի, թեև ոչ մի անգամ իմ մտքով անցած չէին նրանք, և ոչ մի անգամ իմ ուշա-դրությունը գրաված չէին: Կյանքի խոսքը միշտ հասկանալի է լինում մարդուն, որքան և նա անզգա լիներ, որովհետեւ այն խոսքը ուղղակի վերաբերում է նրա գոյության պահանջներին:

— Այս բոլորը հասկանում եմ, — ասեցի ես, — թե ինչո՞ւ քեռի պետրոսներն այսպես են վարվում, բայց չեմ հասկանում մի բան, թե մեր տեր թողիկներն ի՞նչ շահ ունեն միանալու դրանց հետ:

— Դրանք էլ մի տեսակ վաճառականներ են,— պատասխանեց նա.— դրանք էլ ունեն իրանց կրոնական մենավաճառությունները: Զանազանությունը միայն վաճառքի նյութի մեջն է: Եվ վաճառականը միշտ խաբեբա է, միշտ խարդախ է, միշտ անիրավ է: Իբրև օրինակ, ես կխոսեմ միայն այս վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետի վրա: Դա առաջ տեր Հուսկան որդու վանքի վանահայրն էր, որն այս կողմերի աննշան և ոչ այնքան արդյունավոր վանքերից մեկն է: Նա մտածեց ձեռք ձգել սուրբ Աստվածածնի վանքը, և ի՞նչ միջոցով. խոստացավ մի քուրդ իշխանի, թե տարեկան արդյունքի կեսը նրան կտա, միայն թե նա օգնե իրան վանահայր լինելու, և այսպիսով հասավ իր նպատակին: Եվ դուք ձեր աչքով տեսաք, թե ո՞րպես քուրդ իշխանի զործակալները, մտած մեր տաճարի սրբարանի մեջ, հսկում էին դանձանակների վրա: Հիմա հարցնում եմ, դուք մի պարզ նմանություն չե՞ք տեսնում այս եկեղեցականի և կառավարության կապալառուի մեջ...

Մեր խոսակցությունն ընդհատեց պառսով կախարդի ձայնը, որն իր անրջային զառանցությանց մեջ խոսում էր զանազան կցկտուր և մեղանհասկանալի խոսքեր: Եվ զարմանալին այն է, որ նա խոսում էր խիստ մաքուր հայերեն լեզվով: Նրա խոսքերի մեջ ստեպ լսելի էր լինում առնում Հռիփսիմի: «Ես կայրեմ ամբողջը...— ասում էր նա.— կխորտակեմ նրա պարիսպները... իմ Հռիփսիմեն այնտեղ ախուր է... ես կազատեմ նրան... մոտ է օրը... տազնապի մեծ օրը... արյուն, հուր և փոթորիկը կմաքրե այս երկիրը... Հռիփսիմե՛, շա՛տ տանջվեցար... ես կսրբեմ քո արտասուքը»...

— Այս պառավը միշտ խոսում է մի «ամբողջի» և այնտեղ պահված մի «աղջկա» մասին,— ասեցի ես Ասլանին:

— Դա նրա ցնորքն է... — պատասխանեց նա.— խելագարները շատ անգամ ունենում են մի երեակայական ինքնագաղափար, որը մոռանալ կարող չեն...

— Դա խոսում է հայերեն, և ո՞րքան լավ է խոսում, ես առաջին անգամ լսում եմ դրա հայերեն խոսելը,— մեջ մտավ Մարոն:

— Բռնաներն ամեն լեզվով խոսում են,— ասաց Ասլանը ժպտալով.— երևի նա զգում է, որ Հայաստանումն է պառկած...

— Բայց այս փոքրիկ վհուկը ի՞նչու լուռ է,— ասաց Մարոն և խոնարհվելով՝ համբուրեց Հյուբբի երեսը:

— Նա խելացի է... — պատասխանեց Ասլանը, ապա խոսքը փոխեց,— դուք ավելի լավ կանեք, որ այժմ հեռանաք այստեղից. ո՞հա մոտ է արեգակի ծագելը. թող ձեզ չտեսնեն այստեղ:

Արշալույսը, իրավ, սկսել էր շառագունել. մենք առանց նկատելու անցուցել էինք ամբողջ գիշերը: Բայց Ասլանի մեզ հեռացնելու պատճառը ոչ այնքան լույսի ծագելն էր, որքան այն, որ նա վախում էր, չլինի թե մենք լսեինք պառավ կախարդի բերնից մի անզգույշ խոսք, որը կմերկացներ այն գաղտնիքը, թե ի՞նչու պառավը իր փոքրիկ Հյուսիսի հետ միշտ անբաժան էին Կարոյից և նրա ընկերներից, և կամ այն ի՞նչ «ամբողջային աղջիկ» էր, որ պառավ կախարդի երևակայության մշտական ցնորքն էր դարձել, որպես աշխատում էր մեզ հավատացնել ծածկամիտ Ասլանը...

Մենք ընդունեցինք Ասլանի ասածը և պատրաստվեցինք գնալու դեպի վանքը:

— Քանի որ այստեղ եք,— ասաց նա,— մենք կրկին ու կրկին անգամ պետք է տեսնվենք, և հարկավոր է, որ տեսնվենք. մենք խոսելու շատ բաներ ունենք...

10

ԱՍԼԱՆԻ ԴԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արեգակը արդեն ծագել էր, երբ մենք հասանք վանքի մոտ: Մարտն այնպես անցավ ուխտավորների բանակի միջից, որ ոչ ոք նրան չճանաչեց:

Նա այնուհետև մի քանի անգամ տեսնվեցա Ասլանի հետ. նա իր արեղայական կերպարանքով հայտնվում էր ուխտավորների ամեն շրջաններում: «Այստեղ,— ասում էր նա,— այս տոնախմբության առիթով հավաքվել են ամեն երկրի հայեր, և ես նրանց լավ ուսումնասիրելու համար փոխեցի կերպարանքս, դիտեի, որ արեղան ալիլի մատչելի է նրանց: Այս մարդիկն առանց զգացմունքի, առանց եռանդի չեն. նրանք հասկանում են իրանց դրուժյան բոլոր այլանդակությունը, բայց դարևոր հարստահարությունների տակ ճնշվելով, մինչ այն աստիճան հոգով և մարմնով թուլացած են, որ շատ բնական են գտնում իրանց վիճակի բոլոր դառնությունները: Նրանք կարծում են, թե այլ կերպ լինել կարող չէր, թե իրանք ստեղծված են ստրուկներ լինելու համար: Մի ձևով, մի զորեղ ձևով պետք է, որ դրանց վեր բարձրացնե ընկած դրությունից և կանգնեցնե մարդկային ազատ իրավունքների վրա»: Այնուհետև նա երկար խոսում էր ինձ հետ զանազան առարկաների վրա, և

մինչև այսօր չեմ մոռացել և կարող եմ բոլորը բառ առ բառ գրել, նա ասում էր.

«Լինում է, այո, որ մի ամբողջ ժողովուրդ ինքն է կանգնում ոտքի վրա, ինքն առանց օտարի ձեռնալուծյան թոթափում է իր վզից ստերկուծյան լուծը: Բայց դա լինում է այն ժամանակ, երբ նա բավականին հասկացել է, թե ինչ բան է ազատությունը: Եթե մեր ժողովրդի առաջնորդող մասը նրան այն շավղի մեջ դրած լիներ, նրան այնպիսի ուղղություն տված լիներ, որ նա վերջապես հասկանար, թե ո՛րքան վատ է օտարի կռպիտ ուժի տակ ճնշված դրությունը, թե ո՛րքան լավ է իր սեփական հողի վրա իր քրտինքով ազատ ապրելը՝ մեռ գործը շատ հեշտ առաջ կերթար...

Բայց ո՞վքեր են մեր ժողովրդի առաջնորդող անձինքը: Մենք ազնվ-վապետական դատ չունենք, մենք ունենք վաճառականներ և եկեղեցա-կաններ: Վաճառականները, այլ խոսքով դրամատերերը, դուք գիտեք, ի՞նչ տեսակ հրեշներ են. մնում են եկեղեցականները, որոնց ձեռքումն է ժողովրդի կրթությունը և նրա բարոյական և մտավոր դաստիարա-կությունը: Եկեղեցականը, ո՛ր ազգի մեջ և լիներ նա, միշտ ընդդեմ է մարդկային անհատական ազատության: Եկեղեցականը միշտ ընդ-դեմ է ազգայնության գաղափարին. նա ճանաչում է ազգը միայն կրոն-քի անունով. նրա «հոտի» մեջ «խուժողուժ, սկյութացի և հուլյն»՝ բոլո-րը մեկ են: Եկեղեցականը միշտ ընդդեմ է աշխարհային բարեկեցու-թյան. նա չէ կարող համբերել, որ մարդը ճանաչեր իր հայրենիքը, այսինքն՝ երկրի այս կամ այն կտորի վրա հիմնի իր կյանքի և ապ-րուստի գոյությունը: Եկեղեցականը հերքում է ներկա աշխարհը. նրա հայրենիքը երկինքն է:

Ուրեմն մի ժողովուրդ, որ հանձնված էր եկեղեցականի կրթությա-նը, կարո՞ղ է մտածել այս բաները. թե ինքը մի ազգի որդի է, ունի իր առանձնությունները, իր պատմությունը և իր ավանդությունները, որոնք իր համար նույնքան սուրբ են, որքան սուրբ է ազգային ինքնուրույնու-թյունը: Թե իր նախնիքը թողել են իրան մի կտոր հող. դա իր նվիրա-կան ժառանգությունն է. այն հողը պետք է մշակի և նրանով քաղցր ու հանգիստ վարի իր կյանքը:

Ես կհայտնեմ քեզ միմիայն Վանա նահանգի, կամ հին անունով Վասպուրականի, վիճակագրությունը, և կտեսնես, թե ժողովրդի հետ համեմատելով, որքան մեծ տեղ է բռնում եկեղեցական տարրը իր վան-քերով և մենաստաններով»:

Նա հանեց իր ծոցից մի փոքրիկ հիշողության գրքույկ և սկսեց կարդալ.

«Վանա նահանգն ունի 24 գավառ, որոնք շրջապատում են Բղնուն-
յաց ծովակի շրջա կողմը: Հիշյալ գավառների մեջ բաղմաթիվ հայա-
բնակ և խառնաբնակ գյուղերից այժմ շեն մնացած են 1652-ը. նրանց
մեջ բնակվում են 43,750 հայ ընտանիք, որոնք բաղկացած են մոտ
350,000 հոգուց: Բայի պյուղաբնակներից, Վան քաղաքն ունի 20,640
հոգի հայ բնակիչ. կնշանակեն՝ ամբողջ Վանա նահանգն ունի 370,640
հոգի հայ բնակիչներ: Հիշյալ գյուղորայքում և Վան քաղաքում կան
382 եկեղեցիներ, որոնք ունեն 270 բահանա, կնշանակեն՝ շատ գյուղեր
ղուրկ են եկեղեցուց, և շատ եկեղեցիներ բահանա չունեն, բայց կան
այնպիսի գյուղեր, որոնք մի եկեղեցու փոխարեն ունեն մի քանիսը:
Դրա հակառակ, համեմատաբար շատ խոշոր բաղմաթյուն են կազմում
կուսակրոն աբեղաները, վանքերը և մենաստանները: Վանա նահանգն
ունի 87 վանքեր և մենաստաններ, որոնց մեջ բնակվում են 1,500-ի
չափ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, ճգնալոր և մենակյաց արեղա-
ներ: Այս բոլոր կրոնական հիմնարկությունների հանդեպ ամբողջ նա-
հանգում չկա ոչ մի ժողովրդական դպրոց: Կան, արդարև, մի քանի
վանքերի խուցերում փոքրիկ վարժարաններ, բայց նրանք պատրաս-
տում են տիրացուներ և կրոնավորներ միայն, իսկ ժողովրդի հաղարից
մեկը անգամ դրագետ չէ»:

Երևակայեցեք 87 վանքեր և մենաստաններ ու 1,500-ի չափ կու-
սակրոն աբեղաներ մի նահանգում, դա մեծ քանակություն է: Բայց
առաջ ավելի բաղմաթիվ են եղել վանքերը. նրանց շատերի ավերակ-
ներն են մնում այժմ. և շատերը բոլորովին անհետացել են: Աբեղա-
ների մասին նույնպես խոսում են, թե այժմ նրանց թիվը կիսով չափ
պակասել է. բայց այդ մնացածները դարձյալ շատ են: Եվ այս ծուլը,
ցնորամիտ «երկնաքաղաքացիների» աղղեցությանն ենք պարտական,
որ մեր ժողովուրդն այսօր գտնվում է իր խորին բթամտության մեջ:

Բայց եղել են ժամանակներ, և այն ժամանակները շատ հին են,
երբ մեր եկեղեցականներն այնպես չէին, որպես այժմ: Նրանք դրանց
նման անբնական կյանք չէին վարում. նրանք գերդաստանի հայրեր էին
և ընտանիքների մեջ էին բնակվում: Այս պատճառով, նրանք գիտեին,
թե ի՞նչ է կյանքը, ի՞նչ է աշխարհը և ինչպես պետք է հոգ տանել նրա
համար, որ մարդու ապրուստը հանդիստ ու բախտավոր լինի: Գերդաստա-
նի հայր լինելով, միևնույն ժամանակ նրանք ժողովրդի հայրն էին. ծնո-
ղական սիրո զգացմունքը առաջ էր բերել նրանց մեջ և խիստ ջերմ սեր
դեպի ամբողջը, և բոլոր սրտով նվիրել էին իրանց անձը ժողովրդի բար-
օրությանը: Իսկ այժմ չէ կարելի գտնել մի մարդ, որ այնպես վայրենի,

անդգա և անտարբեր լինելու դեպի հասարակաց բարին, ինչպես մեր կուսակրոն եկեղեցականն:

Վանքն այն ժամանակ, այժմյան պես, աշխարհային գործերից փախած և իրան երևակայական հոգևոր ցնորքները նվիրած, ծուլների բնակարան չէր: Վանքն այն ժամանակ, այժմյան պես շնորհավաճառության, կախարդության և տեսակ-տեսակ մոլությունների հանդիսարան չէր: Վանքն այն ժամանակ հոգևոր և մարմնավոր դպրոց էր, ուր անխոնջ միաբանությունը պարապած էր մանկտու կրթությունով, գրքերի թարգմանությունով, ինքնուրույն հեղինակություններով և գիտությունն ու լույսը ժողովրդի մեջ տարածելով:

Եկեղեցականությունն այն ժամանակ, որպես կրոնի, եկեղեցու և կրթության, նույնպես և հայրենիքի ու պետության հղոր պաշտպանն էր: Եթե լինում էին մեր թագավորների ու նախարարների մեջ խռովություններ, եկեղեցականն էր նրանց մեջ հաշտեցուցիչ տարրը: Եթե լինում էին թշնամու հետ պատերազմներ, եկեղեցականն էր ոգևորում ժողովրդին կռվելու, քաջությամբ կռվելու և պաշտպանելու իր հայրենիքը: Եթե որևիցե թագավորի հետ պետք էր խաղաղության դաշն կապել, եկեղեցականն էր դեսպանախոսության գնում: Եթե հայրենիքին վտանգ էր սպառնում և ուրիշ թագավորից պետք էր օգնություն խնդրել, եկեղեցականն էր միջնորդ դառնում: Մի խոսքով, բարձր հոգևոր կառավարությունը խիստ սերտ կերպով կապված էր թագավորի իշխանության հետ. և երկու ներդաշնակ ուժեր, միացած մի ամբողջության մեջ, լծորդաբար առաջ էին տանում պետության կառավարությունը: Եվ այն ժամանակ Հայաստանը երջանիկ էր...

Այս ամենը, ինչ որ գործում էր եկեղեցականությունը, բոլորովին ընդդեմ էր նրա կրոնական բնավորությանը: Բայց մեր եկեղեցականությունը այն ժամանակ մի նշանավոր բացառություն էր կազմում: Եթե քրիստոնեական աշխարհում. նա կատարյալ ժողովրդակալ էր. նա միացնում էր իր մեջ հոգևոր և նյութական կյանքը՝ իրական աշխարհը և երկինքը: Իսկ այժմ...

Այժմ եկեղեցականը մեզ համար մի մեռած և անպիտանացած տարր է. նորից կյանք տալ նրան, դա շատ ուշ կլինի. այդ պատճառով մենք ստիպված ենք դիմել ուրիշ միջոցների, որպեսզի մեր ժողովուրդը վերականգնենք, որի մեջ դեռ բոլորովին հանգած չեն կենսական ուժերը: Այո՛, հանգած չեն, բայց մնացել են նրանց անդոր կայծերը միայն, որոնց պետք է շունչ տալ, բորբոքել, մինչև նրանք բոցավառվեն... Իսկ դա լինում է տոկուն և հիմնավոր կրթությամբ, որպեսզի

ժողովուրդին ինքը հասկանա, թե որքան լավ է ազատությունը, որքան հանգիստ և ուրախ է լինում մարդու կյանքը, երբ նա ազատ է...

Բայց մեր ընկեր Կարոն բոլորովին տարբեր մտածություն ունի. նա բնության հարազատ և ազատ որդին է՝ նա ասում է՝ ազատությունը մարդու ընդաբույս բնազդումներից մեկն է. նա ստեղծված և ծնված է մարդու հետ՝ նա ասում է՝ բնության մեջ ամեն մի առարկա, որոնց մեջ կա կյանքի և աճելության զորություն, պահանջում են ազատ լինել, ազատ զարգանալ: Եվ եթե մարդը տանում է ստրկություն, դա ակամա է. հեռացրո՛ւ նրանից ճնշող ուժը, կտեսնես, նա ազատ էակ է: Շատ հարկավոր չէ, ասում է Կարոն, որ մարդը հասկանա, թե ի՞նչ բան է ազատությունը, որպեսզի ձգտումն ունենա դեպի նա: Որպես կարող է մարդը չգիտենալ, թե ի՞նչ նյութ է օդը կամ ո՛րպիսի քիմիական տարերքից բաղադրված է նա և կամ ի՞նչ սնունդ է տալիս իր մարմնին, բավական է, որ նա գիտե, երբ օդ չշնչե, կմեռնի: Ազատությունը, ասում է նա, մարդու հասարակական կյանքի մթնոլորտն է, որի մեջ զարգանում է նա, կատարելագործվում է և հասնում է իր մարդկային բարձր նշանակությանը: Որքան ճնշված, որքան սահմանափակված լինի այս մթնոլորտը, այնքան մարդը անզոր, ծուլ և բթամիտ կմնա: Ազատությունը մարդ ստվորում է ազատության մեջ:

Ես մասամբ համաձայն եմ Կարոյի հետ, առաջ տարավ Ասլանը, այո, ազատությանը մարդ ընտելանում է ազատության մեջ: Բայց զըլ-խավոր բանն այն է, թե ի՞նչ միջոցներով պետք է տալ մի ճնշված ժողովրդին ազատություն, երբ որ հազարավոր զորեղ ձեռքեր արգելք են լինում: Եվ ո՞վ պետք է առաջնորդե ժողովրդին դեպի ազատություն:

Մեր գրամատերերն, որպես դու տեսար, սկսած առաջին «ամիրայից» մինչև վերջին «քեռի Պետրոսը» ավազակներ են, ապրում են ժողովրդի արյունով և քրտինքով: Մեր եկեղեցականները, սկսած պատրիարքից մինչև վերջին Կարապետ հայր սուրբը, նույնպես ավազակներ են: Պատրիարքը իր առաքելական աթոռը գնում է սուլթանի Բարձրագույն Դռնից կաշառքով. իսկ Կարապետ հայր սուրբն իր վանքի վանահայրությունը գնում է քուրդ իշխանից նույնպես կաշառքով: Ծրկուսն էլ պետք է կողոպտեն, կեղեքեն ժողովուրդը, որ կարողանան իրանց բռնապետական դիրքը պահպանել:

Մեզ պակաս է և հասարակական գլխավոր զորությունը, այն է թարմ և նորահաս երիտասարդությունը. դրանք կարող էին դպրոցների, գրականության և լրագրության միջոցով զարթեցնել և նախապատրաստել ժողովրդին: Բայց դժբախտաբար մենք երիտասարդություն չունենք. մենք ունենք Կ. Պոլսում մի քանի տգետ և ամեն կրթություն-

նից ղուրկի «զեզեկներ» միայն, որոնք ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ո՛չ շաղակրատ տիրացուներ, էլ ո՛վ է մնում: Մնում են մի քանի կարոտներ, արդարեւ, ազնիվ և գործող անձինք, բայց մի ձեռքը ծափ կզարկե՞...

Այսուամենայնիւ, մենք բոլորովին հուսահատ չենք. մենք ունենք մի, թեկ անմշակ, բայց մեծ զորություն՝ ամբոխը, դա բավական է...

Քիչ ցույց տված վիճակագրական թվանշաններից հայտնի է, թեև հայ ժողովուրդը վաճառահանգում թշնամու սրից, սովից, կրակից և բարբարոսական հարստահարություններից այժմ մեծ մասամբ սպառվել է, այսուամենայնիւ 370,640 հոգին դարձյալ մի խոշոր թվանշան է: Մի այսքան բաղմունքուն դեռ ամփոփ կերպով մնացել է հայրենական հողի վրա: Թողյալ այդ, այս նահանգում կան և ուրիշ ազգութայիններ, որոնք մեզ վիճակակից են: Հրեաների, ասորիների, բոշաների և եզիդիների դրությունն ավելի վատ է, քան թե հայերինը: Այս թշվառականները նույնպէս մարդիկ են և մեզ նման մարդիկ, նրանց էլ պետք է ազատութունը, նրանք մեր բարի դրացիներն և լավ կենակիցներն են, նրանք պատրաստ են մեզ հետ գործելու...

Հաշվելով ամբողջ վաճառահանգի քուրդ, թուրք և այլ մահմեդական ազգաբնակչութիւնները, բոլորը հայերի կես մասը հազիւ են կազմում. բայց նրանք տիրում են ամենի մրա, որովհետեւ դենք ունեն, որովհետեւ կոպիտ և վայրենի ուժ ունեն: Այս երկրներն անունով միայն պատկանում են Տաճկաստանին, բայց իսկապէս տիրում են քրդերը: Այսպիսի բարբարոս ազգերի իշխանության ներքո, որոնք ամենեւին կրթության ընդունակ չեն, անհնար է մի ուրիշ, ավելի ընդունակ ազգության դարգանալ և մարդկային առաջադիմության ձգտել: Ահա՛ գըլխավոր պատճառը, թե ինչո՞ւ այստեղ հայերն այսքան ետ են մնացել և այսպէս խավարի մեջ են ապրում: Կրկնում եմ, հայը ընդունակ է կրթության, որովհետեւ նա քրիստոնէյա է, որովհետեւ նա ունի հարուստ լեզու և ճոխ, բազմակողմանի գրականութիւն. նա ունի պատմական անցյալ: Մի քրեական հանցանք է դա մարդկության դեմ, թողնել մի այսպիսի ազգութիւն, որ բարոյապէս, մտավորապէս և ֆիզիկապէս ոչնչանա վայրենի քրդի ու թուրքի լծի տակ: Հայը և ասորին կարող են արեւելքում գիտության և կրոնի առաքյալներ լինել, ինչպէս եղիլ են առաջ, բայց նախ պետք է նրանց ազատութիւն տալ:

Բայց երբեք օտարը մարդու համար չէ մտածում, քանի որ նա ինքն իր մասին անհոգ է: Ռամկական առածն ասում է՝ «մինչև տղան լաց չէ լինում, մայրը ծիծ չէ տալիս»: Բայց մենք այդ էլ փորձեցինք, շա՛տ լաց եղանք, շա՛տ աղաղակեցինք, բայց մեր ձայնը լսող չեղավ...

Որովհետև ամբողջ աշխարհն իր փորի և քսակի համար է մտածում... Որպես Կ. Պոլսի «ամիրա» սեղանավորը, իր անձնական շահերի պատճառով, միշտ խնկարկում է մի փրած և անկարգ կառավարության և միշտ նրա տեղականության համար է աղոթում, այնպես էլ կան ամբողջ քրիստոնյա պետություններ, որոնք թուրքի հետ առևտրական հարաբերություններ ունեն, և իրանց մասնավոր շահերի պատճառով թողնում են, որ վանազան խեղճ աղզություններ թուրքի բռնակալության տակ ճնշվեն։ Նրանք վաճառականներ են, վաճառականի սրտից միշտ հեռու է մարդասիրական զգայմունքը...

Օտարի օգնությունից մեզ շահ չկա։ Դժբախտ է այն ազգը և միշտ դժբախտ կմնա, որ օտարի օգնության կարոտ կլինի։ Ոչ ոք իր հոր հոգու համար մեզ չի օգնիլ։ Նա պետք է տասը բան առնե մեզանից, որ մի բան տա։ «Ողորմություն խնդրողի հրեաք միշտ սև կլինի, և քսակը՝ դատարկ»։ Մարդ պետք է իր սեփական աշխատությամբ և իր ուժովը ոտքի կանգնե։ Օտարի օգնությունը նման է մի նեցուկի, որը հենց որ ետ քաշեցիր, կտեսնես, դարձյալ ցած կընկնի նրա վրա հենված առարկան...

Մեր գլխավոր օգնականն է մեր երկրի բնությունը՝ նրա տեղագրական դիրքը։ Վան-Տոսսը իր անմատչելի լեռներով, իր անդնդախոր ձորերով և իր նեղ փապարներով մի հսկայական ամրոց է. այստեղ շատ զփվարությամբ կարող է մուտք գործել օտար և ինքնակույ հյուրը։ Այստեղ շատ անգամ հոռմայեցիք, հույները, պարսիկները, մարերը և արաբացիք կորցրել են իրանց լեզեռները։ Վանա նահանգը բնությունից պատրաստված է հայերի համար ազատ կեցության կենտրոն լինել։ Նա իր չորեք կողմում ունի այնպիսի գավառներ, որոնք մինչև այսօր շատ խիտ բնակեցրած են հայերով։ Հյուսիսից բռնած է Արզրումի ընդարձակ նահանգը՝ Կարսի, Բայազեդի և Մազուի գավառներով։ Հարավից՝ Դիարբեքիի նահանգը Սասնո և Մոգաց գավառներով։ Արևմուտքից տարածվում է ընդարձակ Տարոնը՝ Բաղեշի և Մուշի գավառներով։ Արևելքից՝ Խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի և Ռավանդուղի գավառները։

Բացի հիշյալ նահանգներից և գավառներից, որոնք շրջապատում են Վան-Տոսսը, մենք հարավ-արևելյան կողմում ունենք մի լավ դրացի՝ լեռնային Զոլամերիկը, որ իր վայրենի դրությամբ կարող է Հայաստանի Դադստանը համարվել։ Այս երկիրը, որ մեր հին Տմորիք կամ Կորդիք գավառն է, այժմ բնակեցրած է ասորիների ջոլո կոչված ցեղով, որոնք նեստորական քրիստոնյաներ են։ Զոլոն մի քաջազնական

ժողովուրդ է, որ, սկսյալ անհիշելի ժամանակներից, Զուլամերկի լեռներում պահպանել է իր անկախությունը։ Քրդի և թուրքի իշխանությունը մինչև այսօր այնտեղ մուտք չէ գործել։ Բայց ի՞նչ է պատճառը։ Զուլաները թվով աչտեղի հայերից շատ փոքր են. նրանց թիվը հազիվ թե 50 հազարի է հասնում, կնշանակե՛լ վանա նահանգի հայ ազգաբնակչության ութերորդ մասը։ Ուրեմն ի՞նչ է պատճառը, որ նրանք ազատ են։

Զուլաները բոլորը զինվորված մարդիկ են. նրանց կանայք, աղջիկներն մինչև անգամ զենք են կրում։ Նրանք հասկացել են, թե առանց սրի մեր դարում չի կարելի գլուխ պահել։ Հրեշտակները միայն զենք չեն կրում, որովհետև պաշտպանելու ոչինչ չունեն. բայց նրանք էլ հարկավորված միջոցում զինավորվում են...

Զուլաները կառավարվում են իրանց պատրիարքի իշխանության ներքո, որ կոչվում է Մար-Շիմոն. դա ժողովրդի հոգևոր և մարմնավոր իշխանն է։ Այժմյան Մար-Շիմոնը մի քաջ երիտասարդ է, որ միացրել է իր ձեռքում Քրիստոսի խաչը և աղատության սուրբ։ Բոլոր ժողովուրդը հպատակում է նրան որդիական հնազանդությամբ։ Մար-Շիմոնի օրինակը մի բացառություն է ամբողջ քրիստոնեական աշխարհում, որ հոգևոր պատրիարքը միևնույն ժամանակ հասարակ զինվոր է, հայրենիքի պաշտպան է։ Հոռմի պապը նույնպես պահում է զինվորներ, բայց պապի իշխանությունը մի կատարելագործված խաբեություն է։ Մար-Շիմոնը զինվոր է, զինվորի բոլոր ազնիվ հատկություններով։

Մար-Շիմոնի երկիրը մեծ մասամբ մաքրած է օտարազգիներից. այնտեղ կան փոքր թվով հայեր և մի քանի քրդի ցեղեր, որոնք բոլորն էլ հպատակում են պատրիարքի իշխանությանը։ Մար-Շիմոնի երկիրը մի փակված Զինաստան է, ուր օտարի ոտքը մուտք չէ գործում։ Բայց կարո՞ն այժմ այնտեղ է. նա գնացած է պատրիարքի մոտ մի քանի զործերի համար տնօրինություններ անելու, հուսով եմ, որ նրա տեսությունը հաջող վախճան կունենա...

Զուլաների օրինակը մի մեծ խրատ է մեզ, հայերիս համար, թե մենք էլ կարող ենք մեր լեռներում ազատ և հանգիստ ապրել, եթե մեր աղատությունը կամենայինք պաշտպանել մեր սրով և արյունով։ Բայց մենք ունե՞նք այնպիսի հոգևորականություն, ինչպես Մար-Շիմոնը. մենք ունե՞նք այնպիսի ժողովուրդ, ինչպես ջուղն։ Հալը սրից այնպես է վախենում, ինչպես դեղ...

ՍԻՐՈ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Վանքի տոնախմբությունը արդեն վերջացած էր։ Ուստալորները սկսել էին վերադառնալ զեպի իրանց երկրները։ Մերունի որսորդի ընտանիքը նույնպես պատրաստվում էր առավոտյան թողնել վանքը։ Բայց իմ մեջ առաջ էր եկել մի զարմանալի փոփոխություն. ես մոռացել էի Մարոյին, մոռացել էի Սոնային, մոռացել էի մորս և քույրերիս, որոնք այնքան սիրում էին ինձ և աշխատում էին ինձ իրանց հետ մեր տունը տանել։ Ես սիրահարվել էի Ասլանի վրա։ Կարծես թե այդ ոգելից երիտասարդը կախարդած լինեք ինձ. ես չէի ուզում բաժանվել նրանից։ Թեև Ասլանի խոսքերն ինձ շատ մոլթն էին, թեև ես դեռ պարզ չէի հասկացել, թե ի՞նչ նպատակի է ձգտում նա, և ի՞նչ են ուզում անել նրա մտերիմ ընկերներն, այսուամենայնիվ, մտածում էի, թե լավ է նրանց հետ լինել, նրանց հետ գործել, նրանք աղնիվ մարդիկ են։ Այս պատճառով, երբ Ասլանը հայտնեց, թե «մի գործի» համար միտք ունի Վան քաղաքը դնալ, ես աղաչեցի, որ ինձ էլ իր հետ տանե։ Նա չհոժարվեցավ, ասաց, թե դու եկել ես ծերունի որսորդի ընտանիքի հետ, պետք չէ նրանց անտեր թողնել։ Մարոն մեզ մոտ էր, նա լսեց այս խոսքերը և իրան հասուկ արհամարհական ոճով պատասխանեց, թե ես շատ հարկավոր չեմ նրանց, թե նրանք առանց ինձ էլ կարող են տուն վերադառնալ, թե որսորդի ընտանիքին ոչ ոք չի համարձակվի մոտենալ։ Ով որ չէր ճանաչում Մարոյին, կարող էր վշտանալ այս խոսքերից, բայց ես դիտեի նրա սիրտը, թե որքան բարի էր նա, այս պատճառով նրա խոսքերը շարժեցին իմ ժպիտը միայն։

Երեկո էր։ Այս խոսակցությունն անց էր կենում մեր մեջ մի բլուրի վրա, որ բավականին հեռու էր վանքից. այնտեղ դնացել էինք Մարոյի հետ «տիրամոր ծաղիկներ»* քաղելու, ուր և հանդիպեցանք Ասլանին։ Նա դարձյալ կերպարանափոխ էր եղած։ Այժմ նմանում էր մի վանեցի վաճառականի։

Մարոն ևս իր կողմից խնդրեց Ասլանից, որ ինձ վեր տանե իր հետ, ասելով, թե ես ամենեին քաղաք չէի տեսել, հարկավոր էր ինձ քաղաք

* Դա մի տեսակ զեղնադույն ծաղիկ է մանրիկ և ցամաք թերթիկներով, որոնցմով լի է վանքի շրջակայքը. նա երբեք չէ խամրում, այս պատճառով և կոչվում է «անթառամ ծաղիկ»։ Նվիրված է աստվածամորը, երկնքի անթառամ կույսին։

տեսնել, և մենք երկուսս էլ, երկար թախանձելուց հետո, վերջապես նրան ընդունել տվինք:

— Ես դուրս եմ գալու հենց այսօր, արևը մտնելին հետո,— ասաց նա.— մնում է թեկեկես ժամ:

Ես խնդրեցի մի փոքր սպասել, մինչև ես զնամ մորս և քույրերիս հետ տեսնվեմ:

— Սպասել կարող չեմ,— ասաց նա,— վաղը չէ մյուս օրը առաւելոյան ես պետք է վանում գտնվեմ:

— Ուրեմն, դու գիշերները չի՞ պիտի հանգստանաս, որ կարողանաս հասնել,— հարցրուց Մարոն:

— Ոչ,— պատասխանեց նա,— որովհետև երեք օրվա ճանապարհ է:

— Ուրեմն ես չի՞ պիտի կարողանամ տեսնել մորս:

Նա մոտեցավ ինձ և հաղիվ լսելի ձայնով ասաց.

— Ով որ կամենում է մեր ետեկից գալ, պետք է թողնե իր մորը, հորը, քույրերին և եղբայրներին: Հասկացա՞ր:

Այնուհետև Ասլանը հայտնեց, թե և ընդունում է ինձ իր հետ վան տանել, բայց չէ կարող միասին դուրս գալ, այլ կսպասե ինձ առաջին իջևանում, որ այնքան հեռու չէր, և պատվիրեց զնալ ձի նստել և անմիջապես ճանապարհ ընկնել: Այնուհետև նա խիստ մտերմությամբ գրկեց Մարոյին և ինձ, հետո բաժանվեցանք: Մենք շտապեցինք դեպի մեր վրանը:

Ճանապարհին Մարոն ինձ ասաց:

— Գնա՛, Ֆարհատ, լավ ես անում, որ զնում ես, վան քաղաքը կտեսնես, բայց Սոնային չմոռանաս...

Այս խոսքը ինձ կասկածանքի մեջ գցեց, և ես հարցրի, թե ի՞նչ մտքով էր ասում այդ:

— Սոնան սիրում է քեզ, Ֆարհատ, դու էլ նրան խոսք ես տվել... տղամարդը պետք է իր խոսքը կատարե:

— Այս դու ո՞րտեղից գիտես:

— Ես բոլորը գիտեմ... ես գիտեմ, թե դուք ինչպես եք անցկացրել ձեր օրերը այն ժամանակ, երբ դու աշակերտ էիր նրա հոր տանը... ես ամենը գիտեմ...

Ես բոլորովին շփոթվեցա:

— Ո՞վ ասաց քեզ:

— Սոնան ինքը պատմեց ինձ: Նա այնպես ցավելով էր պատմում, որ ես չկարողացա իմ արտասուքը պահել:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. նա շարունակեց խոսել:

— Դու գիտե՞ս, Ֆարհատ, Սոնան որքան անբախտ է. նրա մխիթարությունն այժմ դու ես. բայց եթե դու էլ խաբես նրան, նա էլ չի ապրի:

Մարոյի ամեն մի բառը ինձ վրա կայծակի ներդրածություն էր ունենում: Ես չգիտեի ինչ պատասխանեմ. նրա ասածները բոլորը ճշմարիտ էին. ես Սոնային խոսք էի տվել...

— Դու Սոնային խոսք ես տվել,— կրկնեց և Մարոն,— լավ չէ. երբ տղամարդն իր խոսքը չէ կատարում...

— Բայց եթե աղջիկը չէ՞ կատարում...

— Նույնպես լավ չէ:

Ես նկատեցի, Մարոյի ձայնը ղգալի կերպով դողում էր վերջին պատասխանը արտասանելու միջոցին:

Ես ասեցի:

— Դու էլ ինձ խոսք ես տվել...

— Տվել եմ, ճշմարիտ է, բայց ես չեմ ուզում ուրիշի սիրո փշրանքովը կշտանալ...

Ես թեև հասկացա, թե ինչ ասաց նա, բայց դարձյալ հարցրի.

— Ի՞նչ է նշանակում այդ:

Նա իսկույն չպատասխանեց, բայց ես նկատեցի, որ նրա աչքերը վառվում էին բարկության բոցով. և նա վերջապես պատասխանեց բոլորովին կատաղած կերպով.

— Ես գիտեի, որ դու խիզճ չունես, բայց հիմա տեսնում եմ, որ դու խելք էլ չունես: Ես չեմ կարող սիրել այն մարդուն, որ խաբեց գիտե...

— Ուրեմն մեր մեջ ամեն ինչ վերջացա՞ծ է:

— Հենց այն րոպեից, երբ «կաթնաղբյուրի» ձորում, Սոնան քո մոտ նստած, իր անբախտությունն էր պատմում...

Մարոյի խոսքերն որքան և վիրավորական լինեին, որքան և կծու լինեին, բայց նրանք ուղիղ էին: Ես ղղում էի իմ մեղքը, ո՛չ բարկանալու և ո՛չ ներողութուն խնդրելու իրավունք չունեի...

Առժամանակյա լռությունից հետո նա հարցրուց.

— Եթե դու ուզում ես, որ մենք դարձյալ բարեկամներ մնանք, պետք է սիրես Սոնային:

— Ես ուզում եմ, որ մենք մնանք այնպես, ինչպես էինք առաջ...

— Դա անցավ: Պատասխան տուր, ինչ բանի համար հարցնում եմ քեզանից: Կսիրե՞ս Սոնային, թե ոչ:

— Իմ խոսքը հենց այն է...

Նա կանգնեց կես ճանապարհի վրա. ես նշմարեցի, նա ամբողջ մարմնով դողում էր, և գունատված դեմքի վրա նկարված էր վայրենի կատաղութուն:

— Այստեղ մենք բաժանվում ենք,— ասաց նա աշխատելով զբա-
սկել իր վրդովմունքը:— Դու այլևս չես կարող ոտք կոխել որսորդի վրա-
նը: Սպասի՛ր այստեղ. ես կգնամ, կուղարկեմ քո ձին և զենքերը, ուր
որ ուզում ես, գնա:

— Ուրեմն դու արտաքսում ես ինձ:

— Ինչպես կուզես, այնպես հասկացիր...

— Անգո՞ւթ...

Նա շուռ տվեց երեսը, որ ես չտեսնեմ, և շարունակեց շտապով գնալ
դեպի ուխտավորների բանակը: Որքան էլ խռոված լինեի ես, դարձյալ
չէի կարելի չնկատել նրա աչքերում արտասուքի այն կաթիլները, որոնք
դուրս ցայտեցին հրեղեն գնդակների նման:

Մինչև այսօր և գուցե հավիտյան, չեմ կարող մոռանալ այն վըշ-
տահար դեմքը իր արդար-վրեժխնդրական վարհուրանքով...

Ես բռնորոշին սառեցա, մնացի քարե արձանի նման կանգնած:
Աչքերիս առջև մթնեց, ոտքերս դողացին, և անշունչ դիակի նման գլոր-
վեցա գետին...

Մութը բռնորոշին պատել էր, երբ հուշի եկա: Ո՛րքան մեծ եղավ
իմ ուրախությունը, երբ գլուխս Մարոյի գրկումը գտա: Նա համբուրեց
իմ ճակատը, ասելով:

— Դու կներես ինձ, Ֆարհատ, ես քո սիրտը կոտրեցի...

Նա սկսեց դառը կերպով հեկեկալ:

— Քո վերքը վտանգավոր չէ, Ֆարհատ, ես լվացի նրան, փաթա-
կեցի, արցունք բռնորոշին դադարել է: Այժմ դու լավ ես:

Եվ իրավ, ես զգացի, որ ամբողջ մարմնով ջախջախված եմ արյան
մեջ: Իսկույն հասկացա, որ վայր ընկնելու միջոցին գլուխս զիպցրել էի
քարին, և Մարոն, այդ տեսնելով, ետ էր դարձել ինձ օգնելու համար:

— Ես պատճառ եղա... — ասաց Մարոն,— ես կսիրեմ, մի՛շտ կսի-
րեմ քեզ: Մի՛ նախատիր ինձ, Ֆարհատ:

Եթե մեռած ես լինեի, այս խոսքերը կարող էին կենդանացնել ինձ:
Բայց արյան չափազանց հասումը բավականին սպառել էր իմ ուժերը:
Ես կարծես երազի մեջ լսում էի նրա խոսքերը, կարծես, երազի մեջ
զգում էի նրա ջերմ շրթունքների հպավորությունը, որ ստեղ-ստեղ
սեղմվում էին իմ երեսի վրա...

Մին էլ զգացի՝ մի հսկայական ձեռք վեր բարձրացուց ինձ գետնից
և ծոխ նման պեկեց ուսին. և ինձ լսելի եղան Մըհեի խոսքերը.

— Սատանան տանի... մի սլստիկ ծվատվելուց ընկած է գետին, կթրթփա... չի էլ ամաշում... արյունից սիրտը կմարի...:

Ես արթնացա մյուս անգամ, երբ գիշերից բավական անցել էր: Ծերունի որսորդի վրանի մեջ աղոտ լույսով վառվում էր յուզն սպառված լապտերը: Մարոն միայնակ նստած էր իմ մոտ. վրանում, բացի մեղանից, ոչ ոք չկար. մյուսները քնած էին դրսումը: Մարոյի առաջին հարցմունքն եղավ, թե ի՞նչպես եմ զգում ինձ: Ես պատասխանեցի, թե չավ եմ, միայն շատ ցավում եմ, որ ետ մնացի Ասլանի հետ ճանապարհորդելուց:

— Մըհենն այստեղ է,— ասաց նա,— երբ բոլորովին կառողջանաս, նա քեզ կտանե Կան: Ասլանը այնտեղ մի քանի օր պետք է մնա: Դու դարձյալ կգտնես նրան:

— Ես կգնամ առավոտյան, վաղ առավոտյան: Ասլանը խոստացավ սպասել ինձ առաջին իջեանում, ես նրան սպասել չեմ տա:

Առավոտյան ինձ բոլորովին առողջ չէի զգում: Արյան չափազանց հոսումը բավական թուլացրել էր ինձ: Բայց մի քանի օրից հետո ես կարող էի ձի նստել և ճանապարհ գնալ: Մարոն առաջարկեց Մըհենին ինձ հետը վեր առնել:

— Մըհենն ի՞նչու է եկել,— հարցրի ես:

— Նա եկել է մեզ տանելու,— պատասխանեց նա:

— Ո՞վ է ուղարկել:

— Հայրս:

— Ուրեմն ես ի՞նչպես կարող եմ նրան առնել ձեզանից:

— Մենք առանց նրան ես կարող ենք գնալ:

— Հենց ե՞ս կույր հավի պես չեմ կարող մենակ ճանապարհ գնալ:

— Կարող ես, բայց ճանապարհը կկորցնես: Բացի դրանից, Մըհենն հորիցս նամակ ունի Ասլանի վրա, պետք է շուտով հասցնի:

Արևը դեռ չծագած Մըհենի հետ ճանապարհ ընկանք: Նա ձի նըստելու սովորություն չունեի: «Մեղք է,— ասում էր,— ապա ոտքերս ինչո՞ւ համար ստեղծել է աստված»:

Մըհենն գնում էր իմ ձիու առջևից, ահագին լախտը իր թևի վրա դրած: Նա լուռ էր, նա չէր խոսում և իմ հարցերին տալիս էր խիստ կարճ պատասխաններ:

Ես ճանապարհին հազիվ կարողացա մտաբերել, թե որքան անքաղաքավարի կերպով բաժանվեցա Մարոյից: Ես նրան ոչ մի խոսք չասացի. նա այնքան տեղ եկավ ինձ հետ, նայում էր իմ վրա, սպասում էր մի քաղցր խոսք լսել: Ես մտաբերեցի, որ իմ հեռանալուց հետո նա

իսկույն չվերադարձաւ դեպի վրանը, այլ նստեց ճանապարհի մոտ մի քարի վրա: Ես այժմս էլ հիշում եմ, թե ինչպես, գլուխը քարշ գցած, նստած էր նա: Ես հարցրի Մըհեից: Մըհեն Մարոյի մոտ էր, նա հետո եկաւ և հասաւ ինձ:

«Նա լաց էր լինում», ասաց իմ ուղեցույց Հերքուլեսը:

— Ինչո՞ւ էր լաց լինում, Մըհե:

— Սատանան գիտե, թե աղջիկը ինչու լաց կլինի...

Մըհեն, ինչպես առաջ ես մտածում էի, այնքան հիմար չէր. նա երեաց ինձ խիստ ծածկամիտ մի մարդ: Որովհետեւ որքան ես աշխատեցի նրանից դուրս քաշել մի խոսք, թե ի՞նչ նպատակ ուներ նրա թափառելը մի օր այստեղ, մյուս օր այնտեղ, նա ոչինչ չհայտնեց, տվեց միայն մի քանի արհամարհական պատասխաններ, ասելով. «Եթե շատ բան գիտենաս՝ շուտ կպառաւանս»:

Առաջին իջևանում, ուր ժամադիր էր եղած Ասլանը ինձ սպասելու, նրան չգտանք: Դա մի փոքրիկ հայաբնակ գյուղ էր քրդերի հետ խառը: Բայց երբ մոտեցանք գյուղին, մի մարդ դուրս եկաւ իմ առաջ, երևում էր, որ նա մեզ սպասում էր:

— Ի՞նչպես է քո անունը, — հարցրուց նա:

— Ֆարհատ:

Նա հանեց իր ծոցից մի կնքած թուղթ և տվեց ինձ: Նրա մեջ գրած էին այս խոսքերը.

«Ֆարհատ, մի դեպք առիթ տվեց ինձ շեղվել այն ճանապարհից, որ ուղղակի տանում է դեպի Վան: Ներիր, որ չկարողացա սպասել քեզ: Այս մարդուն պատվիրած եմ, որ քեզ ինձ մոտ բերե: Նա գիտե իմ տեղը: Ասլան»:

Թուղթը կարդալուց հետո այն մարդը հարցրուց.

— Եթե այստեղ հանգստանալու միտք չունեք, ես այս բոսիս էլ պատրաստ եմ ձեզ առաջնորդելու:

Այս տղամարդը հագնված էր բոլորովին քրդի ձևով, և եթե նա հայերեն չխոսեր, ես նրան քուրդ պիտի կարծեի: Զենքերը նույնպես քրդի էին՝ երկար նիզակը ձեռին, մի զույգ ատրճանակներ գոտիումը խրած, ահագին երկաթապատ վահանը ուսին դրած և կեռ սուրը կողքից քարշ տված:

Նա սկսեց քրդերեն խոսել Մըհեի հետ: Երևում էր, երկուսն էլ ճանաչում էին միմյանց:

Ինձ էլ ծանոթ երեաց այն հսկա տղամարդի դեմքը, որպես թե մի անգամ պետք է տեսած լինեի նրան: Իսկույն մտաբերեցի, որ դա այն

Երկու զեյթունցի տղամարդերից մեկն է, որոնց հս տեսա արաբական մինարեթում, այն գիշերը, երբ առաջին անգամ հանդիպեցա Կարոյին։ Այժմ հասկացա, թե ինչո՞ւ Ասլանը փոխել էր իր ճանապարհի ուղղութիւնը. երևի, զեյթունցիին նրան մի անակնկալ բան հաղորդած պետք է լիներ, որ առիթ էր տվել նրան թողնել ուղղակի Վան գնալը։

Վերջացնելով իր խոսակցութիւնը նրա հետ, Մըհեն դարձավ դեպի ինձ այս խոսքերով.

— Ես հիմա գիտեմ, թե ուր է գնացել Ասլանը, ես քեզ կտանեմ ուղիղ նրա մոտ, այս մարդը մեզ պետք չէ։

— Բայց դու ճանապարհը ճանաչո՞ւմ ես,— հարցրի ես։

— Սատանայի պես։

— Բայց քանի որ դուք չեք ուզում այստեղ հանգստանալ, սպասեցեք, մինչև ես մի բան կբերեմ ճանապարհին ուտելու համար,— ասաց զեյթունցիին և վաղեց դեպի գլուղը։

Ես մտաւ գլուղի ծայրումը գտնված տներից մեկի մեջ և քանի բոպեից հետո դուրս եկավ մի մաղ ձեռին բռնած։ Նրա մեջ դրած էին մի քանի հատ տափակ, լայն և բոլորակ հացի նման բաներ, մի փսքր դեղնագույն և երեսներն օծած մեղրով։ Դա շորացրած սեր էր, բավականին հաստ զանգւածով, Հայաստանի պարարտ կաթի արդյունքն էր։

Մըհեն երկու հատ առեց, և, փողի նման գալարելով, մի բոպեում կերավ։

— Մըհեն էսպիսի սատանայական բաներով չի կշտանա, գնա՞, հաց բեր,— ասաց զեյթունցուն։

Բայց ես մեկ հատի կեսը հաղիվ կարողացա ուտել, այնքան պարարտ և սննդարար էր սերը։

— Ես հաց ունեմ հետս վերառած, երբ որ քաղցած լինես, կտամ, հիմա գնանք, ուշ է, Մըհե,— ասեցի նրան։

— Հիմա տո՛ւր, երբ փորս դատարկ է։

Զեյթունցի տղամարդը շթողեց ինձ բաց անել խուրջինը, որ կապած էր ձիուս գավալին, որի մեջ Մարոն ինձ համար ճանապարհի պաշար էր դրած, այլ ինքը գնաց, բերեց երկու հատ գարեհացի ահագին բլիթներ։ Մըհեն նրանց ևս կերավ։ Այնուհետև մենք ճանապարհ ընկանք։

Արեն արդեն սկսել էր թեքվել իր կեսօրվա կետից դեպի մուտքը։

ՀԱՅ ՀՈՎԻՎՆԵՐ

Մըհեն հայոց լեռների դաղանն էր. նա այնպիսի անհայտ շավիղ-
ներով տանում էր ինձ, ուր սատանան ինքը կմոլորվեր: Ես ստիպված
էի ցած իջնել ձիուցս: Սարերի ելևէջներն այնքան դժվարին էին, որ ձիս
չէր կարողանում առաջ գնալ: Մըհեն կատաղության շափ բարկացած
էր. «Թո՛ղ էս անպիտանին,— ասում էր նա,— ես չեմ իմանում ի՞նչ
բանի պետք է»: Մըհեի հետ վիճել այն քարերի մեջ հիմարություն կլի-
ներ, պետք էր նրա գլուխը մի կերպով շոյել: «Դա Կարոյի ձին է, ասում
էի ես, նա է ընծայել ինձ, դու խո Կարոյին սիրո՞ւմ ես»:

Մըհեն Կարոյի վրա մեծ համարում ուներ, նրա անունը տալու ժա-
մանակ նա մեղմանում էր. այսուամենայնիվ ձին մեղ հետ քարշ տալը
վերջապես բոլորովին անհնարին եղավ: Մըհեն հայտնեց, եթե ես հա-
ճություն կտայի, նա կարող էր մի մարդ գտնել և ձին նրան հանձնել,
որ հետո ուրիշ ճանապարհով բերեր և հասցնեի մեզ: Եվ ավելացրուց,
թե ինքը շտապում է, շատ է շտապում, ձիան դանդաղ ընթացքով գնալ
չէ կարող, որովհետև Ասլանի վրա նամակ ունի, պետք է շուտով հասց-
նի և դրա համար ընտրեց դժվարին, բայց կարճ ու կտրուկ ճանա-
պարհը:

Ես տեսա, որ Մըհեի առաջարկությունն ուներ իր առանձին կարեու-
րությունը, բայց ո՞րտեղից մարդ գտնել և ո՞ւմ հանձնել ձին: «Ես
կգտնեմ», ասաց նա և պատվիրեց ինձ մի փոքր սպասել ձիան մոտ,
իսկ ինքը առաջ վազեց և մի րոպեում բարձրացավ սարի գլխին, սկսեց
այնտեղից նայել իր շուրջը: Նա արծվի սրատեսություն ուներ. շատ
հեռվից տեսավ մի հովիտ, որ արածացնում էր ոչխարներ: Այնուհետև
նա իր մատները փողի ձևով գալարելով դրեց բերնին և այնպիսի մի
որոտալից ձայն արձակեց, որի արձագանքը կրկնվեցավ լեռների հեռա-
կայքում: Քանի րոպեից հետո նույն ձայնով պատասխանեցին: Ես առա-
ջին անգամ տեսա, թե լեռների մեջ ինչպես են հեռվից հեռու խոսում:

Շատ շանցավ, մեղ մոտ հայտնեցավ հովիտը. դա մի քուրդ էր:
Մըհեն մի քանի խոսք ասաց նրան քրդերեն, հետո ձին հանձնեց:

— Հիմա մենք գնանք,— ասաց ինձ:

— Ո՞ւր գնանք, դու ձին տալիս ես ավաղակին և կարծում ես, թե
նա կդարձնե՞ մեզ:

Մըհեն իր առանձին եղանակով հանգստացրուց ինձ, ասելով, թեև
ինքը գիտե, որ նա ավաղակ է, բայց մի բան, որ հանձնում ես ավա-

դակին որպէս ավանդ, նա սրբութեան պէս պահում է և կրկին դարձնում է իր տիրոջը: Բացի դրանից, ավելացրուց նա, թե ինքը տեղեկացավ, որ այդ հովիւը ո՛ր քրդի հոսերն է արածացնում, եթե նա անհավատարիմ կգտնվի իր պարտավորութեան մեջ, ինքը Մըհնն կարող է մի ձիու փոխարեն հասփշտակել նրա աղայի ամբողջ երամակը:

Այս բաները, իհարկե, Մըհնն ինձանից լավ էր հասկանում. ես համաձայնեցա, միայն հարցրի, թե մինչև ե՞րբ կարող էր նա հասցնել մեզ ձին:

— Մի օրից հետո, — պատասխանեց նա, — որովհետեւ այն ճանապարհը, որտեղից նա պիտք է ձին բերե, մի օրով երկար է:

Մենք շարունակեցինք գնալ:

— Բայց մենք ե՞րբ կարող ենք հասնել այն տեղը, որտեղ այժմ գտնվում է Ասլանը, — հարցրի ես Մըհնից:

— Թե որ ամբողջ գիշերը գնալու լինենք, էդուց կեսօրին կհասնենք, — ասաց նա:

— Ամբողջ գիշերն ի՞նչպէս կարող ենք գնալ առանց հանգստանալու, ես հիմա կլանից հոգնած եմ:

— Թե որ չես կարող, — ասաց նա խիստ սառը կերպով, — ես քեզ էլ թող կտամ, ինչպէս քո ձիուն: Ես նորահարսի հետ քայլելու համբերութիւն չունեմ...

Ես մեղմութեամբ պատասխանեցի.

— Մըհն, դու իմանում ես, որ ես սովոր չեմ այսպիսի քարերի մեջ ոտքով երկար ման գալ:

— Հիմա սովորի՛ր:

— Կսովորեմ, բայց մի անգամով չէ կարելի:

— Թե որ հոգնես, քեզ կառնեմ շալակա:

— Ես խո երեխա չե՞մ:

— Ապա ի՞նչ ես, — հարցրուց նա վայրենի ժպիտով:

Ես ոտքով ճանապարհորդելու մեջ շատ թույլ չէի, բայց ինձ թուլացրել էր գլխիս վերքը և արյան շտիպալանց սպառնալիլը: Բայց Մըհնի նման երկաթի մարդու ծիծաղը միայն կշարժեր, եթե նրան ասեի, թե վերքիս պատճառով է, որ ես չեմ կարողանում նրա հետ ընթանալ: Նա իր մարմնի վրա ունեւ անթիւ մեծամեծ սպիւններ, որոնք ստանալու ժամանակ երբեք թուլացած չէ եղել...

Արեւը մտավ: Բարեբախտաբար այն գիշեր լուսնկա էր: Ես ստիպված էի հպտակել իմ խստասիրտ ուղեկցի կամքին: Գիշերային հովասուն պահուն ճանապարհորդութիւնը շատ հոգնեցուցիւ չէ լինում,

այսուամենայնիւ, երբ կեսգիշեր դարձաւ, ես բոլորովին թուլացաւ: Մըհեն նկատեց այդ, երևի նա խղճաց իմ վրա:

— Մի փոքր էլ գնանք,— ասաց նա,— ձորի մեջ հովիւների վրաններ կան, քեզ այնտեղ կհանգստացնեն: Բայց Մըհենի լեզվով ամեն խոշոր բան փոքր էր, ամեն երկար բան կարճ էր: Լուսաբացին երկու ժամ մնացած, մենք հաղիվ կարողացանք հասնել այն ձորին, որ Մըհեն ասում էր, և իրավ, այնտեղ գտանք հովիւների վրաններ: Բայց կատաղի շները չէին թողնում մոտենալ, իսկ վրանների մեջ բոլորը քնած էին: Մըհեն ինձ ավելի երկյուղ տվեց, ասելով, թե շների ձայնից հովիւները կզարթնեն և, մեզ ավազակներ կարծելով, գուցե հրացանով հեռվից կզարկեն: Բայց ես այնքան հոգնած էի, որ Մըհենի խոսքերը բանի տեղ չդրեցի, ես պատրաստ էի ամեն վտանգ հանձն առնել, գեթ մի փոքր հանգստանայի:

Բայց Մըհեն հեռվից մի տեսակ ձայն արձակեց, որի միտքը այն էր, թե՝ «հյուր ենք»: Վրանների գիշերային պահնորդներից երկուսը մոտեցան մեզ: Մըհեն այժմ սկսեց խոսել հայերեն: Այլևս երկար բացատրություններ պետք չէին. մեր հայ լինելը փարատեց նրանց կասկածանքը, և իսկույն ընդունվեցանք: Հովիւները հայեր էին: Մեզ տալիս տանուտերի վրանը, որ հովիւների գլխավորն էր: Տանուտերի մեծ որդին ընդունեց մեզ, իսկույն վառել տվեց փայտյա լուցկիներ ճրագի տեղ, և առանց մեզ հարցնելու, հրամայեց ուտելու մի բան պատրաստել: Ես հայտնեցի, թե ուտելու ամենևին ախորժակ չունեմ, թե շատ կցանկանայի ինձ մի անկյուն շնորհին, որ մի փոքր քնեի և հանգըստանայի:

— Թող նա քնե,— ասաց Մըհեն,— ես ուտել եմ ուղում. գայլի պէս քաղցած եմ:

Վրանի մի կողմում, ուր պառկած էին մի քանի երեխաներ, ինձ համար պատրաստեցին անկողին. գլուխս բարձի վրա դնելն և աչքերիս փակվիլը մին եղավ: Որքա՛ն դուր է գալիս քունը վաստակած մարմնին, որքա՛ն քաղցր է լինում նա, մանավանդ հովվի խաղաղ վրանի տակ...

Քանի՞ ժամ քնել էի, ես չգիտեմ, միայն երբ արթնացա, արեգակը կանգնած էր կեսօրվա տեղում: Մըհեն չկար. նա անհայտացել էր:

Տանուտերը, որ մի ծերունի մարդ էր, պատմեց, թե քո ընկերը հեռացավ այստեղից հենց գիշերով, երբ իր քաղցը մի փոքր հագեցրուց: Ասաց, թե նա սաստիկ շտապում էր, այս պատճառով սպասել չկարողացավ:

Ես շատ բարկացա կիսախելագար Մըհենի մի այսպիսի վարմունքի

վրա և մտքումս սկսեցի նախատել Մարոյին, որ ինձ այն հիմարի ձեռքը գցեց: Բայց տանուտերն ինձ հանգստացրեց, ասելով.

— Դու քո սիրտը մի՛ դառնացնի, դու օտար տեղում չես, այստեղ քո տունն է, հանգստացի՛ր. բայց երբ կկամենաս գնալ, այն ժամանակ իմ որդիներից մեկը կտանն քեզ այնտեղ, ուր պետք է գնայիր:

— Բայց ես չեմ իմանում, ո՞ւր պետք է գնամ. այն հիմարը պետք է տաներ ինձ,— պատասխանեցի դարձյալ վրդովված կերպով:

— Մենք գիտենք,— ասաց ծերունին հանգարտությամբ.— Քո ընկերը պատվիրեց մեզ, որ քեզ հասցնենք Ս.-բեկի վրանները. նրա արտատմարգերը շատ հեռու չեն այստեղից:

— Ո՞վ է Ս.-բեկը:

— Եզիդիների գլխավորն է:

Ես մի փոքր հանգստացա, մանավանդ, երբ մտաբերեցի, որ Մըհեն նամակ ուներ Ասլանին հասցնելու, դրա համար նա շտապում էր, նա չէր կարող իմ դանդաղ քայլերին համբերել:

Տանուտերի խոսքերից հրեաց, որ Մըհեն չէր հայտնել նրան մեր իսկական նպատակը, թե ինչ գործով էինք գնում եզիդիների գլխավորի մոտ, և ոչ Ասլանի մասին հիշել էր մի բառ: Նա հնարել էր մի խռոր սուտ, իբր թե մենք սուրբ Տիրամոր ուխտավորներ ենք, այնտեղ գողացել էին մեր ձին, և, լսելով, թե ձին եզիդիների ցեղի մեջն է տարվել, այժմ գնում էինք այնտեղ ձին գտնելու: Մըհի սուտը մասամբ ճշմարիտ էր, որովհետև նա իմ ձին հանձնեց մի հովվի, որ եզիդիների ցեղին էր պատկանում, և գուցե այնտեղ կգտնեինք, ուր պետք էր մեզ գնալ:

Ծերունի տանուտերը, իր նահապետական բնավորության հարմար, միշտ աշխատում էր մի բանով հյուրասիրել ինձ, որ ես ուտեի, խմեի և ուրախ լինեի: Դուք, ասում էր նա, անպատված կլինեի իմ վրանը, եթե դժգոհ հեռանաք այստեղից: Բայց ինչ որ աչքի էր զարկում, այն էր, որ նրա հարսները, աղջիկ թոռները, ոչ մեկը չէր թաքչում ինձանից, ոչ մեկը երեսը չէր ծածկում, որպես սովորություն է Պարսկաստանի հայ կնիկների մեջ: Նրանք բոլորը խոսում էին ինձ հետ, որպես թե ես նրանց վաղեմի բարեկամը լինեի: Եվ նրանց խոսակցությունն այնքան պարզ և անմեղ էր, որ չէր կարելի չհամակրել նրանց:

— Դու քույր ունե՞ս,— հարցնում էր մի հասուն օրիորդ:

— Ունեմ, երկուսը,— պատասխանեցի ես:

— Նրանք քեզ համար գուլպաներ գործո՞ւմ են, քո ոտքերը մա-
ժո՞ւմ են քնելու ժամանակ:

— Ո՛չ, նրանք ծուլ են:

— Եվ դու նրանց չե՞ս ծեծում:

Մեկ ուրիշը հարցնում էր.

— Քո քույրերն այժպիսի ականջի օղեր ունե՞ն,— և ցույց էր տալիս իրը:— Տե՛ս, եղբայրս է առել:

— Չունեն,— պատասխանում էի ես:

— Բա դու նրանց չե՞ս սիրում:

Հարսներից մեկը հարցրուց.

— Քո նշանածը քանի՞ տարեկան է:

— Ես նշանած չունեմ,— պատասխանեցի:

— Հը՞մ, դու երևի քաջ տղա չես, որ աղջիկները քեզ չեն հավնում,— նկատեց նա ծիծաղելով:

— Կարելի է դա նրանց չէ հավնում,— մեջ մտալ մյուս հարսը:

— Կարելի է վարդապետ է ուղղում դառնալ,— ասաց մեծ մայրը:

Բայց իմ սիրտն այնքան լցված էր, որ ես այս կատակները ախորժակ չունեի լսելու: Իմ պատասխանները լինում էին սառն և անհամ, այնպես, որ նրանք շուտով ձանձրացան:

Բայց տանտիրոջ որդիքն ամենևին խոսակցության մեջ չէին մըտնում, երևում էր, հոր մոտ համարձակություն չունեին խոսելու: Իսկ բոլորը զինվորված էին. ինքը տանուտերն իր ծեր հասակով գոտկում խրած ունեի մի զույգ ատրճառակներ: Երբ ես հարցրի, թե խաղաղության ժամանակ, իր օթևանի ծածկի տակ, ի՞նչ պետք կար զենք կրելու, տանուտերը պատասխանեց.

— Մենք մեր ձեռքը մեղանից չենք կտրում և դեն չենք գցում, երբ որ անգործ ենք մնում:

— Բայց ձեռքը մեկ ուրիշ ժամանակ պետք է:

— Սուրեն էլ նույնպես,— ասաց նա և ապա ավելացրուց.— աստված բոլոր անասուններին զենք է տվել, որովհետև թշնամի ունենա: Մարդուն զենք չէ տվել, բայց խելք է տվել զենք շինելու: Անասունը իր կարճ խելքով միշտ իր զենքը իր վրա է պահում, բայց մենք հիմար կլինեինք, թե ասանց զենքի մնայինք, որովհետև մեր թշնամին ավելի կատաղի է:

— Ո՞վ է մեր թշնամին,— հարց արի ես միամտաբար, ծերունուն փորձելու մտքով:

— Չե՞ս իմանում, քո ձին ո՞վ գողացավ,— հարցրուց նա:

— Քուրդը:

— Հիմա իմացա՞ր, մեր թշնամին նա է, որ մեր ունեցածը մեր ձեռքից խլում է: Դու ճանապարհ ես գնալու, ի՞նչ կանես, եթե մի քուրդ գա և, իր նիզակը կուրծքիդ դնելով, ասե, դե՛, մերկացիր՛:

— Ի՞նչ պետք է անեմ, կմերկանամ, ինչ որ ունեմ բոլորը կտամ:

— Այն ժամանակ առանց շապիկի կմնաս:

— Ուրիշ ի՞նչ ճար կա:

— Ինչո՞ւ չկա, — հարցրուց ծերունին մի փոքր բորբոքվելով: — Քրդի մարմինը խո երկաթից չէ շինած, նա էլ մեզ նման մարդ է: Դու էլ կարող ես քո նիզակը նրա կրծքին դնել, կամ կսպանես և շապիկդ կաղատես, կամ կսպանվես. թող նրանից հետո ինչ որ տանելու է տանես, որովհետև մեռելի համար էլ հագուստ պետք չէ:

— Բայց Քրիստոս ասում է, որ հակառակություն չանեք, ով որ մեր շապիկն ուղում է, պետք է իրան տանք:

— Քրիստոս եթե շապիկ ունենար, այս խոսքը չէր ասի, — պատասխանեց ծերունին հեգնական ձևով:

Այս խոսքերը ինձ համար նոր չէին, ես հաղար անգամ լսել էի ծերունի որսորդից: Բայց դարմանալին այն էր, որ ես տեսնում էի՝ խաշնարած հայերը բոլորովին ուրիշ սիրտ ունեին, մինչդեռ երկրագործներն և քաղաքացիքը բոլորովին մեռած մարդիկ էին: Ասլանը ասում էր. «Դա նրա համար է, որ խաշնարածներն ավելի տերտերի երես չեն տեսնում»:

Այս հայերը մնացել էին իրանց նախնական պարզության մեջ, մտածում էի ես, իրանց լեռներում անարատ պահվել են նրանք, որովհետև փշաղած, անպիտանացած հասարակության հետ հաղորդակցություն չեն ունեցել:

Ես վաղուց լսել էի այս ժողովրդի մասին մի զրույց, որ ինձ անհավատալի էր թվում, իբր թե մի անգամ նրանց մեջ խոլերա ընկած է եղել: Ժողովուրդը մի քանի անգամ դիմել է եկեղեցին. և խնդրել է իրանց Սուրբ Խաչից (եկեղեցին նրա անունով էր շինված), որ ցավը իրանցից հեռացնե: Բայց տեսել են, որ Սուրբ Խաչը ամենևին ուշադրություն չէ դարձնում, և ցավը օրըստօրե սաստկանում է: Այն ժամանակ բոլոր ամբոխը բարկությանմբ հարձակվում են Սուրբ Խաչի վրա. եկեղեցու դռները փակում են և սկսում են նրա վրա հրացաններ արձակել և սպառնալիքներ կարդալ: Բարեբախտաբար խոլերան դադարում է, և եկեղեցին աղատվում է քանդվելուց:

Այժմ, լսելով ծերունի տանուտերի խոսքերը, ես մտածում էի, թե շատ հեռու չէ մի այսպիսի ժողովրդից այս տեսակ վարմունք, որովհետև նա սուրբի վրա նայում է այն աչքով, ինչ աչքով նայում է ծառան իր տիրոջ վրա, որ եթե հաց չտա և նրան չվարձատրե, ծառան կդադարե ծառայելուց և գուցե կթշնամանա նրա հետ:

Բայց որքան էլ հաճելի լինեի ինձ ծերունի տանուտիրոջ հյուրասիրությունը, ես դարձյալ շտապում էի շուտով ճանապարհ ընկնել: Որով-

հետև մտածում էի, եթե ուշանամ, գուցե Ասլանը դարձյալ չի սպասի ինձ: Ես նրան վերջին օրերում լավ էի ճանաչել. նրա համար ընկեր, բարեկամ ոչինչ նշանակություն չունեին. նա իր «գործին» էր նայում: Եվ շատ կարելի էր, նա ինձ բոլորովին մոռացել էր, որպես մոռացել էր Սոնային, որին մի ժամանակ այնքան տաք կերպով սիրում էր նա: «Այսպիսի մասնավոր սերը, ասաց նա, ոչինչ նշանակություն չունի այն մեծ սիրտ մոտ, որով լցված է այժմ իմ սիրտը»...

Հովիվների վրանները կազմված էին մի նեղ հովիտի մեջ. նրանք թվով մի քանի հարյուր կլինեին. յուրաքանչյուր վրանը պատկանում էր մի ընտանիքի. բայց բոլորը մի գյուղի ժողովուրդ չէին, այլ մի քանի գյուղերի բնակիչները հավաքված էին միասին: Բայց դարձյալ նրանք խառնված չէին, և ամեն մի գյուղի խաշնարածներն իրանց առանձին տեղն ունեին, նրանց վրաններն առանձին խումբեր էին կազմում: Բայց այս ժողովուրդը բոլորովին չէր նվիրված խաշնարածության, նրանք ունեին և իրանց երկրագործությունը: Ամեն ընտանիքի մի մասը մնացել էր գյուղերում ցանքերը մշակելու համար, մանավանդ ցանքերի մեծ մասը չորային էր, որ ավելի խնամոց կարոտություն չունի. վարում են սարերի հարթահավասար կողքերը և ցանում են, այնուհետև ոռոգումը թողնում են բնության հոգատարությանը:

Տղամարդիկ միայն հոգս էին տանում հոտերի պահպանության և դարմանելու մասին. տնտեսական հոգսերը կանանց վրա էր: Ոչ մի կին, ոչ մի աղջիկ անգործ չէր այս աշխատասեր հասարակության մեջ. կանայք էին կաթը կթում, յուղ պատրաստում և պանիր մակարդում. կանայք էին ոչխարները մազակտուր անում, բուրդը մանում և նրանից կապերտներ, գորգեր և զանազան օթոցներ պատրաստում: Այս կանանց արդյունքն է այն նուրբ շալեղեն գործվածքները, որոնցմով պարծենում է Վանը, որոնք ծառայում են հարուստ իշխանների համար վերարկու և այլ հագուստներ լինելու: Նրանք ծանոթ են բոլոր բույսերի, արմատների և հանքերի հետ, որոնք տալիս են զանազան ներկեր, և իրանք են պատրաստում այն գեղեցիկ գույները, որոնցմով նշանավոր են Վանա շալեղեն գործվածքները: Այս բոլորից երևում է, որ այս ժողովուրդը շատ հին ժամանակներում դուրս է եկել իր վայրենությունից, և արհեստը ու աշխատությունը խիստ վաղուց ծանոթ է եղել նրան:

Կինը այստեղ մարդ էր, իր բուն նշանակությամբ. նրա հարաբերությունները տղամարդի հետ ավելի ազատ էին: Նա մնացել էր իր նահապետական պարզության մեջ. նա դեռ չէր խաղախալի հարեմական սովորություններով, որպես Պարսկաստանի և Հայաստանի այլ կողմերի հայ կանայք, որոնք մահմեդականների աղդեցության տակ

փոխել էին իրանց աղգային բնավորութեան իսկական հատկանիշները:

Ավելի աղատ էին աղջիկները, դեռ կուշս, շամուսնացած աղջիկները: Նրանք թեև սովոր չէին խոսել սիրո վրա, թեև չգիտէին սեթեթեմանով պատանիների հետ, բայց նրանց արդելված չէր խոսել, զվարճանալ, դրոսանքի գնալ երիտասարդների հետ: Այսպիսի սպարտական սերտ հարաբերությունները երկու սեռերի, առաջ էր բերել ամբողջ ժողովրդի մեջ մի տեսակ անմեղություն, որ տիրում է մի քնտանիքի մեջ, բույր և եղբոր մեջ:

«Աղատությունը, — ասում էր Ասլանը, — գտնվում է ժողովրդական կենցաղավարության երկու ծայրերի մեջ, մեկում, երբ նա դեռ իր նահապետական պարզության մեջ է ապրում, մյուսում, երբ նա հասել է քաղաքակրթության լուսին: Այս երկու ծայրերի միջոցում տիրում է սարկությունը»: Այս ժողովուրդը դեռ առաջին ծայրի վրա էր կանգնած:

Ծերունի տանուտերը, տեսնելով, որ ես շատ շտապում եմ, հրամայեց իր ձեռքից պատրաստել երկուսը, մեկը տվեց իր միջնակ որդուն և հրամայեց ինձ տանել և հասցնել Ս.-բեկի վրաներին, մյուսը՝ ինձ տալով, ասաց.

— Քո ձին գողացվել է, ինձ համար նախատեսել կլինի, որ իմ «լավ բարեկամիս» որդեգիրն իմ վրանում հյուր լինելուց հետո ալտեղից հեռանար առանց ձեռքի. դրա համար այս նժույգը կտանես որպես իմ կողմից քնծա:

Ես հրաժարվեցա քնդունելուց և, միևնույն ժամանակ դժվարացա Մըհեթի հնարած սուտը պարզել, որ իմ ձին ամենևին գողացված չէր:

Ծերունին դարձյալ պնդեց, թե ես հյուրասիրության դեմ վարված կլինեմ, եթե չընդունեմ նրա պարգևը: Ես պատասխանեցի:

— Դուք այս ձին ինձ նրա համար եք քնծայում, որ ես կորցրել եմ իմը, ես կընդունեմ, միայն այն պայմանով, թե կտանեմ իմ ձին, այն ժամանակ ձերը ես կդարձնեմ:

Ծերունին ասաց. միայն դա չէ պատճառը, այլ նա ցանկանում է, որ «իբր բարեկամի» որդեգիրն մի թեթև բանով պատված լինի: Բայց ո՞վ էր նրա բարեկամը, որի որդեգիրը լինեի ես:

— Ծերունի որսորդը, — ասաց նա:

— Բայց դուք ո՞րտեղից գիտեք, որ ես նրա որդեգիրն եմ:

— Ես բոլորը գիտեմ... — պատասխանեց նա խորհրդավոր ձայնով: Մենք ճանապարհ ընկանք: Տանտիրոջ քնտանիքը շատ սիրով ճանապարհ գրեց ինձ, կարծես, ես տարիներով նրանց մեջ ապրած լինեի:

Տանտիրոջ միջնակ որդին, որ պետք է առաջնորդեր ինձ մինչև եղիգիների գլխավորի վրանը, մի կատարյալ դյուցազն էր. նա, իր ձիու

վրա նստած, կարծես թե, կազմում էր նրա հետ մի ամբողջ մարմին, որ ստեղծված էր պատերազմի համար: Ես երբեք չեմ մոռանա նրա խոսքը, որ ճանապարհին ասաց ինձ. «Մեր կյանքը սրի մեջն է»...

Մենք գնացինք ուղիղ ճանապարհով, և ոչ լեռների միջով, որպես տանում էր Մըհեն, և նույն ավուր երեկոյան պահուն հասանք Ս.-բեկի վրաններին:

ԽԳ.

ԵԶԻԴԻՆԵՐ

Մենք հասանք ելիզինների բեկի շաղրներին նույն ավուր երեկոյան պահուն, երբ արևն արդեն մտած էր: Երկու մարդ կես ճանապարհի վրա սպասում էին և մեզ ուղղակի տարան բեկի վրանը: Ասլանը այնտեղ էր. նա երբ տեսավ ինձ, «վերջապես հկար դու» ասեց, և ժպիտի նման մի բան երևաց նրա սառն դեմքի վրա:

Մի փոքրիկ, կանաչազարդ հովիտի մեջ զետեղված էին ելիզինների շաղրները մի քանի հարյուրի չափ, իսկ կենտրոնում կազմված էր բեկի վրանը: Նա որոշվում էր մյուս բոլորից իր մեծությամբ և գեղեցկությամբ: Նա բաժանված էր չորս մասի. մեկի մեջ, ուր ընդունեցին մեզ, նստած էր ինքը բեկը և դիտակը ձեռին անդադար նայում էր այս կողմ և այն կողմ, կարծես, նա միշտ երկյուղի մեջ էր, չիցի թե թշնամու անակնկալ հարձակում լինի նրա վրա: Այդ մասը նրա հյուրանոցն էր: Նրա առջև, մերկ գետնի վրա կարգով ցցված էին մի քանի երկայն նիւղակներ, շինված այն եղեգներից, որ բուսնում են Տիգրիսի եզերքի վրա, որոնք այնքան թեթու և անբեկանելի են, որ կարծես բնությունն ինքը ստեղծել էր մահվան գործիք դառնալու: Հյուրանոցի սյուներից քարշ էին տված զենքերի ալյուսե տեսակներ, որպիսի են՝ վահաններ, սրեր և զանազան հրացան գործիքներ: Հյուրանոցի աջակողմյան մասում կապած էին մի քանի ձիաներ, թամբած և բոլորովին կազմ ու պատրաստ: Այդ նրա համար էր, եթե վտանգ պատահի, իսկույն տերերը թռչեն նրանց վրա և դուրս գան թշնամու առջև: Հյուրանոցի ձախակողմյան մասնում զետեղված էին բեկի թիկնապահները, որոնք նրանից միշտ անբաժան են մնում: Դրանք նրա մերձավոր ազգականներիցն էին, որոնց վրա ավելի վստահություն ունեւ բեկը: Հյուրանոցի ետևի կողմում մի ընդարձակ բաժին կացուցանում էր կանանոցը, ուր զետեղ-

ված էր նրա ընտանիքը: Այս բոլորն այնպես հարմար կերպով վարագույրներով բաժանված էր մինը մյուսից, որ ամբողջ վրանը ներկայացնում էր մի գեղեցիկ, շարժական ասպարանք իր բոլոր սարք ու կարգով: Բայց ամենի մեջ նշմարվում էր պարզություն և նահապետական անշքություն:

Ինքը բեկը մի ցամաք մարդ էր միջակ հասակով, և կարելի է ասել՝ ավելի կարճ, քան թե լինում են միջակ հասակ ունեցող մարդիկ: Նրա տարիքը վաղուց անցել էին հիստունից, բայց դեռ ոչ մի մազ չէր սպիտակել գլխի վրա: Դեմքը թուխ-գեղին գույն ուներ, խիստ մեղմադձոտ, բայց աչքերի մեջ բորբոքվում էր վայրենի կրակ: Ինձ վրա շատ վատ տպավորություն էր գործում նրա ավաղակային հայացքը:

Բայց նա շատ քաղաքավարությամբ դարձավ դեպի ինձ և ասաց այս խոսքերը.

— Ես ուրախ եմ, որ դու ուտք կոխեցիր իմ վրանի շեմքի վրա, որովհետև դու իմ «լավ բարեկամի» ընկերն ես:

Վերջին խոսքերի միջոցին նա ակնարկություն արեց Ասլանի վրա: Ես գլուխ տվեցի և ոչինչ չպատասխանեցի:

Վրանի մուտքի այս և այն կողմերում, ձեռքները իրանց սրերի վրա դրած, կանգնած էին բեկի հինգ որդիքը, որպես պահապան հրեշտակներ: Նրանց երեսների բացատրության մեջ պարզ նշմարվում էր, թե բավական էր մի փոքր ակնարկություն հոր կողմից, և նրանք իսկույն կկոտորեին հանդիպածին:

Հայրը նրանց մեկին հրամայեց, որ ընթրիք տան:

Բեկը ինձ հետ խոսում էր և վարվում էր, որպես մի երեխայի հետ: «Դու քանի՞ ձի ես գողացել,— հարցնում էր նա,— քանի՞ մարդ ես սպանել: Պատահե՞լ է քեզ աղջիկ փախցնել»: Այս և սրա նման շատ թանեք հարցնում էր նա այնպիսի մի հասարակ ձևով, որպես մեկը վարժատան աշակերտից հարցնելու լինի՝ «դու կարդացե՞լ ես Նարեկը, կամ շարականից որքա՞ն ես անցել»:

Երբ ես պատասխանում էի, թե նրա ասածներից ոչ մեկը չեմ կատարել. նա ծիծաղում էր, ասելով, «որքա՞ն ծուլ ես դու»...

Ասլանը, այս խոսքերը լսելով, նույնպես ծիծաղում էր, բայց ես բարկանում էի:

— Դու լավ տղա կդառնաս,— ասաց բեկը,— ես քեզ իմ որդիների մեջ կպահեմ, և կսովորեմ քեզ լինել:

Մտքումս ասեցի, եթե քաջությունը ավազակության մեջն է, ես երբեք նպատակ չունեմ այդ սովորելու:

— Ես այնքան երկչոտ չեմ, որքան դուք կարծում եք, բեկ, — պատասխանեցի լսելի ձայնով։

— Այդ մենք կարող ենք փորձել, — ասաց նա, — և փորձելու առիթ կա. քո ձին, որ Մըհեն հանձնել է մի հովվի, նա ռավանդների ցեղին է պատկանում. թշվառականը, որպես խոստացել էր, դեռ չէ վերադարձրել ձին։ Երեկ պահելու միտք ունի։ Ռավանդների երամակները մեղանից ոչ այնքան հեռու մի սարի ետևում արածում են։ Եթե քեզանում սիրտ կա, այս բոպեխս կգնաս և նրանց ձիերից մի քանի հաս կբերես։ Էդուց նրանք ստիպված կլինեն քո ձին բերել և իրանցը տանել։

Ես դարձացա բեկի մի այսպիսի առաջարկության վրա և պատասխանեցի։

— Դիցուք թե մի խաբեբա հովիվ, օգուտ քաղելով Մըհենի միամտությունից, իմ ձին տարավ և ետ դարձնելու նպատակ չունի. բայց ես ի՞նչ իրավունք ունեմ ուրիշի ձին բերել նրա փոխարեն։

Բեկը պատասխանեց.

— Հիմա երևաց, որ դու ոչ միայն երկչոտ ես, այլ աշխարհի կարգն էլ չես իմանում։

Ես կարծում էի, թե բեկն այս բոլորը կատակի համար էր խոսում, բայց երբ Ասլանը պատմեց մի քանի բաներ քրդերի կյանքից, այն ժամանակ ես համոզվեցա, որ նա կատակ չէր անում։ Քրդերի մեջ օրենքի զորություն էր ստացել այն սովորությունը, երբ մի առանձին ցեղի պատկանող մարդ հափշտակում է որևիցե ուրիշ ցեղի հասարակությանը պատկանող մի մարդու սեփականությունը, վերջինը իրավունք ունի իր կորուստի փոխարենը հափշտակել ավաղակի ցեղին պատկանող մի օտար մարդու կայքից, թեև նա ամենևին խառն չէ եղել հիշյալ գողության գործի մեջ։ Այստեղից առաջ են գալիս այն անընդհատ հափշտակությունները, որ կատարվում են տարբեր ցեղերի մեջ և պատճառ են տալիս նրանց մշտական կռիվներին։ Վրեժխնդրության մի այսպիսի ձևը շարժական կայքից անցնում է և անձինքների վրա։ Մի ցեղին պատկանող մարդ իր սպանված ազգակցի արյան փոխարեն կարող է սպանել մի ուրիշ մարդու հակառակ ցեղից, թեև նա բոլորովին անմեղ լինի։ Դա ծագում է այն սկզբունքից, որ ցեղը քրդերի մեջ մի ամբողջ քննանիք է, կապված թե նյութական և թե բարոյական շահերով, և ցեղը բաղկացնող յուրաքանչյուր անհատը մինը մյուսի փոխարեն պատասխանատու է։ Մի այսպիսի կապակցությունը, թողնելով իր վատ կողմերը, ունի և իր հասարակական օգուտները, օրինակ, եթե մի քրդի ոչխարները հիվանդությունից կոտորվեցան, և նա մնաց առանց ապրուստի, այն ժամանակ նրա ցեղակից քրդերի պարտավորությունն է

իրանց ունեցածից տալ անբախտին մի-մի ոշխար, մինչև նրա հոտի առաջվա թիվը լրանալ:

Նրբ որ բեկն ինձ հետ խոսում էր, հեռվից լսվեցան շների խառն ձայներ: Նրա որդիներից երկուսն իսկույն դուրս վազեցին իմանալու, թե ինչ էր աղմուկի պատճառը: Քանի բոսկից հետո հայտնվեցավ Մրհեն, քշելով իր հետ ձիաների մի ամբողջ երամակ:

— Սատանան տանի... — ասում էր նա ինքն իրեն մրթմրթալով, — թեքս ծվատեցին:

Եվ իրավ, մենք տեսանք, նրա թեքից արշուն էր հոսում, և վերքը թողած էր բոլորովին անխնամ, առանց փաթաթելու: Բեկի կանանոցից դուրս եկան մի քանի պառավներ, սկսեցին համոզել Մրհենին, որ վերքը վտանգավոր է, և խնդրում էին, որ թույլ տա սպեղանի: Գնել և փաթաթել: Նա խիստ դժվարությամբ բնդունեց:

Վերքը առաջ էր եկած նիդակի ծակելուց: Պառավներից մեկը սկսեց լիզել վերքը և ծծելով դուրս քաշել արյունը: Դա մի զգուշություն էր, չթողնել որ մարմինը վարակվի, եթե վիրավորող ղենքը թունավոր է եղել: Այս գործողությունը ինձ զարմացրուց, որովհետև առաջին անգամն էի տեսնում: Բայց երբ վերջին ժամանակներում, կարգալով հայոց պատմությունը, պատահեցան ինձ Առլեդ կամ Հարալդ դից անունները, ևս հասկացա, թե ինչ պաշտոն էին կատարում հայոց այդ բժիշկ աստվածները: Եվ շատ բնական է, դադանները միշտ իրանց մարմնի վերքը լիզելով են առողջացնում, և նախնական մարդիկ պետք է հետեին նրանց օրինակին:

Այսուամենայնիվ, քրդերի մեջ շատ առաջ է գնացել բժշկության վիրաբուժական մասը. կյանքն ու նրա կարիքներն ուսուցել են նրանց զարգանալ արհեստի այս ճյուղի մեջ:

Բայց ի՞նչ էր այս բոլոր աղմուկի պատճառը, որտեղի՞ց էր բերել Մրհեն այս ձիաները:

— Տե՛ս, քաջն այսպես է լինում, — ասաց բեկը՝ դառնալով դեպի ինձ, — տեսնո՞ւմ ես Մրհենին, մի ձիու փոխարեն բերեց տասը ձիաներ:

Ես հասկացա, Մրհեն կատարել էր այն հափշտակությունը, ինչ որ բեկը քանի բոսկի առաջ ինձ էր առաջարկում: Նա այս արել էր առանց ոչ ոքի հայտնելու: Առաջին օրը, երբ նա եկել էր Ասլանի մոտ և իմացել էր, որ ձին տակավին չեն բերած, առանց նրա հետ խորհուրդ անելու, անհայտացել էր, և ահա դարձավ նա մեծ ավարով: Բեկն Մրհեն մեկ ոչինչ չասեց, բայց երևում էր, որ նա կռիվ էր ունեցել քրդերի հովիվների հետ, եթե ոչ, այլապես վիրավորված լինել չէր կարող:

Մըհեն շապասեց մինչև ընթրիք տային, և խնդրեց մի քանի հացեր և մի մեծ կոտոր պանիր, բոլորը կերավ և, խմելով մի ահագին աման ջուր, գնաց բնելու խղճալին երեք օր էր, որ մի րոպե ևս հանգստացած չէր:

Գիշերից բավական անցել էր, բայց տակավին վրաններից շատերի մեջ լույս էր երևում: Մեր ընթրիքը տվեցին. նա պատրաստված էր խիստ պարզ կերակուրներից, որոնց մեջ գլխավոր տեղն էր բռնում մի ամբողջ խորոված գառը:

Ընթրիքից հետո բեկը կամեցավ մեզ ղվարճացնել և կանչել տվեց մի երգիչ: Նա մի փոքրիկ մարդ էր, ոտքերով կալ, որ շատ նմանում էր մեր աշուղներին, որոնք հաղիվ ազատ են լինում մի որևիցե մարմնական արատից: Երգիչն ածում էր ջութակի վրա:

Ինձ մինչև այնօր չէր պատահել լսել մի երգ, որ այնքան հատկանիշ լիներ ազգային բնավորության, որ այնքան արտահայտող լիներ ժողովրդական ոգուն, որպես քրդի երգը: Քրդի երգը լսելիս՝ մարդ միշտ երևակայում է իրան՝ քրդին, նիզակը ձեռին, սեգ նժույգի վրա նստած, կայծակի պես սլանում է լեռների մեջ...

Քուրդ աշուղի երգածները հասարակ տաղեր չէին. նա երգում էր մի ամբողջ վիպ, որ ժողովրդական պոեզիա առել էր կենդանի անցքերից: Դա մի քաջադնական բանաստեղծություն էր, որի մեջ խիստ ազդու կերպով նկարագրված էր այն արյունահեղ կռիվը, որ ունեցել էր բեկը քրդերի մի ուրիշ ցեղի հետ, և որի մեջ սպանվել էին նրա երկու որդիներն և ավար էին առնվել նրա հոտերը:

«Այսպես, — ասում էր Ասլանը, — մի ժամանակ մեր նախարարների տներում երգում էին Գողթան երգիչները, բայց նրանց ձայնը լսեց այն օրից, երբ հայերի մեջ քաջադնական հոգին հանգավ»...

Աշուղի բոլոր երգեցողության ժամանակ տխուր էր բեկը: Վրեժ-խնդրության արյունը բորբոքվում էր նրա աչքերում, որովհետև նա լսում էր սիրելի որդիների արյունոտ կռիվը, որի մեջ այնքան շատ սպանեցին նրանք և սպանվեցան...

Նույն միջոցին վարագույրի ետևից, որ բաժանում էր մեղանից կանանոցը, լսելի եղան դառն հեկեկանքի ձայներ: Մի աղախին դուրս եկավ այնտեղից և, մոտենալով բեկին, ասաց. «Տիկինը խնդրում է, որ այս երգը չերգեն»:

Ո՞վ էր տիկինը: Դա նույն տղամարդի ամուսինն էր, որի քաջագործություններն էր երգում աշուղը, և որը սպանված էր...

Ճշմարիտն ասած, ինձ վրա ևս խիստ դառն տպավորություն դար-

ծեցին վիպասանի խոսքերը, որոնք ազդում էին կորով և ցավակցություն:

Երևի ինքը բեկն էս ուրախ տրամադրության մեջ չէր. նա մեղանից ներողություն խնդրեց և զնաց քնելու: Նրա գնալուց հետո երգիչը նույնպես հեռացավ: Այնուհետև Ասլանը ինձ պատմեց, թե այս անցքը պատճառ էր սովել եզիզիների ցեղի տոհմային ռիսկալությունը մի ուրիշ ցեղի հետ, որը Վանա նահանգում նշանավոր է իր վայրենի բարբարոսությունամբ, որոնց ձեռքում այնքան տանջված են հայերը...

Այս լսելուց հետո էս մասամբ հասկացա Ասլանի եզիզիների բեկի մոտ գալու նպատակը, հասկացա նաև, թե ինչ խորհուրդ ունեւ Կարոյի նամակի մեջ այն մասը, որով առաջարկում էր ծերունի որսորդին եզիզիների բեկի մոտ զնալ, և նա, բոտնալով նամակը, էլ չսպասեց, դիշերով ճանապարհ ընկավ: Դա մի քանի շաբաթ առաջ էր, և նամակը մի դիպվածով իմ ձեռքը ընկավ...

Մեզ համար էս անկողին պատրաստեցին քնելու: Բայց Ասլանը երկար նստեց. նա պատրաստում էր մի քանի նամակներ, որ վաղ առավոտյան պետք է Մըհեն տաներ: Նա ինձ շատաց, թե ում է գրում նամակները, և ոչ էս համարձակություն ունեցա հարցնելու, միայն նկատեցի, թե խեղճ Մըհեն, այնպես վիրավոր, ո՞րպես կարող էր ճանապարհ գնալ:

— Կգնա,— ասաց նա,— այնպիսի վերքերը Մըհեի համար նշանակություն չունեն:

Որքա՞ն անգութ են այս մարդիկ... մտածում էի ես:

Ես սպասել չկարողացա, մինչև Ասլանը վերջացներ իր գրությունները. հենց գլուխս դրի բարձի վրա, քունս տարավ: Բայց երբ աչքս ընկավ նրա նամակներից մեկի վրա, տեսա, նրա գրվածքը ոչ մի ազդի տառերի չէին նմանում, կարծես դա մի առանձին հնարած գիր լիներ, որի գաղտնիքը միայն գրողին և ստացողին էր հայտնի...

Վաղ առավոտյան Ասլանը ինձ զարթեցրուց: Ես շատ նեղացա: Այս մարդը դեի նման քուն չունեի, ինձ էլ անհանգիստ էր անում: Մըհեն արդեն զնացել էր. էս նրան տեսնել չկարողացա: Բայց Ասլանը, նկատելով իմ վրդովմունքը, մի առանձին կարեկցությամբ ասաց.

— Ես գիտեի, որ քունը քաղցր էր քեզ համար, բայց էս ցույց կտամ քեզ մի տեսարան, և դու կներես, որ քեզ անհանգիստ արեցի:

Նույն միջոցին էս լսեցի մի տխուր երգի ձայն.

«Այն քաջ մարդու շապիկն է դա,

Որ իմ ձեռքով կարեցի.

Արյունոտ է, կարմիր ներկած,
Արտասուքով լվացի:

Դա շապիկն է այն քաջ մարդու,
Որ քեզի հայր կոչվում է,
«Վերնժ, վերնժ չար ոսոխից»,
Գերեզմանից կանչում է:

Դե՛, մեծացիր, իմ նազելի,
Չարի արյունը խմե՛,
Քո մոր սրտին մխիթարանք,
Ուրախություն պարգևե՛:

Սաբասափելի՛ մի տեսարան էր այդ: Մի մանկահասակ տիկին նըստացրել էր իր փոքրիկ երեխային մոխիրների կույտի վրա և նրա վրին գցել էր արյան մեջ շաղախված մի շապիկ: Նա մոխիրը ճանկերով առնում էր գետնից, ցրվում էր իր գլխի վրա, լաց էր լինում և դառն ձայնով եղանակում էր հիշյալ երգը:

— Այս այն տիկինն է,— ասաց Ասլանը,— որ գիշերը իր աղախինն ուղարկեց բեկի մոտ, խնդրելու, որ չասել տա այն երգերը, որոնք հարուցանում էին նրա մեջ տխուր զգացմունքներ: Ամեն առավոտ, արևածագից առաջ, ես տեսնում եմ սրան, այսպես լաց է լինում, սովորեցնում է իր զավակին վրեժխնդիր լինել հոր մահվան համար: Սովորեցնում է քաջ լինել: Այսպես կրթում է դուցազնական մայրը իր որդուն, այսպես պատրաստում է նրան այն կյանքի համար, որ առանց սրի և արյունի կյանք չէ:

Մի առանձին զգացմունքով արտասանեց Ասլանը այս խոսքերը: Րոպեական լռությունից հետո նա շարունակեց.

— Բայց ի՞նչ է սովորեցնում իր զավակին հայ մայրը: Սովորեցնում է խոնարհ և համբերող լինել... Սյլ ստրկությունը ուսանում է որդին օրորոցի մեջ: «Խոնա՛րհ և համբերո՛ղ լինել»... գեղեցիկ խոսքեր են, քրիստոնեական ընկեր-հաշտության խոսքեր են: Բայց մենք բուրդովին ուրիշ աշխարհում ենք ապրում. մեղ դեռևս պետք է հետևել այն օրենքին, որ ասում է՝ «ակն ընդ ական»:

Ասլանը լռիկ մեկն էր, բայց երբ նա սկսում էր խոսել, էլ խոսքերին վերջ չկար:

— Քուրդ կինը իր զավակներից գաղաններ է զարգացնում,— ասաց նա.— բայց հայ կինը պատրաստում է զառներ: Ի՞նչ համեմա-

ստիճան կա այս երկուսի կենակցութեան մեջ. չէ՞ որ վերջինը պետք է զոհ գնա իր տկարութեամբ առաջինի կատաղութեանը: Արդարեւ, ես ընդդեմ եմ վայրենութեան, բայց անձնապաշտպանութունը սուրբ է մարդու համար նույնքան, որքան արդար վրեժխնդրութունը:

Ասլանի խոսակցութունը ընդհատեց մի ծառս, որ ներս մտնելով ասաց, թե բեկը իր առանձնարանում կոշում է նրան: Նա իսկույն վեր կացավ գնաց: Ես մնացի մենակ: Նույն միջոցին իշխանի աղջիկները ներս մտան, հավաքեցին մեր անկողինները: Նրանցից մեկը չուր բերեց և սկսեց իր ձեռքով ամեկ, որ ես լվացվեմ: Լեռների այս հարավատ կույսը մի սիրուն աղջիկ էր և խիստ հրապուրիչ իր վայրենի գեղեցկութեամբ:

— Բո անկողինը ես էի պատրաստել,— ասաց նա— Դու հանգիստ քնեցի՞ր, լավ երազներ տեսա՞ր:

— Լավ երազներ տեսա: Ես ամբողջ գիշերը խոսում էի մի աղջկա հետ, որը այնպես գեղեցիկ էր, որպես դու:

Այս խոսքը ես ասեցի բոլորովին կատակով, բայց նա շարժեց սիրուն օրիորդի սիրտը, և նրա արտասուքի հետ դուրս թափեց մի գաղտնիք, որ ոչ սակավ դարմացրուց ինձ:

— Ես գեղեցիկ չեմ,— ասաց նա,— ես մի անպետք լաթի կտոր եմ, որ ոտքի տակ են գցում...

Ես ոչինչ չգտա նրան պատասխանելու, որովհետեւ չէի իմանում, թե ի՞նչ մտքով է ասում այդ: Նրա եղբայրները ներս մտան, օրիորդը հեռացավ:

Արեւը նոր սկսեց ծագել:

Նույն միջոցին բեկի առանձնարանից ետ դարձավ Ասլանը, ինձ հայտնեց, թե ինքը մի ոչ այնքան հեռու տեղ պետք է երթա, և պատվիրեց սպասել մինչև իր վերադարձը:

Ձիերը վրանի առջև պատրաստ էին. նա և բեկը հեծան և, առնելով իրանց հետ մի քանի ծառաներ, հեռացան:

— Ո՛ւր են գնում,— հարցրի բեկի որդուց, որ ինձ մոտ նստած էր:

— Մեզանից ոչ այնքան հեռու մի ավերակ բերդ կա, հայրս միտք ունի նորոգել տալու, գնում են այն բերդը տեսնելու,— ասաց նա:

Ինձ շատ հետաքրքրական չէր այդ, որովհետեւ ես ուր որ գնում էի, միշտ ավերակ բերդեր էի տեսնում: Վաղա կողմերի լեռները լիքն են ավերակ բերդերով, և նրանք ամենեւին չէին գրավում ինձ: Բայց նույն բոլակում իմ միտքը գրավել էր գեղեցիկ օրիորդը. մտածում էի, թե այն ի՞նչ խոսք էր, որ նա ասաց ինձ, թե ինչո՞ւ այնպես ակամա փղձկեցավ նա: Բայց ո՞րտեղ մյուս անգամ կարող էի տեսնել նրան:

Շուտով մեզ նախաճաշիկ տվեցին։ Քրդի նախաճաշիկը շատ համեղ է լինում։ Նա պատրաստված է՝ սերը, կարագը, մածունը մեղրի հետ խառնած մի բաղադրությունից և համեմած է լեռնային բույսերով։ Հացը նրանք թխում են երկաթյա լայն կասկարայի վրա։ Ես վաղ առավոտյան տեսնում էի, թե որպես կանայք փութաջան կերպով հաց էին սպառաստում։ Եվ չնայելով, որ բեկը մի ա՛րողջ ցեղի գլխավորն էր, դարձյալ նրա կանանց, աղջիկների և հարսների մեջ չէր երևում այն, այսպես ասած, տիկնոջան անշարժությունը, որ տիկիները, հանգիստ նստած, տնային բոլոր գործերը աղախիններին և սպասավորներին են կատարել տալիս։ Քրդի կինը, թե իշխանի տիկին լինե՞ր նա և թե հասարակ հովվի, իր տնային գործերը իր ձեռքովն է կատարում։ Քրդի անտեսության մեջ անգործ է միայն տղամարդը։ Նա առավոտյան վեր է կենում, կամ իր ձիու հետ է խաղում, կամ իր զենքերն է մաքրում, կամ վառոդ ու գնդակ է սպառաստում, և եթե ուրիշ գործ չունի, մի ընկեր է գտնում և նստում է նրա հետ ծխում է ու իր գլխի անցքերն է պատմում։ Դիտավոր արհեստը, որի մեջ նա շահ է բերում իր ընտանիքին, է ավաղակությունը, այս գործի մեջ քուրդը ծուլ չէ։

Նախաճաշիկից հետո բեկի որդիքը կամեցան ինձ զվարճացնել և առաջարկեցին գնալ որսորդության։ Ես ընդունեցի։ Որսորդության համար ամեն ինչ հոգացել էին։ ձիերը, շները և բազեններն արդեն պատրաստ էին։ Մենք առավոտյան հովիվ գուրս եկանք։ Այն հովտի մեջ, ուր զետեղված էին եղիգիների վրանները, կար մի ընդարձակ, կանաչապատ դաշտ։ Այստեղ բեկի որդիքը կամեցան մի փոքրիկ ձիարշավ հանդիսացնել։ Վրանաբնակների կանայք կանգնած, նայում էին մեզ վրա։ Նրանք խիստ վարպետ կրիտիկոսներ են տղամարդի արիությունների։

Ինձ դժվար է նկարագրել, պետք է աչքով տեսնել, որ հասկանալ, թե որքան ճարպիկ, որքան արագաշարժ և որքան դեի պես խորամանկ է քուրդը, հրը նա հեծած է ձիու վրա։ Զին ամենայն արագությամբ վազելու ժամանակ՝ քուրդը ճախարակի նման պտուկտվում է նրա ամեն կողմերը։ Նրբեմն տեսնում ես, նա մի թռիչք գործից, ձիու պարանոցովն անցավ, և կրկին նստեց թամբի վրա։ Նրբեմն տեսնում ես, նա իր ոտքերը ասպանդակի մեջ թողնելով, կռացավ, և ձեռքով դիտնից հավաքում է քար, փայտ կամ իր ձգած նիզակը, և նրանցով կարկառի նման մինը մյուսի հակից ուժակոծում է իր հակառակորդին, որին հալածում է։ Բայց ձին նույն միջոցում արագ վազում է առանց կանգնելու։ Եվ գլխավորը, որ միջոց է տալիս քրդին պատերազմել ձիու վրա, այն է, որ նրա ձեռքերն ամենևին չեն զբաղված իր նժույգի սանձը կա-

առավարելով. նա սանձը բռնորովին բաց է թողնում, և իր ծնկների զանազան շարժումները բավական են ցույց տալու ձիուն իր ընթացքի ուղղությունը: Եվ խելացի անասունը այն աստիճան վարժված է, որ բոլորը հասկանում է, և համարյա գուշակում է իր տիրոջ միտքը: Այսպիսով ձիավորի ձեռքերն ազատ են մնում, և նա կարողանում է իր ձին դեպի զանազան կողմերը պտտացնել և միևնույն ժամանակ գործածել իր ղեկերը, հրացան արձակել, դարձյալ լեցնել, դարձյալ արձակել, թեև ձին անդադար շարժողության մեջ է: Մի խոսքով, ձին և քուրդը գործում են, որպես մի ամբողջ մարմին, որին մի կամք և մի նպատակ է կառավարում:

Այսպես ևս տեսա բեկի որդիներին, որոնք մի փոքրիկ ձիարշավ կատարեցին այն դաշտում: Նրանք հրավիրեցին ինձ ևս մասնակից լինել, բայց ես հրաժարվեցա, որովհետև բռնորովին անվարժ էի և ինձ խայտառակել չուզեցի:

Բայց ինձ բռնորովին վարմացրին նրանց ձիերը: Չափազանց լավ կրթված էին արշավանքի համար: Քուրդն երբեք իր նժույզը չէ տալիս ուրիշին հեծնելու, թեև նա իր եղբայրը լինե, որովհետև նրանք երկուսը ծանոթ են միմյանց բնավորությանը. մի օտար մարդ կարող էր հակառակ վարված լինել ձիու վարժությունը և վայրենացնել նրան: Այս պատճառով առած է դարձել քրդերի մեջ սահել, թե «երկու բան չէ կարելի ուրիշին տալ հեծնելու համար, մեկը՝ կինը, մյուսը՝ ձին»:

Մեր որսորդությունը բավականին հաջող անցավ: Ես թեև ձիարշավի մեջ ցույց տվի իմ կատարյալ անկրթությունը, բայց որսորդության մեջ մի փոքր երեսս պարզացրի: Քրդերը, սովորած լինելով ավելի նիզակի, ատրճանակի և սրի կռիվներում, հրացան արձակելու և նպատակին դիպցնելու մեջ շատ վարժ չեն լինում: Ես քանիցս անգամ կարողացա վայր ձգել օդի մեջ թռչող կաքավին, կարողացա գետին գլորել նապաստակին իր փախչելու միջոցին, բայց նրանցից միայն երկուսին հաջողվեցավ այդ անել:

Ասլանը ինձ հետ ժամանակ չորոշեց, թե երբ կվերադառնա, այս պատճառով ես շտապում էի շատ շուշանալ, մտածելով, դուցե նա եկած կլինե: Դրա համար մենք վերադարձանք բեկի վրանը, երբ կեսօր էր: Ասլանը դեռ եկած չէր:

Ես շատ սոված էի, բայց ճաշը ուշ տվեցին, որովհետև մեր որսած թռչուններից ու երեններից ես պետք էր մի բան պատրաստել. բացի դրանից, սպասում էին բեկի և Ասլանի գալուն:

Ես, չուլեկով անգործ նստել վրանի տակ և ինքնակոչ հյուրի պես

սպասել, մինչև ուտելու մի բան տալին, դուրս եկա այնտեղից և սկսեցի դիմել դեպի փոքրիկ վտակը, որ հոսում էր հովտի միջով:

Կեսօր էր: Այս ժամին հովիվները քշում են ոչխարները վրանների մերձակա մակաղատեղիներում, ուր գնում են կնիկները և աղջիկները կաթը կթելու: Նրանք արդեն իրանց գործը վերջացրել էին և, կաթնով լի սափորները գլխների վրա դրած, վերադառնում էին ոչխարների հանգրվանից: Քիչ էր պատահում, որ այդ աղջիկները կամ մանկահասակ կանայք իմ մոտով անցնելիս որևիցե կատակ կամ սրախոսութուն չարձակեին դեպի ինձ: Նրանք մի բան էին ասում և, առանց պատասխանին սպասելու, ծիծաղելով անց էին կենում: Ես հիմարի պես նայում էի նրանց ետևից և լուռ էի մնում: Վերջապես հանդիպեց նա, որին ես որոնում էի. Թուֆին, այսպես էին կոչում այն աղջկան, որ առավոտյան իմ լվացվելու ժամանակ թողեց իմ մոտում մի կասկածավոր կարծիք. այժմ նա դառնում էր ոչխարների հանգրվանից և, որպես իր քնկերուհիքը, կաթնով լիքը սափորը գլխին դրած: Նրա հետն էր այն մանկահասակ կինը, որից առավոտյան լսեցի աղետալի երգը: Նրանք, տեսնելով ինձ, բաժանվեցան իրանց խմբից և եկան ինձ մոտ:

— Կաթ կխմե՞ս, — եղավ Թուֆիի առաջին խոսքը:

Թեև ես սովորութուն չունեի հում կաթ խմելու, բայց, Թուֆիի խոսքը չկտրելու համար, քնդունեցի նրա հրավերը: Նա լեցրուց փոքրիկ փայտյա գավաթը, որ իր հետ ուներ, և ժպտելով տվեց ինձ:

Նրանք նստեցին վտակի ափի մոտ հանգստանալու: Նվ իրավ, բավական հոգնած էին, որովհետև հեռու տեղից էին գալիս: Թուֆին սկսեց վտակի սառը ջրով լվանալ իր բորբոքված երեսը և հետո սրբեց հագուստի դրոշակով: Նրա ուղեկիցը լուռ էր. ցերեկով ես ավելի պարզ կարողացա նշմարել նրա գեղեցիկ երեսի տխուր գծերը:

Ես ուղեցի դբաղեցնել նրանց:

— Դուք ունեք շատ աղախիններ, — ասեցի ես, — էլ ինչո՞ւ եք ինքներդ այսքան նեղութուն քաշում:

— Մենք խո հիվանդ չենք, — պատասխանեց Թուֆին, — որ հանգիստ պառկենք ու ոչինչ չշինենք:

— Աղախինն էլ ունի իր գործերը, — պատասխանեց մյուսը ավելի խոհեմ կերպով:

— Ընկերիդ որտե՞ղ ես թողել, — հարցրուց Թուֆին:

Ես իմացա, որ Ասլանի մասին է հարցնում:

— Քո հոր հետ գնացել են, չեմ իմանում որտեղ:

— Նրա սրտում սատանա է նստած, դու գիտե՞ս, — հարցրուց Թուֆին բարկացած ձայնով:

— Ինչո՞ւ ես այսպէս խոստում, խենթ,— զգուշացրեց նրան տիկինը և սկսեց կշտամբել:— Ասլանը շատ լավ տղա է:

— Բայց ձյունի պէս սառն է նա:

— Ինչո՞ւ, նրա՞ համար, որ քեզ հետ սիլի-բիլի (սեթեկ) չէ՞ անում:

Այս երկուսի վիճելուց ես իսկույն հասկացա Թուֆիի ատելության պատճառը դեպի Ասլանը: Երևում էր, խղճալի աղջիկը սիրում էր նրան, և սառնասիրտ, անզույժ Ասլանից մերժված էր եղել: Բայց Թուֆին չհանդստացավ տիկնոջ խոսքերով և ավելի բարկանալով ասաց.

— Ես միշտ կասեմ, նրա սրտում սատանա է նստած. նա խիղճ չունի. դրա համար էլ ոչ մի աղջիկ նրան լավ տղամարդ չի ասի...

Ես նկատեցի նրա աչքերի արտասուքը. նա էլ շտպասեց, ատեց իր սափորը և սկսեց դիմել դեպի վրանները:

Նրա գնալուց հետո տիկինը ինձ պատմեց, թե մի օր բեկի վրանում մի քանի բուրդ իշխաններ ժողով են ունեցել, նրանց մեջն է եղել և Ասլանը: Ժողովի խորհրդածությունը հասել է տաք վիճաբանության, որի մեջ Աբգուլահի որդի Ահմէն խոսքով վիրավորել է Ասլանին: Այս Ահմէն նշանավոր էր քրդերի մեջ իր ժանտ բնավորությամբ և միկնույն ժամանակ իր տարօրինակ ուժով: Ասլանը չէ համբերում, հարձակվում է նրա վրա և, երկխաչի նման կաշկանդելով, խլում է ժողովի միջից և, վրանից դուրս քարշ տալով, կամենում է սպանել նրան: Ժողովի բոլոր իշխանները վրա են թափվում, հաղիվ կարողանում են աղատել վիթխարի Ահմէնին: Ասլանի ձեռքից Թուֆին տեսնում է այս կոփվը, և «այն օրից,— ասաց տիկինը,— խեղճ աղջիկը դժված է Ասլանի համար»...

— Բայց նա որքան քաջ է, այնքան և լավ մարդ է,— ավելացրուց տիկինը:— Շատ անգամ նա մխիթարել է ինձ սիրելի ամուսնիս մասին, շատ անգամ խրատներ է տվել, թե որպէս պետք է կրթեմ սիրուն զավակիս: Նա մի կատարյալ շնչա է, միայն դիրքն է պահատ...

Ինձ շատ գրավեց տիկնոջ համակրական զգացմունքը դեպի աղնիվ մարդը:

— Թուֆին խենթ է,— ասաց նա,— չէ ճանաչում նրան:

Եվ նա դիմեց դեպի վրանները, ինձ թողնելով վտակի ափի մոտ:

Ասլանը և բեկը վերադարձան խիստ ուշ, քան թե մենք մտածում էինք: Եկածին պէս նա մի փոքր հաց խնդրեց, կերավ և ինձ պատվիրեց, որ պատրաստվեմ, որովհետեւ կես ժամից հետո ինքը պետք է ճանապարհ ընկներ դեպի Վան դնալու: Նույն միջոցին նա բաց արեց թղթերի մի պահարան և կամենում էր այնտեղ դնել մի հաստ թերթ,

որի վրա երեաց ինձ մի նկարված պատկերս Եւ մոտեցա, որ տեսնեմ
պատկերը: Նա չդադեց ինձանից և ցուց տվեց:

Դա ավերակ բելդի պատկերն էր, որին գնացել էր նա հետազոտե-
լու: Բելդի վրա երևում էր բերդը իր աշտաբալեներով և կիսակործան
փլատակներով, երևում էին լեռները, շալիղները և բերդի բոլոր մեր-
ձակայքը, այնքան կենդանի կերպով նկարված, որ կարձեւ իսկականը
լիներ: Դա Ասլանի շնորհալի ձեռքի գործն էր: Սև մատիտը ամենայն
ճարտարութեամբ հնազանդվել էր նրան: Նվ եւ սուաջին անգամ տես-
նում էի մի այսպիսի հիանալի պատկեր:

Ասլանը տեսնելով, որ եւ շատ գրավվեցա, ցուց տվեց ինձ մի
քանի ուրիշ թղթեր ևս, բայց նրանք պատկերներ չէին, եւ նրանցից
ոչինչ հասկանալ չկարողացա, ինձ երևում էին միայն թղթի վրա խաղ-
խրված սև գծեր, որոնք բաժանված էին գույնզգույն ներկերով:

— Դրանք ի՞նչ են, — հարցրի Ասլանից:

— Վանա նահանգի աշխարհագրական քարտեզներն են, — պա-
տասխանեց նա:

Եւ դարձյալ ոչինչ հասկանալ չկարողացա:

— Այս թղթերի վրա, — ասաց նա, — նկարված են Վանա նահան-
գի բոլոր գյուղերը, լեռները, գետերը, դաշտերը, մի խոսքով, ինչ որ
ստեղծել են բնությունը և մարդիկ:

— Ցուց տուր մի գյուղ, — ասեցի նրան:

Նա ցուց տվեց փոքրիկ օ-ի պէս մի բան, որի մոտ լեռնած էր
նույնպէս փոքրիկ մի խաչ:

— Դա, — ասաց, — սուրբ Տիրամոր գյուղն է, որտեղ դու ուխտ էիր
դնացել: Իսկ այն խաչը վանքն է:

— Այս ի՞նչպէս գյուղ է, որտեղ ոչ մի մարդ չէ երևում, — հարց-
րի ես:

Նա ծիծաղեց միայն և ոչինչ չպատասխանեց:

— Դրանք է՞լ դու եւ նկարել, — հարցրի ես:

Նա գլխով շարժեց, թե այո:

Բայց ի՞նչ բանի պէտք են դրանք:

— Բժիշկն, երբ որ կամենում է բժշկել մի մարդու հիվանդութեու-
նը, նախ և առաջ պետք է ծանոթանա նրա մարմնի կազմվածքի հետ, —
պատասխանեց նա: — Եվ մենք, եթե կամենում ենք մեր հայրենիքին
որեիցն օգուտ մատուցանել, նախ և առաջ պետք է ճանաչենք նրան:

Մեր ձիերը վրանի առջև կանգնած էին. ինձ համար պատրաստել
էր տվել բեկը մինը իր ձիերից: Եւ հայտնեցի նրան, թե ինչ պայմանով
էի ընդունել ինձ ընծայած ձին հայ վրանաբեւոյնների ղլխաւորից, և

ավելացրի, թե ես այժմ իրավունք ունեի նրա տված պարգևը ինձ հետ տանել, որովհետեւ իմը չգտնվեցավ: Ուրեմն բեկին պետք չէր իր ձեռքից մեկը անհանգիստ անել:

— Ձեր ձեռքում չէի հաշվումն է, որովհետեւ նրա փոխարեն մենք ունենք տասը հատ,— ասաց բեկը ծանր կերպով.— Բայց հայ վրանաբնակների գլխավորի բեզ ընծայած ձեռք ես վաղուց արդեն դարձրել եմ իր տիրոջը:

Ես ստիպվեցա ընդունել բեկի պարգևը, որի վրա ավելացրուց նա մի զուգ պտրճանակ, ասելով.

— Այս պտրճանակները նույնպես ընդունեցեք իմ կողմից որպես ընծա, դրանք Բախչիսարայի ընտիր գործ են: Երբ որ կհաջողվի ձեզ դրանցով սպանել ձեր թշնամիներից մեկին, միշտ հիշեցեք եզիդիների բեկին:

Ասլանը մինչ այն աստիճան ընտանեցած էր բեկի գերդաստանի հետ, որ մինչև անգամ մտավ կանանոցը և ամենի հետ մնաք բարյալ ասաց: Բոլորը շատ սիրով մեզ ճանապարհ դրին, միայն մի հոգի դժգոհ էր. դա էր գեղեցիկ Թուֆին, որ, վրանի ետևում մենակ կանգնած, ցայ էր լինում...

Արևը մտավ, երբ մենք հեծանք ձիերը: Ես չկարողացա հասկանալ, թե ի՞նչ էր պատճառը, որ Ասլանը միշտ գիշերով էր ճանապարհ գնում:

ԽԴ.

ԳԻԺ ՏԵՐՏԵՐԸ ԵՎ ԲԺԻՇԿԸ

Երկրորդ ավուր առավոտյան պահուն մենք հասանք ոչ այնքան հեռու Վանից մի հայաբնակ գյուղ:

— Այստեղ,— ասաց Ասլանը,— պետք է փոքր-ինչ հանգստանալ:

Ինձ շատ հաճելի էր նրա խոսքը, որովհետեւ ամբողջ գիշերը չէինք քնել, անդադար ճանապարհ էինք եկած:

Նա ձին քշեց դեպի մի տուն, որ գյուղի բահանային էր պատկանում, ես էլ հետեցի նրան: Քահանան հայտնի էր այս կողմերում իր մականունով՝ «դալի քեշիշ», որ նշանակում է զիծ տեւտեւ, բայց ոչ այն տեսակի գիծերից, որոնք խելք չունեն, այլ այն տեսակներից, որոնք մեր գրաբար լեզվում արտասանվում են բառերովս «խուլ» կամ «վիրազ»:

Մենք հասանք նրա տանը նույն ժամանակում, երբ նա մի քանի մարդկանց իր դռան առջև կապած, ծեծ էր տալիս:

— Հը՛մ, տերտեր, էլ ի՞նչ կա,— ասաց Ասլանը նրան տեսնելով:— Գարձյալ արդարություն գալազանը ձեռք հս առել...

— Այս անպիտաններին պետք է մի փոքր խրատել... — պատասխանեց նա անփույթ կերպով և մոտեցավ մեզ:— Դե՛, ցած իջեք, Վանից նոր բերել տված լավ արաղ և գինի ունեմ:

— Բայց մինչև մենք կլամենք ձեր լավ արաղն ու գինին, դուք հրամայեցեք, որ այս «անպիտաններին» արձակեն,— ասաց Ասլանը ծիծաղելով:

— Ո՛չ, դուք իմ դատաստանական գործերը մի՛ խառնեք, անպիտանները պետք է պատժվեն,— ասաց նա:— Գնանք տուն:

Հանցավորներն երկու քրդեր էին, որոնք, ասում էր տերտերը, գողացել են գյուղի նախիրից երեք կովեր: Ասլանը, այս լսելով, աչքևս չմիջնորդեց. մտանք տերտերի տունը: Նա մեզ տարավ մի սենյակ, որ իր հյուրանոցն էր և միևնույն ժամանակ քնարանը, բայց տերտերը նրան կոչում էր ղլվաճխաճա, այսինքն, դիվանատուն:

Ես մտածում էի, թե այնտեղ կգտնեմ տեր Թողիկի սենյակի նման զանազան կախարդական գրքեր կամ Այսմավուրք. բայց մի թղթի պատառ անգամ չկար այնտեղ: Այնտեղ կային՝ նիզակներ, հրացաններ և զանազան տեսակ զենքեր:

Տերտերը, որպես երևում էր, առաջուց գիտեր Ասլանի նույն ժամուն իր տունը գալը, գիտեր նաև, թե որտեղից է գալիս նա: Ես խուլույն հասկացա, որ Ասլանը և «գիժը» նախածանոթներ էին, գուցե շատ մոտ բարեկամներ: Բայց ի՞նչ գործ ունեւ խեղացի Ասլանը «գժի» հետ:

Տերտերը բավական բարձրահասակ և ցամաք մարդ էր. նրա կազմվածքի բոլոր գծերից երևում էր վայրենություն: Ինչ որ ավելի սարսափելի էր և անախորժ, էր նրա ձայնը, որ խոսելու միջոցում որոտում էր: Նրա ձախ ձեռքի երեք մատները կտրած էին, երևի, սրով, իսկ գլխի ու պարանոցի վրա նույնպես վերքի նշաններ կային: Եթե Ասլանը շատեր ինձ, թե նա քահանա է, ևս կհամարեի «գժին» մի ավազակ, որ իր ամբողջ կյանքը անցուցել էր հափշտակություններով և մարդասպանություններ:

Հենց որ մտանք «դիվանատունը», նա մոտեցավ մի պատուհանի, վարագույրը հտ քաշեց և այնտեղից դուրս բերեց մի ահագին շիշ լիքը արաղով. նախ լեցրուց ինքը խմեց, հետո տվեց Ասլանին, և ապա ինձ առաջարկեց, ասելով.

— Ա՛ն խմիր, ոսկորներդ կպնդացնեն, հոգնած ես:

Տեսնելով ահագին բաժակը, ես սարսափեցաւ:

— Արադ խմելու սովորութիւնն չունենմ,— ասեցի:

— Ինչո՞ւ, տիրացու,— հարցրեց նա, իր սոսկալի աչքերով ուղիղ իմ երեսին նայելով:

— Տիրացու չէ,— պատասխանեց Ասլանը:

— Բայց շատ նման է,— ասաց նա հեգնական ձայնով:

— Մենք նրան տիրացութիւնից ազատեցինք,— պատասխանեց Ասլանը խորհրդական ձայնով:

— Այդ լավ է... — խոսեց նա և մոտեցավ մի ուրիշ պատուհանի:— Ես կտամ քեզ «կարմիր հարսի արադ»,— ասաց նա և դուրս դերեց վարագույրի ետեւից մի ուրիշ շիշ, լցրած դեղնադուլն ըմպելիքով:

Ես նրանից խմեցի, որովհետեւ բաւականին քաղցր էր և ախորժեղիւ Հետո տերտերը մոտեցավ լուսամուտին և ձայն տվեց:

— Տիրոխնի, սատանան քեզ տանի, որտե՞ղ ես կարի:

Իսկույն հաշտնվեցավ մի կարճիկ հասակով կին և սկսեց Ասլանի հետ բարովել: Դա տերտերակինն էր, բաւականին համակրական մի կին:

— Գնա՛, այդ նոր հյուրի երեսն էլ պաշիր, քոռացած,— ասաց «գիժը» իր կնոջը:

Նա գրկեց ինձ և սկսեց երեսս համբուրել:

— Դե՛, հիմա գնա ինչ «հոգու բաժին» որ ունեն, բոլորը բեր. դրանք քաղցած են:

Երեցկինը մի թեթեւ ժպիտ գործեց փոքրիկ երեսի վրա և դուրս վաղեց: Երեւում էր, նա շատ ուրախ էր իր հյուրերով և զնաց մեզ համար նախաճաշիկ պատրաստելու:

«Գիժը» փոքր առ փոքր սկսեց ինձ դուր պալ. նրա առաջին ժանտութիւնը, որ ինձ վրա վատ տպավորութիւն գործեց, կարծես թէ անցավ, և նա երեւում էր ինձ մի մարդ՝ չափազանց պարզ և բարեմիտ:

Ասլանը հարցրուց տերտերից, թի ո՞րտեղ են պահված իր «իրեղենները»: Նա ցույց տվեց մի ուրիշ սենյակ, և Ասլանը առանց առաջնորդի մտավ այնտեղ: Ես մնացի տեր հոր հետ մենակ:

— Կարդացե՞լ ես,— հարցրուց նա ինձանից:

— Կարդացել եմ,— պատասխանեցի ես:

— Ո՞ւմ մոտ:

— Մեր թաղի քահանայի, տեր Թողիկի մոտ:

— Հասկացաւ Դեռ չէ՞ սատկել այն ավաղակը:

— Մնում է,— պատասխանեցի ես:— Բայց դուք ո՞րտեղից եք ճանաչում նրան:

— Ո՞վ չէ ճանաչում այն անպիտանին. նա Դատվանի «գզիրն» էր, էլ չարություն չթողեց, որ չգործեր: Վերջը «ռեսին» սպանեց, փողերը կողոպտեց, փախաւ, եկավ Սալմաստ, այնտեղ անունը փոխեց և տասց, թե անապատի ճգնավոր եմ, այսպիսով քահանա դարձավ. հիմա սկսել է կախարդութուններով ժողովրդին խաբել: Այդպես չէ՞:

Այս խոսքերը լսելով, ես բռնորովին դաբմացաւ:

— Դու ի՞նչպէս պրծար նրա ձեռքից,— հարցրեց ինձ:

— Փախաւ նրա ուսումնարանից:

— Խեղացի բան տեսար: Երանի՜ թե Կարոյի հետ փախած լինեիր. հիմա մի օրինավոր մարդ դարձած կլինեիր... Ա՛խ, թե մի անգամ ձեռքս կընկներ այն անպիտանը...

— Ի՞նչ կանեիք,— հարցրի ես ծիծաղելով:

— Ի՞նչ պետք է անեի, իր հանգուցյալ հոր մոտ կուղարկեի...

Մեր խոսակցությունը ընդհատեց մի մարդ, որ դուրս եկավ այն սենյակից, ուր մտել էր Ասլանը:

Նա աչքերին ականոցներ ուներ դրած և ոտքից ցզլովն հագնւած էր ելրոպական ձևով: Ես առաջին անգամ տեսնում էի այսպիսի հագուստով մարդ: Նույն միջոցին ներս մտավ և երեցկինը նախաձաշիկի մատուցարանը ձեռին բռնած և, տեսնելով ելրոպացուն, երեսը խաշակնքեց, ասելով.

— Վա՛հ, տեր Հիսուս, շարը տանես, բարին բերե՛ս...

Տերտերը մի անկյունում կանգնած ծիծաղում էր: Ես լավ ղննեցի, տեսա, որ ելրոպացին ոչ այլ ոք էր, եթե ոչ՝ Ասլանը, միայն կերպարանափոխ եղած, որպէս շատ անգամ տեսել էի նրան աբեղայի հագուստով կամ վանեցի վաճառական ձեւացած:

— Հը՛մ, երեցկին,— դարձավ նա դեպի միամիտ «տիրոջնին»,— եթե գիշերով տեսնեիր ինձ, ի՞նչ կանեիր:

— Ի՞նչ պիտի անեի, երեսս խաշ կհանեի, դու դեի պես կխափանւիիր:

— Ես խո դե կամ սատանա չեմ, որ խաշից վախենայի:

— Բա՛ սատանան ի՞նչպիս կլինի Ափսոս չէի՞ն առաջվա շորերդ, որ փոխեցիր:

— Ես ամբողջ տասը տարի այսպէս եմ հագնւած եղել... — պատասխանեց Ասլանը:

— Սուրբ Տիրամերը վկա, որ լավ չէ, ախար ինչի՞ է նման այսպիսի նեղ վարտիքը:

— Դրանք թող մնան,— կտրեց տերտերը կնոջ խոսքը:— Հիմա պետք է տեսնենք, թե ի՞նչ բանի է նման քո բերած նախաճաշիկը:

Տերտերը հտ քաշեց մի ուրիշ վարագույր և նրա հոտից դուրս բերեց մի մեծ սրվակ գինի, դրեց իր կողքին և նստավ սեղանի մոտ: Մենք ևս մոտեցանք ուտելու: Նախաճաշիկը բավականին լավ էր պատրաստած. շա՛տ ապրի տերտերակինը, ամենևին չէր երևում, թե հասարակ գյուղացու եփած կերակուրներ լինեն: Բայց տերտերակինը գյուղացի չէր, նա Վանա քաղաքիցն էր, և, որպես հայտնեց ինձ հետո Ասլանը, նա տեր հոր հրկրորդ կինն էր, որի հետ ամուսնացել էր նա իր քահանայության ժամանակ, առաջին կինը մեռնելուց հետո: Թեև հայ քահանաներին թույլ տրված չէ հրկրորդ ամուսնություն, բայց «գիժը» այն տերտերներից չէր, որ ենթարկվեր եկեղեցական կանոններին: Նա ամեն բանի մեջ, որպես ռամկտրեն ասում են, «չոմախի (մահակի) զոռով էր գործում»... Բայց որպես և լիներ, տերտերն և երեցկինը շատ սիրով էին երևում միմյանց հետ:

Հացի ժամանակ Ասլանը հարցրուց, թե ի՞նչ նոր լուրեր կան Վանից:

— Աղգային գործերը վատ չեն,— պատասխանեց տեր հայրը ծանր կերպով:— Պ...-ը ողջ և առողջ է²⁷, գիշերները բոշաների լակոտներ պար ածելով է անցկացնում... իր ձեռները նրանց շլինքին է փաթաթում: Քրդերին սովորեցնում է՝ այս և այն վանքի հունձքի դեղերը կրտկում են, որ գիշերները լույս լինի: Տոնախմբությանց ժամանակ ինքն էլ ետ չէ մնում հասարակաց ուրախությունից, և իր ժողովուրդը բարոյապես մխիթարում է. կույս աղջիկներ և ջահել հարսներ է փախցնել տալիս, որ հայոց զավակներն աճեն, աղգը բաղմանաւ: Եթե մի անպատված աղջկա հայր գալիս է նույն անպատվողի մոտ բողոքելու (ուրիշ որտե՞ղ կարող է գնալ խեղճը), նրան մի փոքր խրատում է, փայտի տակ է գցում, ոսկորները լավ ջարդում է, որ փափկանան: Հետո նրան ասում է. «Գնա՛, եղբայր, այս աշխարհը քո տեղը չէ, դու մեծի պատիվը չես հասկանում»: Նա ականջ է դնում նրա խրատին և գնում է մյուս աշխարհը: Մի ուրիշ սովորություն էլ ունի նա, որից երևում է, որ նա շատ բարեսիրտ է: Երբ քրդի ավաղակները հայոց գյուղորայքը թալանում են և դժբախտաբար բռնվում են, նա քրիստոնեական մարդասիրությամբ գնում է փաշայի մոտ և ավաղակներին աղատում է, դրա համար քրդերը նրան «հայր» են կոչում: Մի ուրիշ լավ կանոն էլ ունի նա,

երբ մեկին կամենում է խրատել, նրանից փող է առնում։ «Ոչինչ պատիժ,— ասում է նա,— այնպես չի ցավեցնի աշամորդուն, որպես փողը, որովհետև շատ է սիրում»։

— Բայց ի՞նչպես մինչև այսօր նույն խրատներից զուրկ մնացիք դուք,— հարցրուց Ասլանը վրդովված ձայնով։

— «Գիժը դժին երբ որ կտեսնի, իր մահակը կթաքցնի»,— ասաց նա թուրքի առածով։— Թեև նա ավազակ է, բայց ես էլ շատ բարի պտուղ չեմ...

— Հավ, դու այն ասա՛, ի՞նչ աչքով են նայում քաղաքի իշխաններն այդ ավազակի այս տեսակ առաքինությունների վրա,— հարցրուց Ասլանը։

— Նրանք անշնորհակալ մարդիկ չեն, ընդհակառակն, շատ երախտագետ են,— պատասխանեց տերտերը առաջվա ծանր կերպով։— Նրանք իրանց պարտքը լավ ճանաչում են, և ամեն ամիս ժողովրդի կողմից շնորհակալության վկայականներ են ուղարկում Պոլիս և նրան մեծ մարդկերանց հետ են համեմատում։ Բայց պետք է ճշմարիտն ասած, նա էլ չէ մոռանում իր պարարտ որսերից երբեմն նրանց բերանը փոքրիկ պատառներ պցել...

— Փաշայի հետ ինչպե՞ս է նա։

— Որպես եղ ու մեղր, այնքան քաղցր են։

— Դա նույն փաշա՞ն է, որ մի անգամ հայոց եկեղեցու սեղանի վրա բոշա տղաներ էր պար ածել տվել և գիւնի էր խմել։

— Հենց նույնը։ Նա էլ հենց փաշայից սովորեցավ բոշաների պար ածելը։

Բոլոր այս խոսքերը, ինչ որ ասում էր տերտերը, թեև ինձ շատ հասկանալի չէին, բայց որպես նկատում էի, խայթոցի նման ծակում էին Ասլանի սիրտը։ Նրա պարզ դեմքը հեղհեղեղ մթնում էր, և նրա ձայնը դալրացած եղանակ էր ստանում։

— Ինձ բոլորովին անհավատալի է թվում,— ասաց նա,— Վանա ժողովուրդը իր նահապետական պարզամտության մեջ չէր կարող համբերել այս աստիճան չարագործությունների։ Այդ նշանավոր մարդու վատ օրինակը ավելի շատ գայթակղեցնում է, ավելի շատ վիրավորում է միամիտ ժողովրդի զգացմունքը։

— «Նիզակը գողացողը առաջ նրա թաքցնելու տեղը կգտնի»,— պատասխանեց տերտերը։— Նա շատ ճարպիկ է իրան արդարացնելու

խոսքեր գտնելու մեջ: Երբ նրան ասում են, թե դու ի՞նչ գործ ունես պաշտօնի կամ այս և այն ավագակ քրդի և բոշա պար էկոդներին հետ: Նա միշտ Պողոսի, իր անվանակցի, խոսքերը վկայություն է բերում, թե՛ պետք է հրեայի հետ հրեա լինել և հեթանոսի հետ՝ հեթանոս: Ասում է, թե ես ժողովրդի օգտին համար եմ նրանց հետ բարեկամություն պահպանում և մանմեղականության սովորություններին հետևում, որ նրանց հաճությանում և իմ ազգի շահերը պահպանեմ:

— Չարագործ,— ասաց Ասլանը:— Վաստկները միշտ այսպես էին իրանց արդարացնում:

Թեև Ասլանը առաջուց ասում էր շատ քաղցած եմ, բայց համարյա ոչինչ չկերպի: Տերտերն էլ նկատեց այս և հարցրուց.

— Ինչո՞ւ չես ուտում:

— Ախորժակս ավերվեցավ,— ասաց նա:

— Ա՛ռ, խմիր, թող սիրտդ հովանա, դարդերդ կմոռանաս:

Ասլանը ընդունեց գինու ահագին գավաթը, միանգամով խմեց:

— Բայց քո ախորժակը տեղն է,— դարձավ դեպի ինձ տերտերը.— որովհետև դու չես մտածում այն բանի վրա, թե Վանում ի՞նչեր են կատարվում:

— Ես դրա համար էլ գնում եմ այնտեղ, որ տեսնեմ, ինչպիսի քաղաք է:

— Ավելի լավ կանես, որ տեսնես՝ մարդիկ ինչպես են ապրում այնտեղ,— ասաց քահանան:

Այնուհետև Ասլանը և տերտերը գնացին մի առանձին սենյակ, այնտեղ առժամանակ տաք-տաք խոսում էին. ես ոչինչ հասկանալ նրանց խոսքերից չկարողացա, որովհետև հեռու էին: Ասլանը դուրս եկավ շատ վրդովված և հրամայեց իսկույն պատրաստել ձիերը:

— Դուք մտածեցեք որե՛ք բան չմոռանալ այստեղ,— ասաց քահանան:

— Ինչ որ պետք էր վեր առնել՝ ես տեղավորեցի այն երկու արկղիչների մեջ.— ասաց Ասլանը:— Բայց դուք պատրաստեցեք մի ձի արկղիչները կրելու համար և մի ծառա, որ ինձ հետ լինի:

— Կես ժամից հետո կարող ես ճանապարհ ընկնել. դուք համեցեք, այս մի գավաթն էլ անուշ արեք:

Ասլանը ընդունեց և խմեց:

Տերտերի խոսակցության մեջ «դու» և «դուք» միևնույն նշանակություն ունեին. նա խառն ամեն կերպ գործ էր անում:

— Ո՞ր եմ, ազերբեյց ոչ մեկը չէ երևում,— հարցրուց Ասլանը:

— Ամենքն, իրանց փրելի խանութներին առած, գնացել են սարը, ոչխարների մոտ. Ալմաստն էլ այնտեղ է. ես և իմ թանկավիճ «ախրովանին» մնացել ենք տանը: Քահանայութունը ծա՛նր պաշտոնն է,— ավելացրուց նա:

— Եվ դու ճշտությամբ կատարում ես... այնպես չէ՞,— հարցրուց Ասլանը ծիծաղելով:

— Ավելի լավ, քան մեր տեր Մարութը, որը բերականություն է կարգացել: Իմ մկրտածները ավելի լավ քրիստոնյաներ են դառնում, և իմ թաղած մեռելը գերեզմանից բնավ չէ վեր կենում...

— Բայց այն ինչպե՞ս եղավ, որ մի անգամ երեխային ավաղանի մեջ խաշեցիր: Պատմի՛ր, տեսնեմ:

— Դա հին բան է, հիմա այնպես չեմ անում:

— Պատմիր, թող Ֆարհատն էլ լսե:

Տերտերը շատ ծիծաղելի կերպով պատմեց, թե իրանց երկրում սովորություն կա, երբ ձմեռը երեխային եկեղեցում մկրտելու են բերում, նրա հետ տաք ջուր են բերում ավաղանում լեցնելու համար: Մի մկրտության ժամանակ տատմոր բերած ջուրը շատ տաք է լինում, և երբ հայրը այնպես լցնում է ավաղանի մեջ, և չէ մտածում փորձել տաքության աստիճանը: Հենց որ տղային կոխում է ավաղանի մեջ, խեղճը իսկույն խաշվում է, և տերտերը այն ժամանակ միայն հասկանում է, թե նա մեռավ, երբ նկատում է, որ էլ ձայն չէ հանում: «Դա փչացավ, ասում է կնքահորը, թե կա, գնացեք մի ուրիշը բերեք, որ մկրտեմ»:

Տերտերը մեղ երկար չպահեց՝ երևում էր, նա ինքը նույնպես շտապում էր, որ մենք շուտով ճանապարհ դուրս գանք: Ինքը և երեցկիները հեռան մեղ հետ մինչև գյուղից դուրսը և այնտեղից բարեմաղթություններով բաժանվեցան մեզանից:

Դյուղը, ուր գտնվում էր տեր հոր տունը, նստած էր լեռների կուրծքի վրա, և չորեր կողմից, որպես բնական պարիսպներ, շրջապատել էին նրան սևապաճե բլուրներ, որով նա ստացել էր շատ ամուր և անառիկ դիրք:

— Տեսնո՞ւմ ես այս դյուղը,— ասաց Ասլանը, երբ հեռանում էինք այնտեղից.— նա ունի հիսուն տուն միայն, բայց ամբողջ մի ամիս պատերազմեց ավելի քան 500 քրդերի հետ և մնաց դարձյալ անառիկ:

— Որովհետև ամուր դիրք ունի,— պատասխանեցի ես:

— Այդ չէ միայն պատճառը, բնակիչները քաջ և սրտոտ մարդիկ են:

— Որովհետև այնպիսի քաջանա ունեն, որպես «գիժը»:

— Զարմանալի մարդ է դա,— պատասխանեց Ասլանը:— Դու նրա կատակներին մի՞ նայիր, բավականին խելք ունի և շատ բարեսիրտ է:

Այնուհետև Ասլանը պատմեց մի քանի հետաքրքիր անցքեր «գժի» կյանքից, որոնց ամենի մեջ երևում էր նա շափաղանց հանդուգն և մեծասիրտ բնավորությամբ, մի արկածախնդիր մարդ, որ իր ամբողջ կյանքում կուլել էր զանազան գովարտությունների գեմ: Նրա ձեռքերը մաքուր չէին մնացել և արյունից. նա շատ անգամ սպանել է, հափըշտակել է, ավար և գերի է բերել: Շատ անգամ ևս հաղթվել է. բոլոր կայքը թշնամույց հափշտակվել է, և նրա առաջին կինը և սրդիքը սրի բերան են ընկել: Մի փոքր նշմարվող խելագարությունը այս անցքից հետո է պատահել:

— Այսուամենայնիվ,— շարունակեց Ասլանը,— տեր Մեսրոպը ժողովրդից շատ սիրված մարդ է. մոտ տասն հալոց գյուղեր այս կողմերում գտնվում են նրա հովանավորության ներքո: Եվ բոլորը հոր նման պաշտում են նրան: Մի սաստիկ սովի ժամանակ նա ծախեց՝ ինչ որ ինքն ուներ, և ծախել տվեց հարուստներին, և այսպիսով պահպանեց աղքատների կյանքը: Նա, իբրև քաջանա, թեև անհարմար է, բայց, իբրև կառավարող անձն, ունի շատ արժանավորություններ: Այս պատճառով է, որ կարողացել է իր ձեռքի տակը պահել այս լեռներում գտնված բոլոր հալոց գյուղորայքը, առանց թույլ տալու որևիցե քրդի կամ թուրքի միջամտություն գործել նրանց հասարակական գործերի մեջ:

— Բայց կարդալ իմանո՞ւմ է,— հարցրի ես:

— Նա անգրագետ է և իր անունը հաղիվ է գրում. բայց, իմ կարծիքով, այսպիսի քաջանաներն ավելի լավ են, քան թե նրանք, որ, աստվածաբանական մթին խնդիրների մեջ թթված, ժողովրդին ավելի մոլորություն և հոգևոր մեռելությամբ մեջ են գցում: Այսպիսի ժողովրդը կյանք և հիմք չունի երկրի վրա:

— Տեր Մեսրոպը,— առաջ տարավ նա,— հայ քաջանայի տիպ չէ: Նա, ավելի հարմար է ասել, քրդի շեյխ է, որ մասնակից է լինում իր ժողովրդի բոլոր կարիքներին. կուլի ժամանակ քաջ զինվոր է, խաղաղության ժամանակ քաջանա է և զատավոր: Միշտ այսպես են եղել խաշնարած ցեղերի քաջանաները: Այսպես էին և Աբրահամը, Իսահակը, Հակոբը ու նրանց հաջորդները²⁸, Մեր ընկերներից մեկը քաջանա է, չեմ ուզում անունը տալ, և լավ քաջանա, գիտե հունաց, եբրայեցոց

և լատինացոց լեզուները, կարդացել է այն բոլոր գրքերը, ինչ որ վերաբերում է աստծուն, սկսած այն օրից, երբ հայտնվեցավ մարգերի մեջ աստվածության գաղափարը: Բայց այս երեկելի աստվածաբանը իր բոլոր գիտությունը ծաղել է և պարկն է դրել, որովհետև իմանում է, թե ժողովուրդը չի հասկանա իրան: Բայց մեր ժողովուրդն ավելի լավ կհասկանա տեր Մեսրոպի լեզուն, որովհետև նա ժողովրդի միջից ծագած և ժողովրդի գաղափարներով մարդ է, նա դպիւս չէ:

Ասլանի այն խոսքը, թե «մեր ընկերներից մեկը քահանա է», ինձ ներ մտածության մեջ պցեց: Ես նրա ընկերներին բոլորին ճանաչում էի, այդ որն էր, որ «աստվածաբանությունը ծալած պարկն է դրել» և այժմ սրի հետ էր խաղում: Նա ինձ ոչինչ չասաց, և ես չհարցրի, որովհետև սկզբից հայտնեց, թե ասելու նպատակ չունի:

Բայց ինձ ոչ սակավ վարմացնում էր Ասլանի հիւրոպական ձևով կերպարանափոխությունը, մանավանդ այն խոսքը, որ նա ասաց տերտերակնոջը՝ «ես ամբողջ վեց տարի այսպես եմ հագնված եղել»... Որտե՞ղ, ո՞ր երկրում:

Մինչ ես այս մտածության մեջ էի, նա ինձ ասաց.

— Ֆարհատ, այսօր մենք հասնելու ենք Վան քաղաքը. այնտեղ ոչ ոք չէ ճանաչում ինձ, բացի մի քանի բարեկամներից. ես այնտեղ հայտնվելու եմ որպես հիւրոպացի բժիշկ. դու պետք է զգուշ լինես չխանդարել իմ դերը...

— Ես այնքան հիմար չեմ,— պատասխանեցի.— Բայց եթե քեզ առաջարկելու լինեն մի հիւլանդ, ի՞նչ կանես:

— Կբժշկեմ,— պատասխանեց նա:

— Ինչպե՞ս կարող ես բժշկել,— հարցրի ես վարմանս լուր:

— Կարող եմ,— դարձյալ պատասխանեց նա վճռական կերպով.— Տեսնո՞ւմ ես այն երկու մեծ արկղները, որ տանում է տեր Մեսրոպի ծառան, նրանց մեջ ամփոփված են իմ դեղորայքը և բժշկական գործիքները, որ շատ անգամ ինձ հետ ման եմ ածում:

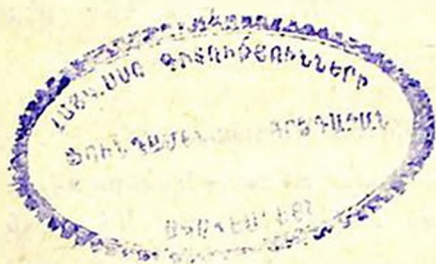
Ես հետո, շատ հետո իմացա, որ Ասլանը ոչ թե հասարակ բժիշկ էր, այլ մի հմուտ բժշկապետ: Նա այդ արհեստը ուսել էր Ամերիկայում, երբ Հնդկաստանից այնտեղ էր գնացել: Նա ուսել էր և շատ հիւրոպական լեզուներ, և այնպես էր սիրում արհեստը ու գիտությունը, որպես հասարակաց բարօրության գործը: Այո՛, ես շատ հետո իմացա, որ նա տեր Թողիկի դպրոցից փախչելուց հետո իրան նվիրել էր ուսման և բարձր գիտություններին...

— Լավ, քանի որ դու բժիշկ ես, այլևս կասկածելու չի ոչինչ: Ես ինչո՞վ կարող եմ խանդարել քո գիրը, — հարցրի ես:

— Ես այնտեղ պետք է դադեմ լիմ հայությունը... — պատասխանեց նա վրդովված ձայնով, կարծես, նրան խիստ ծանր էր արտասանել այս խոսքը:

Նույն օրվա երկկոյան պահուն, երբ մութը պատել էր աշխարհը, մենք մտանք Վան քաղաքը:

Առաջին հաւաքի վերջը

ՕՅՆԱԹԱԿԻՄԻԹՅՈՒՆԵՐ

ՆԱԶԱԳՈՂԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ (էջ 7—820)

«խաչագողի հիշատակարանի» ինքնագիրը մեզ չի հասել՝ Վեսյե ատաջին անդամ տպագրվել է «Մշակի» 1882—1883 թվահամարներում, ապա նույն շարվածքից լույս է տեսել նաև առանձին գրքով:

Ըստ հեղինակի հավաստիացման, այս վեպը նրա «Վանա, Բաղևշի, Մուշի և Արզրումի կողմերի հանապարհորդության արդյունքն է», որը գրել է 1872—73 և 74 թվականներում, երբ բնակվում էր Թիֆլիսում (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 548)*:

1857 թվականի վաղ գարնանը Մակուից Փայաջուկ մեկենոզ Բաֆֆին, լինելով Սամրա գյուղում, որոշում է օգտվել առիթից և հարցումիորձի միջոցով հավաքում ու գրի է առնում այլևայլ տեղեկություններ Սամրայի խաչագողերի մասին: Գյուղացիները եկեղեցու բակում Բաֆֆուն ցույց են տալիս երեկվի խաչագող Մուրադ խուղավերդյանի շիրիմը և ապա առաջնորդում են վերջինիս կնոջ մոտ: Բաֆֆին ծանոթանում է զառամյալ Կզլարի հետ, ապա և դիմում է գյուղի ծերերին, որոնք նրա հարցասիրության առաջ բացում են ոչ միայն Մուրադի, այլև Քալթր Պետրոսի և նրա մյուս զործնկերների՝ Ալեքսանի, Հաջի Խալաթի և Ավետուլի կյանքի մանրամասները:

Հատկանշական է, որ խաչագողերի վերաբերյալ իր ցուցաբերած հետաքրքրասիրությանը և Սամրայում քաղած նյութերին, վիպական երանգավորումով, անդրադառնում է նաև ինքը՝ Բաֆֆին, վեպի «Խնչ է խաչագողը» գլխում: «Սամրաստա մեջ եղած ծամանակս,— գրում է նա,— իմ գլխավոր զվարճություններից մեկն էր Սամրա գյուղը պնալը: Այդ գյուղը նշանակություն է ստացել նրանով, որ այնտեղ են բնակվում այն հանրածանոթ մարդիկ, որ կոչվում են «խաչագողներ»: Իմ նպատակս էր,— շարունակում է նա,— ոչ միայն ուսումնասիրել այդ բախտախնդիրների կյանքը, այլ ինձ առավել հետաքրքրում էր մի երեկվի խաչագողի պատմությունը, որին կոչում էին Մուրադ: Ինձ ցույց տվին նրա տունը, ես մտա այն գեղեցիկ սենյակը, որի մեջ մի ծամանակ ապրում էր այդ նշանավոր մարդը, որ թողել էր իր արհեստակիցների հիշողության մեջ շատ ու շատ վարմանալի պատմություններ: Ես գտա նրա կնոջը միայն, յոթանասունամյա պա-

* Բոլոր մեջբերումները կատարված են Բաֆֆու «Երկերի ժողովածուի» 1955—59 թթ. հրատարակությունից:

ռաւ Նանային: ... Նա մեռաւ 1857 թիւն, ապրիլի 10-ը, որպէս առաքինի կին և բարեպաշտ բրիտանացի:

Խոսելով խաչագողներ թեմայի վերաբերյալ իր դրուհում նախատեսւած ու հաւաքած տեղեկութիւնները մասին, Բաֆֆին վեպի այդ նույն գլխում այն միտքն է հայտնում, որ ինքը Վալդուեյ դիտաւորութիւնն է ունեցել զրել մի բան խաչագողները կտանքից: Խաչագողների կյանքից մի բան զրելու նրա վաղուց ունեցած դիտաւորութիւնը կարեւոր խոստովանութիւնն է, սակայն այս զեպում հիմքեր չկան և չպետք է այն կապել վեպի դրութեան սկզբնական մասին: Բանն այն է, որ 1859—62 թթ. ընթացքում ձեռնամուխ լինելով «Երկրի» վեպի մշակման աշխատանքներին, Բաֆֆին, օգտագործելով խաչագողների մասին իր հաւաքած փաստական տեղեկութիւնները, վեպում ավելացնում է «Խաչագողը» վերնադրով գլուխը և ընթացք է տալիս Ռես Վասսակյանի կերպարի հարցազննմանն ու խորագրմանը: Սակայն ծերունիների ու Մուրադի կնոջ՝ Կլարի պատմածները հիման վրա Բաֆֆին Ռես Վասսակյանի կենսագրութեան մեջ ավելացնում է Վրաստանի անտառներում դրամաները վաճառելու, ձերբակալելու և Սիրի արտադրելու, այնտեղից իրեն մահմեդական Չինաստան փախչելու, ապա Հնդկաստան, Բաղդադ ու Երուսաղէմ մեկնելու և հաջի դարձած Սալմաստ վերադառնալու դրամաները Ռես Վասսակյանի կերպարի մեջ ընդհանուր գծերով տեղ են գտել Մուրադի ու Քալի Պատմածի կենսագրութեան որոշ կողմերը, այս խմբում Ռես Վասսակյանը հանդիսանում է այդ երկու կերպարների նախատիպը:

1873 թվականի սկզբներին Բաֆֆին, ի մի բերելով իր պատմվածքներն ու չափածո ստեղծագործութիւնները, վեպերն ու ուղեգրութիւնները, դասաւորում է ըստ ժանրերի, ամփոփում է 10 հատորի մեջ և նախապատրաստում է այդ ամենը հրատարակել «Փոնչ» ընդհանուր խորագրով: 1874 թվականի փետրվարի 28-ին լույս է տեսնում այդ մատենաշարի առաջին հատորը: Գրքի «Ընթերցողներին» առաջաբանի մեջ Բաֆֆին հրատարակում է «Փոնչի» մնացած ինն հատորների պարունակութիւնը: Այս մատենաշարի հերթական երրորդ հատորում ըստ Բաֆֆու նախագծման պետք է տպագրվէին նրա «Հարսն» (երկրորդ մաս և վերջ), «Թաթուհներ», «Խաչագողի հիշատակարան», «Սոլանդանոց» և «Երեւանացու ողբը» (չափածո) ստեղծագործութիւնները: Ահա այս առաջաբանի մեջ ընթերցողներն առաջին անգամ առիթ են ունենում իմանալու, որ Բաֆֆին ունի «Խաչագողի հիշատակարանը» անունով ստեղծագործութիւն, և որը պետք է լույս տեսնի «Փոնչի» երրորդ հատորում: Եթէ համադրելու լինենք այդ մասին Բաֆֆի պատմութեան հայտնի փաստերը, ապա պետք է ասենք, որ սա «Խաչագողի հիշատակարանի» առաջին տարբերակն է, որն, ըստ հեղինակի համատեսիցման, նա զրել է 1872—73 թվականների ընթացքում: Թե ի՞նչ է իրենից ներկայացրել «Խաչագողի հիշատակարանի» այս առաջին տարբերակը, ձեռագրի չգոյութեան հետեւնով որն է խոսք ասել շնորհ կարող, սակայն այն հանգամանքը, որ «Խաչագողի հիշատակարանի» այս տարբերակը «Փոնչի» հատորում տեղադրված է վիպակներից հետո և պատմվածքից առաջ, հիմք է տալիս ասելու, որ այս ստեղծագործութիւնը «Փոնչ» մատենաշարի լրացուցիկ մեջ ղեկավարելու ժամանակ (1873 թ.) եղել է պատմվածք կամ լավագոյն զեպում վիպակի Հասկանալի է, որ եթէ «Խաչագողի հիշատակարանի» այդ տարբերակը ունենար վիպակից մեծ ծավալ, ապա Բաֆֆին կարող էր այն ղեկավարել ոչ թէ մանրածավալ ստեղծագործութիւնների արտաբերում, այլ կարող էր դրան հատկացնել «Փոնչի» մի ամբողջական հատոր, ինչպէս նա վարվել էր «Սալբու» հատորների և «Զահրումար» վեպի հետ:

Բաֆֆի պատմութեանը հայտնի է, որ «Փոնչի» երրորդ հատորում տպագրվելիք «Հարսն» (երկրորդ մաս) և «Թաթուհներ» վիպակները անավարտ են մնացել: Այդ փոփոխ

Հիմք է տալիս ասելու, որ «Փոնչի» երկրորդ հատորը տպագրության նախապատրաստելու շրջանում (1874 թվականի երկրորդ կես) այս վիպակաների մեջ արժանավոր բնման Բաֆֆու համար կարևորություն չի ներկայացրել, որի հետևանքով էլ այդ գործերը մնացել են անսովորադարձ հակառակ, «Նաչագողի հիշատակարանի» ծավալում տեղի ունեցած աճը խոսում է այն մասին, որ այս ստեղծագործության մեջ բարձրագույն խնդիրները Բաֆֆի ստեղծագործողի համար ունեցել են կենսականորեն կարևոր նշանակություն, որի հետևանքով 1874 թվականին ձևափոխված վերամշտված ու լրացման ժամանակ վիպակից աճել, դարձել է սովորաբան լավ վնաս

«Նաչագողի հիշատակարանի» ծավալի աճի մասին հետաքրքիր ու արժեքավոր պատումներ են պահպանվել «Մշակի» քարտուղար Հովհաննես (Վանո) Տեր-Գրիգորյանի հիշողությունների մեջ, խոսելով «Մշակի» խմբագրական ժողովների մասին, նա գրում է. «Պատահանի մոտ «Գրոհեր» լրագրի խմբագիր Սերգեյ Մեսսիի կողմից նստած էր Բաֆֆին, իր առաջ մի փոքրիկ, կլոր սեղանի վրա ունենալով «Նաչագողի հիշատակարանի» ամսագիր տետրը (ընդգծումը մերն է՝ Ն. Ս.), որ նա խմբագրական. Լրեկոների վերջը մաս-մաս կարդում էր Այդ «Նաչագողի հիշատակարանը» Բաֆֆին այն գրվածքը չէր, որ դուք կարդացել եք, իմ թանկագին ընթերցողներ, այլ պատմությունների, դեպքերի ու պատահանների մի ահագին ժողովածու, անկասկածաբար ու անմշակ միմյանց վրա կուտակված էթն այժմ ձեր ձեռքն անցնի այդ տետրակը, և դուք նրան համեմատել տպվածի հետ, դուք կտեսնեք, թե երկուսի մեջ որքան զանազանություն կա...» (տե՛ս «Մշակ», 1913, № 89, 27 ապրիլի)։

2. Տեր-Գրիգորյանի հիշատակած «հայկին տետրը» պետք է համարել «Նաչագողի հիշատակարանի» երկրորդ տարբերակը, որը, ինչպես նշում է հուշագիրը, ոչնչով նման չի եղել տպագրված օրինակին։ Ահա այս հանդամանքը ստիժ է տվել Բաֆֆուն, որ վնասի գրության թվականների հարցում 1874-ը տրոհի ու առանձնացնի 1872—73 թվերից։

Փ. Վարդանյանին գրած 6 նշանների նախկին Բաֆֆին, անդրադառնալով «Նաչագողի հիշատակարանի» գրության թվականին, հարկանցիորեն տեղեկություն է տալիս վնասի ստեղծագործման շարժառիթների մասին Բաֆֆու բացատրությունից հայտնի է դառնում, որ այս վնասի գրության հարցում զրգաստանում է ծառայել «տեղային լրագրության և Լրիտաստարությունների մեջ» արժանավոր «Տաճկաստանի հայոց խնդիրը»։ Նախորդ նամակի մեջ այս հարցին վերաբերող հատվածը ավելի որոշակի է դարձնում հեղինակի մտահոգությունը և արժանապատիվ զգալիությունների խմբում. «Այս աշխատությունը,— գրում է նա,— յուր ամբողջությամբ նվիրված է նախը մշակ դասին և պատկերացնում է, թե որպես տեղային հասարակական հանդամանքները ուղիղում են նրանց թողնել հայրենիքը և պանդխտության մեջ բխտ որոնել։ Նյութն առնված է Պարսկաստանի և ասիական Տաճկաստանի հայերի կյանքից՝ թե որպես նրանք օտար երկրներում, պանդխտության մեջ մաշվում են, անհետանում են, առանց կրկին յուրյանց բնառնիրը վերադառնալու րախան ունենալու» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 547)։

1876 թվականի մարտին Փիլիպոս Վարդանյանը Պետերբուրգից մի նամակով գիմում է Թավրիզում ապրող Բաֆֆուն և խնդրում է նրան աշխատակցել իր խմբագրությանը հոր լույս տեսնող «Լուսա» հանդեսին։ «Ձեր առաջարկությունը ընդունում եմ ամենայն սիրով,— պատասխան նամակում գրում է Բաֆֆին,— որովհետև մուսախոսում մի օրինավոր ամսագրի հրատարակությունը խիստ վաղուց իմ բողոքների առարկան է եղել» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 546)։ Նամակի շարունակության մեջ Բաֆֆին խոստանում է պարբերաբար աշխատակցել «Լուսային» յուրաքանչյուր ամիս ուղար-

կելով նրան բաժնից հիսուն երես ստեղծագործություն: Շեն արդեն տվել էմ արտագրելու մի ամբողջ վիպասանական աշխատություն, որ կարող է մի բանի ամիսների նյութ դառնալ: Իմ աշխատությունը,— միևնույն պարբերության մեջ ասում է նա,— կլինի կանոնավոր և հարատև, ևս ունեմ արդեն բավականին պատրաստի պաշար»:

Ինչպես հայտնի է դառնում ֆ. Վարդանյանին ուղղված հաջորդ՝ 19 հունիսի նամակից, վիպասանական աշխատությունը, որը Րաֆֆին տվել էր գրագրին արտագրելու Վեմային՝ ուղարկելու համար, եղել է երկու հատորից բաղկացած մի գործ՝ «Նաչադողի հիշատակարանը» վերնագրով: Իրեն լրացում պետք է ավելացնել, որ վեպը արտագրող գրագիրը եղել է Ավագ Ավանդյանը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 557):

«Մշակի» բարտուղար Հովհաննես Տեր-Գրիգորյանի հուշերից մենք արդեն տեղեկացանք, որ «Մշակի» խմբագրական ժողովներում կարգացած (երկրորդ) տարբերակը եղել է մի ահադին տետր, բայց ֆ. Վարդանյանին ուղղված վերոհիշյալ նամակից հայտնի է դառնում, որ նրան ուղարկվող «Նաչադողի հիշատակարանը» արդեն բաղկացած է երկու սովոր հատորից: Այս պարագայում, ինչպես կտեսնենք ստորև, բոլոր հիմքերը կան խոսելու վեպի երրորդ տարբերակի մասին: «Մշակի» խմբագրական ժողովներում կարգալուց հետո և Խավրիլում եղած ժամանակ Րաֆֆին նորից է վերամշակում ու լրացնում վեպը և 1876 թվականի կեսերին արդեն ընթացքի մեջ էր «Նաչադողի հիշատակարանի» երրորդ՝ երկու հատորանոց տարբերակը: Նույն այդ նամակի շարունակության մեջ խոսելով այլևայլ հարցերի մասին՝ Րաֆֆին ավելացնում է. «Առաջին հատորի արտագրած օրինակը արդեն պատրաստ է, երկրորդը՝ շուտով կպատրաստվի, որովհետև բանի օրից հետո մեր դպրոցի արձակուրդը կսկսվի, այնուհետև աղառ ժամեր շատ կունենամ աշխատելու: Այն հանգամանքը, որ երկրորդ հատորը պետք է վերամշակվեր դպրոցական արձակուրդի ընթացքում, մի լրացուցիչ անգամ փաստարկում է, որ մենք զործ ունենք մի բոլորովին նոր՝ թվով երրորդ տարբերակի հետ:

Հաջորդ՝ 6 նոյեմբերի նամակից հայտնի է դառնում, որ հոկտեմբերի 29-ին Րաֆֆին արդեն ֆ. Վարդանյանին է ուղարկել «Նաչադողի հիշատակարանի» ձեռագրի առաջին մասը, բաղկացած 475 երեսից: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ գրագիրը չի կարողացել հասցնել և մի բանի գլուխներ պահաս են մնացել, որոնք նա խոստանում է ուղարկել մինչև նոր տարին սկսվելը: Նույն նամակից նաև հայտնի է դառնում, որ վեպի «երկրորդ մասը յուր ծավալով առաջինի չափ է և գրված ու պատրաստ է, միայն արտագրության կարոտություն ունի» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 549):

Թեև այս տարբերակի ձեռագիրը նույնպես չի պահպանվել, և մինքն զրկված ենք վեպի բովանդակության մասին համակողմանի տեղեկություններ ունենալու հնարավորությունից, սակայն մեզ են հասել Րաֆֆու ֆ. Վարդանյանին գրած նամակները, ուր նրա կաղմած բնութագրականները հնարավորություն են տալիս խոսելու երրորդ տարբերակի հիմքում ընկած մի շարք խնդիրների՝ գործող անձանց սոցիալական կազմի, թեմայի, միջավայրի, գործողության կենտրոնների և այլ հարակից հարցերի վերաբերյալ:

Ինչպես տեսանք վերը բերված տողերից, վեպը նվիրված էր հայոց մշակ դասին, իսկ նյութը առնված էր Պարսկաստանի և Տաճկաստանի հայերի կյանքից՝ թե որպես նրանք օտար երկրներում, պանդխտության մեջ, մտնում են, անհետանում են»՝ առանց կրկին իրենց հայրենիքը վերագառնալու «Նաչադողի» առաջին մասի անցքերը,— դրում է նա 6 նոյեմբերի նամակում,— կատարվում են Հայաստանում, այսինքն՝ Վասպուրականի, Տարոնի և Ատրպատականի մեջ, իսկ կենտրոնը Վան քաղաքն է: Բայց երկրորդ մասի անցքերը կատարվում են Հայաստանից դուրս՝ Փոքր Ասիայում, Ռուսաստանում, Հնդկաս-

տանում, իսկ կենտրոնն է Կ. Պոլիսը։ Այս մասի մեջ նկարագրված է հայի գաղթական կյանքը պանդխտության մեջ» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 549)։

Հայտնի է, որ այսօրվա «Նաչազդդի հիշատակարանի» նյութը ոչ մի առնչություն չունի ասիական Տաճկաստանի հայերի կյանքի հետ, ինչպես նաև վնասում չի անում վասսալության ու Տարոնի մեջ կատարվող անցքեր, որոնց կենտրոնը լինի վան քաղաքը։ Վնասում խաղառ բացակայում են այնպիսի գործողություններ, որոնք կատարվելիս լինեն Փոքր Ասիայում, Հնդկաստանում, և կենտրոնը լինի Կ. Պոլիսը։ «Նաչազդդի հիշատակարանում» չկան պանդխտության մեջ ապրող հայ գաղթականների կյանքին նվիրված նկարագրություններ։

Բաֆֆու վերը բերված խոսքերից հայտնի է դառնում, որ «Նաչազդդի հիշատակարանը» նրա վանա, Բաղելի ու Մուշի կողմերի ճանապարհորդության արդյունքն է... Վնասանի խոստովանության վրա էլն ավելացնենք վերահիշյալ փաստերը, ապա դժվար չէ մակարերել, որ այս դործի առաջին տարբերակը վերամշակելու ընթացքում Բաֆֆին «Նաչազդդի հիշատակարան» վիպակին միացրել է իր «Ճանապարհորդություն Տաճկաստան (Վասսալության ու Տարոնի նահանգներում)» խորագրով ուղեգրությունը, որի հետևանքով էլ վտիտ պատմվածքը 1874—75 թթ. աճում ու դառնում է մի ահապին տեսք։ Իսկ 1876 թվականին՝ երկու սովար հատոր։

Բաֆֆի աղբյուրությանը հայտնի է, որ 1857 թվականին մեկնելով Արևմտյան Հայաստան և ուսումնասիրելով երկիրը, վերադարձին Բաֆֆին վանից, Բաղելից ու Մուշից իր ստացած տպավորությունները 1858—59 թթ. ամիսվում է «Ճանապարհորդություն Տաճկաստան (Վասսալության ու Տարոնի նահանգներում)» խորագրով աշխատության մեջ։ Հայտնի է նաև, որ այդ ուղեգրության մի հատվածը «Աղթամարա վանքը» վերնագրով նա 1860 թվականին հրատարակում է «Հյուսիսային» ամսագրում, իսկ ամբողջական բնագիրը 1873 թվականին մտցնում է «Փոնջի» հրատարակչական ծրագրի մեջ և ըստ նախատեսման պետք է լույս տեսներ այդ մատենաշարի հինգերորդ հատորում, եթե Բաֆֆին այն չմիացներ «Նաչազդդի հիշատակարանին», և եթե այդ հատորին բախտ վիճակվեր տպագրվել։

1876 թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին թուրքական ռոնապետության տակ հեծող բալխանյան ժողովուրդների ազդույնն ազատագրական պայքարի վերելքը խրախուսում ու վնասվորում է նաև Թուրքիայի տիրապետությունից դժգոհ մյուս ժողովուրդներին։ Ընդհանուր աշխուժացում է տիրում նաև հայ մտավորական կյանքում։ «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունին այդ օրերին լրագրում հրատարակած մի շարք հոդվածներում հանդիսավոր կերպով ազդարարում է. «Այժմ կամ երբեք»։ «Հասնել է հայերի ազատության ժամը,— գրում է նա,— անհրաժեշտ է զենքի դիմել և թոթափել Թուրքիայի տիրապետության դարչելի լուծը» (տե՛ս «Մշակ», 1876, 8 հուլիսի, № 25)։ Բաֆֆին չէր բաժանում Գ. Արծրունու, Ս. Սպանդարյանի և մյուսների տեսակետները արևմտահայությանը զենքի կոչելու հարցում։ Այս նկատառումով նա շտապում էր լույս ընծայել իր «Նաչազդդի հիշատակարանը» և համոզված էր, որ այս գործով «կարող է լույս ձգել այն մթին խղիղների վրա, որ շատերի երևակայության առարկան էր դարձել... «Նաչազդդի» մեջ,— գրում էր նա,— էլն ոչ բուրբուլին, զոնյա մեծ մասամբ լուծվել է Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի հայոց խնդիրը։ Նրանց կյանքի տխուր նկարագրությունների մեջ ընթերցողը կտեսնի, թե որ աստիճան ցնորական է այն անձանց մտածությունները, որ դեռ չճանաչած մի երկիր և մի ժողովուրդ, նրա համար օղեղեն ամրոցներ են կառուցում...» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 549)։

Ռուս-թուրքական պատերազմը նոր խնդիրներ է դնում Բաֆֆի ստեղծագործողի

առաջ, նա մի կողմ է դնում «սեռաչափողի հիշատակարանը» և մեծ եռանդով ձեռնամուխ է լինում «Զալալեղին» վիպակի և «Կայծեր» վեպի գրության ու վերամշակման աշխատանքներին:

1878 թվականի ընթացքում Բաֆֆին «սեռաչափողի հիշատակարանի» երրորդ տարբերակի առաջին մասում ընդգրկված թեման, որի անցքերը կատարվում են Վուսպուրականի ու Տարոնի նահանգներում, և որի կենտրոնը Վան քաղաքն է, առանձնացնելով վերամշակում է ու լրացնում և ընթացք է տալիս «Կայծեր» խորագրով վեպի գրությանը (մտնրամասները տե՛ս «Կայծեր» ծանոթագրության մեջ): 1879 թվականի սկզբներին Բաֆֆին նորից իր ձեռքն է առնում «սեռաչափողի հիշատակարանի» երրորդ տարբերակը՝ Վեպի երկրորդ մասում ընդգրկված թեմայից նա առանձնացնում է այն հատվածները, որոնց ճանցքերը կատարվում են Հայաստանից դուրս՝ Փորթ Ասիայում, և որի կենտրոնն էր Կ. Պոլիսը: Այդ նյութերի հիման վրա նա գրում և տպագրության է նախապատրաստում «Ղարիր մշեցին» վիպակը:

Տրոհելով «սեռաչափողի հիշատակարանի» երրորդ տարբերակը և առանձնացնելով «Կայծեր» ու «Ղարիր մշեցին», տրամաբանական է, որ Բաֆֆին վեպի ընդգրկել տպագրության նախապատրաստելուց առաջ պետք է ենթարկեր մի նոր վերամշակման՝ ընթացք տալով չորրորդ տարբերակի ստեղծագործմանը:

«սեռաչափողի հիշատակարանի» երրորդ տարբերակի առաջին մասից մնացած՝ Ատրպետականին վերաբերող նյութերը և երկրորդ մասից՝ Ռուսաստանում կատարվող գործողությունները ի մի բերելով 1879—1882 թվականների ընթացքում, ընդմիջումներով, Բաֆֆին առաջ է տանում այս վեպի չորրորդ տարբերակի գրության, լրացման ու վերամշակման աշխատանքները: Լրացման ժամանակ, ինչպես նշված է վեպի «Ի՞նչ է խաչապուր» գլխում, Բաֆֆին օգտվում է Մ. Միանսարյանի հնդկական կովկասագիտությանը վերաբերող «Բիրլիոդրաֆիայից» (Ս. Պետերբուրգ, 1874—76): Զևարի տակ շունենալով Ն. Յ. Գուրբովիկի, Ե. Մեկեշկոյի, Մասլովսկու և Զելինսկու ազգագրական ուսումնասիրությունները, Բաֆֆին օգտվում է Միանսարյանի կազմած հակիրճ անոտոցիաներից:

1882 թվականին ավարտվում է «սեռաչափողի հիշատակարանի» չորրորդ տարբերակի գրությունը, վեպը ձևագիր վիճակում կարգացվում է Բաֆֆու մտերիմների ջրջանում: Ինչպես վկայում է հնդկակը, բարեկամներից ումանը նրան խորհուրդ են տալիս շտպագրել այդ վեպը, սակայն Բաֆֆին չի ցանկանում «ծածկել կեղտերը» և 1882 թվականի վերջերին պատրաստվում է այն տպագրել «Մշակ» լրագրում:

1876 թվականի առաջին ամիսներին «Մշակը» տեղեկություն է ստանում, որ Բալբրիզում կազմվել է մի նոր ընկերություն, որը հիմնելով տպարան, այն պետք է դնի Բաֆֆու տնօրինության տակ, որպեսզի նա իրականացնի ընկերության նպատակը՝ հրատարակի մի հայերեն լրագիր և լույս ընծայի «ի սեփական աշխատությունները՝ «Փունջի» մնացած հատորները» (տե՛ս «Մշակ», 1876, 5 փետրվարի, № 4): Հասկանալի է, որ այս դեպքում խոսքը, ամենից առաջ, վերաբերում էր «սեռաչափողի հիշատակարանի» տպագրությանը: Այս ընկերության հիմնադրումը ինչ-ինչ պատճառներով չի իրականացվում, և վեպը տպագրել տալու Բաֆֆու ցանկությունը այս անգամ ևս մնում է անկատար:

Ինչպես տեսանք, 1876 թվականի հոկտեմբերի 29-ին Բաֆֆին «Լուսնայում» տպագրելու համար Փ. Վարդանյանին է ուղարկում «սեռաչափողի հիշատակարանի» առաջին մասի ձևագիրը և խոստանում է, որպիսին արտագրելուց հետո, ուղարկել նաև շարունակությունը: Մինչ վեպը կհասնի Պետերբուրգ՝ հասցեատիրոջը, վերջինս Տպագրության գործերի գլխավոր վարչությունից գրություն է ստանում, որ «Լուսն» անունով հանդես

Երաժարակերու համար նրա ներկայացրած խնդրադիրը մերժված է: Նույն թվականի նոյեմբերի 9-ին Փ. Վարդանյանը ստիպված է լինում իր բոլոր թղթակից բարեկամներին պիլ, որ այլևս «հերձվածներ չառաքեն իրեն», քանի որ «չունամ» հանդեսը «լույս չի տեսնելու» (տե՛ս Գրտիկանության և արվեստի թանգարան, Ռ. Պատկանյանի ֆ., № 1121):

Ստանալով այս լուրը, ավելի ուշ նաև ժեսապոզի հիշատակարանի» առաջին մասի Պետերբուրգ ուղարկած ձեռագիրը, Բաֆֆին ու միայն չի շտապեցնում աշխատության «պահաս մնացած մի քանի գլուխների» արտագրությունը, այլև անուշադրության է մատնում, և նույնիսկ պարզից ետ չի վերցնում նրա մոտ մնացած ձեռագրի շարունակությունը:

Վերջապես 1882 թվականի դեկտեմբերի 25-ին «Մշակի» ներքին լուրեր բաժնում կարդում ենք, որ խմբագրությունը սկսում է 240-րդ համարից տպագրել Բաֆֆու վեպը՝ «Նախագոյի հիշատակարան» վերնագրով: «Վեպի սկզբում,— ասված է հայտարարության մեջ,— հեղինակը մի առաջաբանով բացատրում է խաչագողներին պատմական ծագումը: «Մշակի» նույն տարվա 240—244-րդ համարներում մաս առ մաս տպագրվում է այս վեպը: Վերջանալով տարին, ձեռագրողի հիշատակարանի» շարունակությունը տպագրվում է հաջորդ՝ 1883 թվականի 4—6, 8, 10—12, 14—16, 18—23, 28—30, 35—37, 39, 45—49, 58, 65—67, 76 և 77-րդ համարներում, և ապա (մայիսի 12-ից հետո) ընդհատվում է: Զուգահեռաբար, միևնույն շարվածքից վեպը տպագրվում էր նաև առանձին գրքով: Այդ օրերին, երբ գրքի տպագրությունն ընթացքի մեջ էր, Բաֆֆին իր մոսկովյան բարեկամ Մելքոն Փանյանին գրում է՝ «Նախագոյի հիշատակարանը» նույնպես առանձին գրքով տպագրվում է: Ցանկալի է դիտենալ, թե Մոսկվայի ընթերցողների վրա ի՞նչ տպավորություն է դրո՞ւմ այս աշխատությունը: Այնուհետև նույն՝ 1883 թվականի 26-ը փետրվարի թվակիր մի այլ նամակով Բաֆֆին շտապում է իր բարեկամին՝ հայտնել, որ «Երգին պատրաստ է «Նախագոյի հիշատակարանի» 1-ին և 2-րդ մասերը առանձին գրքերով, իսկ այլ աշխատության 3-րդ և 4-րդ մասերը նույնպես առանձին գրքով կարտատվել «Մշակից» (տե՛ս Բաֆֆե, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 588, 589):

Ինչպիսի ասվեց, 1883 թվականի «Մշակի» 77-րդ համարից ընդհատվում է «Նախագոյի հիշատակարանի» տպագրությունը: Ընդհատման պատճառը թեև չի մատնանշված, սակայն հայտնի է, որ նույն թվականի մայիսի 13-ին ցարական ոստիկանությունը խուզարկում է Բաֆֆու բնակարանը. տանում են նրա շտապագրված ձեռագրի հեղինակությունները. գրողը ենթարկվում է տնային բանտարկության: Այս պարագայում, երբ ոստիկանության կողմից արգելված էր նրա կապը զբաղմունքի հետ, ի՞նչ խոսք կարող էր լինել մատուցում հանդես դալու մասին, և «Մշակում» ընդհատվում են նրա թղթակցությունները: Կերտովոյ արգելիկները վերանալուց հետո Բաֆֆին այլևս «Մշակում» չի վերսկսում վեպի տպագրությունը, և շարունակությունը ընթերցողներին է հասնում 1884 թվականին լույս տեսած երկրորդ գրքի միջոցով:

«Նախագոյի հիշատակարանը» վեպը Բաֆֆու առաջին ծավալուն ստեղծագործությունն էր, որ լրջորեն սկսում է հետաքրքրել նաև արևմտահայությանը: Պոլսի «Արևիկը» լրագրի 1884 թվականի 21-րդ համարում նույն այս վեպի մասին կարդում ենք մի այսպիսի հայտարարություն. «Մեր այս ավուր լիով կոկեսներ հրատարակել ս. Բաֆֆի վեպը: Թեպետ այս վեպը կովկասյան բարբառով է, բայց այնքան կոմտենա մեր լեզվին, որ հարկ չհամարենք մեծ փոփոխություն» (Արևիկը)՝ նույն թվականի փետրվարի 9-ից սկսած պարբերաբար 21—72, 74—96, 98—110, 112—115, 117, 119, 123, 124, 126, 131—153 և 154-րդ համարներում տպագրվում է Բաֆֆու «Նախագոյի հիշատակարանը»:

Ինչպես պարզվում է Արփիար Արփիարյանի հուշերից, Թիֆլիսում եղած ժամանակ նա Բաֆֆուց թույլատվություն է խնդրում վեպը «Արևելքում տպագրելու համար, որտեղից բաղում ենք հետևյալ տեղեկությունը: ... Երբ «Խաչագողի հիշատակարանը», որու մեկ մասը «Մշակի» մեջ տպված է, և մյուս մասն անտիպ է տակավին, «Արևելքի» մեջ հրատարակելու արտոնություն խնդրեցինք, առաջարկելով իր պայմանները՝ պ. Բաֆֆին աշխատանքի բարի եղավ, որ շուրջ առաջարկել որևէ պայման, որուն համար այս առթիվ մեր շնորհակալությունները վերստին կրկնենք» (տե՛ս «Մասիս», 1884, 13 հոկտեմբերի, № 3739, էջ 264):

«Խաչագողի հիշատակարանի» հրատարակ գալը լայն արձագանք է առաջ բերում մամուլի էջերում: Առաջինը հանդես է գալիս ազգային պահպանողական Հայկունին (եղիշե բահանա Գեղամյանը, տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 55, 57, 59, 60, 62, 64, 66, 68, 70): Հայկունու «Երիտիկան» որբան միտումնավոր էր վեպի քննարկմանը մոտենալու իր եղանակով, նույնքան էլ նախ իր ընտելությամբ նա սկզբից մինչև վերջ ծագրական շեշտով պատմում է վեպի բովանդակությունը, մերթ և մերթ ընդմիջելով վայելելիք բացակայություններով, որոնք հաճախ վեր են ածվում բացահայտ հայհույանքի:

Հայկունին իր հողվածներում չի սահմանափակվում անձնական միտմունքներով: Նա եռիքն թվով Բաֆֆուն մատնում է կառավարության ձեռքը, որպես Չեռնիշևսկու հետևորդի, որպես նրա մտերմը հայ իրականության մեջ տարածողի «Մեղվի» մեջ մի շարք կեղտոտ կրիտիկներ տպվեցին իմ աշխատությունների մասին, — զրում է Բաֆֆին իր բարեկամին, — որոնց մեջ մինչև անգամ ուղղակի մատնություններ կային» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 599):

Բաֆֆին վերոհիշյալ նկատառումներով չէր կարող և չպատասխանեց Հայկունուն: Այդ բանն իր վրա է վերցնում «Մշակի» աշխատակից երիտասարդ Լեոն, հանդես գալով «Երիտիկան մեր մամուլի մեջ» ընդարձակ հոդվածով (տե՛ս «Մշակ», 1883, № 118—119): Քննադատելով ու բացասելով Հայկունու տեսակետները, Լեոն նրա քննադատությունը որակում է որպես «երբոտ կուսակցական ոգու արտահայտություն»: Երկար լուծությունից հետո «Կայծերի» առիթով «Մշակում» հանդես է գալիս նաև Բաֆֆին Փալստոս ստորագրությամբ: Հիմնականում խոսելով «Կայծերի» մասին, նա խոստանում է պատեհ առիթով անդրադառնալ նաև «Խաչագողի հիշատակարանի» վերաբերյալ եղած քննադատությանը:

Փոքր-ինչ ուշ, Բաֆֆու ստեղծագործությունների հասարակական-քաղաքական նշանակությունն ընդգծող, նրա դերը հայ գրականության մեջ բարձրացնող մի հոդվածով «Մասիս» շաբաթաթերթում հանդես է գալիս Արփիար Արփիարյանը և Բաֆֆուն որակում որպես «ժողովրդի զգացմանց ու գաղափարաց ճշմարիտ թարգման» (տե՛ս «Մասիս», 1884, 7 սեպտեմբերի, № 3734, էջ 129):

«Խաչագողի հիշատակարանը» Բաֆֆու շատ տպագրված ստեղծագործությունների մեկն է: Մինչև այժմ այս վեպը ունեցել է տասնհինգ հայերեն և մեկ իսպաներեն հրատարակություն: Դրանք են.

1. 1883 թ., առաջին և երկրորդ մաս, Թիֆլիս, Կովկասի կառավարչության տպարան, 284 էջ:

2. 1884 թ., երրորդ և չորրորդ մաս, Թիֆլիս, Կովկասի կառավարչության տպարան, 324 էջ:

3. 1895 թ., Թիֆլիս, Հովհաննես Մարտիրոսյանի տպարան, 496 էջ:

4. 1905 թ., հրատ. այրի Աննա Րաֆֆու (մատենաշար № 24), Վիեննա, Միլիթարյան միաբանության տպարան, 514 էջ:

5. 1922 թ., Կ. Պոլիս, Մ. Տեր-Սահակյանի տպարան, 432 էջ:

6. 1936 թ., Կահիրե (Ազգային մատենաշար, թիվ 3), տպարան «Նեղոս», 480 էջ:

7. 1936 թ., Պոստոն, «Հայրենիք» տպարան, 434 էջ:

8. 1949 թ., Բուենոս Այրես, «Las memorias del Hurlacruza», Պերճ Աճեմյանի իսպաներեն թարգմանությամբ, 293 էջ:

9. 1955 թ., Երևան, Հայպետհրատ, Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հ. 2, էջ 303—642:

10. 1957 թ., Երևան, Հայպետհրատ (Արկածային գրադարան, մատենաշար 1), Րաֆֆու «Խաչագողի հիշատակարանը» (վերջաբան՝ Ս. Մարինյանի), 422 էջ:

11. 1962 թ., Երևան, Հայպետհրատ, Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով (երկրորդ հրատարակություն), հ. 2, էջ 301—632:

12. 1970 թ., Երևան, Հայաստան, (Դպրոցական բարձր տարիքի համար), 388 էջ:

13. 1978 թ., Երևան, «Սովետական գրող» («Նենթի» հետ միասին), 319—684 էջ:

14. 1981 թ., Երևան, «Սովետական գրող» (Դպրոցական գրադարան), 376 էջ:

1893 թվականին «Խաչագողի հիշատակարանի» կարճ բովանդակությունը և «Ընչ է խաչագողը» ներածականը «Из повести дневник Хачагоха» վերնագրով տպագրվում է Յուրի Վասիլովսկու և Միխայ Բերբերյանի խմբագրած «Армянские беллетристики» ժողովածուի առաջին հատորում: Այս ամենից բացի, «Խաչագողի հիշատակարանը», իբրև թիրիխ, բաղմիցս տպագրվել է պարբերական մամուլում, ինչպես նաև առանձին հատվածներ տեղ են գտել այլևայլ ժողովածուներում ու դասագրքերում:

«Խաչագողի հիշատակարանը» ունի նաև բնականացման հարուստ և շուտամասիրված պատմություն:

1888 թ. հուլիսի 31-ին, Բաբու:— Ներկայացվել է կենդանի պատկեր պարոն Սարգիսյանի մասնակցությամբ: Տե՛ս «Նոր դար», 1888, 29 հուլիսի, № 124:

1908 թ. ապրիլի 8-ին, Բաբու:— Ներկայացվել է Երկաթե թատրոնում: Բեմադրող և ռեժ.՝ Մ. Ալիխանյան: Տե՛ս «Հուշարար», 1908, № 3, էջ 47:

1912 թ. ապրիլի 9—14, Թիֆլիս:— Ա. Քաջունին (Ա. Վրույր) «Խաչագողեր» վերնագրով հարմարեցնում է բեմին: 11 պատկեր, 128 էջ: Տե՛ս Գրականության և արվեստի թանգարան, ձևագիր պիեսների ֆ., № 2490:

1912 թ. մայիսի 13-ին, Բաբու:— Ներկայացվել է Նիկիտինների կրկես-թատրոնում: Բեմադրող և ռեժ.՝ Ա. Վրույր: Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, 17 մայիսի, № 103:

1912 թ. մայիսի 20-ին, Բաբու:— Ներկայացվել է Մայիսյանների թատրոնում: Ռեժ.՝ Ա. Վրույր: Տե՛ս «Баку», 1912, 20 մայիսի, № 112:

1913 թ. ապրիլ, նոր-նախօրհան:— Ներկայացվել է ժողովարանի սրահում, Ղևկ.՝ 2. Արխիվան: ՏԵ՛ս «Լույս», նոր նախօրհան, 1913, № 15, էջ 20:

1914 թ. հունվարի 7-ին, Թիֆլիս:— Ներկայացվել է Հայոց բարեգործական ընկերության դահլիճում, Ղևկ.՝ Ա. Վրույր: ՏԵ՛ս «Հորիզոն», 1914, 6 հունվարի, № 4:

1915 թ. մարտի 7-ին, Ռաբո:— Ներկայացվել է Մայիսյանների թատրոնում, Բեմավորումը՝ 2. Զարիֆյանի, սեժ.՝ Ա. Արմենյան: ՏԵ՛ս «Արև», 1915, 11 մարտի, № 54:

1915 թ. ապրիլի 18-ին, Ալեքսանդրապոլ:— Ներկայացվել է ժողովարանում ՏԵ՛ս «Արևիկ», 1915, 21 ապրիլի, № 24:

1915 թ. ապրիլի 26-ին, Թիֆլիս:— Ներկայացվել է Արարունական թատրոնում, Ռեժ.՝ Ա. Արմենյան: ՏԵ՛ս «Հորիզոն», 1915, 28 մարտի, № 66:

1915 թ. մայիսի 1—4-ին, Երևան:— Ներկայացվել է բաղադրյալին ակումբում, Ղևկ.՝ 2. Զարիֆյան: ՏԵ՛ս «Արևիկ», 1915, 16 մայիսի, № 45:

1915 թ. մայիսի 22—24-ին, Կարս:— Ներկայացվել է ժողովարանի ձևառարկայի դահլիճում, Ղևկ.՝ 2. Զարիֆյան: ՏԵ՛ս «Արևիկ», 1915, 3 հունիսի, № 62:

1917 թ. հունվարի 10-ին, Թիֆլիս:— Ներկայացվել է Հայկաբարի «Պալատ» թատրոնում, Ռեժ.՝ Ա. Վրույր: ՏԵ՛ս «Մշակ», 1917, 10 հունվարի, № 240:

1918 թ. հունվարի 12-ին, Երևան:— Ներկայացվել է բաղադրյալին ակումբում, Ղևկ.՝ 2. Զարիֆյան: ՏԵ՛ս «Մշակ», 1918, 20 հունվարի, № 71:

1919 թ. ապրիլի 28-ին, Երևան:— Ներկայացվել է Զանգիբլանի թատրոնում, Ղևկ.՝ 2. Զարիֆյան: ՏԵ՛ս «Ժողովուրդ», 1919, 20 ապրիլի, № 43:

1920 թ. հունիսի 3-ին, Ալեքսանդրապոլ:— Ներկայացվել է ժողովարանում, Ղևկ.՝ 2. Զարիֆյան: ՏԵ՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 1920, 5 հունիսի, № 500:

1922 թ. հուլիսի 24-ին, Նյու-Յորք:— Ներկայացվել է էդիշ թատրոնում, Ղևկ.՝ 2. Զարիֆյան: ՏԵ՛ս «Նավասարդ», 1922, № 6, էջ 383:

1936 թ. մայիսի 23-ին, Թեհրան:— Ներկայացվել է Հայոց գործիչի սրահում, Բեմավորումը՝ Մ. Մարտիկյանի Կրկնվել է Էսահ մայիսի 28-ին, ՏԵ՛ս «Ալիք», Թեհրան, 1936, 2 հուլիսի, № 202, 5 հուլիսի, № 203:

1. Ն. Ֆ. Դուրբովից, Անդրկովկասի բայտիկ պատմագիրը, իր Լյնոգրաֆիական նկարագրությունների մեջ... խոսում է... խաչագործների մասին:— Նիկոլայ Ֆյոդորովիչ Դուրբովից (1837—1904) Ռուս պատմաբան, ակադեմիկոս, գեներալ, ռուսագրողի հիշատակարանի ադիթիվ Բաֆֆին կարգացել է նրա «Армян» վերնագրով ուսումնասիրության անոտագրիան Մ. Միսնաբյանի կազմած բիրիկոգրաֆիայում ՏԵ՛ս «Bibliographia Caucasica et transcaucasica», том I, СПб. 1874—1876, ст. 229—230: (էջ 13):

2. Պ. Պ. Մասլովսկին, Ե. Մելեշկոն և Ջելիսկին իրանց գրվածքների մեջ նույնպես խոսում են խաչագործների վրա:

Մ ա ս լ ո վ ս կ ի ու Ռուս պատմաբան-աղագրագետ Բաֆֆին օգտվել է Մ. Միսնաբյանի կազմած բիրիկոգրաֆիայում նրա հղվածի համար կազմած անոտագրայից, ա՛հ՛ս նույն տեղում, էջ 228:

Մ ե լ ե շ ի ո ն.— Ռուս պատմարան-աղագրագիտու Րաֆֆին օգտվել է նրա «Тумбыльцы» վերնագրով ուսումնասիրության անոտացիայից, տե՛ս Մ. Մխանսարյանի կնիզմած բիրելոգրաֆիան, էջ 222—223:

Զ ե լ ի ն ս ի ի — Ստեփան Ամիրզադեի Մկրտչյան (1847—1904), աղագրագիտ, պատմարան, մանկավարժ, լրագրող, պետական պաշտոնյա Սեմվել է Նախիջևանի Յարբմ-շա դպրուհում: Սովորել և ավարտել է Ռիֆլիսի Ալեքսանդրովյան ինստիտուտը, իրրե մանկավարժ աշխատել է Զաքարյալայում և Երևանում: Եղել է «Պասկ» և «Առողջապահա-կան թերթ» պարբերականների զրարենիլը: 1882 թվականին Գ. Լ. Մորզովցեի հետ մաս-նակցել է Արարատի վերելքին: «Աղգասեր-հայասեր» գաղտնի կադմակերպության գոր-ծունեությանը մասնակցելու համար 1883 թվականին իրրե աղատ-կամաժոր արքորական Երևանից տեղափոխվել է Սուխում: Որոշ ժամանակ անց աղատվում և բնակություն է հաստատում Ռիֆլիսում: Աշխատանքի բերումով լինում է Նախիջևանի, Օրդուբադի, Դարա-լադյադի, Երևանի, Զանգեզուրի, Շամախի ու Լենքորանի գավառներում: Գրել ու հրատա-րակել է այդ վայրերի մասին մի շարք պատմական ու տեղագրական ուսումնասիրություն-ներ, ալկեղործությանը, կենցաղին, ժողովրդական բժշկությանը վերաբերող հոդվածներ ու թղթակցություններ: Եղել է Կովկասում գործող մի շարք հասարակական ու դիտական ընկերությունների անդամ: Թղթակցել է «Մշակ», «Արձագանք» և այլ պարբերականնե-րին: Մտերմական հարաբերությունների մեջ է եղել Շիրվանզադեի, Գարրիկ Միրզոյանի, Րաֆֆու հետ և վայելել է վերջինիս համակրանքը: Մեղ չհաջողվեց պարզել, թե Զե-լինակին ի՞նչ ուսումնասիրություն է գրել խաչագողերի մասին: Նրա հայրը՝ Ամիրզադե Մկրտչյանը, եղել է Սալմաստ գավառի Սափրա դյուղից, անհավանական չէ, որ խաչա-ղողերի մասին Րաֆֆին նրանից տեղեկություններ ստացած լինի բանավոր վրույցների մի-ջոցով: (էջ 13):

Յ. Ես գտա նրա կնոջը միայն, յորանասունամյա պառավ նանային:— Րաֆֆին 1857 թվականի սկզբին եղել է Սալմաստ, խաչագող Մուրադ խոզավերդյանի տանը, ծանո-թացել է նրա զառամյալ կնոջ հետ և տեղեկություններ է հավաքել Սալմալի խաչագողե-րի՝ Մուրադի ու նրա ընկերների կյանքի ու գործունեության վերաբերյալ: Նանա (Նենե) կերպարի վիպական անունն է, նախատիպի իսկական անունը եղել է Կլարա (տե՛ս «Մուղ-սի Բարսեղ մահտեսի Ռոստոմյանի պատմածները Րաֆֆիի «Խաչագողի հիշատակարանի» հերոս Մուրադի մասին» (ձեռագիր գրառում), Գրականության և արվեստի թանգարան, Րաֆֆու ֆ., № 49: (էջ 15):

4. ... վերջապես գտավ իր «մոլորյալ ոչխարին»:— Դարձվածքը վերցված է «Կո-րույալ ոչխարը» առակից: Տե՛ս Ալիտարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԺԸ, 12—14: (էջ 39):

5. ... օրինակ էր բերում Հոր Երանելիի կրած տանջանքները:— Ըստ աստվածաշնչա-յին առասպելի, աստծո հանդեպ Հոր Երանելու նվիրվածությունը փորձելու համար սա-տանան նրան ենթարկում է դաժան տառապանքների. մեկ օրվա ընթացքում հետին թըշ-վառության է մատնում նրան, ավազակները սալանելով պահապաններին՝ թալանում են նրա ունեցվածքը, երկնից կրակ է թափվում, ու այրվում են նրա հովիվները հոտերի հետ միասին, փոթորիկը բանգում է նրա տունը, կործանելով որդիներին, նրա մարմինը ծածկվում է դարձելի խոցերով և այլն: Տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք Յօբայ (էջ 41):

6. ... Կարծես քե սպտորաստված լինե՞ր Մորփեսոսի ձեռքով։— Ըստ հունական դիցաբանության, Մորփեսոսը համարվել է բնի ու երազատեսության աստվածը (էջ 81)։

7. Քավուր Պետրոսը գլխե՞ր պատրաստել «ֆավորյան պատանհներ»։— Պատանհն այն սպիտակ սավանն է, որի մեջ փաթափել են Քրիստոսին թաղելուց առաջ։ Այդ ծեսը իբրև ավանդույթ խոր արմատներ ունի և կիրառվում է բրիտանյա ժողովուրդների մեջ։ Առանձին նշանակություն են ստանում այն պատանհները, որոնք բերվում են երուսաղեմից, և որոնք կոչված են բավելու հանգուցյալի ենթադրվող մեղքերը, այստեղից էլ «բավելության պատանհ» խոսքը։ Ուղղափառ (հունագավան) եկեղեցու շնորհած բավության պատանհների վրա դաշված են լինում նաև դանաղան պատկերներ Քրիստոսին վերաբերող բեմաներով (էջ 84)։

8. ... զանազան հոգվածներ «Վեցհազարյակի» կախարդական արհեստից։— «Վեցհազարյակ» խորագրով ձեռագիրը հանդիսանում է կախարդանքների, տղիտ ու խաբահական գրվածքների, սուտ իմաստակությունների ու գուշակությունների մի ժողովածու։ Առաջարկվում են պայմաններ՝ կապված հայերեն ձայնավոր տառերին խոսեցնելու հետ, որոնց ըստ ցուցումի կիրառումը օգնում է խոսելու հրեշտակների և մարդարևների հետ և իմանալու աշխարհի, սկզբից մինչև վերջ, եղածի գաղտնիքները և լինելիքի գուշակությունը։ Ձեռագրի հեղինակը իր դործի արժեքը հավաստի դարձնելու համար այս «աշխատությունը» վերադրել է Անանիա Շիրակացուն, «Այս արուեստ վեցհազարեկին է, զոր գովեաց Անանիա Շիրակացի և ասաց, զանձ ծածկեալ է յերկրին Հայոց և ակն թաղուցեալ է ի տանն Քորդոսայ. զի մայր է սա ամենայն իմաստութեան», (տե՛ս «Բաղվամվեպ», 1847, թիվ 11, էջ 164)։

Ա. Գ. Աբրահամյանի «Անանիա Շիրակացու մատենագիտությունը» աշխատության մեջ (Երևան, 1944, էջ 57—64) ասված է, որ Ա. Շիրակացին ունեցել է «Վեցհազարյակ» անունով թվարանության գիրք (բաժանման աղյուսակ), որը սակայն ոչ մի կապ չի ունեցել այդ կեղծ «Վեցհազարյակի» հետ (էջ 87)։

9. ... ընդունեցեմ այդ մասնավոր գումարը, իբրև այրի կնոջ լուման։— Խոսքը վերաբերում է այրի կնոջ դանձախակի մեջ զցած դրամին, որը վերցված է «Այրի կնոջ լուման» ավետարանական առակից։ Տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ ԻԱ, 1—4 (էջ 109)։

10. Քավուր Պետրոսը... Բալմուրը և Բալմուրը անցիր գլխե՞ր։

Բ ո վ ա թ ը Էին կտակարանի՝ հնդամատյանի արարերեն անվանումն է։ Այս դրբի մեջ ամփոփված են այն օրենքներն ու հրահանգները, որոնք, ըստ առասպելի, Եհովան (հրեաների աստվածը) Սինա լեռան վրա Մուլսես մարդարեի միջոցով կտակում է իսրայելական ժողովրդին։

Բ ա լ մ ու ղ ը հրեաների հուդայական կրոնի գրական-առասպելարանական ավանդույթների ու կրոնաիրավական դոգմաների մի ժողովածու է։ Ստեղծվել է մ. թ. ա. 4-րդ և մ. թ. 5-րդ դարերի ընթացքում։ Բալմուրի մեջ արտացոլված են հրեական ժողովրդի առասպելադիցաբանական գաղափարները և բժշկական, աստղաբաշխական, աշխարհագրական ու մաթեմատիկական պատկերացումները (էջ 122)։

11. Սինայի լեռան ստորոտում գուցե չլին պաշտի Անաբունի շինած հորքին, երբ ոսկուց ձուլված շինե՞ր։— Ըստ աստվածաշնչային առասպելի, աստծու հետ դրույցի բռնը-

ված Մովսեսը Սինա լեռան վրա երկար է մնում: Ժողովուրդը, կարծելով, որ նա մեռել է, բազմությամբ դիմում են Ահարոնին և պահանջում, որ նա իրենց համար նոր աստված ստեղծի: Ահարոնը, տեսնելով, որ անկարող է դիմադրել, պահանջում է, որ զնան բերեն իրենց կանանց ու աղջիկների դարդերը: Նա այդ դարդերից ձուլում է Ոսկե հորթը և առաջարկում իրեն աստված զոհ մատուցել ու սլաշտել նրան: (Էջ 122):

12. Իմ հայրը Ղարադաղ գավառի հայ մելիքի տնտեսն էր:— Ղարադաղը պատմական Հայաստանի Փայտակարան նահանգն է, գտնվում է Ղարաբաղի հանդեպ՝ Նրասխ դե-տի մյուս ափում: Զալարեանցիների արշավանքից առաջ երկրի աղզաբնակչության մեծամասնությունը կազմել են հայերը, սակայն վերջիններիս դաժան հարստահարության հետևանքով տեղաբնիկները զավթել են Ղարաբաղ և Թավրիզ:

Մելիք կամ մալիք, արաբերեն բառ է, նշանակում է տեր, իշխան, թագավոր: Հայ մելիքության շրջանում այդ բառը կորցրել էր իր նախնական իմաստը և նշանակում էր մելիքություն՝ գավառ, և մելիք՝ գավառապետ: Մելիքները նշանակվում էին պարսից կառավարողների կողմից և ապա դառնում ժառանգական: Ժառանգորդը կոչվում էր մելիք-դադն: Այդպես է առաջացել նաև Բաֆֆու Մելիքդադն անունը: Մելիքներն ունեին վարչական, ղեկավարական, պատական ու ոստիկանական իրավունքներ, նրանց իշխանությունը կենթակա էր պարսից շահին ու Երևանի խանին: (Էջ 229):

13. Նա ումեղ էր որպես Հերբուլես:— Ըստ հունական դիցաբանության, Հերակլեսը ունի աստվածային ծագում՝ Զևսի ու Ալեքսանդրի զավակն է, աստվածներից ստացել է անմահություն և ապրում է Օլիմպոսում: Հերակլեսը տիտանական ուժի տեր է, նրա անվան մեջ այլաբանվում է մարդկային մեծ ուժը և անպարտելիությունը: (Էջ 238):

14. ...Ենովի ու Եղիայի նման երկինքը բարձրացած:— Ըստ Հին կտակարանի, աստված Ենովրի երկրից տարել է երկինք Վիտյանցի յերկրէս զենօքս: Տե՛ս Գիրք Եսթերայ, գլուխ ԺԴ, 5: Նույն բանն ասված է նաև Ավետարանում, տես Թուղթ Լորայեցի-ներին, գլուխ ԺԱ, 5:

Ըստ աստվածաշնչային առասպելաբանության, Եղիա մարգարեն ևս Ենովրի նման կենդանի վիճակում երկինք է վերանում: Հրեզեն կառքը, հրեզեն երկվարներով իջնում է երկրի վրա և Եղիային տանում է երկինք: Տե՛ս Աստվածաշունչ, Գիրք շորբորդ Թագա-վորաց, գլուխ Բ, (Էջ 242):

15. ...Երեսուն արծաթով զենցին մի ազաբակ, որ կոչվեցավ «Ազեղտամա», սր նշա-նակում է արյան ազաբակ:— Ավետարանից հայտնի է, որ Քրիստոսին խաչելուց հետո Հուդան զղչում է իր արարքը և մատնության դիմաց իրեն վարձ ստացած 30 արծաթը նետում է տաճարի մեջ և զնում ինքնասույան է լինում: Քահանայապետերը, վերցնելով նետված դրամները, խորհուրդ են անում և զնում են բրուտի ազաբակը՝ որպես գերեզ-ման օտարականների համար, որը և կոչվում է Արյան ազաբակ: Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, գլուխ ԻԷ, 3—9: (Էջ 317):

Ա Ռ ա ջ ի ն Ո ա տ ո Ր

Ձեռագիրը մեզ չի հասել։ Առաջին անգամ տպագրվել է 1883 թվականին Թիֆլիսում։ «Կայծեր» անունով վեպի գոյություն մասին առաջին անգամ հեղինակը հիշատակում է 1878 թվականի դեկտեմբերին։ Նույն տարվա «Մշակ» 194-րդ համարում կարդալով, որ Դր. Արծրունին լրագրի բաժանողների թիվը ավելացնելու նպատակով բրոշել է հաղար ռուրլի մրցանակ նշանակել, Բաֆֆին Ադուլիսից մի նամակով դիմում է նրան և առաջարկում այդ գումարով տպագրել իր «Կայծեր» անունով վեպը և տարեկան գին տալ «Մշակ» բաժանողներին։ Մ.յս օրից, — գրում է Բաֆֆին Արծրունուն, — ես առաջարկում եմ իմ «Կայծեր»։ Դա մի ուման է, որ ես գրել եմ վերջին ուս-թուրքական պատերազմի բաղաբական երևույթների ներքո։ Ինչպես տեսնում ենք, Բաֆֆին առարկություն չէր ցուցնում հաստատակամությամբ տեղեկություն է առնում «Կայծեր» գրության ժամանակի մասին։ Եթե Բաֆֆու այս հավաստիացումը համընկնի գոյություն ունեցող մյուս փաստերի, իր իսկ ձեռքով ստեղծած նույնքան հավաստի ու առարկայական սովաճների հետ, ապա կարելի էր պնդել, որ Բաֆֆին «Կայծեր» գրել է 1877 թվականի ապրիլից մինչև 1878 թվականի դեկտեմբերն ընկած ժամանակամիջոցում։ Սակայն, այս փաստարկին ամբողջությամբ խախտված սեղ ընդունել չի կարելի, որովհետև Բաֆֆին իր հաջորդ հայտարարության մեջ ոչ միայն «Կայծեր» գրության ժամանակի հարցում զգալի տեղաշարժ է կատարում, այլև հեղինակի հավաստիացումից բացի գոյություն ունեն մեկից ավելի փաստեր, որոնք խոսում են այս վեպը նաև ավելի վաղ գրված լինելու օգտին։

1879 թվականի դեկտեմբերին «Կայծեր» բաժնեգրությամբ լույս ընծայելու առիթով Բաֆֆին նորից է անդրադառնում վեպի գրության ժամանակին և հայտնում է, որ ինքը «Կայծեր» գրել է «վերջին բաղաբական անցքերի սովալորության ներքո» (Տե՛ս Բաֆֆի, երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 503)։ Եթե նկատի ունենաք այն, որ նախորդ Դր. Արծրունուն գրած նամակը տվյալ շրջանում չի հրապարակվել, ապա «Կայծեր» գրության ժամանակի մասին սա փաստորեն հեղինակային առաջին հրապարակային հիշատակությունն է։

Ենելով վերը բերված հավաստիացումից, կարելի է ասել, որ Բաֆֆին, փոխառություն կատարելով գրության շարժառիթների հարցում, «Կայծեր» գրության ժամանակն ավելի է արդիականացնում, նա վեպի գրության ժամանակը կապում է ոչ թե ուս-թուրքական պատերազմի բաղաբական երևույթների հետ, որից արդեն անցել էր երկուսուկես տարի, այլ՝ վերջին բաղաբական անցքերի հետ, որի ընդդրկման ոլորտն իր մեջ ներառում է Բեռլինի կոնգրեսին հաջորդող ժամանակաշրջանը, երբ Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրով սահմանված ինքնավարություն տալու պատրանքները չկային։

Երրորդ անգամ «Կայծեր» գրության ժամանակին Բաֆֆին անդրադառնում է «Հայդուկներ» խորագրով առաջարկում։ «Տեսնելով, թե ի՞նչ սովալորություն գործեց իմ «Ջալալեդդին» փոքրիկ վեպիկը ընթերցողների վրա, — գրում է նա, — ես բազմաթիվ եմ վաղվա դրած մի աշխատությունը լույս ընծայել։ Այս առիթով Բաֆֆին վեպի համար առաջ է բաշում գրության նոր, թե՛ բավական անորոշ թվական։

Հիմնականում այս երեք փաստով ալարովում է հեղինակային հավաստիացումները «Կայծեր» գրության ժամանակի վերաբերյալ։ Առաջին երկուսից նկատելի է, որ Բաֆ-

Ֆին ցանկանում է վեպի գրութունը առնչակցել ռուս-թուրքական պատերազմի ու դրան հաջորդող վերջին բաղաբական անցքերի անմիջական տպավորության հետ: Վերջինում նա գրութունը վերագրում է անցյալին, անորոշության մեջ թողնելով թվականի հարցը:

Եթե հենվելու լինենք այս հավաստիացումներից հանվող եղբակացության վրա, ապա պետք է ասենք, որ «կայծերը», ըստ Բաֆֆու փաստարկման, գրվել է 1877—79 թվականների ընթացքում, սակայն պետք է ավելացնենք, որ այս ձեակերպումը, ճիշտ լինելով հանդերձ, ամբողջական ու սպառիչ լուծում չի տալիս վեպի գրության ժամանակի հետ կապված հարցերի պարզաբանմանը: Բանն այն է, որ այս վեպի գրության մասին Բաֆֆու պատմության ծալքերում կան նաև այլ կարգի փաստարկումներ, որոնք այս տեսակետի ընդունման դեպքում անհամատեղելի են դառնում և որոնք հիմք են տալիս և պարտադրում են, որ վեպի գրության ու ստեղծագործման թվականի հարցում հանդես բերվի շրջահայաց մոտեցում:

Այդ փաստերից առաջինը Բաֆֆու՝ Ավագ Ալթանդիլյանին գրած նամակն է. 1879 թվականի դեկտեմբերի 13-ին «Մշակում», «Կայծերի» բաժնեգրության մասին համապատասխան հայտարարություն հրապարակելուց հետո, դեկտեմբերի 29-ին Բաֆֆին մի նամակով պիմում է պալրիսյան իր բարեկամ Ավագ Ալթանդիլյանին. «Կայծերը», — գրում է նա, — նույն աշխատությունն է, որի մի մասը Գուր հանձն առաք արտագրել, բայց վերջին ժամանակներում ես շատ փոփոխություններ արեցի»: Այս նամակի մեջ ուշագրավ է նախ այն, որ Բաֆֆին Գալրիսիում եղած ժամանակ Ալթանդիլյանին տվել է արտագրելու մի աշխատություն, որը այժմ ցանկանում է հրատարակել «Կայծեր» վերնագրով. երկրորդ, որ Ալթանդիլյանի արտագրելուց հետո՝ «վերջին ժամանակներին» ընթացքում, նա շատ փոփոխությունների է ենթարկել այդ վեպը: Ինչպես հայտնի է, Բաֆֆին Գալրիսիում ապրել է 1875 թվականի հունիսից մինչև 1877 թվականի օգոստոսի սկիզբը և 1876 թվականի մարտ-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում զբաղվելով Ավագ Ալթանդիլյանին է տվել արտագրելու «Խաչագողի հիշատակաբանը» վեպի առաջին մասը (տե՛ս Բաֆֆու նամակները Փ. Վարդանյանին, նույն տեղում, հ. 10, էջ 545—553):

Վերահիշյալ նամակում Բաֆֆին, իհարկե, ոչինչ չի ասում արտագրությունը ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ կատարված լինելու մասին, սակայն իր խոսքի մեջ բացահայտում է, որ «կայծերը» նույն այն աշխատությունն է, որի մի մասը ինքը՝ Ալթանդիլյանը, հանձն է առել արտագրել: Այս խոստովանությունը հիմք է տալիս ասելու, որ 1876 թվականին արտագրված «Խաչագողի հիշատակաբանը» անունով վեպը այժմ վերամշակվել և դարձել է «Կայծեր»: Երբ հայտնի է դառնում այս ամենը, ապա ոչ միայն Բեական է դառնում Բաֆֆու նախորդ հավաստիացումը, այլև համոզմունք է ծնվում այն մասին, որ վեպի գրությունը 1877—79 թվականներին վերագրելու հարցում Բաֆֆու համար որոշակի դեր է կատարել վերջին բաղաբական անցքերին արձագանքելու հանգամանքը:

Բաֆֆիագիտությանը հայտնի երկրորդ փաստարկը իր բնույթով ավելի պարզ է և առարկայական: 1875 թվականին, երբ Բաֆֆին իրեն մասնավարժ աշխատում և ապրում էր Գալրիսիում, նա այնտեղից «Մշակի» խմբագրությանն է ուղարկում «Մեր լուսավորիչները» վերնագրով պատկերը, որը տպագրվում է «Մշակի» նույն՝ 1875 թվականի նո-

յնմրերի 13-ի համարում: Թեև սյգ պատկերը «Մշակում» լույս է տեսնում առանց վիսպական պատկանելիությանը ցույց տվող ծանուցման, այսուհանդերձ «Կայծերը» լույս տեսնելուց հետո պարզ է դառնում, որ այդ հատվածը վերցված է վեպի առաջին հատորից («Մանկավարժ և բահանա», «Գարոց» և «Սիրո առաջին զգացմունքը» վերնագրով ղուկաները: Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 250—268):

«Կայծերի» երեք ղուկաների հրապարակման փաստը «Մշակում» առանց բանասիրական հետազոտության հաստատում է, որ Բաֆֆու հավաստիացմանը պետք է մոտենալ վերապահորեն, որ վեպը գրվել է ոչ թե ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, այլ ինչ-որ վիճակում այն դոյություն է ունեցել նաև հիշյալ զեպերից շուրջ երկու տարի առաջ՝ 1875 թվականին: Այս հանդամանքը պարզվելուց հետո Ավթանդիլյանին գրված նամակը դառնում է ավելի խոստուն: Երբ արդեն հայտնի է, որ «Կայծերն» ինչ-որ վիճակում դոյություն է ունեցել նաև 1875 թվականին, ապա ավելի է հիմնավորվում ու ամրապնդվում ղեկտեմբերի 29-ի նամակից արտաբերված այն միտքը, որ 1876 թվականին Ավագ Ավթանդիլյանի արտագրած «Խաչագողի հիշատակարանի» երրորդ տարբերակի առաջին մասը 1878—79 թվականին վերամշակվել ու դարձել է «Կայծեր» (ավելի մանրամասն տե՛ս «Խաչագողի հիշատակարանի» ծանոթագրության մեջ): Այս գեպում չպետք է անուշադրության մատենել նաև այն հանդամանքը, որ Ա. Ավթանդիլյանին հայտնի չի եղել արժապարկող վեպի անունը, և այդ բանը Բաֆֆին նրան հայտնի է դարձնում շուրջ երեք տարի հետո՝ 1879 թվականի ղեկտեմբերի 29-ի նամակով:

Վեպի դրույթյան ժամանակի վերաբերյալ առկա է նաև մի երրորդ փաստարկ: Բաֆֆու մասին իր հուշերում Ավագ Ավթանդիլյանը ակնարկում է, որ «Կայծերի» թեման, թերևս ոչ այսօրվա տեսքով, այնուամենայնիվ իր բովանդակության, որոշ զծերով դոյություն է ունեցել դեռևս 1861 թվականին:

Բաֆֆին Սալմաստում եղած ժամանակ, ինչպես պատմում է հուշագիրը, սուլորություն է ունեցել տարվա մեջ մի բանի անդամ լինել Դավրիժում, իր ծանոթների ու բարեկամների շրջանում: Ատրպատականի թեմական առաջնորդ Արև Եպիսկոպոս Մխիթարյանը, 1860 թվականի մարտին գալով Դավրիժ, ոչ միայն սերտ մտերմություն է հաստատում Բաֆֆու հետ, այլև «մի ամբողջ ձմեռ ապրում է նրա տանը» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 391): Հաջորդ թվականի ձմեռնը Արև Եպիսկոպոս Մխիթարյանը վերցնում է Բաֆֆու գրվածքներից մի բանիսը, որոնք, ինչպես պատմում է Ավագ Ավթանդիլյանը, «նա շալակած ման էր ածում իր հետ», որպեսզի կարդա և ասա իր կարծիքը հայտնի դրանց մասին... (տե՛ս Ավթանդիլյան Ա., «Պատկերներ Բաֆֆիի կյանքից», Ալեքսանդրապոլ, 1904, էջ 73): «Թավրիզումն ենք,— պատմում է Ավագ Ավթանդիլյանը.— Մի օր Բաֆֆիի հետ գնացինք ազգային առաջնորդարան՝ Արևիկ տեսության: Նա նստած էր դահլիճում. նրա առաջ գրված սեղանի վրա երևում էին «Հյուսիսատիպիկ» տետրերը և Պոլսի հայ թերթերը: Նա արամադիր էր երևում խոսելու Սկզբում նա խոսում էր Սալմաստի հայերի վերաբերությանը, որոնք, ասում էր նա, թեև բազմաթիվ են և ունևոր, բայց գարոցներ ունենալու համար չեն աշխատել, որ մի ցավալի երևույթ է և այլն: Հետո Եպիսկոպոսը խոսքը դարձրեց Բաֆֆիի գրվածքների վրա:

— Ես ձեր աշխատությունները ծայրեծայր կարդացի,— ասաց նա,— գուշում եմ ձեր գրական եռանդը, բայց համաձայն չեմ ձեր զաղափարների հետ և ձեր գրության ոճը բուն հայերեն չեմ կարող համարել. դա մի փեղկալիկ զրվածք է: Ես նկատում եմ, որ դուք հետևում եք, թե «Հյուսիսամերիկյան» լեզվին, և թե նրա ուղղությանը խոստովանում եմ,— ասաց Արևելը,— որ Նավարյանցը, Նալբանդյանցը և իրենց զաղափարակից մի խումբ ուսումնական ընկերակիցները ժիրաժիր գործում են մեր գրական աստղարեղում, բայց նրանք մոլորություններ էլ ունեն, որ հետևանք է օտար երկրում ստացած դաստիարակության: Նրանք պահանջում են, որ Հայաստանեաց եկեղեցին վերանորոգվի. դա անկարելի է. հայկական եկեղեցին այդպես էլ կմնա մինչև կատարած աշխարհի: Իսկ ձեզ էլ խորհուրդ եմ տալիս, որ փոխանակ «Խնդիրների», «Սալբիների» և «Կայծերի» վրա աշխատելու*.

Փոխանակ գունձիկ ժողովրդի միջից Մկոյի, Մարոյի, Մըհհի» և այլ այդ տեսակ տիպեր վերցնելու, դուք ալելի լավ կանեիք, որ մեր անսպառելի դանձի նման ազգային պատմությունից և մատենագրությունից ընտրելիք ձեր գրելու նյութերը, որոնք լի են բազմազան գեղեցիկ հատուկություններով. Դուք հետևեցեք իմ գրելու ձևին և ոճին, ա՛յ, ինչպես գրել եմ ես «Անուշավանը»,— ցույց տալով իր «Անուշավան» աշխատությունը, որը գրված էր իր գրասեղանի վրա:

Բաֆֆին,— շարունակում է Ավագ Ավթանդիլյանը,— չկարողացալ կույ տալ վարդապետի վերափորական խոսքերը, բացեց իր բերանը. «Սրբազան հայր,— ասաց նա,— ես էլ ծայրեծայր կարդացել եմ ձեր «Անուշավանը», նա ոչ գրաբար է և ոչ աշխարհաբար, ոչ պոլսական բարբառով է գրված և ոչ արարատյան բարբառով. դա մի տարօրինակ և մտացածին ոճ է, այդպես էլ մտածում են մեր կղերականները: Փոխանակ ժողովրդի սըրտիկ մոտիկ և նրա խոսեցածի պես գրելու, նրանք պահանջում են, որ ժողովուրդը մոտենա իրենց առաջարկած բարբառին» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 73—76):

Այս երեք միմյանց նախորդող փաստերի համադրումից ստացվում է, որ «Կայծերի» թեման Բաֆֆու ձեռագրերում գոյություն է ունեցել դեռևս 60-ական թվերի սկզբին: «Հայդուկներ» վերնագրով առաջարկում Բաֆֆու հայտնած այն տեսակետը, թե ինքը քաջակամ է իր վաղվա գրած մի աշխատությունը լույս ընծայելու հարցում, ինքնին արդեն մեծացնում է վեպը վաղուց գրված լինելու փաստարկի տեսակարար կշիռը և ամրապնդում Ավթանդիլյանի պատմած միջադեպի վավերական հիմքերը:

Այս ամենից հետո առաջ են դալիս պարզ ու տրամաբանական հարցեր: Եթե 1861 թվականին Արև Մխիթարյանը կարդացել է այս թեմայով գրվածքը և հեղինակի հետ վիճել է Մկոյի, Մարոյի ու Մըհհի մասին, էթե 1875 թվականին Բաֆֆին հրապարակել է վեպից մի բանի գլուխները, էթե 1876 թվականների ընթացքում նա Ավագ Ավթանդիլյանին

* Ինչպես «Սալբի» այնպես էլ «Կայծեր» վերնագրերը 1861 թվականին չէին կարող շրջանառության մեջ լինել: Շուրջ չորս տասնամյակ անց (1902—03 թթ.), երբ Ավթանդիլյանն անդրադարձել է այդ դեպքերին՝ «Սալբի» և «Կայծեր» անունները հետագարձ ներգործություն են ունեցել նրա հիշողության վրա, ուստի և թյուրիմացաբար են մտել հուշերի մեջ:

առիչ է արտադրելու վիպի հատորները, այս ինչո՞ւ հեղինակային նախնական դրառում-ների մեջ և ոչ մի անգամ չի հիշատակվում «Կայծեր» անունը, այդ աշխատությունը ինչո՞ւ է դուրս մնացել «Փունջ» մատենաշարի ասահատորյակի ծրագրից, ինչո՞ւ «Մշակի» մեջ «Մեր լուսավորիչները» տպագրվելու ժամանակ Բաֆֆին չի մատնանշել, որ այդ հատվածը առկա է «Կայծեր» վիպից: Մյուս կողմից, ինչպե՞ս է, որ հեղինակը երկու անգամ շատ սրտասկի կերպով հայտնում է, որ «Կայծերը» ինքը գրել է 1877—1879 թվականների ընթացքում: Այս հարցադրումները բնավ էլ ինքնանպատակ չեն, և պետք է որոշակի խոսք ասվի «Կայծեր» գրության պատմության շուրջը առաջացած տարակարծությունների վերաբերյալ:

Վեպի ստեղծագործման ու վերամշակման հարցերին բավարար պատասխաններ տալու և հակասական թվացող խնդիրները պարզաբանելու համար, պետք է հետամտել «Կայծեր» հիմքում ընկած կենսական փաստերի հավաքմանը, նախաշնչովի հարստացմանն ու ամբողջացմանը, հետազոտել Բաֆֆու կողմից այդ թեմայի վերամշակման տարբեր շրջափուլերի ընթացքն ու զարգացումը, քայլ առ քայլ հետևել նրա ասյած ժամանակաշրջանի ժողովրդի հասարակական ու քաղաքական կյանքի զարգացմանը և հետամտել այն հանգամանքների մեկնաբանմանը, որոնք կարող էին շարժառիթ դառնալ Բաֆֆու ստեղծագործական հղացումների ու վերամշակումների համար:

Ա, Ավթանդիլյանի հուշերից հայտնի է, որ 1857 թվականին Բաֆֆին ուխտավորի անվան տակ մեկնում է Արևմտյան Հայաստան՝ երկիրը ուսումնասիրելու, տեսնելու «Երկրատ դետի հրաշալի արժանքները» և լսելու իր «անբախտացած հայրենակիցների ողբն ու կոծը»: Շուրջ մեկ ամիս ժամանակամիջոցում Բաֆֆին հասցնում է լինել Վան, Բաղեշ և Մուշ քաղաքներում, Կոտուց անապատ, Վարադ, Աղթամար և Ս. Կարապետ վանքերում: Շրջագայելով Վասպուրականի ու Տարոնի դյուղորայքում, վայելելով Վանա ծովափի գեղեցկությունը, նույն թվականի օգոստոսի վերջերին նա վերադառնում է Փայլուշով՝ բերելով իր հետ բազմաթիվ տպավորություններ, որոնք, Ավթանդիլյանի վկայությամբ, «հետզհետե դասավորելով և մշակելով՝ ապագա վիպասանությունների և գրվածքների հիմքը դարձան»: 1857 թվականի վերջերին և 1858-ի սկզբներին իր բազմաթիվ տպավորությունները, որոնք ճանապարհորդ Բաֆֆին գրել էր լուսն օրագրության ձևով, ամփոփում է մի աշխատության մեջ և նույն ՎՏՏ թվականի Լեօֆրին իր հետ տանում է Քիֆլիս: Մի օր, — պատմում է Հովհաննես Քաթանյանը, — նա եկավ ինձ մոտ բաղձաթիվ էջեր պարունակող ձեռագրերով ու խնդրեց, որ, եթե կարելի է, աշակցեմ, որ «Հյուսիսային» ղեռնգրեմ: 1859 թվականի ապրիլի 15-ին այդ նույն աշխատության մի դրվագը «Աղթամարա վանքը» վերնագրով Բաֆֆին Փայլուշից ուղարկում է իր բարեկամ Հովհաննես Քաթանյանին, որ, եթե նա հավանի, ուղարկի «Հյուսիսային» հրատարակողին: 1860 թվականի «Հյուսիսային» 11-րդ ամսատետրակում տպագրվում է Բաֆֆու «Աղթամարա վանքը» ակնարկը՝ մի խոսքով ենթադրեցնելով, «հասակցություն ազգային լուսավորության վերա, դուրս հանված մի ճանապարհորդությունից, որ եղած է... Վասպուրականի ու Տարոնի կողմերում» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 8,

էջ 280)։ Ծանապարհորդության հետ առնչվող, Բաֆֆու գրած աշխատության ինչ լինելու մասին մինչև այժմ տրված բնութագրականները մեջ այս վերջինը միակն է, որ համեմատաբար որոշակի տեղեկություն է պարունակում թեմայի վերաբերյալ։

Հայտնի է, որ 1872 թվականի «Մշակի» 3-րդ համարից Բաֆֆին սկսում է տպագրել «Պարոն Բաֆֆի ուղևորությունից Պարսկաստանում» նամակաշարը։ Այս ուղևորության ԺԱ. զլխում անդրադառնալով «Վանա և Տարոնա նահանգներում, Բաղնուր և Մուշի կողմերում» կատարված «չարագործություններին և սղծություններին»՝ Բաֆֆին խոստանում է այդ մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել Պարսկաստանի ուղևորությունն ավարտելուց հետո։ Բոլոր հիմքերը կան ասելու, որ Բաֆֆին մտադրություն է ունեցել «Մշակում» տպագրել նաև Արևմտյան Հայաստանից իր բերած ճանապարհորդական տպավորությունները։ Սակայն, նրան չի հաջողվում ոչ միայն իր այս մտադրությունն իրականացել, այլև 24-րդ նամակից հետո «Մշակում» ընդհատվում է նաև «Ծանապարհորդություն Պարսկաստանում» ուղևորության տպագրությունը։

Այս ուղևորության ձեռագիրը թեև մեղ չի հասել, սակայն Պարսկաստանի ճանապարհորդության հետ «Փունջի» նույն հատորում «Ծանապարհորդություն Տաճկաստան (Վասպուրականի և Տարոնի նահանգներում)» երկի տպագրությունը հիմք է տալիս ասելու, որ այդ երկու գործերի ոչ միայն ժանրը, այլև բնույթը ևղել է միանման։ Այս պարագայում հնարավորություն է ստեղծվում «Ծանապարհորդություն Պարսկաստանում» աշխատության օգնությամբ, զուգահեռների միջոցով, թեկուզ և անշան, տեղեկություններ տալ այժմ դոյություն չունեցող «Ծանապարհորդություն Տաճկաստան» ուղեգրության բնութքի մասին։ Կողմնակի փաստերը ցույց են տալիս, որ երկու ուղևորության մեջ էլ Բաֆֆին ճանապարհորդում է բժշկի անվան տակ, իր ծառա Մեսրոպի ուղեկցությամբ (որը «կայծերի» մեջ ի հայտ է գալիս Ֆարհադ անունով), շրջագայում է հայաշատ վայրերում և իր տպավորություններն ու հանդիպումները նկարագրում ուղևորության մեջ՝ անելով որոշ խորհրդածություններ։ Մի դեպքում ճանապարհորդությունը տեղի է ունենում Պարսկաստանում՝ Բաֆֆին անցնում է Մակու, խոյ, Սալմաստ, Ջուլամերիկ, Ուրմիա, Բավրիզ ուղեգծով, իսկ Երկրորդ դեպքում՝ Արևմտյան Հայաստանում՝ իր ծառայի հետ նա շրջագայում է Վասպուրականի ու Տարոնի նահանգներում։

Այս փաստերը հիմք են տալիս ասելու, որ «կայծեր» վեպի թեման, իբրև ուղեգրություն, մինչև 1874 թվականի վերջերը տեղակայված է ևղել «Ծանապարհորդություն Տաճկաստան» աշխատության մեջ և գրվել, մշակվել ու վերամշակվել է այդ ժանրի ընդհանրապես հնարավորության սահմաններում։

1874 թվականի վերջերին Բաֆֆին ձեռնարկում է վերամշակել ու ընդարձակել «Փունջի» երրորդ հատորում տպագրվելիք «նաշագողի հիշատակարանը» վիպակը։ Ունենալով որոշակի ծրագրեր, նա ցանկացել է իր այդ նպատակամղումը իրականացնել Արևմտահայության կյանքին նվիրված թեմայի ու միջավայրի շրջանակներում։ Պետք է ենթադրել, որ այս առումով Բաֆֆուն զոհացրել է «Ծանապարհորդություն Տաճկաստան» աշխատության հիմքում ընկած թեման, ուստի վերափոխելով ժանրը և ուղեգրությանը հաղորդելով վիպա-

կան շունչ և կառուցվածք, նա այն տեղակայում ու միաձուլում է ժողովրդի հիշատակարանին մեջ, որի շնորհիվ էլ այս վիպակը աճում ու դառնում է մի ճաշագին տետր» կադմոզ ստվարածալ վեպ:

Քանի որ ժողովրդի հիշատակարանին երկրորդ տարբերակի ծավալը մեծացել է ճանապարհորդություն Տաճկաստան» ուղեգրության հետ միացման ու թեմայի վիպականացման հաշվին, այս ժողովրդի հիշատակարանը խորագիրը կրող այս երկրորդ տարբերակը ամենայն իրավամբ «Կայծերի» համար դառնում է առաջին տարբերակ, բնականվոր շրջանառության մեջ չէր դրված վեպի «Կայծեր» խորագիրը:

Եիշտ է, միացման ու վերամշակման ընթացքում Բաֆֆին ժողովել է աշխատության ժանրը, սակայն ուղեգրության որոշ հատկանիշներ պահպանվել են նաև «Կայծերի» վիպական կերտվածքի մեջ: Հայտնի է, որ Բաֆֆին Արեւմտյան Հայաստանում իր ստացած տպավորությունները գրի է առել օրագրության ձևով, նույնը պետք է ասել նաև ճանապարհորդություն Պարսկաստանում» ուղեգրության մասին: Բնական վիպական ժանրի համար բնավ էլ անսովոր չէ գործողության զարգացումը օրագրության միջոցով առաջ մղելու դրեկաձևը, այսուհանդերձ, ինչպես ժողովրդի հիշատակարանը, այնպես էլ «Կայծեր» վեպերի մեջ այդ մոտեցման կիրառումը ժառանգություն է մնացել» նախօրինակ հանդիսացող ուղեգրական ժանրից:

1875 թվականի հունիսին Բաֆֆին, Թիֆլիսից մեկնելով Թավրիզ, նորից ձեռք է առնում «ժողովրդի հիշատակարանը» վեպը և բաժանում է հատորների՝ Վերամշակելով ու լրացնելով, առաջին մասը տալիս է իր գրագիր Ավագ Ավթանդիլյանին՝ արտագրելու նույն թվականի հոկտեմբերի 29-ին նա այդ վեպի առաջին հատորի արտագրված օրինակն ուղարկում է Պետերբուրգ ֆ. Վարդանյանին, որպեսզի նա տպագրի երբ հրատարակվիք «Լուսն» հանդեսում:

«Լուսն» խմբագիր-հրատարակիչ ֆ. Վարդանյանի համար կադմոզ բնութագրականի մեջ Բաֆֆին շատ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում վեպի 475 էջից բաղկացած հատվածում տեղակայված թեմայի վերաբերյալ, որը բանալի է դառնում խնդրո առարկա հարցի սլարդաբանման համար: ժողովրդի առաջին մասի անցքերը,— գրում է նա,— կատարվում են Հայաստանում, այսինքն՝ Վասպուրականի, Տարոնի և Ատրպատականի մեջ, իսկ կենտրոնը՝ Վան քաղաքն է» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 549): Այս մեջբերումից ակնհայտ է դառնում, որ «ժողովրդի հիշատակարանին» առաջին մասի մեջ 475 էջ ծավալով տեղակայված է եղել «Կայծեր» վեպը: Տեղեկություն տալով այդ հատվածի ծավալի մասին, Բաֆֆին կատարում է նաև մի այլ կարևոր հավաստիացում ևս. ուղարկված նյութը, ասում է նա, «ունի յուր մեջ մի ամբողջություն»։ Այս ամենից հետո պարզաբանում պետք է մտցնել մի հարցի մեջ ևս: Ինչպես նկատելի է, ֆ. Վարդանյանին ուղղված նամակում Բաֆֆին խոսում է «ժողովրդի հիշատակարանին» մասին, մինչդեռ մեզ ղբաղենցի ողջ «Կայծեր» վեպն է: Հակասական թվացող այս հարցի բանալին գտնվում է Ա. Ավթանդիլյանին գրած 1879 թվականի դեկտեմբերի 29-ի նամակում: «Կայծեր»,— գրում է նա Ա. Ավթանդիլյանին,— նույն այն աշխատությունն է, որի մի մասը

Դուր հանձն առաւ արտադրել, բայց վերջին ժամանակներում ես շատ փոփոխութիւններ արեցի: Ցաւում եմ, որ զանազան տխուր հանգամանքների պատճառով, Բալթիկից հեռանալու ժամանակ ես միջոց չունեցաւ վարձատրելու Ձեր աշխատութիւնը... Բայց որքան հիշում եմ, նրա մի կտորը մնացած պետք է լինի Ձեզ մօտ, որովհետեւ թղթերիս մեջ չէ երևում: Խնդրում եմ որեիցե եկվորի ձեռքով ուղարկելու Դուր զգուշ մարդ եք, չեմ կարծում, որ կորցրած կամ ոչնչացրած լինեք (տե՛ս նույն տեղում, էջ 558): Ընդգրծված բառերը ցույց են տալիս, որ հակասութիւն չկա. 1876 թվականին Ա. Ալթանդիլյանի արտադրած աշխատութիւնը, որի մի մասը Բաֆֆին Փ. Վարդանյանին է ուղարկել «Խաչադողի հիշատակարանը» խորագրով, 1878 թվականից արդեն կրում էր «Կայծեր» անունը: Այս ամենից մակարեւոյժ երաւագրութիւնն այն է, որ «Խաչադողի հիշատակարանը» վեպի երրորդ տարբերակի մեջ տեղակայված է եղել «Կայծերի» երկրորդ տարբերակը, որը յուր ամբողջութիւնն մեջ եղել է 175 էջ և որը վերամշակվել ու արտադրվել է «Խաչադողի հիշատակարան» անվան տակ:

1877 թվականի սեպտեմբերին, իբրեւ մանկավարժ մեկնելով Ադուլիս, Բաֆֆին ժամանակ է դնում դրադիլիս «Կայծերի» գրութիւնն հետ կապված աշխատանքներով: Հենց Ադուլիսում եղած ժամանակ նա «Խաչադողի հիշատակարանը» վեպից առանձնացնում է առաջին մասի 175 էջից բաղկացած հատվածը, ընդարձակում է այն, վերամշակում է ու արտադրում և ապա նախապատրաստում է տպագրութիւն: 1878 թվականի դեկտեմբերին Ադուլիսից Դր. Արծրունուն հասցեակցված նամակից հայտնի է դառնում, որ այդ շրջանում արդեն պատրաստ էր «Կայծեր» վեպի թիւով երրորդ՝ «հաշար երեսից» բաղկացած տարբերակը: Թե այս վեպի առաջին (1874—75 թթ.) և երկրորդ (1876 թ.) տարբերակները ի՞նչ բովանդակութիւն, նմանութիւն և տարբերութիւն, ի՞նչ հատկանիշներ են ունեցել, դժվար է ասել: Ինչ վերաբերում է այս վերջին՝ երրորդ տարբերակին, ապա բավարար հիմքեր կան ասելու համար, որ այն մեծ տարբերութիւն է ունեցել նախորդներից: Նման փաստարկման համար ամենից առաջ մենք ունենք հեղինակի հաւաստիացումը: Ինչպես արդեն նշել ենք, Ա. Ալթանդիլյանին գրած նամակում Բաֆֆին հաւաստում է, որ վեպի բնագիրը վերամշակելով «շատ փոփոխութիւնների» է ենթարկել այն, իհարկե, ոչ միայն ծախալային նկատառումով: «Կայծերի» երկրորդ տարբերակը տպագրել տալու հարցում (1876 թվական) Բաֆֆին լրջորեն անհանգստացած էր, նա ցանկանում էր այդ գործի տպագրումով, «յուս փոքի այն միջին խնդիրների վրա, որ շատերի երևակայութիւնն առարկան էր դարձել: Հայտնի է նաև, որ ռուս-թուրքական պատերազմը սկսվելու առիթով այդ գործի տպագրութիւնը Բաֆֆու համար կորցնում է իր մինչ այդ ունեցած հրատապ լինելու նշանակութիւնը: Հասկանալի է, որ այս նոր մոտեցման շարժառիթը հեղինակի համար ունեցել է սկզբունքային նշանակութիւն և կապված է եղել վեպի գաղափարական նպատակամղվածութիւնն հետ:

Երբ «Կայծերի» երկրորդ տարբերակը ռուս-թուրքական պատերազմի հետեանքով Բաֆֆու աչքում կորցնում է իր կարեւորութիւնը, և նրա տպագրութիւնը սառեցվում է, և երբ նույն պատերազմի քաղաքական երևոյթների տպաւորութիւնն ներքո ծնվում է վեպի ներքոյ տարբերակը, և նոր թափով ընթացք է ստանում հեղինակի՝ վեպը տպագրել տա-

լու մղումը, ապա այս փաստերը խոսում են այն մասին, որ սկզբունքային տարբերություն է եղել վեպի երկրորդ և երրորդ տարբերակների միջև:

Ինչպես հայտնի է, 1877 թվականի ապրիլի 12-ին Ալեքսանդր Երկրորդ ցարի հրամանով արևելյան ռազմաճակատի զորքերը, անցնելով ռուս-տաճկական սահմանը, շարժվում են Ղարսի, Արդահանի ու Բայազետի ուղղություններով: Ռուսական զորքերի գործողությունը այս հատվածում՝ նպատակ ունի իրենով ղրաղեցնել Մուխթար փաշային, խանգարել դեպի արևմուտք նրա տեղաշարժը, դրանով իսկ օգնելով Բալկանյան ռազմաճակատում գործող բանակի առաջխաղացմանը: Մյուս կողմից, Հայկական բարձրավանդակի վրայով թափանցելով Եփրատի հովիտը, ցարիվմը նպատակ ունի ստեղծել ամուր հենակետեր արևելքում իր հետապնդած ռազարականության համար: Ինչպես նկատելի է, քրիստոնյաների ազատության համար հայտարարված պատերազմի բուն նպատակների մեջ բնավ հաշվի չէր առնված հայ ժողովրդի աղգային շահերը: Այս հանգամանքը չէր խանգարում, որ տարիներ շարունակ աղատություն երազած ժողովուրդն իր իղձերի իրականացումը կապեր ռուսական հաղթական զենքի և զորքի առաջխաղացման հետ: Այստեղից էլ բխում էր այն ջերմ վերաբերմունքն ու համակրանքը, որ դրսևորում էր արևմտահայությունը ռուսների նկատմամբ: Հայ մտավորականության առաջավոր թևը, ճիշտ զնահատելով Արևելյան պատերազմի օբյեկտիվ բովանդակությունը, լուրջ հույսեր էր կապում ռուսական զորքի առաջխաղացման հետ:

«Այն օրից,— գրում է Արծրունին,— երբ մեզ պաշտպան հանդիսացավ ռուսաց հասարակական կարծիքը, ռուսաց ինտելիգենցիան, այն օրից ասում ենք, մենք սկսեցինք հավատալ, որ Հայաստանն էլ, սլավոն մյուս երկրների պես կստանա, վաղ թի ուշ, իր քաղաքական անկախությունը (տե՛ս «Մշակ», 1877, 3-ը մայիսի, № 30): Հարանման համոզմունք է ունեցել նաև Բաբֆին: «...Պատերազմի սկզբից,— գրում է նա,— մեզանից շատերը հույս ունեին, թե Տաճկական Հայաստանը զուրկ չի մնա այն արտոնություններից և այն իրավունքներից, որոնց համար պատերազմ հրապարակվեցավ, և որոնք պետք է տրվեին Թուրքիայի լծի տակ ճնշված բրիտանյաններին» (տե՛ս Բաբֆի, Երկրի ժողովածու, 4. 9, էջ 301):

Ռուսական զորքերի առաջխաղացման միջոցով թվում էր, թե պետք է արմատական լուծում ստանար հայությանը մտահոգող աշխարհագրական կնճռոտ հարցը: Ղարսը, Արդահանը, Կարինը, Բայազետը՝ մինչև Սոդանլու ընկած տարածությունը գրավված լինելը Գր. Արծրունուն հիմք է տալիս «Մշակի» միջոցով աղգարարելու, որ «Հայերի ճակատագիրը վերջնականապես կարգավորված է»: Ի տարբերություն Արծրունու, Բաբֆին ալգ կարծիքին չէր: Նույն օրերին «Մշակում» հրատարակած «Գնուս ուշ չէ» հոդվածում նա գրում է. «...Այժմ գործից երևում է, թե հայերի վիճակը ոչինչ փոփոխություն չէ կրելու, շատ-շատ Տաճկական Հայաստանի ռուսաց զորքերով գրավված մասը կմիանա Կովկասի հետ, բայց մնացած մեծ մասը զարծյալ կմնա Թուրքիայի ձեռքում» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 302): Այս հանգամանքը նրան մղում է տալիս իբրև հրապարակախոս առաջարկել իջնիլ և պայքար մղել հարցի հնարավոր լուծման համար: Մատնանշելով աղտառություն ձևեր բերելու երկու հնարավոր ուղիներ՝ կրավորական և ներգործական, Բաբ-

Ֆին դտնում է, որ միակ արմատական միջոցը ներգործականն է, այսինքն՝ աղղային-աղա-տաղրական հեղափոխական պայքարի ուղին: Այդ ուղու նախապատրաստական ծրագիրն է առաջադրում «կայծեք» վեպը: Այդ գաղափարն է հաստատում «կայծերի վերջը» վե-նագրով էպիլոգը, որը տպագրության է պատրաստել Աննա Բաֆֆին հեղինակի մահվա-նից հետո՝ 1892 թվականին (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 482—506):

1878 թվականի հունիսի 1-ին Բեռլինում, հանդիսավոր պարագաներում, Բիսմարկի նախագահությամբ, բացվում է միջազգային կոնգրեսը: Հայ պատվիրակությանը ոչ միայն թույլ չեն տալիս մասնակցելու նիստերին, այլև երկար ժամանակ նրանց չի հաջողվում պատրիարքի խնդրագիրը, Հայաստանի քարտեզը և ինքնավարության ծրագրի նախագիծը ներկայացնել կոնգրեսի նախագահին: Սակայն կոնգրեսում ընդունված որոշումների հետե-վանքով ոչ միայն հօդս են ցնդում վարչական ինքնավարության ռոմանտիկ պատրանքնե-րը, այլև առ ոչինչ են դառնում Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ հոդվածով նախատես-ված բարենորոգումները:

Ինքնավարության գործի ընթացքին քայլառքայլ հետևող Բաֆֆին տեսնում է, թե ինչպես արևմտյան դիվանագիտությունը աճուրդի է դրել մի ամբողջ ժողովրդի դուա-տեման հարցը: Նա խորապես գիտակցում է, որ բուրժուական պետությունների համար Հայկական հարցը դարձել է ներքին գործարքների ու թալանչիական ծրագրերի *Վետա*-պընդման միջոց:

Բեռլինի կոնգրեսի թեղադրանքով, սեպտեմբերի 5—14-ին ուսական դորերը դուրս են բերվում Արևմտյան Հայաստանի տարածքից: Հայ մտավորականությունը տաքնալի մեջ էր: Մկրտիչ Փորթուգալյանը հանդիսավոր կերպով աղղարարում է. «Հայրենիքը վտան-գի տակ է»: Հայ ժողովրդի առաջ ամբողջ խորությամբ ծառանում է. «Ի՞նչ անել» հարցը: Զինված պայքարի միջոցով կոնգրեսներին հարկադրել ժողովրդի աղատության իրավունքը՝ տվյալ ժամանակաշրջանի համար դիտվում էր ամենից ճիշտ ելքը. և տալիս էր «Ի՞նչ անել» հարցի գործնական պատասխանը, սակայն նման քայլի դիմելու համար, ինչպես ցույց էին տալիս փաստերը, հայ ժողովուրդը տակավին նախապատրաստված չէր: Հիաս-թափվելով դիվանագիտական խաբկանքներից՝ հայ մտավորականության առաջավոր թևը սկսում է ավելի մեծ նշանակություն տալ սեփական ուժերի միավորման ու նախապատ-րաստման գաղափարին: Բազմակողմանիորեն ուսումնասիրած լինելով արևմտահայու-թյան կյանքը, ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ու հոգեբանական «հիվանդությունը իր բոլոր փտեցնող, օրբստօրե լուծվող և քայքայվող կողմերով», Բաֆֆին, իր իսկ բնորոշմամբ, օցույց է տալիս այն դարձանները, որոնցով պետք է բժշկել հիվանդին: Այդ դարձան-ները գուցե շուտով չեն օգնի, գուցե առաջին անգամ բուրորովին անհաջող կանցնեն, բայց դրանով պետք չէ հուսահատվել... Դարավոր հիվանդությունը մի ժողովրդի կյանքի մեջ երկարատև բժշկության պետք ունի... Դարձանները, — շարունակում է նա, — փորձված են, Այդ հիվանդությունը ունեցող ժողովուրդները միշտ դիմել են նույն դարձաններին» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 125):

«Կայծերի» այս նոր, շոբոբոգ տաբերակի վերամշակման ընթացքում Բաֆֆին գրում և Ապուլիսից «Մշակին» է ուղարկում «Ինչ կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ»

վերնագրով հոդվածը, որտեղ նա այն տեսակետն է դարձացնում, որ անհաջողություն մի ժողովրդի կյանքում ունի նաև թիր օգուտները, որ նրանց զղալ է տալիս իրենց քրոթյունները և նախապատրաստում է մի նոր ապագայի համար»։ Նոր ապագայի համալ, նախապատրաստվելու գործում կարևոր նշանակություն տալով հայության արևելյան ու արևմտյան հատվածների տնտեսական ու կուլտուրական կապերի ամրապնդմանը, Բաֆֆին «ժողովրդական գործիչներից» ու «առաջնորդող մարդկանցից» պահանջում է ձեռքադառնալ զաւանթանի հայոց խնդիրը,— գրում է Բաֆֆին,— պետք է կայանաւ աշտուհետեւ անդադար և անընդհատ նախապատրաստութեան գործի մեջ, որպէսզի նրանք կազմ և պատրաստ հանդիպեն այն մեծ օրվանը, երբ կրկին անգամ կ'արկն ազատութեան ժամը։ Իսկ այդ օրը կ'ընկնի և շատ անգամ կ'ընկնի...»։ Այսպիսին էր այն պատասխանը, որ Բաֆֆին ցանկանում էր տալ հայ ժողովրդի առաջ ծառացած թիւնը անկախ հարցին։ Ժողովրդին նոր ապագայի համար նախապատրաստելու խնդիրը Բաֆֆին վիպասանի համար դառնում է ստեղծագործական մտասեւեռում, և նա մի բանի հոգիւմենքի հետ մեկտեղ այս ոգով ընթացք է տալիս «Կայծերի» շտաբի տարբերակի վերամշակման աշխատանքներին։ 1878 թ. դեկտեմբերին Արծրունուն ուղղած նամակում Բաֆֆին գրում է, թէ «Կայծերի» հերոսները պետքաւ զանազան են, որ հայտնվելով իբրև փորձիկ կայծեր հայկական մարած օջախից, աշխատում են փրկել ժողովուրդը բռնութեան ծանր լծից։ Այս նույն նամակի շարունակութեան մեջ Բաֆֆին «Մշակի» բարտաւար Հովհաննէս Տէր-Գրիգորյանին հանձնարարում է Արծրունուն ուղղած նամակը զետեղել «Մշակի» այն համարում, որտեղ տպագրվելու էր իր «Թիւնը կապ կա մեր և Տաճկաստանի հայերի մեջ» վերնագրով հոդվածը, թորովհետեւ,— ավելացնում է նա,— նամակը հիշյալ հոդվածի հետ կապ ունի»։ Այս խոստովանութեանը հիմք է տալիս «Կայծերի» շտաբի տարբերակի ինչ լինելը պարզելու հարցում օգտվել հոդվածի ընթերցող հնարավորութեանց։ Այսպիսով, վեպի շտաբի տարբերակը հենց այն է, ինչը իբրև կանոնիկ բնագիր այսօր հայտնի է ընթերցողներին։ Այս ամենով հանգեւած պետք է նկատել, որ «Կայծերի» շտաբի տարբերակը բաժանված չի եղել հաստիքների Բաֆֆին իր նամակում Արծրունուն տեղյակ է պահում, որ այն բաղկացած է «հաղար երեսից», առանց անդադարաւալու հաստիքների բաժանված լինելու վաստին։

1878 թվականի դեկտեմբերից հետո մինչև 1879 թվականի դեկտեմբերի 13-ը «Կայծերի» գրութեան պատմութեան հետ կապված որեւէ նոր փաստ չի արձանագրված, կամ ավելի ճիշտ բաֆֆիագիտութեանը հայտնի չէ։

1879 թվականի վերջերին Բաֆֆին մտադրվում է իրականացնել «Կայծերի» տպագրութեան բաժնեգրութեան միջոցով և մի տպագիր բաժնեթերթիկ է ուղարկում իր բոլոր ծանոթներին ու բարեկամներին։ Այդ նույն առիթով դեկտեմբերի 13-ին նա «Մշակի» 218-րդ համարում հրապարակում է նաև ծերկու խոսք մեր ընթերցող հասարակութեանը՝ վերնագրով շրջաբերականը։ «Մտադրված լինելով նկարագրել Տաճկաստանի հայոց ներկա դրութեանը,— ասված է նրա հրապարակած շրջաբերականի մեջ,— և նրանց մոտավոր անցյալի ճիշտ պատկերը, վերջին բաղաբական անցքերի տպավորութեան ներքո,

ևս ձեռնարկեցի զրել իմ «Կայծօ՞ր» անունով վեպը: Այս աշխատությունը բովանդակում է իր մեջ այն բոլոր սարսափելիքը, որոնց ենթարկված է Տաճկաստանի հայը՝ Վեպը բաղկանում է երկու առանձին հատորներից, որոնց յուրաքանչյուրը կունենա մոտավորապես 400 տպագրված երեսներ: Գործողությունների կենտրոնը Վասպուրականի նահանգն է. տիպերը հեղեփոխական բովանդակություն ունեն «a la Djalaeddine», իսկ անցքը վեր է առնված Վասպուրականում նրբեր բառորդ դար առաջ կատարված հայերի մի շարժումից, որի տխուր հիշատակները մինչև այսօր պահված են տեղային ժողովրդի մեջ» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 503):

«Կայծերի» տպագրության առաջին փորձը Բաֆֆին ձեռնարկում է 1878 թվականի վերջերին: «Մշակի» նույն տարվա նոյեմբերի 10-ի 194-րդ համարում, կարգավով, որ Արծրունին ցանկանում է 1000 ռուբլու մրցանակ բաժանել իր ընթերցողներին, Նա Աղուլիսից մի նամակով առաջարկում է այդ գումարով տպագրել իր «Կայծեր» վեպը և տարեվերջին տալ «Մշակի» բաժանորդներին:

Արծրունին, չհամաձայնելով Բաֆֆու այս մտքի հետ, նրա նամակը թողնում է անհետևանք: Նկատելով Արծրունու սառն ու անտարբեր վերաբերմունքը, միաժամանակ «ի նկատի ունենալով, որ Տաճկահայաստանի հայերի խնդիրը զբաղում է բոլոր համազգիների բարի ուշադրությունը»՝ Բաֆֆին «շտապում է բոլոր կարելի է շոտով տպագրել հիշյալ աշխատությունը», բայց, որովհետև բավարար քանակությամբ միջոցներ չունեն, որոշում է բաժնեկրություն հայտարարել: Նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին Բաֆֆին մի տպագիր շրջադրականով դիմում է Մելքոն Փանյանին (Մոսկվա), Հովսեփ Կոնստանյանցին (Ալեքսանդրապոլ), Սուրիաս Պարոյանին (Էջմիածին) և «Մշակի» բոլոր ընթերցողներին, խնդրելով օգնել իրեն: «Տպագրության ծախսերի դժվարությունը,— գրում է նա,— ինձ ստիպեց դիմել մեր պատվելի ընթերցող հասարակությանը՝ խնդրելով նրա համակրությունը մի այնպիսի ձեռնարկության մասին, որը բարեմիտ անձանց օժանդակության կարոտ է: Նա հուսով եմ, որ իմ ակնկալությունը անպտուղ չի մնա և բաժանորդագրությամբ լույս կտեսնի «Կայծերը»: Շարունակության մեջ Բաֆֆին հայտնում է, որ գիրքը ունենալու է երկու հատոր, որոնք կտպագրվեն մինը մյուսից հետո և խոստաւում է «տպագրությունն սկսել այն ժամանակ՝ երբ բաժանորդներից դոյացած գումարը կլրացնե տպագրության ծախսերը» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, էջ 503):

Բաժնեկրության փաստով խանդավառված Բաֆֆին նույն օրերին Ավագ Ավթանդիլյանին գրում է. «Այստեղ և գավառներում զանազան պարոններ սուրբագրություն են հավաքում տպագրության համար: Առաջին անգամն է, որ մեր հասարակությունը սկսում է համակրել և նպաստել գրականությանը: Դա ուրախալի երևույթ է» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 558):

1880 թվականի «Մշակի» № 1-ում տպագրվում է հայտարարություն, որ առաջիկա տարում կհրատարակվի Բաֆֆու «Կայծեր» վեպը՝ «բաղկացած երկու առանձին հատորներից, որոնցից յուրաքանչյուրը կընկաղակի մոտավորապես 400 տպագրական երես»: Թեև Բաֆֆին հուսով էր, որ «իմ ակնկալությունը անպտուղ չի մնա», սակայն նրա կոչին արձագանքողներ չկար: Այս դեպքից երեքուկես ամիս անց Բաֆֆին Սուրիաս Եսլիսկո-

պոս Պարզյանին գրում է. «Ժամարիտ կառնեմ Ձեզ, որ մեծ բարոյական տանջանք է պատ-
ճառում ինձ այս եղանակով դիրք տպագրելը... Մենք ստիպված ենք մուրացկանություն
անել, դրան և նրան ձանձրացնել, փող հավաքել, որ գոնե մեր աշխատությունը լույս
տեսնեն»։ Միջոցներն այնքան քիչ են լինում և դժվարությունները՝ այնքան հուսահատեց-
նող, որ Բաֆֆին շարունակության մեջ ավելացնում է. «... եթե «Կայծերը» շոշափեին
մի քանի նշանավոր ժամանակակից խնդիրներ, ևս երբեք չլի հանձն առնի այժմ տպա-
գրելը» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 561)։

Շուտով նյութական դժվարությունների վրա ավելանում են նաև դրաքննիչի հարուցած
խոչընդոտները։ Նկատի ունենալով դրաքննիչ Մելիք-Մեհրաբյանի ձեռնարկած խստու-
թյունները և երկյուղ կրելով «Կայծերի» ճակատագրի համար, Բաֆֆին մի նամակով դի-
մում է իր բարեկամ, Մոսկվայի համալսարանի ուսանող Գարրիկ Միրզոյանին և խնդ-
րում, որ վերջինս հանձն առնի «Կայծերը» Մոսկվայում տպագրելու։

Մինչ Բաֆֆին Մոսկվայից կստանար որևէ հուսադրող պատասխան, նոյեմբերի 23-ին
Մելիքն Փանյանին ուղղված նամակում նա ստիպված է լինում դանդաղեցնել, որ «Կայ-
ծերի» տպագրությունը, հսկառակ իր ցանկության, ուշանում է։ «Ես», — գրում է նա, —
ամեն ջանքով աճապարում էի, որ այս աշխատությունը իրեն ժամանակակից վեպ, իրեն
մեր մտքերը դրազեցնող հարցեր շոշափող մի երկասիրություն, որքան կարելի էր շու-
տով լույս տեսներ։ Բայց հետաձգության պատճառը պետք է որոնել երկու գլխավոր
պատճառների մեջ, նախ, որ ևս մինչև այսօր իմ բաժանորդներից չկարողացա այնքան
փող ստանալ, որ գոնե տպագրության ծախքը ծածկեր։ Երկրորդ՝ ես հույս չունեի, որ
այս աշխատությունը տեղվույս ցենզուրայից ամբողջապես անցներ։ Տաճկաստանի հայոց
վերջին շարժումներից հետո այստեղի ցենզուրան սկսեց բավականին խստությամբ վերա-
բերվել դեպի ամեն մի գրվածք, որ կարող էր նրանց մեջ ազդասիրական զգացմունք և
ազդասիրական ոգի ներշնչել։ Այդ մի բախտ էր, որ «Եսենթը» անցավ, թեև նրա ամենա-
զեղեցիկ տեղերը ջնջվեցան «Մշակի» մեջ տպվելու ժամանակ» (տե՛ս նույն տեղում, էջ
565)։

Բաֆֆին տակավին սպասում էր, թե ինչ կհաղորդի իրեն Գարրիկ Միրզոյանը Մոսկ-
վայից, երբ բազմաթիվ նամակներ է ստանում ընթերցողներից, որոնք անընդհատ հար-
ցումներ են անում վեպի տպագրությունն ուշանալու մասին։ «Շատերը հարցնում են, —
գրում է նա «Մշակում» հրատարակած իր օրափաստանի» մեջ, — թե ինչու «Կայծերը»
այս տարի չտպվեցավ, կամ ես ե՞րբ դիտավորություն ունեմ ի լույս ածելու այդ աշխա-
տությունը» (տե՛ս նույն տեղում, հ. 10, էջ 40)։ Բաֆֆին ստիպված է լինում հրապարակավ
բացատրություն տալ ուշացնող հանգամանքների մասին և խոստանում է փութացնել
տպագրությունը։ Վեպի հրատարակության հետ կապված հետագա հանգամանքների ման-
րամասները մենք իմանում ենք 1881 թվականի փետրվարի 25-ին Մ. Փանյանին գրած
նամակից։ Բաֆֆին նրան տեղյակ է պահում, որ թողել է «Կայծերը» Մոսկվայում տպա-
գրել տալու մտադրությունը։ Նա բացատրում է, որ դրաքննությունը «փոքր-ինչ մեղ-
մացել է, այլևս աշխարհի բոլորությամբ չէ վարվում դեպի ամեն մի գրվածք, որ կարող էր
ուճակահայելի մեջ ազդասիրության զգացմունք վարթեցնել ևս կոտպագրել «Կայծերը»

Թիֆլիսում և գուցե շուտով կոստան տալադրությունը, և՛ի ծաղրը բռնորովին լրացրած կլինեմա (տե՛ս նույն տեղում, էջ 568)։ Բաֆֆին անհրաժեշտ է համարում նույնպիսի բացատրություն տալ նաև իր բաժանորդներին և ահա «Մշակի» 1882 թվականի ապրիլի 27-ի համարում նա հրապարակ է հանում «նամակ խմբագրին» վերնագրով պատասխանելու «Շատերը անհամբերությամբ հարցնում են, թե ինչու է հետաձգվում «կայծերի» տպագրությունը,— գրում է Բաֆֆին «Մշակի» 73-րդ համարում,— արդյոք այդ վեպը տպագրվելու է, թե ոչ ... Բայց «կայծերի» տպագրության մինչև այսօր ուշանալու պատճառը ոչ լմ ծուլությունն է հղել և ոչ էլ մի այլ նպատակ...»։ Բաֆֆին ակնարկում է գրաբնիշխ հարուցած խստությունները, որոնց մասին նա չէր կարող հրապարակավ խոսել։ Բացի դրանից սակավաթիվ բաժանորդներից հավաքված գումարը չէր լրացնում անգամ թղթի ծախսերը, և, այսուհանդերձ, իր բաժանորդներին երկար սպասել շտալու համար Բաֆֆին որոշում է շտապով տպագրել «կայծերը», իսկ ծախսերի պակասը լրացնել պարտքով (տե՛ս նույն տեղում, էջ 54—55)։ Ահա այդ պարտքերից «կայծերի» տպագրության թղթի դիմաց թվաշաճառ Տեր-Սարգսյանին տալիք գումարի առիթով վերջինիս Բաֆֆու հետ սարքած միջադեպի մասին է, որ ղալեշտական նրբերանգներով պատմում է Շիրվանզադեն իր «Կյանքի բովից» աշխատության մեջ։

Նույն թվականի ապրիլի սկզբին Բաֆֆու աշակերտ Վարդան Թումանյանը Մելքոն Փանյանի միջնորդությամբ ցանկություն է հայտնում «կայծերը» տպագրել Մոսկվայում և վերջինիս միջոցով խնդրում է հեղինակի համաձայնությունը։ Քանի որ վեպի ձևագիրը արդեն հանձնվում է գրաբնիշխին և թույլատվություն ստանալուց հետո պետք է տպագրվեր Թիֆլիսում, Բաֆֆին մերժում է Վարդան Թումանյանին։

1882 թվականի օգոստոսի 5-ին գրաբնիշխ տալիս է «կայծերի» տպագրության թույլտվությունը։ Բաֆֆին թեև ստանում է այդ իրավունքը, բայց ստիպված է լինում մաքառել մեծամեծ դժվարությունների դեմ։ Շիրվանզադեի հետ ունեցած մի մտերմական գրույցի ժամանակ Բաֆֆին նրան պատմել է հետևյալը. «Այդ անիրավ Սոլոմոն-խան Մելիք-Մեհարբյանը (իմա՝ Թիֆլիսի գրաբնիշխը, տ. Ս.) ... մի սոսկալի դահիճ է հայ գրականության համար։ Նա ինձ ասում է. «Դուք պրոպագանդիստ եք, հեղափոխություն եք բարոդում» (տե՛ս Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, Ե. 1961, հ. 8, էջ 115)։ Հետագայում այս գործերին լավատեղյակ Արծրունին այն միտքն է հայտնում, որ Բաֆֆու «ո՛չ «սենյի» և ո՛չ էլ «կայծերը» այս կամ այն հանգամանքի շնորհիվ լրիվ չեն տպագրված» (տե՛ս «Մշակ», 1889, № 19)։ Արծրունու ակնարկով արված այս հայտարարությունից միանգամայն պարզ է, որ «կայծերը» ենթարկվել է «անիրավ Սոլոմոն-խան Մելիք-Մեհարբյանի» կրճատումներին։

1882 թվականի հոկտեմբերի 7-ին Մելքոն Փանյանին հասցեագրված նամակում Բաֆֆին գրում է. «կայծերը» տպվում է, հույս ունեմ, որ մինչև ներկա ամսի վերջը առաջին հատորի տպագրությունը վերջնա՞մ։ Բաֆֆու հույսերը անհայտ պատճառով չեն իրականանում, «կայծերի» տպագրությունը ուշանում է ևս շորս ամսով։

1879 թվականի դեկտեմբերի 10-ին սկսած «կայծերի» առաջին հատորի տպագրական գործը 1883 թվականի փետրվարի կեսերին հեղինակի բազմապիսի մաքառումներից

հետո վերջապես իրականանում է «Կայծերի» «վերջին թերթերը այսօր կտալի,— դրում է Բաֆֆին 1883 թվականի փետրվարի 1-ին իր մոսկովյան բարեկամ Մ. Փանյանին,— աստիճան ազատեալ աշտուղի տպարաններին, մինչև ներկա ամսի 15-ը զիրքը պատրաստ կլինի» (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 582)։

«Մշակում» տպագրված մի հայտարարությունից հայտնի է դառնում, որ զնդապետ Ալեքսանդր Բեկ Մելիք-Հայկազյանը խոստանում է իր ծախսով կատարել «Դավիթ Բեկի» Երկրորդ հրատարակությունը Օդովլևով այս առիթից, Բաֆֆին հիշյալ գումարը տրամադրում է «Կայծերի» տպագրությանը՝ նկատի ունենալով այս, հեղինակը մի ընծայականով զիրքը նվիրում է մեկենաս Ալեքսանդր Բովմասյան Մելիք-Հայկազյանին։ Նույն թվականի փետրվարի 18-ին վերջ հասնում է ընթերցողներին «Մշակում» տպագրված մի հայտարարությունից պարզվում է, որ թղթերը կարգացվում է մեծ հետաքրքրությամբ։ Ընթերցողներից մեկը գրում է. «Կայծեր», մեր կարծիքով, Բաֆֆու մինչև այժմ հրատարակած հեղինակություններից ամենաառաջավորն է, նա կարգացվում է վերին աստիճանի հետաքրքրությամբ» (տե՛ս «Մշակ», 1883, № 33)։ Տպագրվելուց անմիջապես հետո Բաֆֆին գրեց 70 օրինակ ուղարկում է Մոսկվա՝ բաժանորդներին։ Առընթեր գրան, նա նվեր է ուղարկում նաև ուսանողների դրագարանին, Մկրտիչ Էմինին, Սմբատ Շահադյան, Ներսես Արևիկյանին և Մելրոն Փանյանին։ Այդ գրքերից մեկը «Մեծապատիվ պարոն Մկրտիչ Էմինին նվեր հեղինակից» մակագրությամբ պահվում է Երևանի Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանի հնատիպ, հաղվագչուս և արխիվային գրականության բաժնում, ինքնագրերի ֆոնդ։

«Կայծերի» տպագրվելը, արագ սպառվելը և լայն ժողովրդականություն ստանալը վերստին բորբոքում է հայ կղերի մոլի պաշտպան Հայկունու կրքերը, և նա մեծ եռանդով սկսում է հայհոյանքներով ողողել «Մեղու Հայաստանի» լրագրի էջերը (տե՛ս, «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37 և 39, 57)։

Որոշ ժամանակ անց 1883 թվականի սեպտեմբերի 30-ին «Մշակում» Հայկունու գեմ Փալատոս ստորագրությամբ հանդես է գալիս Բաֆֆին «Պ. Հայկունու կրտսերի և Կայծերը խորադրով հողվածաշարում (տե՛ս «Մշակ», 1883, № 141, 142, 144, 145, 146, 148, 149 և 150, տե՛ս նաև Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 68—141)՝ Փալատոս-Բաֆֆին անխնա մերկացնում է Հայկունուն որպես ծախս գրչակի, որը միտումնավոր կերպով ազավազում է Բաֆֆու մտքերը և խեղաթյուրում նրա արծարծած դադախարները։

Բաֆֆու քննադատությունից երկու շաբաթ անց «Մեղու Հայաստանի» լրագրում «երկրորդ պատասխան» հոդվածով նորից հանդես է գալիս Հայկունին և նորից հարձակվում է «Կայծերի» և Բաֆֆու մյուս ստեղծագործությունների վրա՝ անվանարկելով նաև հեղինակին։

Նա Բաֆֆուն համարում է «ամբոխի ևրկրպագու» և քննադատում է, որ «բացի ամբոխից ոչ մի օգտակար դասակարգ չի գտնում և որին շոյելով գործիք է ուղղում անհիշար դիտավորությամբ» (տե՛ս «Մեղու Հայաստանի», 1883, № 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 115 և 117)։

Զբաղարարվելով լրագրային հոդվածներով, «Մեղու Հայաստանի» շուրջը համա-

խմբված պահպանողականները Հայկունու շարախոսությունները հրատարակում են նաև առանձին դրբով՝ կցելով դրան նաև բժիշկ Մ. Արամյանի նամակը, որը նույնպես մի հարձակում է, ուղղված Բաֆֆու «Կայծերի» և նրանում արտահայտված գաղափարների դեմ (ՏԵՍ Հայկունի, «Բաֆֆու «Կայծերը», մատենախոսություն», Բաբու, 1884, էջ 8)։

Բաֆֆու «Կայծերի» առաջին հատորը մինչև այժմ ունեցել է ինը հայերեն և մեկ ռուսերեն հրատարակություն։

1. 1883 թ., Թիֆլիս, հատոր առաջին, Մովսես Վարդանյանի և ընկերություն տպարան, 538 էջ։

2. 1893 թ., Թիֆլիս, հատոր առաջին, Մովսես Վարդանյանի տպարան, 546 էջ։

3. 1904 թ., Վիեննա, հատոր առաջին, Մխիթարյան միաբանության տպարան, 460 էջ։

4. 1934 թ., Պեյրուք, առաջին և երկրորդ հատորները միասին, «Ազդակի» մատենաշար, թիվ 11, 712 էջ։

5. 1937 թ., Ալեքսանդրիա, հատոր առաջին, ժամանակակից մատենաշար, թիվ 12, Բյուրատի տպարան, 446 էջ։

6. 1947 թ., Երևան, Հայպետհրատ, առաջին և երկրորդ հատորները միասին, էջ 7—244։

7. 1949 թ., Մոսկվա—Երևան, (ռուսերեն) առաջին և երկրորդ հատորները միասին (առաջին հատորի թարգմանությունը Վահան Տերյանի) 530 էջ։

8. 1954 թ., Վիեննա, հատոր առաջին, Մխիթարյան միաբանության տպարան, 334 էջ։

9. 1956 թ., Երևան, Հայպետհրատ, Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հ. 4, էջ 215—544։

10. 1963 թ., Երևան, Հայպետհրատ, Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով (երկրորդ հրատարակություն), հ. 4, էջ 205—528։

Հատորներից բացի Բաֆֆու այս վեպը տպագրվել ու տարածվել է նաև հատվածաբար՝ ինչպես առանձին ժողովածուներում, այնպես էլ մամուլում ու դասագրքերում։ Այս տեսակետից «Կայծերը» հեղինակի թերևս ամենից շատ հրապարակված ստեղծագործություններից մեկն է։

1883 թվականին Բաֆֆու 25-ամյա հոբելյանի տոնակատարության նախօրյակին Թիֆլիսի ռեալական դպրոցի հայ աշակերտները ձեռնարկում են հոբելյարի ստեղծագործություններից հրատարակել մի ժողովածու և ձրիարար բաժանել հայկական ուսումնաբաններին։ 1884 թվականին տպագրվում է այդ ժողովածուն «Պսակ» ընդհանուր խորագրով։ Այստեղ ուրիշ գործերի թվում վերախմբավորված ձևով ղեկավարված են նաև մի քանի ղուլսներ «Կայծերի» առաջին հատորից։

1886 թվականին վեպի «Աշխատանք և հող» գլխից «Ահա՛ ծագեց կարմիր արև» ոտանավորը, նոտաների հետ միասին (ձայնագրությունը՝ Ղ. Հովսեփյանի) տպագրվում է

«Աղբյուր» ամսագրի 4-րդ համարի հավելվածում, Այս ուսանալորի համար հետազոտում երաժշտություն է հորինում նաև «Մշակի» խմբագիր Ալ. Քալանթարը (տե՛ս «Տարադ», 1913, № 10, էջ 126): Իսկ ավելի ուշ «Հասոցի Երգը» վերնագրով այն երգվում ու տարածվում է ժողովրդի մեջ:

1892 թվականին «Կայծերի» առաջին և երկրորդ հատորից մի քանի գլուխ թարգմանաբար տպագրվում է Յուրի Վեսելովսկու և Մինաս Բերբերյանի խմբագրած «Армянские беллетристи» ժողովածուի առաջին հատորում:

Այնուհետև 1912 թվականին «Մեր լուսավորիչները» հասովածը «Нашим просветителям» վերնագրով Ս. Սարգսյանի թարգմանությամբ տպագրվում է «Армянская литература» ժողովածուի մեջ (Թիֆլիս, 1912 թ.): 1916 թվականին միևնույն հասովածը Ս. Արուտյունովայի թարգմանությամբ տպագրվում է Մ. Գորկու խմբագրությամբ հրատարակված «Сборник Армянской литературы» գրքում (1916, Ս. Պետերբուրգ): 1913 թվականին «Կայծերի» «Աշխատանք և հող» գլուխը տպագրվում է նաև «Բարձրի ձայն» լրագրում (տե՛ս «Բարձրի ձայն», 1913, № 85):

1916 թվականին օրիորդ Ս. Եղոյանը «Կայծերը» վեր է ածում պիեսի, նույն թվականի սեպտեմբերի 25-ին Բաքվում այս պիեսը առաջին անգամ Արմենյանի խմբի կողմից բեմադրվում է Մայիլյանների թատրոնում (տե՛ս «Արև», 1916, № 214):

1917 թվականի վերջում, երբ Մաքսիմ Գորկին կազմակերպում է «Համաշխարհային գրականություն» հրատարակչությունը, նրա շուրջը համախմբված մի քանի հայ մտավորականների մեջ է լինում նաև Վահան Տերյանը: Այս հրատարակության երկրորդ հատորի համար Տերյանը, համաձայնեցնելով Գորկու հետ, (գուցե նաև վերջինիս հանձնարարությամբ), թարգմանում է Բաֆու «Կայծերի» առաջին հատորը (Այս աշխատանքի ուսերեն ինքնագիրը, թարգմանչի ուղղումներով, բաղկացած 321 էջից, պահվում է Զարեցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում, Տերյանի ֆոնդի 91-րդ համարի տակ):

Այս ամենից բացի «Կայծերի» առաջին հատորից մի շարք գլուխներ տպագրվել է նաև 1926 թվականին Սուրխովյանի կազմած «Հայ գրականություն» դասագրքում, ինչպես նաև տարբեր բնույթի այլ ժողովածուներում ու դասագրքերում:

«Կայծերը» թարգմանվել ու հրատարակվել է նաև անգլերեն 1892 թվականին Հնդկաստանի Բոմբեյ քաղաքում Հ. Դ. Մելիք-Բեղլարի հրատարակությամբ սկսում է տպագրվել «ԱՌՍ» գրական և հայոց պատմության ու քաղաքականության հանդեսը («ԱՌՍ» journal of Literature and Armenian Politics and History): 1893 թվականին առաջին համարից սկսած Հ. Կ. Բաղիլիի թարգմանությամբ այս ամսագրում տպագրվում է Բաֆու «Կայծեր» վեպը «Fere Sparks» վերնագրով, «Նախագուշակություն» գլխից սկսած վեպի շարունակությունը տպագրվում է 1894-ի թվահամարներում:

Ձևորի տակ չունենալով «Կայծերի» հեղինակային ձևագիրը, քննադիրը տպագրության պատրաստելիս հիմք ենք ընդունել առաջին տպագրությունը:

1... Թե ինչպես կհասնի աշխարհի վերջը, կամ երբ կհայտնվի Նեոբ:— Ըստ ավետարանական առասպելի Նեոբ դեռաշունչ մի սրբաբան է՝ մարդակերպ դադան, որը ընդլվել

է Բրիտտոսի դեմ և պատմվել նրանից: Աշխարհի կործանման ժամանակ նա նորից հանդես է գալու ծպտված՝ Բրիտտոսի կերպարանքի մեջ: (էջ 327):

2... Թե այն ժամանակ կհայտնվին «աջուջմաջուջները»:— Ըստ մահմեդականության մեջ տարածում ունեցող հնքիաթ-առասպելի՝ աջուջմաջուջները դիվական ծագում ունեցող մարդիկ են, որոնք ունեն թզաշափ հասակ և յոթ թզաշափ մորուք: Ապրում են աշխարհի ծայրում և պետք է հրեան դան աշխարհի կատարածի օրը: (էջ 327):

3... Դեռ մնացել էին բեկորները այն ամբողջի, ուր մեծ Հուլավունը պահում էր իր զանձները:— Հուլավուն (1217—1265) մոնղոլ նվաճող է՝ Չինգիզ խանի որդին և Մանգու խանի եղբայրը: Հուլավունյան, զինաստիայի ու պետության հիմնադիրն է (1256—1265): Դրավել է Իրանը, Իրաքը, Հայաստանը, Աղվանքն ու Վրաստանը, պատերազմներ է վարել Եգիպտոսի, Ասորիքի ու Ոսկե Հորդայի դեմ:

Բաֆթու նկարագրության համաձայն Ուրմիա լճակում դուրս ցցված մի կղզու վրա պահպանված են թաթարների կառուցած Գողարշին-կալե «Աղավնու բերդ» կոչվող ամրոցի ավերակները, որտեղ ըստ ավանդության մոնղոլ նվաճողը պահել է իր զանձները: Մինչև այսօր,— գրում է Բաֆթին,— ավանդությունը պահպանել է հրեանի արյուն թափող Հուլավունի անունը, մինչև այսօր խոսվում է, թե այս մոնղոլական մեծ ավաղակը հիշյալ ամրոցի մեջ էր պահում յուր զանձները, որ նա կողոպտում էր ըստ մեծի մասի Հայաստանից» (տե՛ս Բաֆթի, Երկերի ժողովածու, հ. 8, էջ 404): (էջ 332):

4... Դա փրշալուռ լեռան ժայռերից մեկի վրա փանդակած, պատմական մի անցքի տխուր նկարագիրն է:— Փրշալուռը Սալմաստ գավառի լեռներից մեկն է: Բաֆթին, նկարագրելով ժայռի վրայի բարձրաբանդակը և հենվելով ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդության վրա, այն կարծիքն է հայտնում, որ ժայռի վրա պատկերված գերին եղել է Արշակունյաց վերջին թագավոր Արտաշեսը: Այս ժայռապատկերը դիտելու ժամանակ Բաֆթու հետ է եղել նաև նրա ընկերը՝ Ավագ Ավթանդիլյանը, որը իր հուշերի գրքում մի ծավալուն հատված է նվիրել այդ պատկերի նկարագրությանը, ըստ որի ժայռապատկերում դուրս բերված հեծյալները մակեդոնացիներ են (տե՛ս Ավագ Ավթանդիլյան, Պատկերներ Բաֆթիի կյանքից, Ալեքսանդրապոլ, 1904, էջ 60—62): (էջ 333):

5 ...Մեր Զարեհավանը կամ Զարեհավանը, որի անունով մի ժամանակ կոչվում էր ամրոցը գավառը:— Ատրպատական նահանգի Սալմաստ գավառը ըստ Բաֆթու եղել է հայոց Զարեհավանը, որը ըստ նրա նշանակում է Արևի ավան: «Եվ արդարև,— գրում է Բաֆթին,— կենդանի ավանդությունը մինչև այսօր, պահել է այն հին դրույքը, թե այստեղ եղել է մի մեծ բաղաձի, որ նվիրված էր արևին: Եվ մինչև այսօր Քոհնա-Շհարից (հին բաղաձի) սկսյալ մինչև Ահրեան՝ այսինքն Զարեհավան գյուղի երևում են հիշյալ լայնատարած բաղաձի հատերը (տե՛ս Բաֆթի, Երկերի ժողովածու, հ. 8, էջ 376): Զարեհավանի մասին տե՛ս նաև Ղ. Ալիշան «Տեղեկագիր հայոց մեծաց», Վենետիկ, 1855, էջ 57): (էջ 334):

6... Մովսէսի օրենքով հրամայված էր արտերի եզերքը շննձել և բողբոջել աստծու աղ-
փատներին:— Այստեղ օրենքը շարունակ է հասկանալ բառացիորեն: Աստվածաշնչի մեջ ուղղակի
ասված է. «Եւ ի հնձել հնձողած ձերոց զհունձս երկրին ձերոյ, մի սպառիցէր զհունձս
անդոց ձերոց մօտ հնձելով, և զանկեալն ի հնձոց բոց մի ժողովեսցես: Եւ յայդիս քո
նոսքադ մի առնիսցես, և ստղարադ այգւոյ քոյ մի լինիցիս, տնանկին և սկանդիստի թող-
ցես զայն» (տե՛ս Աստվածաշունչ, գիրք Ղևտական, գլուխ ԺԲ, 9—10): (էջ 338):

7... Սնա բութանը նիմֆից կխել նրան:— Թութանը արաբերենից սլաւոկերենին ան-
ցած բառ է, նշանակում է փոթորիկ (էջ 345):

8 ...Տե՛ր հայրը իր «Վեցնադարչակի» շնորհիվ նրա սերը ստեղծում էր:— «Վեցնա-
դարչակը» կախարդանքների, գուշակութայնների ու սնոտխաղաղութիւն հալածողների
մի ժողովածու է: Տե՛ս նաև «Նաշադողի հիշատակարանի» 8-րդ ծանոթագրութիւնը (էջ
353):

9 ...Այն անագին մեծ գիրքը. նրան կոչում էին «Այսմալուրք»:— «Յայսմալուրքը»
կրօնական գիրք է, որի մեջ ըստ ամսվա օրերի ղեկողված են բրիստոնեական հալածող
համար նահատակածների անվանական տոները, նրանց կյանքը և վկայութիւնները, որոնք
եկեղեցում կարդացվում են տոներն նախորդող օրվա երկկոյան: Ընթերցումը սկսվում և
ավարտվում է «յայսմ ալուր տոն հ...» դարձվածքով, այստեղից էլ առաջացել է գրքի
«Յայսմալուրք» վերնագիրը (էջ 354):

10 «Ո՛ր ոչն լուիցէ ունկամր, լուիցէ, քիկամր» «Մառա ո՛ր ոչ գիտցէ զկամս տեառն
եւ արժան ինչ զանի գործիցէ, արքցէ զան սակալ, իսկ ո՛ր գիտցէ եւ մեղիցէ, արքցէ զան
բազում»։ «Դառն է ծառ խրատու, իսկ սլոուզ նրա՝ փաղցր»:— Տե՛ր Թողիկի խրատները՝
Էրեքն էլ առնված են Ավետարանից: ԲաժՖին բնագիրը ներկայացնում է խմբագրված
շարադրանքով, այն աստիճան, որ առաջինի և երրորդի աղբյուրը անհնար է վկայակո-
չել, իսկ երկրորդի համար տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ ԺԲ, 47: (էջ 355):

11 ...Աշակերտներից ոչ մեկը չկարողացավ պատրաստել «Դանիէլի գիրքը»:— «Դա-
նիէլի գիրքը» Աստվածաշնչի գլուխներից մեկն է: Կոչվում է «Մարգարեութիւն Դանիէլի»,
որը կարդացվում է եկեղեցիում Քրիստոսի հարության Զատիկի երկկոյան (էջ 366):

12 «Քրիստոս յառեալ ի մեռելոց. մահուամբ զմահ կոխեաց եւ յարութեամբն իւրով
մեզ զկեանս պարգեւեաց»:— Այս փորձիկ նախորդը առնված է ժամագրքից և կոչվում է
ժամամուտ: Դրբում ղեկողված է «Ժամամուտը ըստ սլաւոյնի ամուր» խորագրի տակ:
Ժամամուտը համառոտ խոսք է, որը զպիրներից մեկը արտասանում է սլաւարագի սկզբ-
բում, տե՛ս «Ժամագիրք», էջմիածին, 1853, էջ 280: (էջ 368):

13 Եւ Զաքարիայի նման մունչ կմնամ...:— Ըստ ավետարանական առասպելի
Գաբրիէլ հրեշտակը Զաքարիա քահանային թերահալածութեան համար սպառնում, համբ
է դարձնում: Նրա որդւ՛ւ Հովհաննէսի, ծնունդով արձակվում են Զաքարիայի լեզվի կա-
պերը (տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ Ա, 5—20, 57—65): (էջ 371):

14 «Մեր որդին կորած էր, գտնվեցավ, մեր որդին մեռած էր, կենդանացավ»։— Այս դարձվածքը վերցրած է Ավետարանի «Անառակ որդու առակը» գրքից (ՏԼ՝ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ ԺԵ, 32)։ (էջ 376)։

15 Պարսկաստանում այն ժամանակ յլեռ նոր էր կազմվել մի զաղտնի հիմնադրություն, որը կոչվում էր «Ֆարուշխանա»։— Ֆարուշխանա բառացի նշանակում է մոռացության տուն։ Այս դաղտնի կաղմակերպությունը հիմնադրվել է 1858—60 թթ. ընթացքում, հայազգի Հակոբ Մելքումյանի և նրա որդի՝ պարսից պաշտոնյա Միրզա Մելքումյանի (1833—1908) կողմից։ Ֆարուշխանայի շուրջը համախմբված մտավորականները նպատակ ունեին կարծիք նախապատրաստել երկրում անցկացվող բարեփոխումների, եվրոպական լուսավորության ու քաղաքակրթության համար։ (էջ 404)։

16 Ա. խ, որքան ուրախանում էի ես, երբ իմ Պեգասը վազում էր հեծու և հեռու։— Ըստ հունական դիցաբանության Պեգասը թևավոր ձի է, ապրում էր Օլիմպոս կոչվող բարձրաբերձ լեռան վրա և ծառայում էր Զևսին՝ նրա համար բերելով կայծակ ու որոտ։ (էջ 405)։

17 Դրանք գուցե մնացորդներն էին Արամազդի և Արեմնի հին երկրպագուներից...։— Արամազդը հայկական դիցաբանության մեջ համարվում է ամենահզոր աստվածը, ինչպես հունական Զևսը և պարսից Որմիզդը։ Նա էր տնօրինում մարդկանց ու երկրի ճակատագրերը։ Արհմը ըստ պարսից դիցաբանության շարության, մթի ու խավարի աստվածն է, հանդես է գալիս օձի կերպարանքով։ (էջ 464)։

18 Մոմսամեղդի և... հրա խալիֆների՝ Օմարի, Օսմանի, Աբու-Բաֆիի անունները։— Մուհամեդը (571—632) իսլամական կրոնի հիմնադիրն է, այդ կրոնի ամենամեծ մարգարեն։ Օմարը, Օսմանը և Աբու-Բաֆիրը նրա հետևորդներն են, մահմեդական կրոնի խալիֆները։ (էջ 464)։

19 Քուրյը իր շաղի մեջ հյուրասեր է որպես Աբրահամը։— Աբրահամը աստվածաշնչային կերպար է և ավանդադրույթների մեջ հայտնի է իր հյուրասիրությամբ։ (էջ 464)։

20 Աստղիկը, Աշտիշատի զեղեցիկ դիցունին, իր վաղեմի սովորության համեմատ, ամեն օր վաղ առավոտյան լողաճում էր Մուրադ գետի (Նփրատի) ալիքների մեջ։— Հայկական դիցաբանության մեջ համարվել է սիրո, զեղեցկության և հեշտասիրության աստվածուհի։ Աստղիկին նվիրված մեհյանները գտնվում էին Անձևաց գավառում, Արտամեռում, Արտաշատում, Աշտիշատում և այլուր։ Այս նկատառումով Բաֆֆին նրան կոչում է Աշտիշատի զեղեցիկ դիցունի։ Աստղիկ դիցունու լողանալու մասին ավանդադրույցը առաջին անգամ գրի է առել և 1874 թվականին հրատարակել է Գարեգին Սրվանձատյանը (տե՛ս «Գրոց բրոց», Կ. Պոլիս, 1874, էջ 97—98)։ Այն հանդամանքը, որ նրա և Բաֆֆու գրառումների մեջ կա որոշակի տարբերություն, հիմք է տալիս ասելու, որ Բաֆֆին հենվել է սևիական գրառումների վրա։ (էջ 480)։

21 Հայոց ամենամինն աստվածը՝ Արեգը:— Արեգը, հայոց հեթանոսական շրջանի արևի սլաշտամուհները մարմնավորող աստվածն է: Պաշտվել է որպես կյանքի առաջացման, սլետ-դարերության և գոյության նախապայման: Ըստ Մովսես Խորենացու Արևի և Լուսնի տր-ձաններ են եղել Արմավիրում վաղարշակ թագավորի կառուցած մեհյանում (տե՛ս Մովսես Խորենացի «Պատմություն հայոց» գրքի երկրորդ գլուխ Բ): Ըստ Բաճիճու բերած մի ավան-դազրույցի, Արևի ոսկյա անկողինը գտնվել է վանա ծովակի հատակում, Արեգ հեթանոսա-կան աստվածը իր գոյությունը պահպանել է նաև բրիտանոսություն շրջանում, օրինակ երգվում են՝ իմ Արևը վկա, բո Արևը և այլն: (էջ 480):

22 ...Անգլ կոչվող բլուրի վրա ապրում էին Հառալեզ ղիֆ...:— Լեզբ անունով բլուրը գտնվում է Արևմտյան Հայաստանում, վան-Տոսպ գավառում: Ըստ ավանդության Ասո-րեստանի թագուհի Շամիրամը այստեղ է բերել Արա Գեղեցիկի ղիալը, որպեսզի կուռ-բերը՝ Հարալեզները, լիզելով կենդանացնեն Արային: Այստեղից էլ ծագել է թե՛ բլուրի և թե՛ ստորոտում գտնվող Լեզբ գյուղի անունը: (էջ 480):

23 ...որպես Սնավայի Մովսեսը տվեց Իսրայելին Հին կտակարանը:— Սհովան հրեա-ների ամենակարող աստվածն է, ինչպես Զևսը հույների և Արամազդը հայերի համար: Ըստ աստվածաշնչային առասպելաբանության Հին կտակարանի հինգ դժբերը՝ հնդամա-յանը (որոնք անվանվում են նաև Գիրբ օրինաց կամ Բովրավ) գրել է Մովսես Մարգա-րեն Սհովայի ներշնչմամբ ու թկադրանքով, երբ նրանք հանդիպել են Սինա լեռան վրա: (էջ 483):

24 ...Նեսես Մեծը Տիրեիի որդի Արշակի օրենով Հայաստանում եիմենց բազմաթիվ վաճառ, նրանցից շատերը ծառայում էին որպես բոցոտների և հաշմանդամների պատըս-սլառաններ:— Արշակ Բ (4-րդ դար) թագավորի օրոք, 350-ական թթ., շուրջ մեկ տաս-նամյակ երկիրը գտնվում է խաղաղության մեջ: Նեսես Մեծը (կաթողիկոս, 353—373) Արշակ Բ-ի հետ զրազվում են երկրի ներքին կյանքով և Հայաստանի գրեթե բոլոր գա-վառներում հիմնում են գյուղացիներ, որբանոցներ, աղքատանոցներ, բոցոտների և հաշման-դամների համար պատասպարաններ, տե՛ս Մովսես Խորենացի, «Պատմություն հայոց», գիրք երրորդ, գլուխ Ժ—ԺԱ: (էջ 521):

25 ...Պյուրիաս Բաբուին իր եղբորանի վրա կանգնած:— Ըստ հունական գիցարա-նության Պյուրիասը Դելֆիան տաճարի քրմուհին է, որն արեւցման մեջ նույն տաճարում եղտանու վրա կանգնած կատարում է գուշակություններ: (էջ 525):

26 Կարմես Հեսուի ձևով մեխել էր նրան Նեկեմի վրա:— Ըստ աստվածաշնչային առասպելի խորայելցիներին դեպի Ավետյաց երկիրը առաջնորդող Հեսուն կովի է բռն-վում դարավոնացիների հետ և հալածում է նրանց, սակայն երկույն կրկնով, որ մուլը ընկնելու պատճառով թշնամի կարող է խուսափել պարսությունից՝ կովի եռանդով բռնկված բարձրաձայն գոչում է. «Կեցցէ արեգակն հանդէպ Գարաւօնի եւ լուսին հանդէպ

ձորոյն էլօնայք: Հետոյի ցանկությամբ արեղակը մնում է անշարժ մինչև հրեաները ջարդում են իրենց թշնամիներին (տե՛ս Աստվածաշունչ, Դիրք Յեսուայ որդւոյ Նաւեայ, գլուխ Ժ, 13—13): (էջ 541):

27 Պ...-ը ողջ և առողջ է, գիշերները բոշաների լակոտներ պար ամելով է անցկացնում:— Պ-ն Վանի առաջնորդ Պողոս վարդապետ Մելիքյանն է, մի անբարոյական հոգևորական, որի արդահատելի դործունեությանը անդրադարձել են Հարություն Սվաճյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Րաֆֆին և ուրիշներ: (էջ 608):

28 Այդպես էին և Աբրահամը, Իսահակը, Հակոբը ու նրանց նաչորդները:— Աբրահամը, Իսահակը և Հակոբը աստվածաշնչային կերպարներ են, որոնք ըստ ավանդության եղել են խաշնարած և ապրել են հովիվական կյանքով: Նրանք միաժամանակ նաև կառավարել են իրենց ժողովրդին: (էջ 612):

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ Տ. Ծ.
7—320 617—630

Ա ռ ա ջ ի ն մ ա ս

Խնչ է խաչագողը	7
Թույլի առաջին կաթիլները	17
Կրկին մոլորություն	33
Պանդխտություն	50
Կեղծ հաջին	56
Փոքրիկ մաքսանենդը	62

Ն ր կ ր ո Ր Ղ մ ա ս

Նրուսաղեմի նվիրակը	72
Շարժական մադադին	84
Նրկորդ բայլ, սպանություն	93
Հավատարմություն	99
Գոհարներ	112
Ռարբի Շիմոնը	122
Բարեկործություն	132
Փրկություն, հրեշտակը	141
Խիզճա դարձնում է	148

Ն ր ր ո Ր Ղ մ ա ս

Նոր շրջան	157
Քաջագործություններ	163
Անրաջատրելի փոփոխություն	168
Կորած հայր	173
Դադունիքը լուծվում է	181
Ընկա ծուղակի մեջ	187
Նա ինձ չթողեց	195
Գանահարություն	202
Աքսոր	209
Նրան գրեցին մեռածների թվում	211
Փախուստ	216
Սերը չի համբերում	224

Չ ո Ր ր ո Ր Ղ մ ա ս

Ավաղակասպետի պատմությունը, առաջին գիշեր	228
Նրկորդ գիշեր	233
Նրորդ գիշեր	241

Զորքորդ գիշեր	256
Հինգերորդ գիշեր	260
Համբ	269
Իմ նոր դաստիարակը	273
Սպիտակ տնակը	285
Հիվանդանոց	292
Նենեի արկածները	300
Ներում	309
Վերջին հանդիպում	312

	S.	Մ.
ԿԱՅԹԵՐ	321—614	630—651
Հատուկ առաջիկ		
Ընտանիք		325
Հայրենիք		332
Հին մեղքը		337
Որսորդը		345
Մանկավարժ և բահանա		352
Դպրոցը		354
Սիրո առաջին պայքարները		362
Հին ընկերներ		368
Կարոյի մանկությունը		378
Զենքեր		385
Ղարա-մելիքների ընտանիքը		389
Մթին պազանիք		394
Վհուկը		398
Զի		404
Որսորդի տնակը		409
Սիրահարի պերեզմանը		415
Երկու որս միասին		421
Երկպառակություն խնձորը		425
Երազ		432
Աշխատանք և հող		436
Նախադուշակություն		441
Նախադուշակություն		446
Ներքին կոիվ		451
Մի փոքրիկ ցույց		456
Ի՞նչ է բուրդը և ի՞նչ է թուրքը		462
Ի՞նչ է պարսիկը		471
Հայրենիքի սերը		479
Նշույնները Էրևում են		488
Մըհի արշավանքը		497
Քրդուհին և հայուհին		503
Ռախտավորներ		511
Սուրբ Աստվածամոր վանքի տոնավայրությունը		517
Բողոք վանական սրբության դեմ		527

Կրկին հանդիպումն	531
Քուրդը քրիստոնեական սրբաբանի մեջ	536
Խորհրդավոր արեղան	541
Դիմակը պատմվում է	546
Բարկացած Մարոն	553
Մածկամիտ Ասլանը բացվում է	558
Ասլանի դատողությունները	568
Սիրո պատերազմը	576
Հայ հովիվներ	583
Եղիգիներ	591
Դիժ տերտերը և բժիշկը	604
Մանոֆազրություններ	615

Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա
ԲԱՖՖԻ
Երկնքի ժողովածու 12 հատորով
Հատոր երեկերդ
«Խաչատրյանի ճիշտակարան», «Կալենի»
վեպի առաջին հատորը

Академия наук Армянской ССР
РАФФИ
Собрание сочинений в 12-ти томах
том пятый
Романы
(На армянском языке)
Издательство «Советакан грох»
Ереван — 1985

Խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան
Նկարիչ՝ Ռ. Ս. Զուլֆալյան
Գնդ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան
Վերստույող սրբագրիչ՝ Օ. Դ. Թերգյան

ИБ 4854

Հանձնված է շարվածքի 10. 03. 85 թ.: Ստորագրված է տպագրության 22. 08. 85 թ.:
Ֆորմատ՝ $60 \times 84^{1/16}$: Թուղթ՝ տպագրական № 1: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպա-
գրություն՝ բարձր 35,4 հրատ. մամ. + 1 ներդիր, 38,13 պայմ. տպ. մամ.:
Գինը՝ 3 ռ. 40 կ.: Պատվեր՝ 872: Տպարանակ՝ 50000:

«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՄՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կո-
միտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегاپарта Госкомитета по делам издательств,
полиграфии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

A $\frac{\pi}{72557}$